

श्रीवेङ्कटपुटपो विजयते ।

हरि ॐ तत्सत् ।

प्रत्यक्षगोचरं ब्रह्म साक्षाद् यस्य रविगुह ॥
 कायेन मनसा वाचा याज्ञवल्क्यं नमाम्यहम् ॥ १ ॥
 पीतोद्गीर्णो विधुर्देवैरेको वै शुक्लकृष्णयो ॥
 याज्ञवल्क्ये च यज्ञुषि न्यायोऽयमतिविद्यताम् ॥ २ ॥
 भासेनेष विधिः सोमं शुक्लं कृष्णं तथा यज्ञ ॥
 भाष्येण समलं च कुर्विचारण्यमुनीश्वरा ॥ ३ ॥
 तत्र कृष्णयज्ञुर्मांसं यदि सर्वत्र दृश्यते ॥
 इन्दुवद् राहुणा शुक्लं कालेन कवलीकृतम् ॥ ४ ॥
 तदुद्विधीर्यया शास्त्री पिता मे वेङ्कटाचलः ॥
 इयवसायामिकां बुद्धिं चक्रे सूर्यमुपासितुम् ॥ ५ ॥
 छेभे वेङ्कटरामं मां सनुं तस्य प्रसादतः ॥
 वारसल्यादाह मां- पुत्र याज्ञवल्क्यांशशाल्यसि ॥ ६ ॥
 तद् गच्छ, भारते शुक्लयज्ञुर्मांसं गवेषय ॥
 शुभास्ते सन्तु धन्यानो भमाशीर्घवनाद्-इति ॥ ७ ॥
 अहं प्रोत्साहितस्त्वेवं भ्रामं भ्राममितस्ततः ॥
 अहो शुक्लयज्ञु काण्वमग्न्रभाष्यमवाप्तवान् ॥ ८ ॥
 जिज्ञासुर्नां हितायाद्य तदेकैकं प्रचार्यते ॥
 आशासे लप्स्यते चाभ्यच्छिद्यं कालेन गच्छता ॥ ९ ॥
 श्रीवेङ्कटाचलगुरोः पादपद्मगुणं स्मरन् ॥
 आशिषः प्रार्थयेऽन्नातिप्रसङ्गेन बुधेष्वलम् ॥ १० ॥

निवेदकः

कालहस्ति-भूपालसमाप्रधान-पण्डित

श्रीवेङ्कटरामशास्त्री ।

वाराणसी ।

श्रीगणेशाय नमः ।

शुक्लयजुर्वेदकाण्वसंहिता ।

श्रीसायणाचार्यविरचितभाष्यसंवल्लिता ।

षागीशाद्याः सुमनसः सर्वाऽर्यानामुपक्रमे ॥
यं नत्वा कृतकृत्याः स्युस्तं नमामि गजाननम् ॥ १ ॥
यस्य निःश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ॥
निर्ममे तमहं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥ २ ॥
यत्कटाक्षेण तद्रूप दधद् बुक्कमहीपतिः ॥
आदिशत् सायणाचार्य वेदार्थस्य प्रकाशने ॥ ३ ॥
ये पूर्वोत्तरमीमांसे ते व्याख्यायाऽतिसंग्रहात् ॥
कपालुः सायण,चार्यो वेदार्थं व्याकरोत् खलु ॥ ४ ॥
ऋग्यजुःसामवेदा ये व्याख्यातास्तेषु तद्यजुः ॥
कृष्णं शुक्लमिति द्वेधा तत् कृष्णं तैत्तिरीयकम् ॥ ५ ॥
वैशम्पायनशिष्येण याज्ञवल्क्येन यद् यजुः ॥
अधीत्य नान्तमाचार्यकोपधीतेन योगिना ॥ ६ ॥
गुरुः शिष्यमुवाचेत्थं क्रुद्धः केनाऽपि हेतुना ॥
प्रत्यर्पय मदीया त्वं विद्यामित्यर्थयत् स च ॥ ७ ॥
योगसामर्थ्यतो विद्या मूर्ता कृत्वाऽवमच्छदा ॥
शृण्वीत तत्रजुर्वान्तमित्यन्यान् गुरुरब्रवीत् ॥ ८ ॥
अन्ये त्रिचिंत्यो भूत्वा किञ्चित् तान्यप्यऽभस्यन् ॥
प्रवर्तितः खण्डशस्तेर्न सम्यग् बुध्यते नृभिः ॥ ९ ॥
आध्वर्पय कचिद्धौत्रं कचिदित्यऽप्यवस्यवा ॥
बुद्धिमालिन्यहेतुत्वाद् यजुः कृष्णामेतीर्यते ॥ १० ॥
याज्ञवल्क्यस्ततः सूर्यपाराध्याऽस्मादधीतवान् ॥
व्यवस्थितमकरणं यजुः शुक्लं तदीर्यते ॥ ११ ॥

पौराणकीं कथामेतां वेदव्याख्यान आदरात् ॥

आदिशन्मशमाचार्याः श्रुतावाप मया श्रुतम् ॥ १२ ॥

काण्वप्रेदगते विद्या वंशब्राह्मण ईर्यते ॥

यजूंषि शुक्लान्यादित्यान्मुनिः प्रापेत्यपि स्फुटम् ॥ १३ ॥

अथ यःशः पौतिमापीपुत्रः कात्यायनीपुत्राद् इत्यारभ्य, परमेष्ठी-
ब्रह्मणो ब्रह्मस्वप्नु ब्रह्मणे नम इत्येतदन्तं काण्ववेदस्यान्तिमं वंशब्राह्मणम् ।
'पौतिमापीपुत्रः कश्चिद्वेदसंप्रदायप्रवर्तको मुनिर्ननुष्पाणां गुरुः । स च का-
त्यायनीपुत्राद् वेदमसीतवान् । परमेष्ठीशब्देन सत्यलोकप्रार्थी चतुर्मुखोऽभि-
धीयते ॥ ब्रह्मशब्देनात्र, प्रज्ञानं ब्रह्म, सत्यं ज्ञानमननं ब्रह्म, माया तु प्रकृ-
तिं विद्यान्मायिनं तु मवेदयरम् * इत्यादिवेदवाक्यप्रसिद्धः परमेश्वरो विवक्षितः ।
तस्य च इतरेषामेश्वरोत्पत्त्यर्थं वेदाऽध्ययनादिव्यवहाराय वा पारतन्त्र्यं, तत्
स्वप्नभूशब्देन निवार्यते । तथाच वेत्ताश्चतरा आमनन्ति— न तस्य कार्यं
करणं च विद्यते न तत्समश्चाभ्यधिकश्च दृश्यते * पराऽस्य शक्तिर्विवि-
धैव श्रूयते स्वाभाविकी ज्ञानप्रक्रिया च * न तस्य कश्चिन् पतिरस्ति लोके
न चेशिता नैव च तस्य लिङ्गम् * स कारणं कारणाधिपाधिपो न चास्य
कश्चिज्जनिता न चाऽधिपः * । 'यो ब्रह्माणं विदधाति पूर्वं यो वै वेदांश्च प्र-
दिणोति तस्मै । तं ह देवमात्मबुद्धिमकाशं मुमुक्षुर्वै शरणमहं प्रपद्ये इति ।
नमःशब्देन चाऽस्य ब्राह्मणस्य गुरुपरम्पराविषयनमस्कारं मत्प्रज्ञमन्त्रत्वं धो-
त्यते । मा च गुरुनमस्काररूपा गुरुसेवा वेदाध्ययनतदर्थविचारतदनुष्ठानानां
साफल्याय संपद्यते । तथाच स्मृतिः— गुरुमुख्याः क्रियाः सर्वा भुक्ति-
मुक्तिफलप्रदाः * तस्मात् सेव्या गुरुर्नित्यं मुत्स्यर्थं सूत्रमाहितैरिति * ।
ईदृगे चाऽस्मिन् वंशब्राह्मणे वाक्यमेवमास्त्रायते—आदित्यानीन्त्रेमानि शुक्लानि
यजूंषि वाजमनेयेन याज्ञवल्क्येनाख्यायन्त इति । आदित्येनाध्यापितत्वादा-
दित्यान्मुन्यन्ते । वाज इत्यशस्य नामधेयम् । अशं वै वाज इति श्रुतेः । वाजस्य
सनिः—दानं यस्य महर्षेरास्ति सोऽयं वाजसनिः । तस्य पुत्रो वाजमनेयस्तस्य
याज्ञवल्क्य इति नामधेयम् । तेन याज्ञवल्क्येनैतानि शुद्धयजूंषि महर्षिभ्यः
पञ्चदशभ्य आख्यायन्ते समन्तादुपदिश्यन्ते । एवं सति याज्ञवल्क्येन प्रवर्तिताः
शुद्धयजुर्विषयाः शाखाः पञ्चदश संपद्यन्ते । तच्छाखाऽध्यायिनश्चरणव्यूहा-
दिग्रन्थे काण्वादिभिः पञ्चदशभिर्नामभिरित्यं व्यवह्रियन्ते— काण्वाः ॥ १ ॥

माध्यन्दिनाः ॥२॥ शपेयाः ॥३॥ स्वापायनीयाः ॥४॥ कापालाः ॥५॥ पौ-
 ष्टवत्ताः ॥६॥ आनटिकाः ॥७॥ परमावटिकाः ॥८॥ पाराशर्याः ॥९॥ वैधेयाः ॥१०॥
 वैनेयाः ॥११॥ औघेयाः ॥१२॥ गालवाः ॥१३॥ वैजराः ॥१४॥ कात्यायनीयाश्चे-
 ति ॥१५॥ इति पञ्चदशनामानि । तत्र काण्वाभिधेन महर्षिणा लब्धो यजुर्वेदविशेषः
 काण्वाः । तद्धामश्च स्मर्यते—युगान्तेऽन्तर्हितान् वेदान् सेतिहासान् महर्षयः *
 लेभिरेतपसा पूर्वमनुज्ञाताः स्वयम्भुवेति । यद्यप्ययं वेदः स्वयम्भूपरमेष्ट्यादि-
 परम्परया प्राप्त आदित्यशिष्येण पाण्डुरवर्येण बहुभ्यः शिष्येभ्य उपदिष्टस्त-
 थापि महता तपसा तुष्टस्येश्वरस्याऽनुग्रहात् काण्वसम्बन्धितयैव लोके प्रख्या-
 यते । तमेतं काण्ववेदमधीयते विदन्ति चेति व्युत्पत्त्या काण्वशिष्यमशिष्या-
 दियस्मरारायां वर्तमानाः सर्वेऽपि काण्वा इत्युच्यन्ते । एवं ज्ञात्वा काण्वादिषु
 द्रष्टव्यम् । तत्रेदं काण्ववेदोऽख्यं शुद्धं यजुः पूर्वं न व्याख्यातं, किन्तु तैत्तिरी-
 याख्यं कृष्णं यजुरेव व्याख्यातम् । तस्माद्विद्वानां काण्वशास्त्रा व्याख्यायते ।
 यद्यप्यनयोः शास्त्रबोराध्ययन एव प्रयोगः प्रतिपाद्यते । तथापि मन्त्रपाठ-
 विशेषैः प्रयोगविशेषैर्महान् भेदः । स चानुष्ठातृभेदेन व्यवस्थितविषयत्वात्
 विकल्प्यते । अतएव, स्वाध्यायोऽध्येतव्य इति स्वकीयशास्त्राध्ययनम् अनुष्ठात-
 विशेषापविहितम् ।

अत्रैतच्चिन्तनीयम् । किमेतत् स्वविधिप्रयुक्तं माणवकाध्ययनम् ?
 उताऽध्ययनविधिप्रयुक्तम् ? इति । तत्र प्राभाकरो गन्धते—स्वाध्यायोऽध्येतव्य
 इत्यर्थविधिरष्टवर्षमुपनीतं माणवकमध्ययने प्रवर्तयितुं न मभवति । अनधीन-
 वेदस्य तद्विधिवान्वयपाठाभावात्, वाक्याऽर्थज्ञानं व्याकरणादिषडङ्गाध्ययन-
 रहितस्य दूरापेक्षम् । बालक्रीडास्तु निरन्तरमानकस्यानुष्ठाने प्रवृत्तिराशङ्कितु-
 मप्यशक्या । तस्मान्नायं विधिः प्रवर्तकः । ननु पित्राचार्यादिभिः शिक्षितो
 माणवकः क्रीडाभ्य उपरतः पित्रादिमुखादेव यथोक्तवाक्यार्थमवगमत्याध्ययने
 प्रवर्तिष्यत इति चेत् । एवं तर्हि पित्राचार्यादिकर्तृकाऽध्यापनप्रयुक्तं माणवका-
 ऽध्ययनं, न त्वध्ययनविधिप्रयुक्तमित्येतादृशमस्मदीयमेव मनं भवताऽप्यङ्गीक-
 र्तव्यम् । अध्यापनस्य तु विधिरेवमाभ्यायते—अष्टवर्षं ब्राह्मणमुपनयीतेति । ननु
 पूर्वोक्तध्ययनविधिवैतस्मिन् अध्यापनविधावपि योग्योऽधिकारी साक्षात् श्रूय-
 ते । ततोऽध्ययनसिद्धौ तत्प्रयुक्तिरप्यध्ययनस्य दुर्लभेति चेत् । मैवम् । उप-
 नयीतेत्येतेनात्मनेपदेनाचार्यत्वकामस्याऽधिकारिणः प्रतीयमानत्वात् । संमानने-

तस्य अनाचार्यकरणेत्यादिना सूत्रेणाऽऽचार्यकरणविवक्षायां, नयतिधातोरुत्पत्तेरपदं विहितम् । एवमप्युपनयन एवाधिकारिसिद्धिर्न त्वऽध्यापन इति चेत् । मैत्रम् । उपनयीत तमध्यापयीतेत्युपनयनाध्ययनयोरेकप्रयोगत्वावगमात् । अथमेवाऽर्थो मनुना स्मर्यते— उपनीय गुरुः शिष्यं वेदमध्यापयेन्नरः * सकल्पं सरहस्यं च तमाचार्यं प्रचक्षते इति । आचार्यत्वकामेन पित्रादिनाऽनुष्ठेयम् अध्यापनं माणवकार्त्तृकाध्ययनव्यतिरेकेण न सिद्ध्यति । पाचयति याजपतीत्यादौ सर्वत्र धात्वर्थव्यतिरेकेण णिच्प्रत्ययार्थादर्शनात् । अतः पित्रादिभिरनुष्ठेयमध्यापनं माणवकाध्ययनस्य प्रयोजकम् । एवं तर्हि, स्वाध्यायोऽध्येतव्य इत्यस्य विधेः का गतिरिति चेत् । ब्रह्मयज्ञाध्ययनमनेन विधीयत इति ब्रूमः । अत एव, तैत्तिरीयब्रह्मयज्ञेन यक्ष्यमाणः प्राच्यां दिशि ग्रामादित्यारभ्य तस्मिन्नेव प्रकरणे स्वाध्यायस्य महिमानम्— अपहवपाप्मा स्वाध्याय इत्यादिना बहुधा प्रपञ्च्य तस्मादेवमामनन्ति तस्मात् स्वाध्यायोऽध्येतव्यः, यं यं क्रतुमधीते तेन तेनास्येष्टं भवतीति । तस्मादध्यापनविधिप्रयुक्तं माणवकाऽध्ययनमित्येवं प्रभाकरमतम् ॥

अत्रोच्यते। नित्यस्य ब्रह्णाध्ययनस्य काम्येनाध्यापनेन प्रयोज्यत्वं न संभवति । ब्रह्णाध्ययनस्य नित्यत्वप्रकरणे प्रत्यवायस्मरण, दयगतव्यप्राप्तयाच स्मर्यते योऽनधीत्य द्विजो वेदानन्वय कुरुते श्रमम् * स जीवन्नेव शुद्धत्वमाशुगच्छति सान्वय इति । अध्यापनं तु कुटुम्बपोषणाय गुरुदक्षिणाकामेनानुष्ठीयत इति तस्य काम्यत्वम् । एतदपि स्मर्यते—पुण्यां तु कर्मणामस्य त्रीणि कर्माणि जीविका * याजनाध्यापने चैव विशुद्धाच्च प्रतिग्रह इत्यायजनयाजनाध्ययनाध्यापन दानप्रतिग्रहेषु पदसु कर्मसु यजनाध्ययनदानानि त्रीण्यहष्टार्थानि । याजनादीनि तु त्रीणि जीवनार्थानि, न त्वहष्टार्थानि । यस्तु गुरुदक्षिणामनेष्वस्य माणवकान् अध्यापयति तस्याध्यापनं विद्यादानरूपत्वादहष्टार्थमेतु । न चैतावता एतस्य निष्पिद्धस्त्वस्तिस्त्विति । दानस्य धनवस्त्रादिना संपादयितुं शक्यत्वात् । इत्यम-
ऽनित्यमध्यापनं यदा पित्रादयो नानुतिष्ठन्ति तदा नित्यमध्यापनमपुक्तं मा-
णवकाऽध्ययनं न निष्पद्येत । तस्मान्नित्यं ब्रह्णाध्ययनं स्वाविधिप्रयुक्तमेवेत्य-
वगन्तव्यम् । ननु स्वाध्यायोऽध्येतव्य इत्यस्य वेदब्रह्मयज्ञविषयत्वाद्ब्रह्णाध्ययन-
स्वाविधिर्न लभ्यते इति चेत् । वादम् । अत एव प्रकाशात्माचार्यविवरणग्रन्थे
तमध्यापयीतेत्यस्य माणवकाध्ययनविधिपरत्वम् उक्तम् । अत्राऽध्यापयीतेति
पदे, घातार्थो, णिच्प्रत्ययार्थो, विधायकविभक्त्यर्थश्चेति त्रयोऽर्थाः प्रतिपाद्यन्ते ।

तेषु णिरूप्यत्यर्थस्य जीवनकामनैव प्राप्तत्वात्ताऽसौ विधेयः । अतः प्राप्तं त-
मनूय धात्वर्थोऽप्राप्तोऽस्मिन् वाक्ये विधीयते । यथा, अग्निहोत्रं जुहोतीति होमं
विधाय, दध्ना तु जुहोतीति वाक्ये प्राप्तहोमाऽनुवादेनाऽप्राप्तो दधिगुणो विहित-
स्तद्वत् । तस्मान्माणवककर्तृकाध्ययनविधिपरमेतद्वाक्यम् । तच्च तदर्थवाचकत्वं
ग्रोऽष्टवर्षो ब्राह्मणमुपगच्छेत, सोऽधीयीतेत्येवं परिणेतव्यम् । किञ्च सर्वान्
स्मृतिषु ब्रह्मचारिप्रकरणेऽध्ययनविधेर्दृष्टत्वात्तत्तन्मूलभूतासु श्रुतिषु विद्यते
एवाध्ययनविधिरित्यनुमीयते । तस्मात् स्वविधिप्रयुक्तमध्ययनम् । तत्र माणव-
कस्यामबुद्धत्वेऽपि पित्रादिशिक्षया तदनुष्ठानं सिद्ध्यति । यथा वेदाध्ययनात्
मागेव पित्रादिशिक्षया सन्ध्यावन्दनसमिदाहरणायनुष्ठानसिद्धिस्तद्वत् ।

तस्मात् स्वाध्यायोऽध्येतव्य इत्ययमेव विधिः कण्ठशिष्यान् स्वशाखा-
विशेषाऽध्ययने प्रवर्तयतीति सिद्धम् ।

इदमपरञ्छिन्त्यते । किमेतदध्ययनमदृष्टार्थमुत दृष्टार्थमिति ? ।

तत्र दृष्टाऽर्थेष्वाहारनिद्रादिषु वैदिकविध्यदर्शनाद् वेदेन विहितस्या-
ऽध्ययनस्य सन्ध्यावन्दनादिवददृष्टार्थत्वं युक्तम् । स्वर्गकामो ज्योतिष्टोमेन य-
जेतेत्यादिष्विवैतस्काभ्योऽधीयीतेत्येवमदृष्टाध्यफलविशेषो न श्रूयत इति चेत् ।
न हि अध्ययनत्वसाम्येन ब्रह्मयज्ञाध्ययने श्रूयमाणं घृतकुल्यादिफलमत्रातिदि-
श्यताम् । ब्रह्मयज्ञप्रकरणे त्वेवं श्रूयते । यदचोऽधीते पयसः कुल्या अस्य पि-
तृन् स्वया अभिवहन्ति, यद्यजूर्ऽपि घृतकुल्या, यस्तामानि सोम एभ्यः प-
षते यदर्यं चाङ्गिरसो मघोः कुल्येति । तदेतद्ब्रह्मयज्ञफलं ग्रहणाध्ययनेऽति-
देष्टव्यम् । न चादृष्टचरोऽतिदेश इति वाच्यम् । जैमिनीययोः सप्तमाष्टमाध्या-
ययोरतिदेशस्यैव बहुधा विस्तृतत्वात् । तत्र कर्माङ्गानामेवातिदेशो निरूपितः,
घृतकुल्यादिवाक्यं न तु कर्माङ्गावबोधकं, किं तु फलकथनेन स्तावकोऽर्थवादः
ईदृशस्यातिदेशो न कापि दृष्ट इति चेत् । मैत्रम् । बैयासिके गुणोपसंहारपादे,
हानौ तूपायनशब्दशेषत्वादिति सूत्रे तस्य दृष्टत्वात् । तथाहि । कौपीतिकिनो
ब्रह्मविदा परित्यक्तयोः सुकृतदुष्कृतयोरितरेतरेस्तुकूलैः प्रतिकूलैश्च स्त्रीका-
रमिष्टमामनन्ति, न स्त्रितरस्त्रीकारम् । तदीयं च वाक्यमेतत् । तदा त्रिहान्
पुण्यपापे विधूय निरञ्जनः परमं साम्यमुपैतीति । तत्र भगवान् वादरायणः
कौपितकशाखायां श्रुतस्येतरस्त्रीकारस्यामर्षणशाखायामुपसंहारं निर्णीत-
वान् । सोऽयं फलवाक्यरूपस्याऽर्थवादस्यातिदेशः । तद्वत् घृतकुल्यादिकथयति-

दिश्यताम् । अथवा विश्वजिन्यायेन स्वर्गो ग्रहणाध्ययनफलत्वेन कल्पनी-
यः । तथाहि, विश्वजिता यजेतेति यागविधिर्याम्नातो न तत्र फलविशेषः ।
तथा सत्यधिकार्यभावादननुष्ठाने प्राप्ते तत्तममाधानं भगवान् जैमिनिरमूत्रयत्-
स स्वर्गः स्यात् सर्वान् प्रत्यनिक्षिप्तत्वादिति । अस्वार्थः । अधिकारहेतुत्वेन
योऽयं फलविशेषोऽपेक्षितः सोऽयं स्वर्गोऽत्र भवेत् । कुतः ? । फलकामिनः
सर्वान् पुरुषान् प्रति स्वर्गाख्यफलस्य साधारणत्वादिति । स्वर्गो नाम सुखा-
ऽतिशयः । तथाच, दुःखेन यत्र संभिन्नं न च ग्रस्तमनन्तरम् अमिलापोपनीतं च
सुखं स्वर्गपदमिधमिति । अतोऽत्रापि तेनैव न्यायेन माणवकाध्ययनस्य स्व-
र्गः फलमित्यदृष्टार्थमध्ययनमिति प्राप्ते श्रूयः । दृष्टफलसम्भवे सत्यदृष्टकल्पन-
मन्यायम् । अन्यथा, ब्रीहिनवहन्तीसत्रापि तण्डुलनिष्पत्तिलक्षणं दृष्टफलं बहु-
मयाससाध्यत्वादुपेक्ष्य सकृन्मुसलप्रहाररूपं प्रयासरहितमपघःतम् अदृष्टार्थं
पुरुषोऽनुतिष्ठेत् । तथा सति शास्त्रीयतण्डुलाभावेन पुरोडाशासिद्धौ यागविध-
यो वाध्येत् । तस्माद् दृष्टफलसम्भवे तदेवादर्शनीयम् । सम्भवति ह्यध्ययन-
स्याऽक्षरप्राप्तिरूपं दृष्टफलम् । नन्वाक्षरप्राप्तिरूपं दृष्टफलं गुरुपूर्वकाध्ययनव्य-
तिरेकेण लिखितपाठेनापि लभ्यते । आयुर्वेदादिमन्त्रपाठेषु तथा दर्शनात् ।
तथा सति किमनेनाध्ययनविधिनेति चेत् । उच्यते । नियमादृष्टार्थोऽयमध्ययन-
विधिः । यथा तण्डुलनिष्पत्तिरूपस्य दृष्टफलस्य विक्रयनखविदलनादिनापि
सिद्धौ नियमादृष्टार्थोऽवघातविधिस्तद्वत् । तस्मादक्षरप्राप्तिः प्रत्यक्षोऽध्ययन-
विधिरिति मिद्धम् ॥

तदिदं शांकरदर्शनाऽनुसारिणं मतम् अमहमानौ भट्टगुरु मन्येते ।
अवत्यध्ययनस्याक्षरप्राप्तिः फलं तथापि भवतामपि विधिर्न पर्यस्यति । किन्तु
प्राप्तेरस्यैर्योऽयमर्थाऽवबोधस्तस्मिन् विधिः पर्यवस्यति । अर्थावबोधेनानुष्ठाने
निष्पन्ने सति पुरुषार्थस्याग्निहोत्रादिफलस्य स्वर्गस्य सिद्धेः । अक्षरप्राप्तिमात्रेण
तु न आग्निहोत्राद्यनुष्ठानफलं मिद्धति । तस्मात् फलपदार्थावबोधेऽध्ययनविधेः
पर्यवसानमवगन्तव्यम् । यद्यपि विहितस्ताध्यायाध्ययनमात्रादिदानीन्तनेषु सर्वे-
ष्वध्यापकेषु अपार्थविशेषो न दृष्टस्तथापि निगमनिकृतव्याकरणाद्यङ्गपरिशी-
लनवत्तु दृष्ट एवावबोधः । व्याकरणादिपरिशीलनात्रेणार्थमतीतिमात्रे स-
त्यपि तद्विषयो न लभ्यते । अक्ताः शर्करा उपपद्मातीत्यादिवाक्येषु केन
द्रव्येणाऽक्ता इत्यादेः संदेहस्याऽनपगमादिति चेत् । एवं तर्हि निर्णायकं

मीमांसाशास्त्रमनेनाध्ययनविधिनार्थनिर्णयाय स्वीक्रियताम् । यथाऽवघातविधि-
स्तण्डुलनिष्पत्तिफलसिद्ध्यर्थोऽवघातस्याद्यात् स्वीकरोति तद्वत् । तस्मात्फलवद-
र्थोऽवबोधे पर्यवस्यत्ययमध्ययनविधिर्न स्वप्नरमाप्तिमात्र इति प्राप्ते धूमः—

किमयमर्थाऽवबोधः स्वयमेव पुरुषार्थस्य स्वर्गहेतुः? उताऽग्निहोत्राद्यनुष्ठानद्वा-
रेण । नायः । अनुष्ठाननैयर्थ्यमसङ्गात् । द्वितीये तु यथार्थावबोधस्यानुष्ठानहेतोः
परम्परया पुरुषार्थहेतुत्वम्, एवमर्थावबोधहेतुभूताया अक्षरप्राप्तेरपि परम्पर-
या पुरुषार्थहेतुत्वादिधिरक्षरप्राप्तौ पर्यवस्यतु । किञ्चानुष्ठानद्वारस्वर्गफलोपेते-
ऽर्थावबोधे विधिपर्यवसानं वदतः कृत्स्नवेदाध्ययनं न सिद्ध्येत् । राजसूयाऽश्व-
मेयादावनधिकारिणो ब्राह्मणस्य तत्कृत्स्नपर्यन्तार्थावबोधामभवात् । अक्षरप्रा-
प्तिफलवादिनस्तु कृत्स्नवेदाध्ययनं सिद्ध्यति । अक्षरप्राप्तिर्वैयर्थ्यं जपहेतुत्वात् ।
तत्र ब्राह्मणोऽपि राजसूयाऽश्वमेयादिवेदविभागे भागोत्तरब्रह्मयज्ञजपं करोत्येव ।
विधेरर्थावबोधपर्यन्तत्वाऽभावे कथमर्थावबोधसिद्धिरिति चेत् । काव्यनाटका-
दिग्रन्थेषु वैदिकविधिमन्तरेण यथा अर्थावबोधस्तद्वद् भविष्यति । विध्यर्थाभावे-
ऽर्थावबोधप्रयुक्तमदृष्टं किं चिदपि न सिद्ध्यतीति चेत् । मैवम् । अर्थावबोधस्या-
ऽध्ययनविधिप्रयुक्त्यभावेपि विध्यन्तरप्रयुक्तत्वेन तस्यादृष्टस्य सिद्धेः । विध्यन्तरं
चैवमात्रापाते— ब्राह्मणेन निष्कारणो धर्मः पटङ्गो वेदोऽध्ययो ज्ञेयश्चेति, यो-
ऽर्थज्ञ इतस्तकलं भद्रमनुते नाकमेति ज्ञानविधुतपाप्मेति च । तस्मादध्ययनविधिः
पाठमात्रपर्यवसायी । अर्थावबोधस्तु विध्यन्तरप्रयुक्त इति सिद्धम् ॥

अथेदानीं विहितार्थावबोधसिद्धये काण्ववेदो व्याख्यायते । कण्वसंवन्धश्च
वेदस्य पूर्वमेव मसिद्धः प्रदर्शितः । कण्वसंवन्धिशालाया वेदत्वं चाऽलौकिक-
पुरुषार्थोपायवेदनहेतुत्वादवगन्तव्यम् । तथाचोक्तं— मत्स्यक्षेणाऽनुमित्या वा
यस्तुपायो न बुद्ध्यते * एतं विदन्ति वेदेन तस्माद् वेदस्य वेदतेति । तस्मिंश्च
वेदे द्वौ काण्डौ—कर्मकाण्डो, ब्रह्मकाण्डश्च । बृहदारण्यकाऽऽख्यो ग्रन्थो ब्रह्म-
काण्डस्तद्व्यतिरिक्तं शतपथब्राह्मणं संहिता चेत्यनयोर्ग्रन्थयोः कर्मकाण्डत्वम् ।
तत्रोभयत्रापिनाग्निहोत्रदर्शपूर्णमासादिकर्मण एव प्रतिपाद्यत्वात् । बृहदा-
रण्यके तु तृतीयाद्यध्यायेषु ब्रह्म प्रतिपाद्यते । अतः कर्माणि वेदस्य विषय-
स्तदवबोधः प्रयोजनं, बोधार्थी चाधिकारी । तत्र प्रयोजनं विषयेण जन्य-
ते । तयोर्जन्यजनकभावः 'संवन्धः' । प्रयोजनाधिकारिणोरर्थ्यमानार्थित्व-
संवन्धः । अधिकारिविषययोस्तु प्रयोजनद्वारेणोपकार्योपकारकत्वसंवन्धः ।

इत्थं त्रिपथप्रयोजनाधिकारिसंख्यरूपस्याऽनुबन्धचतुष्टयस्य विद्यमानत्वात् त-
दीयप्रामाण्यस्य जैमिनिना प्रथमपादे प्रपञ्चितत्वाच्च वेदो न्याख्यातुं योग्यः ।

तस्मिंश्च वेदे कर्मकाण्डः प्रथममाहृतः । यद्यपि ब्रह्मणोऽभ्यर्हितत्वाद्
ब्रह्मकाण्डस्यैव प्राथम्यमुचितम् । तथापि कर्मभिः साध्यां चित्तशुद्धिमन्तरेण
पुरुषस्य ब्रह्मकाण्डेऽधिकाराभावादधिकारहेतुकर्मप्रतिपादकः काण्डः प्रथमं
समाहृतः । कर्माणि च चतुर्विधानि । नित्यं, नैमित्तिकं, काम्यं, निषिद्धं
चेति । तत्र नित्यनैमित्तिकयोरनुष्ठानाभिपिद्धत्वेनाच्च प्रत्यवाय उत्पद्य-
ते । तथाच याज्ञवल्क्यः स्मरति—विहितस्याऽनुष्ठानाभिनिन्दितस्य च सेव-
नात् ॥ अनिग्रहाच्चोन्द्रियाणां नरः पतनमुच्छतीति । तेन च प्रत्यवायेन बुद्धि-
मान्धे सति नित्याऽनित्यवस्तुविवेकवैराग्यादीनाम् अनुदयात् ब्रह्मविविदिषा
पुरुषस्य न जायते । तस्माद् विविदिषाहेतुत्वं नित्यनैमित्तिककर्मणां बृहदारण्यके
संगमनन्ति—तमेतं वेदाऽनुवचनेन ब्राह्मणा विविदपन्ति यज्ञेन दानेन तप-
साऽनाशकेनेति । तदनुष्ठानेन तमोगुणरूपे चित्तमालिन्ये अपगते सति सत्त्व-
गुणरूपस्य नैमित्त्यस्योदयाद् विवेकवैराग्यादिसंपत्तौ सत्यां परमपुरुषार्थरूपे
ब्रह्मतत्त्ववेदनेऽभिरुचिर्जायते । कारीर्यां दृष्टिकायो यजेत, चित्रया पशुकाम
इत्यादीनि तु काम्यकर्माणि परमपुरुषार्थसाधनाऽभावेऽपि स्वाभाविककामग्र-
स्तानां पुरुषाणां वैदिकमार्गे फलसंवादेन श्रद्धामुत्पादयितुमेवान्वायन्ते । तस्मात्
तानि वेदे प्रासङ्गिकानि । परमतात्पर्यं तु वेदस्य नित्यकर्मस्त्वेव । तस्मात्
कर्मकाण्डगतयोः संहिताशतपथग्रन्थयोः प्राधान्येन नित्यकर्मणां प्राप्तातानि ॥

तत्र शतपथब्राह्मणस्य मन्त्रव्याख्यानरूपत्वाद् व्याख्येयमन्त्रप्र-
तिपादकः संहिताग्रन्थः पूर्वभावितात् प्रथमो भवति । तस्मिंश्च संहिताग्रन्थे
चत्वारिंशद्ब्रह्मण्याः । तेषु प्रथमाद्वितीययोर्ब्रह्मण्यायोर्दर्शपूर्णमासौ । तृतीयेऽन्वा-
यानाभिप्रोवाग्न्युपस्थानचातुर्मास्यानि । चतुर्थपञ्चमषष्ठसप्तमाष्टमनवमेषु पदस्व-
ऽभिष्टोमः । दशमे वानपेयः । एकादशे राजश्रूयः । द्वादशमारभ्य विश्वान्तेषु नव-
सप्तचयनम् । एकाविंशद्वाविंशत्रयोविंशेषु त्रिषु सौत्रामणी । चतुर्विंशपञ्चविं-
शपट्त्रिंशसप्तविंशेषु चतुर्विंशत्रयमेव । अष्टाविंशमारभ्य त्रयास्त्रिंशान्तेषु पदसु तत्र
तत्र विषकीर्णां लिङ्गविनियोग्या अनारभ्यापीता मन्त्राः । चतुस्त्रिंशपञ्चविं-
शयोः पुरुषमेव । षट्त्रिंशे शान्तिः । सप्तविंशाष्टविंशेकोनचत्वारिंशेषु प्रव-
र्ग्यः । चत्वारिंशे च ब्रह्मविद्या ॥

ननु संहिताया आदौ कर्मान्तरं परित्यज्य दर्शपूर्णमासेष्टिरेव कुतः प्र-
तिपाद्यत इति चेत् । प्रकृतित्वाच्चिरपेक्षत्वाच्चेति ध्रुमः ॥

प्रकर्षेणाऽङ्गोपदेशो यत्र क्रियते सा प्रकृतिः । कृत्स्नाऽङ्गविषयत्वमुपदेशस्य
प्रकर्षः । विकृतिषु तु विशेषाङ्गमात्रस्योपदेशः क्रियते । अङ्गान्तराणि तु प्र-
कृतेरतिदिश्यन्ते । अत्र उपदेशस्य प्रकर्षाभावः । प्रकृतिस्त्रिविधा । अग्निहोत्र-
मिष्टिः, सोमश्चेति । त्रिष्वप्येतेष्वन्यनैरपेक्ष्येण स्वाङ्गजातं सर्वमुपदिष्टम् । तत्र
सोमयागस्य स्वरूपेणान्यनैरपेक्ष्येण्यङ्गेषु दीक्षणीयादिषु दर्शपोर्णमासेष्टिमापे-
क्षत्वाद् न पूर्वभाविस्त्वं युक्तम् । इष्टेस्तु सोमयागनैरपेक्ष्यात् सोमात् प्राचीनत्वं यु-
क्तम् । यद्यप्यग्निहोत्रस्य स्वरूपाङ्गेषु नास्त्यन्यापेक्षा, तथाप्यग्निस्तिद्धयपेक्षत्वाद्
आहवनीयाद्यग्नीनां च पवमानेष्टिसाध्यत्वात् पवमानेष्टीनां च दर्शपूर्णमास-
विकृतित्वात् परम्परयाग्निहोत्रस्य दर्शपूर्णमासापेक्षास्तीति प्रथमभावित्वं युक्त-
म् । दर्शपूर्णमासयोरग्निसाध्यत्वादग्निसाधकमाधानं प्रथमतो वक्तव्यमिति चेद्
मैवम् । नाधानमात्रेणाऽग्नयः सिद्ध्यन्ति । किन्तु पवमानेष्टिभिरपि । ताश्चेष्टयो
दर्शपूर्णमासविकृतित्वात् साक्षादेव दर्शपूर्णमासावपेक्षन्ते । दर्शपूर्णमासौ स्व-
ऽग्निद्वारा पवमानेष्टिसापेक्षावपि न साक्षात् पवमानेष्टीरपेक्षेते । अतो निरपेक्षत्वाद्
दर्शपूर्णमासेष्टिरेव प्रथमं वक्तव्यम् । ऋग्वेदसामवेदयोरादौ दर्शपूर्णमासेष्टि-
र्नाम्नातेति चेत् । बाढम् । यजुर्वेदमपेक्ष्य दर्शपूर्णमासयोरदित्वमुक्तम् ।
कर्मकाण्डविषये यजुर्वेदस्यैव प्राधान्यात् । आनुपूर्व्या कर्मणां स्वरूपं यजु-
र्वेदे समाम्नातम् । तत्र तत्र विशेषापेक्षायामपेक्षिता याज्यापुरोनुवाक्यादपि
ऋग्वेदे समाम्नायन्ते । स्तोत्रादीनि तु सामवेदे । तथा सति भिचिस्थानीयो
यजुर्वेदः । चित्रस्थानीयावितरौ । तस्मात् कर्मसु यजुर्वेदस्य प्राधान्यम् । तस्मिंश्च
दर्शपूर्णमासेष्टिरादौ समाम्नाता । तस्यां चेष्टौ, इमे त्वादयो मन्त्राः । तेषां च
मन्त्राणां सामान्यलक्षणं न्यायविस्तराभिधे ग्रन्थे द्वितीयाध्याये प्रथमपादे
द्वाभ्यामधिकरणाभ्यामित्थं विचारितम्—

अहे बुध्निय मन्त्रं मे इति मन्त्रस्य लक्षणम् ।

नास्त्यस्ति वाऽस्य नास्त्येतद्व्याप्त्यादेरवारणात् ॥

याज्ञिकानां सामान्यानुं लक्षणं दोषवर्जितम् ।

तेऽनुष्ठानस्मारकादौ मन्त्रशब्दं प्रयुज्यते, इति ॥

आधानप्रकरण इदमाम्नायते-अहे बुध्निय मन्त्रं मे गोपापेति । तत्र मन्त्रस्य

लक्षणं नास्ति कुतः ? अव्याप्यतिव्याप्योर्वारयितुमशक्यत्वात् । विहितार्थस्या-
भिधायको मन्त्र इत्युक्ते, वसन्ताय कपिञ्जलानालभत इत्यस्य मन्त्रस्य त्रिधिरूप-
त्वादव्याप्तिः । मननहेतुर्मेन्त्र इत्युक्ते ब्राह्मणेऽतिव्याप्तिरिति चेन्मैत्रम् । याज्ञिक-
समाख्यानस्य निर्दोषलक्षणत्वात् । तच्च समाख्यानमनुष्ठानस्मारकादीनां मन्त्र-
स्य गमयति । उरु प्रथा उरु भयस्य इत्यादयोऽनुष्ठानस्मारकाः । अग्निमीळे
पुरोहितमित्यादयः स्तुतिरूपाः । इषे त्वेत्यादयः शास्त्राच्छेदनादिस्मारकाः ।
अग्न आयाहि कीर्तय इत्यादय आत्मन्त्रणोपेताः । एवमन्येऽप्युदाहार्याः । ई-
होष्वन्त्यन्तविजातीयेषु समाख्यानमन्तरेण नान्यः कश्चिदनुगतो धर्मोऽस्ति ।
यस्य लक्षणमुच्यते । तस्मात् समाख्यान मन्त्रलक्षणम् ॥

ऋगादिलक्षण पूर्वोत्तरपक्षादाह । न ऋक्सामयजुषां लक्षणं कुर्यात् । लक्ष्मसा-
ङ्कुर्यादिति शङ्किते । पादश्च गीतिः श्रौष्टृषाठ इत्यस्त्वसङ्करः* । इदमाम्नायते,
अहे बुभ्रियमन्त्र मे गोपाय यमृषयस्त्रैविदा विदुः ऋचः सामानि यजूंश्चिपि इति ।
धीन वेदान् विदन्तीति त्रिविदः । त्रिविदां सन्वन्धिनोऽध्येतारस्त्रैविदाः । ते च
य मन्त्रभागमृगादिरूपेण त्रिविधं वदन्ति त गोपायेति योजना । त्रिविधा-
नाम् ऋक्सामयजुषां व्यवस्थित लक्षणं नास्ति । कुतः ? साङ्कुर्यस्य दुष्परिहर-
त्वात् । अपापकप्रसिद्धेष्टवेदादिषु पठितो मन्त्र ऋगादिरूप इति हि वक्त-
व्यम् । तद्य सङ्कीर्णम् । तथाहि । अग्नये मध्यमानायानुमूश्चि, हविर्धानाभ्यां
प्रोक्षमाणाभ्यामनुमूश्चि इत्यादीनि यजूंष्ट्ववेदे सामान्यानि । देवो वः सविता
पुनःत्वच्छिद्रेण पवित्रेण वसोः सूर्यस्य रश्मिभिरित्यय मन्त्रो यजुर्वेदे सम्प्र-
तिपन्नपञ्चपा मध्ये पठितः । न च तस्य यजुष्ट्वमस्ति । ऋगूपत्वेन तदब्राह्मणे
न्यग्रहणत्वात् । सावित्र्यमेति हि ब्राह्मणम् । एतत् साम गायत्रास्त इति
हि प्रतिज्ञाय, हाठ इत्यादिक साम यजुर्वेदे गीतम् । अक्षितमस्यऽच्युतमसि प्राण
सक्षितमसि इति त्रीणि यजूंश्चिपि सामवेदे ममान्यायन्ते । तस्माच्चाऽस्ति ल-
क्षणमिति चेन्न । पादादीनामसङ्कीर्णलक्षणत्वात् । पादेनार्द्धर्चनोपेता वृत्त-
वद्वा मन्त्राः ऋचः । गीतिरूपा मन्त्राः सामानि । वृत्तगीतिर्वाञ्जितत्वेन म-
न्त्रिष्टुपठिता मन्त्रा यजूंश्चिपि इति व्यवस्थित लक्षणम् ॥

मयमा पायस्य द्वितीयपादे मन्त्रेष्वन्यद्विचारितम् ।

मन्त्रा उरु प्रथमेति-किमष्टैकहेतवः ।

यामे कृतपुरोडाशमथनादेश्च भासकाः ॥

ब्राह्मणेनाऽपि तद्भानान्मन्त्राः पुण्यैकदेवतवः ।

न तद्भानस्य दृष्टत्वाद् दृष्टं वरमदृष्टत्वं, इति ॥

उरु प्रयस्वेत्ययं कश्चिन्मन्त्रः । तस्याऽयमर्थः—भोः पुरोडाश त्वमुरु विपुलता यथा भवति तथा कपालेषु प्रसरेति हीदृशा मन्त्रा यागप्रयोगे पूचार्यमाणा अदृष्टमेव जनयन्ति, न स्वर्थप्रकाशनाय तदुच्चारणम् । पुरोडाशप्रयनलक्षणार्थस्य ब्राह्मणवाक्येनापि भासमानत्वात् । उरु प्रयस्वेति पुरोडाशं प्रययतीति हि ब्राह्मणवाक्यमिति चेन्नैतद्युक्तम् । अर्थप्रसायनस्य दृष्टप्रयोजनस्य सम्भवे सति केवलदृष्टस्य कल्पयितुमशक्यत्वात् । तस्माद् दृष्टमर्थानुस्मरणमेव यागप्रयोगे मन्त्रोच्चारणस्य प्रयोजनम् । ब्राह्मणवाक्येनाप्यर्थानुस्मरणसम्भवे मन्त्रेणैवानुस्मरणीयमिति यो नियमस्तस्यादृष्टं प्रयोजनमस्तु । ननु मन्त्राणामनुष्ठेयार्थस्मारकत्वं कचिद् व्यभिचरितम् । तथाहि । दिवो वा विष्णो उत वा पृथिव्यामहो वा विष्णुत वाऽन्तरिक्षाद्धस्तौ पृणस्व षड्भिर्वसुभिरामयच्छ दक्षिणादोत सव्यादित्यस्मिन् मन्त्रे धनमाशास्त इत्ययमर्थः प्रतीयते । अनुष्ठेयार्थस्तु शकडविशेषस्थापनायाऽऽधारभूतकाष्ठस्थापनं, तच्च ब्राह्मणेन विधीयते । दिवो वा विष्णो उत वा पृथिव्या इत्यादीरेतयर्चा दक्षिणस्य हविर्धानस्य मेर्द्धी निहन्तीति । नाऽयं दोषः । अस्याधिकरणस्य लिङ्गविनियोगविषयत्वात् । जदाहृतस्तु मन्त्रः श्रुत्या विनियुष्यते । य एतेऽर्थस्मरणाय प्रयोक्तव्या मन्त्राः सन्ति तेषु सर्वेऽदृष्ट्यादिकं वेदितव्यम् । अत एव छन्दोगा ऋग्याजवेदने वाघमयिधाय तद्देवनविधिमामनन्ति । यो ह वा अविदितार्थेष्वच्छन्दोदैवतब्राह्मणेन मन्त्रेण याजयति वाऽभ्यापयति वा स्वाशुं वर्धति गर्तं वा पचत इत्यादिरवेदने वाघः । तस्मादेतानि मन्त्रे विद्यादिति वेदनविधिः । तथा कात्यायनाऽऽचार्योऽप्याह । एतान्यविदित्वा योऽधीतेऽनुष्ठूते जपति जुहोति यजते याजयते तस्य ब्रह्म निर्वायं यातयामं भवत्यथ विज्ञायैतानि योऽधीते तस्य वीर्यवदथ योऽधीति तस्य वीर्यवच्चरं भवति जपित्वा हुत्वेष्ट्वा तत्फलं लभेत् पुज्यते इति । अस्यास्तु मन्त्रब्राह्मणात्मिकायाः काण्वशास्त्रायाः सर्वस्या अपि स्वयम्भुवल्हारभ्य पौतिशास्त्रपर्यन्ताः संप्रदायप्रवर्तका ऋषयस्त्रिषु वंशब्राह्मणेषु मन्त्रविशेषेषु स्पष्टमाप्नाताः । काण्डविशेषेषु मन्त्रविशेषेषु चाऽपेक्षितास्तच्छपिविशेषा ब्राह्मणमतारूपायिकाभिस्तु क्रमणिकादिग्रन्थैश्चावगन्तव्याः । तद्वद्वानेऽपि वंशोक्तानामृषीणामवगतत्वादऽवेदनप्रयुक्तो वाधो नास्ति । ऋषिविशेषाणामपि विज्ञाने फलाधिरूपमस्ति । अतः

एव वीर्यवत्तरं भवतीति कात्यायनवाक्यं पूर्वमुदाहृतम् । छन्दस्तु मन्त्राणाम्
 इमे त्वादीनामनियताक्षरत्वाच्चास्त्येव । ये तु यजुषामपि छन्द इच्छन्ति ।
 तैः कात्यायनोक्तसर्वानुक्रमणिकायां पञ्चमाऽध्यायमभ्यस्य तद्द्वारेण तत्तन्मन्त्र-
 छन्दोऽनुसन्धेयम् । देवता तु मन्त्रप्रतिपाद्या । सा च मन्त्रलिङ्गादवगन्त-
 व्या । येषु मन्त्रेष्वग्नीन्द्रादयश्चेतनाः प्रतिपाद्यन्ते तेष्वग्न्यादीनां देवतात्वं
 विस्पष्टम् । येषु तु मन्त्रेषु पलाशाशाखावर्हिर्जुहादयोऽचेतनाः प्रतिपाद्यन्ते
 तेष्वपि शाखादिशब्दाभिधेयास्तत्तद्द्रव्याभिमानिनश्चेतना देवता अवगन्त-
 व्याः । अत एव भगवान् वादरायणो, सूदब्रवीदापोऽसुब्रान्तित्यादिष्वचेतनद्रव्येषु
 चेतनोचितव्यापारमुपपादयितुम्, अभिमानिष्यपदेशस्त्विति सूत्रयामास ।
 एवञ्च सन्ति, इमे त्वादीनां मन्त्राणाम् ऋषिच्छन्दोदेवता यथोक्तनीत्या मुबोधः ।
 तस्माद्भ्यन्याद्बुल्यभीरुभिरस्माभिः प्रतिमन्त्रं नोदाह्रियन्ते । विनियोगज्ञानाय
 तु प्रतिमन्त्रं कात्यायनसूत्रवाक्यमुदाह्रियते । मन्त्रार्थज्ञानाय काण्वसम्बन्धि-
 ग्राहणं तत्र तत्र यथासम्भवमुदाहरामः । तदर्थवबोधदाढ्याय शाखान्तर-
 विषयमप्यापस्तम्बसूत्रं, यौधायनसूत्रं, तैत्तिरीयग्राहणं च ऋषिक्तचिदुदाहरा-
 मः ॥ दर्शपागं चिकीर्षुरमावास्यायां प्रातर्नित्याग्निहोत्रं कृत्वा ततो दर्शपागा-
 ऽर्थं, ममाग्रे वर्च इत्यादिभिर्मन्त्रैर्वह्निषु ममिदाधानरूपमन्त्राधानं कृत्वा वत्सापा-
 करणं कुर्यात् । किमिदं वत्सापकरणमिति चेत् । सन्ति दर्शपागे व्रीणि प्रधान-
 ह्रीणि, आग्नेयोऽष्टावपाः, ऐन्द्रं दधि, ऐन्द्रं पयः इति । तत्र प्रतिपदि दधि
 होतुं तस्य दध्नः सपादनायाऽपावस्यायां शत्रौ गावो दोग्धव्याः । तद्दोहनार्थं
 प्रातः काले लौकिकदोहनादूर्ध्वं स्वमातृभिः सह सञ्चरन्तो वत्सा मातृभ्यो-
 ऽपाकरणीयाः । तदिदं वत्सापाकरणम् । एतच्च कण्वो महर्षिः स्वकीये ग्राहणे
 विधातुम् इदं वाक्यं पठति—मं पुं पर्णशास्त्रया वत्सान्पाकरोति इति ।
 तदेतदुपपादयितुम् अर्धशादे गायत्रीकृतं गोमारोहणमभिधाय तदाहरणवेलायां
 पक्षिख्याया गायत्र्याः पक्षिविशेषः सोमवल्क्याः पर्णं च भूमावपतत् । तयोस्त्वत-
 रत् पर्णनामकः पर्णाशटसोऽमृत् । अतः सोममभ्यन्धाद् गायत्रीसम्बन्धाच्च
 पलाशादतः प्रशस्य इत्यभिधीयते । तं शिथिलमेवमुपसंहरति । पर्णं प्रचिच्छेद
 गायत्र्या वा मोमस्य वा राशस्तत्र पतित्वा पर्णोऽभवत् । तस्मात् पर्णो नाम यत्
 तत्र शिथिलं मोमस्य त्यक्तं, तुभ्यात् पर्णनामया वत्मान्पाकरोतीति ।
 गायत्र्याः सोमाहरणं, इदूथ्य वै मुपर्णा चेत्पादौ तैत्तिरीयग्राहणगतानुवाके,

सोमो वै राजा गन्धर्वेष्वामीदित्यादौ बह्वचब्राह्मणे च प्रपञ्चितम् । पञ्चाश-
द्वक्षस्य सोममन्त्रान्विपर्णादुत्पन्नत्वेन द्वक्षजातिषु ब्राह्मणद्वक्षतया प्रशस्तत्वात्
तदीयशाखाया वत्सापाकरणं तिचिरिः स्वकीयब्राह्मणेऽपि स्पष्टमित्यमुवाच ।
तृतीयस्यामितो दिवि सोम आसीत् । तं गायत्र्याहरत् । तस्य पर्णमुञ्च्ये-
त् । तस्य पर्णोऽप्यवत् । तस्य पर्णस्य पर्णत्वं ब्रह्म वै पर्णम् । यत् पर्णशाखाया
वत्सानपाकरोति । ब्रह्मणेवैनानपाकरोति इति । नचाऽत्र सोमबल्ल्याः पत्रमात्र-
स्य कथं द्वक्षस्य सम्पत्तिरिति विस्मेतव्यम् । विधातुरीश्वरस्याऽचिन्त्यशक्ति-
त्वात् । अन्यथा बीजाद् द्वक्ष इत्यत्रापि, क बीजं, कुत्र वा द्वक्ष इत्यपि विस्मयः
केन वार्येत । सर्वत्र पर्णेभ्यो द्वक्षः प्रसज्येतेत्ययमिति प्रसङ्गोऽपीश्वरसङ्कल्पाभा-
वेन परिहर्तव्यः । ॥ च सङ्कल्पः कार्यैकसमाधिगम्यः । तस्माद्वेदार्थे कुतर्कैर्न
चोदनीयम् । तस्याः पर्णद्वक्षशाखायाच्छेदनेन प्रथममन्त्रं कात्यायनः स्वकीय-
सूत्र इत्थं विनियुक्ते- पर्णशाखां छिनत्ति शामीलीं वेपे त्वेत्यूर्जे त्वेति वा
छिनत्तीति बोधयोः साकाङ्क्षत्वात् । सन्नपयामीति बोधः इति ॥

अस्याऽयमर्थः ॥ पञ्चाशशाखा शमीशाखा चाऽत्र विकल्पिता । तच्छेदने, इपे
त्वेत्युर्जे त्वेति चैतौ मन्त्रौ विकल्पितौ । तयोरुपयोः क्रियापदाकाङ्क्षत्वादपि-
बोधाय छिनत्तीति पदमध्यार्हतव्यम् । सोऽयमेकः पक्षः । इपे त्वेति छेदना-
ऽर्थो मन्त्रः । ऊर्जे त्वेति सन्नपनाऽर्थो मन्त्रः । सन्नपनमृजकरणम् । तदिदं
पक्षान्तरमिति । अत्र बोधायन उभयवर्गव्ययोरेकमन्त्रत्वमाश्रित्य तं मन्त्रं छे-
दने विनियुक्ते- तामाछिनत्तीपे त्वोर्जे त्वेति । आपस्तम्बस्तु तदभिसन्धाय म-
न्त्रभेदपक्षमपि कञ्चिदाश्रित्य विनियोगभेदमाह- सन्नपतः पञ्चाशशाखां शमी-
शाखा बाहरति । इपे त्वोर्जे त्वेति तामाछिनत्तीपि वेपे त्वेत्पाच्छिनत्त्युर्जे त्वेति
संनपतयनुमाष्टिवेति । सन्नपतः साम्रायनामक दधिरूप हविः कुर्वत इत्यर्थः ॥
काण्वशिष्यास्तु मन्त्रभेद विनियोगभेदं चाश्रित्येत्यमामनन्ति । तामाछिन-
त्तीपे त्वेति दृष्टये तदाह यदिपे त्वेत्यूर्जे त्वेत्यनुमाष्टिं यद्वृष्ट्या ऊर्जसो जायते तु-
स्मा उ एतदाह तस्मादाहोर्जे त्वेतीति ॥ अस्यायमर्थः ॥ तां पर्णशाखाम्, इपे
त्वेति मन्त्रेणाध्वर्युः साकल्येन छिन्नात् । छेदकालेऽध्वर्युः- इपे त्वेति यद्
वाक्यमाह तद्वाक्यं दृष्टिसिद्ध्यर्थम् । अधिकेनादरेण सेवते, ऊर्जे त्वेति मन्त्रेण तां
शाखामनुमृजयात् । अनुमार्जनमानुलोम्येन तस्यां संलग्नधूल्याघ्नपनयनम् ।
यदि प्रभूताया दृष्टेः सकाशाद् ग्रीहियवाद्यभिष्टदिहेतुर्जशब्दाऽभिधेयः

अथ मंडलं दक्षिणमक्षिहृदयं चाधिष्ठितं येन शुक्लानियजूंषि
 भगवान् याज्ञवल्क्योपतः प्रार्पतं विवस्वन्तं वयीमयमर्चिष्मन्तमभि
 ध्यायं क्राणवीये वाजसनेयके यजुर्वेदाग्नाये सक्तं सखिले सशुक्रियं
 ऋषिदैवतछंदोऽस्यनुक्रमिष्यामोऽप्यजुषामनियताक्षरत्वादिकेपांछंदो
 नविद्यतेद्रष्टार ऋषयः स्मर्त्तारः परमेष्ठ्यादयो देवतामंत्रांतर्भूता
 अग्न्यादिराहचिर्भाजः स्तुतिभाजोर्वाजः शाखोखाशम्योपवेपक
 पालेष्मोलृब्बलादयश्च प्रतिमाभूता इछंदाः सिगायत्र्यादीन्येतान्य-
 प्यिदित्यापोधीतेनुकृतेजपतिजुहोतिंयजतेयाजयतेतस्यब्रह्मनिबी
 र्घपातयामंभवत्यधांतराश्वगर्तेचापयतेस्थाणुंवर्छन्तिप्रमीपतेवापा-
 पीयान्तर्वत्यध विजायमानियोधीतेतस्य वीर्यवद्ध योर्ध्वित्तस्य
 वीर्यवत्तरंभयतिजपित्वाष्टुत्येष्टातत्फलेनयुज्यते॥इत्येत्वेत्यादिनमः
 उक्तिविधेमेत्यंतंविद्यस्वानपद्यत्ततः प्रतिकर्मविभागेनप्राप्तवानु
 सारेणऽप्यपयोवेदितव्याः परमेष्ठीप्राजापत्योर्दशपूर्णमासमंत्राणा
 भृषिर्देवावाप्राजापत्याः ॥ इत्येत्वाशाखानुष्टुब्धिनियोगः कल्पका
 रोक्तः ऽण्वमर्जतयापयोवापव्यं देवोव ऽपेद्रंयजमानस्य शाखाय-
 सोर्यापव्यंयौर्मातरिद्वयनऽउर्यापसोर्यापव्यं देवस्त्वाप्याः कामधुक्षः
 प्रश्नः साविद्यायुम्नीणिगव्यानीन्द्रस्यंत्रंविष्णोपयोऽग्नेः इदमाग्नेयं-
 कस्तप्राप्राजापत्यं कर्मणेस्त्वं शुश्रूषं प्रत्युष्टं वैराक्षसेऽंक्रत्वरक्षोघ्नः स
 र्घंघ्नंभूरसिभूदंघानांविष्णुस्तपान्नेऽंक्रविष्याअपहतः रक्षोघ्नता-
 ण्विष्यादेवस्यत्प्रासाविघ्नंभर्षत्राऽग्नेयेल्लिगोक्तं भूतायत्राहविः
 स्यःमृगांष्टःःतांगृहाः पृथिव्यास्त्याहव्यंपवित्रेल्लिगोक्तं भवितुर्देवी
 प्रोक्षिताआपान्यग्नेल्लिगोक्तं देव्यापपात्राणिजमांस्यदित्याः कृ-
 णाजिर्नमयभूत-गक्षमर्मद्विर्ग्रापोलृग्नेऽग्नेर्हविर्धृत्स्महदंमाम
 त्तंविष्टुदधिर्दत्तंवागधियज्मर्त्ताः श्रुयकृतोयान्ययंरुद्रः शुश्रूषं प्रति
 ताहयिः परापूतमपहतः राक्षसेवायुयोर्देवोयस्तं हृत्वा धृष्टिरुपयपो
 ऽपान्नप्रादयजमानंयेभ्युभमभियण्णांरुपात्तान्यग्नेत्रध्याग्नेर्गधि
 पणामिदार्पदेदियः प्राग्याधिपणां पल्लवान्यमसि पण्णाः श्रियिर्मही

नामाज्यं तदोसि वेदवर्धः संवपामि हविः समापऽआपं जनयत्यै त्वेदं
 हविरिपेत्वा ज्यं धर्मोसि पण्णां पुरोन्नाशो हारितः राक्षसां त्रितायत्रया
 णां त्रितो द्रित एकतः क्रमेणाददं द्रस्यस्स्यः पृथिव्यै पृथिविवेदिर्ब्र
 जं पुरीषं वर्षतु वेदिर्बधानसावित्रं मपाररुमररो आसुरेद्रप्सस्ते वेदि
 र्गायत्रेण ग्रीणि घैष्णावानि सुधमात्रयाणां वेदिः पुराचशः सोपेद्व
 चां द्रमसीं त्रिष्टुभं क्षिपत आभिचारिकं मनिशितः स्वयोऽनिशिता
 स्तुगदित्यै यिष्णो र्यो यत्र मूर्जे त्रयाणमाज्यं संवितुरापं तेजोसि-
 धामाज्यं (यस्ते प्राणश्च त्रिष्टुर्भः) ॥ १ ॥

ॐ इमे त्वो । जैत्वां वायवंस्य ॥ देवो वः सविता प्रार्पयतु श्रेष्ठतमाय

समीचीनजलात्मको रसो जायते, तदा प्राणिनामुपकारो भवति । तदर्थमेवा-
 ऽध्वर्युरेतदाह । किमाहेत्याशङ्क्य, तस्मादाहोर्जे त्वेति वाक्येन तदेव स्पष्टीक्रियते
 इति ॥ काण्वाभिमत एव मन्त्रभेदपक्षो जैमिनीयैरपि द्वितीयाध्याये प्रथमपादे
 इत्थं निर्णीतः—

इमे त्वादिर्मन्त्र एको भिक्षो वैकः क्रियापदे ।

असत्पर्यास्मारकत्वादेकाऽदृष्टस्य कल्पनात् ॥

छेदने मार्जने चैतौ विनियुक्तौ क्रियापदे ।

अध्याहृते स्मारकत्वान्मन्त्रभेदोऽर्थभेदतः, इति ॥

इमे त्वोर्जे त्वेत्यत्र क्रियापदाभावेनोक्तं प्रथमेति मन्त्रवदर्थस्मारकत्वाभावा-
 द्वादृष्टार्थे सत्येकादृष्टस्य कल्पने लाघवादेक एव मन्त्र इति चेन्मैवम् । काण्व-
 ब्राह्मणे, छित्त्यनुमार्ष्टि इति विनियोगभेदश्रवणात्तदनुसारेणैपे त्वा छिनक्षि ऊर्जे
 त्वाऽनुमार्ष्टीति क्रियापदेऽध्याहृते सत्पदद्वयस्मारकत्वाज्जिज्ञौ मन्त्रौ ॥

अधानयोरर्थोऽभिधीयते । इषु इच्छाया धातुः । इष्यत इति व्युत्पत्त्या किञ्चिन्नेन
 पकारान्तेनेपुशब्देन दृष्टिरभिधीयते । व्रीहियवादिधान्यनिष्पात्तिहेतुत्वेन सर्वे
 प्राणिनो दृष्टिभिच्छन्ति । हे पलाशशाखे इष्यमाणायै दृष्ट्यै त्वामाच्छिनक्षि । ऊर्जं
 बलप्राप्तनयोरिति धातुः । दृष्टिगतो बलात्मको रसः सर्वान् मनुष्यपश्यादीन्
 बलयति पानादिना दृढशरीरान् करोति । यद्वा, प्राणयति प्रकर्षेण चेष्टयतीति
 व्युत्पत्तिद्वयेन रस ऊर्जशब्देनाभिधीयते । हे पलाशशाखे ! ऊर्जे रसाय त्वाम-
 ऽनुमार्जिम् । इषशब्दगत इकारो धातुस्वरेण प्रातिपदिकस्वरेण वा उदात्तः ।

चतुर्थ्येकवचनस्य, अनुदात्तौ मुष्पितावित्यनुदात्तत्वे प्राप्ते, तदपवादत्वेन, सावे-
काचस्तृतीयादिर्विभक्तिरित्युदात्तत्वं, तस्मिन्नित्यनुदात्तं पदमेकवर्जमिति पूर्व
इकारोऽनुदात्तः । यद्यप्येकशब्देन द्वयोरुदात्तयोरन्यतरौ यः काऽपि वक्तुं
शक्यते । तथापि, सति शिष्टस्वरो वलीयानिति न्यायेन विभक्तिगत उदात्त
एव प्रचलः । तथा सति अनुदात्तादिकमुदात्तान्तमिदं सम्पन्नम् । त्वाशब्द-
स्य प्रातिपदिकस्वरेण यद्यपि उदात्तः प्राप्तस्तथाप्यनुदात्तं सर्वमपादादावि-
त्यस्य सूत्रस्याऽनुष्टुप् सत्त्वां, त्वामौ द्वितीयाया इति त्वादेशविधानादयं
शब्दोऽनुदात्तः । संहितायामुदात्तादनुदात्तस्य स्वरित इति त्वाशब्दस्य स्व-
रितत्वम् । ऊर्जे त्वेयमपि यथोक्तीत्या स्वर उक्तेयः । मन्त्रद्वयस्य संहिता-
यामूर्ज इत्युकारस्य, स्वरिताव संहितायामनुदात्तानामिति मध्याभिधायामैक-
श्रुत्यं प्राप्तम् । तदपवादत्वेनोदात्तस्वरितपरस्य सन्नतर इत्यत्यन्तनीचोऽनुदात्तो
भजति । एवमुत्तरेष्वपि मन्त्रेषु स्वरमक्रियोऽनीया । उक्तमन्त्रद्वयपाठेनाध्वर्यु-
रित्यमाणमन्त्रं बलकरमाज्यप्लीरादिरसं च यजमाने सम्पादयत्येव । तदाह
भित्तिरिः । इमे स्त्रोर्जे त्वेत्याह । इयमेवोर्जे यजमाने दधातीति । न चाऽत्र मत्पक्ष-
विरोध आशङ्कनीयः । अर्थादस्य मन्त्रांसारूपगुणत्वाङ्गीकारात् । भूताऽर्थ-
पादत्वाऽङ्गीकारे यदाकदाचिदन्तरस्योर्येव सम्पादनं तदेतन्मन्त्रफलमित्यव-
गन्तव्यम् ॥

उत्तरमन्त्रस्य विनियोगमाह कात्यायनः ॥ मातृभिर्वत्सान् संछज्य
वत्स धातयोपसृजति वायवस्थोपायव स्थेति चेक इति ॥ कण्वोऽप्याह ॥
सु वत्समुपसृजति । वायुवस्थेति ॥ एतावानेव कण्वाऽभिमतो मन्त्रः ।
उपायुपसृजेत्ययम् उत्तरभागस्तिष्ठिररभिमतः । तस्मादेक इत्यन्यदीपमत-
त्वेन कात्यायन उदाजहार । तिष्ठिर्यभिर्गन् विनियोगमाह वीधायनः ॥ तथा
वत्सानपाकरोति वायव स्थोपायव स्थेति इति ॥ तत्रोत्तरभाग कण्वो निराच-
कार । उपायुप स्थेत्युद्देक आहुस्तद्गु नाद्रियेतेति । वा गतिगन्धनपोरिति धातुः ।
वान्ति गच्छन्तीति धातवो गन्तारः । हे वत्सा यूयं वायवः स्य, मातृभ्यः
सक्ताशाद् अन्यत्र गन्तारो भवत । सह मातृभिर्गमने सति सापो दोहो न लभ्य-
त इत्यभिप्रायः । अथवा, वायुमाह्वयाद् वत्सानां वायुत्वम् । यथा वायुः
पादमभ्याम्ननिष्ठीवनादिभिरुपहता भूमिं शोषयित्वा पुनाति, एवं वत्सा अप्यनु-
ष्मन्तेन मृगोमयादिदानेन भूमिं पुनन्ति तस्माद् वायुमाह्वयम् ॥ सोऽप-

कर्मणे ॥ १ ॥ आप्यायध्व । मध्या इन्द्रायभागं प्रजावतीरनमीवा

मभिप्रायः कण्ठेन प्रदर्शितः । वायव स्थेत्ययं वाव वायुर्योऽयं पवत इत्या-
दिवाक्येनाम्नातः । अथवा मनुष्याणामिव पशूनां स्वनिशाताय गृहनिर्माण-
साधार्थभावाच्चिरावरणेऽन्तरिक्षे सञ्चरणादन्तरिक्षमेव पशूनां देवता । तस्य
चान्तरिक्षस्य वायुरधिपतिः । स च वायुरेतान् पशून् स्वकीयावयवानिव पाल-
यतीति पशूनां वायुरूपत्वम् । तथाविधपालनायपशून् वायवे समर्पयितुं वायु-
रूपत्वमापाद्य, वायव स्थेति मन्त्रः प्रवर्तते । सोऽयमभिप्रायस्तिचिरिणाम्नातः ।
वायव स्थेत्याह । वायुर्वा अन्तरिक्षस्याध्यक्षः । अन्तरिक्षदेवत्याः खलु वै पशवः ।
पशवो वायव एवैतान् परिददातीति । तेन वायुरूपत्वमुच्यते । अथ वा
तृणमक्षणायऽऽहेति । तत्र तत्रारण्ये चरित्वा सायङ्काले वायुवद्वेगेन यजमान-
गृहे समागमनाय पशून् भर्कषेणाकारयितुं वायुरूपत्वमुच्यते । अयमभिप्रा-
यस्तिचिरिणैवाम्नातः । म वा एनानेतदाकरोति, यदाह वायव स्थेति च ॥

कार्त्तयायनः ॥ देवो व इति मानूणामेकां व्याकृत्सेन्द्रं भवति । महेन्द्रं वेति । अत्र
पूर्वमन्त्रविनियोगसूत्रवाक्याच्छाख्योपस्पृशतीति पदद्वयमनुवर्तते । ततोऽयमर्थः
संप्रत्ये । वत्तानां मातरो या गावः सन्ति तासां मध्ये गामेकां व्याकृत्य पृथ-
क्कृत्य, देवो व इति मन्त्रेण शाख्योपस्पृशेत् । तथा सति गोसंवन्धिदधिरूपं
हविरेन्द्रं महेन्द्रं वा भवति । एतदेवामिमेत्यापस्तम्ब आह, इन्द्रं निगमेपूपलक्ष-
येदिन्द्रयाजिनो महेन्द्रयाजिन इति । तत्रोभयविधयजमानविवेकं तिचिरिर्दर्शय-
ति । नागतश्रीर्महेन्द्रं यजेत् । त्रयो वै गतश्रियः शुश्रुवा ग्रायणी राजन्य-
स्तेषां महेन्द्रो देवतेति ॥

मन्त्रपाठस्तु ॥ देवो वः मविना प्रार्पयतु श्रेष्ठतमाय कर्मणे । आप्यायध्वमध्या
इन्द्राय भागं प्रजावतीरनमीवा अवस्थाः । मा वस्तेन ईशतः माघशस्वो ध्रुवा
अस्मिन् गोपती स्यात् वहीरिति ॥ द्योतनार्थस्य दीन्यतिधातोर्देव इति रूपम् ।
पू मेरण इति धातोः सवितेति । सोऽयं सविता देवः स्वध्यापारे मेरकः पर-
मेश्वरः, हे गावो ! युष्मान् प्रार्पयतु प्रभृतृणपयसोपेतमरण्यदेशं गमयतु । किमर्थं
श्रेष्ठतमाय कर्मणे । कर्म हि चतुर्विधम्, अमशस्तं प्रशस्तं श्रेष्ठं श्रेष्ठतमं चेति । लोक-
विरुद्धं वधवन्धचौर्यादिकमप्रशस्तं, लौकिकैः श्लाघनीयं दन्धुवर्गोपोग्यादिकं
प्रशस्तं, स्मृतिभिः श्लाघनीयं वापीकूपतडागादिकं श्रेष्ठं, वेदैः श्लाघनीयं यज्ञरूपं

ऽअप्यध्माः ॥ मार्चस्तेनऽईशतमाघशःस्तः ॥ २ ॥ ध्रुवाऽअस्मि । गौ-
पतौ स्यातबुद्धीः ॥ यजमानस्य पशुन्पाद्विचसोः पवित्रमसि ॥ ३ ॥

कर्म श्रेष्ठतममिति तद्विवेकः ॥ १ ॥ हे अग्न्याः गावः । गोवधस्योपपातक-
रूपत्वाद्धन्तुमयोग्या अग्न्या इत्युच्यन्ते । तथाविधा यूयमिन्द्राय भागम् इन्द्रदेव-
तामुद्दिश्य संपादयिष्यमाणदधिहेतुभूतं क्षीरम्, आप्यायध्वं समन्ताद्वर्धयध्वम् ।
सर्वास्वपि गोषु प्रभूतं कुरुत । स्कायी ध्यायी वृद्धाविति धातुः । वो युष्मान-
ऽपहर्तु स्तेनश्चोरो भेषतः, ईश्वरः = समर्थो मा भूत् । कीदृशीर्युष्मान् । प्रजावती-
र्धदपत्याः । अनमीवाः, अम् रोग इति धातुः, किमिदुष्टतादिस्वल्परोगरहिताः ।
अयस्याः स्रयव्याध्यादिमरोगरहिताः । अयशःस्तः । अघ्ने वीजपापेन भक्षणा-
दिना, क्षमो घातको व्याघ्रादिरपि मा ईसको भूत् ॥ २ ॥ किञ्च, यूयं गोपतौ
गरां युष्माकं पत्यावस्मिन् यजमाने ध्रुवाः शाश्वतिकाः, बुद्धीः = बहुविधाः स्यात्
भवत ॥ नन्वध्यापकाः श्रेष्ठतमस्य कर्मण इत्येतावत् एव प्रथमकर्ण्डकां समा-
पयन्ति । आप्यायध्वमित्यादिना तु द्वितीयां कर्ण्डकाम् आरभन्ते । तयोर्भिन्न-
खण्डकयोरेकमन्त्रत्वेन व्याख्यानमयुक्तमिति चेत् । नाऽयं दोषः । माणवकाना-
मावर्तनसौकर्याय खण्डकाविच्छेदस्य "बुद्धिमद्भिर्ध्यापकैः कल्पितत्वात् ।
यथा बह्वचानां तत्र तत्र सूक्तमध्येऽपि वर्गविच्छेदः कल्पितः । यथा वा तैत्तिरी-
यकाणां वार्यमध्येऽपि पञ्चाशत्पदसंख्यया विच्छेद आशुक्तिः सौकर्याय कै-
ल्प्यते । तद्वदनाऽप्यवगन्तव्यम् । कण्ठस्तेतस्य मन्त्रस्य विनियोगं मन्त्रभागानां
व्याख्यानं च विवक्षित्वेत्थं पठति ॥ अथ धेनुमुपसृशति, देवो वः सविता मा-
पयतु श्रेष्ठतमाय कर्मण इति ॥ सोऽयं विनियोगः । सविता वै देवानां प्रसवित्वा ।
सवित्रसूता पशून् प्रसवति प्रथमभागव्याख्यानम् ॥ श्रेष्ठतमाय कर्मण इति
पशो यं श्रेष्ठतमं कर्म यज्ञाय हितस्तस्मादाह श्रेष्ठतमाय कर्मण इति द्वितीय-
भागव्याख्यानम् ॥ आप्यायध्वमध्या इन्द्राय भागमिति । म यथैवाहो देव-
तायै हविर्ब्रह्मादिदेवत्येषु मन्त्रैर्देवताया आदिशति यदाह इन्द्राय भागमिति
तृतीयभागव्याख्यानम् ॥ प्रजावतीरमीषा अपस्या इति ॥ नाऽत्र तिस्रोहितमिवा-
ऽस्मीति चतुर्थभागव्याख्यानम् ॥ मार्चस्तेन ईशत माऽपशःस्त इति । गावः कुश्चनु-
नाष्टा ईशतैः यैर्नुदहति पञ्चमभागव्याख्यानम् ॥ नाष्टा नाशकारिण्य इत्य-
र्थः । ध्रुवा अस्मिन् गोपतौ स्यात् बुद्धीरित्यनपक्रुमिण्यः । अस्मिन् यजमाने

द्यौरसि । पृथिव्यंसिमात्तु रिश्वनो घर्मोसि ॥ विश्वधाः पर-

बृहयः स्यात्तेत्येवैतदाहेति पष्ठभागव्याख्यानम् ॥ कात्यायनः ॥ यजमानस्य पशून् पाहीत्यग्न्यमारस्यान्यतरस्य पुरस्ताच्छास्त्रामुपगृहतीति ॥ हे पलाशशाखे स्वमुन्नतप्रदेशे स्थित्वा प्रतीक्षमाणा सती यजमानस्य पशूनरण्ये सञ्चरतश्चोर-
व्याघ्रादिभयात् पाहि रक्ष । यद्यप्यचेतना शास्त्रा तथापि तदभिमानिर्नी देव-
तामुद्दिश्यैवमभिधानुं शक्यते । यथा शास्त्रज्ञा अचेतनेऽपि शास्त्रग्रामे शास्त्र-
दृष्ट्या विष्णुसन्निधिमभिप्रेत्य तं विष्णुं सम्बोधनाऽऽवाहनादीन् पौढशोपचा-
राननुतिष्ठन्ति, तद्वदनया शास्त्रादेवतया रक्षितत्वादेव गावो निरुपद्रवाः
सत्यः सायङ्काले पुनः समागच्छन्ति । सोऽयमर्थस्तित्तिरिणा समाम्नातः ॥
यजमानस्य पशून् पाहीत्याह, पशूनां गोपीथाय । तस्मात् सायं पशव उप-
समावर्तन्त इति ॥ कण्ठेनाऽपि विनियोगपुरःसरं मन्त्राभिप्राय आम्नायते ॥
अथाऽऽहवनीयागारस्य, गार्हपत्यागारस्य वा पूर्वार्धं उपगृहति । यजमानस्य
पशून् पाहीति । ब्रह्मणैवैतद्यजमानस्य पशून् गुप्तये पुरिददातीति ॥ एतद्ब्रह्मणैव
एतेन मन्त्रेणैव, रक्षार्थं शास्त्राभिमानिदेवतायै समर्पयतीत्यर्थः ॥ कात्यायनः ॥
वसोः पवित्रमिति पवित्रमस्यां बध्नाति कुशौ त्रिवृद्वेति ॥ असीति मन्त्र-
पाठस्य शेषः । हे दर्भमय पवित्र, वसोरेन्द्रदेवताया निवासहेतोः पयसः शोधकं
पवित्रमस्ति । अनेन मन्त्रेण पवित्रं कृत्वा पर्षशाखायां बध्नीयात् । द्वौ
कुशौ कुशत्रयं वा पवित्रमित्युच्यते । तदेतद्विस्पष्टं तित्तिरिणा समाम्नातम् ॥
त्रिवृत्पलाशशाखायां दर्भमयं भवति । त्रिवृद्वै प्राणाः । त्रिवृतमेव प्राणं मध्य-
तो यजमाने दधाति । सौम्यः पर्णः सयोनित्वाय । सासात्पवित्रं दर्भा इति ॥
आपस्तम्बोऽपि विस्पष्टमेतदवोचत् ॥ त्रिवृदर्भमयं पवित्रं कृत्वा वसूनां पवित्र-
मसीति शाखायां शिथिलमग्नसजति मूले मूलान्यग्रेऽग्राणि, न ग्रन्थिं करोती-
ति ॥ काण्ठेन तु मन्त्र एवं व्याख्यातः । तस्यां एव पवित्रं करोति, वसोः
पवित्रमसीत्येतावतीति, यज्ञो वै वसुर्यग्नस्य पवित्रमसीत्येवैतदाहेति ॥ तस्या
एव पलाशशाखाया एव सम्प्रान्धि एतावतीति पदत्रयरूपेण मन्त्रेणैव यज्ञशब्देन
तदीयहविर्द्रव्यरूपं क्षीरं लक्ष्यत इत्यवगन्तव्यम् ॥ ३ ॥ इति श्रीसायणाचार्य-
विरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे काण्वसंहितायां प्रथमेऽध्याये प्रथमोऽनुवाकः १.

प्रथमेऽनुवाके पलाशशाखामयुक्ता मन्त्रा उक्ताः । द्वितीये दोहन्

वित्रमसि शतधारिवसोः पवित्रमसि सहस्रधारं ॥ २ ॥ देवस्त्वा ।
सद्यिता पुनातु वसोः पवित्रेण शतधारिण्य ॥ सुपुत्रा कामधुचः ॥ ३ ॥
साविश्वायुः । साविश्वकर्मा साविश्वधायाः ॥ इन्द्रं स्पत्वा भागः

इति धातुः । यदि कुम्भः कुटिलो भवेत् तदानीमवाङ्मुखे तिर्यङ्मुखे वा
सति तत्र स्थितं क्षीरं गलेत् । अतः क्षीरधारणाय दार्ढ्यमकौटिल्यं चोच्यते ।
तदाह तित्तिरिः ॥ इह स्व मा हारित्याह । धृत्या इति ॥ किञ्च, ते यज्ञयतिस्त्व-
त्सम्बन्धी यजमानो मा हर्षीति । कुटिलो मा भूत् । त्वन्निष्ठस्य क्षीरस्या-
ऽस्कन्दनेन अनुष्ठानाऽविघ्न एव यजमानस्याऽकौटिल्यम् । तच्च त्वदीयेन दा-
र्ढ्येन कौटिल्याभावेन न भविष्यति ॥ कात्यायनः ॥ वसोः पवित्रमिति पवित्र-
मस्यां करोत्युदग्येति । अस्यां कुम्भ्यां स्थापनीयस्य पवित्रस्य प्रागग्रत्वं सामा-
न्यतः प्राप्तमिति मिद्वत्कृत्वोदगग्रत्वनिकल्प उच्यते । तच्च प्रागग्रत्वं बौधायनो
दर्शयति ॥ तस्यां प्राचीनाग्रं शाखापवित्रं निदधातीति ॥

आपस्त्वम्बस्तु सार्यदोहमातर्दोहमेदेन प्रागग्रत्वोदगग्रत्वयोर्व्यवस्थामभिप्रेत्याह ॥
तस्यां प्रागग्रं शाखापवित्रमत्पादधातुदग्मातरिति । एवमेवाभिप्रायं तित्ति-
रिर्विशदयति ॥ प्रावसायमधिनिदधाति तिर्यग्मातरिति ॥ पाठस्तु ॥ वसोः
पवित्रमसि शतधारं वसोः पवित्रमसि सहस्रधारमिति ॥ हे शाखापवित्र वसो-
रिन्द्रदेवताया निवासहेतोः पयसः पवित्रं शोधकमसि । पवित्रेण व्यपधाने
सति क्षीरेण सह कुम्भ्यां पततां तृणपर्णादीनां प्रतिरुद्धमानत्वात् पवि-
त्रस्य क्षीरशोधकत्वम् । नच क्षीरमप्येवं प्रतिरुद्धम् इति शङ्कनीयम् । सूक्ष्मैः
पवित्रच्छिद्रैः कुम्भ्यां पतन्तीनां क्षीरधारणां शतसहस्रसंख्याकानां सद्भावा-
बोधकत्वमादत्तुं, वसोः पवित्रमिति द्विरुक्तिः ॥ २ ॥ कात्यायनः ॥ देवस्त्वे-
त्यासिच्यमाने जपतीति ॥ पाठस्तु ॥ देवस्त्वा सविता पुनातु वसोः पवित्रेण
शतधारेण सुप्तेति ॥ दोहनादूर्ध्वं कुम्भ्यां सिच्यमान हे क्षीर! त्वां मेरको देवः
पूर्वोक्तनीत्या शतधारेण वसोः पवित्रेण पुनातु शोधयतु । सुप्तेति पवित्र-
विशेषणम् । सुप्तु पुनातीति सुपूः । तस्य तृतीया सुप्ता ॥ कात्यायनः ॥
कामधुस इति मश्र इति ॥ एकस्यां गवि दुग्धायां दोग्धारं मत्पन्यः पृच्छेत् ।
हे दोग्धः । विद्यमानानां गवां मध्ये कां गामधुसो दुग्धवानसि ॥ ३ ॥
कात्यायनः ॥ भोक्ते, सा विश्वापुरित्याहेति ॥ पूर्वोक्ते मश्रे मष्ट्रा भोक्ते सति

सोमेनातनविम्विष्णोर्हव्यं रश्मस्व ॥ ४ ॥

सा विश्वायुरिति मन्त्रेणोत्तरं दोग्धा द्रूयात् । तस्य मन्त्रस्याऽयमर्थः । या
गौर्मया दुग्धा त्वया च पृष्टा सा गौर्विश्वायुः—शब्देनामिधीयते । विश्वमायु-
र्यस्या इति विग्रहः । यजमानस्य संपूर्णमायुः प्रयच्छतीत्यर्थः ॥ कात्यायनः ॥
एवमितरे उत्तराभ्यामिति ॥ यथा सा गौः प्रथमा पृष्टा एवमितरे द्वितीयतृतीये
गावौ तच्चदोहनादूर्ध्वं कामयुस इति मन्त्रेण प्रष्टव्ये । दोग्धा पुरुषोऽप्युत्तरा-
भ्यां, सा विश्वकर्मा, सा विश्वधाया इति मन्त्राभ्यां क्रमेणोत्तरं द्रूयात् । या
द्वितीया गौस्त्वया पृष्टा सा विश्वकर्मेत्युत्तरम् । क्षीरदधिनवनीताभ्यैः साध्यानि
विश्यानि सर्वाणि कर्माणि यस्या गोः सन्ति सा गौर्विश्वकर्मा । या तृतीया
गौस्त्वया पृष्टा सा विश्वधाया इति तत्प्रश्नस्योत्तरम् । दुग्धाञ्च धारणपोषण-
योरिति धातुः । क्षीरदध्यादिहविर्भुज इन्द्रादिदेवान् विश्वान् सर्वान् दधा-
ति पुण्यातीति विश्वधायाः । यद्वा, भेदं पान इति धातुः । विश्वान् सर्वान्
इन्द्रदीन् हव्यं क्षीररूपं धापयति पाययतीति विश्वधायाः ॥ कात्यायनः ॥
उद्गास्यातनक्ति प्राग्युक्तशेषेणन्द्रस्य त्वेतीति ॥ कथितं क्षीरपयोः साकाशाद् बहि रू-
द्वास्य मन्दोष्णे क्षीरे सायकालीनाग्निहोत्रानन्तरवर्तिना यवागूशेषेण दधिनिष्प-
त्त्यर्थात्तत्त्वं कुर्यात् । यवागूशेषस्यातञ्जनसाधनत्वमाप्तस्यः स्पष्टमाह ॥
अमारास्यायाः राज्याः स्वयं यजमानो यवाग्वाग्निहोत्रं जुहोति । अग्नि-
होत्रोच्छेषेण आतञ्जनार्थं निदधातीति ॥ तिस्रिरिणाऽप्याम्नातम् ॥ अग्निहो-
त्रोच्छेदनाऽभ्यातनक्ति यज्ञस्य सन्तत्या इति ॥ पाठस्तु ॥ इन्द्रस्य त्वा भा-
गः सोमेनातनक्रीतीति ॥ हे क्षीर इन्द्रस्य भागं त्वां सोमवल्लीरसेनाऽऽतनयिम् ।
अञ्जतिधातुः कठिनीकरणार्थः । दधिनिष्पत्तये कठिनीकरोपीत्यर्थः । यद्यप्य-
जातञ्जनहेतुर्वागूशेषो, न तु सोमस्तथापि मनोभावनया तस्य सोमत्वं सं-
पद्यते । यथा कश्चित् पुरुष आनुकूल्येन भावितो बन्धुर्भवति, मातिकूल्येन भा-
वितः शत्रुर्भवति । यथा वा भक्ष्यं भोज्यं च विपवत्त्वेन भावितं व्रतनं करोति ।
अमृतत्वेन भावितं जीर्णं सद् बन्धुहेतुर्भवति । तदुक्तं वासिष्ठरामायणे, बन्धु-
त्वे भावितो बन्धुः परत्वे भावितः परः * विपाऽमृतहोत्रेह स्थितिर्भाव-
नियन्त्रीति । तथाजाऽपि यवागूशेषस्य भावनया सोमत्वम् । तदेतत् तिस्रि-
रिणा समाप्नातम् ॥ सोमेन त्यातनवतीन्द्राय दधीत्याह सोममेवैतत् करोतीति ॥

अग्ने! व्रतपते । प्रतंचरिष्यामि तच्छंकेयं नन्मेराध्यतां ॥ इदमह-

एतावता प्रयासेन सोमसं सम्पादने प्रयोजनं च तेनैवा म्नातम् ॥ यो वै सोमं
भक्षयित्वा संवत्सरं सोमं न पिबति पुनर्भक्ष्यस्य सोमपीथो भवति सोमः
खलु वै साक्षादप्यम् । य एवं विद्वान् साक्षादप्यं पिबति अपुनर्भक्ष्यस्य सोमपीथो
भवतीति मन्त्रगनस्येन्द्रसम्बन्धकथनस्य सोमस्य कथनस्य च तात्पर्यं काण्वेना-
ऽऽम्नातम् ॥ स आतनस्कीन्द्रस्य त्वा भागं सोमेनातनस्मीति । स युधैवादौ
देवतायै हविर्द्युतुनादिशस्तेषु मेवैतद्देवताया आदिशति । यदाहेन्द्रस्य त्वा भा-
गमिति सोमेनातनस्मीति स्वद्युस्येनैवमिति ॥ कात्यायनः ॥ सोदकेनापि दधा-
त्यमुन्मयेन विष्णो हव्यमितीति ॥ रक्षस्वेति मन्त्रशेषः । सर्वत्र सृष्टौ पालने
संहारे च ब्रह्मविष्णुमहेश्वरा अभिमानि देवताः । अतो विष्णुं संबोध्य हवि-
षो रक्षा प्रार्थयन्ते । पिधानपात्रस्योदकयुक्तस्याभिप्रायः काण्वेनाम्नातः ॥ उ-
दन्वृता कंसेन वा चमेन वाऽमुन्मयेनाऽपि दधाति । वृजो वा आपो वृजमे-
वास्यै तुदुपगिष्ठादभिगोभारं करोतीति ॥ अमुन्मयेनेत्यस्य मुन्मयवर्जनस्या-
ऽभिप्रायस्तिष्ठति रिणा समा म्नातः ॥ न मुन्मयेनाऽपि दध्यात् । यन्मुन्मयेनाऽपि-
दध्यात् पितृदेवस्य स्यात् । अयस्पात्रेण वा दारुपात्रेण वाऽपि दधाति ।
सद्धिं सदेवम् उद्वज्जवति । आपो वै रक्षोघ्नीः । रक्षामपहरत्या इति ॥ ४ ॥
इति प्रथमाध्याये द्वितीयोऽनुवाकः ॥ २ ॥

द्वितीये दोहनमन्त्रा उक्ताः । तृतीये हविर्वापनमन्त्रा उच्यन्ते ॥ का-
त्यायनः ॥ अपरेणाहवनीयं ब्राह्मं तिष्ठन्नग्निमीक्षमाणोऽप्यपस्पृश्य व्रतमुपे-
त्यग्रे व्रतपते इदमहमिति वेति ॥ तयोर्मन्त्रयोः प्रथममन्त्रपाठस्तु ॥ अग्ने व्रत-
पते व्रतं चरिष्यामि तच्छंकेयं तन्मे राध्यत, भिति ॥ व्रतस्यानुष्ठेयस्य कर्मणः
पते! पालक, हे अग्ने! त्वदनुज्ञया व्रतं चरिष्यामि कर्मोऽनुष्ठास्यामि । तच्छं-
केयं तत्कर्माऽनुष्ठार्तुं त्वत्प्रमादाच्छक्तो भूयासम् । तन्मे राध्यतां मदीयं गद
कर्म निर्विघ्नं सत् फलपर्यन्तं साध्यताम् । एतस्य मन्त्रणस्य तात्पर्यं काण्वेना-
म्नातम् ॥ सु आहवनीयमीक्षमाणो व्रतमुपेत्युग्ने व्रतपते इति व्रतं चरिष्यामि
तच्छंकेयं तन्मे राध्यतामित्यग्निर्वै देवानां व्रतपतिस्तस्मा एवैतद् व्रतं चरिष्यन्
ग्राह तुस्मै निवेदयति, तच्छंकेयं तन्मे राध्यतामिति ॥ ग्रात्रांतमोहितमित्रास्ती-
ति । तित्तिरिष्याप्येतदाम्नातम् । व्रतेन मेव्योऽग्निर्व्रतपतिर्ब्राह्मणो व्रतभृद्-

मनृतात्मस्यमुपैमि ॥ १ ॥ कस्त्वा । युनक्तिस्तत्वायुनक्ति कस्मै-

प्रतमुपेप्य ब्रूपादग्ने व्रतपते व्रतं चरिष्यामीत्यग्निर्वै देवानां व्रतपतिस्तस्मा ए-
 तं प्रति प्रोच्य व्रतमालमत इति ॥ द्वितीयमन्त्रपाठस्तु ॥ इदमहमनृतात् सत्य-
 मुपैमीति ॥ अनृतं मनुष्यजन्य । शीघ्रविनाशित्वात् । यथा बोधमात्रेण शीघ्रं
 निरर्तमानाः स्वप्नजादयोऽनृता इत्युच्यन्ते, तद्वत् । सत्यं देवजन्य । बहुकाल-
 स्थापित्वात् । यथा जागरणगजादयस्तद्वत् । अहं यजमानोऽस्मादनृतात्म-
 नुष्यजन्यमनं जहत्य सत्यदेवताशरीरमुपैमि प्राप्नोमि । तत् सत्यमनुष्ठीयमानकर्म-
 रूपेण प्रत्यक्षमिति मन्वान, इदमिति विशिनष्टि । सत्यानृतयोर्देवमानुषजन्यपर-
 स्वं मत्वा तौत्तरीयः काश्चिन्मन्त्रं स्वयमेव व्याचष्टे ॥ अनृतात् सत्यमुपैमि
 कं० धानुपाद् देव्यमुपैमि । देवो वाचं धञ्जामीति ॥ कण्वेनाप्ययमर्थ आम्नातः ॥ द्वि-
 यं वा इदं, न तृतीयमस्ति, मस्यं चैवानृतं च । सत्यं देवान्नृतं मनुष्यात् स ब्रू-
 पेयादिददुमहमनृतात् सत्यमुपैमीति । तन्मनुष्येभ्यो देवानुपावर्तत इति ॥
 अथवा लोकप्रसिद्धे एव सत्यानृते प्रहीतव्ये । नानृतं वदेदित्यनृतशब्दनिषेधस्य
 कर्मकरणे श्रुतत्वात् । अनृतवदनादुद्गत्याऽहमिदं सत्यवदनं प्राप्नोमीति मन्वा-
 ऽर्थः । अत्र एव कात्यायन, इदमहमिति वा सत्यवादीति व्रतोपायनं विधाय
 पश्चादेवमाह ॥ अत्रः कर्माह्मपुत्रे सत्यवदनमिति ॥ यतः सत्यवादी प्रतमु-
 पेयरात् अत्रः कारणत्वं तदुत्तरे कर्मकाले यत् सत्यवदनं तत् कर्माह्मि-
 त्वर्थः ॥ १ ॥ उक्तप्रकारेण प्रतमुपेत्य ततो ब्रह्मरूपेण कृत्वा तेन ब्रह्मणाऽनु-
 शातो यज्ञपानमोक्षणार्थमेषां प्रणयनं कुर्यात् ॥ तदाह कात्यायनः ॥ ब्रह्मरूपः
 प्रणेत्यामि यजमानशानं यच्छेत्याहानुशातं वचरेणाद्वचनीयं सम्प्रति निदपा-
 ति कस्त्वा युनक्तीति ॥ पाठस्तु ॥ कस्त्वा युनक्ति स त्वा युनक्ति कस्मै त्वा
 युनक्ति तस्मै त्वा युनक्तीति ॥ अत्र मन्त्रं मयुजानोऽध्वर्युर्षश्चरम्भकर्मोत्तमः
 कर्तुमवनीय प्रजापतेर्वैवकर्तुं प्रश्नोत्तररूपाभ्यां मन्त्रशरणाभ्यां प्रतिपा-
 दयति । प्रणीतानामेषां पारकः हे पात्र ! त्वां कः पुरुषो युनक्ति । आहवनीय-
 स्योत्तरमात्रं स्थापयतीति प्रश्नः । तच्छब्दः प्रमिद्धार्थवाची । सर्वेषु वेदेषु
 नगक्षिर्शकत्वेन प्रसिद्धो यः प्रजापतिरस्ति स एव परमेश्वरो, हे पात्र ! त्वां
 युनक्तिपुत्ररश्च । पुत्ररश्चि कस्मै प्रयोजनाय त्वां युनक्तीति प्रश्नः । तस्मै प्रजा-
 पतये त्वं प्रणीतार्थं त्वां युनक्तीत्युत्तरम् । सर्वकर्मणा परमेश्वरमीत्यर्थं मगाद्-

त्वायुनक्तिसमैत्वायुनक्ति ॥ कर्मणिवाचिपायवां ॥ २ ॥ प्रत्युष्टः

गीतस्त्रिजुनं भति भगवतोक्तम् । सर्वकर्माण्यपि सदा कुर्वाणो मय्यपाश्रयः ॥
मत्प्रसादादवाप्नोति शाश्वतं पदमव्ययम् ॥ यत् करोषि यदश्नासि यज्जुहोषि
ददासि यत् ॥ यत् तपस्यसि कौन्तेय तत् कुरुष्व मदर्पणमिति च । ब्रह्मार्पणं
ब्रह्महविर्ब्रह्माग्नौ ब्रह्मणा हुतम् ॥ ब्रह्मैव तेन गन्तव्यं ब्रह्मकर्मसमाधिनेति
च । तस्य मन्त्रस्य प्रजापतित्वेन व्याख्यानं कण्ठेनाप्याम्नायते ॥ स प्रणय-
ति । कस्त्वा युनक्ति स त्वा युनक्ति कस्मै त्वा युनक्ति तस्मै त्वा युनक्ती-
ति । एताभिरनिरुक्ताभिर्व्याहृतिभिरनिरुक्तो वै प्रजापतिः । प्रजापतिर्वैतस्तद
प्रजापतिमेवैतद्यज्ञं युनक्तीति ॥ व्याहृतियुक्ताश्चतस्रो मन्त्रवाक्यरूपास्तासु
किंशब्दतच्छब्दाभ्यां साधारणवाचिभ्यामेव देवता व्यवह्रियते । न स्वीदृगुण-
युक्ता नामविशेषेणानेनोपेतेति विस्पष्टं निःशेषेणोच्यते । तस्यादेवामानिरुक्त-
त्वम् । एताभिर्व्याहृतिभिः प्रणयतीत्यन्वयः । व्याहृतयो यद्वदनिरुक्तास्तद्वत्
प्रजापतिरप्यनिरुक्तः । चतुर्मुखाद्यवतारस्वीकारात् पूर्वं सर्वजगत्कारणभूतः
प्रजापतिरीदृश इति निर्वक्तुमशक्यत्वात् । अत एव बृहदारण्यके सृष्टेः पुरा
प्रजापतिरूपस्यास्पष्टत्वमाम्नातम् । तद्वदेदं तद्व्याकृतमासीत् । तन्नामरूपाभ्यामेव
व्याक्रियेतेति । यदा भूतभौतिकरूपमवजगद्विषयनामरूपाकारेण प्रजापतिस्व-
रूपं व्याकृतं विस्पष्टं भवति । तदानीं यज्ञरूपेणापि व्याक्रियते तत् । तथा सत्ये-
तदेनेन मन्त्रेण प्रजापतिरूपमेव यज्ञं युनक्ति अनुतिष्ठति ॥ तित्तिरिणाऽप्येत-
देवाम्नातम् ॥ कस्त्वा युनक्ति स त्वा युनक्तीत्याह । प्रजापतिर्वैकः प्रजापतिनै-
धेनं युनक्तीति ॥ अनन्तरभावी प्रयोगः कण्ठेनैवमाम्नातः ॥ पुरिस्तीर्य द्वन्द्व-
पात्राण्युपसादयत्यग्निहोत्रहवर्णी च सूर्यं च स्फुर्यं च कपालानि च शम्पां च
कृष्णाजिनं चोलूखलमुमले ह्यहुपले तदुश दृशाक्षरा वै विराड् निराड् सलु वै
यज्ञो विराजमेवैतद्यज्ञमभिसंपादयतीति ॥ तित्तिरिणाप्येवमाश्राय, यज्ञायुधानि
सम्भरति यज्ञो वै यज्ञायुधानि यज्ञमेवैतद्वराति यदेकमेकं सम्भरेभि त्रिदेवत्या-
नि सूर्यवत् सह सर्वाणि मानुषाणि द्वे द्वे सम्भरति । याज्यानुवाक्ययोरेवं रूपं
करोत्यथो मियुनमेव यो वै दशयज्ञायुधानि वेदमुखतोऽस्य यज्ञः कल्पते स्फुर्यं च
कपालानि चाग्निहोत्रहवर्णी च सूर्यं च कृष्णाजिनं च शम्पां चोलूखलं च
मुसलं च ह्यचोपला चैतानि वै दश यज्ञायुधानीति ॥ कात्यायनः ॥ कर्मणे

रक्षः । प्रत्युष्टाऽअरातयोनिष्टं रक्षोनिष्टं प्राऽअरातयः ॥ उर्व-
तरिऽमन्वेमि ॥ ३ ॥ धूरमि । धूर्वधूर्वतिर्धूर्वतयोस्मान्धूर्वति ॥ धूर्व-

वामिति शूर्वाग्निहोत्रहव्ययादायेति ॥ पाठस्तु ॥ कर्मणे वां वेषाय वामिति ॥
हे अग्निहोत्रहव्यणि, हे शूर्प, वां युवां कर्मणे कर्मार्थमादद इति शेषः । विप्लु-
व्याप्ताविति धातुः । वेपो व्याप्तिः । शूर्पोचितकर्मसु व्याप्यर्थं वां युवामहमा-
ददे । शक्तेऽवस्थितानां ग्रीहीणां हविरर्थं पूयक्करणं प्रोक्षणाद्युदकपारणमि-
त्येवमादयोऽग्निहोत्रहव्यपारचितव्यापाराः । ग्रीहिर्निर्वापधारणमुल्लुखले ग्रीहि-
प्रक्षेपः, पुनरुद्धरणं चेत्यादयः, शूर्पोचितव्यापाराः ॥ काण्वेनैतन्मन्त्रव्या-
ख्यानमाम्नायते ॥ सोऽग्निहोत्रहव्यर्णां च शूर्पं चादत्ते । कर्मणे वां वेषाय
वामिति । यज्ञो वै कर्म यज्ञाय वामित्येवेतदाह । वेषाय वामिति । वेवेष्टीव द्विप-
क्षमिति ॥ २ ॥ कात्यायनः ॥ प्रतपनं प्रत्युष्टं निष्टप्तमिति खंति ॥ पाठस्तु ॥
प्रत्युष्टः रक्षः प्रत्युष्टा अरातयो निष्टप्तः रक्षो निष्टप्ता अरातय इति ॥ उप दा-
ह इति धातुः, रा दान इति धातुः । हविषो दक्षिणाया वादानं रातिः । तस्याः
प्रतिगृह्यका अरातयस्ते च प्रत्युष्टाः मत्येकं दग्धाः । तप सन्ताप इति धातुः ।
शूर्पादौ निगूढं रक्षो निष्टप्तं निःक्षेपेण मन्त्रमप, अरातयश्च निष्टप्ताः । अन-
योर्मन्त्रयोर्विकल्पः कण्वेनाम्नातः । स प्रतपति प्रत्युष्टः रक्षः प्रत्युष्टा अरा-
तय इति वा, निष्टप्तः रक्षो निष्टप्ता अरातय इति वेति । पुनरापि, देवा ह वै यज्ञं
तन्नाना अमुररक्षमामामद्गाद् निमेषाश्चक्रुरित्यादिना मन्त्रतात्पर्यमाम्नातम् ॥
कात्यायनः ॥ गच्छत्युर्वन्तरिक्षमितीति ॥ अन्वेमीति मन्त्रशेषः । उर यिस्ती-
र्णमन्त्रिसमवकाशमन्वेमि अनुष्ठस्य गच्छामि । गच्छतः पुरुषस्य पार्श्वयोरुभयो-
श्चस्थितं रक्षो मन्त्रेणानेन निराक्रियते ॥ तमेतमभिप्रायं कण्व आह ॥ उर्व-
न्तरिक्षमन्वेमीति प्रशान्तरिक्षं वा अनु रक्षश्चरति । यथाऽयं पुरुष उभयतः ।
पार्श्वेऽन्तो घर्मणैर्न दुष्पयमनाष्टमन्त्ररितं कुन्त इति ॥ ब्रह्मणैव मन्त्रेणैव । ए-
तदुभयं दृश्यमानं पार्श्वद्वयगतमन्त्ररितमनाष्टं नाशकरसोरहितं कुरत इत्य-
र्थः ॥ ३ ॥ कात्यायनः ॥ श्रपणस्य पश्चादनास्तपृति, समाङ्ग धूरमीति धु-
रभिमतोनामिति ॥ श्रपणस्य पुरोडाशपाकहेतोरार्घ्यस्य पश्चादनाः शक-
टं ग्रीहिपुक्तं तिष्ठति । तस्य समाङ्गं मयीवीनक्रत्वाऽङ्गोपेतं, तस्य धुरं धवी-
वर्दनहनपोंऽयं युगनदेशं, धूरमीति मन्त्रेण स्पृशेदित्यर्थः । योषायनोऽप्याह ॥

तेयेत्यं धूर्वाः ॥ ४ ॥ देवानामसि । सस्मितमं वहितमं पमितमं जुष्टं-

जपनेन गार्हपत्यमग्निष्टमनो भवति तस्यैवोत्तरां धुरमभिमृशति धूरसीति ॥ आपस्तम्बोऽप्याह ॥ अर्चन्तरित्यमन्विहीति शकटायाभिप्रव्रजति अपरेण गार्हपत्यं प्रागीपमुदगीपं वाऽनद्वाहयुगं शकटमवास्थितं भवति त्रीहिमद् यत्रमद्वा धूरसीति दक्षिणां युगधुरमभिमृशन्मुत्तरां वेति ॥ पाठस्तु ॥ धूरसि धूर्वं धूर्वन्तं धूर्वं तं योऽस्मान् धूर्वति । धूर्वं तं यं वयं धूर्वाम इति ॥ त्रीहिरूपहविर्धारकः शकटसम्बन्धिनो युगस्य बत्तीवर्द्धनप्रदेशे कश्चिद्विस्तरोऽग्निः शास्त्रदृष्टोऽस्ति । तं मार्यते । तुर्वां मुर्वां दुर्वां धूर्वां हिंसार्था इति घातुः । हे वहे, त्वं धूरसि हिंसकोऽग्निं तस्माद् धूर्वन्तं हिंसन्तं पाप्मानं धूर्वं विनाशय । यो राक्षसादिर्मानविघ्नेनास्मान् धूर्वति हिंसितुमुद्युक्तस्तमपि धूर्वं विनाशय । यथा आलास्यादिरूपं बैरिणं वयमनुष्ठातारो धूर्वामो हिंसितुमुद्युक्तस्तमपि धूर्वं विनाशय । पूर्वोक्तशकटसंबन्धन्यवतिक्रमणनिमित्तमपराधमपह्नोतुमन्याधारभूतस्य शकटस्य धुरमनेन मन्त्रेण स्पृशेत् ॥ सोऽयमभिमायः कण्ठेन मन्त्राविनियोगधुरासरमित्यमन्नाचते ॥ स धुरमभिमृशति, धूरसि धूर्वं धूर्वन्तं धूर्वं तं योऽस्मान् धूर्वति धूर्वं तं यं वयं धूर्वाम इत्यग्निर्वा एतमतिक्रमिष्यन् भवति तस्मा एवैतन्निरुत इति ॥ तिचिरिणाऽप्येवमन्नातम् ॥ धूरसीत्याह । एष वै धुर्योऽग्निः, तं पदनुस्पृश्यातीयात् । अध्वर्यु यजमानं च प्रदेहत् । उपस्पृश्याऽत्येति, अध्वर्योश्च यजमानस्य वाऽमदाहाय । धूरसि धूर्वं धूर्वन्तं धूर्वं तं योऽस्मान् धूर्वति । धूर्वं तं यं वयं धूर्वाम इत्याह । द्वावेव पुरुषौ पञ्चैव धूर्वति । यश्चैनं धूर्वात तावुभौ धूर्वार्पतीति ॥ श्लोकेन योजयतीत्यर्थः ॥ ४ ॥ कात्यायनः ॥ देवानामित्युपस्तम्भनस्य पश्चादीपामिति ॥ स्पृशेदिति शेषः । शकटस्य दीर्घं काष्ठमीपा । तदग्रस्य भूमिस्पर्शो मा भृदित्याधारत्वेन स्थापितं काष्ठमुपस्तम्भनम् । तस्य पश्चात्पश्चात् तामीपं स्पृशेत् । बोधायनः ॥ अतोऽभिमन्त्रयते त्वं देवानामिति ॥ आपस्तम्बः ॥ त्वं देवानामसि यत् स्थितमित्युत्तरामीपामालम्ब्य जपतीति ॥ पाठस्तु ॥ देवानामसि सस्मितमं वहितमं पमितमं जुष्टतमं देवहृतमम् । अन्दुतमसि हविर्धानं दहस्व मा हार्या ते यज्ञपतिर्हर्षात् इति ॥ देवानामसि अग्न्यादीनां संघान्धि भवामि । शकटं त्वमिति शेषः । तदेव शकटं सस्मितममित्यादिना विशेष्यते । ण्णा शाच इति

तापंच ॥ देवस्यत्वासावितुःप्रसवेद्विनोर्बाहुभ्यां पूष्णोहस्ता-

तं भवति । तत्र वायुरूपस्य प्राणस्याप्रवेशात् प्राणरहितमिव तद् भवति । अतोऽनेन मन्त्रेण वायुरूपप्राणायाऽवकाशः क्रियते ॥ तदाह कण्वः ॥ उरु वातायेत्यनः प्रेक्षते प्राणो वै वातः परिवृतमिव वा इदं यदनो ब्रह्मणेवेति उरुप्राणाय वाताय करोतीति ॥ किञ्च वायुभवेशरहितं वस्तु सर्वमपि आवरणरूपवरुणदेवताकं भवति । वरुणश्च वन्धकारित्वाद्यज्ञनिरोधकः । तन्निवृत्त्यर्थोऽयं मन्त्रः ॥ तदाह तिसिरिः ॥ यद्वै किञ्च वातो नाऽभिवाति तद् सर्वं वरुणदेवत्यम् । उरु वातापेत्याह । वरुणमेवैतद् करोतीति ॥ कात्यायनः ॥ अपहृतमिति निरस्यत्यन्यद्विद्यमानेऽभिमृशेदिति ॥ यदि ब्रीहिरूपोऽन्यद् दृणपर्णादिकं तत्रावतिष्ठेत् तदनेन मन्त्रेण निरस्येत् । दृणादेरभावे मन्त्रेण ब्रीहिरूपं स्पृशेत् ॥ पाठस्तु ॥ अपहृतं रक्ष इति ॥ यद्वावधातिनो रक्षसस्तृणादिषूपगृहत्वेनावस्थितिसम्भवाद् दृणादिकमेव रक्ष इत्युच्यते । तच्चानेन मन्त्रेणापहृतं निराकृतम् ॥ तमेतमभिमार्च्यं कण्व आह ॥ अपहृतं रक्ष इति । दृणं वा किञ्चिद्वा निरस्यति यद्देवतन्नाष्ट्रा रक्षाऽस्यपहन्तीति ॥ कात्यायनः ॥ यच्छन्तामित्यालमत इति ॥ पञ्चेति मन्त्रशेषः । पञ्चसंख्याका अङ्गुलयो हविर्पञ्चन्तां ब्रीहिरूपं हविर्निपञ्चन्तु । पञ्चशब्दस्याङ्गुलिविषयत्वं कण्वो दर्शयति ॥ यच्छन्तां पञ्चेत्यभिनिधाति पाङ्क्तो वै यज्ञः पञ्चेमा अङ्गुलयो यज्ञमेवैतदवधातीति । पञ्चसंख्याकैर्हविर्भिरुपेतत्वाद्यज्ञस्य पाङ्क्तत्वम् ॥ अयमर्थः प्रश्नोत्तराभ्यामग्निष्टोमप्रकरणे तित्तिरणाग्नातः ॥ ब्रह्मवादिनो भवन्ति नर्चा न यजुषा पङ्क्तिराप्यतेऽथ किं यज्ञस्य पाङ्क्तत्वमिति धानाः परिव्राजः पुरोडाशः पयस्यानेन पङ्क्तिराप्यते तद् यज्ञस्य पाङ्क्तत्वमिति ॥ तस्मादत्रापि पञ्चसंख्याका इमा अङ्गुलयः पाङ्क्तत्वसंपादनेनेदं हविर्पञ्चमेव सम्पादयन्ति । पञ्चाङ्गुलियुक्तेन मुष्टिना ब्रीहिरूपं गृहीपादित्ययमर्थ उक्तो भवति ॥ अत एव आपसाम्ब आह ॥ यच्छन्ता पञ्चेति मुष्टिं गृहीत्वा सुविमुष्टिमोष्येति ॥ कात्यायनः ॥ देवस्य त्वेति गृह्णाम्याग्नेयं चतुरो मुष्टिनेवमग्नीषोमीय यथादेवतमन्यदिति ॥ पाठस्तु ॥ देवस्य त्वा सवितुः प्रसवेऽश्विनोर्बाहुभ्यां पूष्णो हस्ताभ्यामग्नेये जुष्टं हविर्गृह्णामीति ॥ सवितुर्देवस्य भेरकस्य परमेश्वरस्य प्रसवे भेरणे सति तेन भेरितोऽहमग्निदेवतायै जुष्टं मि यं ब्रीहिरूपं हविर्गृह्णामि । ग्रहणसाधनयोः स्वकीयवाहोरश्विवाहुभावना का-

भ्यां ॥ ६ ॥ अग्नये जुष्टं । गृह्णाम्यग्नीषोमाभ्यां जुष्टं गृह्णामि ॥ भू-

र्या । तयोस्तु पूषहस्तभावेत्यभिधेत्वाऽश्विनोरित्यादिकमुक्तमेवमग्नीषोमा-
भ्यां व्यासक्तदेवाभ्यां जुष्टं हविर्गृह्णामि ॥

तमेतं मन्त्रं कण्ठो विनियोगपूर्वकं व्याचष्टे ॥ स गृह्णाति देवस्य त्वा सवितुः प्रसवे-
ऽश्विनोर्बाहुभ्यां पूष्णो हस्ताभ्यामग्नये जुष्टं गृह्णामीति वा यथादेवतं वेति ॥ सो-
ऽयं विनियोगः ॥ सविता चै देवानां प्रसविता तस्मादाह देवस्य त्वा सवितुः प्रसव इती-
ति तदिदं प्रथमभागव्याख्यानमायः सवितृशब्दाभिधेयोऽस्तु सोऽयं देवानां मध्ये
प्रसविता मेरको देवः । यद्वा । देवानामप्येष मेरकस्तस्मात् । सवितृप्रसवितृ-
मसव इत्युक्तिरुचितेत्यर्थः । अश्विनोर्बाहुभ्यामिस्थश्विना उ वै देवानामध्वर्युं
तस्मादाहाऽश्विनोर्बाहुभ्यामितीति तदा द्वितीयभागव्याख्यानम् । देवकर्तृके यागे-
ऽश्विनोरध्वर्युत्वात्तदीयबाहुचिन्तनमस्याध्वर्योर्युक्तमित्यर्थः । पूष्णो हस्ता-
भ्यामिति । पूषा वै देवानां भाग उ मृपणं पाणिभ्यामभिनिदधाति तस्माद्
आह पूष्णो हस्ताभ्यामितीति । तदिदं तृतीयभागव्याख्यानम् । पूषाख्यो दे-
वः स्वकीयपाणिभ्यां देवानामाभरणं धारणोचितं तत्र तत्र शरीरभागे भूष-
णं स्थापयति । तस्मात्तदीयहस्तत्वीचिन्तनमुचितामित्यर्थः । अंसमणिषन्धयो-
र्मध्यभागे दीर्घदण्डाकारो बाहुशब्दार्थः । पञ्चाहुलिमुक्ताग्रभागो हस्तशब्दाऽर्थ
इति विवेकः । सत्य देवाः, अनृतं मनुष्याः सत्येनैवैतद् गृह्णातीति । तदिदं पू-
षोक्तिमागमये देवतास्मरणस्योपपादनं देवानां सत्यरूपत्वात्तदनुस्मरणेन हवि-
र्ग्राहणरूपमनुष्ठानं फलपर्यवसायित्वात् सत्यं भवति । देवतास्मरणामावे मनु-
ष्याणामनृतरूपत्वात्, तत्कर्तृकमनुष्ठानं फलशून्यत्वादन्वृतं भवतीत्यर्थः ॥ ६ ॥
अथ यदमुष्यं जुष्टं गृह्णाति देवतायै आदिशति सर्वा वै देवता अध्वर्युं हविर्गृह्ण-
न्तमुपतिष्ठन्ते मम नाम ग्रीष्ममीति ताभ्य एनैतत् सर्वाभ्यः सहस्रतीभ्यः समर्द्धं
करोतीति । तदिदमग्नये त्वा जुष्टमित्यादिश्रुतुर्धभागस्य तात्पर्यम् । अमुष्या इति
नामरिशेष उच्यते । अग्न्यादिनाम्ने देवतायै मियं हविर्येदादिशति
एतद् एतेनाऽऽदेशेन सहस्रतीभ्यो वा भवन्तीभ्यस्ताभ्य एवाऽग्न्यादिभ्यः
सर्वाभ्यो देवताभ्यः समर्द्धं सर्वाणां देवतानां कलहभावं करोति मदेन
सह वर्तते इति ममदः कलहस्तस्य भावः ममदः । यदाऽध्वर्युर्हविर्गृह्णाति
तदानीं हे अध्वर्यो त्वं मयैव ग्रीष्ममीति वदन्त्यः सर्वा देवतास्मभ्यर्प्युं सेरन्ते ।

नारयत्नानारातयेस्वरभिविख्येयं ॥ ७ ॥ दं-हंतादुर्याः । पृथिव्या-

तदानीं नापविशेषमनुचार्य हविषि गृहीते सति मद्रमात्सर्पयुक्तानां परस्परं कलहो भवेत् । इदमग्न्यर्थमिदमग्नीषोमार्थमिति विशेषनामग्रहणे सति कलहो न भवतीत्यर्थः ॥ तदेतत् सर्वमन्त्रव्याख्यानं संगृह्य तित्तिरिराह ॥ देवस्य त्वा सवि-
त्रुः प्रसव इत्याह । प्रभूले अभिनोर्बाहुभ्यामित्याह । आश्विनौ हे देवानाम-
ध्वर्यू आस्तां पूष्णो हस्ताभ्यामित्याह । पत्ये अग्रये जुष्टं निर्वपामीत्याह अग्रय-ए-
वैतान् जुष्टं निर्वपतीति ॥ एतान् व्रीहीनित्यर्थः ॥ कात्यायनः ॥ भूताय त्वेति शो-
षाभिमर्शनमिति ॥ नारातय इति मन्त्रशेषः ॥ शकटेऽवस्थित हे व्रीहिशेष त्वा भू-
ताय भवनाय यागान्तराणां ब्राह्मणभोजनस्य च पुनरपि सद्भावाय परिशेषया-
मीति शेषः । अरातये च कर्मण्यादानाय शेषयामि ॥ एतदेवाभिमेत्य कप्त्र आ-
ह ॥ स एतेन यजुषा यथापूर्वं गृहीत्वा प्रत्यभिमुखीति । भूताय त्वा नारातय
इति । यत् एवेदं हविर्गृह्णन्ति तदेवेतेन पुनराप्याययति ॥ एतेन पूर्वोक्तेनाग्नये
जुष्टमित्यादिना यजुषाऽग्नेऽग्नीषोमयोश्च क्रममनुष्ठुह्ये हविर्गृहीत्वा शकटस्थं
मन्त्रेण प्रत्यभिमुखीत् । यत् एव शकटस्थात् । देवतार्थं पृथक्कृत्येदं हविर्गृही-
तं तदेव शकटस्थमेतेन प्रत्यभिमर्शनेन पुनराप्याययति सुषोऽभिवर्धयतीत्यर्थः ॥
कात्यायनः ॥ स्वरिति प्राग्भीक्षत इति ॥ अभिविख्येयमिति मन्त्रशेषः । स्वर्गेहेतु-
र्यज्ञः स्वरित्यनेन पदेन विवक्ष्यते । ख्या प्रकथन इति घातुः । अभिविख्येयम् ।
अभितो विशेषेण ख्यापयेयं पश्येयमित्यर्थः । अनेन मन्त्रेण प्राङ्मुखो यज्ञभूमिं
वीक्षते ॥ कण्ठोऽप्याह ॥ स्वरभिविख्येयमिति प्राग्भीक्षते परिहृतमिव वा
अस्पृष्टं चक्षुर्भवति निरुद्धमिव यज्ञ उ वै स्वरहर्देवाः सूर्योऽग्निस्तस्मादाऽऽह
स्वरभिविख्येयमिति ॥ शकटमारुढगतोऽस्याध्वर्योरिदं सप्तुः परितो वेष्टितमिव
सर्वतो निरुद्धमेव भवति तत्परिहाराय यज्ञभूमिः सर्वा द्रष्टव्या । यज्ञ एव स्वरा-
दिभिः पञ्चभिः शब्दैस्तत्र तत्र विवक्ष्यते । तस्माद्यज्ञदर्शनविवक्षया स्वरभिवि-
ख्येयमिति मन्त्रं प्राहेत्यर्थः ॥ आपस्तम्बस्तु मन्त्रद्वयेन विस्पष्टमाह ॥ स्वरभिवि-
ख्येयमिति प्राक् भेक्षते, सुवरभिविख्येयमिति सर्वविहारमनुवीक्षत इति ॥ ति-
त्तिरिरप्याह ॥ तमसीव वा एषोऽन्तश्चरति । यच्च परिणाहि सुवरभिविख्येयं
वैश्वानरं ज्योतिरित्याह । सुवरेवाभिषिपदयति वैश्वानरं ज्योतिरिति ॥ ७ ॥
कात्यायनः ॥ दं-हंतामित्यनरोदतीति ॥ दुर्याः पृथिव्यामिति मन्त्रशेषः । पृ-

सर्वतरिक्षमन्वेमि पृथिव्यास्त्यानाभौसादयाम्यदित्याऽउपस्थे ॥
अग्नेहव्यं रक्षस्व ॥ ८ ॥

प्रवित्रेस्थो । वैष्णव्यौ सचितुर्वीः प्रभवऽउत्पुनामि ॥ अछिद्रे-

थिव्यां वर्तमाना ये दुर्या दुरो द्वाराण्यहन्तीति दुर्याः गृहास्ते हन्तां हृदा भ-
वन्तु । अनेन मन्त्रेण शकटादवरोहेव । हविर्गृहीत्वोत्तरतोऽध्वर्योर्भरिण गृहा-
णामऽदार्ढ्यशङ्का सम्भाव्यते । तामनेन मन्त्रेण सत्समाधानं कण्ठो दर्शय-
ति ॥ हन्तां दुर्याः पृथिव्यामिति ॥ हन्ताम् ईश्वरा यजमानस्य गृहा-
नविशोभन्त इति । गृहा एषाऽत्र दुर्यशब्देनाऽभिधीयन्ते । अस्य यजमानस्य
योऽयमध्वर्युयज्ञमनुविप्रति । तमध्वर्युं हविर्गृहीत्वा गच्छन्तमनु त एते गृहाः मो-
क्षोक्तुं समर्थाः । तस्यैव व्याख्यानं विवक्षोन्वोरीश्वरा इति । तानेव विशोन्वु-
सुमुक्तान् गृहान्, एतेन मन्त्रेण पृथिव्यां हृदीकरोति, यजमानस्य गृहाः क्षोभं
न प्राप्नुवन्तीत्यर्थः । हविर्गृहणस्याऽऽचारादावपि संप्रदायमध्वर्युः किंकार-
ण्यतीत्यविशेष लोकोद्देशस्य भीत्या कम्पः सम्भाव्यते, तन्निवारणार्थोऽयं म-
न्त्रः । तदाह तिचिरिः ॥ यावापृथिवी हविषि गृहीत चदवपेताम् । हन्तां दु-
र्पा यावापृथिव्योरित्याह गृहाणां यावापृथिव्योर्गृह्या इति ॥ अस्य मन्त्रस्य
शकटादवरोहणहेतुत्वमापस्तम्बोऽपि दर्शयति ॥ हन्तां दुर्यां यावापृथिव्यो-
रिति मत्पवकश्चेति ॥ कात्यायनः ॥ गच्छत्युर्वन्तरिक्षमितीति ॥ अन्वेमीति
मन्त्रशेषः । पूर्वमपि व्याख्यातोऽयं मन्त्रः ॥ कात्यायनः ॥ श्रपणस्य पश्चाद्
सादयति पृथिव्यास्वेतीति ॥ पाठस्तु ॥ पृथिव्यास्त्वा नाभौ सादयाम्यदित्या-
उपस्थेऽग्ने हव्यं रक्षस्वेति ॥ हे हविः, त्वां पृथिव्या-नाभौ मध्ये सादया-
मि । तस्यैव व्याख्यानम् अदित्या इति । यथा सुप्तं बालं पुत्रं माता स्वाङ्गे
स्थापयति एवम् अहमिदं हविरादित्या उपस्थे भूम्या अङ्गे सादयमीत्यनुवर्त-
ते । हे अग्ने, तव समीपे स्थापितमिदं हव्यं रक्षस्व । सुप्तं पुत्रमिव बाधकेभ्यो-
ऽसुरेभ्यः पालयस्व । सोऽयमर्थः सर्वोऽपि, मध्यं वै नाभिर्मध्यमभयमित्यादौ
ब्राह्मणे द्रष्टव्यः ॥ तिचिरिरपि व्याचष्टे ॥ अदित्यास्त्रोपस्थे सादयामी-
त्याह । इयं वा अदितिः अस्या एवैनम् उपस्थे सादयति अग्ने हव्यं रक्ष-
स्वेत्याह गुप्त्या इति ॥ ८ ॥ इति मयमाऽध्याये तृतीयोऽनुवाकः ॥ ३ ॥
तृतीयेऽनुवाके हविर्गृहणादिपया मन्त्रा चक्ताः ॥ चतुर्थेऽनुवाके हविःभोः

णपवित्रेण सूर्यस्य रश्मिभिः ॥ १ ॥ देवीरापोऽअग्नेयुवोऽअग्नेयुवः ॥
अग्रं इममग्रं यज्ञं नयत सुचातुं यज्ञं पतिं देवायुवम् ॥ २ ॥ युष्माऽइन्द्रो ।

सणविपया मन्वा उच्यन्ते ॥ कात्यायनः ॥ कुशौ समावपशीर्णाग्रावन्तर्गर्भौ
कुशौऽद्विनन्ति पवित्रे स्थ इति त्रीन् वेति ॥ त्रिभिः कुशैः सहितेन छिन्द्यात् ॥ अ-
त एनापस्तम्बो विस्पष्टमाह ॥ तृणं काष्ठं बान्तर्द्धाय छिन्वापि, न नखेनेति ॥ वै-
ष्णव्याविति मन्त्रशेषः । नपुंसकस्य व्यत्ययेन स्त्रीलिङ्गत्वम् । हे पवित्रे शो-
धके कुशद्वयरूपे युवा वैष्णवे यज्ञं नयन्ति स्म स्यः । यज्ञो वै विष्णुरिति
श्रुतेः ॥ तदेतदाह कण्वः ॥ स वै पवित्रे एव करोति पवित्रे स्थो वैष्णव्याविति
यज्ञो वै विष्णुर्यज्ञिये स्थ इत्येवैतदाहेति ॥

कात्यायनः ॥ हविर्ग्रहण्यामपः कृत्वा ताभ्यामुत्पुनाति सवितुर्व इतीति ॥ हविः
पूर्वं गृहीतं ययाभिहोजहवण्या सा हविर्ग्रहणी । तस्यामपः स्थापयित्वा पवित्रा-
भ्यामुत्पुनीयात् ॥ पाठस्तु ॥ सवितुर्वः प्रसव उत्पुनाम्याच्छिद्रेण पवित्रेण सू-
र्यस्य रश्मिभिरिति ॥ सवितुः प्रेरकस्य प्रसवे प्रेरणे सति हे आपो वो युष्माद्
उत्पुनाम्युत्कर्षेण शोधयामि । अच्छिद्रेण पवित्रेण छिद्ररहितेन शोधकेन वायु-
स्वरूपेण । तथा सूर्यस्य रश्मिभिः शुद्धिहेतुभिरुत्पुनामीति पूर्ववाऽन्वयः ।
वापोः सूर्यरश्मिनां च पादमलालनाद्यपह्नभूमिस्तुद्धिहेतुत्वं प्रसिद्धम् ॥ एतदेवा-
ऽभिप्रेत्य कण्वोऽप्याह ॥ अच्छिद्रेण पवित्रेणेत्ययं पवित्रं योऽयं पवते तस्मादा-
हाऽच्छिद्रेण पवित्रेणेति ॥ सूर्यस्य रश्मिभिरित्येते पवितास्तौ ये सूर्यस्य रश्मयेस्त-
स्मादाह सूर्यस्य रश्मिभिरिति ॥ १ ॥ कात्यायनः ॥ सव्ये कृत्वा दक्षिणेनो-
दिङ्गयति देवीराप इतीति ॥ उत्पुनाभिरग्निः पूरितं पात्रं सव्ये हस्ते स्था-
पयित्वा मन्त्रमुच्चारयन् दक्षिणेन हस्तेन पात्रमूर्ध्वं चालयेत् ॥ पाठस्तु ॥
देवीरापोऽअग्नेयुवोऽअग्नेयुवः । अग्रं इममग्रं यज्ञं नयत सुचातुं यज्ञं पतिं देवायुवम् ।
युष्मा इन्द्रो वृणीत वृन्तूर्ये यूयमिन्द्रमग्नीध्वं वृत्तूर्य इति ॥ देवीरापः, हे द्यो-
तनात्मिका आपो यूयम् अजास्मिन् दिन इममिदानीं प्रवर्तमानं यज्ञं कर्मविशेषं
अग्ने नयत पुरतः प्रवर्तयन् । यथा विष्णो न भवति तथा कुरुत । कथं भु-
ता आपः । अग्नेयुवः पुरतो निम्नदेशं प्रति गमनशीलाः । अग्नेयुवः यस्मिन्
पूर्वमागच्छन्त तस्मिन् पवति निवारणेन शोधनशीलाः । यज्ञप्रवर्तमानाय ऊर्ध्वं य-
ज्ञं प्रति यजमानम् अग्ने नयतेत्यनुवर्तते । फलभोगाय प्रेरयत । कथंभूतं यज्ञं प्रति

वृणीतवृत्रहृष्यमिन्द्रमवृणीध्वं वृत्रहृष्यं प्रोक्षितास्य ॥ अग्नयेत्याहु-
 र्प्रोक्षाभ्यग्नीषोमाभ्यांत्याहुर्प्रोक्षामि ॥ ३ ॥ दैव्यायुक्रमणे ।
 शुधध्वं देवयुज्यामि ॥ यद्योशुक्लः पराजघानैतद्वस्तुं धामि ॥ ४ ॥

सुधातुं सृष्टु दक्षिणादिना यज्ञस्य पोषकम् । देवायुक्त्वा । यु मिश्रण इति
 धातुः । देवान् यौति यज्ञादिना मिश्रीकरोतीति देवायुः । यद्वा देवान् कामयत
 इति देवायुः । इदधृदिदं कामयमान इति यास्केनोक्तत्वात् । तं द्यायुर्व नय-
 त । युष्मा इति छान्दम आकारः । हे आपो युष्मानिन्द्रो देवः, वृत्रहृष्यं वृत्रवधे
 निमित्तभूते सानि अटणीत महकारित्वेन मार्यिगवान् । युग्मपि वृत्रहृष्यं नि-
 मिस्ते तमिन्द्रमवृणीध्वं महकारित्वेन मार्यिगवत्पः । सोऽयमर्थः सर्वोऽपि, तम्, उ-
 दिङ्मयति देवीराप इत्यादिना कण्ठो विस्पष्टमुवाच ॥ इन्द्रस्याऽप्यां च परस्परवरण-
 प्रसिद्धिं तिष्ठिरिर्दशयति ॥ वृत्रहृष्यमिन्द्र आपो वय आपो इन्द्रं पात्रि इ-
 ति ॥ कात्यायनः ॥ प्रोक्षिता स्थेति तासां प्रोक्षणमिति ॥ हे आपो यूयं म-
 दीपमनोभावनया प्रोक्षिता भवत । प्रोक्षणं नाम प्रकर्षेण सेचनं, तन्वाप्यद्रव्य-
 स्पाऽद्भिः सम्भवति । अपां तु न केनाप्यन्येन द्रव्येणैतस्मिन्मनोऽस्ति । तस्मा-
 न्मानसोपचारेण तामां प्रोक्षणम् ॥ तमेवमभिप्रायं कण्ठो दर्शयति ॥ प्रोक्षि-
 ता स्थेति स यदेताभ्यो निन्दुत इति ॥ अपलाप्युपचरतीत्यर्थः ॥ नितिरिस्तु
 मन्त्रपाठेन तमुपचारं दर्शयति ॥ प्रोक्षिता स्थेत्याह । तेनापः प्रोक्षिता इति ॥
 कात्यायनः ॥ हविषश्चाग्नये त्वाग्नीषोमाभ्यां त्वेति । यथादेवतमन्यदिति ॥ ह-
 विषश्चेत्यत्र प्रोक्षणमित्यनुवर्तते । अत्र देवताद्वयसम्बन्धिनो हविषस्तत्तद्देवता-
 नां यथा प्रोक्षणम् एवमन्यदपि हविस्तत्तद्देवतानामनतिङ्मय प्रोक्षणीयम् ॥
 पाठस्तु ॥ अग्नये त्वा जुष्टं प्रोक्षाभ्यग्नीषोमाभ्यां त्वा जुष्टं प्रोक्षामि ॥ स्पष्टा-
 र्थः ॥ २ ॥ ३ ॥ कात्यायनः ॥ पात्राणि दैव्यायेति ॥ कृष्णामिनोऽलुक्-
 लादीनि यज्ञभावाणि दैव्यायेति मन्त्रेण प्रोक्षयेत् ॥ पाठस्तु ॥ दैव्याय क-
 र्मणे शुन्यत्वं देवयुज्यायै । यद्योऽयुद्धः पराजघानैतद् वस्तुं धामितीति । दै-
 व्यायाऽन्वादिदेवसम्बन्धिने कर्मणे शुन्यत्वं, हे यज्ञभावाणि युद्धानि भवत ।
 तदेव कर्म विशिष्यते । देवयुज्यायै देवसम्बन्धिन्यै यागक्रियायै । किञ्च, वो
 युष्माकं सम्बन्धि पदज्ञयद्युद्धो नीचजातिस्तस्मादिः पराजघान पराहतां कृत-
 वान् । छेदनतक्षणादिकाले स्वकीयहस्तस्पर्शरूपम् अयुचितं कृतवस्तदेतद्

शर्मा । स्यन्धूतस्त्रचोर्वधूताऽअरातयः ॥ अदित्यास्त्वर्गसि-
प्रतित्वादितिर्वेत्तु ॥१॥ अदिरसि । वानस्पत्योऽग्रावांसिपृथुधुः ॥

बो युष्माकमङ्गं शुन्वामि प्रोक्षामि प्रोक्षणेन गृहं करोमि ॥ तमिममर्थमथ पा-
त्राणि प्रोक्षति । दैव्यायेत्यादिना कण्वः प्रोक्तवान् ॥ ४ ॥ इति प्रथमऽध्याये
चतुर्थोऽनुवाकः ॥ ४ ॥

चतुर्थेऽनुवाके प्रोक्षणमन्त्रा उक्ताः । पञ्चमे स्वधवातमन्त्रा उच्यन्ते ॥
कात्यायनः ॥ शर्माऽसीति कृष्णाऽजिनादानमिति ॥ हे कृष्णाजिन, त्वम्
चल्लालस्य धारणार्थं अर्पं मुखहेतुरसि । आजेनस्य, चर्मेति मनुष्यनाम; शर्मेति
दैवं नाम । अतो मन्त्रे शकारः पठितः ॥ सोऽयमर्थः, तदाऽस्ते शर्मासीति
कृष्णस्य वा एतच्चर्मेत्यादिना ब्राह्मणेन स्पष्टीकृतः ॥ कात्यायनः ॥ अपेत्य पा-
त्रेभ्योऽवधुनोत्तरधूनामितीति ॥ तदेतदापस्तम्बोऽपि ॥ उल्लूखलादिपात्रेभ्यो-
ऽपस्तस्य दूरदेशे कृष्णाऽजिनमवधुनुयात् ॥

पाठस्तु ॥ अवधूतं रक्षोऽवधूना अरातय इति ॥ धूश् कम्पन इति धातुः । कृष्णा-
जिने गृहं रक्षोऽवधूतं कृष्णाजिनस्य कम्पनेन मृगौ पातितम् । एवमेवारा-
तयोऽपि पातितः ॥ कात्यायनः ॥ मत्स्यग्रीवमास्तृणात्पदित्यास्त्रगतीति ॥
तदेतदापस्तम्बोऽपि स्पष्टमाह ॥ अदित्यास्त्वर्गसीत्युत्तरेण गार्हस्थ्यमुत्करदेशे
वा मनीचीनग्रीवमुत्तरलोमोपस्तृणातीति ॥ पाठस्तु ॥ आदित्यास्त्वर्गसि
प्रतित्वादितिर्वेत्तिवति ॥ हे कृष्णाजिन त्वमदित्या इन्द्रवतायास्तत्र कृप-
सि । ततोऽदितिर्भूमिस्त्वां मतिष्ठस्य मदीयेषं त्वमित्येवं वेत्तु जानातु ॥ एतस्या-
ऽभिप्रायं कण्वस्तत्प्रत्यगग्रीवमुपस्तृणातीत्यादिना स्पष्टमुत्करान् ॥ तित्तिःश्च
संयुदाह, इयं वा अदितिर्इत्यादिना ॥ ननु चर्मान्तराणि पणित्यप्य कृष्णा-
जिने कः पक्षपात इति चेत् । यज्ञपुरुषाम्बन्धित्वरूपत्वादिनि श्रुताः । पुरा
कदाचिद्यज्ञपुरुषः केनापि निमित्तेन देवेभ्योऽपरक्तोऽन्यत्र जमाम । तदर्मा स्व-
कीयवेषमन्त्रादनाय कृष्णमृगोऽधूतः । देवास्तु तदेतद्विप्राय तस्य मृगस्य त्व-
चमुत्तिष्ठस्य जगद्गुः । तस्माच्चत्र पक्षपातो युक्तः ॥ सोऽयं मर्थं मर्थोप्यय कृष्णा-
जिनमादत्ते, यज्ञस्य सर्वत्वायेत्यादिना कण्वब्राह्मणेन प्रपञ्चितः ॥ तित्तिरिष्टे-
तमर्थं सजग्राह ॥ यज्ञे देवेभ्योऽनिलायत कृष्णरूपं कृन्वा यत्कृष्णाजिने हवि-
रध्ववहति । यज्ञायहादेवदत्तसंज्ञं प्रयुष्टे हविषोऽस्कन्दायेति ॥ कथञ्चिदुल्लूख

प्रतिव्यादित्यास्त्वग्नेत्तु ॥ २ ॥ अग्नेस्तनू । रसिवाचो विसर्जनं ॥
 देववीतये त्वा गृह्णामि ॥ ३ ॥ बृहन्ग्रावा । सिवानस्पत्यः मरुदे-
 वेभ्यः ॥ इव्यं शमीष्वसुशामिशमीष्वहविष्कृदेहि ॥ ४ ॥ कुव कृदो-

ह्लादधः पतितेऽपि ग्रीहिषु कृष्णाजिनेनावरुद्धत्वेन भूमिस्पर्शाभावादस्कन्ध-
 मे हविर्भ्रंसीत्यर्थः ॥ १ ॥ कात्यायनः ॥ निदधात्युल्लसन्नमाद्रिरसि ग्रावा-
 सीति वा मतिस्त्वेतुभयोरिति ॥ विकल्पितयोर्द्वयोर्मन्त्रयोः प्रतिशेषो योज-
 नीय इत्यर्थः ॥ पाठस्तु ॥ आद्रिरसि वानस्पत्यो ग्रावामि पृथुबुध्नः । मति
 त्वादित्यास्त्वग्नेति ॥ हे उल्लसन्न त्वं यद्यपि वानस्पत्यो दारुमयस्तथापि
 इदत्वादद्रिरसि पापाणोऽसि पृथुबुध्नः स्पूलयुलः । मुसलपातोपेद्रवेण चा-
 श्वत्परादित्याप मुलस्य स्पूलत्वम् । हे उल्लसन्न तथाविषस्त्व ग्रावासि दा-
 द्येन पापाणसदृशोऽसि । अदित्यास्त्वगपस्तादास्तीर्णा कृष्णाजिनरूपा भूमेर्वा
 त्वगास्ति सा त्वा प्रतिगृह्य वेत्तु स्वकीयत्वेन जानातु ॥ अत्र द्वयोर्मन्त्रयोः साधार-
 णवाक्यशेषं पृथग्योजयित्वा कण्यो विस्पष्टं दर्शयति ॥ स मतिगृह्णात्वादिरसि
 वानस्पत्यः मति त्वादित्यास्त्वग्नेति वा, ग्रावासि पृथुबुध्नः मति त्वादिनास्त्व-
 ग्नेति चेति वेति ॥ दारुमयस्य पापाणत्वाभिधानमुपचरति । तमेतं निश्चरिर्दर्श-
 यति ॥ अद्रिरसि वानस्पत्य इत्याह । ग्रावाणमेवैतत्करोतीति ॥ तमिममुपचारं
 यथा वा अदः सोमं ग्रावभिरित्यादिना कण्यः प्रपञ्चयागात् ॥ २ ॥ कात्या-
 यनः ॥ हविरावपत्यग्नेस्तनूरसीति ॥ पाठस्तु ॥ अग्नेस्तनूरसि वाचो विसर्ज-
 नम् । देववीतये त्वा गृह्णामीति ॥ हे हविस्त्वय्येराहवनीयस्य तनूः शरीरमांस ।
 पतस्तत्र क्षिप्तं हविरग्निर्भवति । अतो हविरग्नेस्तनूः । किम्भूतं हविः । वाचो वि-
 सर्जनम् । अतो देववीतये देवाना तर्पणाय त्वा त्वां गृह्णामि आचपामीत्यर्थः ।
 देवताभिरैतत्समर्पयतीति । अथवा पूर्वमपा प्रणयनकाले नियमिताया यजमान-
 वाचो हविरावपनकाले विसर्गो भवति तस्मादिदं हविर्ग्रहणवाचो विसर्जनमित्यु-
 च्यते ॥ तदाह कण्यः ॥ या वा अगूं वाचं यच्छति हविर्ग्रीहीप्यचेता विमृजते तस्मादाह
 वाचो विसर्जनमितीति ॥ ३ ॥ कात्यायनः ॥ बृहन् ग्रावेति मुसलमादत्त इति ॥
 असि वानस्पत्य इति मन्त्रशेषः । हे मुसल त्वं यद्यपि वानस्पत्यो दारुमयस्त-
 थापि ग्रावासि दाद्वेन पापाणसदृशोऽसि तथा दीर्घत्वेन महानसि ॥ का-
 त्यायनः ॥ स इदमत्यवदधातीति ॥ पाठस्तु ॥ स इदं देवेभ्यो इव्यं शमी-

मि । मधुजिह्वऽहमूर्जमावद ॥ वृषःसंघातेसंघातेजेष्म ॥ ५ ॥

एव मुशमि शमीष्वेति ॥ हे मुसल स त्वं देवेभ्यः अग्न्यादिदेवोपकारार्थं च इदं हव्यं ब्रीहिरूपं शमीष्व शमय भक्षणाविरोध्युग्रतुपापनपनशान्तं कुरु । तस्यैव पदस्य व्याख्यानं— मुशमिशमीष्वेति । मुष्टु शान्तं यथा भवति तथा शमय शान्तिर्द्विविधा । बाह्यतुपापनपनादेका । सेयं मधुमावघातेन सम्पद्यते । अन्तःस्थितस्यैव दूद्व्यवर्णस्य माछिन्यस्वापनपनादपरा शान्तिः । सेयं फलीकरणेन सम्पद्यते । तमेतमुभयविधं तण्डुलसंस्कारं कुर्वित्थर्थः ॥ अत एव कण्ठो व्याचष्टे ॥ इह्यं संस्करु साधु संस्कृतमित्येवैतदाहोति ॥ कात्यायनः ॥ हविष्कृदेहीति त्रिराहयतीति ॥ यजमानस्य पत्नीवान् श्रो ॥ यः कोऽपि देवानामर्थं भक्त्या ब्रीहीन्तस्म्यगवहन्ति तत्सम्बोधनेनाह्वानं क्रियते हविष्कृदेहि अत्राऽऽगच्छ ॥ तदेवाचिच्चिरिर्घ्याचष्टे ॥ हविष्कृदेहीत्याह । य एव देवानां हविष्कृतः । तान् हयति निर्हयति त्रिःसत्या हि देवा इति ॥ त्रिवारयुक्तमर्थं देवाः सत्यं मन्यन्त इत्यर्थः ॥ ४ ॥ कात्यायनः ॥ आहन्यन्यो ह्यदुपले कुकुटोऽसीति । त्रिः शम्यया द्विहपदं सकुटुपलमिति ॥ अन्यशब्देनाऽऽसीधो विवक्षितः । वेपणसाधने द्वे शिले ह्यदुपले । शम्पाशब्देनाऽरत्रिममाणं दारुमयं यज्ञायुधमुच्यते । तथा शम्पयाऽऽसीधो ह्यदं द्विवारं समाह्न्याव । उपलं सकुटु समाह्न्याव । तमिमं प्रयोगं त्रिवारमावर्तयेत् । तदेतदापस्वम्बोऽपि विस्पष्टमाह ॥ ह्यदुपले समाहन्ति द्विहपदि सकुटुपलं, त्रिः संचारयन्नवकृत्वः सम्पादयतीति ॥ पाठस्तु ॥ कुक्कुटोऽसि मधुजिह्व इमूर्जमावद । वयं संघाते संघाते जेष्मेति ॥ हे शम्पारूप यज्ञायुधविशेष, त्वं कुक्कुटो मधुजिह्वोऽसि । अमुराः क केशेवं तान् इतुमान्विच्छन् यः पुमान् अटति सर्वत्र संश्ररति सोऽयं कुक्कुटः । यद्वा । कुक्कुटाख्यपक्षिवद् ध्वनिविशेषम् अमुरमीत्यर्थं यः करोति सोऽयं कुक्कुट इत्युपचर्यते । मधुजिह्वनामकः कश्चिद्देवानां भृत्यः । मधुरभाषिणी जिह्वा यस्येति तद्व्युत्पत्तिः ॥ तन्नामकं देवतामृत्यं कण्ठो दर्शयति ॥ मधुजिह्वो वै स देवेभ्य आसीदिति ॥ तद्रूपं हे यज्ञायुध त्वममुरान् पराभावयन् यजमानस्येवमूर्जमावद अन्नं रसं च यथा समागच्छति तथा शब्दं कुरु भवदीयशब्देन अमुरेषु परामृतेषु तदीयमन्नं रसं च यजमानः सर्वतः ग्रामोति । ततो यजमानस्तन्मन्त्रिनो वयं संघाते संघाते अमुरैः सह क्रियमाणे तस्मिंस्त्वस्मिन् युद्धे

वर्षवृद्धमसि । प्रतिष्ठावर्षवृद्धंवेत्तु ॥ परापूतः रक्षः प्रतिपूताऽअरा-
तयः ॥ ६ ॥ अपहृतः रक्षोः । वायुर्वीविबिनक्तु ॥ देवोर्वस्सष्टिता
प्रतिगृह्णातु हिरण्यपाणिरग्निरेणपाणिना ॥ ७ ॥

जेष्म जितवन्तः । कदाचिदपि नास्माकं पराजय इत्यर्थः । सम्यगसुरा हन्यन्ते
यत्रेति संप्राप्तो युद्धम् ॥ यज्ञायुवशब्देनासुराणां परायव इति तिस्रिरिः संगृ-
ह्य दर्शयति ॥ तयोः श्रद्धादेवस्य यजमानस्य वाऽसुरास्त्री वाक् यज्ञायुषेषु प्र-
विष्टासीद । तेऽसुरा यावन्तो यज्ञायुषानामुद्गतामुषाभृष्वस्ते पराभवन्ति-
ति ॥ श्रद्धालुत्वेन यागं कुर्वतो मनोः प्रभावादिदं सम्पन्नम् ॥ इममेवार्थं, मनो ह
वा इत्याद्युपाख्यानेन कण्वः प्रपञ्चयामास ॥ ६ ॥ कात्यायनः ॥ वर्षवृद्ध-
मसीति शूर्पमादध इति ॥ आदानप्रकारं वीचापनः स्पष्टीचकार ॥ अवा-
न्यात्तुपान् कृत्वोत्तरेव । शूर्पमुपगच्छतीति ॥ हे शूर्पं वर्षवृद्धं दृष्टिगतजलेनाभि-
ष्टुद्धमसि । वर्षवृद्धवेणुदलेरिषीकाग्रमालाकाभिर्नडाख्यदृणशलकाभिर्वा शूर्प-
स्य निष्पन्नत्वात् ॥ तदेतत् कण्व आह ॥ वेणूनां वा नदानां वेपीकाणां वेति ॥
कात्यायनः ॥ प्रति स्वेति हविरुद्धपतीति ॥ वर्षवृद्धं वेत्तिवति मन्त्रशेषः । हे ह-
विः, वर्षवृद्धं त्वां प्रतिगृह्य वेत्तु स्वकीयत्वेन जानातु । अत्र ज्ञातृत्वं शूर्पस्य
दृष्टव्यम् । इतिर्वैतनां ग्रीहीणां यवानां वा वर्षवृद्धत्वं प्रसिद्धम् ॥ अत एवाऽत्र
कण्व आह ॥ ग्रीह्यो वा यवाश्चेति ॥ मन्त्रद्वये वृद्धशब्देन सामृद्धिर्घोष्यत इति
तिष्ठिरिराह ॥ वर्षवृद्धमसि प्रतिस्त्वा वर्षवृद्धं वेत्तिवत्याह । वर्षवृद्धा वा ओषधयः
वर्षवृद्धा इषीकाः समृद्धा इति ॥ कात्यायनः ॥ परापूतमिति निष्पुनाती-
ति ॥ रक्षः प्रतिपूता अरातय इति मन्त्रशेषः । तुषेषु निगूढं रक्षः परापूतं नि-
राकृतं शूर्पेण तुषेषु परापूतेषु तैः सह रक्षसो भूमौ पतनाद् अरातयो हविर्दान-
प्रतिकूला आलस्यादिशत्रवश्च मोक्षपूताः प्रतिकूलाः सन्तो निराकृताः ॥ ६ ॥
कात्यायनः ॥ अपहृतमिति तुषाग्निरस्पृशीति ॥ भूमौ पतितोऽस्तुपान् दूरे
निःसारयेत् । रक्ष इति मन्त्रशेषः । तुषेषु निगूढं यद्रक्षस्त्वदपहतं दूरेऽपनीयमी-
रितम् ॥ कात्यायनः । वायुर्वी इति विबिनक्तीति ॥ कण्वोऽपि विबिनक्ति ॥
वायुर्वी विबिनक्तीति ॥ हेतुदुन्या वो युष्मान् शूर्पचालनेन निष्पन्नो वायुर्देवो
विबिनक्तु । कण्वः प्रपञ्चयामास ॥ तमेव प्रयत्नकारम्, अयं वातः सूर्योऽयं परत
इत्यादिना कण्वः स्पष्टीचकार ॥ कात्यायनः ॥ देवो न इति पाण्यमोष्या-

धृष्टिर । स्पृगग्नेमग्निमामादंजहि ॥ निष्क्रव्यादं स्नेधादेवय-
जं बह ॥ १ ॥ ध्रुवमसि । पृथिवीदं ह ॥ ब्रह्मवनिस्त्वाक्षश्च वनिस्-

भिमन्त्रयत इति ॥ पाठस्तु ॥ देवो वः सविता प्रतिगृह्णातु हिरण्यपाणिरच्छिद्रेण
पाणिनेति ॥ हे तण्डुला वो युष्मान् हिरण्यपाणिः अङ्गुलीयकाद्याभरणयु-
क्तपाणिः सविता देवः, अच्छिद्रेण अङ्गुलीविश्लेषपरहितेन स्वकीयेन पाणिना
प्रतिगृह्णातु स्वीकरोतु । पात्र्यां यदा प्रक्षिप्यते तदा भूमौ स्कन्दन्तं मा भृदि-
ति स्वकीयेन पाणिना पालयान्तर्यः ॥ तमेतमभिप्रायं तिष्ठिरिराह ॥
अन्तरिक्षादिव वा एते मस्कन्दन्ति ये शूपात् । देवो वः सविता हिरण्यपाणिः
प्रतिगृह्णात्वित्याह । प्रतिष्ठित्यै हविषोऽस्कन्दायेति ॥ ७ ॥ इति प्रथमेऽध्याये
पञ्चमोऽनुवाकः ॥ ५ ॥

पञ्चमे अवधायामन्त्रविषया उक्ताः ॥ पष्ठे कपालोपधानमन्त्रा उच्यन्ते ॥
कात्यायनः ॥ धृष्टिरसीत्युपवेपमादायेति ॥ पलाशशाखाया मूलदेशे छिन्नः
काष्ठभाग उपवेपः ॥ तथाचापस्तम्बः ॥ मूलतः शाखा परिव्राज्योपवेपं करोती-
ति ॥ त्रिधृपा प्रागल्भ्ये इति धातुः । हे उपवेप त्वं धृष्टिः प्रगल्भोऽसीति ।
तीक्ष्णानङ्गारानितस्ततोऽपनेतुं मभ्रुवादस्य प्रागल्भ्यम् ॥ तदाह कण्वः ॥
यद्वा एतेनाग्नेन धृष्टोपचरति तस्माद्वा धृष्टिरिति ॥ कात्यायनः ॥ अपाग्नय इ-
त्यङ्गारान् प्राचः करोतीति ॥ उपवेपेणेति शेषः ॥ तत्र कण्वो दर्शयति ॥ तेना-
ङ्गारान् प्राच उपहत्यपाग्नेमामादं जहि निष्क्रव्यादं स्नेधेतीति ॥ आम-
मपक्रमतीत्यामादकोऽग्निर्लौकिकः । कव दाहे । क्रव्यं मांसमपत्तीति क्रव्याद-
ऽपरोऽग्निः । तापुभौ यागयोग्यौ न भवतः । यः पुनराहुत्याधारः स यागयो-
ग्यः । तथाविधानङ्गारान् गार्हपत्यात्माम्नाग्ने पृथक्कृत्वा तेषां मध्ये यागयो-
ग्यतारहितौ द्वौ वर्जयितुं गार्हपत्यं सम्बोध्योच्यते । हे अग्ने गार्हपत्य आमा-
दमभिपमजहि परित्यज । तथा क्रव्यादमग्निं निःशेष निःशेषेण दूरे गमय ॥ का-
त्यायनः ॥ आदेवयजमित्यङ्गारमाहुत्येति ॥ बहेति मन्त्रशेषः । हे गार्हपत्य, दे-
वयजं देवानां यागयोग्यं तृतीयमङ्गारमावह स्वसमीपे समानय ॥ १ ॥ का-
त्यायनः ॥ कपालेनावच्छादयति ध्रुवमसीति ॥ देवयजमङ्गारं कपालेनावच्छा-
दयेत् ॥ पाठस्तु ॥ ध्रुवमसि पृथिवी दं ह । ब्रह्मवनि त्वा क्षत्रवनि मजातवन्नु-
पद्रवामि द्विपतो वधायेति ॥ हे कपाल त्वं ध्रुवं स्थिरमसि । अङ्गारस्योपति-

जातवन्पुपदधामिद्विपुतोवधाय ॥ २ ॥ अग्नेब्रह्म । गृष्णीष्वध-
रुणमस्यन्तरिक्षं दृष्ट ॥ ब्रह्मवनिस्त्वाक्षत्रवनिःसजातवन्पुपदधामि-
द्विपुतोवधाय ॥ धृत्रं मे सिदिं श्वदृष्ट ॥ ब्रह्मवनिस्त्वाक्षत्रवनिःस-
जातवन्पुपदधामिद्विपुतोवधाय ॥ ३ ॥ विश्वाभ्यस्त्वा । शाभ्यं उप-

वर्तमानमपि इतस्ततो न पतति पृथिवीं धूमो दृष्ट दृढीकुरु पुरोडाशकपालं
केलायां त्वया व्यवधाने सति मृगेरत्यन्तदाहकृतं शैथिल्यं न भविष्यति ।
किञ्च, ब्रह्मवनिस्त्वादिविशेषणैर्विशिष्टं त्वामुपदधामि देवयागहेतावद्भारे स्थाप-
यामि । किमर्थं द्विपुतो यागाग्नेयातरूपं द्वेयं कुर्वतः अनुरस्य पाप्मनो वधाय हि-
सार्थम् । वनं यण सम्भक्त्याविति धातुः । ब्रह्मणा ब्राह्मणेन मन्यते पुरोडाश-
निष्पत्त्यर्थं सम्यक् क्रियत इति ब्रह्मवनिः, तथा सत्रवनिः । सजातवनीति पद-
द्वयं योजयम् । सजाताः समानकुले जाता यजमानस्याऽऽज्ञातयः ॥ २ ॥
कात्यायनः ॥ सव्याऽङ्गुल्या शून्वेऽङ्गारं निदधात्यग्ने ब्रह्मेतीति ॥ कपाल-
स्योपरि द्रव्यान्तराभावात्तद्देशस्य शून्यत्वम् । गृष्णीष्वेति मन्त्रशेषः । मिथीय-
मानाऽङ्गाररूपे हे अग्ने ब्रह्मवत् मौढकर्मदानीमस्माभिरनुष्ठीयमाने गृष्णीष्व
गृष्णीष्व नाशकानां रक्षसां वधेनानुष्ठीष्व ॥

अन एव कथं आह ॥ अग्निर्हि नाप्राणा रक्षसां हन्तेति ॥ कात्यायनः ॥ धरुणमिति
पश्चादिति ॥ पूर्वं स्थापितस्य कपालस्य पश्चिमभागे धरुणमिति पश्चादिति मन्त्रेण
कपालं स्थापयेत् ॥ पाठस्तु ॥ धरुणमस्यन्तरिक्षं दृष्ट ब्रह्मवनि त्वा क्षत्रवनि सजात-
वन्पुपदधामि द्विपुतो वधायेति ॥ हे द्वितीयकपाल धरुणं पुरोडाशस्य पारकम-
भि । अतस्तमन्तरिक्षं दृढीकुरु । पुरोडाशकपालेलायागुत्पन्नया ज्वालायाऽन्तरि-
क्षलोकस्योपद्रवो यथा न भवति तथा कुरु । यद्यप्येतत्कपालं ज्वालान्तरिक्ष-
योर्मध्ये व्यवधायकं न भवति । यथाप्यन्तरिक्षदाढ्यार्थं कपालदेवता माध्यते ।
अन्यत्र पूर्वपद ॥ कात्यायनः ॥ पुरस्ताद्धर्त्रमिति ॥ मयमकपालस्य पूर्वभागे
धर्त्रमिति मन्त्रेण कपालं स्थापयेत् ॥ पाठस्तु ॥ धर्त्रमसि दिवं दृष्ट ब्रह्मवनि-
त्वा सत्रवनि सजातवन्पुपदधामि द्विपुतो वधायेति ॥ पूर्ववद्व्याख्येयं ज्वाला-
ऽग्रेण दाढ्यभागे युल्लोकस्य दाढ्यम् ॥ ३ ॥ कात्यायनः ॥ विश्वाभ्य इति
दक्षिणत इति ॥ मध्यकपालस्य दक्षिणभागे, विश्वाभ्य इति मन्त्रेण चतुर्थं क-
पालमुपदध्यात् ॥ पाठस्तु ॥ विश्वाभ्यस्त्वाभ्य उपदधामि द्विपुतो वधायेति ॥

दधामिद्विप्रतोचचार्य ॥ चितस्थोर्ध्वचितोभृगूणामंगिरमांतर्पसा-
तप्यध्वं ॥ ४ ॥

शर्मा । स्पवधूतः रक्षोवधूताऽभरांतपः ॥ अदिस्थास्त्वगमि-

हे चतुर्थकपाल, त्वां विद्वाभ्यः सर्वाभ्य आशाभ्यो दिग्भ्यः सर्वदिग्दाढ्या-
ऽर्धमुपदधामि । अन्यत्र पूर्ववन ॥ आशाभ्य इति पदस्य तात्पर्यं कण्ठो दर्शयति ॥
चतुर्थमस्ति वा न वा तस्मादाह विद्वाभ्यस्त्वाशाभ्य इति ॥ सर्वास्तु श्रुतिषु त्रय इमे
लोका इति श्रुतत्वात् । पृथिव्यादिलोकत्रयं त्रिसिद्धम् । कस्याचिद्धूमौ भूलोकभुव-
र्लोकस्त्वनैकमहलोकजनोलोकतपोलोकमत्यलोकानामिति सप्तानां लोकानां स-
माहारः श्रूयते । अगो महर्लोकः कादयः किं स्वर्गलोकस्याऽवयवा उताऽभ्यचतुर्थ
स्यानमिति विशेषानिधयाल्लोकविशेषनामधेयमनुचार्य साधारण्येनाशाभ्य इति
श्रुतमित्यर्थः ॥ कात्पायनः ॥ सधं विभज्य द्वे दक्षिणत एवमुत्तराक्षित स्थेती-
ति ॥ अष्टाकपालानि, पुरोडाशार्थं कपालचतुष्टयस्य स्थापितत्वादत्राक्षिष्टं यत्
कपालचतुष्टयं तद् द्वे ॥ विभज्य दक्षिणोत्तरयोर्द्विषोक्षित स्येति मन्त्रेणोपदध्या-
त् । ऊर्ध्वचित इति मन्त्रशेषः । चित् चयन इति धातुः । क्विबन्तस्य ववुवच-
नम् । हे कपालविशेषाः, चत्वारो यूयं चितःस्य प्रथमकपालस्योपचयकारिणो
भवथ । तथैरोर्ध्वचन उत्तरकपालोपहितानां द्वितीयादिकपालानामप्युपका-
रिणो भवत ॥ कात्पायनः ॥ भृगूणामित्यङ्गैरैरभूहतीति ॥ कपालान्यङ्गा-
रैराज्यादयेदिश्वरः ॥ पाठस्तु ॥ भृगूणामङ्गिरमां तपसा तप्यध्वमिति ॥ हे
कपालानि यूयं भृगूणाः फलानामङ्गिरोनामकानां च देवर्षीणां तपोरूपेणाऽनेना-
ऽग्निना तप्यध्वं गन्तानि भवन्तु । अस्यामे तदीयतपोरूपत्वं भावयेदित्यर्थः ॥ एत-
द्देवाभिषेत्तु गिरिराज ॥ भृगूणामङ्गिरसां तपसा तप्यध्वमित्याह । देवताना-
मेवैतानि तपसा भरन्तीति ॥ ४ ॥ इति प्रथमाध्याये षष्ठोऽनुवाकः ॥ ६ ॥

पठे कपालोपधानविषया मन्त्रा सक्ताः ॥ सप्तमे वेपणविषया मन्त्रा उच्यन्ते ॥
कात्पायनः ॥ कृष्णाग्निनमादत्ते पूर्ववदिति ॥ पूर्वं यथावचातार्थं कृष्णाग्नि-
प्रयोगस्तद्दत्तापि वेपणार्थं तत्प्रयोगस्तदर्शनां त्रयाणां मन्त्राणाम् ॥ पाठ-
स्तु ॥ शर्मास्पवधूतः रक्षोऽवधूताऽभरांतपः । अदिस्थास्त्वगमि माते त्वादि-
तिर्वैचित्र्येति ॥ पूर्ववद्वाक्येयम् ॥ कण्वस्तु मन्त्रत्रयविनियोगं स्पष्टमुदाजहार ॥
स कृष्णाग्निनमादत्ते शर्मासीति । तदवधुनोत्पवधूतः रक्षोऽवधूताऽभरांतप इति ।

प्रतित्वादितिर्वेत्तु ॥ १ ॥ धिपणांसि । पर्वतीप्रतित्वादिह्यास्त्व-
ज्वेत्तु ॥ दिवस्त्वं भूयसि धिपणांमिपार्वतेयीप्रतित्वापर्वतीवेत्तु ॥ २ ॥
ग्रान्यमसि । धिनुहिदेवां विनुहियजं धिनुहियज्ञपति ॥ धिनुहिमा

तत्प्रत्यग्रीवमुपन्तृणात्वादित्यास्त्वगमीति ॥ १ ॥ कात्यायनः ॥ तस्मिन् दृष-
दं धिपणासीति ॥ तस्मिन् कृष्णाजिने पेपणाधारमूर्तां शिलां स्थापयेत् ॥
पाठस्तु ॥ धिपणांसि पर्वती प्रतित्वादित्यास्त्वगमेत्तु इति ॥ पेपणाधारमूर्ते हे शिले
त्वं पर्वती पर्वतात्मिका । कृष्णाजिनकृपा भूमेस्त्वगियं प्रति वेत्तु मतिश्रुत्वं त्व-
दवस्थानमनुजानातु ॥ वेचिरसस्य पदस्याभिप्रायं कण्ठो दर्शयति ॥ मति त्वा-
दित्यास्तवगोचरेति । संज्ञामेवैतद् दृष्टे च कृष्णाजिनाय च वदति नेदन्यो-
दन्यं हितमाते इतीति ॥ एतदेतेन मन्त्रेण दृषदश्च कृष्णाजिनस्य च संज्ञामेव
वदति । संमतिपेव श्रुत्वा । किमर्थं, दृषत्कृष्णाजिने परस्परं न हिनमाते नैव हि-
सां कुत्तामिष्येतदर्भम् ॥ कात्यायनः ॥ पश्चाच्छम्पापुषोहतपुदीर्घादिव इतीति ॥
दृषदः पश्चिमभागस्यौन्नत्यायागस्तादुगशा शम्पा स्थापयेत् ॥ पाठस्तु ॥ दि-
वस्कम्भन्यसीति ॥ काष्ठरूपे हे शम्पे त्वं दिवो ब्रुलोक्त्वस्य स्कम्भन्यमि । अ-
घःपतनवारणाय स्तम्भनकारिणी भवसि ॥ शम्पायां ब्रुलोक्त्वस्तम्भनहेतुत्वं
तित्तिरिर्दर्शयति ॥ यात्राष्टयित्री महास्तां ते शम्पःमात्रेणैकमह्वेनाः शम्पामा-
त्रमेकमहरिति ॥ अयमर्थः ॥ पुरा प्रजापतिना सृष्टे चावाष्टयिष्वी जनुकाष्टवत्
परस्परं संश्लिष्टे अभूताम् । ते पश्चादेकस्मिन् दिने शम्पाप्रमाणेन परस्परवियुक्ते
अभूताम् । मतिदिनं तनेति त्रिशया वीप्नोक्ता । तयोः पुनः संश्लिष्टे याग-
स्यावकाशो न स्यात् । ततो विस्त्रुतेऽयं दिवस्कम्भन्यसीति मन्त्र इति ॥ का-
त्यायनः ॥ दृषदुपलां धिपणासीति ॥ पेपणहेतुमृताम् उपरितनशिलां दृषदवस्थान-
शिलाया स्थापयेत् ॥ पाठस्तु ॥ धिपणांसि पार्वतेयी प्रतित्वा पर्वती वेत्ति ॥
उपरिभागवतिनि हे दृषदे, त्वं पार्वतेयी पर्वत्याभिधाना अवस्थानशिलायाः
मन्त्रगिनी पुत्री वाऽस्वरूपा धिपणामि । पेपणव्यापास्य पारिका भवसि ।
अस्त्वां मादृसमाना पर्वती प्रतिवेत्तु ॥
पार्वतेयीशब्दस्य यथोक्तमभिप्रायं कण्ठो दर्शयति ॥ कनिषसीव होषात्तस्मादा-
ह पार्वतेयीति ॥ प्रति त्वेति पदस्याभिप्रायः, संज्ञामेवेत्यादिना पूर्ववदधि-
टनः ॥ २ ॥ कात्यायनः ॥ ग्रान्यमसीति तण्डुलानोप्येति ॥ ओष्य दृषदि स्था-

यज्ञन्यं ॥ ३ ॥ प्राणायत्वां । दानायत्वाव्यानायत्वा ॥ दीर्घामनु-
प्रसितिमायुषेधां ॥ देवो वः सचिता प्रतिगृह्णातु हिरण्यपाणिरच्छि-
द्रेणपाणिना ॥ चक्षुषेत्वामहीनांपयोसि ॥ ४ ॥ वेदोसि । वेदुभेन-

पयित्वा ॥ पाठस्तु ॥ धान्यममि धिनुहि देवान् धिनुहि यज्ञं धिनुहि यज्ञपति-
म् । धिनुहि मां यज्ञन्यमिति ॥ धिनोतिधातोः श्रीणनार्थस्य धान्यममि कृ-
पम् । हे हविस्त्वं धान्यमसि श्रीणयितुं भवसि यतो देवानमन्पादीन् धिनुहि
श्रीणय । तथा यज्ञं यज्ञाभिमानिनं देवं धिनुहि । तथा यज्ञपतिं यज्ञस्वामिनं यज्ञ-
मानं धिनुहि । तथा यज्ञन्यं यज्ञस्पनेतारं मामध्वर्युं धिनुहि । आहुतिद्रव्यस्य स्व-
स्पत्वेऽपि मन्त्रनामध्वेन देवप्रीतिहेतुरां युक्तम् ॥ तदाह गित्तिरिः ॥ धान्यम-
सि धिनुहि देवानित्याह । एतस्य यजुषो वीर्येण यावदेकां देवतां कामयते या-
वदेका तावदाहुतिः मयते । न हि तदस्ति यत्तावदेतस्या यावज्जुहोतीति ॥ ३ ॥
कात्यायनः ॥ पिनाष्टि प्राणाय त्वेति प्रतिमन्त्रमिति ॥ पाठस्तु ॥ प्राणाय
त्वोदानाय त्वा व्यानाय त्वेति ॥ प्रकर्षेण अनिति मुखे सर्वदा चेष्टत इति व्यास-
कपो वायुः प्राणः । उदाऽऽनिति ऊर्ध्वं चेष्टत इत्युत्क्रान्तिजनको वायुरुदानः ।
व्यानिति व्याप्य चेष्टत इति धारीरव्यापको वायुर्बलहेतुर्व्यानः । हे तण्डुल, हे
हविस्त्वां प्राणायं प्राणरक्षार्थं विनप्स्यीति शेषः । एवमुत्तरमन्त्रयोर्वोऽप्यम् ॥
कात्यायनः ॥ दीर्घामिति कृष्णाजिने मोहतीति ॥ पिष्टमक्षिस्कन्दयेत् ॥ पाठ-
स्तु ॥ दीर्घामनु प्रसितिमायुषेऽधाम् । देवो वः सचिता प्रतिगृह्णातु हिरण्यपा-
णिरच्छिद्रेण पाणिनेति ॥ पित्र्यं बन्धने इति यातुः । प्रसितिः प्रबन्धः कर्म-
सन्मतिः । आयुषे यजमानस्यायुरभिवृद्धयर्थम् । दीर्घामविच्छिन्नां प्रसितिमनु
कर्ममन्ततिमनुलक्ष्य त्वा कृष्णाजिने पिष्टं धारितवानसि । सस्यां यजमानस्यायु-
र्द्वौ कर्मसन्ततिः प्रवर्तते, न त्वन्यथा ॥ एतदेवाभिषेत्प गित्तिरिराह ॥ दीर्घा-
मनुप्रसितिमायुषेऽधामित्याह । आयुरेवास्मिन् दधावीति ॥ देवो व इत्यादि
मन्त्रशेषः पूर्ववद्व्याख्येयः ॥ कात्यायनः ॥ पिष्यमाणेषु निर्वपत्यन्यो महीना-
मित्पाज्यमिति ॥ अस्तीति मन्त्रशेषः । यदाध्वर्युस्तण्डुलान् पिनाष्टि तदानीं
माग्रींश्च आज्यं निर्वपेत् । हे आज्य त्वं महीनां गवां पयोऽसि क्षीरमसि क्षी-
रेणोत्पीदितमसीत्यर्थः ॥ महीशब्दस्य गोवाचकत्वं कण्ठो दर्शयति ॥ मशो वा
एता एतेनान्नायाह्वान इति ॥ ४ ॥ कात्यायनः ॥ पत्रो वेद् प्रमुञ्चत । वेदो-

त्यदेववेदेदेवेभ्योविदोभ्यः ॥ तेनमन्त्रोविदोभ्यः ॥ ५ ॥

देवस्यत्वा । सचित्तुः प्रसवेद्विनोर्वाहुभ्यां पूष्णो हस्ताभ्यां ॥ संवपांसि समापऽओषधीभिः समोषधोरसेन ॥ स रेवतीर्जगतीभिः संमधुमतीर्मधुमतीभिः पृच्यन्तां ॥ जनयत्यैत्वा संपांसि ॥ १ ॥

ऽसीति ॥ पाठस्तु ॥ वेदोऽसि वेद येन त्वं देववेद देवेभ्यो वेदां भवः । तेन मह्यं वेदो भवेति ॥ अयं मन्त्रः प्रयोगानुसारेणान्यत्रोत्कर्षणीयः । संमार्जनार्थं दुर्भसुष्टिना निर्मितः पदार्थो वेदः । तं पदार्थं ऋगादित्रेदात्मना स्तोतीति । दुर्भसुष्टिनिर्मित हे पदार्थं त्वं वेदोऽसि ऋगाद्यात्मकोऽसि । यद्वा, विद ज्ञान इति धातोरुत्पन्नताद्वेदितासीत्यर्थः । येन कारणेन त्वं देवोऽसि, अतो हे देववेद द्योतनात्मकवेदनाख्यपदार्थं देवेभ्यो देवोपकारार्थं वेदो ज्ञापकस्त्वमभवः पूर्वमेवाऽभूः । तेन कारणेन मह्यं मदनुग्रहार्थं वेदो भव ज्ञापको भूयाः ॥ ५ ॥ इति मयमेऽध्याये सप्तमोऽनुवाकः ॥ ७ ॥

सप्तमे ऐषणमन्त्रा उक्ताः । अष्टमे अपणमन्त्राः पुरोडाशविषया उच्यन्ते ॥ कात्यायनः ॥ पाश्यां सपवित्रायां पिष्टान्मावपति देवस्य त्वेति ॥ पाठस्तु ॥ देवस्य त्वा सचित्तुः प्रसवेद्विनोर्वाहुभ्यां पूष्णो हस्ताभ्यां संवपासीति ॥ हस्ताभ्यामिसेतदन्तं पूर्ववद्वाक्येयम् । संवपांसि एनानि पिष्टानि पाश्यां सम्यक् मक्षिषामि ॥ कात्यायनः ॥ उपसर्जनीरानवत्यन्यः पवित्राभ्यां मति-
गृह्णाति समाप इतीति ॥ पिष्टेषु सेवनीया आप उपसर्ज्यः । आर्घ्यधस्ता आ-
नयेत् । तदानीमध्वर्युः पवित्राभ्यां साहितो मन्त्रेण ताः मतिगृहीताव ॥ पाठस्तु ॥ समाप ओषधीभिः समोषधोरसेन । स रेवतीर्जगतीभिः संमधुमतीर्मधु-
मतीभिः पृच्यन्तामिति ॥ पृची सम्यक् इतिधातुः । ओषधीभिः पिष्टरूपाभिराप
इदानीं मतिगृहीतान्युदकानि संपृच्यन्तां सम्पमेकीभवन्तु । तथा पिष्टारूपां
ओषधयोऽपि रसेन यथोक्तोदकरसेन संपृच्यन्ताम् । रेवतीः रेवत्य आपः, ज-
गतीभिः पिष्टारूपाभिः संपृच्यन्ताम् ॥ रेवत्य आपो जगत्वं ओषधय इति
हि कण्वेनास्त्रातम् । मधुमतीर्मधुयोर्येता आपो, मधुमतीर्मधुयोर्येताभिः पि-
ष्टरूपाभिरौषधीभिः संपृच्यन्ताम् । अपामोषधीनां च परस्परप्रतीतिहेतुत्वात्
संपर्को युक्तः ॥ तदाह त्वितिरेः ॥ आपो वा ओषधीर्जिन्वन्ति ओषधयो-
ऽप्यो जिन्वन्ति । अन्था वा एवासायन्या जिन्वन्ति तस्मादेवमादेति ॥ जिन्वन्ति

इदमग्ने । विदमग्नीषोमयोरिषेत्वा ॥ घर्मोन्मिच्छिवायुंरुप्रधा
ऽउरुप्रधस्वोरुतेयज्ञपतिः प्रथतां ॥ २ ॥ अग्निष्टे । त्वचंमाहिंस्ती-

मीणयन्तीत्यर्थः ॥ कात्यायनः ॥ संयौति ज्यैत्यै त्वेतीति ॥ संयवनमपां पि-
ष्टानां च मिश्रीकरणम् ॥ पाठस्तु ॥ जनयत्यै त्वा सय्यौमीति ॥ जलपिष्टरूप
हे पदार्थद्वय, त्वां जनयत्यै यजमानस्य प्रजोत्पादनार्थं संयौमि सम्यक् मि-
श्रीकरोमि । यु मिश्रणामिश्रणयोरिति धातुः । अनयोर्द्रव्ययोर्यथा मिश्रणं तथा
शुक्रशोणितमिश्रणेन यजमानस्य प्रजोत्पत्तिर्भवति ॥ एतदेव तित्तिरिर्विज्ञदयति ॥
जनयत्यै त्वा संयौमीत्याह । प्रजा एवैतेन दधारोति ॥ १ ॥ कात्यायनः ॥ समं
विभज्वासंहरिष्यजालभत इदमग्रेविदमग्नीषोमयोरिति ॥ मिश्रीकृतं पिष्ट-
समूहं समं यथा भवति तथा द्वेधा विभज्य भामद्वयं पुनरेवमेव पिष्टान् पृथगेव
स्पृशेत् । इदं पिष्टस्य प्रथमार्द्धमग्रेरभिसम्प्राप्य भवत्विति शेषः । इदं द्विती-
यार्द्धमग्नीषोमयोर्भक्तु ॥ कात्यायनः ॥ इषे त्वेत्याज्यमभिश्रयतीति ॥ आज्यस्य
प्रविलापनार्थं तस्याप्रस्याग्नौ स्थापनमभिश्रयणम् । हे आज्य त्वाम् । इषे इत्य-
माणवृष्यार्धमभिश्रयतीति शेषः ॥ तदेव कर्त्तव्यं विस्पष्टयति ॥ स इषे त्वेत्य-
भिश्रयति वृष्टये तदाह यदिपे त्वेतीति ॥ कात्यायनः ॥ घर्मोऽसि पुरोडा-
शमिति ॥ अधिश्रयतीत्यनुवर्तते । विश्वायुरिति मन्त्रशेषः । घृ सरणदीप्यो-
रिति धातुः । अग्रे घर्मशब्दो दीप्यमानं प्रवर्ग्य भूते । हे पुरोडाश, त्वं श्रप्य-
माणतया घर्मोऽसि दीप्यमानत्वात् प्रवर्ग्योऽसि । तथा विश्वायुः विश्वं कृ-
त्स्नं यजमानसम्बन्ध्यायुर्यस्य पुरोशरूपस्य तत्रास्ति स त्वं विश्वायुः ॥ एत-
मभिप्रायं तित्तिरिर्दर्शयति ॥ घर्मोऽसि विश्वायुरिति ॥ विश्वमेवायुर्यजमाने
दधातीति ॥ प्रवर्ग्योर्भूत्पत्तोपचारप्रयोजनं कण्ठो दर्शयति ॥ अथायमधिष्टण-
क्ति पुरोडाशं घर्मोऽसि विश्वायुरिति यज्ञमेवैनं तत्करोति । यथा घर्मं महज्या-
देवं महणक्तीति ॥ कात्यायनः ॥ उरु मया इति मथयति यावत्कपालमिति ॥
कपालेऽपिधिश्रितं पुरोडाशं कपालपरिमाणमनतिक्रम्य सर्वेषु कपालेषु संश्ले-
पयितुं प्रसारयेत् ॥ पाठस्तु ॥ उरु मया उरु मयस्वोरु ते यज्ञपतिः मथतामि-
ति ॥ मथ मरुयान इति धातुः । हे पुरोडाश, त्वं स्वभासत उरु मया उरु-
विस्तीर्णं यथा भवति तथा मयस्व । तथा ते यज्ञपतिः उरु मयनां मरुयातो
भवतु ॥ २ ॥ कात्यायनः ॥ अग्निष्टमित्याद्विराभिमृशतीति ॥ पाठस्तु ॥

हेतरितः श्रद्धांतरिताऽअरांतयः ॥ देवस्त्वांसविताश्रपयतुर्वर्धि-
ष्ठेधिनाके ॥ ३ ॥ मासे । मांसंविधयाऽअतमेक्यज्ञोतमेधर्पजमान-

अग्निष्टे ररचं मा हिस्तीदिति ॥ हे पुरोडाश, अपणाय मष्टतोऽग्निस्ते त्वर्चं
स्वदीयां, त्वद्गृहसमुपरितनपागं मा हिस्मीन्मा विनाशयतु । अतिदाहेन मपी-
भारो विनाशः । सोऽत्र मा भवतित्यर्थः । पूर्वमघघातेपणार्भ्यां हविषो य
उपद्रव आमीदृ, यः अपणेन भविष्यति । तत् सर्वमुदकस्पर्शेन क्षाम्यति । त-
मिममर्थं यदेवास्यावन्नतो वा पिपनो वेद्यादिना कण्वः स्पष्टीचकार ॥ कात्या-
यनः ॥ पर्यग्निं करोत्यन्तरितमिति सहाज्यमिति ॥ पाठस्तु ॥ अन्तरितः र-
क्षोऽन्तरिता अरांतय इति ॥ अन्तरितं विनाशितम् । व्याख्यातमन्यद् । उव-
लन्निर्दग्धैः परितो रक्षसां शोषनं पर्यग्निकरणम् । एतस्य पर्यग्निकरणस्य पक्षी
विहितत्वादत्रापि पर्यग्निकरणेन पुरोडाशः पशुत्वेनोपचर्यते ॥ तदेतदाह
तित्तिरिः ॥ घर्मो वा एषोऽशान्तः । अर्घमातेऽर्घमाते भवक्षयते यत्पुरोडाशः
ईश्वरो यजमानः शुचाऽभद्रहः पर्यग्निं करोति पशुमेवैनमेकः शान्त्याः
अमदाहायेति ॥ अयमर्थः । पुरोडाशो योऽस्ति स एव दीप्यमानोऽग्निर्भूत्वा न
कदाचिदपि क्षाम्यति मांतपक्षं तप्तकपालैः सन्तप्यमानत्वात् । स च तापेन
यजमानमद्रग्धुं समर्थः । तत्र पशुपचारेण पर्यग्निकरणेन पुरोडाशो पशुकृते सति
मदीप्ताग्निरूपपरित्यागेन यजमानं न प्रदहतीति ॥ किञ्च, पर्यग्निकरणेन रक्षसा-
मत्र भवेच्छु पच्छिद्रं सभाधितं तज्जिवार्यते ॥ तदेतदाह कण्वः ॥ अर्धेन पर्यग्निं
करोत्यच्छिद्रमेवैनमेतत्समन्तमग्निना परियुह्यति नेदेन नाप्ला रक्षाऽस्ति ममृशा-
नियग्निर्हि नाप्लाणाः रक्षसामपहन्तेति ॥ कात्यायनः ॥ देवस्त्वेति अपण-
मिति ॥ कुर्पादिति शेषः ॥ पाठस्तु ॥ देवस्त्वांसविताश्रपयतुर्वर्धि-
नाक इति ॥ हे पुरोडाश, वर्षिष्ठे अत्यन्तमहर्द्धे नाके शुलोक्तवर्तिनि नाकनां
भ्यपग्नौ स्वामिधिरित्य सविता देवः अपयतु पक्षं करोतु । स च मनुष्य-
वा एतस्य मनुष्यः अपयिता तदेन देव एव सविता अपयत्विति ॥ नाकना-
मकेनाग्निना रक्षांसि हन्यन्ते ॥ तदाह तित्तिरिः ॥ पुरोडाश वा अधिश्रितः रक्षा-
स्पजिपाः सत । दिवि नाको नापाग्निः रक्षोहा स एवास्माद्रक्षास्यपाहन्ति-
ति ॥ ३ ॥ कात्यायनः ॥ मा भेरित्यालभते इति ॥ पाठस्तु ॥ मा भर्मा संविधया

स्पृष्टजाभूयात् ॥ त्रितार्यत्वाद्त्रितार्यत्वेकृतार्यत्वा ॥ ४ ॥

इति ॥ हे पुरोडाश मा भेष्यं मा कार्षीः । मा संविस्थाः, चलनं मा कार्षीः । जिभी भये । ओषिजी भयचलनयोरिति च घातुद्रवम् । योऽयं पुरोडाशो मनुष्ये-
णाध्वर्युणा कृतस्त्वमिमं मनुष्य एव स्पृशति । ततो भयचलनयोरभावः ॥ त-
मेतमभिप्रायं कण्ठो दर्शयति ॥ सोऽभिमृशति मा भेष्यं संविस्था इति । मा
भेषीर्मा संविस्था यं त्वा मानुषः सन्तं मानुषोऽभिमृशामीत्येवैतदाहेति ॥ का-
त्यायनः ॥ अतमेरुरिति श्रुतावभिवामयति भस्मना वेदेन बोधवेपेण वेति ॥
श्रुतिः पाकः । तस्मिन्निमित्तभूते सति सम्यक्पाकसिद्ध्यर्थमाञ्छादयेत् ॥ पा-
ठस्तु ॥ अतमेरुर्यज्ञोऽतमेरुर्यजमानस्य मजा भूयादिति ॥ तमु ग्लान इति
धातुः । अतमेरुर्लानिरहितः । यज्ञो यागहेतुः पुरोडाशः । तस्मादेतदभिवासानेन
यजमानस्य मजा पुत्रपौत्रादिः । अतमेरुर्लानिरहितो भूयात् । अस्याभि-
वासानस्य प्रयोजनं तिचिचिः स्पष्टमाह ॥ मस्तिष्को वै पुरोडाशः । तं पत्रा-
भिवामयेत् । आधिर्मस्तिष्कः स्यात् । अभिवासयति तस्माद्वा मस्तिष्कः ।
तस्मान्नाभिवासयति । तस्मान्नास्मेन रसेनास्थिच्छन्न वेदेनाभिवासयति । तस्मा-
त्केशैः शिरश्छामिति । शिरस्यवस्थितो मेदसः खण्डो मस्तिष्कः, गुहा गूढ
आच्छन्नः । मेदःस्थानीयस्य मस्तिष्कस्य मांसस्थानीयं तस्य च्छादकम् ।
तस्यापि केशस्थानीया वेदगतदर्भा आञ्छादका इत्यर्थः ॥ पाञ्चपङ्क्तिलिपसालन-
माप्त्यर्थो निनयस्यामतप्य प्रसगस-स्पन्दमानं त्रिताप त्वेति मतिमन्त्रामिति ॥
तमेतं त्रिनिर्णयं ब्रूयायनः स्पष्टमाह ॥ अत्रेतस्यात्रीमसालनं गार्हपत्यादङ्गारे-
णाभिनय्य हत्वाऽन्तर्वेदिप्रतीचीनं तिष्ठपु लेखामु निनयतीति ॥ आपस्तम्बो-
ऽप्याह ॥ अङ्गुलिमसालनं पात्रीनिर्णयनं चोत्सुकतेनाभितप्य स्पन्दमानं वेदि
तिस्रो लेखा लिखति प्राचीरुदीचीर्वा ताः स-स्पन्दयन्स्त्रिनिनयति । प्रस-
गपवर्गमिति ॥ पाठस्तु ॥ त्रिताय त्वा द्विताय त्वैकताय त्वेति ॥ हे पाञ्च-
ऽङ्गुलिमसालनोदक, त्वां त्रितनाम्ने देवाय निनयामि तथा त्वा द्वितनाम्ने निन-
यामि तथा त्वामेकतनाम्ने निनयामि ॥ एतेषा त्रयाणां देवानामुत्पत्तिप्रकार-
स्तिचिरिणा समाज्जातः ॥ देवान् वै हविर्भूत्वाऽध्वर्युः कस्मिन्निदं प्रक्षयामह
इति । सोऽग्निरव्रवीत् । मयि तनूः संनिधन्वम् । अहं वस्ते जनयिष्यामीति ।
ते देवा अग्नौ तनूः संन्यदधत् । तस्मादाहुः आग्निः सर्वा देवता इति । सो-

देवस्यैवा । सवितुः प्रसवेद्विवनोर्वाहुभ्यांपूष्णोहस्ताभ्यां ॥
 आददेध्वरकृतं देवेभ्यः ॥ इदं स्पृष्टाहुरसिदक्षिणः सहस्रभृष्टिः
 शततेजाः ॥ घायुरसितिग्मतेजाद्विप्रतोवधः ॥ १ ॥ पृथिव्यैव-

ऽङ्गारेणापः अभ्यपालयत् । तत एकतोऽजायत । स द्वितीयमभ्यपालयत् ।
 ततो द्वितोऽजायत । स तृतीयमभ्यपालयत् । ततस्त्रितोऽजायत । यदस्योऽजा-
 यन्त तदाप्यनानापाप्यस्वम् । तदेव अप्येषु भूतवेति । देवाः पूर्वं व्रीह्यघाता-
 दिना इति सम्पाद्य बीजवधादिपापलेपः कस्मिन् पुरुषे मार्जनीय इति वि-
 चार्योऽपिवचनेन स्ववीर्यमग्नौ स्थापितवन्तः । ततः सोऽग्निः सर्ववीर्यधारिणा-
 ऽङ्गारेणाब्देवतामभिलक्ष्य तद्वीर्यमपातयत् । तस्मादुत्पन्नानामेकतादिनामका-
 नां देवविशेषाणाम्, आपो मातरो देवतात्मानः पितर इत्याप्त्यनामकत्वं च
 युक्तम् ॥ कण्वोऽपि, चतुर्थ्या विहितो ह वा अपमग्न आसेत्पादिना बहुधा
 मपञ्चयामास ॥ ४ ॥ इति मयमाध्यायेऽष्टमोऽनुवाकः ॥ ८ ॥

अष्टमे पुरोडाशमन्त्रा उक्ताः । नवमे वेदिमन्त्रा उच्यन्ते ॥ कारयामतः ॥
 देरस्य त्वेति स्फचमादायोर्तत् । स्फचशब्देन दारुमयोऽरत्तिप्रमाणः खनन-
 हेतुर्यज्ञायुधविशेष उच्यते ॥ कण्वोऽपि तरस्त्रीकारं विधत्ते ॥ तमादत्ते देवस्य
 स्वा सवितुः प्रसवेद्विवनोर्वाहुभ्यां पूष्णो हस्ताभ्याम् । आददेध्वरकृतं दे-
 वेभ्यः ॥ तदेतदेतस्य स्वेत्यादिकं, इस्ताभ्यामित्येतदन्तं पूर्वमेव व्याख्यातम् ।
 देवेभ्यो देशोपकारार्थम् । अध्वरकृतं वेदिखननादिद्वारेण अध्वरं यज्ञं करोतीत्य-
 ध्वरकृतम् ॥ अत्र एव कण्व आह ॥ यज्ञो वा अध्वरो यज्ञकृदेवेभ्य इति या
 वै तदादेति ॥ तादृशं स्फचमादये स्वीकरोमि । स्फचस्य वज्राशत्वात् । ख-
 ननादिनामज्ज्वमिति ॥ तस्य वज्राशत्वं निश्चितिराह ॥ इन्द्रो वज्राय वज्रं मा-
 हरत् ॥ ॥ तेषां षष्ठमन्त्रः । स्फचस्तृतीयम् । रथस्तृतीयम् । यूपस्तृतीयमिति ॥
 कण्वस्त्विन्द्रो वज्रापेत्यादिना स्फचस्य वज्रे चतुर्थीशत्वं मपञ्चयामास ॥ क-
 त्पायतः ॥ मत्तुण मन्त्रे कृत्वा दाक्षिणेनाल्भ्य जपतीन्द्रस्य वाहुरसि इति ॥
 सत्तुण केनचित्पूणेन सहितं स्फचमित्यर्थः ॥ पाठस्तु ॥ इन्द्रस्य वाहुरसि द-
 क्षिणः सहस्रभृष्टिः शततेजाः । घायुरसि तिग्मतेजा द्विप्रतो वध इति ॥ वज्रा-
 नरूप स्फच त्वम् इन्द्रस्य दाक्षिण्यो वाहुरसि । तेन वाहुना धृतत्वात् तत्समान-
 वीर्योपेतत्वाद् वा तद्वन् वेषारः ॥ अनेनोपचारेण तदाहुतमानवीर्यत्वं कण्वो

मौ । मिथुविदेवयजनि ॥ ओषध्यास्तेमूलमाहिंसिप ॥ २ ॥
 ब्रजंगछ । गोष्ठानुवर्षतुतेयौर्ध्वानदेवसवितः परमस्यां पृथिव्याः

दशयति ॥ एष वै वीर्यवत्तमो यदिन्द्रस्य बाहुर्दक्षिणस्तद्वीर्यमेवास्मिन्
 दधाति । यदिन्द्रस्य बाहुरसि दक्षिण इतीति ॥ कथम्भूतः स्फुटः । सहस्रमृ-
 ष्टिः । भर्जनं पाको मारणमित्यर्थः । सहस्रसंख्यानां शत्रूणां शृष्टिर्यस्याऽसी
 सहस्रशृष्टिः । यथा वज्रोऽत्राणां मारकस्तथा स्फुटोऽपि पाप्मना विनाश-
 कः । शततेजाः । यथा वज्रस्य शतसंख्याका मारा भवन्ति दीप्यमानास्तथा
 स्फुटस्यापि वज्रोशस्वाच्छततेजस्वोपचारः । बाहुरसि तिग्मतेजाः । न केव-
 लमिन्द्रमहेशः, किन्तु बाहुसदृशोऽप्यसि । यथा वायुस्तीक्ष्णामग्निज्वालासु-
 त्पादपैस्तिग्मतेजास्तथा स्फुटोऽपि वक्ष्यमाणस्तन्मन्त्रच्छेदरूपं तीव्रं कर्म कुर्व-
 स्तिग्मतेजा इत्युच्यते । द्विपतो वधः । अनुष्ठानद्वेपिणांऽसुरादेर्वधहेतुः ॥ १ ॥
 कात्यायनः ॥ तेन स्तम्भपञ्चुर्हरिष्यन् वेद्यां तृण निदधास्तुदकपृथिव्यै वर्मा-
 सीति ॥ हे तृण, स्व पृथिव्यै वेदिस्थानरूपाया भूमेर्वर्मासि कवचस्थानमसि ।
 यथा कवचेन शस्त्रमहारोपहनः परिद्विष्यते । तथा स्फुटेन वेदिखननावसरे भू-
 म्युपद्रवस्तृणेन परिद्विष्यते ॥ कात्यायनः ॥ पृथिवि देवयजनीति तृणेऽन्तर्हिते
 महरतीति ॥ ओषध्यास्ते मूलं मा हिंसिपमिति मन्त्रशेषः । हे देवयजनि,
 देवपागाश्रयभूते पृथिवि ते स्वदीयाया ओषध्यास्तृणरूपाया मूलं मा हिं-
 सि-
 पं मा विनाशयामि । अत्र देवयजनीति विशेषणेन चातिलोहिताभ्यामापादि-
 तमधुचित्त्वं निवार्यते ॥ तदाह तित्तिरिः—

विपाद्वि नामाऽसुर आसीत् । सोऽविभेदः । यद्भेन मा देवा अभिभविष्यन्तीति ।
 स पृथिवीमभ्यवसीत् । अमेधोऽभवत् । अथो यदिन्द्रो वृत्रमहनत् । तस्य लोहितं
 पृथिवीमनुशवत् । अमे-वाऽभवत् । पृथिवि देवयजनीत्पादः । मेधामेना दे-
 वयजनीं करोति । ओषध्यास्ते मूलं मा हिंसिपमित्याह । ओषधी-
 नामहिंसाया इति ॥ त्रिपमत्ति भक्षयतीति विपादः । अत एवाऽपमसुर ए-
 चन्नामकः ॥ २ ॥ कात्यायनः ॥ व्रजं गच्छेति पुरीषमादत्त इति ॥ स्फुटस्य
 महरेण निष्पन्ना इयं धूलिः, सा पुरीषमित्युच्यते । गोष्ठानमिति मन्त्रशेषः ।
 हे पुरीष, त्वं व्रजं गच्छ । व्रजन्ति गच्छन्ति गावोऽवस्थातुं यस्मिन् देशे स
 देशो व्रजः । स व्रजं भवति गच्छ, गोष्ठानं गत्वा स्थानम् । इदानीमवस्थितिर्यस्म-

तेनपार्श्वः ॥ योऽस्मान् द्वेष्टि यं च वयं द्विष्मस्तमतो मामीक ॥ ३ ॥ अ-
पाररुं वध्यासं पृथिव्यै देवयजनात् ॥ मृजंगल्लगोष्ठान्वर्षतुतेषौ-
र्ध्वानदेवसवितः परमस्यां पृथिव्यां शतेनपार्श्वः ॥ योऽस्मान् द्वेष्टि-
यं च वयं द्विष्मस्तमतो मामीक ॥ अररोदिवं मापसो ब्रह्मस्तेषां मा-

प्रजस्य त ब्रजो गोष्ठान एव वर्तमानः । गौभिरुपेतं तदीयदेशं गच्छ ॥ का-
त्यायनः ॥ वर्षतु त इति वेदिं प्रक्षत इति ॥ द्यौरिति मन्त्रशेषः । हे वेदि, ने
स्वदर्थं द्यौर्युल्लोकाभिपानी देवो वर्षतु जलसेचनं करोतु । दृष्ट सेचन इति धा-
तुः । खननोपद्रवपरिहारो वर्षणस्य प्रयोजनम् ॥ तदाह कण्वः ॥ यत् खनति
तदसंरोहयति तदक्षमयतीति ॥ कात्यायनः ॥ बधानेत्युत्करे करोतीति ॥
उत्करो नाम वेदेरुपासभागे तृणधान्यादिपरित्यागप्रदेशः । खननसमानीतां
धूर्त्वं तस्मिन्नुत्कारे परिज्यजेत् ॥ पाठस्तु ॥ बधान देव सवितः परमस्यां
पृथिव्यां जनेन पार्श्वः । योऽस्मान् द्वेष्टि यं च वयं द्विष्मस्तमतो मा मीक
इति ॥ हे सवितः, श्रेष्ठ, देव, परमस्यामन्तिमायां पृथिव्यां जनेन पार्श्वः शत-
संख्याभिर्यन्धनस्त्रुभिर्बधान । अस्मद्विरोधिनोऽसुरस्याऽऽनीतायां धुल्यां नि-
गूढस्य वन्धनं कुरु भूमेरन्तिमप्रदेशे योऽन्धतामिस्रो नरकोऽस्तीति तस्मिन्
वा बधानेत्यर्थः ॥ तथाह कण्वः ॥ एवमेवैतत् सवितारमाहाऽन्धे तपसि वशनेति ।
पदाह परमस्यां पृथिव्यामिति ॥ अत्र वन्धनीयो यः ससुरस्मान् द्वेष्टि, यं च
वन्धनीयं शत्रुं वयं द्विष्मः । तमेतमुभयविषमपि अतोऽस्मादन्धतामिस्रनरका-
न्मा मीक कदाचिदपि मा युज्य ॥ ३ ॥ कात्यायनः ॥ अपाररुमिति द्वितीयं
महरतीति ॥ पाठस्तु ॥ अपाररुं वध्यासं पृथिव्यै देवयजनादिति ॥ अररुना-
मको योऽसुरः पृथिव्यां वेदिस्थाने गूढाशये हतस्तेजोमरुतं पृथिव्यै देवयजनात्
पृथिव्याः संशान्तिने देवयजनालयात् वेदिस्थानाद् अपवध्यासम् । अपनीय
यथा हतो भवति तथा करवाणि । जनेन गन्तेण द्वितीयकारं पूर्ववत् महरेत् ॥
तदेतद् अररुमयं तिष्ठतिर्दर्शयति ॥ अररुर्न नामासुर आसीत् । स पृथिव्यामुप-
प्लुतोऽस्यत् । तं देवा अपहतोररुः पृथिव्या इति पृथिव्या अपाघ्नमिति ॥ क-
ण्वोऽप्पररुर्ह वै नामेयादिना दर्शयति ॥ ब्रह्मादिप्रादिमन्त्रत्रयप्रयोगः पूर्ववत् ॥
पाठस्तु ॥ मृजं गच्छ गोष्ठानं वर्षतु ते द्यौर्यजान देव सवितः परमस्यां पृथिव्यां
जनेन पार्श्वः । योऽस्मान् द्वेष्टि यं च वयं द्विष्मस्तमतो मा मीकिति ॥ पूर्ववत् ॥

स्कन् ॥ मज्जगच्छगोष्ठान्वर्षतुतेयौर्वधानदेवसवितः परमस्यांपृथि-
व्याऽग्नेनपादौः ॥ योऽस्मान् द्वेष्टि यं च वयं द्विष्मस्तमतो मामौ-
ह ॥ ४ ॥ गायत्रेण स्वाच्छंदसापरिशृङ्गामित्रैर्दुभेन स्वाच्छंदसाप-
रिशृङ्गामिजागतेन स्वाच्छंदसापरिशृङ्गामि ॥ मुहमाचासिंश्रिवाचा-

ख्येयम् ॥ कात्यायनः ॥ महरणाद्यभिलस्यत्पथीदुत्करमररो दिवमतीति ॥ महर-
णेन निष्पन्नां शत्रूणां घृलिमायीभ्यः, उत्करदेशे परित्यजेत् । मापस इति म-
न्त्रशेषः । हे अररो, दिवं यामफलरूपं शुभोक्त्याप्तः प्राप्तो मा भूत् ॥ कात्या-
यनः ॥ द्रुमस्त इति तृतीयमिति ॥ महरतीत्यनुवर्तते । यां यास्कमिति म-
न्त्रशेषः । हे वेदिदेव, ते पृथिवीरूपायास्तव द्रुम उपजीव्यो रसो यां शुभोक्तं
या स्कन् मा स्कन्दतु मा मच्छतु । स्कान्दिर्गतिशेषणयोरिति धातुः । उत्तरम-
न्त्रत्रयपाठस्तु ॥ ब्रजं गच्छ गोष्ठानं वर्षतु ते यौर्वधान देव सवितः परमस्यां
पृथिव्याऽग्नेन पादौः । योऽस्मान् द्वेष्टि यं च वयं द्विष्मस्तमतो मा मीगिति ॥
विनियोगोपव्याख्यानं पूर्ववत् ॥ ४ ॥ कात्यायनः ॥ पूर्वं शरिग्राहं परिशृङ्गादि
दाक्षिणतः पश्चादुत्तरतश्च स्फुर्येन गायत्रेणेति प्रतिमन्त्रमिति ॥ यस्माद् भूपदेशा-
दरुनिष्कासितस्तस्मिन् मदेशे वेदेरियचां निक्षेप्तुं दाक्षिणादिदिवत्रये
रूपेण रेखात्रयं कुर्यात् । सोऽयं पूर्वः परिग्राहः ॥ पाठस्तु ॥ गायत्रेण
स्वा छन्दसा परिशृङ्गामि त्रैष्टुभेन स्वा छन्दसा परिशृङ्गामि जागतेन स्वा
छन्दसा परिशृङ्गामीति ॥ हे वेदि स्वा गायत्र्यादिच्छन्दस्त्रयरूपतया प्राकृतेन
स्फुर्येन दिवत्रये परिशृङ्गामि । ततश्छन्दोदेवता दिवत्रये त्वामसुरेभ्यः पालयि-
ष्यन्ति । पूर्वस्यां दिव्याहवनीयाग्निरेव पालकोऽस्तीत्यभिप्रायः । पुरा कदा-
चिदसुराणां विजये सत्येषा पृथिवी कृत्स्नाऽपि तेषामेव स्वभूतासीत् । देवा-
नां तु भूम्यंशकोऽपि स्वमृतो नाऽभूत् । किन्तु यो देवो यत्र यदोपविष्टो या-
वद्दूरं पश्यति तत्र तावान् द्वेष्टास्तस्य देवस्य तदा स्वाधीनोऽभवत् । ततो
देवा असुरानपाचन्त । पुष्पदधीनायामस्यां पृथिव्यां कोऽप्यंशो निपतोपेक्षि-
तः । तत्र तत्र कियत् स्वानमस्मभ्यं दास्यथेति । ततोऽसुरा यावद्भ्रातृः परि-
शृङ्गितं तावद् दास्याम इत्यङ्गोचन् । तस्मादयं वेदिपरिग्राहः ॥ तन्निमगर्थं तिचि-
रिराह ॥ असुराणां वा इयमत्र आसीत् । यावदासीनः परापश्यति तावदेवा-
न्नाम । ते देवा अमुन्मत्तकस्त्वेन नोऽस्यामपीति कियत्सयं स्वांशोऽन्यो दास्यथे-

सिस्थोनाचासिमुपदाचासि ॥ ऊर्जस्वतीचासिपयस्वतीच ॥ ५ ॥
 पुराकूरस्यविष्टपोविरशिन्नुदादाय पृथिवीजीवदानुं ॥ यामैरयं
 चन्द्रमसिस्वधाभिस्ताधीरासोअनुदिश्यजन्ते ॥ छिषतोवृधो-

ति । यावत् स्वयंपरिशुद्धीयेतीति ॥ कण्वस्तु, देवाश्च वा असुराश्चोभये प्राजापत्या
 अस्पृष्टान्तेत्यादिना वेदिपरिग्राहतात्पर्यं मपञ्चयामास ॥ कार्त्तयापनस्तु, उत्तरं
 परिग्राहं परिशुद्धातीति, सुक्ष्मा-स्योनोर्जस्वतीति मतिमन्त्रं पूर्ववादिता ॥ वेदिखन-
 नात्पुरा क्रियमाणः पूर्वपरिग्राहः । पश्चात्क्रियमाण उत्तरपरिग्राहः । तस्मिन्नुत्त-
 रपरिग्राहे पूर्वपरिग्राहवदसिणादिदेवत्रये स्फुट्येन रेखात्रयं कुर्यात् ॥ मन्त्रत्र-
 यपाठस्तु ॥ सुक्ष्मा चासि क्षिवा चासि । स्योना चासि मुपदा चासि । ऊर्ज-
 स्वती चासि पयस्वती चेति ॥ हे वेदि त्वं खननेन संपादिता सती सुक्ष्मा
 शिवेस्त्वेवं विषगुणयुक्ता भवसि । इमा भूमिः शोभना इमा सुक्ष्मा । खननेन
 पाषाणादिदोषराहित्यसम्पादनं पृथिव्याः शोभनत्वम् । उग्रस्य भूमौ निगूढ-
 स्यात्पुरस्य निष्कासनेन शान्तत्वम् । गुणद्वयस्वान्धोम्यसमुच्चयार्थं चकारौ ।
 सोऽयं मयमो मन्त्रः । स्योना मुखरूपा । स्योनशब्दस्य सुखनामसु पाठात् ।
 मुपदा । सम्यगुपवेशनयोग्या । मुष्टु सिदिन्ति देवा अस्वामिति व्युत्प-
 ल्भः । चकारौ पूर्ववत् । सोऽयं द्वितीयो मन्त्रः । ऊर्जस्वती माधुर्यादिरसवा-
 ची । पयःशब्दो रसहेतोर्जलस्य क्षीरस्य च वाचकः । तदुभययुक्ताऽसि ।
 चकारौ पूर्ववत् । सोऽयं द्वितीयो मन्त्रः । अन्तेऽप्यसीत्यनुरक्तं । पूर्वपरिग्रा-
 हेण वेदिरूपां पृथ्वीं लब्धोत्तरपरिग्राहेण यथोक्तगुणयुक्ता देवा अकुरुन् ॥
 सोऽयमर्थः, इमामेवैतत्पृथिवीं संविद्य सुक्ष्मां शिवामकुरुन्तेत्यादिना विस्पष्टं क-
 ष्वेनोदाहृतः ॥ ५ ॥ कार्त्तयापनः ॥ पुरा कूरस्येत्यनुमार्ष्टीति ॥ वेदेरुपरीत्य-
 र्थः ॥ पाठस्तु ॥ पुरा कूरस्य विष्टपो निरपशिन्नुदादाय पृथिवीं जीवदानुं या-
 मैरयं चन्द्रमसि स्वधाभिस्तां धीरासो अनुदिश्य यजन्त इति ॥ अव्ययमाख्या-
 यिका मन्त्रेणाभिधेता । कदाचिन् किञ्च देवानामसुरैः सह संग्रामः प्राप्तः ।
 तव व्रत्तादयो देवा इत्यं संमन्त्र्येदं चक्रुः । देवासुरसंग्रामे सति तेषां रुधिरा-
 दिभिरयं भूर्भुवना देवयजनानर्हा भविष्यति । अनो भुरः सुक्ष्मरूपं सारभूत-
 मादाय चन्द्रगह्वरे स्थापयिष्याम इति ॥ तामिमामारुणायिकां, देवा ह वा
 असुरैः संग्रामं संनिपास्यत इत्यादिना कण्वो दर्शयामास ॥ आस्मिन्मन्त्रे कूरस्य-

सि॥॥ ॥ प्रत्युष्टः रक्षः प्रत्युष्टा अरातयो निष्टन्तः रक्षो निष्टन्ता

न्दः संग्रामवाची ॥ तत्र कण्ठेनैवमास्नातम् ॥ संग्रामो वै कूरं संग्रामे हि कूर-
मिव क्रियते । इतोऽञ्जो हतः पुरुषः शोण इति ॥ कूरशब्दस्य विष्टप इति विशेष-
णम् । विविधं सर्पन्ति योषा अस्मिन्निति विष्टपः संग्रामः । विष्टपः कूरस्येति पञ्च-
म्यर्थे पठ्यो । तथा सति विष्टपः कूरस्य पुरेत्युक्ते युदात् पूर्वमित्युक्तं भवति ॥
तदुक्तं कण्ठेन पुरा संग्रामादिस्थे वैतदाहेति ॥ विरपूश्चिन्त्रित महतः परमेश्वरस्य
संशोधनं, महत्तामसु पाठात् । विरपूश्चिन्त्रित इति पठितत्वात् । जीवदानुं जीवस्य
दार्त्री यां पृथिवीमुदादाय अत्यन्तसारभूतां पृथिवीं मांक्षिष्योदृष्ट्यादाय चन्द्र-
मस्यैरयन् चन्द्रमण्डले देवाः प्रसिप्तवन्तः । केन साधनेन प्रसिप्तवन्त इति त-
दुच्यते । स्वधाभिः । यद्यपि स्वधाशब्दोऽस्नानामसु पठितः । तथापि तेन शब्देन
तत्साधनभूता वेदत्रयगता मन्त्रविद्या उच्यन्ते ॥ पृथिव्याः सारांशस्य वेदत्रय-
रूपेण साधनेन यत् स्थापनं तत् कण्ठेनैव व्याख्यातम् ॥ उदादाय पृथिवीं जी-
वदानुमिति ॥ यद्वा, अस्मा जीवममन्यन्त तच्चन्द्रमसि न्यदधत । यमैरयश्चन्द्र-
मसि स्वधाभिरिति । या मधुश्चन्द्रमसि ग्रहणेत्येवैतदाहेति ॥ चन्द्रमण्डले मृगरूपः
कृष्णवर्णो यः कलङ्को दृश्यते सोऽयं भूमेः सारांशः । पुराद्यावापृथिव्यां सहै-
वावस्थिते सत्यौ यदा परस्परं वियुज्येते स्म तदानीमन्योन्यसारांशं यत्तयोम्य-
मन्योन्यस्वरूपेण स्थापितवत्यौ । तत्र भूमेः सारांशश्चन्द्रमसि दृश्यमानः कृष्ण-
रूपमिवैवं तिष्ठतिराह ॥ द्यावापृथिवीसहास्यां ते वियती अभूताम् । अस्तेप नौ
सहयङ्गिमिति । यदमुष्या यङ्गिममासीत् । तस्यामदधात् । तद्वा अभवत् ।
यदस्या यङ्गिममासीत् । तदमुष्यामदधात् । तच्चन्द्रमसि कृष्णमिति ॥ धी-
रासो धीरा बुद्धिमन्तो यजमानास्तां चन्द्रमसि स्थितां कृष्णवर्णां भूमिमुद्दिश्य
वेद्यामस्यां विद्यत इति कथयित्वा यजन्ते यागं कुर्वन्ति । अनेन, पुरा कूरस्येति
मन्त्रेण स्वातायां वेद्यामस्यां लोष्टकृतवैषम्यपरिहाराय समीकरणरूपं संमार्जनं
कुर्यात् । हे विरपूश्चिन्त्रितस्य परमेश्वरस्य सन्शोधनस्य तु गृह्णणेति पदमध्याहृत्य
तेन सहान्वयः कर्त्तव्यः ॥ कात्यायनः ॥ द्विपतो वध इति स्फघमुदर्थं महर-
तीति ॥ परित्यजेदित्यर्थः ॥ तथाचाऽऽपस्तम्बः ॥ उत्करे स्फघमुदस्यति द्वेप्यं
मनसाऽऽध्याय इति ॥ असीति मन्त्रशेषः । हे स्फघ, त्वं द्विपतः क्षत्रोर्वधो-
ऽसि । हिंसकोऽसि । यं द्विप्यात् । यं द्वेप्यं महरामीत्येवं महरणकाले मनसा भा-

अरातयः ॥ अनिश्चितोसिसपत्नक्षिद्राजिनंत्वावाजेध्यायैसमा-
र्जिम ॥ प्रत्युष्टुरक्षः प्रत्युष्टाअरातयोनिष्टंरक्षोनिष्टंत्वाअरा-
तयः ॥ अनिश्चितासिसपत्नक्षिद्राजिनीत्वावाजेध्यायैसमा-

वयेत् ॥ तदेतत् कण्व आह । अथोदञ्च स्वर्यं महर्त्स्वसुसौत्वा वज्रं महारामेति ।
यं द्विष्यात् । वज्रो वै संस्तुणुते हेवैतानिति ॥ ६ ॥ इति प्रथमाध्याये नव-
मोऽनुवाकः ॥ ९ ॥

नवमे वेदिषिषयमन्त्रा उक्ताः ॥ दशमे जुहादिष्वज्जग्रहणार्था मन्त्रा
उच्यन्ते ॥ कात्यायनः ॥ आहूय स्वर्यं प्रतप्य पूर्ववदिति ॥ यथाग्निहोत्रहव-
ण्याः, प्रत्युष्टमिति मन्त्रेण प्रतापः पूर्वमुक्तस्तथा स्तुवस्यापि प्रत्युष्टमिति प्रतापः
कार्य इत्यर्थः ॥ पाठस्तु ॥ प्रत्युष्टक२ रक्षः प्रत्युष्टा अरातयो निष्टंरक्षो
निष्टा अरातय इति ॥ पूर्ववद्व्याख्येयम् ॥ अनेन मन्त्रेण स्तुवस्य प्रतपनं क-
र्णोऽपि दर्शयति ॥ स स्तुवमादाय प्रतपति प्रत्युष्टमिति ॥ कात्यायनः ॥ वेदा-
ऽग्रैस्त्वरातः प्राक् संमार्ज्यनिश्चिन इतीति ॥ प्रतप्तं स्वर्यं वामहस्ते धृत्वा दक्षि-
णहस्तेन वेदाग्रेः मागवसानं यथा भवति तथा समुष्यात् ॥ पाठस्तु ॥ अनि-
श्चितोऽसि सपत्नक्षिद्राजिनं त्वा वाजेध्यायै संमार्ज्यमिति ॥ हे स्वर्य त्वम् अनि-
श्चितोऽसि । शो तनूकरण इति धातुः । निश्चितो नितरा वीक्ष्यः । कुतः ।
अस्मद्विषये अनिश्चितः उपद्रवकारी न भवतीत्यर्थः । सपत्नक्षिद्र सपत्नाना-
मस्मच्छूणां क्षयहेतुः । क्षिणु हिमायामिति धातुः । नाजिनं यज्ञद्वाराऽन्नहे-
तुत्वादन्नवन्तं त्वा स्वर्यं संमार्ज्यं सम्पक्वशोधयामि । मृजुष्वृद्धाविति धातुः ।
किमर्थं, वाजेध्यायै । त्रिहृषी दीप्तानिति धातुः । राजस्यान्नस्य इध्यायै दीप्तौ
प्रकाशनार्थम् । शोधनेन स्तुवेणाज्ये हुने सत्त्वग्निरदीप्यते । तथा दीप्त्वा तदा-
हुतिफलभूतमन्नं प्रकाशितं भवतीत्यर्थः ॥ कात्यायनः ॥ प्रतप्य प्रतप्य मयञ्च-
त्यनिश्चितेति स्तुच इति ॥ जुहूपष्टदुष्टुवास्त्वसः स्तुचः । ताः प्रत्येकं प्रत्युष्टमिति
मन्त्रेण प्रतप्य वेद्यां स्थापनार्थम् अन्यस्य हस्ते मयञ्चेत् ।

जुहादीनां स्त्रीलिङ्गत्वात् तद्विशेषणस्याप्यनिश्चितेति पदस्य स्त्रीलिङ्गत्वम् ॥
पाठस्तु ॥ प्रत्युष्टक२ रक्षः प्रत्युष्टा अरातयो निष्टंरक्षो निष्टा अरातयः ।
अनिश्चितासि सपत्नक्षिद्राजिनी त्वा वाजेध्यायै संमार्ज्यमिति ॥ पूर्ववद्व्याख्येय-
म् । स्तुवस्य पुरुषरूपत्वात् प्रथमतः संमार्जनम् । स्तुचां स्त्रीरूपत्वात् पश्चात्,

जिम ॥ १ ॥ अदित्यै रास्नासीन्द्राण्यै संनहनं ॥ विष्णोर्वैष्णोः पूजं-
त्वादन्धेन त्वा चक्षुषा बंधयामि ॥ २ ॥ अग्नेर्जिह्वासि सुभृद्वेभ्यः ॥
घाम्ने धाम्ने भवय जुषे य जुषे ॥ स्रवितुस्त्वा प्रसवतु नाम्पछिद्रे-

संमार्जनम् ॥ तदिदं कण्व आह ॥ स वै रुरुचमग्रे संमार्ष्टि दृषा वै रुरुचो योषा
रुरुच इति ॥ धित्तिरिरप्याह ॥ रुरुचः संमार्ष्टि सप्तमग्रे सप्तुमाः समेवाभ्यः
संश्रपति मिथुनस्वाय अथ जुह्व अथोपभृतं ध्रुवामिति ॥ आभ्यो जुहादिपोष-
रूपयोपार्थं संश्रपति ॥ सम्पद्य तीक्ष्णी करोति ॥ १ ॥ कात्यायनः ॥ पत्नी-
संनहति मत्स्यद्रक्षिणत उपविष्टां गार्हपत्यस्य मुञ्जयोनत्रेण त्रिवृता परिहरत्य-
धिवासोऽदित्यै रास्नासीति ॥ मत्स्यद्रक्षिणतो नैर्ऋत्या दिशि अधिवासो व-
स्त्रस्योपरि परिहरति । परितो वेष्टयेत् ॥ पाठस्तु ॥ अदित्यै रास्नासीन्द्राण्यै
संनहनम् इति ॥ हे रज्जो त्वम् । अदित्यै मुम्यां रास्नासि रक्षना भवति ।
अथवेन्द्राण्यै इन्द्रपत्न्याः संनहनं वस्त्रस्योपरि सम्पगन्धनहेतुसौवर्णदामस्था-
नीयम् अमीत्यनुवर्त्तते ॥ तमेतं मन्त्रं तिंचरिः सम्पग्न्यावष्टे ॥ अदित्यै रा-
स्नासीत्याह । इयं वा अदितिः अस्मा एवैतद्रास्नां करोति । इन्द्राण्यै सन्नह-
नमित्याह । इन्द्राणी वा अग्रे देवतानां समनश्चन आर्ध्नादिति ॥ कात्याय-
नः ॥ दक्षिणं पाशमुत्तरे प्रतिमुख्योर्ध्वमुदगृहति विष्णोर्वैष्ण इति न ग्रन्थि क-
रोतीति ॥ असीति मन्त्रशेषः । रज्जोरुत्तरपाशे प्रतिमुख्योर्ध्वमुक्षुष्यमाण हे
दक्षिणपाशः, एवं विष्णोर्वैष्णपकस्य यज्ञस्य वैष्णोऽसि । विष्टु व्याप्ताविति धातुः ।
यद्वा, वेष्टनरूपोऽसि । वेष्ट वेष्टन इति धातुः । छान्दसः पकारादेशः ॥ कात्या-
यनः ॥ ऊर्जे स्वेत्याज्वमुद्रास्येति ॥ हे आज्य, त्वा विलापनाय पूर्वं बह्वावधि-
श्रितं स्वाभिदानीम्, ऊर्जे अधिकपाकाभावेन स्वादुतमरसलाभाय बह्निमदेशा-
त् बहिरुद्रासयामीति शेषः ॥ कात्यायनः ॥ पत्नीपवैष्णस्यदन्धेनेति ॥
पाठस्तु ॥ अदन्धेन त्वा चक्षुषा वपत्रपाम्यग्रेर्जुहासि सुभृद्वेभ्यः । घाम्ने घाम्ने
भव यजुषे यजुषे इति । दम्नातिधातुर्हिसाऽर्थः । हे आज्य, अदन्धेन हिसा-
रहितेन चक्षुषा त्वाम् अरंधयामि । अवाचीनं यथा भवति तथाऽधोमुखः सन्
पश्यामि । किञ्चाज्यमग्नौ, यदा जुहति तदाग्नेर्जिह्वे ज्वालोत्यद्यते । अत-
स्तन्निमित्तत्वादग्नेर्जिह्वा त्वमसि । सा च जिह्वा मुष्टु भवतीति मुष्टुः । तच्च मुष्टु-
मपनं देवेभ्यो देवेषकारार्थम् । एवंविधं, त्वं घाम्ने घाम्ने तच्चयागफलोपभोग-

विष्टोदेवानां विष्टामनु यो वितस्ये ॥ आत्मन्वान्तसोमघृतवान्हि भू-
स्वार्गिर्गच्छ स्वर्गजमानाय विन्दे ॥ ५ ॥

इषे स्वा तिस्रः ॥ ३ ॥ चौरसि चतस्रः ॥ ४ ॥ अग्ने व्रतपते अष्ट ॥ ८ ॥

पवित्रे स्य चतस्रः ॥ ४ ॥ शर्मासि सप्त ॥ ७ ॥ घृष्टिरसि चतस्रः ॥ ४ ॥

शर्मासि पुनः पञ्च ॥ ५ ॥ देवस्य स्वा चतस्रः ॥ ४ ॥ देवस्य स्वा पुनः प-

द ॥ ६ ॥ प्रत्युष्टं पञ्च ॥ ५ ॥ दशानुवाकेष्ट पञ्चाशत् ॥ ५० ॥ इ-

षे देवस्य सप्ताः पञ्चाशत् ॥ ५० ॥

इति प्रथमहाखायां प्रथमदशके संहितायां प्रथमोऽध्यायः ॥

न्यानि हवींष्ययातयामाज्यमिति प्राजापत्यामिति ब्रूयादयातयामो हि देवानां
प्राजापतिरितीति ॥ चरुपुरोडाशादीनि चिरात्स्थानेन यातयामानि गतसारा-
णि । आज्यं तु न तथा । तत्र हेतुः । प्राजापतिदेवताकृत्यमित्यर्थः ॥ अथवा
वज्ररूपत्वाद्नाष्टुष्टं रक्षोभिरतिस्कृतम् ॥ तदाह कण्वः ॥ वज्रो वा आज्यं
तस्मादाहानाष्टुष्टमिति ॥ तिस्रिरिष्याह ॥ घृत वै देवा वक्षं कृत्वा सोम मयव-
ज्जिति तथेदमाज्यं देवयजनं देवानुद्दिश्य यागमापनम् । तच्च प्रसिद्धमेव ॥ ४ ॥
अनन्तरमन्त्रस्तु— यस्ते प्राण इत्यादिकः प्रयोगानुसारेणोपरिष्ठादुत्कर्षणी-
यः ॥ अत एव कात्यायनस्तद्विनियोगमुत्तरत्रैवमुवाच ॥ पुरोडाशादधिघार्थो-
द्वास्वोपस्तीर्णे निधायानक्ति यस्त प्राण इतीति ॥ पाठस्तु ॥ यस्ते प्राणः
पृष्ठमु मविष्टो देवाना विष्टामनु यो वितस्ये । आत्मन्वान्तसोम घृतवान् हि भू-
स्वार्गि गच्छ स्वर्गजमानाय विन्देति ॥ हे सोम श्रेष्ठतया सोमसमान, हे पुरोडा-
श ते तव प्राणो जीवनहेतुप्राणसदृशो य आज्यपदार्थः, पशुषु गवादिषु म-
विष्टः क्षीरमध्ये मविष्ट इव निगूढः । किञ्च य आज्यपदार्थो देवानामिन्द्रा-
दीनां विष्टामनु विशेषेण यागभूमौ स्थितिमनुसृत्य वितस्ये स्वयमपि वेद्यामा-
ऽऽमादितं सद्दिशेषेण निष्ठति । तेनेत्यध्याहारः । तादृशेनाज्यपदार्थेन त्वयि म-
क्षितेन घृतवान् घृतयुक्त आत्मवान् भू वा जीवात्मयुक्त इव श्रेष्ठो भूत्वार्गि
गच्छ आहुतिप्रक्षेपवेलायामाहवनीयार्गि प्राप्नुहि । यद्वा उद्देश्यमभिदेवता प्रा-
प्नुहि । प्राप्य च यजमानाय यजमानोपकारार्थं स्वर्गिन्द स्वर्गं लभस्व । हि-
शब्दो घृताक्तपुरोडाशस्य यथोक्तफलसाधनत्वमभिर्दिष्टं द्योतयति ॥ उपरिष्ठा-
दपस्ताव घृतोपेतस्य पुरोडाशस्य स्वर्गप्राप्तिहेतुत्वं विचिरिराह ॥ उपरिष्ठा-

दभ्यध्यास्तादुशानक्ति सुवर्गस्य लोकस्य समष्ट्या इतीति ॥ ५ ॥ ॥ इति
मथमाध्याये दशमोऽनुवाकः ॥ १० ॥

अथ विनियोगसङ्ग्रहः ॥

आद्यो दशानुवाकाख्यस्तेषामर्थो विविच्यते ॥

शास्त्रापवित्रनिष्पत्तिर्दोहनग्रहणेक्षणे ॥ १ ॥

अत्रातः कपालानि पेपण श्रपण तथा ॥

पेदिराज्यग्रहयेतऽनुवाकार्थाः मकीर्तिताः ॥ २ ॥

इषे शास्त्रां छिनत्स्यूजं भाष्टि वापेति वत्सकम् ॥

स्पृष्ट्वा देवः स्पृशेद् गा च यज्ञिशास्त्रौपगूढनम् ॥

वसतोः शारदा पवित्रं स्यात् पण्यन्वा अनुवाक्याः ॥ ३ ॥

यौः स्थार्त्ता रामुपाधाय वर्त्ता मा तेत्यधिश्रयेत् ॥

वसतोः पवित्रमाश्रये देवस्त्यासिचने जपेत् ॥ ४ ॥

कामेति पृच्छेत् सा विन्वा त्रिभिस्तत्रोत्तरं वदेत् ॥

इन्द्रातश्चाति दभ्याचाद्विष्णोर्देवा समीरिताः ॥ ५ ॥

अग्रे त्रयेदमित्येनौ निकल्पयेत् अत्रगृहे ॥

वस्त्रोदपात्रमादध्यात् कर्म शून्याभ्यपो ग्रहः ॥ ६ ॥

प्रापेत् मत्सृष्टेति धुरश्च प्रति धूर्धुरम् ॥

स्पृशेद्देवाः स्पृशेद्दीपा विष्णुरारुह्य वीक्षते ॥ ७ ॥

उर्विति त्यजेदन्वात् यच्छा च स्पृशेदविः ॥

देव गृह्णाति शेषं तु भु स्पृष्ट्वा स्वरितीक्षते ॥ ८ ॥

दद्यात्तस्याऽनागच्छत् पृथिव्याः स्थापयेद्भुवि ॥

अनुवाके द्वितीयेऽस्मिन्नुक्ता एकोनविंशतिः ॥ ९ ॥

दर्भा छिन्नात् पात्रे स्थ दग्नुनाति समीत्यतः ॥

हस्तेन चालयेद्देवीः मोक्षयथा मोक्षण भवेत् ॥ १० ॥

अग्रे त्या हविं त्रये देव्या पात्रेक्षण भवेत् ॥

अनुवाके चतुर्थेऽस्मिन् पण्यन्वा सदिता सलु ॥ ११ ॥

शर्पेत्याजिषादाय अतधूनोत्पत्रेति तत् ॥

आदित्यास्तणादिचर्मोल्लिखले च विकल्पितौ ॥ १२ ॥

तस्मिन् हविः क्षिपेदग्रेमुञ्जलाग्रहणं बृहन् ॥

स इत्यवदधात्येतद्धविः पत्रीमिहाहयेत् ॥ १३ ॥
 आहन्त्याद् दृपदे कुक्कु र्षं शूर्पपरिग्रहः ॥
 मतिं त्वा इविरुद्धापो निष्पुनाति परेत्यतः ॥ १४ ॥
 तुपाग्निरस्येदपह वायुर्वस्ताद्विवेचनम् ॥
 देवः पाप्मां हविः स्याप्यं मन्त्राः षोडश निर्मिताः ॥ १५ ॥
 उपवेपग्रहो पृष्टिरपाङ्गारविषोजनम् ॥
 पुनः स्त्रीकार आदेव कपालं स्थापयेद् ध्रुवम् ॥ १६ ॥
 अग्नेऽङ्गारं समारोप्य घरु धर्त्रमिति ह्र्यात् ॥
 प्रत्यवसाची कपाले द्वे विश्वा दक्षिणतस्तथा ॥ १७ ॥
 चित् उत्तरतोऽङ्गारैरभ्युहन्त्युहति त्रिषु ॥
 अनुवाके तु पष्ठेऽस्मिन् दश मन्त्रा उदीरिताः ॥ १८ ॥
 शर्मणिधुनादित्यास्त्वगित्येते पूर्वयत् त्रयः ॥
 धिपेति हृषद् तत्र स्थापयेद्वि इत्यतः ॥ १९ ॥
 शम्यामधः स्थापयित्वा स्थापयेद्विपणोपलाम् ॥
 समोप्य तण्डुला धान्यं पिप्प्यात् प्राणेति तत्त्रिभिः ॥ २० ॥
 दीर्घा कृष्णाजिनं मोहेच्छ्रुपे पिष्टमीक्षते ॥
 महीनायाज्यनिर्वापो वेदो वेदं प्रमुञ्चति ॥
 अनुवाके सप्तमेऽस्मिन् मन्त्राः शोक्ताश्चतुर्दश ॥ २१ ॥
 पिष्टावापो देव पाप्मा समापो जलमानयेत् ॥
 जन संयौति तद् द्वेधा स्पृशेदिदमिदं द्वयात् ॥ २२ ॥
 इमे त्वाज्यमधिश्रित्य पुरोशडाशं श्रपेत्यतः ॥
 उरु तं प्रथयेदग्निरद्भिस्तस्याभिमर्शनम् ॥ २३ ॥
 अन्नः पर्याग्निकरणं देवस्त्वाश्रपयेद्धविः ॥
 मा मे सृष्ट्वा तं संभस्म नीत्वाप्त्यापस्त्रितात्रयात् ॥
 निलये क्षालनजलं मन्त्राः षोडश वर्णिताः ॥ २४ ॥
 देवस्य स्फुर्थं समादत्ते इहां लभ्यजपेदमुम् ॥
 नृणं पृथिव्यै संस्याप्य पृथिवि महरोदिदम् ॥ २५ ॥
 ग्रजं पुरीषमादत्ते र्षं वेदिमवेक्षते ॥
 यधोत्करे न्यसेत् पांसुर्द्वितीयप्रहतिस्त्रया ॥ २६ ॥

व्रजं त्रयः पूर्ववत् स्युरररोऽग्नीध्रः पुनन्यसितः ॥
 तृतीयमहतिर्द्रष्टुः पूर्ववत् स्युर्व्रजं त्रयः ॥ २७ ॥
 वेदेः पूर्वपरिग्राहो गायत्रेण त्रिभिर्मवेत् ॥
 उत्तरस्तु परिग्राहः सुस्मा चेत्यादिभिस्त्रिभिः ॥ २८ ॥
 अनुमाष्टिं पुरा वेदिं द्विपतः स्फुथं परित्यजेत् ॥
 नवमेऽप्यनुवाकेस्मिञ्चतुर्विंशतिरीरितः ॥ २९ ॥
 स्तुवं तपेत् प्रत्यु निष्टु संपृज्यादनिशीत्यतः ॥
 पुनः प्रत्युस्त्रिभिस्तापो मार्जनं च स्तुचीष्यते ॥ ३० ॥
 अदित्यै नक्षते पत्नीं विष्णोस्तत्पांश्चमूहनम् ॥
 ऊर्जे त्वाज्यमुद्रास्यादध्ये पत्नीमवेक्षयेत् ॥ ३१ ॥
 सवितुस्त्राज्यमुःपूय मोक्षणीः शोधयेत् सवि ॥
 तेजोऽस्याज्यमवेक्ष्याथ जुह्वा गृह्णीत धामना ॥
 यस्तेऽनक्ति पुरोडाशं मन्त्राः पञ्चदशोस्ताः ॥ ३२ ॥
 वेदार्थस्य प्रकाशेन तपो हार्दं निरोधयेत् ॥
 पुमर्थाश्चतुरो देयाद् विद्यातीर्थगद्देश्वरः ॥ ३३ ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरस्यैदिकब्रुकुक्कर्णप्रवर्तकश्रीवीरभूपालसाम्राज्य-
 धुरन्धरेण सायणाऽऽचार्येण विरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे काण्वसंहितायां
 मथमेऽध्यायः ॥ १ ॥ ॥

अथ समाप्यशुक्रयजुर्वेदकाण्वसंहितायां द्वितीयोऽध्यायः ॥

ॐ कृष्णोसीभोवेदिर्धर्हिर्लिङ्गोक्तैर्अदित्याऽआपं विष्णोः प्रास्तरं
 सूर्यं प्रदत्तं वेदिर्भूपतये त्रीण्याग्नेयानिर्गंधर्वस्त्रयाणां परिधयोर्वी-
 तिहोत्रं विश्वावसुराग्नेयं गायत्रीः । समिदाग्नेयं सूर्यं स्त्यालिङ्गो-
 क्तं सवितुर्विधृतीर्जुणं प्रदसमात्वा प्रास्तरे धृता च्यसिन्त्रयाणां जुह्वप
 भृद्भुवाः क्रमेण प्रियेण हविर्बुध्वाऽअसदन्पाहिमां वैष्णवं ऽग्नेवाज-
 जिदाग्नेयं नमोदैवः स्वधापिर्व्यः सुयमेसुर्वावं प्रिणा वैष्णवं वसुमती
 मार्गनेयं मितऽऐंद्रं संज्योतिषा ज्यमग्रामीमदन्तपित्र्ये उपहृताद्या-
 वापृथिव्यं मयीदमाशीः प्रतिग्रहणं मग्नेवाजिदाग्नेयं ब्राह्मत्वं प्रति-
 ष्ठातं बृहस्पतिरांगिरसोपश्यद्देवसावितरेतमित्यादीनि सर्वाणि य-
 जूः पिलिङ्गोक्तदेवत्यानि बृहस्पतिर्देवानां बार्हस्पत्यं निरस्तः पाप्मा
 राक्षोघ्नं सिद्धमहं बार्हस्पत्यामित्रस्यत्वां मैवमग्नेष्ट्वा प्राशिथं याऽअ-
 प्सुनाभ्यं प्रजापते र्भागोन्वाहर्षं मेपातेऽनुष्टुबाग्नेयेतत्सैव द्रवदेवं
 मग्नीषोमयोऽश्वात्वारिलिङ्गोक्तानि षसुभ्यस्त्रयाणां परिधयः संजा-
 नाथां व्यंतु प्रास्तरे मरुतां कपिर्यर्हितं प्रास्तरं च क्षुष्पाऽआग्नेयं यं परि-
 धिं देवतऽआग्नेयं मग्नेः प्रियं च सः स्त्रवभागाः सोमशुष्मो वै द्रवदेवं धृ-
 ताचीसुर्वावग्नेद्व्यायोगार्हपत्योऽग्नेयेदक्षिणाग्निः सरस्वत्यै लिङ्गो-
 क्तं मुलूखलेहविराप्यायनां भ्रौवाज्यं देवागास्तुषिदोमनसस्पतिर्वात
 देवत्यां विराजं सर्वर्हि लिङ्गोक्तदेवत्यं त्रिष्टुब्धिराङ्गूरुं कृत्वा प्रा-
 जापत्यं रक्षसाः राक्षसं चैपोसि जुहोस्युपवेषोऽयं याजमानं सवर्च-
 सा त्वाष्ट्री त्रिष्टुब्धजशः शूर्पौ यवमान् कृपिरुद्रालवां धानां तवार्नि-
 तिपञ्चार्पेयो यजदेवत्यो दिवि विष्णुस्त्रीणि वैष्णवां न्यस्मादन्नाद्वा-
 गोऽस्यैभूमिर्गन्मस्वर्देवं संज्योतिषा हवनीयः स्वयंभूः सूर्यस्य द्वे-
 सौरेऽग्नेयेष्टपते गार्हपत्यः सूर्यस्य सौरं मुखिष्णो वैष्णव्यनुष्टुप्ततो-
 सीति यजुरेतं दं मे पौत्रं मग्नेऽहं दमाग्नेये पितृयज्ञः प्रजापते रार्पे मग्ने-
 ये सोमाय द्वेदैवे स्वाहाकारश्रुते रपहताऽआसुरं ये रूपाणि कथ्यवाह-
 नो ग्निस्त्रिष्टुब्धममो वः पङ्कलिङ्गोक्तानि परे पित्र्ये उदायुषाऽमृतदे-
 वत्यं माधत्त पित्र्यागार्थं न्यूर्जमापीविराद् ॥ २ ॥

ॐ कृष्णोऽस्या । स्वरेष्ठोऽग्नयेत्वा जुष्टं प्रोक्षामि वेदिरसि बर्हिषे-
त्वा जुष्टं प्रोक्षामि ॥ बर्हिरसि सुगन्धस्त्वा जुष्टं प्रोक्षामि ॥ अर्दि-

यस्य निःश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽस्तिलं जगत् ॥

निर्ममे तमहं धन्दे विद्यातीर्थमहेऽनरम् ॥ १ ॥

प्रथमेऽध्याये हविःसंपादनोपयुक्ता मन्त्रा उक्ताः । द्वितीये तेन हविषा
यजनायोपयुक्ता मन्त्रा उच्यन्ते । तत्र प्रथमेऽनुवाके संस्कृतायां वेद्यां स्तुवा-
मासादनमुच्यते । तत्रादौ तावदिध्मादीनां मोक्षणमुच्यते ॥ कात्यायनः ॥
इध्मं मोक्षति विस्रस्य वेदिं च बर्हिः प्रतियुह्य वेद्यां कृत्वा पुरस्ताद्गन्धिं कृष्णो-
ऽसीति प्रविमन्त्रमिति ॥ योऽयमिध्मः पूर्वं दर्वैर्वदस्त्वं विस्रस्य मोक्षयेत् ॥
बर्हिस्तु प्रतियुह्य तदीयग्रार्थं पूर्वस्यां दिशि यथा भवति तथा वेद्याभिषाय
मोक्षयेत् ॥ पाठस्तु ॥ कृष्णोऽस्यास्वरेष्ठोऽग्नयेत्वा जुष्टं प्रोक्षामि । वेदिरसि बर्हिषे
त्वा जुष्टं प्रोक्षामि । बर्हिरसि सुगन्धस्त्वा जुष्टं प्रोक्षामि ॥ हे इध्म त्वं कृ-
ष्णोऽसि । अतोदात्तः कृष्णशब्दो वर्णवाची । अत एव कृष्णं वातः कृष्ण-
हपमित्यादावन्तोदात्त आजातः । अयं कृष्णशब्द आद्युदात्तत्वानुगवाची ।
तस्मादत्र कृष्णमृगोऽतीत्यर्थः । यज्ञात्मको देवः कदाचिदपि केनापि निमित्तेन
स्वशरीरगोपनाय कृष्णमृगस्य रूपं कृत्वा देवेभ्योऽपस्तस्य निगूढोऽभवत् ।
ततो वने गत्वा वनस्पतीन् यज्ञयोग्यान् भाविशत् । भविश्य स्वरे कठिने एते
सर्वत्रावतस्थौ । तदेतदभिमेत्य, कृष्ण इत्याखरेष्ठ इति च द्रष्टुमुच्यते ॥
तदेतत्तिचिरिर्दर्शयति ॥ यज्ञो देवेभ्यो निर्वीयन् कृष्णं रूपं कृत्वा स वनस्प-
तीन् भाविशत् । कृष्णोऽस्यास्वरेष्ठोऽग्नयेत्वेति ॥ अतो वनस्पतिजन्य इहमोऽग्नेः
मियो भवति । तस्मादग्नये जुष्टं मिमं त्वा शुद्धार्थं जलेन मोक्षामि । सोऽय-
मायो मन्त्रः ॥ हे वेदे त्वम् अनुरसकाशाद् देवैर्लङ्घ्यत्वाद्देदिरसि । लाभवाचि-
विदघातूत्पन्नत्वात् त्वं वेदिनामपुक्ताऽसि ॥ एतच्च नाम तिचिरिर्दर्शयति ॥
यदिमाम विन्दन्ति तदेतद् वेदित्वमिति ॥ अतस्तादृशीं त्वां बर्हिषे जुष्टां बर्हि-
षारणोपयोगितया भिया मोक्षामि बर्हिषः प्रजारूपत्वाद् वेदेश्च पृथ्वीरूपत्वाद्
बर्हिषारकत्वं युक्तम् ॥ तदाह तिचिरिः ॥ प्रजा वै बर्हिः पृथिवीवेदः । प्रजा एव
पृथिव्या प्रतिष्ठापयतीति ॥ सोऽयं द्वितीयो मन्त्रः ॥ हे दर्भ, त्वं चार्हिरसि म-
भूतत्वाद् वेदिदृष्टनसमर्पयामि ॥ अतस्सुगन्धो जुष्टं स्तुवा धारणोपयोगित्वेन

स्यैव्युर्दन । मसिविष्णोः स्तुपोऽसि ॥ ऊर्णम्रदसत्वास्तृणामिस्वा-
सस्थाहेवेभ्यः ॥ २ ॥ भूपतये स्वाहा भुवनपतये स्वाहा भूतानां पतये-

मियं त्वां प्रोक्षामि स्तुचां यजमानसदृशत्वाद्यजमानस्य प्रजानां मध्येऽवस्थातुं
युक्तत्वात् प्रजारूपे वार्हापि यजमानस्यावस्थानमुचितम् ॥ १ ॥ कात्यायनः ॥ शेषं
मूलेषूपसिञ्चत्यदित्यै व्युन्दनमिति ॥ असीति मन्त्रशेषः । हे प्रोक्षणशेषो दक
त्वम् अदित्यै भूम्या व्युन्दनमिति विशेषेण ह्येदनसाधनमसि ॥ दर्भमूलसेचनं कण्व
उपपादयति ॥ अथ याः पश्चिष्टाः प्रोक्षिण्यो भवन्ति ताभिर्वार्हिण्यो मूलान्युपनि-
नयत्यदित्यै व्युन्दनमसीति । इयं वा अदितिरोपधयो यैर्वरस्या एवैतदुपधिया
ओपधीनां मूलान्युपानक्ति तस्मादिमा आर्द्धमूला ओपधय इति ॥ कात्यायनः ॥
वार्हिर्विस्रः स्य पुरस्तात् मस्तरग्रहणं विष्णोरिति ॥ स्तुपोऽसीति मन्त्रशेषः ॥
दर्भमुष्टिरूप हे मस्तर, त्वं विष्णोर्व्यापकस्य यज्ञस्य स्तुपोऽसि । केशसंघात-
रूपदर्भशिवेव दर्भसंघातरूपोऽसि । प्ल्यै स्त्वै शब्दसंघातयोरिति घातुः ।
औणादिको दुप्रत्ययः ॥ तदाह कण्वः ॥ अयं विस्रः स्य पुरस्तात् मस्तरं शु-
द्धाति । विष्णोस्तुपोऽसीति । यज्ञो वै विष्णुरयमु वै स्तुपो यच्छिला तमेवैतद्यज्ञे
दधातीति ॥ कात्यायनः ॥ वेदिः स्तृणात्यूर्णम्रदसमिति ॥ पाठस्तु ॥ ऊर्ण-
म्रदसं त्वा स्तृणामि स्वासस्यां देवेभ्य इति ॥ हे वेदे त्वां स्तृणामि दर्भैरा-
च्छादयामि । कथंभूतां त्वाम् ऊर्णम्रदसम् ऊर्णमिव सूक्ष्मम् । यथा प्रभोरुपश्रेष्ठं
कम्बलं बहुपुटयुक्तत्वेन संकोच्य भूमावास्तृणन्ति । सा च भूः काठिन्यं परि-
त्यज्य ऋजुर्भवति । तथा दर्भैराच्छादिता वेदिर्धृदुः सम्पश्यते । देवेभ्यः स्वासस्या
देवोपकारार्थं मुखेनासितुं स्थानभूताम् ॥ एतदेव कण्व आह ॥ स्वासने देवे-
भ्य इत्येवैतदाहेति ॥ २ ॥ भूपतये स्वाहेत्यादीनां वषाणां मन्त्राणां प्रयोगानुसारे-
णान्यत्र उत्कर्षः कर्तव्यः ॥ अत एव अन्यत्र, कात्यायन आह-॥ स्कन्धम-
गिमृशति भूपतये स्वाहेतीति ॥ तमेतं विनियोगं कण्वो विस्पष्टं प्रपञ्चयामा-
स ॥ तदभिमृशति भूपतये स्वाहेति ॥ तमेतं विनियोगं कण्वो विस्पष्टं प्रपञ्च-
यामास ॥ तदभिमृशति भूपतये स्वाहा भुवनपतये स्वाहा भूतानां पतये स्वा-
ह्येतानि वै तेषामग्नीनां नामानि भूपतिर्भुवनपतिर्भूतानां पतिस्तीति ॥ भू-
पसादयस्त्रयोऽग्नेर्भ्रातरः । स्वाहाशब्दो देवान् प्रति दानवाची निपातिनः ।
अत एव बृहदारण्यके श्रूयते । देवा उपजीवन्ति स्वाहाकारं च वषट्कारं

स्वाहा ॥ गन्धर्वस्त्वाविश्वानुःपरिदधातुविश्वस्यारिष्ट्यै ॥ ३ ॥
 यजमानस्यपरिधिरस्यग्निरिच्छ ईळितः ॥ ईदंस्पयाहुरसिदक्षिणो
 विश्वस्यारिष्ट्यै ॥ यजमानस्यपरिधिरस्यग्निरिच्छ ईळितः ॥ मि-
 त्रावरुणौत्योत्तरतःपरिधेर्चाग्नवेणधर्मणाविश्वस्यारिष्ट्यै ॥ यज-

चेति । इविषो ब्रह्मणकाले परिधिभ्यो बहिर्यद्वाविः स्कन्धं तद्विभुपत्यादिनामेक-
 भ्योऽग्निभ्रातृभ्यो वृत्तामिति मन्त्राणामर्थः । एतेऽग्निभ्रातरो देवेभ्यो हव्यं
 वहन्तो यदा मृतासादानीमग्निः स्कन्धं हविभ्रातृभ्यो भवत्विति वरं वृत्तवान् । तामि-
 ममर्थं तैत्तिरिरग्नेस्वयो ज्याया सो भ्रातरा आसन् । देवेभ्यो हव्यं वहन्तः प्रमी-
 यन्तेत्यारभ्यान्ते स्पष्टमुवाच ॥ सोऽब्रवीद्दूरं दृष्ट्वा यदेवागृहीतं स्यात्तु तस्य बहिः
 परिधिः स्कन्दात्तन्मे भ्रातृणां मागधेयमसदिति तस्माद् यद् गृहीतं स्यात् त-
 कुलस्य बाहिःपरिधिः स्कन्दति तेषां तद्भागधेयं तानेव तेन भीणातीति ॥ ३ ॥
 कारवापनः ॥ परिधीन् परिदधाति मध्यमदक्षिणोत्तरान् गन्धर्व ईति प्रति-
 मन्त्रमिति ॥ मयममन्त्रपाठस्तु ॥ गन्धर्वस्त्वा विश्वावसुः परिदधातु विश्व-
 स्यारिष्ट्यै यजमानस्य परिधिरस्यग्निरिच्छ ईळित इति शुक्लकावस्थितं सोमं
 रक्षितु सोमस्य पार्श्वे विश्वस्मिन् सर्वास्मिन् प्रदेष्टे वसतीति विश्वावसुः एत-
 ज्ञामको गन्धर्वः ॥ तथाच श्रुत्यन्तरं, विश्वावसुः सोमगन्धर्वमिति ॥ त्वा प्रादेशत्र-
 यपरिमितां समिधं त्वां परिदधातु आहवनीयस्य पश्चिमभागे सर्वतः स्थापयतु ।
 किमर्थं, विश्वस्यारिष्ट्यै । रिपतिर्हिमार्थः ॥ आहवनीयस्यानुरूपस्य विश्वस्य
 हिताराहत्याय । परिधेरभावे सति असुराः पविश्य हिमां कुर्वन्ति ॥ किञ्च,
 यजमानस्य परिधिरमि यजमानमसुरेभ्यो रक्षितुं पश्चिमदिशि सर्वतः स्थापि-
 तासि । किञ्चाग्निरिच्छ ईळितः ॥ अमीत्यनुवर्त्तते ॥ आहवनीयस्याग्नेः प्रथमो
 ष्येष्टभ्राता मृषतिनामधेयोऽग्निस्तद्वृषोऽसि । स चाग्निरिच्छः स्तुतियोग्यस्तस्मा-
 दीच्छितो होत्रादिमिस्तुतः । ईदं स्तुताविति पातुः ॥ द्वितीयमन्त्रपाठस्तु ॥
 इन्द्रस्य बहुरसि दक्षिणो विश्वस्यारिष्ट्यै । यजमानस्य परिधिरस्यग्निरिच्छ ईळित
 इति ॥ हे द्वितीयपरिधे त्वम् इन्द्रस्य दक्षिणो बाहुरसि । रक्षार्थां समर्थत्वाद्
 इन्द्राहूत्वोपचारः । विश्वस्येत्यादि व्याख्यातम् । अत्राग्निशब्देन द्वितीय भ्राता
 सुवनपतिनामको निवक्षितः ॥ तृतीयमन्त्रपाठस्तु ॥ मित्रावरुणौ त्योत्तरतः
 परिधेर्चा घृवेण धर्मणा विश्वस्यारिष्ट्यै । यजमानस्य परिधिरस्यग्निरिच्छ

मानस्यपरिविरस्यग्निर्विहङ्गः ॥४॥ वीतिहोत्रं त्वाकवेद्युमन्तः
समिधीमहि ॥ अग्नेवृहन्तं मध्वरे ॥ ५ ॥ समिदंसि सूर्यस्त्वापु-
रस्तात्पातुकस्याश्विदभिशास्त्यै ॥ सवितुर्बाह्वस्थः ॥ ६ ॥ ऊर्ण-
मदसं त्वास्तृणामिस्वान्स्थेद्वेभ्यः ॥ आत्वाचसं वोद्ग्राआदित्याः

ईजि इति ॥ हे तृतीयपरिधे, त्वां मित्रावरुणावेतन्नामकौ देवी ध्रुवेण स्थि-
रेण धर्मना धारणेन पोषणेन वा उत्तरत्र उत्तरस्या दिशि परिधत्तां परितः
स्थापयताम् ॥ विद्यस्येत्पादिपूर्ववत् । अत्राभिशाब्देन भूतानां पतिरित्येतन्ना-
मकमृतीयो भ्राता विवक्षितः ॥ ३ ॥ ४ ॥ कात्यायनः ॥ प्रथमं परिधिं समि-
धोपस्पृश्य वीतिहोत्रमित्यादयतीति ॥ पाठस्तु ॥ वीतिहोत्रं त्वा कवे द्युमन्तः
समिधीमहि । अग्ने बृहन्मध्वर इति ॥ कविः क्रान्तदर्शी सर्वज्ञ इत्यर्थः । त-
थाविध हे अग्ने त्वाम् अज्वरे पागे निमिज्मृते सति समिधीमहि अनेना-
धारसमिध ऊर्ध्वस्थापनेन सम्यग्दीपयामि । कथम्मुक्तं त्वां, वीतिहोत्रम् । इप
गताविति धातुः । इतिर्गतिः, त्रिविधा इतिर्वाप्तिः समृद्धिरित्यर्थः । वीतये
होत्रं होमो यस्याधोराति विग्रहः ॥ एतमेवार्थं विचिरीर्दशयति ॥ वीतिहोत्रं त्वा
कव इत्याह । अग्निमेव होत्रेण समर्द्धयतीति ॥ द्युमन्तं स्वत एव द्योतनोपे-
तं बृहन्तं बृहन्नागवर्तित्वेन ॥ ५ ॥ कात्यायनः ॥ अनुपस्पृश्य द्वितीयं समिद-
सीति ॥ द्वितीयां ममिधमादधातीत्यनुवर्त्तते । हे आचारसमिदग्नेः पूर्वभागे स्था-
पयताम् भवति ॥ कात्यायनः ॥ सूर्यस्त्विति जपत्याहवनीयमीक्षमाण इति ॥ पाठस्तु ॥
सूर्यस्त्वापुरस्तात् पातुकस्याश्विदभिशास्त्या इति ॥ हे आहवनीय त्वां पुरस्तात्
पूर्वस्यां दिशि सूर्यः कस्याश्विदभिशास्त्यै सर्वस्या अपि हितायाः पातु रस्तु ।
या काचिद्धिमा प्रसक्ता तां सर्वां परिदरातिरित्यर्थः । चतुर्थी पञ्चम्यर्थे द्रष्टव्या ।
इतरस्मिन् दिग्त्रये परिधिर्त्रयं रक्षा भवति । पूर्वस्यां तु परिध्यभावेऽपि सूर्यो
रक्षकः ॥ इमेवार्थं कण्व आह ॥ परिध्य इमे अभितो गुप्तये परिहिता भवन्ति ।
सूर्यमेवास्मै पुरस्तात्पुरोगा करोतीति ॥ कात्यायनः ॥ वर्षिषस्तृणे तिरश्चीनि
दधाति सवितुरितीति ॥ बाहु स्थ इति मन्त्रशेषः ॥ वेद्यामास्तीर्णस्य मागग्रस्य
दर्भस्योपरि पुनरास्तरिष्यमाणस्य प्रस्तरस्य सांकर्यपरिहाराय तृणद्रव्यं तिर्यह्
निदध्यात् । हे तृणे पुरामुधे सवितुः प्रेरकस्य देवस्य बाहु स्थः दक्षिणोत्तर-
बाहुस्थानीये भवथः ॥ ६ ॥ कात्यायनः ॥ तयोः प्रस्तरः स्तृणात्सूर्यमदसमि-

सदंतु ॥ ॥ धृताच्यभिजुहूर्नामिसेदं प्रियेण धाम्ना प्रिये सदसि सीद ॥
 धृताच्यस्युप धृतामिसेदं प्रियेण धाम्ना प्रिये सदसि सीद ॥ धृताच्य-
 सिधुयानामिसेदं प्रियेण धाम्ना प्रिये सदसि सीद ॥ प्रियेण धाम्ना
 प्रिये सदसि सीद ॥ ८ ॥ धृवाऽअसद । नृतस्य योनीं ता विष्णो पाहि ॥

तीति ॥ पाठस्तु ॥ ऊर्णप्रदसं त्वा स्तृणामि स्वासस्यं देवेभ्य इति ॥ पूर्ववद्
 व्याख्यानम् ॥ कात्यायनः ॥ अभिनिदधात्या त्वा वसव इति । सव्यं ह्युत्प्रा-
 शून्य इति ॥ प्रस्तरमित्यनुवर्त्तने ॥ आस्तीर्णं प्रस्तरं तद्गृहं रहितं शून्यस्थाने वा-
 माङ्गुल्या प्रमारयेत् ॥ पाठस्तु ॥ आ त्वा वसवो रुद्रा आदित्याः सदन्तिवति ॥
 प्रस्तरस्य सवनत्रयाभिपानिनस्त्रयो वस्त्रादयो देवगणास्त्रागासादयन्तु सर्वगः
 प्रसारयन्तु ॥ ७ ॥ कात्यायनः ॥ जुहूं प्रतिपुष्टं निदधाति धृतावीत्येवमितरे
 उत्तरार्धार्थं प्रतिपन्नमिति ॥ प्रथममन्त्रपाठस्तु ॥ धृताच्यसि जुहूर्नामि सेदं
 प्रियेण धाम्ना प्रिये सदसि सीदेति ॥ हे जुहू त्वं धृतामन्त्रमीति धृताची धृतापूर्ण-
 सि भवति ॥ जुहूर्नाम जुहुरित्येव च नामधेयम् । हृषणे अनयेति व्युत्पत्तः । सा
 त्रमिदं प्रस्तरस्योर्ध्वं स्थानमधिनिष्ठेति शेषः । उक्तम्यैव व्युत्पत्तं प्रियेणेत्या-
 दिकम् । प्रियेण देवानां प्रीतिहेतुना धाम्ना आज्यक्षेपेण तेजसा सङ्गति शेषः ॥
 तद्वै देवानां गिर्यं धाम यदाज्यामिति हि श्रुतिः । प्रिये सत्रमि प्रस्तरस्योपरि
 मिवस्थाने सीदं पाप्नुहि उपविशोत्यर्थः ॥ द्वितीयमन्त्रपाठस्तु ॥ धृताच्यस्युप-
 धृत्यामि सेदं प्रियेण धाम्ना प्रिये सत्रमि सीदेति ॥ उप जुहाः समीपे स्थित्वा
 धिमर्त्याज्यं धारयतीत्युपभृत् । व्याख्यानमन्यत ॥ तृतीयमन्त्रपाठस्तु ॥ धृ-
 तान्चसि धृता नाम सेदं प्रियेण धाम्ना प्रिये सदसि सीदेति ॥ धृता मतिस्थे-
 र्पयोतिरिति धातुः । यथा होमार्थं जुहूपभृतोस्तदा चलनं तद्गृहस्याध्वरूपाऽभावेन
 स्थिरत्वाद् ध्रुवेति नाम । ध्यात्वातमन्यत ॥ कात्यायनः ॥ प्रियेण धाम्नेति
 हवींश्च वेद्यां कुर्याति ॥ कण्ठोऽप्याह ॥ प्रियेण धाम्ना प्रिये सदसि सी-
 दान्पानि हवींश्चासादयतीति ॥ आग्नेयः पुरोडाश इत्यादीन्यन्यानि, मन्त्रस्त-
 त्पूर्ववदेकैकं हविः संशोध्य व्याख्येयः ॥ ८ ॥ कात्यायनः ॥ धृवा अमद-
 दिति मन्त्राण्यालभते ॥ पाठस्तु ॥ धृवा असदन्तस्य योनीं ता विष्णो पाहि ।
 पादि यज्ञं पादि यज्ञपतिमिति ॥ ऋतस्य अवश्यम्भाविष्णोपेतत्वेन सत्यस्य
 यज्ञस्य योनीं स्थाने सर्वे हविर्विशेषा धृवा असदन् आवश्यकत्वेन स्थिराः

पाहियजं पाहियजं प्रति पाहि मां यज्ञं ॥१॥ ॥ अग्ने वाजजि । वाजं-
त्वासरिष्यन्तं वाजजित् समार्जिम ॥ नमो देवेभ्यः स्वधा पितृभ्यः
सुयमे मे भूयास्तं ॥१॥ अस्कं नम्या । ज्येदेवेभ्यः संभ्रियासं ॥ अंघ्रिणा-

अनेष्टुन् । हे विष्णो व्यापक यज्ञरूप तान् पाहि तान् हविर्विशेषान् रक्ष ।
अन्यत् पुरैव व्याख्यातम् ॥ कात्यायनः ॥ पाहि मामिष्टात्मानामिति ॥ आलभत
इति सूत्रशेषः । यज्ञन्यमिति मन्त्रशेषः । स च मन्त्रः पूर्वमेव व्याख्यातः ॥१॥
इति द्वितीयेऽध्याये प्रथमो नुवाकः ॥ १ ॥

प्रथमेऽनुवाके इधमोक्षणमारभ्य स्तुगासादनोपयुक्ता मन्त्रा उक्ताः ।
द्वितीये स्तुवाघारविषया मन्त्रा उच्यन्ते ॥ कात्यायनः ॥ इधमसन्नहनमनुप-
रिधि संमाष्ट्यग्ने वाजजिदिनि जिस्त्रिः परिक्रामयिति ॥ पाठस्तु ॥ अग्ने वाज-
जिद् वाजं त्वा सरिष्यन्तं वाजजित् संमार्जयिषीति ॥ हे वाजजिदग्ने वाजमक्षं ज-
यसीति वाजजिद् । तथाविध हे अग्ने त्वां समार्जयिषीष्यामि । कथंभूतं त्वां,
वाजं सरिष्यन्तम् अन्नमुद्दिष्य गमिष्यन्तम्, अन्नसम्पादनोपयुक्तम् । वाजजि-
तम्, अन्नमुद्दिष्य जयोपेतम् । अन्नप्रतिपन्ननिवारकमित्यर्थः ॥ कात्यायनः ॥
अपरमाहवनीपादज्जलिं करोति नमो देवेभ्य इति ॥ ये देवा अनुष्ठानमनुष्ठ-
क्षन्ति तेभ्यो नमस्कारोऽस्तु ॥ स्वधा पितृभ्य इति दक्षिण उत्तानमिति ॥
पुरा ब्राह्मणो देवनमस्कारार्थमज्जलिं कृतवान् ॥ इदानीं पितृनमस्कारार्थं
दक्षिणामुख उत्तानं पाणिद्वयं कुर्यात् ॥ ये पितरः पालकाः सन्ति तेभ्यः स्वधा-
स्तु ॥ स्वधासन्दो निपातितः । यच्च पितृनुद्दिष्य देयद्रव्यस्य पिण्डादेर्दाने
वर्तते । अतो यदेवं तदास्याम इत्यर्थः ॥ अनेन मन्त्रद्वयेन देवाश्च पितरश्चो-
पचर्यन्ते ॥ तदाह कणः ॥ अथ स्तुवाघारकृष्यश्रेण स्तुचोरज्जलिं निदधाति
नमो देवेभ्यः स्वधा पितृभ्य इति । देवेभ्यश्चैवैतद् पितृभ्यश्च निन्दुते आ-
र्तिज्यं करिष्यन्मिति ॥ निन्दुते अपन्नपति उपचरणीत्यर्थः ॥ कात्यायनः ॥
सुयमे मे इति जुहपशृतावादायेति ॥ पाठस्तु ॥ मूयमे मे भूयास्तमस्कन्नमद्याज्यं
देवेभ्यः संभ्रियासमिति ॥ हे जुहपशृतो, मे यदर्थं सुयमे सुष्ठु निषते भूयास्तं
भवतम् । यथा युवयोः स्थितमाज्यं न स्कन्दति तथा धारयतमित्यर्थः । तथा मत्पह-
मयाऽस्मिन् कर्मानुष्ठानदिने देवेभ्यो देवतोपकारार्थम् । आज्यं युवयोः स्थितं
युतम् । अस्कन्नं मूयौ यथा न स्कन्दति तथा संभ्रियासं सम्पूषोषणं कस्-

विष्णोमात्वार्यक्रमिषो ॥ १॥ चसुमतीमग्ने । तेछायामुपस्थेपंविष्णोः
स्थानमसि ॥ इत इन्द्रो वीर्यमकृणोदूर्ध्वोऽध्वर आस्थात् ॥ अग्नेवे ।

पाणि ॥ अस्कथमित्यादेरभिमायं कण्वो दर्शयति ॥ अविशुष्यमग्नेमं यज्ञं
देवेभ्यस्तनवा इत्येवैतदाहेति ॥ कात्यायनः ॥ दक्षिणातिश्रामन्त्यद्द्विणा विष्ण-
वित्तीति ॥ पाठस्तु ॥ अद्द्विणा विष्णो मा त्वाक्रमिषामेति ॥ हे विष्णो व्या-
पक यज्ञपुरुष त्वाम् अद्द्विणा पादेन मावक्तमिषम् अक्रमणं मा कर्षम् ।
पादेनातिक्रमणदोषो मे मा भूदित्यर्थः ॥ एतमेवाभिमायं कण्वो दर्शयति ॥
यज्ञो वै विष्णुस्तमेतदतिक्रमिष्यन् ममवति तस्या एतेनञ्जिह्वुने मा त्वावक्रमि-
षमितीति ॥ १ ॥ २ ॥ कात्यायनः ॥ परिधीनप्यपरेण सञ्चरो होप्यतः स-
ञ्चयेनेतो दक्षिणेनामुतो वसुमतीमित्यस्यायेति ॥ परिधीनां पश्चिमभागः तज्जा-
रदेशस्ततो होमापोयुक्तस्य सञ्चयेन पादेनेनः परिधेः पश्चिमदिश्यऽवस्थानं
दक्षिणेन पादेनायुतः पूर्वस्थां दिश्यवस्थानमित्यर्थः ॥ पाठस्तु ॥ वसुमतीमग्ने
ते छायामुपस्थेपं विष्णोः स्थानमसीति ॥ हे अग्ने, ते तव छाया वसुमतीं यथा
पुरुषस्य छाया समीपवर्तिनी तद्वच्च समीपवर्तिनी भूमिम् उपस्थेपम् उप-
तिष्ठेयं सेयेयम् । उपपूर्वस्तिष्ठतिः सेनार्थे वर्णते । स एव वाचिकः सेवाप्रकारः
स्पष्टीक्रियते । विष्णोः स्थानमसि । हे वसुमति, त्वं यज्ञस्य स्थानं भवसि ।
अत्र स्थित्वा यागं कर्तुं शक्यस्य इत्यर्थः ॥ आहवनीयमसीपरान्तरादस्या भूमेर्पञ्च-
स्थानत्वं युक्तम् ॥ तदाह कण्वः ॥ यज्ञो वै विष्णुर्यज्ञस्य वा एतदन्तिकं ति-
ष्ठति तस्मादाह विष्णोः स्थानमसीति ॥ कात्यायनः ॥ ॥ इन्द्र इति जुहो-
सीति ॥ पाठस्तु ॥ इत इन्द्रो वीर्यमकृणोदूर्ध्वोऽध्वर आस्थात् । अग्नेर्वे-
हीनं वेदूत्तम् । अतर्ता त्वा यातापृथिवी अत त्वं यातापृथिवी । सिष्टकृदे-
वेभ्य इन्द्र आज्येन इविषा भूत एवाहेति ॥ पूर्वस्मिन्मन्त्रे यज्ञसम्बन्धि यत म्या
नमुक्तं तदेव देवानां विजयहेतुत्वाद् दिक्शब्देन परामृश्यते । देवयजनव्य-
तिरिक्तभूमेरसुराधीनतया तव देवानां पराजयेऽपि यज्ञमदेशः पराजयराहितः ॥
अत एव तित्तिरिराह ॥ विष्णोः स्थानमसीत्याह । यज्ञो वै विष्णुः । एतत्
खलु वै देवानामपराजितंभायतनं यद्यज्ञः देवानामेवापराजित आयतने ति-
ष्ठतीति तथाविधादितोऽस्मादेवयजनस्थानात् स्वकीयभूवल्लोपेतायुद्धार्थमु-
युक्त इन्द्रो वीर्यमकृणोत् । वीरस्य कर्म शत्रुवधरूपमकरोत् । इन्द्रेण वीर्यं

होत्रं वेदूत्यं ॥ अर्चतां स्वाद्यावापृथिवीऽअवृत्त्वावापृथिवी ॥ ४ ॥
 स्विष्टकृददेवेभ्य । इन्द्रऽआज्येन हविषा भूत्वाहा ॥ संज्योतिषा
 ज्योतिः ॥ ५ ॥ अत्रं पितरो । मादयध्वं यथाभागमावृषायध्वं ॥ अ-

कृते सति दातुमयुक्तविघ्नाभावाद अथरो यज्ञ ऊर्ध्व आस्यादुभ्यतावस्थितः । य-
 स्मादध्वरो निर्विघ्नेऽवोस्थतस्वस्मात् कारणाद्, हे अग्ने, त्वं चेद् होतुः कर्मवोर्विद्धि
 जानीहि । तथा, दूत्यं देवसम्बन्धि दूतकर्म वेर्विद्धि । होतृत्वेदेवदूतत्वयोरग्निस्त्व-
 म्बन्धित्वं कण्वो दर्शयति ॥ अग्नेर्वेहोत्रं वेदूत्यमित्युभयं ह वा एतदग्निर्देवानां होता
 तेज्जगत्सु, तदुभयं विद्धि यदेवानामसीत्येवैतदाहोति ॥ ईदृशां त्वामग्निमुभे घावापृथिवी
 देवते अर्चतां पालयताम् । हे अग्ने त्वमपि घावापृथिवी लोकद्वयदेवते अव
 पालय इत्यमन्योन्यपालने सति देवेभ्यो देवोपकारार्थम्, इन्द्रः आज्येन हविषा-
 ऽऽवाभिर्दत्तेन स्विष्टकृद् भूत् सुष्टु इष्टं करोतीति स्विष्टकृत् तादृशो भवतु ॥
 यद्यदस्माभिरिज्यते तत्तदिष्टं सर्वं वैकल्पपरहितं करोतु । स्वाहा । इन्द्रं देवमु-
 दिज्येदमाज्यं दत्तम् ॥ कात्यायनः ॥ उत्तराधारमाघार्यासंस्पर्शपदं स्वचा-
 पेस जुह्वा ध्रुवाः समनक्ति संज्योतिषेतीति ॥ ज्योतिरिति यन्त्रघोषः ॥ अवा-
 गच्छतामित्यध्याहर्णध्वम् ॥ ध्रुवायां स्थितमाज्यरूपं यज्ज्योतिस्तेन ज्योतिषा
 ॥ इ जुह्वा सिन्धुमानमाज्यरूपं ज्योतिः संगच्छताम् ॥ आधारशेषाज्यस्य
 ध्रौवाज्यस्य च संगमनं तिच्चिरिरुपपादयति ॥ शिरो वा एतद्यज्ञस्य आत्मा
 ध्रुवा आधारमाघार्य ध्रुवाः समनक्ति आत्मनेव यज्ञस्य शिरः प्रतिदधातीति ॥
 आत्मशब्देनात्र गल्लदिधस्तनो देहभागो विवक्षितः ॥ कण्वोऽपि, तद्भुवाः
 समनक्ति शिरो वा एतदित्यादिना तथैवावोचत् ॥ १ ॥ ४ ॥ ५ ॥ अथो-
 त्तरस्य प्रयोगस्पर्शार्थं क्रमः ॥ प्रयाजा आश्वभागौ प्रधानयागस्तच्छेषप्रशन्नं
 चेति ॥ तत्र प्रशन्नार्थं हविष्यतुर्द्धा कृत्वेदं ब्रह्मण इदं, होतुरिदमध्वर्योरिदं-
 मग्नीध इत्युतिगम्य आदिशेत् । तदानीं यजमानो मन्त्रं जपेत् ॥ तदाह
 कात्यायनः ॥ अत्र पितर इति यजमानो जपतीति ॥ पाठस्तु ॥ अत्र पितरो
 मादयध्वं यथाभागमावृषायध्वमिति ॥ हे पितरो, यूयम् अत्राऽस्मिन्धुतुर्द्धा-
 विभज्यादिज्यमाने मादयध्वं दृष्टा भवत । ततो हविषि यथाभागं स्वं स्वं भा-
 गमनतिक्रम्य आवृषायध्वं समन्ताद् दृषवदाचरध्वम् । यथा ह्यो घासं स्वाभी-
 ष्टं याप्य वृत्तिपर्यन्तं स्वीकरोति तद्वत् स्वीकुरुत ॥ यद्यप्येवान् भागान् श्रुत्वजो

मीमदंतपितरोपथाभागमावृवापिपत ॥ ६ ॥ उपहृतापृथिवी । मा-
तोपमांपृथिवीमाताह्वयतां ॥ अग्निराग्नीध्रात्स्वाहा ॥ ७ ॥ उप-
हृतोद्यो । पिपतोपमांयौप्यिताह्वयतां ॥ अग्निराग्नीध्रात्स्वाहा ॥ ८ ॥
मयीद । मिद्रंऽहं द्विपंदधात्वस्मान्नायोमध्वानः सचंतां ॥ अस्मा-

भक्षयन्ति, न तु पितरस्तथापि दर्शनेन पितृणां तृप्तिर्भवति ॥ न वै देवा अ-
न्नमिति न पिबन्त्येतदेवा अमृतं हृष्टा तृप्यन्तीति श्रुत्यन्तरात् ॥ कात्यायनः ॥
विष्टयामीमदन्तेति ॥ जपतीत्यनुवर्त्तते ॥ पाठस्तु ॥ अमीमदन्त पितरो यथा-
भागमावृपापिपतेति ॥ यान् पितॄन् प्रति स्वीकुरुनेत्युक्तं ते पितरः, अमीमदन्त
भृशं हृष्टवन्तः । यथाभागमावृपापिपत स्वं स्वं मागम् अनतिक्रम्य स्वीकृत-
वन्तः ॥ पूर्वमन्त्रेण भागान् स्पृष्ट्वा जपेत् ॥ इयं तु विष्टय जपतीति विशेष-
ः ॥ ६ ॥ कात्यायनः ॥ एकैकमाहरति धावापृथिव्योरुपह्वानेऽग्नीधे पदव-
त्तं माशनात्पुपहृता पृथिवीतीति ॥ यदा होता धावा पृथिव्योरुपह्वानं करोति
तदानीमाग्नेयपुरोडाशमग्नीषोमीयपुरोडाशं चैकैकमाग्नीध्राय पदवत्तं सम्पा-
द्याहरेत् ॥ चोपहृतेति मन्त्रेण प्राश्रीयान् ॥ पाठस्तु ॥ उपहृता पृथिवी
मातोपमांपृथिवीमाता ह्वयताम् ॥ अग्निराग्नीध्रात् स्वाहा ॥ उपहृतो यौप्यितो-
पमा यौप्यिता ह्वयताम् ॥ अग्निराग्नीध्रात् स्वाहेति ॥ येयं पृथिवी दृश्यते तेयं
जगतो माता उपहृता अभ्यनुज्ञाता मातृत्वेनास्माधिर्पाविता । सा च माता
पृथिवी भा इविःशेषभक्षणायोद्यतम् । उपह्वयतामभ्यनुजानातु । आग्नीध्रादेत-
न्नामकादात्विज्यात् कर्मणो हेतोरेभिरेहं बह्विस्वरूप सन् भक्षयामीति शेषः ।
तस्मात् स्वाहा मदीयमुख, ग्नाविद् इविः स्वाहा सुहुतमस्तु । मध्यमपुरोडाशभक्षणो
मन्त्रः ॥ ७ ॥ उपहृतो यौरित्यादिकस्तु द्वितीयपुरोडाशशेषभक्षणमन्त्रः ॥
यौः शुलोकभिमानी देवता पिता सर्वस्य भूत पालकत्वात् पिता उपहृतो-
ऽस्माभिश्च पितृत्वेनाभ्यनुज्ञातो यौः पिता शुलोकरूपः स पिता मा भक्षणाय
द्यतम् उपह्वयतामभ्यनुजानातु ॥ अतिरिखादिकं पूर्ववत् ॥ ८ ॥ कात्या-
यनः ॥ आश्राप्तानि मयीदमिति यजमानो जपतीति ॥ यदा होता मन्त्रमाशीर्दि-
पयं प्रयुङ्क्ते तदा यजमानो जपेत् ॥ पाठस्तु ॥ मयीदमिन्द्र इन्द्रियं दधात्व-
स्मान् राधो मयजानः सचन्ताम् । अस्माकं सन्त्वाशिपः सत्या नः सन्त्वा-
शिप इति ॥ इन्द्रः परमेश्वर इदमस्मदपेक्षितमिन्द्रियम् इन्द्रवद् वीर्यं मयि यनु-

कः संत्वाशिपः सत्यानः संत्वाशिपः ॥ अग्नेवाजजिद्वाजं त्वा ससृ-
वा संत्वाज्जितुं संमार्गिम् ॥ ९ ॥ देवसवितरितं त्वा वृणते बृहस्प-
तिं ब्रह्माणं ॥ तदहं मनस्रे प्रव्रीमि ॥ १ ॥ मनो गायत्र्यै । गायत्री
त्रिष्टुभे त्रिष्टुब्जगत्यै जगत्पनुष्टुभे ॥ अनुष्टुप्प्रजापतये प्रजापति-
र्विश्वेभ्यो देवेभ्यः ॥ २ ॥ बृहस्पतिर्विवानां । ब्रह्माहं मनुष्याणां ॥

माने दधातु स्थापयतु । किञ्च, रायो धनानि देवमानुषमेदेन द्विविधानि मय-
वानो धनवन्तश्चास्मान् यजमानान् सचमतां समयन्तु सेवन्ताम् । किञ्चास्माकं
यजमानानामाशिपोऽभीष्टार्थस्वाक्षां मनानि गन्तुं विद्यन्ताम् । किञ्च, नोऽस्माक-
माशिपः पूर्वोक्ताः सत्याः सन्तु अविनया भयन्तु ॥ कासायनः ॥ संमार्ष्टि
पूर्ववदुपरिक्रामः सकृत्सकृत्ससृत् ॥ समिमीमि ॥ पूर्वमिधमनहने यथाऽग्ने वाजजि-
दिति मन्त्रेण संमार्गः कृतस्तत्परिक्रम्य द्विः संमार्जनम् । अत्र तु परिक्रमणं विना
संमार्जनमिति शेषः ॥ तथा मन्त्रपाठेऽपि पूर्वत्र, स्तरिष्यन्तमिति ॥ अत्रतु, ससृ-
वा संसमिति विशेष इत्यर्थः ॥ पाठस्तु ॥ अग्ने वाजजिद्वाजं त्वा ससृवा संत्वाज-
जितुं संमार्गिम् ॥ वाजः ससृवाऽसम् अन्नमुद्दिश्य गतवन्तं सम्पादितवन्तमि-
त्यर्थः ॥ अन्यत्र पूर्ववत् ॥ ९ ॥ इति द्वितीयेऽध्याये द्वितीयोऽनुवाकः ॥ ९ ॥

द्वितीये स्तुचाचारविषया मन्त्रा उक्ताः ॥ मृतीये, देवसवितरितपादयो
मन्त्रा ब्रह्मसम्बन्धिमयोगे उक्ताः ॥ तत्र कासायनो, ब्रह्माणं वृणीत इत्यारभ्य
प्रयोगं श्रुत्वा देवसवितरित्युक्तं त्रुदाजहार ॥ पाठस्तु ॥ देवसवितरेतं त्वा वृणते
बृहस्पतिं ब्रह्माणम् । तदहं मनस्रे प्रव्रीमि । मनो गायत्र्यै गायत्री त्रिष्टुभे
त्रिष्टुब्जगत्यै जगत्पनुष्टुभे । अनुष्टुप्प्रजापतये प्रजापतिर्विश्वेभ्यो देवेभ्यः ॥ बृह-
स्पतिर्विवानां ब्रह्माहं मनुष्याणाम् । भूर्भुवः स्तरिति ॥ हे सवितर्देव एनं त्वा
सवितृरूपं त्वां बृहस्पतिं ब्रह्माणं बृहस्पतिरूपं ब्रह्मनामकमुरिरजं वृणते पाक्षिका
वरणं कुर्वन्ति । सवितृशब्दाभिधः परमेश्वर एव बृहस्पतिरूपेणावतारं कृत्वाऽस्म-
द्यागे ब्रह्मेति भावयन्तीत्यर्थः । तत्सर्वमहं मनुष्याणां मनस्रे मनोऽभिमानिदे-
वाय प्रव्रीमि प्रकर्षेण कथयामि । तच्च मनो गायत्र्यै गायत्रीदेवतायै प्र-
व्रीमिमीति शेषः । ॥ चोचरेणपि पञ्चसु नाक्येषु द्रष्टव्यः । गायत्रीत्रिष्टुब्ज-
गत्यनुष्टुप्प्रजापतिर्विश्वेदेवमुखेभ्यो ब्रह्मा मख्यातः । ॥ च ब्रह्मा देवानां
पागे बृहस्पतिरभूत् ॥ मनुष्याणां यागे त्वहं ब्रह्मा भवामि । इत्य भूर्भुवः-

भूर्भुवः स्वर्निरस्तः पाप्मेदमहं बृहस्पतेः सर्वसि सीदामि ॥ १ ॥ सि-
 प्रत्यत्वा । चक्षुषा प्रतीक्षे ॥ देवस्य त्वासवितुः प्रसवेऽश्विनोर्बा-
 हुभ्यां पूष्णो हस्ताभ्यां ॥ प्रतिगृह्णामि पृथिव्यास्त्वानां भौसादप्या-
 म्यदित्याऽऽपस्थे ॥ देवस्य त्वासवितुः प्रसवेऽश्विनोर्बाहुभ्यां पूष्णो-
 हस्ताभ्यां ॥ ४ ॥ आददे । गनेद्वास्तेन प्रादनां भिबृहस्पतेर्मुखेन ॥

स्वराख्येषु त्रिषु लोकेषु ब्रह्ममसिदिर्दृष्टव्या । सोऽयं मन्त्रो ब्रूतेन ब्रह्मणा
 जायतव्यः ॥ कात्यायनः ॥ ब्रह्ममदनात् तृणं निरस्य निरस्तः पाप्मेतीति ॥
 योऽयं पाप्मा यज्ञवेयातायाऽसुररूपेण निगूढः सोऽयं निरस्तो निराकृतः
 कात्यायनः ॥ इदमहं बृहस्पतेः सर्वसि सीदामीति ॥ इदमित्यङ्कुल्या निर्दिष्टान्
 ब्रह्मेत्य ब्रूते । अहं मनुष्याणां ब्रह्मा बृहस्पतेर्देवसम्बन्धिव्रह्मणः सर्वसि
 स्थाने सीदाम्युपविशामि ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ कात्यायनः ॥ मित्रस्य त्वेति प्रा-
 शित्रं प्रतीक्षत इति । चक्षुषा प्रतीक्षत इति मन्त्रशेषः । हे माशित्रभाग, त्वां
 मित्रस्य एतन्नामकस्यानुग्राहकस्य देवस्य चक्षुषा प्रतीक्षे सम्पक् पश्यामि ॥
 कात्यायनः ॥ देवस्य त्वेति प्रतिगृह्णातीति ॥ पाठस्तु ॥ देवस्य त्वा सवितुः
 प्रसवेऽश्विनोर्बाहुभ्यां पूष्णो हस्ताभ्याम् ॥ प्रतिगृह्णामि स्वीकरोमीत्यर्थः ।
 व्याख्यातमन्यद् ॥ कात्यायनः ॥ पृथिव्यास्त्वेति ग्राहयतीति ॥ पृथिव्या-
 स्त्वा नामौ सादव्याम्यदित्या उपस्थ इति ॥ सोऽयं मन्त्रोऽग्रे अतपत इत्यनु-
 याते व्याख्यातः ॥ कात्यायनः ॥ पुनरादाय, देवस्य स्वेत्यनामिकाङ्कुषाभ्या-
 मिति ॥ पाठस्तु ॥ देवस्य त्वा सवितुः प्रसवेऽश्विनोर्बाहुभ्यां पूष्णो हस्ताभ्या-
 मादद् इति ॥ अनावप्यमङ्कुद् व्याख्यातो मन्त्रः ॥ कात्यायनः ॥ अग्रेष्टेति
 प्राश्नाति दन्तैरनुपस्पृशति ॥ पाठस्तु ॥ अग्रेष्टास्येन प्राश्नामि बृहस्प-
 तेर्मुखेनेति ॥ हे माशेष त्वां अग्रेष्टास्येन बहिर्देवतासंघान्धना मुखेन, त-
 या बृहस्पतिर्मन्त्रान्धना मुखेन च प्राश्नामि मस्यामि । अनो मदीयमुख-
 र्वापद्रवो नास्तीत्यभिप्रायः ॥ पुरा कदाचिद्देवानां यागे बृहस्पतिः माशित्रं
 प्रतिगृह्णन् भक्षयैश्च मा हिंसिष्यतीति भीतः सन् हिंसापरिहाराय, देवस्य त्वे-
 ति मन्त्रेण प्रतिगृह्णाम्रेष्टेति मन्त्रेण माशितवानित्येतादृशमन्त्रद्वयाभिप्रायं ति-
 क्षिरित्यमाह ॥ सोऽविभेद प्रतिगृह्णैस्त्वं मा हिंसिष्यतीति । देवस्य त्वा
 सवितुः प्रसवेऽश्विनोर्बाहुभ्यां पूष्णो हस्ताभ्यां प्रतिगृह्णामीत्यब्रवीत् । सवितु-

थाऽभस्त्वन्तर्देवतास्ता इदं दर्शयन्तु ॥ ५ ॥ स्वाहाकृतं जठरं । मि-
त्रं त्यगच्छ ॥ घृतिना मे मासं पृक्थ्याऽउर्ध्वं मे नाभेः सीद ॥ ६ ॥ इन्द्र-
स्य त्वा जठरे सादयामि ॥ प्रजापतेर्भागोऽस्यूर्जस्त्वान्पयस्वान् ॥ ७ ॥
प्राणापानौ मे पाहि समानव्यानौ मे पाण्डुदानव्यानौ मे पाहि ॥ ऊर्ग-

प्रभूत एवेनं प्रकृणा देवताभिः प्रत्यष्टद्वात् । सोऽभिमेत्पाप्मनं त्वं मा हि सिष्यती-
त्यपेष्टास्येन प्राज्ञामीत्यवनीञ्च ह्येरास्यं किञ्चन हिनस्तीति ॥ कात्यायनः ॥
नाभिमालभते या अप्सवन्तरिति ॥ पाठस्तु ॥ या अप्सवन्तर्देवतास्ता इदं
दर्शयन्तु । स्वाहाकृतं जठरमिन्द्रस्य गच्छ । घृतिना मे मा संपृक्थ्या ऊर्ध्वं मे
नाभेः सीद । इन्द्रस्य त्वा जठरे सादयामीति ॥ अप्सवन्तर्जलेषु मध्ये या
देवताः सन्ति ता देवता इदं माक्षित्रं शमयन्तु । शान्तं कुर्वन्तु । भक्षितं
सन्ममोदरे कम्प्युपद्रवं यथा न करोति तथा कुर्वन्तु ॥ हे माक्षित्र
स्वाहाकृतं त्वां मया स्वाहाकारपूर्वकम् इन्द्राय समर्पितं भूत्वा तत्पेन्द्रस्य
जठरं गच्छ । अग्नौ ममोपद्रवो न भविष्यति । घस्तु अदन इति धातुः । मे
घमिना मदीयेनादनेन भक्षणेन मा संपृक्थ्याः संपर्कं मा कुरु । दन्तसंपर्कं मा
कुर्वित्यर्थः । मे मदीयाया नाभेरुर्ध्वं सीद उपरिभागे तिष्ठ । इन्द्रस्य परमेश्वर-
स्य जठरे त्वां सादयामि स्थापयामि ॥ कात्यायनः ॥ अन्वाहार्याभिघार्योद्वा-
स्यान्तरा ब्रह्मयजमानौ हृत्वा वेद्याभिघामालभते, प्रजापतेर्भाग इति ॥ पाठस्तु ॥
प्रजापतेर्भागोऽस्यूर्जस्त्वान् पयस्वान् । प्राणापानौ मे पाहि समानव्यानौ मे
पाण्डुदानव्यानौ मे पाहि । ऊर्गस्यूर्जं मयि धेक्ष्यति रासि मा मे श्रेष्ठा अमुत्रामु-
ध्मिंश्लोक इह वेति ॥ हे अन्वाहार्य, त्वं प्रजापतेः प्रजापालकस्य देवस्य भा-
गोऽसि । कयन्मृगो भागः । ऊर्गस्त्वान् रसयुक्तः । पयस्वान् क्षीरसरोरेणाज्येन
ज्वेतः । तथाविधं त्वं मे यजमानस्य प्राणापानौ पाहि । ऊर्ध्वाधोवृत्ती पाणु-
विशेषौ रक्ष । मुक्तस्थानस्य सर्वेष्ववयवेषु समत्वेन नयनदेतुर्बाधुः समानः ।
क्षारीरं व्याप्य वर्तमानो वायुव्यानिः । तौ समानव्यानौ मे मदीयौ पाहि ॥ ज-
त्क्रान्तिहेतुरुदानः । उदानव्यानौ मे मदीयौ पाहि । समानोदानाभ्यां सह
व्यानस्य द्विरभिधानं क्षारीरव्याप्तिदर्शनार्थम् । किञ्च, त्वम् ऊर्गसि रसरूपो-
ऽसि । अतो मयि यजमाने ऊर्गं घेहि । रसं स्थापय । किञ्च, त्वम् अक्षितिर-
सि । क्षयरहितोऽसि । अतो मे मदर्थम् । अमुत्रेह च परलोके तल्लोकयो-

सृज्जेमयिष्टेहाक्षितिरसिमांक्षेष्ठाऽभ्युग्रामुष्मिल्लोकऽहर्ष ॥८॥
 पपाते । ऽअग्नेसुभित्तयावर्धस्वचौचंप्यायस्व । वृधिपीमहि वय-
 माचंप्यासिपीमहि ॥९॥ एतत्ते देवसवितर्यं प्रादुर्बृहस्पतये ब्रह्मणे ॥
 तेन यज्ञमय तेन यज्ञपतितं नमामव ॥१०॥ मनोज्योति । र्जुपतामा-
 न्येस्पृष्टवृहस्पतये यज्ञमिममर्तनोतु ॥ अरिष्टयज्ञः समिमं दधातु विदं वृ-

र्षाक्षेष्ठाः सर्वं मा पाप्नुहि । अमुचेत्यस्यैव व्याख्यानम्—अमुष्मिल्लोक इति ॥
 मा मे सेष्ठा अमुचेत्यस्य मन्त्रभागस्य तात्पर्यं तच्चिरिदर्शयति ॥ क्षीयते वा
 अमुष्मिल्लोकेऽभिमितः प्रदा इहामुष्मिल्लोके प्रजा उपजीवन्ति । यदेवमभिमृश-
 त्यऽक्षितेमेवैतद्गमयति, नास्यामुष्मिल्लोकेऽजं क्षीयत इति ॥ स्वर्गलोके भु-
 ज्यमानमन्नं भोगे क्षीयते । पुनः सम्पादनहेतोः कृषिक्रियादेस्तत्राभावाद्-
 ऽस्मिन्नेव भूलोके हविःस्वरूपेण देवेभ्यो यदन्नं दीयते तदेव फलरूपेण स्वर्गे
 लब्ध्वा प्रजा उपजीवन्ति । यदप्यत्र ब्राह्मणेभ्यो दीयते तदप्यमुत्रोपजीव-
 ति । एत सति मन्त्रेणान्वःहार्धमभिमृशति चेत् तदानीमेतदन्नमक्षितिं प्रापयति
 तस्य पुरुषस्य स्वर्गे सद्यो नास्तीत्यर्थः ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ का-
 त्यायनः ॥ एषा त इति होतानुमन्त्रयत इति ॥ पाठस्तु ॥ एषा ते अग्ने समिद्ध
 तथा र्षस्व चाचंप्यायस्व । वृधिपीमहि च वयमाचंप्यासिपीमहीति ॥ ९ ॥
 अग्ने ते तत्र समिद्धेषा इन्धनहेतुः काष्ठनिक्षेपो यः प्रक्षिप्यते तथा समिधा त्वं
 वर्षस्व इति गच्छ । आप्यायस्व चास्मानपि सर्वतो वृद्धिं प्रापय । तथाच
 सति रश्मिसादाद् वय मर्द्धिपीमहि इति प्राप्नुयामः । आप्यासिपीमहि चास्म-
 दीवपुत्रपश्वादीन् सर्वानोऽभिदृष्ट्वा न करयामः ॥ ९ ॥ कात्यायनः ॥ एतत्त
 इति समिद्धामन्त्रितः प्रस्तौति ॥ समिधमाधत्नुमनुहाप्रदानाय सर्वोपहितो ब्रह्मा
 मन्त्रेणानुजानीयात् ॥ पाठस्तु ॥ एतत्ते देव सवितर्यं प्रादुर्बृहस्पतये ब्र-
 ह्मणे । तेन यज्ञमय तेन यज्ञपतिं तेन मामय । मनोज्योतिर्जुपतामायस्य बृह-
 स्पतिर्यज्ञमिमं तनोतु । अरिष्टं यज्ञः समिमं दधातु विश्वेदेवास ॥ १० ॥ मादय-
 न्ताम् ॐ३ प्रातिष्ठति ॥ ॥ सवितर्देव ते तुभ्यमेतदेवमिदानीं क्रियमाणं यज्ञं
 मादुर्गजमानाः कथयन्ति । अनुज्ञापयन्तीत्यर्थः । किञ्च, त्वया मेरितो देवानां
 यज्ञे यो ब्रह्मा तस्मै ब्रह्मणे बृहस्पतये प्रादुः । तेन कारणेन त्वं यज्ञमय पालय ।
 तथा तेनैव कारणेन यज्ञपतिं यजमानमेतत्पुनश्चेत्ते । तथा तेनैव कारणेन मा-

वासऽहमादयंतामोऽप्रतिष्ठ ॥ ११ ॥ ॥ अग्नीषोमयोऽहजिति । मनु-
ज्जैष्ववाजस्यमाप्रसवेन प्रोहामि ॥ अग्नीषोमैतमपनुदतां योऽस्मां द्वे-
ष्टिष्वेव्यद्विष्टमोवाजस्यैतमपसुवेनापोहामि ॥ इहान्याऽहजिति म-
नूज्जैष्ववाजस्यमाप्रसवेन प्रोहामि ॥ इहान्याऽहजिति मपनुदतां योऽस्मां द्वेष्टि-

मवाऽभ्यर्च्य पाठय । किञ्च, ते नमः । आज्यसम्बन्धि ज्योतिर्जुपता दीप्यमानं
रूपं सेवताम् । यज्ञसम्बन्धिन्याज्ये त्वदीयं चित्तं स्यापयेत्यर्थः । किञ्च बृहस्पतिर्ष-
भमिमे तनोतु विस्तारयतु । किञ्च, विश्वेदेवासः सर्वे देवा इह यज्ञकर्मणि
मादयन्तां हव्यं कुर्वन्ताम् । एवं मार्थितः सविता देवः, ॐ ३ प्रतिष्ठेत्यनुज्ञां प्रपञ्च-
ति । ॐ १ मित्यङ्गीकारार्थः । तथाऽस्तु । प्रतिष्ठ मणत्रं कुरु । समिदाधानकाले
यजमानस्याऽभिषेत् प्रयाणयवगत्य सविता देवोऽङ्गीकृत्य मयातुं प्रेरयती-
त्यर्थः ॥ १० ॥ ११ ॥ द्वितीयेऽध्याये तृतीयोऽनुवाकः ॥ ३ ॥

तृतीये ब्रह्मसंवाग्निमन्त्रा उक्ताः । चतुर्थे तु व्यूहादिमन्त्रा उच्यन्ते ॥ का-
त्यायनः ॥ जुहूपभृगौ व्यूहस्यग्नीषोमयोरिति जुहूं प्रार्चीं दक्षिणेनोत्तानेनाग्नी-
षोमीयमिति तेरणोत्तरां नीचां, प्रतीचीं यथादेवतमप्यादिति ॥ जुहूपभृतोर्व्यूहनं
नाम परस्परविपरीतत्वेनापोहम् । तत्रोत्तानेन दक्षिणहस्तेन जुहूं प्रार्चीं प्रथ-
ममन्त्रमुच्चारयन्नुदेत् । वामहस्तेन दक्षिणभृतोऽपभृतं प्रतीचीं द्वितीयमन्त्र-
मुच्चारयन्नुदेत् ॥ तृतीयचतुर्थमन्त्राभ्यामैन्द्राग्नयाम्ने पुरोक्ताग्नीषोमीय-
यागवज्जुहूपभृतोर्व्यूहनं कुर्यात् ॥ प्रथममन्त्रपाठस्तु ॥ अग्नीषोमयोऽहजि-
तिमनूज्जैष्ववाजस्य मा प्रसवेन प्रोहामीति ॥ अग्नीषोमयोऽहजितीयपुरोडाशदेव-
तयोऽहजितिमनु अविष्टेन हविःस्वीकाररूपमुत्कृष्टं जयमनुष्टोत्रोऽज्जैष्ववाजमानो-
ऽहमुत्कृष्टजपं प्राप्तवानस्मि । वाजस्याग्नस्य पुरोडाशदेः प्रसवेनाभ्यनुज्ञ-
या मा प्रोहामि मां यजमानं जुहूपधारिणं प्रोत्साहयामि । यद्यप्युदतिधातुर्वि-
तर्क्यस्तथाप्युपमर्त्यशाब्द उत्साहवाची भवति ॥ द्वितीयमन्त्रपाठस्तु ॥
अग्नीषोमौ तमपनुदतां योऽस्म.य द्वेष्टि यं च वयं द्विष्टो वाजस्यैतं प्रसवेना-
पोहामि ॥ यः शत्रुरसुरादिरस्मान् द्वेष्टि अस्मदीयवज्राविनाशनाय द्वेषं करोति ।
यं चान्धमालस्यादिरूपमस्मदीयानुभावविरोधिनां शत्रुं वयं द्विष्टः । विनाशनो-
द्योगं कुर्यः । उपप्राविष्य तं शत्रुम् अग्नीषोमदेवौ अपनुदतां निराकुर्वताम् ।
अहमप्येतं द्विविधं शत्रुमुपभृद्व्यूहवाजस्य प्रसवेन पुरोडाशदेवताया अभ्यनु-

यंचंयं द्विष्मोवाजस्यैनं प्रसवेनापोऽहामि ॥ १ ॥ वसुभ्यस्त्वा । रु-
द्रेभ्यस्त्वादित्येभ्यस्त्वा ॥ संजानाथां यावापृथिवी मित्रावरुणौ त्वा-
वृष्ट्यावतां ॥ २ ॥ व्यंतुवयो । रिशोरिहाणामरुतां पृषतीं गच्छ ॥ व-
द्वापृदिनभूत्वादिवंगच्छततो नो वृष्टिमावह ॥ ३ ॥ वृक्षुप्पाऽअस्मि ।

अपोऽहामि निराकरोमि ॥ तृतीयतुरीयमन्त्रद्वयपाठस्तु ॥ इन्द्राग्न्योरुजि-
तिमनुजेषं वाजस्य या प्रसवेन मोहामि इन्द्राग्नी तमपनुदतां योऽस्मान् द्वेष्टि यं
च वयं द्विष्मो वाजस्यैनं प्रसवेनापोहामीति ॥ अग्नीषोममन्त्रवचौ व्याख्या-
तौ ॥ ऐन्द्राग्नपुरोडाशानुष्ठाने तावेतौ स्तव्यूहनमन्त्रौ ॥ १ ॥ कात्यायनः ॥
जुहा परिधीननक्ति यथापूर्वं वसुभ्य इति प्रतिपन्त्रमिति ॥ पाठस्तु ॥ वसुभ्यस्त्वा
रुद्रेभ्यस्त्वादित्येभ्यस्त्वेति ॥ हे मध्यमपरिधे वसुभ्यो वसुदेवतामीसर्थं त्वा त्वां
मध्यमपरिधिरूपमनयमीति शेषः । एव दक्षिणोत्तरपरिधिमन्त्रौ व्याख्यातौ ।
परिधिमयाजनेन सवनत्रयदेवताः प्रीयन्त इत्यभिप्रायः ॥ कात्यायनः ॥ स-
जानाथामिति प्रस्तरादानमिति ॥ पाठस्तु ॥ संजानाथां यावापृथिवी मित्रा-
वरुणौ त्वा वृष्ट्यावतामिति ॥ यावापृथिवी शुलोकदेव्यौ संजानाथामादीप-
मानमिमं प्रस्तरं सम्यमवगच्छताम् । हे प्रस्तर त्वां मित्रावरुणावेतन्नामकौ
देवौ वृष्ट्याऽवतां जलवर्षणेन पावयताम् ॥ २ ॥ कात्यायनः ॥ अनस्त्येनं
व्यन्तु वय इत्युग्रं जुहामुपभृति मर्ध्य मूलमितरस्यामिति ॥ इतरा ध्रुवा त-
स्यामित्यर्थः ॥ पाठस्तु ॥ व्यन्तु वयो रिशो रिहाणा इति ॥ वयः पक्षिणः,
रिशः व्यत्ययेन लकारस्य रेफः । लिप्तमित्यर्थः । रिहाणाः प्रस्तरगतमाज्य-
लेपं लिहाना व्यन्तु गच्छन्तु । वी गतिप्रजनकान्त्यसनत्वाद्नेष्टि धातुः ॥
कात्यायनः ॥ मरुतामिति नीचैर्हत्वा वृणमादायानुपहरतीति ॥ एकं वृणं प्र-
स्तरात् पृथक् कृत्वा तं च प्रस्तरं नीचैरोन्नत्वं यथा न भवति तथा धृत्वा व-
ह्नीं प्रदरेत् ॥ पाठस्तु ॥ मरुतां पृषतीं गच्छ । वशा पृथ्वीभूत्वा दिवं ग-
च्छ । ततो नो वृष्टिमावहेति ॥ हे प्रस्तर त्वं मरुतां मरुन्नामकानां देवानां स-
वान्धिनीं पृषतीं वाहनरूपामन्वां चित्रवर्णां गच्छ आप्नुहि । वायुवाहनवद्देगेन
गच्छेत्सर्थः । वशा पृथ्वीभूत्वा वशा स्वाधीना पृथ्विरत्पतनुर्गोस्तद्रूपत्वं मा-
प्य दिवं गच्छ शुलोकं आप्नुहि । कामधेनुवत् वृषिकरी भूत्वा स्वर्गं गच्छेत्स-
र्थः । ततः स्वर्गमाप्तेरुर्ध्वं नोऽस्मदर्थं वृष्टिमावह भूलोके तमानय ॥ ३ ॥ का-

चक्षुर्मपाहि ॥ यंपरिधिपर्यधत्वाऽअग्नेदेवपुणिभिर्गुह्यमानः ॥४॥
 तंत । ऽएतमनुजोषं भराभ्येषनेत्वदपचेतयाति ॥ अग्नेःप्रियपाथोऽपी-
 तं ॥ ५ ॥ सःस्रवभागास्थे । पायूहंतः प्रस्तरेष्ठाः परिधयश्चदेवाः ॥
 इमांवाचमभिविध्वेगृणंतऽआसद्यास्मिन्यर्हिपिमादपध्वः स्वाहावा-

त्यनः ॥ चक्षुष्या इत्यात्मनमालभत इति ॥ पाठस्तु ॥ चक्षुष्या असि
 चक्षुर्मे पाहीति ॥ हे अग्ने त्वं चक्षुष्या असि त्वदीयज्वालयान्धकारं नि-
 , वार्य चक्षुष्याः पालकोऽसि । अग्रे मे मदीयं चक्षुः पाहि । मस्तरमहरणेन
 मस्तत्तं चक्षुष उपद्रवं परिहरेत्यर्थः ॥ तमेतमभिप्रायं तिस्रिर्दर्शयति ॥ पाव-
 द्वा अध्वर्युः मस्तरं ग्रहरति तावदस्य चक्षुर्मपाते । चक्षुष्या अग्रेऽसि चक्षुर्म
 पाहीत्याह चक्षुरेवास्मं धत्त इति ॥ कात्यायनः ॥ परिधीननुमहरति यं परिधि-
 मिति प्रथममिति ॥ पाठस्तु ॥ यं परिधि पर्यधत्वा अग्ने देवपुणिभिर्गुह्यमा-
 नः । तं त एतमनुजोषं भराभ्येष नेत्वदपचेतयाता इति ॥ हे आइवनीयामे
 त्वं पुणिभिः प्राणिभिश्चेतनात्मकैरसुरैर्गुह्यमानः । गुह्यं संवरणे इति धातुः ।
 संघ्रियमाणः संरक्ष्यमानः सन् यं पारिधिं पश्चिमदिशि पर्यधत्वा असुरोपद्रवनि-
 वारणाय परिस्थापितवानसि ते तव जोषं प्रियं तमेतं परिधिम् अनुभरामि
 अनुक्रमेण हरामि । बह्वीं प्रक्षिपामि । एष परिधिस्त्वत्तः सकाशादपगतः सन्
 अपचेतयाति नैव चेतयतु । चितीं संज्ञान इति धातुः । त्वत्तोऽपगन्तु मा जाना-
 स्त्वित्यर्थः ॥ कात्यायनः ॥ इतरी च पुगपदमेः प्रियमितीति ॥ दक्षिणोत्तर-
 परिधी मन्त्रेण पुगपदं ग्रहरेत् ॥ पाठस्तु ॥ अग्नेः प्रियं पाथोऽपीतमिति ॥ हे
 दक्षिणोत्तरपरिधीं पुवामग्नेराहवनीयस्य प्रियमभिप्रेतं पाथोऽक्षम् अपीतम् अपि-
 गतम् ॥ अन्नमपि पाथं लप्स्यते इति हि यास्कः ॥ अग्नेरर्थे भवज्या प्राप्यतामि-
 त्यर्थः ॥ ४ ॥ ५ ॥ कात्यायनः ॥ सःस्रवभागा इति सःस्रवाज्जुहोति ॥ पा-
 ठस्तु ॥ सःस्रवभागा स्थेपा बृहन्तः मस्तर्रेष्ठाः परिधयश्च देवाः । इमा वाच-
 मभिविध्वे गृणन्त आसद्यास्मिन् बर्हिषि मादपध्वः स्वाहावादिति ॥ हे विध्वे-
 देवा एतन्नामकाः सर्वे देवा यूयं सःस्रवभागाः स्य विलीनमाज्यं सम्यक्
 स्रवतीति व्युत्पत्त्या सःस्रव इत्युच्यते । स एव भागो येषां विध्वेषा देवानां
 ते सःस्रवभागाः । तथाविधा भवत । इषा इष्यमाणेन सःस्रवलक्षणेनाक्षेन
 बृहन्तो महान्तः स्य । किञ्च, मस्तर्रेष्ठाः मस्तरस्यायिनो ये देवाः परिध-

८ ॥ घृताचीस्थोयुर्यौपातः सुम्नेस्थः सुम्नेमाघत्तं ॥ ६ ॥ ॥ अग्नेदब्धा-
पो । शीतमपाहिमादियाः पाहिप्रसित्यैपाहिदुरिष्यैपाहिदुरभ-

यश्च परिधिभावमात्राश्च देवाः सन्ति ते विश्वे सर्वे देवा इमा मदीया वाच-
म् अभियुणन्तः सर्वत्र वर्णयन्तः । अयं यजमानः सम्पग्वजतीत्येवं सर्वेषां
देवानामग्रे कथयन्तो युयमासयात्रोपविश्यास्मिन् बर्हिषि एतस्मिन्मदीये
यज्ञे पादयध्वं हृष्टा भवत । स्वाहेति वादित्येतौ शब्दौ इविर्दानार्थौ । स-
र्वथा दत्तमित्येवमादरं दर्शयितुं शब्दद्वयप्रयोगः ॥ ननु बृहदारण्यके, स्वाहा
वपदिति शब्दद्वयं दैविकइविर्दानमास्नातम् ॥ देवा उपजीवन्ति स्वाहाकारं
च वपदकारं चेति श्रुतेः । न तु वादित्ययं शब्दो दानार्थे श्रुतः । नैव दोषः ।
वपदित्यस्यैव प्रत्यक्षत्वपरिहाराय वादित्येवं शब्दान्तरेण प्रयुज्यमानत्वात् ॥
तदेव तित्तिरिणा विस्पष्टमुक्तम्— यद् वपद् कुर्याद् यातयामा वपदकारः स्याद्
यम् वपद् कुर्याद्रसागसि यज्ञः इत्युर्वपदित्याह परोक्षमेव वपद् करोति नान्य-
स्य यातयामा वपदकारो भवति । न यज्ञः रसागसि घ्नन्तीति ॥ ननु विश्वेषां
देवानां नास्ति सस्त्वभागत्यं, किन्तु वस्वादीनामेव ॥ तथा तित्तिरिणोक्तम् ॥
वसवो वै रुद्रा आदित्याः सस्त्वभागा इति ॥ नायं दोषः । विश्वशब्देन
वस्वादीनामपि विवक्षितत्वात् । वस्वादीन् प्रकृत्य विश्वशब्दवाच्यत्वमपि ति-
त्तिरिणोक्तम् ॥ एते हि विश्वेदेवा इति ॥ कात्यायनः ॥ घृताची इति धुरि-
निदधाति ॥ शकटस्य या घूर्तस्थां जुह्वयन्ती निदध्यात् ॥ पाठस्तु ॥ घृता-
चीस्थो युर्यौपातः सुम्ने स्थः सुम्ने मा घत्तमिति ॥ हे जुह्वयन्ती युवां घृता-
ची घृतमञ्जतः प्राप्नुत इति घृतच्यौ स्थो भवतः । तथापिपे युवां धुर्यावन-
द्वाही धुरमईत इति तद्व्युत्पत्तेः । पातं रसतम् । किञ्च युवां सुम्ने स्थः सुत-
क्ये भवतः । तस्मात् सुतमाघत्तनास्थापयतम् ॥ ३ ॥ इति द्वितीयेऽध्याये दु-
रीयोऽनुवाकः ॥ ४ ॥

तुरीये स्तुभ्यहनादिमन्त्रा उक्ताः । पञ्चमे स्तुक्स्तुवमग्रहादिमन्त्रा उ-
च्यन्ते ॥ कात्यायनः ॥ स्तुक्स्तुवं प्रष्टव्यमेऽदब्धावयिविति ॥ पाठस्तु ॥ अ-
ग्नेऽदब्धापोशीतम पाहि मा दियोः पाहि प्रसित्यै पाहि दुरिष्यै पाहि दुरभ-
न्ये । अविषमः पितुं कृणु सुषदायोनो स्वाहावाद् इति ॥ दम्नोतिर्हितक-
र्मा । आपुरिति मनुष्यनाम । अदब्धमापुरर्हिततो मनुष्यो यजमानरूपो य-

न्यै ॥ भृष्टिपुनः पितृकृणुमुपदायोनौस्वाहावाद् ॥ १ ॥ भृग्नये
संवेशपतये स्वाहा सरस्वत्यै यशो भगिन्यै स्वाहा ॥ उल्लखले मुसले-
यच्च शूर्प आशिश्लेप इपदि यत्कपाले ॥ २ ॥ उत्सुपो विप्रुषः । संजु-
होमिसत्याः संतु यजमानस्य कामाः स्वाहा ॥ आप्यायतां ध्रुवाद्दवि-
षा धृतेन यज्ञं यज्ञं प्रतिदिष्यद्भ्यः ॥ सूर्यायाऽऊधोऽअदित्याऽउपस्थऽउ-

स्याग्नेः सोऽयमदन्धायुः । अश मोजन इति धातुः । अशितम भोजनम् ।
यद्वा, अशूङ् व्याप्ताविति धातुः । व्यापकतम । उक्तविशेषणद्वययुक्त हे अग्ने
दिद्युरिति वज्रनाम । तस्माच्छत्रुमयुक्ताद्वज्रसगादापुधान्मां पाहि । मसित्यै ।
बन्धनहेतुवदालाविशेषः मसितिः । तस्याः शत्रुमयुक्ताया मां पाहि । दुरिष्टिरिशास्त्री-
यो पागस्ततो मां पाहि । दुराघनी दुर्भोजनं तस्मान्मां पाहि । पितुरित्यजनाम,
नोऽभ्यदीपं विपरहितं कुरु । योनिरिति गृहनाम, सुपदा मुष्टुसदने सम्पगव-
स्थानयोग्ये योनौ गृहे मां स्थापयेति शेषः । स्वाहा वादित्येतदुभयं पूर्ववद्
व्याख्येयम् ॥ १ ॥ कात्यायनः ॥ दक्षिणामनौ जुहोत्यग्नय इति, सरस्वत्या इति
चेति ॥ प्रथममन्त्रपाठस्तु ॥ अग्नये संवेशपतये स्वाहेति ॥

स्त्रीपुंसयोरभिलाषपूर्वकम् एकत्र शयनं संवेशः । तस्य पतिर्योऽग्निस्तस्मै
स्वाहा हविर्दत्तम् ॥ द्वितीयमन्त्रपाठस्तु ॥ सरस्वत्यै यशोभगिन्यै स्वाहेति ।
जीवतः पुरुषस्य यशसा यशस्तस्य यशसो भगिनी वायूषा सरस्वती तथा-
विधायै हविर्दत्तम् ॥ कात्यायनः ॥ उल्लखले इति पिष्टलेऽपि जुहोतीति ॥
पाठस्तु ॥ उल्लखले मुसले यच्च शूर्प आशिश्लेप इपदि यत्कपाले । उत्सुपो
विप्रुषः संजुहोमि सत्याः सन्तु यजमानस्य कामाः स्वाहेति ॥ उल्लखादिपञ्च-
सु तच्चक्षुषापाकारकाले यद्यदीपद्विविराशिश्लेप सर्वतः श्लिष्टमपूत । किञ्च । उ-
त्सुपः शूर्पपाता विप्रुषो हविर्द्रव्यस्य विन्दवो ये सन्ति तत्सर्वं जुहोमि यथा
नावशिष्यते तथा सम्पत् जुहोमि । तेन होमेन यजमानस्य कामाः सत्याः
सन्तु । यत्कामितं तत्सर्वं लभताम् ॥ कात्यायनः ॥ अनदायावदाय ध्रुवाम-
भिधारयत्याप्यायतामितीति ॥ ध्रुवायामवस्थितं घृतं यदा यदा होतुमवद्यति
तदा तदा तां ध्रुवामभिधारयति । पुनर्घृतेन, पूरयेत् ॥ पाठस्तु ॥ आप्याय-
तां ध्रुवा हविषा धृतेन यज्ञं यज्ञं प्रति देवयद्भ्यः । सूर्यायाः ऊधो अदित्या
उपस्थ उरुधारा पृथिवी यज्ञे अस्मिन् इति ॥ देवयद्भ्यः देवानाम्नादीन् पान्ति

रुधारापृथिवीयुञ्जेऽमस्मिन् ॥ ३ ॥ देवां गातुविदो । गातुमित्वा-
गातुर्मत ॥ मनसस्पतमं देवयज्ञस्त्वाह्वावर्तेधाः ॥ ४ ॥ संभ-

मः अनुवर्ति यष्टुमित्येवं विग्रहे सति देवयज्ञो यजमानास्तेभ्यस्तदुपकारार्थं यज्ञं
यज्ञं मति यद्वा यद्वा यजमानमुपस्थितं तदा तदा हविषा घृतेन हविष्यसिष्ट-
र्थं संस्कारयुक्तो नाश्वेन धुनास्थितेन स्थापिता स्सूक् आप्यायतां सर्वतः पू-
र्यताम् ॥ अदित्या उपस्थे । पृथिव्या उत्तमङ्गे या सूर्या धेनुरस्ति सुष्ठु ईरजं
तृणमल्लणार्थं गमनं पुनरपि दोहनार्थं गृहगमनं यस्या धेनोरस्ति सा धेनुः
सूर्या । तस्या ऊपस्तनानां मूलभागः क्षीरपूर्णं पयः, आप्यायनामित्यनुवर्तते ।
सर्वतो वर्धतामित्यर्थः । अस्मिन् यज्ञे अस्माभिरनुष्ठीयमाने पृथिवी या देव-
यजनरूपा विद्यते । सेयगुरुधारा बहुविधधारोपेता भवत्विति शेषः । तथा सति
न कदाचिदियं ध्रुवा रिक्ता भवति ॥ तदेतद् ध्रुवाया आप्यायनमन्वयव्यति-
रेकाभ्यां तित्तिरिर्दर्शयति । ध्रुवां वै रिच्यमानं यज्ञोऽनुविच्यते । यज्ञं यजमानो
यजमानं मजा धुरामाप्पायमानां यज्ञोऽन्वाप्पायते यज्ञे यजमानो यजमानं मजा
इति ॥ २ ॥ ३ ॥ कात्यायनः ॥ यमित्यनुनुदोति देवा गातुविद इतीति ॥ पाठस्तु ॥
देवा गातुविदो गातुमित्वा गातुमित । मनसस्पतमं देव यज्ञः स्वाहा वाते
धा इति ॥ कै मे शब्द इति धातुः । गीयते नानाविधैर्बैदिकशब्दैः प्रतिपाद्य-
म् इति गातुर्गङ्गाः । तं विदन्ति जानन्तीति गातुविदः । तादृशा हे देवा गातु-
मित्वा अस्मदीयो यज्ञः प्रवृत्त इति विदित्वा । एतिधातोर्गेत्यर्थस्य ज्ञानार्थत्वमु-
पचर्यते । गातुमिति तं यज्ञं गच्छत । यद्वा गातुं गन्तव्यो मार्गः । अस्मदीयेन
यज्ञेन तुष्टाः सन्तः स्वकीयं मार्गं गच्छत । हे मनसस्पते देवान् यष्टुमस्मदी-
यस्य मननः प्रेरणेन पाठक परमेस्वर, इममनुष्ठितं यज्ञं स्वाहा त्वद्धस्ते ददा-
मि । देव वागे वायुरूपे देवे धाः स्थापय । यज्ञोपक्रमे, वाताद् यज्ञः प्रयुज्यता-
मिति मन्त्रेण वातस्य यज्ञप्रवर्त्तकत्वमुक्तम् । अतः समाप्तावपि वाते यज्ञस्या-
पनमुच्यते । नदेनागिचिरिर्दर्शयति ॥ ब्रह्मनादिनो वदन्ति सत्या अध्वर्युः स्या-
त् । योऽयं पवते यज्ञं प्रयुङ्क्ते तदेनं प्रतिष्ठापयतीति । वाताद्वाध्वर्युर्गङ्गां प्रयुङ्क्ते
देवा गातुविदो गातुमित्वा गातुमित्वा । यत एव यज्ञं प्रयुङ्क्ते तदेनं प्र-
तिष्ठापयतीति ॥ ४ ॥ कात्यायनः ॥ योऽहः संवर्द्धिरतीति ॥ जुहोतीत्य-
नुवर्त्तते ॥ पाठस्तु ॥ सम्पर्विरुद्धा हविषा घृतेन समादित्येवैष्टुमिः सम्पर्विः

हिंक्ता हविषा घृतेन समोदित्यैव सुभिः समरुद्धिः ॥ समिद्रो विश्व-
देवो भिरंक्तां दिव्यनभोगच्छतुषस्वाहा ॥ ५ ॥ कस्त्वा । विमुञ्च-
ति मत्वा विमुञ्चति कस्मै त्वा विमुञ्चति तस्मै त्वा विमुञ्चति ॥ पोषां
रक्षसां भागोऽसि ॥ ६ ॥ वेतो । स्युष्ये पोषि पतो ग्रीवाऽपवेवि-

समिन्द्रो विश्वदेवो भिरङ्गा दिव्यं नभो गच्छत यत्स्वाहेति ॥ इन्द्रो देवः
हविःसंस्कारयुक्तेन घृतेन वर्द्धिर्धौ समङ्गां सम्यगञ्जनोपेनं करोतु । स चेन्द्रः
केवलो न भवति, किन्तादित्यैव सुभिश्च द्विरर्षगणदेवैः सहितः समङ्गमित्य-
नुवर्तेते । तथा मरुद्गणदेवैः सहितः समङ्गाय । तथा विश्वेदेवेभिर्विश्वनाय-
कैश्च गणदेवैः सहितः समङ्गाय । एतद्भिरेव देवैरक्तं तदित्यध्याहारः । नभ
इत्यादिश्रनामसु पञ्चमे । तदुक्तं वर्द्धिर्दिव्यं शुलोके वर्तमानं नभो गच्छतु ।
आदित्यं प्राप्नोतु स्वाहा । इदं वर्द्धिर्वोद्देशेन दत्तम् ॥ ५ ॥ कात्यायनः ॥
वेद्या प्रणीता निनयति परीत्य कस्त्वेतीति ॥ परीत्य होमस्यानात् प्रत्याहृत्ये-
त्पर्यः ॥ पाठस्तु ॥ कस्त्वा विमुञ्चति स त्वा विमुञ्चति कस्मै त्वा विमुञ्चति तस्मै
त्वा विमुञ्चति । पोषायेति ॥ पूर्वाध्याये, असे व्रतपत इत्यनुवाके, कस्त्वा
युनक्तीत्ययं यज्ञयोगमन्त्रः प्रजापतिदेवस्यो यथा व्याख्यातस्तथैवायं यज्ञवि-
मोक्तमन्त्रो व्याख्येयः । किमर्थोऽयं यज्ञविमोक्तः ? पोषाय, यज्ञपानं पोषयितुम् ।
एतस्य विमोक्तस्याभावे यजमानोऽप्रतिष्ठितः स्यात् । विमोक्ते त्वसौ प्रति-
निष्ठिति । तदुभयं तित्तिरिर्दर्शयति ॥ यो वै यज्ञं प्रयुज्य न विमुञ्चत्यप्रतिष्ठानो
वै स भवति । कस्त्वा युनक्ति स त्वा विमुञ्चतीत्याह । प्रजापतिर्वै-
कः प्रतिनैवैनं युनक्ति प्रजापतिना विमुञ्चति प्रतिष्ठित्या इति ॥ का-
त्यायनः ॥ पुरोडाशकपालेन कण्ठानपास्यत्ययः कृष्णाजिनः रक्षसा-
मिनीति ॥ भागोऽतीति मन्त्रशेषः । हे कणसमूह त्वं रक्षसामपेक्षितो भागो-
ऽसि । तेषा नीचजातिस्त्राचिकृष्टकणरूपो भागो युक्तः ॥ ६ ॥ कात्यायनः ॥
मूलादुपवेधं करोति वेपोऽमीति ॥ यदा पलाशशाखां छित्त्वा यजमानस्य
पश्चन् पाहीति व्युहति ॥ पाठस्तु ॥ वेपोऽस्युपवेपो द्विपतो ग्रीवा उपवेवि-
द्हीति ॥ वेप इति कर्मनाम । हे शाखामूल, त्वं वेपोऽसि कर्मात्मको भवसि
तथा उपवेपोऽसि वेपस्य समीपगत उपकारी भवसि । द्विपतो द्वेपं कुर्वतो
राक्षसादिर्ग्रीवा गलभदेशानुपवेविद् द्वि समीपमागत्यातिशयेन भविष्यति । उत्तरं

द्वि ॥ वेशां ऽअग्नेसुभगधारयेह ॥ ७ ॥ ऋद्धाः कर्मण्या । ऽअनपा-
यिनो यथासन् ॥ जुहोमि त्वा सुभग सौभगाय पुरुतमं पुरुहूत श्रव-
स्यन् ॥ ८ ॥ ॥ संवर्चसा । पयसा संतनूभिरगन्महि मनसा सश्शि-
वेन ॥ त्वष्टा मुदत्रो विदधातुरायोनुमाप्नुतन्वो यद्विलिष्टं ॥ ९ ॥
पञ्चशं । चतुर्वेपथं ॥ शिवे संतिष्ठस्वारिष्टे संतिष्ठस्त्विष्टे

मन्त्रद्वयं लिङ्गानुमारेणापि यथास्थानं विनिर्णय्यम् । तत्राद्येन मन्त्रेणाग्निं
प्रार्थयते ॥ पाठस्तु ॥ वेशान् अग्ने सुभग धारयेद्देति ॥ सुभग शोभनभारगप-
पन्न, हे अग्ने, इहास्मिन् कर्मणि वेशान् धारय हविषां प्रवेशान् पोषय ॥ ७ ॥
द्वितीयमन्त्रेण पयोऽलक्षणं हविः स्तुवन् जुहोति ॥ पाठस्तु ॥ ऋद्धाः कर्मण्या
अनपायिनो यथा सन् । जुहोमि त्वा सुभग सौभगाय पुरुतमं पुरुहूत श्र-
वस्यन् इति ॥ ऋद्धाः अग्निमावृत्य स्थिताः कर्मण्याः । कर्मणि पूजार्हा देवा
अनपायिनः कदाचिदप्यगताः । तथा सन् येन प्रकारेण भवन् भवन्तीत्यर्थः ।
तथा हे सुभग शोभनभारगपोषणं पुरुहूतं बहुभिर्पजमानैराहूतं बह्वे त्वां श्रव-
स्यन् स्तुवन् सौभगाय यजमानस्य सौभाग्यसिद्ध्यर्थं, पुरुतमम् अतिशयेन
प्रभूतं हविर्जुहोमि ॥ ८ ॥ इति द्वितीयेऽध्याये पञ्चमोऽनुवाकः ॥ ५ ॥

पञ्चमे स्तुक्स्तुवमद्वा मन्त्रा उक्ताः ॥ पष्ठे यजमानमन्त्रा उच्यन्ते ॥ कात्यायनः ॥
पूर्णपात्रं निनयति परीत्य सन्तानं यजमानोऽञ्जलिना मतिष्ठति संवर्चसे-
ति मुखं विष्टे इति ॥ पाठस्तु ॥ संवर्चसा पयसा सन्तनूभिरगन्महि मनेमा
सश्शिवेन । त्वष्टा मुदत्रो विदधातु रायोऽनुमाप्नुतन्वो यद्विलिष्टमिति ॥ वर्चसा
ब्रह्मवर्चसेन समगन्महि वयं सङ्गता भवामः । तथा पयसा क्षीरादिरसेन समगन्म-
हीत्यनुवर्तते । तनूभिरनुष्ठानसमैः शरीरावयवैः समगन्महि । शिवेन सतीचीनेन
कर्मणा श्रद्धायुक्तेन मनसा समगन्महि । किञ्च मुदत्रः त्वष्टा शोभनदानोपेतः
स्रष्टानामको देवो रायो पनानि विदधातु संपादयन् । तन्वः शरीरस्यात्मदी-
पस्य यद्विलिष्टं विवोपेण न्यूनपङ्कं यदस्ति तदतिशयेन चः अनुमाप्नुत न्यूनत्व-
परिहारेणानुक्लृप्तं कृत्वा शोभयतु ॥ ९ ॥ कात्यायनः ॥ यज्ञं शं च त इति वेदिमा-
लभत इति ॥ पाठस्तु ॥ यज्ञं शं च त उप च शिवे मे सन्तिष्ठस्वारिष्टे मे सन्तिष्ठस्त्व-
न्निष्टे मे संतिष्ठस्तेति ॥ शमिति सुप्रभ, त्वेत्सुपचयोऽभिष्टिदिः । चकारावन्वोऽन्य-
समुपयार्थः । अस्त्वित्यध्याहारः । हे यज्ञ ते तव सुप्रभस्तु । अभिष्टिदिरप्यस्तु ।

संतिष्ठस्व ॥ २ ॥ दिवि विष्णु । व्यंकस्तजगतेन छन्दमाततो निर्भक्तः ॥ योस्माद्वेष्टियं च वयं द्विष्मः ॥ यतरिष्टे विष्णुर्व्यंकस्तत्रैष्टु-
मेन छन्दमाततो निर्भक्तः ॥ योस्माद्वेष्टियं च वयं द्विष्मः ॥ पृथिव्यां
विष्णुर्व्यंकस्तगायत्रेण छन्दमाततो निर्भक्तः ॥ योस्माद्वेष्टियं च वयं
द्विष्मः ॥ ३ ॥ अस्मादंनोद्व्यप्रतिष्ठायाऽअगन्मस्वः ॥ संज्यो-
तिषाभूम् ॥ ४ ॥ स्वयभूरसि । श्रेष्ठारश्मिर्वर्चोदाऽअसिबर्चोभिवे-

किञ्च ये यजमानस्य शिवे शान्तिनिमित्तं संतिष्ठस्व, हे यज्ञ शान्तो भव । अरिष्टे मे
हिंसा तन्निमित्तं मे मम एतरेषां ह्यर्थं संतिष्ठस्व । तथा स्वित्तेऽभीष्टे मन्तिष्ठ-
स्व ॥ २ ॥ कात्यायनः ॥ विष्णुक्रमानुक्रमते दिवि विष्णुरिति प्रतिमन्त्र-
मिति । विष्णुपादस्त्रज्या स्वकीयपादस्य भूमौ प्रक्षेपा विष्णुक्रमाः ॥ प्रथम-
मन्त्रपाठस्तु ॥ दिवि विष्णुर्व्यंकस्तजगतेन छन्दसा ततो निर्भक्तः ॥ योऽस्मान्
द्वेष्टि यं च वयं द्विष्म इति ॥ विष्णुशब्दाभिधौ यज्ञपुरुषः, जगतेन छन्दसा
जगती छन्दोरूपेण स्वकीयपादेन दिवि घुलोके व्यंकस्त विशेषेण क्रमणं कृ-
तवान् । तथा सति ततो घुलोरान् निर्भक्तं भागरहितं कृत्वा, शत्रुभिः मारि-
तः । कोऽसौ शत्रुः । योऽस्मान् द्वेष्टि यश्चास्माभिर्द्विष्यते द्विविधोऽप्यसौ शत्रुः ॥
द्वितीयवृत्तीययोर्मन्त्रपाठस्तु ॥ अन्तरिक्षे विष्णुर्व्यंकस्तजैष्टुभेन छन्दसा त-
तो निर्भक्तः । योऽस्मान् द्वेष्टि यं च वयं द्विष्म इति ॥ पृथिव्या विष्णुर्व्यंकस्त
गायत्रेण छन्दसा ततो निर्भक्तः । योऽस्मान् द्वेष्टि यं च वयं द्विष्म इति च ॥
एतौ द्वौ मन्त्रौ प्रथममन्त्रवद् व्याख्येयौ ॥ ३ ॥ ॥ कात्यायनः ॥
अस्मादन्नादिनि भागमवक्ष्यन् इति ॥ यो यजमानस्य द्विविधां गन्तव्येति । अ-
स्मात्पुरतो वर्तितादश्चाद्यजमानमवन्धिहविर्भागाभिर्भक्त इत्यादिको वाक्यशेषो-
ऽनुवर्त्तनीयः ॥ कात्यायनः ॥ अस्यै प्रतिष्ठाया इति भूमिपिति । इत आरभ्य
पञ्चसु विनिर्गोमेधवेक्षत इति पदमनुवर्त्तते । अस्यै पुरतो दृश्यमानाये प्रति-
ष्ठाप्यै प्रतिष्ठितोऽर्थः समुत्तिष्ठति ॥ इत्यादिके पूर्ववदनुवर्त्तनीयम् ॥ कात्यायनः ॥
अगन्म स्वरिति प्रागेति ॥ पूर्वस्या दिश्यस्यिनः स्वर्गलोकः स्वरित्यभिधी-
यते । तं लोकमगन्म यज्ञाऽनुष्ठानेन वयं प्राप्तवन्तः ॥ कात्यायनः ॥ संज्यो-
तिषेत्वाहवनीषामिति ॥ अभूमेति मन्त्रशेषः । ज्योतिषा आहवनीयवृत्तेन
सप्तभूम वयं संगता अभूम् ॥ ४ ॥ कात्यायनः ॥ स्वयंभूरिति सूर्यमिति ॥

हि ॥ सूर्यस्याहृतमन्वावर्ते ॥ ५ ॥ अग्नेगृहपते सुगृहप्रतिरहंत्वया
 गृहपत्याभूयासं ॥ सुगृहप्रतिस्त्वंमर्पागृहपत्याभूयाः ॥ ६ ॥ अ-
 स्थूरिणोगार्हपत्यानिस्तुशत॒हिमाः तिग्मेन॑नस्तेजसा॒संशिश-
 धिर्सूर्यस्याहृतमन्वावर्ते ॥ ७ ॥ उरुविष्णो । विक्रमस्त्वरुश्रयापन-
 स्तूषि ॥ घृतंघृतयोनेपिब्रमंयज्ञपतितिर ॥ ८ ॥ ततो॑मि । तंतु-

असि श्रेष्ठो रश्मिरिति मन्त्रशेषः । हे सूर्य त्वं स्वयंभूः स्वतः सिद्धः श्रेष्ठो-
 ऽत्यन्तप्रशस्तः रश्मिरसि दीप्तिरूपोऽसि ॥ कात्यायनः ॥ वर्चोदायं कामं
 कामयत इति ॥ काममुद्दिश्य सूर्यमवेक्षेतेति शेषः ॥ पाठस्तु ॥ वर्चोदा असि
 वर्चो मे देहीति । तेजोवाचिना वर्चःशब्देनावेक्षितः कामः सर्वोऽप्युपलक्ष्यते ।
 हे सूर्य त्वं वर्चोदा अपेक्षितफलमदोऽसि । अतो मे मयं वर्चो देहि अपेक्षितं
 मयच्छ सूर्यस्येत्थमुवर्त्तते ॥ मदाक्षिणमिति ॥ आहृतमन्वावर्ते इति मन्त्रशेषः ।
 सूर्यस्य संपन्नि आहृतं यदावर्चमानमस्ति तदनुहृत्तापि आवर्ते मदाक्षिण्येना-
 वर्तनं करोमि ॥ ५ ॥ कात्यायनः ॥ गार्हपत्यमुपतिष्ठतेऽग्रे गृहपत इतीति ॥ पाठ-
 स्तु ॥ अग्ने गृहपते सुगृहप्रतिरहं त्वया गृहपत्या भूयामस्य । सुगृहप्रतिस्त्वं मया गृह-
 पत्याभूयाः । अस्थूरिणो गार्हपत्यानि भन्तु इति । गृहपतेऽस्मदीयगृहस्य पालक हे
 अग्ने गृहपत्या गृहपालकेनत्वया रक्षामादेनेत्यर्थः । अहमपि सुगृहपतिः सुगृहस्य
 पालको भूयाममातया रममपि गृहपत्या मया गदीयमेतयेत्यर्थः । गृहपतिर्भूया गृह-
 पालको मय । एवं मतिनोऽस्माकं गार्हपत्यानि गृहपतिभ्या र्हीपुरुषाभ्यां निष्पा-
 दयानि कर्माणि । अस्थूरिशब्देन स्थूलमनुष्ठानाभ्यामलक्षणमभिधीयते । तद्रहितं
 यथा भवति तथा सत्त्वगनुष्ठितानि भवन्त्यित्यर्थः ॥ कात्यायनः ॥ शत॒हिमा
 इति ध्रुवादिति ॥ पाठस्तु ॥ शत॒हिमाः तिग्मेन॑ नस्तेजसा॒संशिश-
 ति ॥ हे सूर्य शत॒हिमाः । शतमेतस्याशानि वर्षाणि । हिमशब्दो देवम-
 ऋतुमाचष्टे ॥ तथाच तिचिरिन्वाचष्टे ॥ शत॒हिमा इत्याह शतंता देवन्ताति-
 चिवापेति धेनुदोहेति ॥ हिमशब्दमूर्चिर्नर्तमन्स्त्वशुक्ताः संवत्सरा लक्ष्यन्ते ।
 शतसंवत्सरेषु निरन्तरं नः अस्मान् तिग्मेन तीक्ष्णेन तेजसा अनुष्ठानादिमका-
 शनेन मंशाधि मम्यक् शिक्षय ॥ कात्यायनः ॥ सूर्यस्येत्थावर्त्तते मदाक्षिणमिति ।
 आहृतमन्वावर्ते इति मन्त्रशेषः पूर्ववशात्त्येयः ॥ ६ ॥ ७ ॥ कात्यायनः ॥
 गन्धति मादुःखिण्य इति ॥ पाठस्तु ॥ उरु विष्णो विक्रमस्त्वरुश्रयापनस्तूषि ।

रस्पनुमातनुहि ॥ अस्मिन्न्यज्ञेऽस्यासाधुकृत्यायामस्मिन्ननेस्मिन्नलो-
के ॥ ९ ॥ इदमे । कर्मदंवीर्येषुबोनुसंतनोतु ॥ अग्नेव्रतपतेव्रतमंचा-
रिष्वतदशकंतन्मेराधि ॥ इदमहं य एवास्मि स एवास्मि ॥ १० ॥ ॥

घृतं घृतयोने पित्र प्रथयद्गपतिं तिर । ततोऽसि तन्तुरस्पनुमातनुहि । अस्मिन्
यज्ञेऽस्यासाधुकृत्यायामस्मिन्ननेस्मिन्नलोक इति ॥ विष्णो उरुक्रमस्त्र महद्यथा
भवति तथा यज्ञविघातकासुराविनाशेन पराक्रमं कुरु । नोऽस्माकं क्षयाय नि-
वासायम् । उरु कृषिं विस्तीर्णं स्थानं कुरु । हे घृतयोने घृतमेव योनिज्वालो-
त्पत्तिकारणं यस्यासौ घृतयोनिरग्निः । तथाच मन्त्रान्तरमन्यत्रास्नातम् ॥ घृत-
प्रतीको घृतयोनिरग्निश्च ॥ अतोऽग्निरूपं हे विष्णो, घृतं पित्र । पीत्वा च यज्ञपतिं
यजमानं प्रमत्तिर प्रकर्षेण वर्धय । तिरतिघातुर्दृष्टव्यः । ततोऽसि हे विष्णो त्वं वि-
स्वतोऽसि । तथा तन्तुरसि । ब्रह्मादिसंततिरूपोऽसि अनुमातनुहि । विस्वतं तद्-
पमनुसृत्य मामप्यभीष्टप्रदानेन वित्तारय कास्मिन् विषय इत्याकाङ्क्षायामु-
च्यते । अस्मिन्ननुष्ठीयमाने यज्ञे तथास्यां शिष्टैरनुष्ठीयमानायां साधुकृत्यायां
विद्याविनयादिरूपक्रियायां तथाऽस्मिन्नने दृश्यमाने भोज्यवस्तुनि तथास्मि-
न्नलोके इदानीं वर्तमाने श्रुत्युभयसादेयुक्ते मनुष्यलोके एतेषु सर्वेषु विषयेषु
मां वर्धयेत्यर्थः ॥ ८ ॥ ९ ॥ कात्यायनः ॥ पुत्रस्य नाम शुक्लातीदं म इत्या-
त्मन इति ॥ स्वस्य यः पुत्रस्तन्नामोच्चारयेत् ॥ पाठस्तु ॥ इदं मे कर्मदं वीर्यं
पुत्रोऽनुसन्तनोस्त्विति ॥ इदमिदानीमनुष्ठीयमानं मे मदीयं कर्म यदस्ति य-
दपीदं वीर्यमेतत्कर्मफलमस्ति तद्भयं पुत्रोऽस्मदीयो देवदचारूपः, अनुसं-
तनोतु अनुक्रमेण सन्ततं करोतु ॥ कात्यायनः ॥ व्रतं विद्यजते येनोपेयादि-
ति ॥ आदौ व्रतोपायनकाले येन विकल्पितेनाग्ने व्रतपत इदमहमिति व्रतं स्वी-
कृतं समाप्तावपि तदनुसारेण द्वयोरन्यतरेण व्रतं विद्यजेत् ॥ अत्राऽयं प्रथम-
मन्त्रे पाठविशेषः ॥ अग्रे व्रतपते व्रतमचारिणं तदशकं तन्मेऽराधीति ॥ व्रतपते
व्रतस्य कर्मणः पालक हे अग्रे, व्रतमचारिणं कर्मानुष्ठितवानस्मि, तदशकं त्वद-
नुग्रहात् कर्मशक्तोऽभवं, त्वया च मे मदीयं तत्कर्मफलमराधि साधितम् ॥ द्वितीय-
मन्त्रपाठस्तु ॥ इदमहं य एवास्मि स एवास्मीति ॥ उपक्रमवेलायामिदं व्रतमहंकारेण
इति सङ्कल्प्य यः स्थितोऽस्मि स एवाहमिदानीं स्वल्पसादात् सङ्कल्पितकर्म-
समाप्तिं कृत्वा स्थितोऽस्मि ॥ १० ॥ इति द्वितीयेऽध्याये षष्ठोऽनुवाकः ॥ ६ ॥

अग्नये कव्यवाहनाय । स्वाहा सोमाय पितृमते स्वाहा ॥ अपहताः
ऽअमुरारक्षाः सिवेदिपदः ॥ १ ॥ येरूपाणि । प्रतिमुचमानाऽअसु-
राः सन्तः स्वधया चरन्ति ॥ परापुरो निपुरो ये भरन्त्यग्निष्टान् लोका-
स्पृणुदात्यस्मात् ॥ २ ॥ अत्र पितरो । मादयध्वं यथाभागमावृषा-
यध्वं ॥ अमीमदन्त पितरो यथाभागमावृषायिपत ॥ ३ ॥ नमो वः ।

षष्ठे याजमानमन्त्रा उक्ताः ॥ तावता दर्शपूर्णमासेष्टिः समाप्ता ॥ अथ
तस्मै पिण्डविद्यज्ञमन्त्रा उच्यन्ते ॥ कात्यायनः ॥ पारतन्तुलमपूर्णं अथ-
पित्वाऽभिषार्येद्वास्प मेक्षणेन जुहोत्यग्नय इति सोमायेति चेति ॥ पाठस्तु ॥
अग्नये कव्यवाहनाय स्वाहा सोमाय पितृमते स्वाहेति ॥ पितृणामग्निः कव्य-
वाहनामकः । तथाच तित्तिरेणः समाम्नातम् ॥ त्रयो वा अग्ने हव्यवाहनो
देवानां, कव्यवाहनः पितृणां, महरक्षा अमुराणामिति ॥ कवयः क्रान्तद-
क्षिणः पितरस्तेषां सर्वेऽग्नि कव्यं इति । तद्वेदुषाधिकारो यस्यास्ति स कव्य-
वाहनस्तस्मात् । अग्नये स्व हा हविर्दक्षम् । पितृमान् पितृसंयुक्तः । तस्मै सोम-
नामकाय देवाय स्वाहा हविर्दक्षम् ॥ कात्यायनः ॥ दक्षिणेनोऽङ्घ्रित्यपहता-
इतीति ॥ पाठस्तु ॥ अपहता अमुरा रक्षाऽसि वेदिपद इति ॥ वेद्यां सीद-
न्तीति वेदिपदः । तथाविधा अहता वेदेः सकाशादपनीय वारिताः, वेद्या
रक्षाऽस्पृष्टानि । अमुरत्वं रक्षास्त्वं नेत्येतौ देवविरोधिजातिविशेषौ ॥ १ ॥
कात्यायनः ॥ उल्लुक् पुरस्तात् करोति ये रूपाणीतीति ॥ पाठस्तु ॥ ये रू-

१ प्रतिमुचमाना अमुराः सन्तः स्वधया चरन्ति । परापुरो निपुरो ये भ-
रन्त्यग्निष्टान् लोकात् मणुदात्यस्मादिति ॥ अमुरा देवविरोधिनः सन्तो ये स्वध-
या पैतृकनिमित्तेन रूपाणि प्रतिमुचमानाः पितृसमानरूपाणि स्वीकुर्वन्तः च-
रन्ति पितृयज्ञस्थाने मन्वरन्ति । परापुरः पराक्रान्तात् देहान् स्यूलशरीराणी-
त्यर्थः । निपुरः मृगभूतान् देहान् मृक्षशरीराणीत्यर्थः । ये स्वयममुरास्त-
न्तोऽपि स्वकीयममुरत्वं प्रच्छाद्य तानि द्विविधानि शरीराणि भरन्ति धारय-
न्ति । तानमुरानग्निष्टान् लुक्कृणोऽस्मोऽङ्घ्रिकात् पितृयज्ञस्थानात् मणुदाति म-
कषेणापसारयति ॥ २ ॥ कात्यायनः ॥ अत्र पितर इत्युक्तोदङ्मास्त आतमना-
दाहत्यामीमदन्तेति जयतीति ॥ आतमनाद् ग्लानिपर्यन्तम् ॥ पाठस्तु ॥ अत्र
पितरो मादयध्वं यथाभागमावृषायध्वम् । अमीमदन्त पितरो यथाभागमा-

पितरः शुष्माग्निनमोऽवःपितरस्तपसे ॥ नमोऽवःपितरोयज्जीवंत-
स्मैनमोऽवःपितरोरसाय ॥ नमोऽवःपितरोधोरायमन्यवेस्त्वधायैवः
पितरोनमः ॥ एतद्वःपितरोवासोऽगृहानंःपितरोदत्त ॥ ४ ॥ उदा-
युषास्वायुषोऽन्यर्जन्यस्यधामभिः ॥ उदस्थाममृतांऽअनु ॥ ५ ॥ आ-
धत्तपितरोगर्भकुमारं पुष्कररुजं ॥ यथेहपुरुषोऽसत् ॥ ६ ॥ ऊर्ज्वर्ज्वह-

दृषापिपतेति ॥ तदिदं मन्त्रद्वयम्, अग्रे वाजसिदित्यनुवाके यथा व्याख्या-
तं तथैवात्रापि व्याख्यातव्यम् ॥ ३ ॥ कात्यायनः ॥ नमो व इत्यञ्जलि क-
रोतीति ॥ पाठस्तु ॥ नमो वः पितरः शुष्मः य नमो वः पितरस्तपमे । नमो वः
पितरो यज्जीवं तस्मै नमो वः पितरो रसाय । नमो वः पितरो धोराय मन्यवे
स्वधायै वः पितरो नम इति ॥ हे पितरो शुष्मस्मन्विधने शुष्माय बलाय
वैर्यभिभवतामध्याय नमो नमस्कारोऽस्तु । उत्तरेऽपि पञ्चसु मन्त्रेषु नमो वः
पितर इति पदं पूर्ववद् योज्यम् । तपमे वैरिषु प्रयुक्ताय सन्तापाय । यज्जीव-
मस्मदीयजीवनं भवद्विरनुगृहीतमस्ति तस्मै जीवनाय । रसाय भवद-
मसादलब्धाय पयोघृतादिस्वाय । शत्रुवधोत्तरेण तीव्राय मन्यवे क्रोधाय ।
स्वधायै भवदीयाभ्याय । स्वधायै पितृणामन्नमेति श्रुतेः । शुष्मादीनां नमस्का-
रेण स्वस्यानुग्रहाय तत्तत्पत्तिः प्राप्तिर्भवति ॥ कात्यायनः ॥ एतद् इत्यु-
पास्यति सूत्राणि मतिपिण्डमृणार्दशादावयस्युत्तरे यजमानलोमानि वेति ॥
पाठस्तु ॥ एतद् पितरो वासो गृहानः पितरो दत्तेति ॥ हे पितरो, वो शु-
ष्माकमेतद्वासो मया दीयमानमिदं सूत्रमेव वस्त्रं, हे पितरस्तुष्टा यूपं नोऽस्म-
भ्यं गृहान् सर्वोपकरणसहितान् दत्तं प्रयच्छत ॥ ४ ॥ कात्यायनः ॥ उदा-
युषेत्युत्थानमिति ॥ पाठस्तु ॥ उदायुषा स्वायुषोऽन्यर्जन्यस्य धामभिः । उद-
स्थाममृतांऽअन्विति । प्रथम आयुःशब्दोऽन्नवाची, द्वितीया जीवनवाची ।
स्वायुषा शोभनम् आयुर्जीवनं येन भवति तद् स्वायुः । तथाचिधेन स्वायु-
षोऽन्वेन युक्तोऽहम् । उदस्थाम् । उत्थितोऽस्मि । तथा पर्जन्यस्य दृष्टि
हेतोर्गेषस्य सम्बन्धिभिर्धामभिः स्थानविशेषैर्भुक्तोऽहमुदस्थाम् । अमृतान्
मरणरहितान् पितॄन् अनुसृत्य तत्सर्वार्थमस्याम् ॥ ५ ॥ कात्यायनः ॥
आधत्त इति मध्यमपिण्डं पत्री प्राप्नोति पुत्रकामेतीति ॥ पाठस्तु ॥
आधत्त पितरो गर्भं कुमारं पुष्कररुजम् । यथेह पुरुषो सत् इति ॥ हे

ती । रमृतं घृतं पर्यः कीलालं परिस्सृतं ॥ स्वधाः स्वतर्पयत मे पितॄन् ॥ ७ ॥

कृष्णारसि नव ॥ ९ ॥ अग्ने वाजजित्त्व ॥ ९ ॥ देवसवित-
रेकादश ॥ ११ ॥ अग्नीषोमयोः पद् ॥ ६ ॥ अग्नेऽदन्वायोऽग्नष्ट ॥ ८ ॥

संवर्चसादश ॥ १० ॥ अग्नये कव्यवाहनाय सप्त ॥ ७ ॥

सप्तानुवाकं पृष्टि ॥ कृष्णइमेमेपृष्टि ॥ ६० ॥

इति प्रथमदशके संहितायां द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

पितरः । पुष्करस्रजवस्त्रिभ्यां देवाभ्यां समानम् । अश्विनौ देवौ पुष्करस्रजौ
पद्ममालिनौ देवानां भिषजौ । तस्माद्व्यकथनेन रोगरहितमित्युक्तं भवति ।
तथाविधं कुमारं पुरुषरूपं गर्भमापन्नं संपादयत । इहास्मिन्नेव ऋणौ
पुरुषो देवपितृमनुष्याणामपेक्षितार्थस्य पुरयिता यथा स येन प्रकारेण
भूयात् तथाऽऽधत्तेति पूर्वत्र संबन्धः ॥ ६ ॥ कात्यायनः ॥ ऊर्जमित्यपो-
निषिञ्चतीति ॥ पठस्तु ॥ ऊर्जं वहन्तीरमृतं घृतं पर्यः कीलालं परिस्सृतम् ।
स्वधास्य तर्पयत मे पितृनिति । हे आपो मयं स्वधा पिष्यहविःस्वरूपा भवथ ।
अनो मे पितॄंस्तर्पयत । कथंभूता आपः । परिस्सृतं वहन्त्यः । तच्च सारं त्रि-
विधम् ऊर्जशब्देन, घृतशब्देन, पर्यःशब्देन चामेधेयम् । तत्रोर्जशब्दो बलगतं
स्वाङ्गत्वमभिपद्यते । घृतपयसी मसिद्धे । तच्च घृतं मधुरं पयोऽपि कीलालम् । कील
वन्धे । कीलनं कीलो वन्धः, तच्च अलति वारयति तत्कीलालम् । अलञ् वारणपर्या-
प्त्योरिति धातुः । सर्वग्रन्थनिवर्तकम् । ईदृशस्य त्रिविधस्य सारस्य वहनादप्या-
भिवृत्तर्पकत्वमुपपन्नम् ॥ ७ ॥ इति द्वितीयेऽध्याये सप्तमोऽनुवाकः ॥ ७ ॥

अत्र विनियोगसंग्रहः ।

सप्तानुवाकाध्यायेऽस्मिन् द्वितीयेऽर्थस्तु वर्ण्यते ॥

सृगासादनस्वरूपाघारो ब्रह्मार्पणमन्त्रकोः ॥

स्मृत्युदात्रा स्मृग्रहाश्च याजमानश्च पैतृकाः ॥ १ ॥

कृष्ण इध्मं वेदि वेदि वह्निं वह्निः समुह्यति ॥

अभिषिञ्चेदर्ममूले विष्णोः प्रस्तरधारणम् ॥ २ ॥

ऊर्णोति स्तृणुते वेदिं भूत्रिभिः स्कथमर्शनम् ॥

गन्धेन्द्रमित्रव्रणतः परिधीन् दिक्त्रये क्षिपेत् ॥ ३ ॥

आयारमभिधौ वीति समिदाभ्यां क्षिपेत्पुरः ॥

यथो जपेत् सवि स्थाप्य तिरश्चीनं तथा द्वयम् ॥ ४ ॥
 यस्तरास्तरणं तूर्णं मात्रा तस्य प्रसारणम् ॥
 पुरं त्रिभिर्ध्रुवा स्थाप्याः त्रियेऽन्यद्विधा स्थितिः ॥
 द्विभिः स्तुचे ध्रुवा पाहि स चतुर्विंशतिः खलु ॥ ५ ॥
 अग्रे परिधिसंभागो ब्रह्मली द्वौ नमः स्वधा ॥
 स्तुवस्तुचौ समादायाऽस्त्रिणा दक्षिणादिगातिः ॥ ६ ॥
 यस्तु स्थित्वेत इन्द्रेति होमः सतो ध्रुवाजनम् ॥
 अधामी स्वामिजपाहुपाग्रेऽग्नीध्रदत्तं दद्यात् ॥
 ययि स्वामि जपोथाऽग्रे मार्ष्टि मन्त्राश्चतुर्दश ॥ ७ ॥
 देव ब्रह्मा वेदेः स्थाने तृणानि च निरस्पति ॥
 इन्द्रब्रह्मोपविष्टः स्वान्मित्र माशिशमीसते ॥ ८ ॥
 देवस्य मतिगृह्णाति पृथिव्यास्त्वेति सादयेत् ॥
 देवस्य पुनरादद्याद्देहा भक्षयेदिदम् ॥ ९ ॥
 यार्चं भक्ष्यस्य तेनाभिमन्वाहार्यं स्पृशेत् यथा ॥
 यथा होतामन्त्रयेत् ब्रह्मानुज्ञेतिदिस्पतः ॥
 अनुवाके तृतीयेऽस्मिन् मन्त्रा द्वादशवर्णिताः ॥ १० ॥
 अग्नीर्द्वयात् स्तुचौ व्यूहेदिन्द्राग्नीर्द्वयतोऽपि च ॥
 बभ्रुत्रयेण परिधीनऽव्यात् सं प्रस्तस्यग्रहः ॥ ११ ॥
 समन्त्याम्यन्तु महता महरेषस्तुरित्यतः ॥
 संस्पृशेदार्चं परिधिं मध्यमं महरेदय ॥ १२ ॥
 इतरो महरेदग्नेः संस्रवं स्तुवहोमकः ॥
 पृता पृतिः स्तुचौ दध्यान्मन्त्राः पञ्चदशेरिताः ॥ १३ ॥
 स्तुक्स्तुवमग्रहस्त्वमेहोमो ह्यप्रसरद्वयात् ॥
 केषान् खलु जुहोत्याप्या ध्रुवामाप्यामयेत् सदा ॥ १४ ॥
 समिष्ट होमो देवेति संवर्हिंराहुतिर्भवेत् ॥
 मणीता निनयेत् कस्त्वा कणाग्रक्षः परित्यजेत् ॥ १५ ॥
 जपवेषकृतिर्वेषो वेशानग्निं कचिद्भजेत् ॥
 यथो होमः कचिद्गुदा मन्त्रा द्वादश वर्णिताः ॥ १६ ॥
 दृष्टं संवर्षं दिसृष्टे यज्ञ वेदिं स्पृशेत् क्रमात् ॥

क्रमादिविघ्नयेणास्मादभ्याङ्गागमवेक्षते ॥ १७ ॥
 अस्यै भूमिमवेक्षेतागन्म प्रागीक्षते तथा ॥
 संज्यो पूर्वाभिमीक्षित्वा स्वयं सूर्यमवेक्षते ॥ १८ ॥
 वर्चः पश्येद्वर्चि कांयी सूर्यास्तितः प्रदक्षिणा ॥
 अग्रे दक्षेत् पश्चिमाग्निं शतं मूयात् तथा पुनः ॥ १९ ॥
 सूर्यप्रदक्षिणां ह्यस्तितरुं गच्छेद्विदं त्विति ॥
 स्वपुत्रनामग्रहणं पश्चादग्न इदं द्रयोः ॥
 एकोन व्रतसंस्यागो मन्त्रा एकोनविंशतिः ॥ २० ॥
 अग्रे सोमद्वयाद्धोमोऽपहता दक्षिणोल्लिखेत् ॥
 ये रूपोऽमुकमाधाय अत्रामीति द्वयं जपेत् ॥ २१ ॥
 षड्भिर्नमोऽर्जुनं कुर्वादेतत् स्रवमुपास्पति ॥
 उदोत्तिष्ठेन्मध्यपिण्डमय माश्राति तद्गंधूः ॥
 सिञ्चेद्दर्जमपो मन्त्राः पौर्वशाऽत्रो पवर्णिताः ॥ २२ ॥
 वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हृदि निवारयन् ॥
 पुमर्थाश्चतुरो देवाद् विद्यातीर्थमेहेदवरः ॥ २३ ॥

इति श्रीमद्राजाऽधिपराजपरमेश्वरचौदेकमागमिर्वर्चः

श्रीवीरबुक्कम्पालसाम्राज्यधुरन्धरेण

सायणाचार्येण विरचिते

माधवीये काण्ववेदार्थप्रकाशे

काण्वसंहिताया भाष्ये द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

- १ शुद्धयजुर्वेदकाण्वसंहितामन्त्रभाष्यम् । सायणाचार्य-
विरचितम् । भाग १ । प्रथमद्वितीयाध्यायी । १)
- २ अर्थसंग्रहः । सटीकः । (मीमांसा) ११)
- ३ भाट्टभाषा । प्रकाशसंहिता (मीमांसा) ११)
- ४ प्राकृतकाशः । धरुविकृतः । आमहकृतव्याख्यासहित ११)
- ५ भगवद्गीता । मधुसूदनटीका सहिता । ४)
- ६ न्युत्पत्तिवाद । मूलम् ११)
- ७ मैरवी । शम्बरल्लस्याख्या (कारकान्ता) १)
- ८ परमलघुमञ्जूषा । १)
- ९ साङ्ख्यतत्त्वकौमुदी । १०)
- १० नारदसंहिता (ज्यौतिषम्) । १०)
- ११ मेदिनीकोषः । १)
- १२ पूर्वपक्षावली । १)
- १३ उत्तरपक्षावली । १)
- १४ मीमांसापरिभाषा । १)
- १५ कारिकावली । रामकृष्ण विनकरी मुक्तावली शम्बरल्लस्याख्या ३)
- १६ कालीशङ्कराजी आगदीश्या पञ्चलक्षण्या । ३)
- १७ सैव—माधुरी पञ्चलक्षण्याः । ३)
- १८ मीमांसाध्यायप्रकाशः (भाषादेवकृत) १०)
- १९ चरणव्यूहः—समाख्य. शौनकीय परिशिष्टे स० १०)
- २० योगदर्शनं व्यासभाष्य तत्त्ववैशारदी टीकासह बालरामस्वामि-
कृत टिप्पणीसहित ३)
- २१ काशिका पाणिनीयसूत्रवृत्ती । ५)
- २२ अष्टाविंशतिमत्संग्रहः । धर्मशास्त्र । २)
- २३ परिभाषेणुशेखर । मैरवीव्याख्यासमेतः । १)
- २४ वैपाकरणभूषणसारः वृषणसहितः । २१)
- २५ महाभाष्य (नवाह्निकम्) श्रीमता पतञ्जलिमुनिना प्रणीतम् ।
म. भ. श्रीकैयटोपाध्यायः, नागोजीमहाराजा निर्मिताभ्यां
प्रदीपो द्वयोस्ताव्यविरचनाभ्यां समुल्लसितम् । २१)

अथ शुक्लयजुर्वेदकाण्वसंहिताभाष्ये तृतीयोऽध्यायः ॥

यस्य निःश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽस्त्रिलं जगत् ॥

निर्धमे तमहं वन्दे वित्रातीर्थमहेश्वरम् ॥ १ ॥

प्रथमद्वितीययोः अध्याययोर्दर्शपूर्णमासोष्ठविषया मन्त्रा उक्ताः ॥ अथ तृ-
तीयेऽध्याये आधानविषया मन्त्रा उच्यन्ते ॥ तत्र कात्यायनोऽमावास्याया-
मग्निधेयम् इत्यादिना कालविशेषादीनि ब्रह्मौदनपाकपर्यन्तान्यनुष्ठेयान्यु-
क्तानि पश्चाद्विदमाह ॥ तं चतुष्पाद्व्यं पचत्युद्रास्यासेचनं मध्ये कृत्वा सर्पि-
शसिचयाश्वत्थीः तिस्रः समिधो घृताक्ता आदधाति, समिधग्निमिति मत्पृच-
गिति ॥ अस्वार्थः ॥ चतुर्भिर्ऋत्विग्भिः प्राशितुं योग्यमोदनं परत्वा वह्निरुद्रा-
स्य तस्योदनस्य मध्ये घृतासेचनाय स्थानं निम्नं कृत्वा ॥ कण्डोऽपि तमर्थं
दर्शयति ॥ तस्य सर्पिसूत्रेचनं कृत्वा सर्पिरासिचयाश्वत्थीस्तिस्रः समिधो
घृतेनान्वज्य समिद्रग्निभिर्घृतेनतीभिर्ऋग्भिरादधातीति ॥ तत्र प्रथमाया ऋचः
पाठस्तु ॥ समिधार्गिं दुवस्यत घृतेर्बोधयतातिथिम् । आस्मिन् हव्या जुहो-
तनेति ॥ सम्यग्निग्न्यते दीप्यते वह्निर्यया काष्ठरूपया सा समिध । तया स-
मिधार्गिं पुरोवर्त्तितं दुवस्यत परिचरत । दुवस्यतिः परिचरणार्थत्वेन पठिता ।
अर्धार्धमातिर्धर्धमणः पत्रनीपमर्गिं घृतेर्होपमाधेर्वोपयत प्रज्ज्वालयेत्तेत्यर्थः ।
अस्मिन् प्रज्ज्वालनेऽग्नौ हव्या नानाविधानि हवींषि जुहोतन । हे अनुष्ठा-
तारः सर्वतो जुहुत ॥ १ ॥ द्वितीयस्या ऋचः पाठस्तु ॥ सुसमिद्धाय शोचिषे
घृतं तीव्रं जुहोतन । अग्नये जातवेदस इति ॥ सुसमिद्धाय शोभनतया सम्य-
ग्दीप्ताय । अथ एव शोचिषे शृचिष्मने दीप्तिपते जातवेदसे जातं वेत्ति वेद-
यतीति वा जातवेदाः । तथाविधायाम्नये तीव्रं घृतं स्वादुतमं समग्रं चाग्नये
जुहोतन जुहुत ॥ २ ॥ तृतीयस्या ऋचः पाठस्तु ॥ तं त्वा समिद्धिराह्नौ
घृतेन वर्षयामसि । बृहज्जोचा यविष्ठयेति ॥ हे अह्निरः । अह्नतिर्गत्यर्थः ।
रप्रत्ययो मत्वर्थीयः । तत्तद्यागेषु गतिमग्नये त त्वा तथाविधं त्वां समिद्धिर्य-
हसम्बन्धिकाष्ट्रघृतेन संस्कृताभिः तत्र वर्षयामसि मष्टद्धं कुर्यः । हे यविष्ठय
अतिशयेन युवा तत्र साधुर्वयिष्ठयः । कदाचिदपि स्पष्टविरत्वरहित इत्यर्थः ।
तथाविधं हे अग्ने बृहज्जोचा मष्टद्धं यथा भजति तथा दीप्यस्व ॥ ३ ॥ का-

आयं गौरिति चोपतिष्ठते सार्वराज्ञीभिर्दक्षिणाग्निमादधातीति ॥ अयं गौ-
रित्यादीनां तिसृणाम् ऋचा सार्वराज्ञीति नामधेयम् । ताभिर्ऋग्भिराहुवनीय-
मुपतिष्ठते । दक्षिणाग्निमपि ताभिरेवादध्यात् । तत्र प्रथमाया ऋचः पठस्तु ॥
आयज्ञीः पृथिनरक्रीदसदन्मातरं पुरः । पितरं च प्रपन्नं स्वरिति ॥ गच्छती-
ति गौः । यज्ञनिष्पत्तये तच्च यजमानगृहेषु गन्ता पृथिनाश्चित्रवर्णः लोहितधु-
क्लादिबहुविधज्वालैरुपेतः । तथाविधोऽयं दृश्यमानोऽग्निः अक्रमीत् सर्वत
आहुवनीयमार्हपत्यदक्षिणाग्निस्थानेषु सर्वतः क्रमणं पादविक्षेपं कृतवान् । य-
स्मादेवं तस्मात् पुरः प्राच्यां दिशि मातरं पृथिवीम् अमदत् । आसीदत् ।
आहुवनीयरूपेण प्राप्तवान् । तथा स्वः प्रपन्नं आदित्यरूपेण स्वर्गं सञ्चरन्
पितरं च धोलोरुमपि असदत् । प्राप्तवान् । भूलोकद्युलोकयोर्मातापितृरूप-
त्वे अन्यत्रापि श्रूयेते । द्यौः पिता पृथिवी मातेति ॥ ६ ॥ द्वितीयस्या ऋचः
पाठस्तु ॥ अन्तश्चरति रोचनास्य माणादपानती व्यस्यन्माहिषा दिवमिति ॥
अस्थाने रोचनाः काचिद्दीप्तिरन्तश्चरति जाठराग्ररूपेण प्राणिनामुदरेषु च-
रति । किं कुर्वती । प्राणादपानती प्राणाद् व्यापाराद्व्यस्यमानव्यापारं कु-
र्वती । प्राणापानयोर्बाधुविशेषयोः प्रेरिकेत्यर्थः । सति हि जाठराग्रौ जीवन-
हेतोरौण्यस्य शरीरे सद्भावात् प्राणाद्यनौ प्रवर्तते । शरीरस्यौण्यस्य पुरुष-
जीवनत्वमन्यत्र श्रुतम् । उष्ण एव जीविष्यज्ज्ञान्तो मरिष्यन्निति ॥ महिमा
माहात्म्यं यागकर्तृस्वरूपं मन्त्रांति ददातीति महियोऽपिः । स च दिवं द्युलोकं
भोगस्थानं व्यलयत् । अनुष्ठातृभ्यो विशेषेण प्रकाशितवान् ॥ ७ ॥ तृतीय-
स्या ऋचः पाठस्तु ॥ त्रिशद्वाम विराजति वाक्पतङ्गाय धीयते । प्रतिवस्तो-
रहद्युमिरिति ॥ धाम स्थानं, तच्च त्रिशत् । मासगतादिनभेदेन त्रिशत्सं-
ख्याक्रमः । तदेतद्विराजति विशेषेण दीप्यते । आलस्यराहिताना यजमानानाम-
नुष्ठानेनाहुवनीयाद्यमीना स्थानं मासगतेषु त्रिशत्संख्याकेषु दिनेषु विशेषेण
शोभत इत्यर्थः । पतङ्गाय पक्षिसदृशोऽग्निः पतङ्गः । यथा पक्षी कश्चिदेक-
स्मात् स्थानादपरं स्थानं गच्छति तद्वदग्निरपि मार्हपत्यस्थानादाहुवनीयस्था-
नं गच्छतीत्यग्रेः पक्षिसादृश्यम् । तथाविधाग्निशीत्यर्थं च धीयते स्तुतिरूपा
प्राशुच्चार्यते । अहेति निपातः पूर्वोक्तनिषेधार्थः । अस्या ऋचः पूर्वार्धेऽग्नि-
माहात्म्यव्यापनाय यद्वाक्यद्वयेनार्हपत्यमुक्तं तावदेव न भवति, किन्तु अन्यद्-
पि माहात्म्यमुच्यत इत्यर्थः । वस्तोरित्यहर्नामसु पठितम् । प्रतिवस्तोः मत्पद्मं

द्युभिः क्रीडाविशेषैर्धोतैर्नर्वा । दीव्यतिधातोस्तदर्थवाचित्वात् । अयमाग्निः । श्रोत्रं
त इत्यध्याहारः ॥ ८ ॥ इति तृतीयेऽध्याये प्रथमोऽनुवाकः ॥ ३ ॥ १ ॥

प्रथमेऽनुवाकेऽग्न्याधानमन्त्रा उक्ताः ॥ द्वितीये त्वग्निहोत्रमन्त्रा उच्य-
न्ते ॥ कात्यायनः ॥ उपविश्य समिधमादधात्यग्निज्योतिषमिति ॥ पाठस्तु ॥
अग्निज्योतिषं त्वा वायुमर्ता माणवर्ता स्वर्गाः स्वर्गायोपदधामि भास्वनीमि-
ति ॥ हे समित् । स्वर्गाय स्वर्गसिद्ध्यर्थं त्वा नानाविधविशेषणयुक्तां त्वाम् ।
उपदधामि वदौ प्रक्षिपामि । कथम्भूतां त्वाम्, अग्निज्योतिषं त्वा वायुमर्ता-
म् । अग्निसम्बन्धिज्योतिषस्यां समिध्यभिज्यज्यने तादृशीम् । शुष्कायाः समि-
धोऽग्निज्वालाहेतुत्वं प्रसिद्धम् । वायुमर्ता वायुसहायोपेताम् । सति हि वा-
ताहाप्ये काष्ठेषु ज्वाला पदवी भवति । माणवर्ता बलवतीम् । प्राणो वै बल-
मिति श्रुत्यन्तरम् । शुष्कवृणवर्णादिप्लिवाग्निज्वाला समिधि सहसा न द्या-
भ्यतीत्यर्थः । स्वर्गम् । अनुष्ठानृणां स्वर्गहेतुं भास्वतीम् । अग्नेः समिन्धनेन
सूर्यवत्प्रकाशोपेताम् ॥ कात्यायनः ॥ प्रदीप्ताग्निज्ज्योतिषमिति रमितीति ॥
या समित् मदीप्ता तामभिलक्ष्य जुहुयात् ॥ पाठस्तु ॥ अग्निज्योतिष्योति-
रग्निः स्वाहेति ॥ योऽयमग्निर्देवः स एव ज्योतिर्दृश्यमानं ज्योतिःस्वरूपं
पक्षेदं दृश्यमानं ज्योतिस्तदेवाग्निर्देवः देवस्य ज्योतिषश्च कदाचिदपि अवि-
षोणादेकात्वेन प्रतिपादनम् । स्वाहा ज्योतीरूपाधानये हविः प्रदत्ताम् । सोऽयं
सापङ्कालीनाग्निहोत्रहोमः ॥ १ ॥ अनयेव रीत्या प्रातःकालेऽपि समिधाधानं
होमं च मन्त्रद्वयेन जुर्वादिति कात्यायनेनाभिप्रेतम् । तयोरुभयोरप्यत्र पाठस्तु ॥
सूर्यज्योतिषं त्वा वायुमर्ता माणवर्ता । स्वर्गाः स्वर्गायोपदधामि भास्वनी-
म् । सूर्यो ज्योतिष्योतिः सूर्यः स्वाहेति ॥ पूर्वोक्ताग्निविषयमन्त्रद्वयविद्
सूर्यविषयं मन्त्रद्वयं व्याख्येयम् ॥ कालद्वये मन्त्रद्वयव्यवस्थां कण्ठो विस्पष्टं
दर्शयति ॥ स जुहोत्यग्निज्योतिष्योतिरग्निः स्वाहेति सायं सूर्यो ज्योति-
ष्योतिः सूर्यः स्वाहेति प्रातरग्निः । सूर्यमन्त्रं यत्तेजोऽस्ति तत्सर्वं रक्षा-
वर्गिनः प्रविशति । तस्मात् सायं होमेऽग्निज्योतिरिति मन्त्रो युक्तः । उद-
यकालेऽप्यग्निमन्त्रं यत्तेजोऽस्ति तत्सर्वं रक्षावर्गिनः प्रविशति । तस्मात् प्रातः सूर्यो ज्योतिरि-
ति मन्त्रो युक्तः ॥ तेनेतमर्थं तिष्ठतिः मष्ट्य दर्शयति ॥ अग्निं चादित्या
सायं प्रविशति तस्मादग्निर्दूराभक्तं ददृशे उभे हि तेजसी सम्पद्येते । उद्यन्तं
च चादित्यमग्निरनुसमारोहति तस्माद् घृण पयानेर्दिवा ददृश इति ॥ २ ॥

कात्पायनः ॥ सजूरिति चेति ॥ जुहोतीत्यनुवर्तते । पूर्वोक्ताभ्यामग्निर्ज्योतिः
सूर्यो ज्योतिरिति मन्त्राभ्यां सजूरित्यादिकं मन्त्रद्वयं होमे विकल्पितमित्यर्थः ।
तत्र प्रथममन्त्रपाठस्तु ॥ सजूर्देवेन सवित्रा सजूराम्येन्द्रवत्या । जुषाणोऽअ-
ग्निर्वेतु स्वाहेति ॥ सवित्रा देवेन मेरुकेण परमेश्वरेण सह सजूः । जूपी प्रीति-
सेवनयोरिति धातुः । समाना जूः प्रीतिर्यस्यासौ सजूः । तथा इन्द्रवत्या ग-
भ्या इन्द्रेण देवेनोपेतया रात्रिदेवतया सजूः समानप्रीतिः । उक्तगुणद्वयवानग्नि-
देवः जुषाणोऽस्माद्यु प्रीतिपुक्तः सन् वेतु अस्मदीयं कर्म प्राप्नोतु । धी गति-
प्रजनकान्त्यमनस्तादनेष्विति धातुः । स्वाहा तथाविधायाम्नये हूयमानमिदं
द्रव्यं दत्तम् ॥ ३ ॥ द्वितीयमन्त्रपाठस्तु ॥ सजूर्देवेन सवित्रा सजूरूपमेन्द्रवत्या
जुषाणः सूर्यो वेतु स्वाहेति ॥ अग्निमन्त्रवदयं सूर्यमन्त्रो व्याख्येयः । अत्रो-
पोदेवता पूर्वोक्ता रात्रिदेवतायाः स्थाने योजनीया । अत्राग्निमन्त्रस्य श्रीन्
कामान् काण्डो व्याचष्टे ॥ सजूर्देवेन सवित्रेति ॥ सवितृपत्नसत्राय सजूराम्येन्द्रवसेति रात्र्या मिथुनीकरोतीन्द्रो यज्ञस्य देवता सेन्द्र देवता करोति जुषाणो
अग्निर्वेतु स्वाहेति । प्रत्यक्षं तस्यै देवतायै जुहति यस्याग्निहोत्रमिति ॥ सूर्य-
मन्त्रोऽपि तथैव, सजूर्देवेन सवित्रेत्येव यातुरित्यादिना व्याख्यातः ॥ ४ ॥
कात्पायनः ॥ पुष्टिकामः स्थाल्या त्वेह पुष्टिमिति गार्हपत्ये इति ॥ जुहोती-
त्यनुवर्तते । स च होमः स्थालीरूपेण स्त्वेष्ट्य कार्यः ॥ पाठस्तु ॥ इह पुष्टिं
पुष्टिपतिर्दधातिह प्रजा, रमयतु प्रजापतिः । अग्नये गृहपतये रश्मिपते पुष्टि-
पतये स्वाहेति ॥ पुष्टिपतिः पुष्टिपालको देवः इह कर्मणि पुष्टिं दधातु पो-
षणं सम्पूर्तिं करोतु । इहास्मद्देहे मनां पुत्रादिरूपां प्रजापतिः प्रजापालको
देवः, रमयतु क्रीडयतु । गृहपतये गृहस्य पालकाय रश्मिपते धनवते । पुष्टिप-
तये पुष्टिपालकायाम्नये गार्हपत्यदेवाय स्वाहा हविर्दत्तम् ॥ कात्पायनः ॥ अ-
ग्नयेऽश्वादायेति दक्षिणाग्नाविति । जुहोतीत्यनुवर्तते ॥ पाठस्तु ॥ अग्नयेऽश्वा-
दायाम्नपतये स्वाहेति ॥ अजं पुरतः प्राप्तं सर्वमचीत्यज्ञादः । तयाज्ञपतिरस्म-
दीयाम्नस्य पालकः । तथाविधायाम्नये स्वाहा हविर्दत्तम् ॥ ५ ॥ अनमित्रं
म इन्द्रः पश्चादिति द्वौ मन्त्रौ जपायौ द्रष्टव्यौ । तयोः पाठस्तु ॥ अनमित्रं मे
अधराग्नममित्रमुदककृधि । इन्द्रानमित्रं पश्चान्मेनमित्रं पुरस्कृधि ॥ इन्द्रः प-
श्चादिन्द्रः पुरस्तादिन्द्रो अस्मांऽअभिपातु विश्वतः । इन्द्रो जिघासस्ता मनांसि
विषूचीना व्यस्यताव इति ॥ हे इन्द्र परमैश्वर्ययुक्ताऽग्ने मे यथाधरादक्षिण-

तः, अनमित्रम् । अनस्य प्राणस्य मित्रं रक्षकं कृधि कुरु । यद्वा अनमित्रं शत्रु-
रहितं स्थानं कुरु । तथा मे उदक् मे उत्तरतः अनमित्रं कृधि । मे मम पश्चात्
पश्चिमतः अनमित्रं कृधीति वर्त्तते । मे मम पुरः पूर्वस्या दिशि अनमित्रं कृ-
धि । अयमिन्द्रः पश्चात् पश्चिमदिशि अस्मानभिपातु सर्वतः पालयतु । तथेन्द्रः
पुरस्तात् पूर्वस्या दिश्यस्मानभिपातु तथेन्द्रो विश्वतः सर्वासु दिक्षु अस्मान-
भिपातु । अयमिन्द्रो जिष्णामताम् अस्मान् हन्तुमिच्छतां शत्रूणां मनासि वि-
प्लवीना विप्लवगणनामि, उद्दिष्टं स्थानं विहायान्वगमनयुक्तानि यथा भवति
तथा न्यस्यतात् । असु क्षेपण इति धातुः । विशेषेण क्षिपत.त् ॥ ६ ॥ का-
त्यायनः ॥ समिध आदधाति सर्वेषु ययापर्युक्षितं समिदसीतीति ॥ पाठस्तु ॥
समिदसि समिद्धो मेऽग्ने दीदिहि । समेद्धा तेऽग्ने दीद्यासमिति ॥
हे अग्ने त्वं समिदसि अस्मदीयकाष्ठमक्षेपेण सम्प्रागिध्यमानो दीप्यमानो भ-
वसि । समिद्धोऽम्पाभिर्दीपितः सन्मे मदनुग्रहार्थं दीदिहि अतिशयेन दीप्य-
स्व । दीपीद् दीप्तिदेवनयोरिति धातुः । हे अग्ने ते तव समेद्धा सम्प्रादीपयि-
ताऽद् दीयासं स्वत्पसादादतिशयेन दीप्तो भूयासम् ॥ ८ ॥ इति तृतीये-
ऽध्याये द्वितीयोऽनुवाकः ॥ ३ ॥ २ ॥

द्वितीयेऽग्निहोत्रमन्त्रा उक्ताः । तृतीयेऽम्बुपस्थानमन्त्रा उच्यन्ते ॥ तस्योप-
स्थानकर्तव्यतामन्त्रा उ ह देवाः सर्वान् पशून् संनिदधिर इसादिना कण्वो व-
हुधा प्रपञ्चयामास ॥ कात्यायनः ॥ मायमाहु-वाहुतापां यजमानोऽग्नी उप-
तिष्ठते । उपपयन्त इति ॥ अस्मिन्ननुवाके बहव उपस्थानमन्त्राः । तत्रायं
प्रथमो मन्त्रः ॥ उपपयन्तोऽअवर मन्त्र बोधेमाऽग्नये । आरे अस्मे च शृण्वत
इति ॥ अवरं यद्गम् उपपयन्तः उपपयन्तो ययमनुष्ठातासोऽग्नयेऽग्निमी-
त्यर्थं मन्त्रं मननेन यातारं शब्दसमूह बोधेयम् अग्न्यायम् । कथम्भूतायाऽग्नये,
आरे दूरे, अस्मे अस्माकं समीप इति शेषः । शृण्वते दूरे समीपे चास्मदीयं
याज्यं श्रोतुमुद्युक्ताय । अस्य मन्त्रस्य प्राथम्यं कण्वो दर्शयते ॥ १ ॥ उपपृ-
त्वा प्रथमं योषतिष्ठत इति ॥ १ ॥ अथ द्वितीयः ॥ आग्निर्मूर्द्धा दिवःककुत्प-
त्तिः पृथिव्याऽग्रयम् । अपाः रेताः सितं जिन्वतीति ॥ अथ दृश्यमानोऽग्नि-
दिवो द्युलोकस्य भुवो शिरःसमानः । यथा शिरः शरीरस्योपरि वर्तते तथा-
ऽयमग्निरदनि स्थनेनसा आदित्यं प्रविष्टत्वादादित्यरूपेण द्युलोकरूपोपरि
वर्तते । ककुत्पन्तो गवो पृष्ठं गलमदेशतः पश्चादवस्थितमुक्षताययमाचष्टे ।

तद्द्रव्यमादित्यरूपोऽग्निः । सर्वेषामुपरि वर्तमानत्वात् ककुदित्युच्यते । तथा
 पृथिव्याः(१) पतिः पालकः । दाहणकमकाशैर्भुले कर्तृनाम् उपकारत्वात्
 तादृशोऽग्निरादित्यरूपः । अथां शुलोकाद् दृष्टिरूपेण पतन्तीनां रेतासि सा-
 राणि, त्रीद्विषादिरूपेण परिणतानि जिन्वति मीणयति वर्धयतीत्यर्थः । अ-
 स्य मन्त्रस्य भियोक्तौ तात्पर्यं कण्वो, यथा वाचं कण्वार्णो वदेदित्यादिना
 दर्शयामास ॥ २ ॥ अथ तृतीयः ॥ उभा वामिन्द्राग्नी आहुवध्या उभारा-
 धतः सह मादयध्वे उभा दातारा इषा-रयीणामुभावाजस्य सातये हुवे वा-
 म् ॥ इन्द्रशब्देनाज्राहवनीयो विवक्षितस्तस्य सर्वयज्ञमाधकत्वपरमैश्वर्योपेत-
 त्वादभिशब्देन गार्हपत्यः । अग्रे नयनात् तस्य ह्याधानं प्रथममो भवति ।
 तथाविधौ हे इन्द्राग्नी वामुभौ पुवाम् उभौ आहुवध्वे आह्रातुमिच्छामीति शो-
 पः । किञ्च उभौ युवामुभौ रायसोऽस्माद् हविःस्वरूपान सह मादयध्वे युगप-
 देककर्मणि हर्षयतुमिच्छामीति शेषः । उभा युवामुभौ इषामिष्यमाणाना रयी-
 णां धनानां दातारौ । अतो वामुभा पुवामुभौ वाजस्य सातयेऽस्मभ्यमश्व-
 स्य दानाय हुवे आहवामि । अस्यापि तात्पर्यं कण्व इत्थं दर्शयति । उभौ मे
 दातारौ सन्तं दत्तमित्येवैतद्दाहेति ॥ ३ ॥ अथ तृतीयः ॥ अयं ते योनिर्ऋ-
 त्वियो यतो जातोऽअरोचथाः । तं जानन्नन् आरोहाधानो वर्धयारपिमि-
 ति ॥ हे आहवनीय ते तवाऽयं गार्हपत्यो योनिरुपतिस्थानम् । अत एवा-
 ऽयम् । ऋत्विगः । उत्पादनयोग्यः काल ऋतुकाल इत्युच्यते । सायम्प्रातरा-
 दौ तत्रोत्पादकत्वेन तथानिश्चकालोपेतः । यतो यस्य द् ऋतुकालोपेताद्गार्ह-
 पत्याज्ज्ञात उत्पन्नस्त्वम् । अरोचथाः कर्मकाले दीप्तिपानभूः । हे अग्ने आ-
 हवनीय जानन् यथोक्तवृत्त न्यमवगमं गार्हपत्यं स्वजनकम् । आरोह कर्मान-
 साने प्रविश । अधानन्तरं नो रयिम् । अस्मर्द्धं धन पुनःपुनर्यजमानकारणं
 वर्धय समृद्धं कुरु । एतस्य तात्पर्यं कण्व इत्थं दर्शयति । पुष्टं वै रयिर्यदस्माकं
 पुष्टं तन्नो भूपो भूय एव कुरु तं नो वर्धयत्येवैतद्दाहेति ॥ ४ ॥ अथ पञ्चमः ॥
 अयमिह प्रथमोऽध्यायि घातुभिर्होता यजिष्ठोऽअश्वरेष्वीक्ष्वः । यमवमानो भू-
 गवो विरुरुत्तुर्वनेषु चित्रं विभ्रं विशे विश इति ॥ अयमाहवनीय इह कर्मा-
 ऽनुष्ठाने प्रथमो मुख्यः सन् घातुभिरध्यायि । आधानकर्तृभिराहितोऽभवत् ।

(१) प्रथमे । प्रथ प्रख्याने । पृथुनाऽवतारिता पृथिवी । प्रथे स-
 प्रसारण किञ्च ।

कथम्भूतोऽयं होता देवानामाहानाय यजिष्ठः अतिशयेन यागोपयुक्तः । अधरेषु मोमयागादिषु ईड्यः प्रक्षिरभिः स्तुत्यः । अमशन्दः अपत्यनाममु पठितः । अमराजः पुत्रवन्तः, अतो भृगवो भृगुवंशोत्पन्नाः सर्वे मर्त्ययो विशेषे विशेषे यजमानरूपाय तस्मै तस्मै मनुष्याय तदुपकारार्थं वनेषु प्राणाह्न-
हिर्यजनास्येषु आरण्यवनेषु यमाहवनीपात्यमग्निं विरुक्षुर्विशेषेण दीपि-
तवन्तः । कथम्भूतमग्निम् । अत्र विविधकर्मोपयोगित्वेन विचित्रम् । अत एव विभ्रं विभुत्वशक्तियुक्तं यं विरुक्षुः । अयमिह प्रथम इति पूर्वत्वान्नयः ।
अस्य पूर्ववद् यथावानमित्यादिना प्रयोजने परतरं कण्ठो दर्शयामास । प्रथम-
शन्दस्य मुख्यत्वार्थपरत्वं तिचिरिदर्शयति । अयमिह प्रथमोऽप्यापि यातृभि-
रित्याह मुख्यमेवैवं करोमीति ॥ ५ ॥ अथ षष्ठः ॥ अस्य ब्रह्मामनुष्टुप् ॥ एकं
दुदुहे अद्भयः । पयः सहस्रमाष्टमिति ॥ अस्याग्नेः सम्यन्ध्रनां प्रत्रां चि-
रन्ततकालोपेतां श्रुतमनु दीप्तिमनुष्टस्य अद्भयः श्री लज्जापामिति यातुः ।
लज्जारहिता दोषारः । ऋषिम् । ऋषी गताविनि यातुः । अर्पति दोहनस्याने
गच्छतीत्युपिः गौः । तां गां शुकं पयः श्वेतवर्णं दुदुहे अग्निहोत्रहोमार्थं दुग्धव-
न्तः । मायं दोहनकाले अग्निमम्बान्ध्रमकाशाभावे दुग्धमानं क्षीरं भूमौ प-
तिष्यतीत्येवं दांघ्र्याणां लज्जा भवति । तस्यां त्वदीप्ती स्कन्दनशङ्काऽनुदयाल्ल-
ज्जादोषो नास्तीत्यर्थः । तत्र सहस्रमामित्येतद् गोविशेषणम् । योऽन्तर्कर्मणीति
यातुः । सहस्रमरूपाकानि कर्माणि क्षीरदध्यादयरूपहविःप्रदानेन स्यति स-
मापयतीति सहस्रगा तादृशीं गां दुग्धवन्त इत्यर्थः । तत्र सहस्रमामित्येत-
त्पदतात्पर्यं कण्ठो व्याचष्टे ॥ एषा वै परमा सनिषेत् सहस्रानिरिति ॥ ६ ॥
अथ सप्तमः ॥ तनूपा अग्नेऽसि तन्वं मे पात्रार्थुदा अग्नेऽस्यायुर्मं देहि ।
वर्चोदा अग्नेऽमि वर्चो मे देहीति ॥ हे अग्ने त्वं तनूपा असि शरीराणां
पालकोऽसि सति शुद्राम्नौ मुक्ते जीर्णे सति शरीराणि पाल्यन्ते । अतो मे
मम तन्वं शरीरं पाहि पालय ॥ अथाष्टमः ॥ आयुर्दा अग्नेऽस्यायुर्मं देहीति ॥
हे अग्ने त्वम् आयुर्दा असि । आयुषो दाता भवसि । यावन्तं कालं वपु-
ष्पुदराग्नेरौष्ण्यमुपलभ्यते तावन्तं कालं न म्रियते इति हि प्रसिद्धम् । अतो
मे ममाऽपशृणुपरिहारेणायुर्देहि ॥ अथ नवमः ॥ वर्चोदा अग्नेऽसि वर्चो मे
देहीति ॥ हे अग्ने त्वं वर्चोदा असि वर्चसो वैदिकानुष्ठानमयुक्ततेजसो दाता-
ऽसि । अतो मे तद्वर्चो देहि तच्चेज आहिताग्नेर्लोके, मग्निद्धम् ॥ ७ ॥ अथ

दशमः ॥ अग्रे यन्मे तन्वा ऊनं तन्मऽआपृणेति ॥ हे अग्रे, मे तन्वाः मदीय-
 शरीरस्य पदङ्गं चक्षुरादिरूपं यदूनं दृष्टिपाट्नादिरहितं मे तदङ्गमापृण सर्वतः
 पूरय ॥ चक्षुषा इत्यादिमन्त्रचतुष्टयतात्पर्यं कण्वो, यदेवेह वाचा कर्म धायुषो
 वेत्यादिना विस्पष्टमुवाच ॥ अथैकादशः ॥ इन्धानास्त्वा शतं हिमा द्युमन्तः
 सामेधीमहि । वयस्वन्तो वयस्कृतः सहस्वन्तः सहस्कृतम् । अग्ने सपत्रद-
 म्भनपदव्यासो अदाभ्यमिति ॥ हे अग्रे, त्वां शतं हिमाः अस्मदायुषे वि-
 द्यमानान् शतसंख्याकान् संवत्सरान् समिधीमहि वयं नैरन्तर्येण दीपयामः
 सम्पक् । कथम्भूता वयम् । इन्धानास्त्वदनुग्रहेण दीप्यमानाः, वयस्वन्तो-
 ऽस्यन्तः सहस्वन्तो बलवन्तः । अदव्यासः केनाप्यऽर्हिसिताः । कथम्भूतं त्वा-
 म् । द्युमन्तं दीप्तिमन्तम् । वयस्कृतं वयोऽर्घ्यं करोतीति वयस्कृतं तम् । सह-
 स्कृतं सहो बलं करोतीति सहस्कृतं तम् । सपत्रदम्भनं नपत्रानां शत्रूणां हिं-
 सितारम् । अदाभ्यं केनापि हिसितुमयोग्यम् । अत्र हिमा इत्येतस्य पदस्य
 संवत्सरवाचित्वं कण्वो व्याचष्टे ॥ शतं वर्षाणि जीव्यासमिदमेतदाह यदा
 शतं हिमा इतीति ॥ ८ ॥ ९ ॥

अथ द्वादशः ॥ चित्रावसो स्वस्ति ते वारमशीयेति ॥ हे चित्रावसो राज्ञे चि-
 त्राणि विविधानि चन्द्रनक्षत्रान्यकाररूपाणि वसन्ति यस्यां राज्ञी सा चित्रा-
 वसुः । अत्र एव तिचिस्तिराह ॥ रात्रिर्वै चित्रावसुरिति ॥ कण्वोऽपि विस्पष्ट-
 माह ॥ रात्रिर्वै वा चित्रावसुरेया हीमानि चित्राणि संपृणैव वसति तस्मान्नक्तं
 तारकाश्चिन्नं ददृश इति । हे राज्ञे ते तव पारं समाप्तिं स्वस्ति सेमो यया
 भवति तथा अशीय व्याप्तवान् । ॥६॥ लोके हि राज्ञी मनुष्येषु निद्राणेषु
 तस्करा गृहं प्रविशन्ति, तद्ददृश देवयज्ञे रक्षांसि प्रविशन्तीति शङ्कया तन्नि-
 धारणार्थं रात्रिदेवतां प्रार्थयते ॥ अथ त्रयोदशे मन्त्रे कश्चिद्विनिर्गोमाविशेष-
 माह ॥ कात्यायनः ॥ सं त्वमित्युपविश्येति ॥ पूर्वोक्तैर्गन्धैरुत्थापोपस्थानम् ।
 अत्र उपविश्येति विशेषः ॥ पाठस्तु ॥ सं त्वमग्ने सूर्यस्य वर्षसागयाः समृधी-
 णाः स्तुतेन । सम्प्रियेण घाम्ना समह्मायुषा संवर्षसा सम्प्रजया सश्राप-
 स्पोयेण ग्मिषीयेति ॥ हे अग्ने त्वं सूर्यस्य वर्षसा सूर्यसम्बन्धिना तेजसा
 समगयाः राज्ञी सङ्गतोऽसि । अग्निं धादित्यः सायं प्रविशतीति हि श्रुत्य-
 न्तरं पूर्वमुदाहृतम् । कण्वोऽप्येतदुवाजहार ॥ स जपति सं त्वमग्ने सूर्य-
 स्य वर्षसागया इति यदेनं सूर्यः प्रविशतीति ॥ किञ्च, ऋषीणां मन्त्राणां स-

स्वन्विना स्तुतेन स्तोत्रेण समगथाः । वहवो हि मन्त्रा अग्निं स्तुवन्ति प्रि-
येण प्रीतिविषयेण धाम्ना स्थानेन नाम्ना जन्मना च समगथाः । निरुक्त-
कारो हि धामानीति शब्दस्य यथोक्तमर्थत्रयं दर्शयति । स्थानानि नामानि
जन्मानिनि वेति । यथा स्वमुक्तैर्गुणैः सङ्गतोऽग्नि एवमहमपि स्वप्नसादादा-
युषा अपमृत्युदोषराहितेन संगमपीय सङ्गतो मृषासप । तथा वर्चसा विद्यै-
श्वर्यादिमयुक्तनेत्रमा संगमपीय । तथा मज्जया पुत्रादिकया संगमपीय तथा
शयस्वोपेण धनस्य पुष्ट्या संगमपीय ॥ अथ चतुर्दशे विशेषः ॥ कात्यायन
अह ॥ गां मज्जत्यन्य स्येति ॥ कण्ठोऽप्येतदाह ॥ अथ गामुपेत्यन्वस्ये-
ति ॥ पाठस्तु ॥ अन्य स्मान्नो वो भक्षीय मह स्य महो वो भक्षीय ऊर्ज
स्योर्ज वो भक्षीय रायस्वोपस्य रायस्वोपं वो भक्षीयेति ॥ हे गावो युषम् ।
अन्ध स्थ अश्वभूताः स्थ । क्षीराज्यादिरूपस्याश्वस्य जनकत्वादन्नत्वोपचारः ।
अतो भवप्रमाणाद्वो युष्पत्तस्वन्वि अन्धः क्षीराज्यादिरूपमर्जं भक्षीय सेवेय ।
मज्ज सेवायामिति धातुः । तथा महः स्य पूज्यरूपाः स्थ । मह पूजामामिति
धातुः । वो युष्मार्कं पृथ्गानां प्रसादादहमोप महो भक्षीय पूज्यत्वं सेवेय ।
गौर्न पदा स्मृष्येत्यादिस्मृतेर्गवां पूज्यत्वप्रसिद्धिः । तामेतां प्रसिद्धिं हिश-
ब्देन तिक्तिरिः सूचयति ॥ महसा महो वो भक्षीयेत्याह महो होता इति ॥
१० ॥ ११ ॥ तथा ऊर्जः स्थ बलरूपा स्थ । गोः सम्बन्धिर्क्षीरादेर्वलहेतु-
त्वाद् बलरूपत्वोपचारः । ऊर्जं बलपाणनयोरिति धातुः । वो युष्मार्कं प्रसा-
दादूर्जं भक्षीय बलं सेवेय । तथा रायस्वोपः स्थ । धनपुष्टिरूपाः स्थ । वैश्या
हि क्षीराज्यादिविक्रयेण धनं पुष्णन्ति । अतो धनपुष्टित्वोपचारः । वो यु-
ष्मार्कं प्रसादाद् रायस्वोपं धनपुष्टिं भक्षीय सेवेय ॥ अथ पञ्चदशः ॥ रेवती
रमध्वमस्मिन् योना अस्मिन् गोष्ठेऽस्मिन् क्षयेऽस्मिँल्लोके । ईहैव स्थेतो मा-
ऽपमानेति ॥ हे रेवतीः । धनहेतुत्वेन रेवत्यो गावः । अस्मिन् योनौ दृश्यमाने-
ऽग्निहोत्रहनिर्दोहनस्थाने रमध्वं क्रीडध्वम् । दौहनादध्वम् । अस्मिन् गोष्ठे
यजमानसम्बन्धिनि गोवाटे रमध्वं ततो रात्रावस्मिन् क्षये यजमानमध्व-
न्विगृहे रमध्वम् । गोवाटशब्देन गृहाद् बहिर्विश्रम्भेण सञ्चारदेवोऽभि-
हितः । सर्वदाऽस्मिँल्लोके । लोके दर्शनं इति धातुः ।
यजमानसम्बन्धिदृष्टिविषये रमध्वम् । किं बहुना । ईहैव एतस्मिन् यजमान-
सम्बन्धिदृष्टिविषये रमध्वम् । स्थान एव स्य युयं भवत । इतोऽस्मद्भयज-

मानस्यानान्माऽपगान् अपेत्यान्यत्र मा गच्छ । । अत्र रेवतीशब्दस्य गो-
वाचित्वं कण्ठो दर्शयति ॥ पशवो वै रेवतस्तस्मादाह रेवती रमञ्चमितीति ॥ भित्ति-
रिच्छेत्तद्दर्शयति ॥ रेवतीरमञ्चमित्याह । पशवो वै रेवतीसिति ॥ पोट्टे वि-
शेषमाह ॥ कात्यायनः ॥ मंहितेत्यालम्बने इति ॥ गामित्यनुवर्तने ॥ कण्ठो
विस्पष्टमेवदाह ॥ अथ गामभिमुख्येति संहितामीति ॥ पाठस्तु ॥ संहितामि
विश्वरूप्यूर्जामानिषा गौपत्येनेति ॥ हे गौः त्वं संहितामि क्षीराज्यच्छपहवि-
र्दानाय यज्ञकर्मभिः संयुक्तासि । विश्वरूपी शुक्लकृष्णादिभिर्वहुभिः कर्पयुक्ता
सती ऊर्जा क्षीरादिरसैः ये गौपत्येन बहुविधगोस्त्रमित्येन मा विश मां सर्वतः
प्रविश । त्वत्प्रसादान्मम बहुविधो रसो बहुविधगोस्त्रमित्यं च सम्पाद्यताम्
॥ १२ ॥ १३ ॥ सप्तदशो विशेषमाह ॥ कात्यायनः ॥ गार्हपत्यं प्रत्नोपांतपु-
त उपत्येतीति ॥ कण्ठोऽप्याह ॥ अथ गार्हपत्यमुपैत्युप स्वेतीति ॥ पाठस्तु ॥
उपत्याग्रे दिवे दिवे दोषावस्तापिया वयम् । नमो भरन्व एवसीति ॥ हे दोषावस्तर-
ऽग्ने दोषा रात्रिस्तस्यामापि वसति अनस्रं धार्यमाणत्वाजोपशाम्यतीति दोषा-
वस्ता । तथाविध हे गार्हपत्य दिवे दिवे प्रातिदिनम् । वयं यजमाना धिया
श्रद्धा युक्त्या बुद्ध्या नमो भरन्तो नमस्कारं सम्पादयन्तः । उप समीपे त्वा
एवसि स्वां प्रत्यागच्छामः ॥ १४ ॥ अथाऽष्टादशः ॥ राजन्तमध्वरणां गो-
पायृतस्य दीदिदिषिम् । वर्षमानं स्वेद मे इति ॥ राजन्तं दीप्यमानम् । अध्वरा-
णां गोपां गोप्ताम् । ऋतस्य सत्यवचनलक्षणस्य व्रतस्य दीदिदिं दीपयितारं
स्वे दमे अस्मदीये गृहे वर्षमानं चातुर्मास्यसोमपञ्चादिमिराभिर्हृदि गच्छन्तं,
त्वामुपेत्यनुवर्त्तते । अत्र वर्षमानशब्दस्य तात्पर्यं कण्ठो दर्शयति ॥ यदास्म-
कमिष्टत्वं नो भूयो भूय एव कुरु तन्नो वर्षपेत्येवैतददिति ॥ १५ ॥ भयै-
कोनविज्ञाः ॥ नः पितेव मूत्रवेऽग्ने मृषायनो भव । सच स्वा नः स्वस्तय
इति ॥ हे अग्ने गार्हपत्य, पूर्वोक्तगुणयुक्तस्त्वं नोऽस्माकं मृषायनो भव मू-
ष्टृपायं प्राप्तुं शक्नो भव । तत्र दृष्टान्तः— मूत्रवे पितेव । यथा पुत्राय पिता
भयं विना सुखेन प्राप्तुं शक्तस्तद्वन्मोऽस्माकं स्वस्तये क्षेमाय सचस्क । ओन
कर्मणा समवेतो भव । सच सम्भाय इति धातुः । अत्र दृष्टान्ततात्पर्यं कण्ठो
दर्शयति । यथा पिता पुत्राय सूपचर एवं नः सूपचर एधीत्येवैतददिति ॥ १६ ॥
अथ विज्ञाः ॥ अग्रे त्वं नोऽअन्तमऽउत छाता शिवो भवा वरुध्य इति ॥
हे गार्हपत्याग्रे त्वं नोऽस्माकम् अन्तमः अन्तिकतमः सर्वदा समीपनर्त्ति

भवेत्यन्वयः । उताऽपि च घ्राता पालयिता । शिरः शान्तः । वरूध्यः । पुत्रपौत्रा-
 दिसमूहो वरूध्यं तस्मै हितो वरूध्यो मव । इमं मन्त्रमारभ्य चतस्रं ऋचो द्वि-
 पदाः । तासां पुरुषरूपाणां ऋचां याचने तात्पर्यं कण्ठो दर्शयति ॥ पुरुषच्छन्दसं
 भै द्विपदां द्विपाच्छयं पुरुषः पुरुषान् वा एतन्नाचत इति ॥ अथैकविंशः ॥
 वसुसिर्वसुश्रवाऽअद्यानक्षि द्युमत्तमः रयि दा इति ॥ हे गार्हपत्याख्यामे वसु-
 र्जनानां वामयिता वसुश्रवा वसुना धनेन श्रवः कीर्तिर्यस्याऽसौ वसुश्रवा
 धनप्रदोऽयमित्येवमस्य कीर्तिर्भवती । अच्छ निर्मलस्वभाव हे अग्ने, नक्षि अ-
 स्मदीयं होमस्थानं गच्छ । नक्ष गताविति धातुः । यदा यदा वर्षं हाप्याम-
 स्तदा तदा समागच्छेत्यर्थः । द्युमत्तमं दीप्तिमन्तं वर्णविशेषयुक्तं रयि धनं दाः
 देहि ॥ १७ ॥ अथ द्वाविंशः ॥ तं त्वा शोचिष्ठ दीदिवः सुम्नाय नृनमी-
 महे सखिभ्य इति ॥ हे शोचिष्ठ दीप्तिमन् दीदिवः सर्वस्य दीपयतः तं त्वा
 पूर्वोक्तयुगयुक्तं त्वामग्निं सुम्नाय सुखार्थं सखिभ्यः अस्मदीयानां सखीना-
 मुपकाराय च नूनं निश्चयेन ईमहे याचामहे ॥ अथ त्रयोविंशः ॥ स नो
 घोषि श्रुधी हवमुह्य्याणोऽअघायतः समस्मादिति ॥ हे अग्ने स त्वं नो-
 ऽस्मान् भवत्सेवकान् घोषि जुष्यस्व । हवयस्मदीयमाह्वानं श्रुधि शृणु । सम-
 बाब्दः सर्वशब्दपर्यायः । अघं पापम् अस्मान्निच्छतीत्यघायत् शब्दः । सम-
 मस्मादघायतः सर्वास्मदीयशत्रोर्नोऽस्मानुरुह्य पालय । उरूपयतिस्तु रक्षणक-
 र्मा ॥ १८ ॥ चतुर्विंशो विशेषमाह ॥ कासायनः ॥ गा मच्छतीळ एहीति ॥
 हे इळे एहि । हे आदिते एहि आगच्छ । होमस्थानमिति शेषः । इळा मनोर्हु-
 हिता अदितिर्देवमाता । इळा मलुरिवास्मान् । आदितिरादित्यानिव । अतस्मिन्-
 स्तच्छब्दस्तद्धर्मनिर्देशाऽर्थः ॥ कासायनः ॥ काम्य एहीत्यालभत इति ॥
 पाठस्तु ॥ काम्य एहि मयि वः कामधरणं भूयादेति ॥ हे काम्ये सर्वैः काम-
 पितृभ्ये धेनो एहि अस्मद्धोमीयमागच्छ । वो जुष्याक गवा कामधरणम् ।
 अपेक्षितफलधारकत्वं यदस्ति तन्मय्यनुष्ठानरि भूयात् अस्तु । जुष्यन्तमादाद-
 हमपीष्टफलस्य धारयिता भूयामामित्यर्थः । अत्र मयि व इत्यस्य तात्पर्यं कण्ठो
 दर्शयति ॥ मयि वः कामधरणमित्यहं वः त्रियो भूयो भूयासमित्येवैतदाहोते ॥
 १९ ॥ अथ पञ्चविंशः ॥ सोमानः स्वरणं कृणुहि ब्रह्मणस्पते । कक्षीवन्तं य
 औशिन इति ॥ पुष्ट् अभिषवन इति इति धातुस्तस्मान्मनिन् प्रत्यये नका-
 रान्तः । सोमानमभिषोवारम् । सृष्ट शब्दोपनापयोरिति धातुः । स्वरण श-

व्याधितारम् । हे ब्रह्मणस्पते वेदपालकाम्ने, सोमपागकर्तारं स्तुतिरूपशब्दयुक्तं च मामित्यध्याहारः । कृणुहि कुरु । तत्रोपमानमुच्यते । कक्षीवन्तं कक्षीव-
न्नामकमृषिं यथा सोमपागयुक्तं स्तुतियुक्तं च कृतवानसि तथा मां कुरु ।
उपमानघोतनाय इवशब्दोऽत्र लुप्तो दृष्टः । कोऽसौ कक्षीवानिति ? सोऽभि-
धीयते । यः पुषानौशिजः । उशिजः पुत्रः तं कक्षीवन्तमिति योजनीयम् ।
सोऽयमर्थो यास्केन स्पष्टीकृतः ॥ सोमानं सौतारं प्रकाशनवन्तं कुरु । ब्रह्मण-
स्पते कक्षीवन्तमिव य औशिजः कक्षीवान् कक्ष्यावानौशिजः उशिजः पुत्र
इति ॥ सोमानमित्येतस्य तात्पर्यं तिसिरिरपि सूचयति ॥ सोमानस्त्वरणं
सोमपीथमेवावरुण्य इति ॥ अब सोमानमित्यादेस्तृचस्य लोकत्रयोपस्थानभा-
वनायां तात्पर्यमाह कण्वः ॥ यदाहवनीयमुपतिष्ठते दिवं तदुपतिष्ठते पट्गार्ह-
पत्यं पृथिवीं तथैतदन्तरिक्षमुपतिष्ठते तद्वाह्मणस्पत्यत्वेनोपतिष्ठते इति ॥ २० ॥
अथ सप्तविंशः ॥ यो रेवान् यो अमीवहा वसुविद् पुष्टिवर्धनः । स नः
सिपवतु पस्तुर इति ॥ यः पुत्रो रेवान् धनवान् पुनरपि यः पुत्रः अमीवस्य
रोगस्य हन्ता, वसुविद् वसुनो धनस्य सारत्वं वेचीति वसुविद्, पुष्टिवर्धनः
पोषणस्य वर्द्धयिता । पुनरपि यः पुत्रः तुरस्त्ररायुक्तः प्रीयकारी स सदृशः
पुत्रोऽग्नेः प्रसादाप्नोऽस्मान् सिपवतु सेवताम् । तथाच यास्केन व्याख्या-
तम् । स नः सेवतां पस्तुर इति ॥ २१ ॥ अथाष्टाविंशः ॥ मा नः प्रांसो
अरूपो धूर्तिः प्रणञ्जत्यस्य । रक्षाणो ब्रह्मणस्पत इति । रा दान इति धा-
तोः कमुभन्तस्य पठ्येकवचनं ररुष इति, दानं कृतवत् इत्युक्तं भवति ।
तस्य निषेधादरूप इत्युक्तम् । कदाचिदपि हविर्दानमकृतवत् इत्यर्थः सम्पद्यते ।
तादृशस्य मर्त्यस्य मनुष्यस्य शीतः प्रशंसिता । धूर्तिः कर्मानुष्ठानप्रशंसाकारूपेण
धौर्त्येन युक्तः पुत्रोऽस्मान् मा प्रणक् प्रकर्षेण मा व्याप्नोतु । नशिरयं व्या-
प्यर्थः । यद्वा, नश अदर्शन इति धातुः । मा प्रणक् मा प्रकर्षेण विनाशयत्व-
त्यर्थः । हे ब्रह्मणस्पते, नोऽस्मान् रक्ष । नास्तिकः पुत्रो यथा मोक्षयते
तथा पालय ॥ २२ ॥ अथैकोनविंशः ॥ महिषीणामनोऽस्तु शुक्षं मित्रस्या-
ऽर्घ्यम् । दुरार्षं वरुणस्येति योऽयं मित्रः, यश्चार्थमा योऽपि वरुणः । एत-
न्नामकानां त्रीणां त्रयाणां देवानां सम्बन्धि अवः पालनम् । अस्तु भवतु ।
कथम्भूतपवनं महि महत्सर्वापदिनाशकम् । शुक्षं शुमानि भुवर्णादिद्रव्याणि
क्षियन्ति निवसन्ति यस्मिन् पालने तथाविधं दुरार्षम् । अन्यैराधर्षयितुं तिर-

स्कर्तुमशक्यम् । अत्र गृहीतृणामित्यादितृचस्य मध्ये, नाध्वसु वारणोऽपिचि
 युक्तं यदुक्तं तस्य शुभ्लोकभुलोकगतसर्गमार्गाभिप्रायं कण्ठो दर्शयति ॥ इमे
 वा अध्वानो वातुरुणायेतरा द्यावापृथिव्योऽस्त्रानेवैतदुपतिष्ठत इति ॥ २३ ॥
 अथात्रिंशः ॥ न हि तेषाममाचन नाध्वसु वारणेषु । ईशे रिपुरघशस्म इति ।
 अमाशब्दो गृहनामसु पाठितः । अपीसस्मिन्नर्थे चन शब्दो वर्तते । अमा चन
 गृहेऽपि वर्तमानानां तेषां मिथार्थमवरुणैस्त्रिभिर्देवैः पालितानां यजमानाना-
 मुपद्रवायैति शेषः । अघशस्मः सर्वदा षापस्य मर्षसक्तो रिपुः । न ईशे, न
 समर्थो भवति खलु । तथा वारणेषु चोरव्याघ्रादिषु भयवशांश्चिवारितेष्वपि अ-
 ध्वसु मार्गेषु रिपुर्नेशे बाधितुं न समर्थः । मिथादिभिः पालितानामस्माकं गृहे-
 ऽरण्ये वा नास्ति चोरादिबाधा इत्यर्थः ॥ २४ ॥ अथैकत्रिंशः ॥ ते हि
 पुत्राभ्यो अदितेः प्रजीवमे मर्त्याय । उपोतिर्यच्छन्त्यनस्त्रामिति ॥ अदितेरख-
 ण्दिगशक्तेर्देवमातुः पुत्राभ्यः पुत्रास्ते पुत्रोक्ता मित्रार्थमवरुणा मर्त्याय मनुष्याय
 यजमानाय अजस्र निरन्तरम् । अनुपह्नीर्णं तेजः प्रयच्छन्ति । किमर्थम् ?
 जीवसे जीवितुम् । यथा चिर जीवने भवति तथा तदुपायज्ञानं प्रयच्छ-
 न्ति ॥ २५ ॥ अथ द्वात्रिंशः ॥ कदाचनस्तरीरासि नेन्द्र सश्वसि दाशुपे ।
 उपोषेन्नु भयान्न भूय इन्नु ते दानं देवस्य पृथ्यत इति ॥ हे इन्द्र परमैश्वर्य-
 युक्त कदाचन अस्माभिः पुनः पुनर्पाण्डमानः सन् कदाचिदपि स्तरीर्ना-
 डांग हिमको न भवामि । न कुप्यमीत्यर्थः । किञ्च हे भयान् दाशुपे इविर्द-
 क्षवते त्वदनुग्रहार्थम्, उपोष अत्यन्तसमीपे, इन्नु क्षिपमेव । इच्छन्द एवका-
 रार्थः । नृशब्दः क्षिपवचनः । सश्वसि सेवसे । अत्यन्ताऽनुग्रहेण सेवकवत्
 क्षिपमेवातिसमीपमागच्छसीत्यर्थः । देवस्य ते प्रकाशमानस्य तव भूयो दानं
 यदुत्तरफलदानं पृथगेन यजमानेन संयुज्यते । अत्रेन्द्रशब्दस्य तात्पर्यं कण्ठो
 दर्शयति । इन्द्रो यज्ञस्य देवता, नेन्द्रमपैतदग्न्युपस्थानं करोतीति ॥ २६ ॥
 अथ त्रयस्त्रिंशः ॥ तत्पवितुर्वरेणियं भर्गो देवस्य धीमहि । धियो यो नः
 प्रचोदयादिति ॥ तादिति षष्ठ्यर्थे । तस्य देवस्य श्रोतनाऽऽत्मकस्य स-
 वितुः भेरकस्याऽन्तर्पाभिणो विज्ञानाऽऽनन्दस्वभावस्य हिरण्यगर्भोपाध्यव-
 च्छिन्नस्य वा ब्रह्मणो भर्गः (१) सर्वपापानां सर्वसंसारसागरस्य च भर्जनसमर्थं

१ भर्गं शब्दो धीर्यवचन । वेदणाश्च वा अमिषिज्ञानाद्भर्गोऽपत्यकाम । धीर्यं
 च भर्ग इति युते । तेन हि पाप्मानं भृञ्जति दहति । भृञ्जी मर्जने । अस्य वा
 भर्गस्तेजोवचनः । यद्वा मण्डलं पुरुषो रश्मय इत्येतत् त्रयमभिप्रेयते ॥

तेजः सत्यज्ञानादिवेदान्तमतिपाद्यं करोष्यिषं वरणीयं सर्वैः प्रार्थनीयं यदस्ति
तद्दीमहि तादृशं तेजो वषं ध्यायामः । छान्दमं संपमारणम् । धियो यो नः ।
धीशब्दो बुद्धिवचनः, कर्मवचनो वा । बुद्धीः कर्माणि वा । यः सविता नः
अस्माकं प्रचोदयात् । बुद्धं संचोदने । प्रकर्षेण चोदयति प्रेरयति सत्कर्मा-
ऽनुष्ठानायेति । सवितृपदस्य तात्पर्यं कण्वो दर्शयति ॥ सविता वै देवानां ग-
सविता तथोहास्मा एते सवितृमस्तूताः सर्वे कामाः समृद्धयन्त इति ॥ २७ ॥
अथ चतुस्त्रिंशः ॥ परि ते दृळ्बोरथोऽस्माऽअश्रोतु विश्वतः । येन रक्षामि
दाद्युपे । समिद्धो मा समर्धय मजया च धनेन चेति ॥ हे अग्ने ते तव रथो-
ऽस्मान् यजमानान् विश्वतः सर्वासु दिक्षु पर्यञ्जोतु परितो व्याप्नोतु । क-
स्याब्धिदपि दिशि अल्पमपि स्थानमपरित्यज्यास्पद्रक्षणाय व्याप्नोतु । कथम्भू-
तो रथः । दृळमः दुर्दभः । छान्दसो वर्णव्यत्ययः । दञ्जोतिर्धर्मा । दुः-
खेन दध्यते, केनापि सहसा हिंसितुमशक्य इत्यर्थः । येन रथेन दाद्युपे दत्त-
मते यजमानाय तद्रूपकारार्थं, रक्षां रक्षां करोषि । स रथः (छन्दसा) पर्यङ्गो-
त्तित्यन्वयः । समिद्धो मया सम्यक्प्रदीपितस्त्वं मजया च पुत्रादिकया धनेन
च सुवर्णादिना मां समर्द्धय । मां यजमानं समृद्धं कुरु । दाद्युप इति पदं
कण्वो व्याचष्टे । यजमानो वै दादास इति ॥ २७ ॥ इति तृतीयाध्याये
सुतीयोऽनुवाकः ॥ ६ ॥ ३ ॥

तृतीयेऽनुवाके विस्तरणाऽन्युपस्थानमन्त्रा उक्ताः । चतुर्थे सप्तेपेणा-
ऽन्युपस्थानमन्त्रा उच्यन्ते ॥ कात्यायनः ॥ भूर्भुवः सुरारिति ॥ वाशब्दो
विकल्पार्थः । पूर्वोक्तेनोपमयन्त इत्यादिना वा, वक्ष्यमाणेन भूर्भुवः स्वरित्या-
दिना वा द्वयोरन्यतरेणाऽनुवाकेनोपस्थानं कुर्यादित्यर्थः ॥ प्रथममन्त्रः, कण्वो
ऽप्येतद्रूपस्थानं दर्शयति ॥ त वा अग्निहोत्रं हुत्वा सायमुपतिष्ठते भूर्भु-
वः स्वरिति ॥ पाठस्तु ॥ भूर्भुवः स्वः सुप्रजाः मजया भूयासम् । सुवीरो
वीरैः सुपोषः पोषैरिति ॥

अग्ने भूर्भुवः स्वः भूरादिन्याह्वानेन त्रयाऽऽत्मकस्तदर्थभूतलोकत्रयात्मको वा त्वम्,
अतस्त्वत्प्रसादाद् अहं यदा मजया वन्मुष्ट्यादिरूपया युज्येयं तदानीं
सुप्रजाः अनुकूलत्वेन द्योममानाः मजा यस्य मम तादृशो भूयासम् । तथा
वीरैः स्वस्वकार्येषु शूरैर्बुद्धा युज्येयं तदानीं सुवीरः शास्त्रीयमार्गवर्तिशोभन-
पुत्रो भूयासम् । यदा च पौषैः पुष्टैः संपर्त्रैर्युज्येयं तदानीं सुपोषः बहुमूल्याहं

हिरण्यादियुक्तो घृयासम् ॥ १ ॥ द्वितीयतृतीयमन्त्रयोर्विशेषमाह ॥ कासा-
 यनः ॥ प्रवत्स्यन्नुभौ नयेति प्रतिमन्त्रमिति ॥ कण्वोऽप्याह ॥ अथ खलु
 प्रवत्स्यन् गार्हपत्यमेवात्र उपतिष्ठते । आहवनीयमिति ॥ यदा यजमानो
 ग्रामान्तरं गन्तुमिच्छति तदानीमुपावाहवनीयगार्हपत्याग्नी मन्त्रद्वयेनो-
 पतिष्ठेत् ॥ तयोः पाठस्तु ॥ नर्यं मजां मे पाहि शस्स्य पशून् मे पाहीति ॥
 हे नर्यं नरेभ्यो यजमानेभ्यो हित गार्हपत्य मे मजां पाहि । हे शस्स्याऽनुष्ठा-
 तृभिः क्षंसितुं योग्याहवनीय, मे पशून् पाहि ॥ तुरीयपञ्चमयोर्विशेषमाह ॥
 कात्पायनः ॥ उपतिष्ठत आहवनीयगार्हपत्यावागन्मेति प्रतिमन्त्रमिति ॥
 ग्रामान्तरं गत्वा प्रयागतो यजमानो मन्त्राभ्यामाहवनीयगार्हपत्यावुपतिष्ठेत् ।
 कण्वोऽप्येतदुभयं दर्शयति ॥ स आहवनीयमुपतिष्ठते आगन्मेति । स गार्ह-
 पत्यमुपतिष्ठते । अथमाग्निरिति ॥ आहवनीयार्धमन्त्रपाठस्तु ॥ आगन्म विश्व-
 वेदसमस्मभ्यं वसुवित्तमम् । अग्ने सप्त्राज्यभिद्युम्नमभिसह आयच्छेति ॥
 विश्वं वेत्ति वेदपतीति वा विश्ववेदाः । तं सर्वज्ञम्, अस्मभ्यम् । अस्मदर्थं, वसु-
 वित्तमम् अतिशयेन वसुनो धनस्य वेदितारं लब्धारं तथाविधमाहवनीयमु-
 दिश्यागन्म वयं ग्रामान्तरात् प्रत्यागताः । सम्प्रग्राजते दीप्यते इति सप्त्राद् ।
 तथाविधाऽग्ने हे आहवनीय अभिद्युम्नं सर्वतोऽवस्थितं धनम् । अभिसहः
 शत्रून्भिमवितुं धनम् आयच्छस्व । दाण् दान इति धातोर्पञ्चादेशः । धनं
 यत्नं ज्ञानीयास्मभ्यं देहि ॥ गार्हपत्यार्धमन्त्रपाठस्तु ॥ अयमग्निर्गृहपतिगार्ह-
 पत्यः मजावान् वसुवित्तमः । अग्ने गृहपतेऽभिद्युम्नमभिसह आयच्छ-
 स्वेति ॥ अथ पुरोऽवस्थितो गार्हपत्य एतन्नामकोऽग्निः गृहपतिः गृहस्य
 पालकः मजावान् अस्मदीयपुत्रपौत्रादिस्वामी । वसुवित्तमः मजाऽनुग्रह-
 स्पर्तिशयेन धनस्य लब्धा । अन्यत् पूर्ववद् रूपारूपेषम् ॥ षष्ठे विशो-
 पमाह ॥ कात्पायनः ॥ गृहा मा विभीतेति गृहानुपैतीति ॥ ग्रामान्तरादागतः
 स्वगृहान् प्राप्नुयात् ॥ कण्वस्त्वेवमाह ॥ स उपतिष्ठते गृहा मा विभेतीति ॥
 पाठस्तु ॥ गृहा मा विभीत वा वेपथ्वमूर्जं विभ्रत एमसि । ऊर्जं विभ्रद्गः सु-
 मनाः सुमेधा गृहानेमि मनसा मोदमान इति ॥ मा गृहा विभीत भयं मा कार्षिष्ट
 मा वेपथ्वम् । यः कोऽपि शत्रुरागत्य विनाशयिष्यतीति युस्त्या मनसि क-
 म्पनं मा कार्षिष्ट । यतो वयम् ऊर्जं विभ्रतः अजं संपूर्णं धारयमाणान् गु-
 ष्मान् मति एमसि आगतोऽस्मि । यया यूवम् ऊर्जं विभ्रतस्तथाऽहमप्यूर्जं

विभ्रद्दारमन् सुमनाः शोभनमनस्कः सुमेधाः शोभनधारणप्रज्ञोपेतः, मनसा
दुःस्वरहितेन मोदमानो हृष्यन् गृहरूपान् युष्मान् भति एमि आगच्छामि ॥
अय सप्तपः ॥ येषामध्येति प्रवसन् येषु सौमनसो बहुः । गृहानुप-
हृत्यामहे ते नो जानन्तु जानत इति ॥ प्रवसन् देशान्तरं गच्छन् यजमानो
येषामध्येति । द्वितीयार्थे पृष्ठी । इक् स्मरण इति धातुः । तथाविधान् गृहान्
यथा भवति तथा स्मरति गृहविषयं क्षेमं सर्वदा चिन्तयतीत्यर्थः । तथा येषु
गृहेषु यजमानस्य सौमनसो बहुः । सुमनसो भावः सौमनसः प्रीतित्यतिशयः
स च भूयात् । गृहानुपहृत्यामहे । तान् प्रीतिविषयान् । गृहाभिमानी देवोऽस्म-
स्तमीपे समागच्छत्विति । सर्वदा यजमानः ते च गृहदेवा जानत उपकारा-
भिहानान्नोऽस्मान् जानन्तु, एते कृतज्ञा न भवन्तीत्यवगच्छन्तु ॥ अयाष्टमः ।
उपहृता इह गाव उपहृता अजावयः । अथोऽभन्नस्य कीलाल उपहृतो गृहेषु
न इति ॥ इह गृहेषु गाव उपहृताः । धेनवो बलीवर्दाश्च सुखेन तिष्ठन्ति-
त्येवम् अनुज्ञाताः । तथा इह गृहेषु अजावयः अजात्वाऽवित्त्वजातिद्वयपुक्ताः
पशव उपहृताः सुखेन वर्तन्तामित्यस्माभिरनुज्ञाताः । अथो अपिच अन्नस्य
कीलालः । अन्नसंबन्धी रसविशेषो नः अस्मदीयेषु गृहेषु उपहृतः समृद्धो
भवत्वित्येवमस्माभिरनुज्ञातः ॥ नवमे विशेषमाह ॥ कात्यायनः ॥ क्षेमाय व
इति प्रविशतीति ॥ षाडस्तु ॥ क्षेमाय वः शान्त्यै प्रपद्ये शिवः शम्भोः शंभोः
शंभोरिति ॥ हे गावो युष्मान् प्रपद्ये प्राप्नोमि । किमर्थं, क्षेमाय विद्यमानवस्तुनो
रक्षण क्षेमस्तदर्थम् । तथा शान्त्यै मम सर्वाऽनिष्टशमनाय । शंभोः शमिति ।
सुखनाम, तत्कामयमान इति शंभुः । शंभुरिदं कामयमान इति यास्केनोक्तत्वा-
त् । तादृशस्य मम । शिवं शम्भमिति हे सुखनामनी । तत्रायमेहिके द्वि-
तीयमाशुम्भिकम् । उभयार्थं सुखं भूयादिति शेषः । शंभोः शंभोरित्यभ्यास
इत्यादरार्थः ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ इति तृतीयेऽध्याये तुरीयो-
ऽनुवाकः ॥ १ ॥ ४ ॥

चतुर्थे सङ्क्षेपेणान्युपस्थानमन्त्रा उक्ताः ॥ पञ्चमे वरुणप्रधासमन्त्रा उ-
च्यन्ते ॥ चातुर्मास्याख्यपागः पर्वचतुष्टयात्मकः । वैश्वदेववरुणप्रधाससाकमेव-
मुनासीरीयाख्यानि चत्वारि पर्वाणि । तत्र वरुणप्रधासाख्ये द्वितीयं पर्वणि
दक्षिणोत्तरयोर्द्वयोर्वेद्योर्विध्यासादितेषु प्रतिप्रस्थाता पत्नीमुदानयेत् । जारं
तदीयं पृच्छेत् । साऽपि तं जारं भूयात् । तदाह कण्वः ॥ स पत्नीमुदान-

यति तद् नोऽप्यन् पृच्छति, केन चरसीति वरुण्यं इ वा एतत्सीकरोति यदन्व-
 स्य सत्येन चरतीति ॥ वरुण्यमप्यकृत्यस्तेन तन्निवारणीयमित्यर्थः ॥ तित्तिरिर-
 प्येतत् सर्वं निस्पष्टमाह ॥ पत्नीं वाचयति । मेध्यामेवैनां करोति । अघोतम
 एवैनामुपनयति । गज्जारः सन्तं न द्रूयात् । मियं जातिः रुन्ध्यात् । असौ
 मे जार इति निर्देशात् । निर्दिश्यैवैनं वरुणमघासेन ग्राहयतीति ॥ आपस्त-
 म्बोऽप्येतद्दर्शयति ॥ मतिप्रस्थाता पत्नीमुदानपसेतच्च वाचयति तां पृच्छति,
 पत्नि ! कति ते जारा इति । यानाचष्टे तान् वरुणो वृद्धास्त्विति निर्दिशती-
 ति ॥ कात्यायनः ॥ आरुधाते मघासिन इत्येनां वाचयति नयन्निति ॥ जारे
 पत्न्या कथिते सत्येना पत्नीं नयन् मतिप्रस्थाता मघासिन इति मन्त्रं वाच-
 येत् । कण्वोऽप्याह ॥ तां वाचयति मघासिन इति ॥ पाठस्तु ॥ मघासिनो
 इवामहे मरुतश्च रिशादसः । करम्भेण सजोपस इति ॥ यस्तु अद्भन इति
 धातुः । प्रकर्षेण यस्यते यक्ष्यत इति हविर्विशेषः मघासः । स येषामस्ति
 तान् मघासिनो मरुत एतन्नाम्कान् देवान् इवामहे आहवामः । मरुतश्चेति
 चकारेण तदीयपरिचारकाः समुच्चयन्ते । ते सर्वेऽपि रिशादसः । रिश
 हिमार्थः । दस उपसमे इति धातुः । रिशां वैरिक्तां हिंसां दस्यस्त्युपसयन्ती-
 ति रिशादसः । करम्भण, यवमयो हविर्विशेषः करम्भस्तेन सजोपसः समान-
 प्रीतयः । तथाविधान् मरुत इति पूर्वत्राऽन्वयः ॥ १ ॥ कात्यायनः ॥ क-
 रम्भपान्नाणि जुहोति शूर्पेण मूर्द्धनि कृत्वा दक्षिणेऽग्नौ प्रत्यङ्मुखी जाया-
 , पती वा दक्षिणेनाहृत्य तीर्थेन पूर्वेण वेदिमपरेण वा यद् ग्राम इतीति ॥ यव-
 पिष्टेन निर्मितानि कृत्वा दक्षिणऽग्नौ प्रत्यङ्मुखमेपमेव्यादिरूपाणि करम्भ-
 पान्नाणि तानि शूर्पेण पत्नी जुहुयादित्येकः पक्षः । दम्पती जुहुयातामित्य-
 परः पक्षः । तौ च दक्षिणोत्तरमार्गेण तानि पान्नाण्याहृत्य वेदेः पूर्वदिशि प-
 श्चिमदिशि वा स्थित्वा जुहुयाताम् ॥ कण्वस्तु पत्नीहोमपक्षमाश्रित्याह ॥ सा
 जुहोति यद् ग्राम इति ॥ पाठस्तु ॥ यद् ग्रामे यदरण्ये यत्सभाया यदिन्द्रिये ।
 यदेनश्चक्रमा वयमिदं तदवयवामहे स्वाहेति ॥ ग्रामे वसन्तो ग्रामोपद्रवरूपं
 चक्रम् । तथाऽरण्ये वसन्तो वयं यदेनो मृगवृक्षोपद्रवरूपं चक्रम् । तथा
 सभायामवस्थिता वयं यदेनो महाजनतिरस्कारादिकं चक्रम् । तथेन्द्रिये जि-
 ह्वोपस्थरूपे प्रीतिपुक्ता वयं यदेनः कलजभक्षणपरस्त्रीगमनाऽऽदिकं चक्रम्,
 तथाऽप्यग्राणि मृत्यस्वाम्यादौ यदेनस्तादनाऽवज्ञादिकं चक्रम् । अत मृत्य-

स्वामिविरसयैव तिष्ठतिरिणा मन्त्र एवं समाप्नातः ॥ यच्छूद्रे यदर्थ एतच्चक्रमेते ॥
 तदिदं सर्वं पापम् अवयजामहे विनाशयामः । अवपूर्वो यजतिर्नाशार्थः ॥ स्वाहा
 एतद्देविदेवतायै पापविनाशिन्यै दक्षम् ॥ २ ॥ कार्त्तपायनः ॥ मो पू ण इति
 यजमानो जपतीति ॥ पाठस्तु ॥ मो पू ण इन्द्राज पृस्तु देवैरस्मि हिष्मा ते शु-
 ष्मिन्नवपाः । महश्चिद्यस्य मीढुषो यव्या हविष्मतो मरुतो बन्दते गीरिति ॥
 पृदिति संग्रामनाम । हे इन्द्र, अत्र पृस्तु संग्रामेषु वर्तमानः । देवैस्त्वया सह
 सख्यं प्राप्तैर्वरुणापैर्देवैः सहितत्वं नोऽस्मान् मो विनाशयेति शेषः । मोशब्दो
 निषेधाऽर्थः । मुशब्दो विनाशाभावस्याऽमौष्ट्यं द्यूते । तथा सति विना-
 शलेशो मा भूदित्ययमर्थः संपद्यते । कः प्रसङ्गो विनाशस्येवाशङ्क्यास्ति शि-
 त्पादिना स प्रसङ्गोऽभिधीयते । शुष्मेति बलनाम । हे शुष्मिन् बलवन् इन्द्र,
 ते तव अवपाः अवैशाक्ष्यो व्यापारः, अस्ति हि स्म । विद्योतत एव खलु । अ-
 वपूर्वस्य अयतेरवपा इति रूपम् । अवगतो यागोऽवपाः । यद्यपि तत्कालो-
 चितस्वदीययागाभावकपोऽवराधोऽस्मासु विद्यते, तथाऽपि कृपालुस्त्वमस्मान्
 मा विनाशयेत्यर्थः । मिह सेवन इति धातुः । मीढुषो छष्टिप्रदत्वेन सेवतुः ।
 हविष्मत् हविर्योग्यस्य यस्य तव यव्या यवमयैः कर्मभारार्हैर्निष्पद्य होमक्रिया,
 महश्च पूजा खलु । तस्य तव यथोक्तपूजोपेतस्याऽस्मासु कृपालुत्वं
 युक्तमित्यभिप्रायः । किञ्च, गीरस्मदीया स्तुतिरूपा वाक् मरुतो भवतः सखीन्
 बन्दते नमस्करोति । नमो मरुद्भ्य इत्येवमादिकायास्तुतेर्नमस्काररूपत्वा-
 न्मरुद्विषयनमस्कारेणापि तुष्टस्य तव रूपैव युक्तेत्यर्थः ॥ ३ ॥

कार्त्तपायनः ॥ अक्रन् कर्मैतेर्नां वाचयतीति ॥ पाठस्तु ॥ अक्रन् कर्म कर्मकृतः
 सह वाचा मयोभुवा देवेभ्यः कर्म कृत्वाऽस्तं मेत स चामुवः इति ॥ कर्म-
 कृतः वरुणप्रघासाख्ये कर्मकारिण ऋत्विजः, वाचा स्तुतिरूपया सह कर्म
 वरुणप्रघासानुष्ठानरूपम्, अक्रन् कृतवन्तः । कथम्भूतया वाचा । मयोभुवा ।
 मय इति सुखनाम । तन्मयो भवति निष्पद्यते यया स्तुतिरूपया वाचा सा
 स्तुतिर्मयोभूतया मयोभुवा वाचा मन्त्ररूपस्तुत्येत्यर्थः । सचामुवः सहभवत-
 शीलः । परस्परं वज्रधानेन पत्न्या चास्मिन् कर्मणि सदावस्थिता ऋत्विजः ।
 देवेभ्यो देवार्थं कर्म कृत्वा वरुणप्रघासानामकं कर्मानुष्ठानास्तं मेत यद्वान् ग-
 च्छत । सोऽयमर्थः कथेन दर्शितः ॥ अस्तं मेति तिष्ठद्वाभुवा अस्तं त देवान् नो
 गृहेष्वेव प्रतिष्ठापयतीति ॥ तिचिरिरप्पमुमेवार्थं दर्शयति ॥ अक्रन् कर्म कर्मकृत

इत्याह । देवानृणां निरवदाय अनृणां गृहानुपमेतेति वाचे तदाहेति ॥ देवान् ।
 उद्दिश्य कर्चन्वो यज्ञ ऋणं, तन्निरवदाय निःशेषेण परिहृत्येत्यर्थः ॥ ४ ॥
 कात्यायनः ॥ अवभृयेति जायापती स्नात इति ॥ वरुणप्रघासस्य कर्मणोऽन्ते
 तदङ्गभूतं यदवभृथाख्यं कर्म जलसमीपे क्रियते तत्रानेन मन्त्रेण दम्पतिभ्यां जले
 स्नानं कर्तव्यम् ॥ पाठस्तु ॥ अवभृथ निचुम्पुण निचेरुरसि निचुम्पुण । अव देवै-
 र्देवकृतमेनोयासिपयव मर्त्यैर्मत्यकृतं पुरुराण्यो देवारिपस्पाहीति ॥ अवाचीनानि
 पात्राणि जलमध्ये क्रियन्ते यस्मिन् यज्ञविशेषे सोऽयमवभृथः । हे अवभृथ
 त्वं निचुम्पुण नितरां मन्दं गच्छ । चुप मन्दायां गताविति घातुः । निचे-
 रुरसि नितरां चरणशीलोऽसि । तथाप्यत्र निचुम्पुण नितरां मन्दं गच्छ ।
 मन्दगतौ किं प्रयोजनमिति, तदुच्यते । देवैर्योतनात्मकैरस्मदीयैरिन्द्रियैर्देवैर्देवै-
 र्मर्त्यैरस्मत्सहायभूतैर्ऋतिविभर्त्यकृतं मर्त्येषु मनुष्येषु यज्ञदर्शनार्थमागतेषु
 कृतमवभृथारूपं यदेनोऽस्ति तदप्यहमवयासिपमित्यनुवर्त्तते । इदमस्माभिः परि-
 त्यक्तमेनो यथा त्वां न आमोति तथा, हे यज्ञ मन्दं गच्छत्यभिप्रायः । हे देव
 अवभृथाख्यस्य यज्ञपुरुष । रा दान इति घातुः । बहुविधविरुद्धफलदायिनो
 रिपो वधाय पाहि पालय रिपतिर्हिसार्थः । विरुद्धफलदायी वधस्तत्प्रसादा-
 दस्माकं मा भूदित्यर्थः ॥ ५ ॥ इति तृतीयेऽध्याये पञ्चमोऽनुवाकः ॥ ३ ॥ ५ ॥

पञ्चमे वरुणप्रघासमन्त्रा उक्ताः ॥ षष्ठे साकमेधगतं किञ्चित् कर्मोच्य-
 ते ॥ कात्यायनः ॥ पूर्णां दर्शमिव हन्ति पूर्णां दर्शं परापतेति ॥ पाठस्तु ॥
 पूर्णां दर्शपरापत सुपूर्णा पुनरापत । वस्नेव विक्रीणावह इममूर्जं शतक्रतो
 इति ॥ हे दर्श अन्नमदानसाधनभूते काष्ठादिनिमित्ते त्वं पूर्णायाः स्थाल्याः
 सकाशादन्नं गृहीत्वा सम्पूर्णा भूत्वा परिपूर्णत्वादेव उत्कृष्टा सती पत इन्द्र-
 देवतां प्रति गच्छ । सुपूर्णा कर्मफलेन सुष्ठु पूर्णा सती पुनरापत धूपोऽस्मान्
 प्रत्यागच्छ । हे शतक्रतो इन्द्र, त्वं चाहं चोभौ वस्नेव वसुना धनेनेवैषमितीष्टं
 हविःस्वरूपमन्नम् । ऊर्जं हविर्दानफलरूपं रसविशेषं च विक्रीणावह परस्पर-
 द्रव्यविनिमयरूपं विक्रयं करवायैह । अहं हविस्तुभ्यं ददामि त्वं च मम
 फलं देहीत्यर्थः ॥ १ ॥ कात्यायनः ॥ देहि म इति जुहोतीति ॥ कण्वो-
 ऽप्याह ॥ स जुहोति देहि म इति ॥ पाठस्तु ॥ देहि मे ददामि ते नि मे योहि
 नि ते दधौ । निहारं निहरामि ते निहारं निहरासि मे स्वाहेति ॥ हे यजमान
 त्वं मे मममिन्द्राय देहि हविः प्रथमं प्रयच्छ । ते तुभ्यं यजमानाय ददामि

अपेक्षितं पश्चात् प्रयच्छामि । अनेन प्रथमपादेन उक्त एवार्थः पुनरपि द्वितीयपादेनादरातिशयार्थमुच्यते । मे मह्यम् इन्द्राय निवेदि प्रथमं त्वं हविर्नितरां सम्पादय । ते तुभ्यं यजमानाय निदधौ अपेक्षितफलं सम्पादयामि । निहारशब्दो मूल्यवाची । नितरां हियते इति व्युत्पत्तेः । निहारं मूल्यभूतं हविः, ते तुभ्यम् । इन्द्राय निहरामि यजमानोऽहं नितरां समर्पयामि । उत्तरो निहारशब्दो मूल्येन द्वेनव्यं पदार्थं ब्रूते । तत्रापि नितरां हियते इति व्युत्पत्तिः । निहारं क्रैतव्यवस्तुरूपं फलं मे मह्यं यजमानाय निहरासि पश्चान्नितरां मयच्छ । पूर्वविपादद्वयेनोक्तोऽर्थः । आदरेण द्विवारमिन्द्रेणोक्तः । तमर्थमुत्तरार्द्धेन यजमानः सम्यगङ्गीकरोति स्वाहेत्यर्थं शब्दो हविर्दानार्थः ॥ २ ॥ तृतीयेऽध्याये षष्ठोऽनुवाकः ॥ १ ॥ ६ ॥

षष्ठे साककमेधगतपूर्णादूर्ध्वारूपकर्माङ्गभूतमन्त्रा उक्ताः । सप्तमेऽपि साकमेधगतपितृपक्षारूपकर्माङ्गभूता मन्त्रा उच्यन्ते ॥ कात्यायनः ॥ षष्ठोपवीतिनः सर्वे निष्क्रम्योदखोऽसन्नमीमदन्तेत्याहवनीयमुपतिष्ठन्ते द्वाभ्यामिति ॥ कण्वोऽप्याह ॥ ऐन्द्रीभ्यामुपतिष्ठते । इन्द्रो ह्याहवनीयोऽसन्नमीमदन्तेति ॥ तत्र प्रथममन्त्रपाठस्तु ॥ अक्षन्मीमदन्त हवमिया अधूपत । अस्तोषत स्वभानवो विषा नविष्ठया मती योजान्विन्द्र ते हरी इति ॥ अद मक्षन् इति धातोर्लुटि घस्लादेशो सत्यक्षमिति रूपम् । पितृपक्षारूपे कर्मणि ये पितरः सन्ति तेऽस्माभिर्दत्तं हविःस्वरूपमक्षम् । अक्षन् भासितवन्तः । कथमेतद्वगम्यते । उच्यते । हि यस्मादमीमदन्त । हर्षं प्राप्ताः । मदी हर्षं इति धातुः । तस्मादक्षमित्यवगम्यते । अत्रास्मदीयां भक्तिमवगत्य प्रियाः प्रीतियुक्ताः सन्तः, अधूपत स्वकीयं शिरः कम्पितवन्तः । धूञ् कम्पन इति धातुः । किञ्च स्वभानवः स्वयं दीप्तियुक्ता विषा मेधाविनः सन्तो, नविष्ठया नवतमया मती मतिर्युक्ता अस्तोषत स्तुतिं कृतवन्तः । अहो भक्तिरित्यभिधानं स्तुतिः । हे-इन्द्र ॥ क्षिप्रं ते तव, हरी एतन्नामकौ हरितवर्णाविवशौ, योज गमनाय रये योजय । तवाभीष्टायाः पितृभ्यः संपन्नत्वात् तैः पितृभिः सह त्वया गन्तव्यमित्यर्थः ॥ १ ॥ द्वितीयमन्त्रपाठस्तु ॥ सुसंहर्षं त्वा वयं मघवन् वन्दिषीमहि । प्रनूनं पूर्णवन्धुरः स्तुतो यासि यवाञ्जनु योजान्विन्द्र ते हरी इति ॥ हे मघवन् इन्द्र सुसंहर्षं त्वा शोभनदर्शनं त्वां वयमनुष्ठातारो वन्दिषीमहि आभवादयामः । इत्यमस्माभिर्नमस्कृतस्त्वं, पूर्णवन्धुरः । रयनीहवाची व-

न्धुरशब्दः । संपूर्णरथनीडोपेतो भूत्वा स्तुतः अस्माभिः स्तुयमानः सत्र
 वशान् अनु अस्मदीयकामाननुलक्ष्यीकृत्य नूनं प्रयासि अवश्यमस्मदीयान्
 कामान् दातुमेव स्वस्थाने गच्छसि । योजेत्पादि पूर्ववत् ॥२॥ कात्यायनः ॥
 मनो न्वाहुवामहे इति गार्हपत्यं तिस्रभिरिति ॥ उपतिष्ठन्त इत्यनुवर्तते ॥
 तत्र प्रथमायाः पाठस्तु ॥ मनो न्वाहुवामहे नाराशस्सेन स्तोमेन । पितॄणां
 च मन्मभिरिति । तुः सिप्रवचनः । पितृपशानुष्ठानविषयं चित्तं तदाभिमानि-
 दैवतमित्यर्थः । आहुवामहे आह्वयामः । केन साधनेनेति । तदुच्यते । स्तोमेन
 स्तोत्रेण । कथम्भूतेन, नाराशस्सेन । शंसः प्रशंसनम् । नराणां मनुष्याणां
 योग्यः शंसो नराशंसः । तत्संवन्धी नाराशंसः । स्तोत्रं द्विविधं-दैवं, मानुषं च ।
 यत्र देवाः स्तुयन्ते तदैवं, यत्र च मनुष्याः मशस्पन्ते तन्मानुषम् । तथाविधेन
 स्तोत्रेणैत्युक्तं भवति । किञ्च, पितॄणां मन्मभिः । पितरो यैः स्तोमैर्मन्मन्ते-
 ऽवगम्यन्ते तादृशैः स्तोत्रैराह्वयामः ॥ ३ ॥ द्वितीयायाः पाठस्तु ॥ आ न
 एतु मनः पुनः क्रत्वे दक्षाय जीवसे । ज्योक्च सूर्यं दृश इति । नोऽस्माकं मनः
 पूर्वोक्तं चित्तं पुनर्भूय आ एतु आगच्छतु । किमर्थं, क्रत्वे क्रतवे, संकल्पाय, यज्ञं
 संकल्पयितुं दक्षाय कर्मण्युत्साहाय । ज्योगिति निपातश्चिरवचनः । जीवसे
 चिरं जीवितुं, सूर्यं दृशे च चिरकालं सूर्यमवलोकयितुं च । एतेषां संकल्पादीनां
 सिद्धये मनः पुनरागच्छतु ॥ ४ ॥ तृतीयायाः पाठस्तु ॥ पुनर्नः पितरो मनो
 ददातु दैव्यो जनः । जीवं व्रातस् सचेमहीति ॥ हे पितरः, मयदतुङ्गया
 दैव्यो देवसम्बन्धी जनः पुरुषो नोऽस्मभ्यं मनः पूर्वोक्तचित्तं पुनर्भूयो ददातु,
 मयच्छतु मेरयस्वित्यर्थः । तथा सखनुष्ठानं कृत्वा मयत्पसादाज्जीवं जीवन्तं
 व्रातं पुत्रपश्वादिगणं सचेमहि सेवेमहि । सचतिः सेवार्थः । अनन्तरमाप्ना-
 तो मन्त्रः प्रकरणवलाद् अत्र जपार्थो द्रष्टव्यः ॥ ५ ॥ पाठस्तु ॥ वयस् सोम
 व्रते तव मनस्तनुषु विश्रवः । मजावन्तः सचेमहीति ॥ अत्र पितृपञ्चे सोम
 नामको देवोऽस्ति । सोमाय पितृमत इत्येवं हविषो विहितत्वात् । हे सोम
 वयं यजमानाः । तव व्रते त्वत्सम्बन्धिनि कर्मणि वर्तमानाः । तन्पु भवदीय-
 ष्वरीरेषु मनो विश्रवः अस्मदीयचित्तं प्राप्ततः । त्वत्कारुण्यत्वात् मजावन्तः
 पुत्रपौत्रादिसंपन्नाः सचेमहि सर्वदा च संपुक्ता भवेम ॥ ६ ॥ इति तृतीये-
 ऽध्याये सप्तमोऽनुवाकः ॥ ३ ॥ ७ ॥

सप्तमे साकमेधगतपितृपञ्चमन्त्रा उक्ताः ॥ अष्टमे साकमेधगतश्वम्बक-

हविर्विषया मन्त्रा उच्यन्ते ॥ कात्यायनः ॥ एष ते जुहोतीति ॥ पाठस्तु ॥
 एष ते रुद्र भागः सह स्वस्त्राऽम्बिकया तं जुषस्व स्वाहेति ॥ रोदयति विरो-
 धिनां शतमिति रुद्रः । हे रुद्र, ते स्वस्त्रा तव भगिन्या अम्बिकया एतन्नाम-
 धारिण्या मह एषोऽस्माभिर्दीयमानः पुरोडाशभागो भजनीयः स्वीकर्तुं यो-
 ग्यः । त्वं तथाविधं पुरोडाशं संजुषस्व स्वाहा इदं हविर्दत्तम् । अम्बिकाया
 रुद्रभगिनीत्वं कण्वो दर्शयति । अम्बिका ह वै नामास्य स्वसा तयास्यैष सह-
 भाग इति । योऽयं रुद्राऽऽख्यः क्रूरो देवः, तस्य विरोधिनां हिंसितुमिच्छा
 भवति । तमनया भगिन्या क्रूरदेवतया साधनभूतया हिनस्ति । सा चाम्बिका
 शरत्कालरूपं प्राप्य ज्वरादिकमुत्पाद्य तं विरोधिनां हन्ति । रुद्राम्बिकयो-
 र्द्वयोरुभयोरुग्रत्वमनेन हविषा शान्तं भवति । तदेतत् सर्वं तित्तिरिर्दर्शयति ॥ एष
 ते रुद्रभागः सहस्वस्त्राऽम्बिकयेत्याह शरद्वा अस्याम्बिका सा भिषा एष हिनस्ति
 ष्य ॥ हिनस्ति तथैन ॥ सह शमयतीति ॥ कात्यायनः ॥ अतिरिक्तमाखुत्करमुप-
 किरत्येष तद्वीति ॥ यजमानस्य पुत्रभृत्यादयो यावन्तः पुरुषाः सन्ति तान् ग-
 णपित्वा प्रतिपुरुषमेकैकः पुरोडाश इत्येतावतः पुरोडाशाभिरुप्य ततोऽप्यधि-
 कमेकं पुरोडाशं निर्वपेत् । सोऽयमतिरिक्त इत्पुच्यते । तदेतत् कात्यायनेन
 आदौ सूचितम् । त्रैयम्बकाभिर्वपति रौद्रानेककपालान् यावन्तो यजमानपृष्ठा,
 एकाधिकानिति ॥ तित्तिरिणाप्येतदाम्नातं, प्रातिपुरुषमेककपालाभिर्वपत्येक-
 मतिरिक्तमिति ॥ तत्र योऽयमतिरिक्तः पुरोडाशस्तेनासौ जुहुयात् । किन्तु मृष-
 कोन्वाते तु, उद्रासा एष त इति मन्त्रेणोपकिरेत् । कण्वोप्येतदाह ॥ अथ
 योऽयमतिरिक्तो भवति तमेवमुचरत आखुत्करीष उपकिरत्येष ते रुद्रेति ॥
 पाठस्तु ॥ एष ते रुद्र भाग आखुस्ते पशुरिति ॥ हे रुद्र, एषोऽस्माभिरुपकी-
 र्यमाणोऽतिरिक्तः पुरोडाशस्ते भागस्त्वया भजनीयः । तथा ते तव आखुः पशुः
 मूपकः पशुत्वेन समर्पितः । तत्समर्पणं कण्वो दर्शयति ॥ आखुस्ते पशुरिति
 तमस्मा आखुमेव पशुमनुदिशति तमस्य स्वं ददाति यथेतान् पशून् हिनस्ती-
 ति ॥ अस्या रुद्रभगिन्यास्ते त्वन्निमिच्चं ददाति । तद्दानेन च तुष्टो रुद्र-
 स्तपाऽम्बिकया यजमानस्य पशून् भासयतीति ॥ १ ॥ कात्यायनः ॥ आग-
 त्पावरुद्रमदीति जपतीति ॥ कण्वोऽप्याह ॥ अथ पुनरेत्य जपत्यवरुद्रमिती-
 ति । द्वयोर्मन्त्रयोः प्रतीकमिदम् । तयोरेव प्रथमन्त्रः ॥ पाठस्तु ॥ अथ रुद्र-
 मदीमश्व देवं त्र्यम्बकम् । यया नो वस्यसत्करयथा नः श्रेयसत्करयथा नो

व्यवसाययादिति ॥ रुद्रमेव असौ रुद्र इति मनसा तमवगत्य, अदीमहि यथा
 त्वदनुग्रहादर्शं भक्षयेम तथा इयम्बकं श्रीयम्बकानि नेत्राणि यस्य तादृशं देव-
 यव त्रिनेत्रोऽयं देव इति, मनसावगत्यादीमहीत्यनुवर्त्तते । यथा येन प्रकारेण
 नोऽस्मान् वस्यसो वसुमुत्तमं करत् असौ त्रियम्बकः कुर्यात् । किञ्च यथा
 वः श्रेयसो ज्ञातिषु प्रशस्यतरान् कुर्यात् । किञ्च यथा नो व्यवसाययात् ।
 येन प्रकारेणास्मानवसाययेत् सर्वेषु कार्येषु निश्चययुक्तान् कुर्यात् । तथैवेन
 भजाम इति शेषः ॥ आशीःपरत्वं मन्त्रस्य तिष्ठतिर्दर्शयति ॥ अवरुद्र मदी-
 महीत्याह । आशिषमेवैता आशास्त इति ॥ २ ॥ ॥ द्वितीयमन्त्रपाठस्तु ॥
 भेषजमसि भेषजं गवेऽश्वाय पुरुषाय भेषजम् । सुगं मेपाप मेप्सा इति ॥ हे
 रुद्र त्वं भेषजमसि औषधवत् सर्वोषद्रविचारकोऽसि । अगोऽस्मदीयेभ्यो
 गवाश्चपुरुषेभ्यः सुगं सुत्तेन मन्तुं ग्राप्नुं शक्यं यदेषमं सर्वव्याधिनिवार-
 कमसि तद्देहीति शेषः । तथाऽस्मदीयानां सुगं भेषजं देहि । अनेन मन्त्रेण
 स्वगृहे विद्यमानानां पशूनां क्षेममाप्तिर्भवति । तमेवमर्थं तिष्ठतिर्दर्शयति ॥
 भेषजं गव इत्याह । यावन्त एव ग्राम्याः पशवस्तेभ्यो भेषजं करो-
 तीति ॥ ३ ॥ कात्यायनः ॥ आग्निं त्रिःपरियन्ति पितृवत्सभ्यो नाम्नानास्त्व-
 म्बकमिति दैवविशेषेनैव दक्षिणा नाम्नाना इति ॥ यथा पितृमेधे पुत्रादयः
 पुरुषाः स्वकावावामभागस्थानूर्द्ध्वं तादृशवन्तस्त्रिवारमप्रदक्षिणं परियन्ति एवमत्र
 पुरुषाः प्रथमेनैव इयम्बकमन्त्रेणाऽग्निमऽप्रदक्षिणत्रयेण प्रदक्षिणत्रयेण च
 परियन्तीत्यर्थः ॥ पाठस्तु ॥ इयम्बकं यजामहे सुगन्धिं पुष्टिवर्धनम् । उर्वार-
 कमिव बन्धनान्मृत्योर्मुक्षीय माऽमृतादिति ॥ सुगन्धिं दिव्यगन्धोपेतं पुष्टिवर्धनं
 धनधान्यादिपुष्टिवर्धयितारं, इयम्बकं नेत्रत्रयोपेतं रुद्रं यजामहे पूजयामः ।
 ततो रुद्रस्य मत्तादान्मृत्योर्मुक्षीय अपमृत्योः संसारमृत्योश्च मुक्तो भूयासम् ।
 अमृतान्मां मुक्षीय स्वर्गरूपान्मुक्तिरूपाञ्चाञ्छान्मां मुक्षीय, मां मुक्तो मूया-
 सम् । अभ्युदयनिःश्रेयसरूपात् फलदयान्मम श्रेयो मां भूदित्यर्थः । मृत्योर्मो-
 चने दृष्टान्तः । उर्वारकमिव बन्धनादिति ॥ यथा कर्कशत्वादेः फलप्रत्य-
 न्तपकं सत् स्वकीयबन्धनस्थानाद् हन्ताव प्रमुच्यते तद्वत् ॥ ४ ॥ कात्यायनः ॥
 कुमार्यश्चोत्तरेणेति ॥ यजमानसम्बन्धिन्त्यः कुमार्योऽपि पूर्वोक्तपुरुषवदुत्तरेण
 इयम्बकमन्त्रेणाग्निं त्रिःपरियन्ति ॥ पाठस्तु ॥ इयम्बकं यजामहे सुगन्धिं
 पतिवेदनम् । उर्वारकमिव बन्धनादितो मुक्षीय मामुन इति ॥ पतिवेदनम् ।

धर्तुर्लम्पारम् । अनुकूलपतिप्रदमित्यर्थः । अन्यत् पूर्ववदित्यर्थः । इतो मुत्तपि
अस्माग्मातृपितृभ्रातृकर्मणो मुक्ता भूयासम् । अमुतो मा मा मुत्तपि, विवाहा-
दूर्ध्वं भवित्यतः पत्युर्मुक्ता मा भूयासम् । जनकस्य गोवं सुहं च परित्यज्य
पत्युर्गोत्रि च गृहे ध्यम्बकप्रसादात् सर्वदा वसामीत्यर्थः ॥ ५ ॥ कात्यायनः ॥
सूतयोः कृत्वा वंशयष्ट्यां कुपे वासज्ज्योभयतः स्याणुत्तमवंशवल्मीकानामन्य-
तमस्मिन्नुत्तरेपणवदासञ्चयत्यन्तेनेतीति ॥ ग्रीहिषवादिधान्यवहनार्थं तृणवंशादि-
भिर्निर्मितः पात्रविशेषो मृतभित्तयुज्यते । तयोरुभयोर्मृतयोस्त्वम्बकान् विशेषान्
मक्षिप्य स्वकीयेनांशेन बोधुं शक्यार्था वंशयष्ट्याम् अग्रद्वये तन्मृतद्वयमवा-
सज्ज्योक्ते स्थाणौ सुसंबन्धवल्मीके वा मृतद्वययुक्तां वंशयष्टिं संसृजति । ततो
गोभिरावातुमशक्यत्वाद् मावो रोगं न प्राप्नुवन्तीत्यर्थः ॥

पाठस्तु ॥ एतेन रुद्रावसेन परो मूजवतोऽतीहि अवततधन्वा पिनाकावस इति ॥
मूजवाभ्राम कश्चित् पर्वतो रुद्रस्य वासस्थानम् । अवसशब्देन देशान्तरं गच्छ-
तो मार्गमध्ये तटाकादिसमीपे भोक्तव्य ओदनविशेषोऽभिधीयते । हे रुद्र ए-
तेन मृतद्वयगतेन हविःशेषाऽऽख्येन भोज्येन सहितस्त्वं मूजवतः परः पर्वतात्
परमागवर्ती सन् अतीहि । अतिक्रम्य गच्छ । कथमभूतस्त्वम् । अवततधन्वा अ-
वरोपितयन्मुष्कः । अस्मद्विरोधिनां स्वया निवारितत्वादित् कर्त्तव्यं धनुवि वषा-
समारोपणस्य प्रयोजनाभावादवरोपणमेवेदानीं युक्तम् । तथा पिनाकावसः ।
पिनाकाख्यं त्वदीयं धनुरावस्ते सर्वत आच्छादयसीति पिनाकावसः । यथा
धनुर्द्वया भाणिनो न विभ्यति तथा त्वदीयं धनुर्वस्त्रादिना मच्छाय गच्छेत्यर्थः ॥
कात्यायनः ॥ कृत्तिवास इत्यनवेक्ष्यमेत्योपस्पृष्टात्यप इति ॥ उज्जते वृक्षादौ मृतद्व-
येऽवसज्ज्य प्रत्यावर्तमानो मृतद्वयस्थावेक्षणमकृत्वा वेदिसमीपे अर्हिसन् हिंसा-
मकुर्वन् शिवः अस्मदीयपूजना सन्तुष्टः क्षान्तः कोपराहितो भूत्वा अतीहि
पर्वतमतिक्रम्य गच्छ ॥ ६ ॥ इति तृतीयेऽध्यायेऽष्टमोऽनुवाकः ॥ ३ ॥ ८ ॥
इत्यमष्टमे साकमेधगतस्यम्बकहविर्विषया मन्त्रा उक्ताः ॥ तवमे वाजिनविषया
मन्त्रा उच्यन्ते ॥ यत्र यत्रामिप्तायावो भवति तत्र तत्रानुनिष्पादी वाजिनयाग
इत्येवं जैमिनीये धर्मविचारशास्त्रे निर्णीतम् । चातुर्थास्त्येष्वपि मयमपर्वणि वैश्व-
देव्यामिप्ता विहिता । तत्रार्थं वाजिनयागः प्रसक्तः । क्षीरे विच्छिन्ने सति तत्र
निष्पन्नं नीरं वाजिनमित्युच्यते । तदेव यागे द्रव्यम् । वाजिशब्दाभिप्रेया-
स्तत्र देवाः । तदेतद्व्यञ्जनात्तत्र । तस्ते पयसि दध्यानपति वैश्वदेव्यामिप्ता

वाजिभ्यो वाजिनमिति ॥ तस्य द्रव्यस्य निष्पत्तिप्रकारमापस्तम्बोऽप्याह । तस्मै
 प्रातर्दोहे सायं दोहमानयति । तत्सर्वते । साऽऽमिक्षा । यदम्यत्तद्वाजिनमिति ॥
 तस्मिन् वाजिनयाने शेषभक्षणे विकल्पितास्त्रयो मन्त्रास्तानाह ॥ कात्यायनः ॥
 वाजिनो वाजिनं भक्षयामीति । वाज्यहं वाजिनस्योपहृत उपहृतस्य भक्षयामीति ।
 वाजे वाजी भूयासमिति चेति ॥ तत्र प्रथममन्त्रपाठस्तु ॥ वाजिनो वाजोऽबतु भक्षो-
 ऽअस्मान् रेतःसिक्तममृतं बलाय । विश्वेदेवा अभियस्तं वभूवुस्तन्माधिनोति मजया
 धनेन । वाज्यहं वाजिनस्योपहृत उपहृतस्य भक्षयामीति ॥ वाजिनमितेनामकानां
 पागदेवानां संवन्धी वाजोऽअमृतो हविःशेषो भक्ष्यो भक्षयितुं योग्योऽस्मानबतु
 स वाजोऽस्मान् रक्षतु । रेतः भक्षितहविःशेषाक्षपरिणामरसरूपमस्मदीयं सिक्तं
 पुत्रोत्पत्त्यर्थं योनौ स्थापितं सदमृतं पुत्ररूपजीवोपेतत्वेन विनाशार्हितं भूत्वा
 बलाय अपत्यसंपत्तिरूपबलसिद्धये संपद्यतामिति शेषः । विश्वेदेवाः सर्वेऽपि
 देवा एतदुपलक्षिताः सर्वे जना यदति रेतोरूपं यद्रत्नमिति माप्य संवभृशुः समुत्प-
 न्नाः । तत्सर्वजनोत्पादकं तद्रेतः मजया धनेन मां यिनोतु प्रीणयतु । वाज्यहं
 पूर्वोक्तवाजाख्याऽअस्मान् यजमानोऽहमुपहृत इतरैरनुज्ञातः सन् उपहृतस्य वाजस्य
 इतरैरनुज्ञातस्य हविःशेषस्य कञ्चिद्भागमिति शेषः । भक्षयामि हविःसंस्काररूपं
 भक्षणं करोमि । यस्तु वाजिनं भक्षयामीति द्वितीयो मन्त्रः कात्यायनेनोदाहृतः,
 असौ शास्त्रान्तरिपः ॥ तृतीयमन्त्रपाठस्तु ॥ वाजे वाजी भूयासमिति ॥ वाजेऽअवि-
 पये वाजी भूयासं सङ्ग्रामवान् भूयासम् । वाजशब्दोऽअसङ्ग्रामयोर्वाचकः । यत्र
 युद्धेनाऽअं लभ्यते तत्र वाजिदेवतानुग्रहाद् विजयिनो भूयास्मेत्यर्थः ॥ १ ॥
 ॥ २ ॥ अथ पर्वतप्राप्तौ कर्त्तव्ये वपने मन्त्रविंशयोगमाह ॥ कात्यायनः ॥
 अथरेण दक्षिणाग्निं दक्षिणां गोदानमुन्दति सवित्रा प्रमृता इतीति ॥ गोदानं
 शिरसो भागः ॥ पाठस्तु ॥ सवित्रा प्रमृता दैव्य आप उन्दन्तु ते तनुम् ।
 दीर्घायुत्वाय वर्चस इति ॥ सवित्रा मेरकेण परमेष्ठरेण प्रमृताः मेरिता दैव्यो
 दिवि भवा हृष्टेर्जाता आपो जलानि ते मुण्डनार्थमवस्थितस्य यजमानस्य तत्र
 तनूं शरीरावपवभूतं शिर उन्दन्तु क्लेदयन्तु । किमर्थम् । दीर्घायुत्वाय बहुका-
 लजीवनाय, वर्चसे वृद्धतेजोऽभिरुद्धये ॥ ३ ॥ कात्यायनः ॥ कश्यपस्येति
 यजमानो जपतीति ॥ सोऽयं जपो वपनकालीनः ॥ पाठस्तु ॥ कश्यपस्य
 श्वायुषं जमदग्नेस्त्यायुषम् । यदेवानां श्वायुषं तन्मे अस्तु श्वायुषमिति ॥ क-
 श्यपस्य एतन्नामकस्य मजापतेः सम्बन्धि श्वायुषं त्रयाणां वाच्ययौवनस्थवि-

रूपाणामायुषां सप्ताहाररूपम् । तथा जमदग्नेरेतन्नामकस्य व्यायुषम् । तथा देवानामिन्द्रादीनां व्यायुषम् । यदुक्तेषु पर्षायेषु यत् व्यायुषमस्ति तत् व्यायुषं सर्वमस्तु मम यजमानस्य भवतु । कश्यपादीनां बाल्यादिषु यादृशं चरितं तादृशं मम भूषादित्यर्थः ॥ ४ ॥ कात्यायनः ॥ वपति येन धातेतीति ॥ पाठस्तु ॥ येन धाता बृहस्पतेरिन्द्रस्य चायुषेऽवपत् । तेन ते वपामि ब्रह्मणा जीवातवे जीवनाय । दीर्घायुत्वाय बलाय वर्चसे । सुमजास्त्वाय चासा अथो जीव शारदः शतमिति ॥ धाता सर्वस्य जगतो विधाता चतुर्मुखो ब्रह्मा बृहस्पतेरिन्द्रस्य चायुषे आबयोरुमयोरायुर्वृक्ष्यर्थं येन यादृशेन मन्त्रात्मकेन धुरेण वपनमकरोत् । हे यजमान ते तव तेन ब्रह्मणा तादृशेन मन्त्रात्मकेन धुरेण वपामि वपनं करोमि । किमर्थं जीवात्वादिप्रयोजनवद्कसित्यर्थम् । जीवनहेतुभूतमन्त्रादिकयौषधं, जीवनं प्राणधारणं, दीर्घायुष्यमायुष्याभिवृद्धिः, बलं शरीरेन्द्रियदार्ढ्यम्, वर्चः शरीरकान्तिः, सुमजास्त्वं सदाधारपुत्रादिसमृद्धिः । वकारस्तु प्रयोजनसमुच्चयार्थः । अथोक्तप्रयोजनसम्पत्तेरनन्तरम्, असौ पुरतो वर्त्तमानो यजमानस्त्वं शतं शारदो जीव शतसंख्याकान् संवत्सरान् अत्यग्न-संपाप्तेन जीवनवान् भव ॥ ५ ॥ ६ ॥ ॥ इति तृतीयेऽध्याये नवमोऽनुवाकः ॥ ३ ॥ १ ॥

अत्र विनियोगसंग्रहः ॥

नवानुवाकास्त्वध्याये तृतीयेऽर्थास्तु तेष्वमी ॥

आधानमाग्निहोत्रं च विस्तरेणान्युपस्थितिः ॥ १ ॥

संग्रहेणापि वरुणप्रपाताः साकमेधकाः ॥

पित्रर्थास्त्वम्बकार्थाश्च स्वम्बकाख्ये विनिर्णीताः ॥ २ ॥

समिधा समिधो दध्ना तिलभिस्तु जयेदृष ॥

अग्न्याधानं मृधुवः सुवरिध्याये घोरिरीरपेत् ॥ ३ ॥

वपतिष्ठावत् आयं गौस्तिष्ठभिर्विर्जिताः ॥

अग्निज्यो समिदाधानमग्निज्यो जुह्यात् तथा ॥ ४ ॥

सूर्यज्यो समिदाधानं सूर्यो ज्योतिर्जुहोति हि ॥

सजृद्धयेन जुह्यात् काम्यहोमी निहाप्रये ॥ ५ ॥

अनमीन्द्र उमौ जप्यौ समिति समिधं सिपेत् ॥

अनुवाके द्वितीयेऽस्मिन् मन्त्रा एकादशोरिताः ॥ ६ ॥

उपस्थानमुपेत्याद्यैस्त्रयोदशभिरीरितम् ॥
 अन्येत्यानं नव पूर्वाग्निस्तुस्त्रिंशत् समीरिताः ॥ ७ ॥
 संसृष्टोपस्थितिभूर्भुवर्ष-शंस्यद्वयं गताः ॥
 आयन्मापमिति द्वाभ्यामागन्नाग्नेरुपस्थितिः ॥ ८ ॥
 दृष्टाज्रयाद् दृष्टानाज्वा विद्योत् सोमा नवेरिताः ॥
 मघा पर्वा वाचयेत् द्वाहोनकरम्भगः ॥ ९ ॥
 धीपूस्त्वामीक्षयेदसन् पर्वा वाचयते ततः ॥
 अवस्थातो वम्पती द्वौ पञ्च मन्त्रा इहेरिताः ॥ १० ॥
 पूर्णा ऋविर्ग्रहो देहि जुहोति द्वाविहरेतौ ॥
 असन्नसुसमुपस्थानं द्वाभ्यामाहवनीयके ॥ ११ ॥
 मन आनः पुनर्ग्राह्यपत्न्याग्नौ तिष्ठाभिस्तथा ॥
 वयं तुराजपेन्मन्त्राः षडेवात्रोपवर्णिताः ॥ १२ ॥
 वयं होमोऽप्येष ते रु श्रेयमास्तुत्करे क्षिपेत् ॥
 अवमेपद्वयं जप्यं श्रम्यन्केन प्रदाक्षिणम् ॥ १३ ॥
 कुमारीणां तथा श्रम्यन्गोपयूतेऽवबुध्यतु ॥
 एतेनेति सदेत्कृति जलस्पर्शेऽष्टवर्णिताः ॥ १४ ॥
 वेदार्थस्य प्रकाशेन तमोहार्दं निवारयेत् ॥
 पुमर्थाश्चक्षुरी देवाद्विद्यातीर्थमहेस्वरः ॥ १५ ॥

इति श्रीमद्राजाऽभिराजपरमेस्वरवैदिकमार्गप्रवर्तकश्रीबुक्कभूपालसाम्राज्य-
 धुरन्धरेण सायणाचार्येण विरचिते माधवीये काण्ववेदार्थप्रकाशे संहिताभाष्ये
 तृतीयोऽध्यायः ॥ १ ॥ ३ ॥

अथ शुक्लयजुर्वेदकाण्वसंहिताभाष्ये चतुर्थोऽध्यायः ॥

यस्य निःश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ॥

निर्ममे तमहं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥ १ ॥

तृतीयेऽध्याये आधानामिहोत्राम्युपस्थानचातुर्थास्यमन्त्रा उक्ताः ।

अथ चतुर्थमारभ्य नवमान्तेषु सोमयागमन्त्रा उच्यन्ते ॥ तत्रास्मिंश्चतुर्थेऽध्या-
ये सोमक्रयमन्त्राः प्राधान्येनोच्यन्ते ॥ आदौ तावद् यजमानसंस्कारार्थं वपन-
मन्त्रा उच्यन्ते । स च यजमानः षोडशानाम् ऋत्विजां वरणं कृत्वा प्राचीन-
शालां गन्तुम् अरण्योराधि समारोप्य तत्र गच्छेत् ॥ कात्यायनः ॥ प्रचीन-
शालीस्तरुश्च पूर्वाह्णं गृहीत्वारणिपाणिराहैदमगन्मेतीति ॥ आपस्तम्बोऽप्याह ॥
एदमगन्म देवयजनं पृथिव्या यत्र देवासो अजुपन्तविज्ञोऽक्रक्त्सामाभ्यास्तन्त-
रन्तो यजुर्मीं रायस्पोषेण समिषा मदेमेति ॥ देवा इज्यन्ते यस्मिन् स्थाने तदेव-
यजनम् । तत्र पृथिव्याः सम्बन्धि इदमिति हस्तेनाभिनीय प्रदश्यते । तदिदं देव-
यजनमागन्म यष्टुकामा आगताः स्म । यत्र यस्मिन् देवयजने विज्ञे देवास्तः सर्वे
देवा अजुपन्त मीतियुक्ताः स्थिताः । यत्राजुपन्त इदं देवयजनमित्यन्वयः । ऋक्-
सामाभ्यां यजुभिर्वेदत्रयगतैर्मन्त्रैः सन्तरन्तः समुद्रवन्महान्तं सोमयागं समुत्तर-
न्तः सम्यगुत्तरन्तः समापयन्तो वयं रायस्पोषेण वनपुच्छा इव्यमाणेनाग्नेन च
संपदेम हव्यं सम्यक् प्राप्नुयाम । देवयजनाकवस्य स्थानस्य स्वर्गसंबन्धित्वं भव-
ति । किन्तु पृथिवीसंबन्धित्वम् । एतस्यार्थस्य प्रसिद्धत्वं तित्तिरिर्दशेयति ॥
एदमगन्म देवयजनं पृथिव्या इत्याह । देवयजने षोषं पृथिव्या आगच्छतीति ॥
अस्मिन् मन्त्रे देवशब्देन षोडशात्विजो ब्राह्मणा विवक्षिता इत्येतदपि स एव
दर्शयति । विज्ञे शेतदेवा जोषयन्ते ब्राह्मणा इति ॥ १ ॥ कात्यायनः ॥
अयमं दक्षिणं मोदानं वितायोनक्षीमा आप इति ॥ शिरसो दक्षिणभागमाव्रा-
न् केशान् विभक्तान् क्लेदयेदित्यर्थः ॥ णठस्तु ॥ इमा आपः क्षुप्ते मे सन्तु
देवीरिति ॥ देव्यो घोटमाना निर्मला इमा आपः शिरःक्लेदनाय सिच्यमाना
एता आपो मम यजमानस्य क्षुप्ते सन्तु सुखकारिण्य एव भवन्तु ॥ कात्या-
यनः ॥ यूपवत् कुशतरुणं क्षुरेण चान्तर्निषाय छित्वेति ॥ यथा पवनर्थस्य
छेदनायीषथ इति मन्त्रेण छिन्नाद् एवमप्रापि तृणान्तर्दानं क्षुरस्थापनं च
मन्त्रद्वयेन कर्तव्यमित्यर्थः । आपस्तम्बोऽप्याह ॥ ओषधे कुश एनं यजमानं

त्रापस्व क्षुराद्रक्षस्व ॥ हे क्षुर यजमानं मा हिंसीः मा घस्व ॥ कात्यायनः ॥ आपो अस्मानिति स्नात्येति ॥ पाठस्तु ॥ आपो अस्मान् मातरः शुन्धयन्तु घृतेन नो घृतप्वः पुनन्तु विश्वं हिरिम् भवहन्ति देवीरिति ॥ मातरः मातृ-
चक्षुः पालयिष्य पता क्षापः, अस्मान् कृतसौरान् यजमानान् पुनन्तु शो-
धयन्तु शौरकर्मनिर्णितामपहतिं निवारयन्तु । घृतेन क्षरणोपेतं जलेन पुनन्तीति घृतप्वो जलदेवताश्च नोऽस्मान् घृतेन क्षरणयुक्तेन जलेन पुनन्तु शुद्धान् कुर्वन्तु । देवीर्घोतमाना आपो विश्वं हिरिम् सर्वमपि पापम् । अस्मद्यजमानेभ्यः भवहन्तु मर्कयेणापनयन्तु ॥ कात्यायनः ॥ उदिदा-
भ्य इत्युत्क्रामसीति ॥ युचिरापूत इति मन्त्रशेषः ॥ युधिः पूत इति शब्द-
द्वयेन स्नानाचमनाभ्यां वदिरन्तश्च युद्धिद्वयमभिधीयते । इच्छब्दः समुच्चया-
र्थः । तथाविधः सस्रहम् । आभ्य उत्सन्न उदगाम्य पृथि धूमिमागच्छामि ॥ कात्यायनः ॥ सौमं वस्ते दीक्षातपसोरिति ॥ हुक्कूलवस्त्रमाञ्जादयतीत्यर्थः ॥ पाठस्तु ॥ दीक्षातपसोस्तनूरसि तां त्वा शिवाः शर्मा परिदधे भद्रं वर्णं पुष्यमिति ॥ हे सौमवस्त्र त्वं दीक्षातपसोस्तनूरसि दीक्षाभिमानिदेवतायास्तपो-
ऽभिमानिदेवतायाश्च शरीरवत् मिषस्वरूपमसि । शिवां शर्मा द्वयोरपि शब्द-
योः सूत्रनामत्वादत्यन्तसुखरूपमित्युक्तं भवति । हे देवताद्वयतनो तां त्वां तथाविधसुखकरां त्वां परिदधे यजमानोऽहं त्वां परितो धारयामि । किं कु-
र्वन् । भद्रं वर्णं पुष्यन् । अनेन वस्त्रधारणेन शरीरे कल्पार्थं वर्णविशेषं पो-
षयन् ॥ २ ॥ ३ ॥ इति चतुर्थाध्याये प्रथमोऽनुवाकः ॥ ४ ॥ १ ॥

प्रथमे यजमानस्य वपनफला उक्ताः ॥ द्वितीये अञ्जनाद्रितंस्कारमन्त्रा-
वपन्ते ॥ कात्यायनः ॥ शालां पूर्वेण तिष्ठन्नभ्यङ्गे । कुशेषु नवनीतेन शीष्णो-
ऽनुलोमं सम्पादको महीनां पयोऽसीति ॥ प्राचीनशालायां पूर्वभागे स्थित्वा कुशेषु लब्धं नवनीतं गृहीत्वा शिर आरभ्य पादान्तस्य शरीरस्याभ्यङ्गं कुर्यात् ॥ पाठस्तु ॥ महीनां पयोऽसि वर्चोदा असि वर्चोमे देहीति ॥ हे नवनीत त्वं महीनां गवाम् । महीशब्दो गोनामसु प्रथितः । पयोऽसि । क्षीरजन्यत्वात् पयस्त्रोपचारः । वर्चोदा असि स्निग्धत्वेन कान्तिप्रदोऽसि । अतो ये मर्मा यजमानाय वर्चो देहि । कान्तिं प्रयच्छ ॥ कात्यायनः ॥ वृत्रस्येत्यशिणी अनक्ति धैककुदाञ्जनेनाऽभावे-
ऽन्यादिति ॥ त्रिककुत्पर्वचादुत्पन्नं लभ्यते चेत् तेनासिद्वयमञ्ज्यात् । तदभावे-
ऽन्यदप्यञ्जनमस्तु ॥ पाठस्तु ॥ वृत्रस्य कनीनिकासि चक्षुर्दा असि चक्षुर्मे देही-

ति ॥ हे अन्न, त्वं वृत्रस्य वृत्रनामकस्य कनीनेनका असि, नेत्रमध्यगतकृष्ण-
मण्डलरूपाऽसि । तदेवाह तित्तिरिः ॥ इन्द्रो वृत्रमहनत् तस्य कनीनिका प-
रापतत् । तदाअनममवादिति । चक्षुर्दा असि कनीनिकारूपत्वाद् दृष्टिपदत्व-
मुपपन्नम् । अतो मे मर्हं चक्षुर्देहि । दृष्टिपाठ्यं प्रयच्छ ॥ १ ॥ कात्यायनः ॥
कुशपवित्रैश्चित्पतिर्मैति वावयति सप्तभिः ॥ प्रतिमन्त्रमच्छिद्रेणेति ॥ शेषो-
ऽनुपज्जपते । प्रतिमन्त्रं पृथक् सप्तभिः कुशैः शोधने क्रियमाणे मिलित्वा कुश-
पवित्राण्येकविंशतिः संपद्यन्ते । एतदेवाभिमेत्य तित्तिरिराह ॥ एकविंशत्या
वावयति दश हस्त्या अङ्गुल्योदशपाद्या आत्मैकविंशो वावनेत्र पुरुषस्तममुं
परिवर्गं वावयतीति ॥ पाठस्तु ॥ चित्पतिर्मा पुनातु वावयतिर्मा पुनातु देवो
मा सविता पुनात्वाच्छिद्रेण पवित्रेण सूर्यस्य रश्मिभिः । तस्य ते पवित्रपते
पवित्रपूतस्य यत्कामः पुने तज्जकेयमिति ॥ चिच्छन्दो ज्ञानवाची । ज्ञानानां
पतिश्चित्पतिर्मनोऽभिमानी देवः । मनो वै चित्पतिरिति तित्तिरिणोक्तत्वाद् ।
यद्वा मजापतिर्वै चित्पतिरिति श्रुतेः । स वा भवतु । शुद्धिहेतुर्वापुश्छिद्ररहि-
तत्वाद् अच्छिद्रं पवित्रम् । अथवा आदित्यमण्डलम् । अनौ वा आदित्यो-
ऽच्छिद्रं पवित्रमिति श्रुतेः । तेन पवित्रेण सूर्यसम्बन्धिरश्मिभिश्च मां यजमानं
चित्पतिः पुनातु शुद्धं करोतु । हे पवित्रपते शुद्धिपालक ते तवानुग्रहाद् प-
वित्रपूतस्य पूर्वोक्तेन पवित्रेण शुद्धस्वैतस्य यजमानस्याभीष्टं भूयादिति शेषः ।
तदेवाभीष्टं स्पष्टीक्रियते । यत्कामो यस्मिन्ननुष्ठाने कायवानर्हं पुनः शुद्धो भ-
वामि । तज्जकेयं तदनुष्ठानं कर्तुं शक्तो भूयासम् । वावयतिर्बृहस्पतिः सविता
देवोऽन्तर्यामी । एतदपि मन्त्रद्वयं पूर्ववद् बोध्यम् ॥ २ ॥ कात्यायनः ॥ आ-
वो देवास्त इति वावयतीति ॥ अध्वर्युर्यजमानं वाचयेत् ॥ पाठस्तु ॥ आ-
वो देवास्त ईमहे वामं प्रयस्यध्वरे । आ वो देवास्त आशिषो यज्ञियासो हवामह
इति ॥ हे देवास्तो देवा, अध्वरे अस्मदीये यज्ञे वामं प्रयति वननीयं सम्भज-
नीयम् अनुष्ठानं प्राप्नुवति सति तदीयं सम्भावितं फलं, वो युष्मान् आ-
ईमहे साकल्येन याचामहे । किञ्च हे देवास्तो देवा यज्ञियास्त आशिषो यज्ञस-
म्बन्धीनि फलानि आ समानेतुं वो युष्मान् हवामहे आहवामः ॥ ३ ॥
कात्यायनः ॥ स्वाहा यज्ञमिसङ्गुली अवयते नानाहस्त्वपारेवशेषं प्रतिमन्त्र-
मुचमेन मुष्टीकृत्वेति ॥ हस्त्वयोर्यदेवत्कनिष्ठाङ्गुलिद्वयं तत् प्रथममन्त्रेण यथाप्र-
सृतं न भवति तथा सङ्कोचयेत् । एवमुच्चरैस्तत्तदनन्तरं भाविनोऽङ्गुलिद्वयस्य

सङ्कोचो द्रष्टव्यः । यावापृथिवीभ्यामेतत्पदं यथा मन्त्रद्वयम्यवति तथा विच्छे-
दनीयम् । ततश्चत्वारो मन्त्राः सम्पद्यन्ते । स्वाहा यज्ञं वातादित्युत्तमेन मन्त्रे-
ण मुष्टिद्वयं कुर्यात् । तदेतत् सर्वमापस्तम्बो विस्पष्टयति । स्वाहा यज्ञं मन-
सेति द्वे स्वाहा दिव इति द्वे स्वाहा पृथिव्या इति द्वे स्वाहोरोरन्तरिक्षादिति
द्वे स्वाहा यज्ञं वातादारभ इति मुष्टीकरोति । अत्रत्यः पाठस्तु ॥ स्वाहा यज्ञं
मनसा स्वाहोरोरन्तरिक्षात् । स्वाहा यावापृथिवीभ्याम् स्वाहा वातादारभ
इति ॥ मनःशब्दस्तैत्तिरीयके तृतीयान्तः । अत्र तु पञ्चम्यन्तः । स्वाहाश-
ब्दस्य निपातत्वेन बह्वर्थावचित्वात् । तत्र तत्र उचिता अर्था ब्राह्मणानुसारेणो-
पलक्षणीयाः । ते चाऽत्र लक्ष्यन्ते । मनसो यज्ञं स्वाहा चित्तेन यज्ञमभिगच्छ-
मि । उरोरन्तरिक्षात् स्वाहा विस्तीर्णेऽन्तरिक्षे यज्ञ आश्रितः । यावापृथिवी-
भ्याम्स्वाहा यावापृथिव्योर्गोयम आश्रितः । वातात् स्वाहारभे वायुमसादात्
प्रवर्तनीयमिदं कर्म मारुण्यं करोमि । सोऽयमुपलक्षितः सर्वोऽर्धस्तिष्ठतिरिणा
स्पष्टमुदाहृतः ॥ स्वाहा यज्ञं मनसेत्पाह । मनसा हि पुरुषो यज्ञमभिगच्छ-
ति । स्वाहा यावापृथिवीभ्यामित्पाह । यावापृथिव्योर्हि यज्ञः । स्वाहोरोरन्त-
रिक्षादित्पाहाऽन्तरिक्षे हि यज्ञः । स्वाहा यज्ञं वातादारभ इत्याह । यं वायवः
पवन्ते स यज्ञस्तमेव साक्षादारभते मुष्टीकरोति वाचं पच्छति यज्ञस्य घृत्मा
इति । वातस्य क्रियाहेतुत्वाद् यज्ञरूपत्वम् ॥ ४ ॥ इति चतुर्थेऽध्याये द्वितीयो-
ऽनुवाकः ॥ ४ ॥ २ ॥

द्वितीयेऽभ्यजनादिसंस्कारमन्त्रा उक्ताः ॥ तृतीये त्वौद्रहणहोममन्त्रा
उच्यन्ते ॥ कात्यायनः ॥ उद्रग्रहणानि जुहोति स्वात्पाश्वेणाकृत्या इति मति-
मन्त्रमिति ॥ तत्र प्रथममन्त्रपाठस्तु ॥ आकृत्यै प्रयजेऽग्नये स्वाहेति ॥ यज्ञं
करिष्यामीत्येवंविधमानसः सङ्कल्प आकृतिः । तस्यै आकृत्यै तत्सम्पूर्त्यर्थं
प्रयुजे निर्विघ्नेन मां भेरयते अग्नये वह्निदेवाय स्वाहा । इदं हुतमस्तु ॥ द्वि-
तीयमन्त्रपाठस्तु ॥ मेघायै मनमेऽग्नये स्वाहेति ॥ श्रुतयोर्मन्त्रतन्त्रयोर्द्वारण-
शक्तिर्मेषा, तत्सिद्ध्यर्थं मनसे मनीऽभिमानिनेऽग्नये हुतमस्तु ॥ तृतीयमन्त्र-
पाठस्तु ॥ दीप्तायै तपसेऽग्नये स्वाहेति ॥ व्रतानियमो दीप्ता, तत्सिद्ध्यर्थं
मदीयशारीरतपोऽभिमानिनेऽग्नये हुतमस्तु ॥

तुरीयमन्त्रपाठस्तु ॥ सरस्वत्यै पूष्णेऽग्नये स्वाहेति ॥ मन्त्रोच्चारणशक्तिः
सरस्वती । तत्सिद्ध्यर्थं वाग्निद्रिषाय पोषकाय बह्वये हुतमस्तु ॥ पञ्चममन्त्र-

पाठस्तु ॥ आपो देवीर्वृद्धीर्विश्वशम्भुनो द्यावापृथिवी उर्वन्तरिक्ष । बृहस्पतये
हविषा विधेम स्वाहेति ॥ हे आपो, यूयं ये च द्यावापृथिवी द्यावापृथिव्यौ य-
च्चोऽरु विस्तीर्णमन्तरिक्षं तेषामग्रादीनां सर्वेषां देवानामनुग्रहादिति शेषः । बृह-
स्पतये एतन्नामकाय देवाय हविषा विधेम आज्येन परिचर्यां कारयाम । क-
थम्भूता आपः । देवीर्देव्यो द्योतमानाः । बृहतीः प्रभूताः । विश्वशम्भुवः विश्वं
सुखेन भावयिष्यः । एतानि विशेषणानि श्रष्टृजन्यास्वप्सु युज्यन्ते । तदाह
तिचिरिः ॥ या ये वर्षास्ता आपो देवीर्वृद्धीर्विश्वशम्भुन इति ॥ १ ॥ पष्ठ-
मन्त्रपाठस्तु ॥ विश्वेदेवस्य नेतुर्मर्तो वुरीत सख्यम् । विश्वो राय इषुध्यति
द्युम्नं वृणीत पुष्यमे स्वाहेति ॥ यश्चो मर्तः । सर्वो मनुष्यः नेतुः फलप्राप-
कस्य देवस्यादानादिगुणयुक्तस्य सख्यं सखिभावं वुरीत वृणुते मर्थयते ।
किञ्च, विश्वः सर्वो जनः रायो धनाय इषुध्यति मर्थयते । याश्चाकर्मण्यऽयं
धातुः पठितः । किञ्च पुष्यते पोषणाय, द्युम्नं यशोऽर्घं वा । यास्कोन तथो-
क्तत्वाद । वृणीते सर्वो जनः मर्थयते । स्वाहा तस्मै मेरकाय देवाय हुत-
मस्तु ॥ २ ॥ इति चतुर्थेऽध्याये तृतीयोऽनुवाकः ॥ ४ ॥ ३ ॥ तृतीये औ-
द्ग्रहणालयहोममन्त्रा उक्ताः ॥ तुरीये कृष्णाजिनादिमन्त्रा उच्यन्ते ॥ कात्या-
यनः ॥ शुरुकृष्णमन्त्रिनालमत ऋक्सामयोरिति ॥ पाठस्तु ॥ ऋक्सामयोः
शिल्पे स्थस्ते वामारभे ते मा पातम् । अस्य यज्ञस्योद्वच इति ॥ हे शुरुकृष्ण-
रेखे, कृष्णाजिनगते, सुवाम ऋक्सामयोः शिल्पे स्थः । ऋगभिमानिसामा-
भिमानिसषिन्त्रिनीदेवतयोर्ये शिल्पे चातुर्यं तद्रूपे भवयः । ते वा तथाविधे सु-
वाम आरभे अहं स्पृशामि । ते मा पातं तथाविधं मां पालयतम् । किमन्तं
कालमिति चेद तदुच्यते । अस्य यज्ञस्योद्वचः अनुष्ठीयमानस्य यज्ञस्य येयम्
ननुगुचमास्ति तत्पर्यन्तं यज्ञममाप्तिपर्यन्तमित्यर्थः । ऋक्सामाभिमानिन्यौ दे-
वते केनापि निमित्तेन देवानां यज्ञार्थं गच्छति स्यौ कृष्णमृगो भूत्वा तदीयं
रूपं सम्पद् कृत्वा देवेभ्योऽपक्रम्य दूरदेशे कोस्मैश्चिद्विप्रताम । तस्य मृगस्य
वर्षाणि यः श्लोको वर्षः सोऽयमृचः शिल्परूपं यश्च कृष्णो वर्षः सोऽयं
साम्नः शिल्परूपम् । तत्सर्वमाह तिचिरिः ॥ ऋक्सामे वै देवेभ्यो यज्ञार्थं विप्र-
माने शुरुकृष्णरूपं कृत्वाऽपक्रम्य विप्रतामिति । एष वा ऋग्यो वर्षो यच्छुक्लं
कृष्णाजिन अस्यैव साम्नो यत्कृष्णमिति ॥ १ ॥ कात्यायनः ॥ दक्षिणमा-
रोहति शर्मासीति ॥ पाठस्तु ॥ शर्मासि शर्म मे यच्छ नमस्ते अस्तु मा मा हिंसी-

रिति ॥ हे कृष्णाजिन त्वं शर्माभि शरणमांस । अतो मे मूर्धं शर्म यच्छ शरणं
 देहि । स्वकीयत्वेन स्वीकुर्विष्यर्थः । ते तुभ्यं कृष्णाऽजिनाय नमोऽस्तु
 वा हिंसीः । मां च यजमानं हिसितं मा कुरु ॥ कात्यायनः ॥ मेखलां व-
 ध्रीतोर्गंसीतीति ॥ आपस्तम्बोऽपि विस्पष्टमाह । शरणयो मौडी वा मेखला
 त्रिहस्तपृष्ठयन् प्रतरतः पाशा तथा यजमानं दीक्षयतीति ॥ पाठस्तु ॥ ऊर्गस्या-
 ङ्गिरस्यूर्णम्रदा ऊर्जं मे यच्छेति ॥ हे मेखले त्वमाङ्गिरसी अङ्गिरोनामकाना-
 म् ऋषीणां सम्बन्धिनी ऊर्गऽङ्गमरूपा ऊर्णम्रदा असि कम्बलवन्मृदुरसि ।
 तथाविधा त्वम् ऊर्जमन्नरमं मे यच्छ मूर्धं देहि । अस्याः शरमद्या मेखला-
 या अङ्गिरोभिः सम्बन्धं तित्तिरिदर्शयति ॥ अङ्गिरसः सुवर्गं लोकं यन्तदूर्जं
 वपमजन्तं ततो यदत्यक्षिप्यत ते शरा अभयन् । श्रग्वै शरा यच्छरमयी
 मेखलाऽभयदूर्जमेवाधरुन्धे इति ॥ अङ्गिरोनामकानाम् ऋषीणां परस्पर-
 मन्नरसे विभज्यमाने यद्वक्षिष्टं तच्छरनामकनृणविशेषेणाविर्भूतं तस्माद्-
 र्गंसीत्यादिमन्त्र उपपद्यत इत्यर्थः ॥ २ ॥ कात्यायनः ॥ नीर्विं कुरुते सोमस्य
 नीविरसि ॥ असीति मन्त्रशेषः । हे मेखले त्वं सोमस्य नीविरसि । सोमदेव-
 तायाः प्रियभूतग्रन्थिरसि मृलाग्रयोरेकीकरणेन ग्रन्थिविशेषो नीविरित्युच्यते ॥
 कात्यायनः ॥ शिग्ः शोर्णुते विष्णोः शर्मासीतीति ॥ आज्ञादयतीत्यर्थः ॥
 पाठस्तु ॥ विष्णोः शर्मासि शर्म यजमानस्येति ॥ हे वस्त्र, त्वं विष्णोर्व्या-
 पिनो यदस्य शर्मासि सुखेहेतुर्भवसि । अतो यजमानस्य शर्म सुखं संपादये-
 ति शेषः ॥ कात्यायनः ॥ कृष्णविपाणां त्रिवलिं पञ्चवलिं वीक्षानां दशायां
 यध्नति तथा कण्डूयनमिन्द्रस्य योनिरितीति ॥ आपस्तम्बोऽप्याह ॥ कृष्णवि-
 पाणा यजमानो यच्छत्यावध्नातीत्येकत्रिवलिः पञ्चवलिरिति ॥ असीति मन्त्र-
 शेषः । हे कृष्णविपाणे त्वं पूर्वामिन्द्रस्य योनिरसि तपेदानीं सत्यस्थानं भवेति
 शेषः । पुरा कदाचिद् यज्ञपुरुषो दक्षिणां देवीं समभवत् । तस्मात् सम्भव-
 नादिन्द्रोऽज्ञायत तदानीमन्नान्यस्योत्पत्तिर्माभूदिति विचार्येन्द्रः सद्योनिमा-
 न्निद्य मृगेषु न्यदधात् । निहिता सा योनिः कृष्णविपाणाऽभूत् । सोऽप-
 र्ग्यस्ति तत्तिरिणा, यज्ञो दक्षिणामभ्यधादित्यस्मिन्नारूपाने समारूपातः । तस्मा-
 दस्या इन्द्रयोनित्वमुपपन्नम् ॥ कात्यायनः ॥ भूमौ चोद्भिन्नति मुसस्या
 इतीति ॥ आपस्तम्बोऽप्याह तथा वेदेल्लोष्टमुहतीति ॥ पाठस्तु ॥ मुसस्याः
 कृपीस्कृषीति ॥ सस्यं व्रीहियवादि, यदर्थो भूमिगतो व्यापारः कृपिः । पाः

कृषयः सन्ति ताः सर्वाः सुप्तस्याः शोभनधान्याः कृषि । हे कृष्णविषाणे
 कुरु । एतन्मन्त्रलभ्यं फलं तिच्चिरिद्वजहार ॥ कृष्यो याः सुप्तस्या या इत्या-
 ॥ । तस्मादकृष्टपच्या ओषधयः पच्यन्त इति ॥ ३ ॥ कात्यायनः ॥ सुखसंमि-
 तमौदुम्बरं दण्डं प्रयच्छत्युच्छ्रयस्तेत्येनमुच्छ्रयतीति ॥ पाठस्तु ॥ उच्छ्रयस्व
 धनस्पत ऊर्ध्वो मा वाहः हसः । आस्य यज्ञस्योद्वह इति ॥ हे वनस्पते दृष्टाव-
 यवरूप दण्ड, उच्छ्रयस्व उन्नतो भव । एवमुर्ध्वो भूत्वा अहसः पापान्मा मां
 पाहि । तत्र तत्र कालावधिरुच्यते । अस्यानुष्ठीयमानस्य यज्ञस्य आ उद्वहः
 उक्तमाया ऋचः समाप्तिगतायाः । तद्वचनपर्यन्तामित्यर्थः ॥ ४ ॥ इति तुरीया-
 ऽध्याये तुरीयोऽनुवाकः ॥ ४ ॥ ४ ॥

तुरीये कृष्णाजिनादिमन्त्रा उक्ताः ॥ पञ्चमे व्रतकरणादिमन्त्रा उच्य-
 न्ते ॥ कात्यायनः ॥ व्रतं कृणुतेति वाग्विसर्जनं विरुक्त्विति ॥ गौनेनावस्मि-
 रस्य वनमानस्य वाग्विसर्जनमेतन्मन्त्रवाक्यान्धारणं विधीयते ॥ पाठस्तु ॥
 व्रतं कृणुत व्रतं कृणुत व्रतं कृणुतेति ॥ दीक्षितस्य भोजनाय यत् पयो नियतं
 तद् व्रतमित्युच्यते ॥ हे परिचारिका, व्रतं कृणुत दोहनादिना शीरं सम्पा-
 दयत । त्रिवारं वाक्याष्टाक्षरादरार्था । अनेन मन्त्रेण मौनपरित्यागं तिप्तिरि-
 रभिविधत्ते ॥ व्रतं कृणुतेति वाचं विसृजतीति ॥ कात्यायनः ॥ अग्निर्ब्रह्मेति
 च सक्तादिति ॥ एतमपि मन्त्रं सकृदुच्चारयेत् ॥ पाठस्तु ॥ अग्निर्ब्रह्माग्निर्वहो
 वनस्पतिर्वहिव इति ॥ व्रतशब्देन वेदत्रयमभिधीयते । तस्य वेदत्रयस्याग्नि-
 स्वमुपचर्षये । आधानेन निष्यञ्जस्य वैदिकध्याग्नेर्वेदव्यतिरेकेणासम्भवाद ।
 तस्य ध्याग्नेर्यज्ञसाधनत्वाद् यज्ञत्वमुपचर्षते । तथा यज्ञयोग्यस्य स्वादेरादेर्यन-
 स्पतेर्यज्ञसाधनत्वाद् वनस्पतिर्वह इत्यनुवर्तनीयम् ॥ १ ॥ कात्यायनः ॥ देवीं
 धियमिति व्रतापोपसर्जनमिति ॥ बोधायनः ॥ अयाप आचामिति देवीं धिय-
 मिति ॥ आपस्तम्बः ॥ देवीं धियं मनामह इति हस्तावबन्धिष्येति ॥ पाठस्तु ॥
 देवीं धियं मनामहे सुमूर्च्छीकामगिष्टये । चर्चोर्दा विञ्चपायसः सुतीर्थानोऽअसद्वशा
 इति ॥ अगिष्टये अगिमुखत्वेन मातृस्य गन्धस्य सिद्धयर्थं धियमनुष्ठानविषयां
 बुद्धिं मनामहे याचायहे । याचाकर्मस्वेतत्पदं पठितम् । कथम्भूतां धियं, देवीं
 देवसम्भन्धिनीं देवतोद्देशेन प्रवृत्ताम् । सुमूर्च्छीकां शोभनमुखहेतुम् । चर्चोदाम् ।
 अनुष्ठानविषयस्य तेजसो दात्रीम् । विञ्चपायसं विञ्चस्य सर्वस्यानुष्ठानक्र-
 मस्य धारयित्रीम् । तथाविधा धीः सुतीर्था अस्माभिः सुष्ठु त्रीतुं प्राप्तुं

शरणा सती नमो असत् । अस्माकमधीनत्वे भवतु ॥ २ ॥ कात्यायनः-॥
ये देवा इति व्रतयतीति ॥ बोधायनः । अथास्मै कंसे चमसे वा निषिच्य व्रतं
मयच्छति तदक्षिणतः परिश्रित्य व्रतयति ये देवा इति ॥ पाठस्तु ॥ ये देवा
मनोजाता मनोयुजो दक्षकृतवः । ते नोऽवन्तु ते नः पान्तु तेभ्यः स्वाहेति ॥
दीव्यन्ति द्योतन्त इति देवाश्चक्षुरादीन्द्रियरूपाः प्राणाः । ते च देवा मनो-
जाना दर्शनश्रवणादीञ्जरूपान्मनस उत्पन्नाः । तथाविधायामिच्छायामुत्प-
न्नायां पथाश्चक्षुरादीनां भवत्तमानत्वात् । तथा मनोयुजः रूपादिदर्शनकाले-
ऽपि मनसा युक्ता एव वर्तन्ते । अन्यचित्तस्य रूपादिप्रतिभासाभावात् । एत-
मेवार्थमभिमेत्य चक्षुरादिप्राणपरत्वं तिस्रिरिष्यचिष्टे ॥ प्राणा वै देवा मनो-
जाता मनोयुज इति । ते च देवा दक्षकृतवः दक्षाः कुशलाः कृतवः संक-
ल्पा येषां चक्षुरादीनां ते दक्षकृतवः । मंकल्पितार्थकारिण इत्यर्थः । ते देवा
ये सन्ति ते देवाः, नः अस्मान् अनन्तु अनुष्ठानविघ्नपरिहारेण पालय-
यन्तु । तथा ते देवा नः अस्मान् पान्तु फलमाभ्या पालयन्तु । तेभ्यः प्राण-
रूपेभ्यो देवेभ्यः स्वाहा इदं क्षीर इतमस्तु ॥ ३ ॥ कात्यायनः ॥ श्वात्राः
पीता इति नाभिमालमत इति ॥ पाठस्तु ॥ श्वात्राः पीता भवत् पूयमापो-
ऽस्माकमन्तरुदरे सुशेवाः । ता अस्मभ्यमयक्ष्मा अतमीवाऽअनागमः स्व-
दन्तुन्देवीरमृताऽऽकृतावृष इति ॥ हे आपः क्षीररूपा यूयं मया पीताः सत्यः
श्वात्रा भवत क्षिप्रपरिणामाः क्षीघ्र जीर्णा भवत ॥ श्वात्रमिति क्षिप्रनामेति
यास्केनोक्तम् । किञ्चाऽस्माकं पीनवतामन्तरुदरे जलपाकस्थाने सुशेवाः
शोभनमुक्ता भवन्त्यनुवर्तते । शोभमिति सुखनाम । तास्तथाविधा आपः,
अस्मभ्यम् । अस्मदुपकारार्थं, स्वदन्तु स्वादुत्पयुक्ता भवन्तु । कयम्भुतास्ताः ।
अयक्ष्माः प्रवञ्चरोगविशेषरहिताः । अनमीवाः अल्पेन रोगसामान्येनापि रहि-
ताः । अनागमः पापरहिता सप्तवकारिण्यो न भवन्तीत्यर्थः । देवीदेवेभ्यः
शरीरपुष्टिहेतुत्वेन द्योतमानाः । अमृताः अपमृत्युरहिताः । ऋतावृषः यज्ञ-
वृद्धिहेतवः ॥ ४ ॥ कात्यायनः ॥ मेहन्न कृष्णविषया लोष्ठं किञ्चिद्राद-
त्त इयं त इतीति ॥ मेहन्न मेहन्न मूत्रं करिष्यन् । किञ्चिदियं त इत्यनेन
लोष्ठव्यतिरिक्तं तृणादिकं निवक्षितम् ॥ पाठस्तु ॥ इयं ते यज्ञिया तनूरि-
ति ॥ हे यज्ञपुरुष इयं पृथिवी, ते तव यज्ञिया तनूः यज्ञयोग्यो देहः । अ-
तोऽस्या मृनोषहतिपरिहाराय व्यवधानं कर्तुं लोष्ठं तरणं वा स्वीकरोमीत्य-

ऽभिप्रायः ॥ कात्यायनः ॥ अपो मुञ्चामीति मेहतीति ॥ पाठस्तु ॥ अपो
मुञ्चामि न प्रजाम् । अंहोमुचः स्वाहाकृताः पृथिवीमाविशतेति ॥
अपो मुञ्चामि अस्यां पृथिव्यां लोप्रादिन्यवहितथायां मूत्ररूपा अपो मुञ्चामि,
न प्रजां प्रजोत्पत्तिनिमित्तं रेतो न मुञ्चामि । अतो हे आपः अंहोमुचः
अंहसः पापात् पुरुषं पृथक्कुर्वत्यः । स्वाहाकृताः पूर्वं क्षीरपानकाले स्वाहे-
त्यनेन मन्त्रेण स्वीकृता युवं पृथिवीमाविशत इदानीं पृथिवीं मविशत ॥ कात्याय-
नः ॥ पृथिव्या संभवेत्यत्र निदधतीति ॥ पुरा स्वीकृतं लोप्रादिकं मूत्रस्था-
ने निदध्यात् । हे लोप्रादिक, पृथिव्या सह त्वमेकीभव ॥ ५ ॥ कात्यायनः ॥
अग्ने त्वमित्युक्ता स्वापेतीति ॥ पाठस्तु ॥ अग्ने त्वं मुजागृहि वयं मन्दिपी-
महि । रक्षा णो अमयुञ्जन् मवुचे नः पुनस्कृषि इति ॥ हे अग्ने त्वं मुजागृहि
सृष्टु निद्रारहितो भव । वयं यजमानाः ममन्दिपीमहि । साधु स्वप्स्यामः ।
मन्दिषिः स्वापार्थः । युञ्ज ममाद इति धातुः । अमयुञ्जन् प्रमादरहितः मन्
नो रक्ष अस्मान् पालय । नोऽस्माकं मवुचे मवांघाय पुनस्कृषि भूयोऽपि
मयन्नं कुरु । अस्याग्नेः प्रार्थनायास्तात्पर्यं तित्तिरिदर्शयति ॥ अग्निमेवाधिपं
कृत्वा स्वपिति रक्षसामपहत्या इति ॥ ६ ॥ कात्यायनः ॥ विबुधुमस्वप्नगतं
पुनर्मन इति वाचयतीति ॥ पाठस्तु ॥ पुनर्मनः पुनरायुर्मऽआगाव पुनश्चक्षुः
पुनः श्रोत्रं म आगाव । पुनः प्राणः पुनरात्मा म आगाव । वैश्वानरो
अदब्धस्तनूपा अग्निर्मा पातु दुरितादवध्यादिति ॥ मे मनः यजमानस्य मनः
पुनरागाव मुक्तिकाले विलीय पुनरिदानीं शरीरे सवागतम् । किञ्च स्वाप-
कालेन मे मदीयमायुर्नष्टायं भूत्वा पुनरागादिदानीं पुनरुत्पन्नमिवासीत् ।
तथा मे चक्षुः पुनरागाव । तथा मे श्रोत्रं पुनरागाव । तथा मे प्राणवायुः
पुनरागाव । तथा मे आत्मा तत्त्वरूपो जीवः पुनरागाव । एवं सर्वेष्वगनेषु
अत ऊर्ध्वमयमग्निः, अवध्यात् = बिहया नदितुमयोग्याभिन्दिताद् दुरितात्
पापात्, मा पातु मां पालयतु । कथं सोऽग्निः । वैश्वानरः विश्वानरसम्बन्धी
सर्वपुरुषोपकारकः । अदब्धः केनाप्यर्हिसितः । तनूपाः अम्पदीयशरीरस्य
पालकः ॥ ७ ॥ कात्यायनः ॥ त्वमग्न इत्याह क्रुद्ध्वाऽव्रत्यं वा व्याहृत्येति ॥
दीक्षितो यदा क्रुध्यति, यदा च व्रतचिरुद्धं ब्रूते तदानीं त्वमग्न इति मन्त्रं
ब्रूयात् ॥ पाठस्तु ॥ त्वमग्ने व्रतपा असि देव आमर्त्येष्वा । त्वं यज्ञेष्वीड्य
इति ॥ हे अग्ने देवो द्योतनात्पुरुस्तम् । आ मर्त्येषु मनुष्यपर्यन्तेषु सर्वत्र

माणिव्रतस्य कर्मणः पालको भवति । तथा त्वमासमन्ताद्यज्ञेऽप्रीत्यः स्तुत्यो-
ऽसि । अत्र स्वापस्य व्रतविरोधित्वात् तत्परिहारोऽनेन मन्त्रेण सम्पाद्यते ।
तदेतदाह तित्तिरिः ॥ अथत्यमिव वा एष करोति यो दीक्षितः स्वपिति ।
स्वप्ने व्रतपा असीत्याद्याऽग्निर्वै देवानां व्रतपतिः स एवैनं व्रतपालम्भयती-
ति ॥ ८ ॥ कात्यायनः ॥ लम्पपालभ्य वाचयति रास्स्वेयदित्येति । ऋती देव-
द्रव्यं यद्यत् परिचारकैरानीतं तत्सर्वमुपस्पृश्येयं मन्त्रं पठेत् ॥ पाठस्तु ॥ रास्वे-
यसोमा भूयो भर देवो नः सविता वसोर्दाता वस्वदादिति ॥ हे सोम एतन्मा-
मक देव इयद् रास्व एतावद्धनं ददहि, भूयः पुनरापि आभर धनमाहर ।
वसोर्धनस्य दाता । सविता देवो नोऽस्मभ्यं वस्वदात् । पूर्वमपि धनं दत्तवान्
भूय इत्यस्य पदस्याऽपरिमितपञ्चरूपधनाहरणे तात्पर्यम् । तदाह तित्तिरिः ॥
सोमा भूयो भरेत्वाहापारिमितानेन पशून् अनरुन्ध इति ॥ ९ ॥ इति तुरीये-
ऽध्याये पञ्चमोऽनुशाकः ॥ ४ ॥ ५ ॥

पञ्चमे व्रतवरणादिमन्त्रा उक्ताः ॥ पष्ठे सोमक्रयणानयनमन्त्रा उच्यन्ते ॥
कात्यायनः ॥ धौवं जुहो चतुर्होति । बौहस्तुणेन हिरण्यं यध्नाऽवदधात्ये-
षा त इतीति ॥ ध्रुवायां स्थितमाज्यं जुहो गृहीत्वा तस्मिन्नाज्ये तर्दहणेन
बद्धं हिरण्यमवदध्यात् ॥ पाठस्तु ॥ एषा ते शुक्र तनूरेतद्वर्चस्तया सम्भव
भ्राजं गच्छेति ॥ शुक्र दीप्यमानाज्ये तव एषा तनूर्द्वयमानमाज्यरूपं दा-
रीरम् । एतदाज्ये प्रक्षिप्यमाणं हिरण्यं वर्चस्तदीयं तेजस्तया सम्भव आज्य-
रूपया तन्वा एकीभन । ततो भ्राजं गच्छ हिरण्यगन्ता दीप्तिं प्राप्नुहि । एतन्मन्त्र-
पाठेनाऽग्नेः सतेजस्त्वं सतनुत्वं संपद्यते ॥ सतेजसमेवैनं सतनु करोतीति ॥
कारवायनः ॥ जूरसीति जुहोति ॥ पाठस्तु ॥ जूरसि धृता मनसा जुष्टा
विष्णवे । तस्यास्ते सत्यसवसः प्रसवे तनु यन्त्रमशीय स्वाहेति ॥ हे सोमक्र-
यणि, वाग्भूषा त्वं जूरसि वेगयुक्तासि । तथा मनसा धृता नियमितारिस वि-
ष्णवे जुष्टा यज्ञार्थमीतिपुक्तासि । सत्यसवसः आवितथाभ्यनुज्ञायास्तस्यास्ते
तथाविधायास्तव सोमक्रयणाः प्रसवे अनुज्ञायां सत्यां तनु स्तल्पं यन्त्रं नि-
यमनम् अशीय माप्नुयाम् । विनयोक्तया नियमस्य स्तल्पत्वं पुरुषते ॥ परमा-
र्थतस्तु नियमस्य यज्ञसमाप्तिपर्यन्तत्वान्महत्त्वम् । स्वाहा इदमाज्यं घृहुतमस्तु ।
तमेतं मन्त्रं तित्तिरिर्विभज्य व्याचष्टे । वाग्मा एषा यत् सोमक्रयणी । जूरसीत्या-
दि मनसा ध्यायते तद्वाचा वदति धृवा मनसेत्याह । मनसा हि वाग्भूता जुष्टा

विष्णवे इत्याह यज्ञो वै विष्णुर्वैज्ञायैवैनां जुष्टां करोति । तस्यास्ते सत्यस-
 मतः सत्य इत्याह सवितुर्मसवमेव वाचमवकृन्ध इति ॥ ज्वते क्षीघ्रकर्तव्य-
 तामवगच्छतीत्यर्थः ॥ कात्यायनः ॥ चन्द्रमसीति हिरण्यमुद्धृत्येति ॥ पुरा
 जुहा बद्ध्वा स्थापितं हिरण्यमुद्धरेत् ॥ पाठस्तु ॥ चन्द्रमसि शुक्रमस्यऽमृत-
 मसि वैश्वदेवमसीति । हे हिरण्य, त्वं चन्द्रमसि । आह्लादहेतुर्भवसि । यदि
 आह्लाद इति घातुः । शुक्रमसि दीप्यमानमसि । अमृतमसि विनाशरहितमसि ।
 अग्निर्तस्योगेऽपि हिरण्यस्य विनाशाभावः मतिद्वयः । वैश्वदेवमसि सर्वदेवसंयन्धमसि
 सर्वोऽपि देवो हिरण्यदानादिना तुष्यत्येव ॥ १ ॥ २ ॥ कात्यायनः ॥ चि-
 द्दसीत्येनामभिमन्त्रयत इति ॥ एनां सोमक्रवणीमित्यर्थः ॥ पाठस्तु ॥ चिदसि
 मनासि धीरसि दक्षिणासि सत्रियासि यज्ञियास्यदितिरस्युभयतःशीर्ष्णां सानः
 सुमाची तुमतीची भय मित्रस्त्वा यदि वप्रीतां पूषाध्वनस्पास्विन्द्रापाध्यज्ञाय ।
 अनु त्वा माता मन्यतामनु पितानु भ्राता सगर्भ्योऽनु सखा सपृथ्वः ।
 सा देवि देवमच्छेहीन्द्राय सोमम् । रुद्रस्त्वा वर्तयतु स्वस्ति सोमसखा
 पुनरेहीति ॥ हे वाग्देवतारूपे सोमकवणि, त्वं चिदादिशब्दमतिपाद्यासि ।
 अन्ताकरणस्य चित्तं मनो बुद्धय इति वृत्तयः । देहादिसंघातस्याऽचेतनत्वं
 व्यावर्त्य चेतनत्वं सम्पादयता बाह्यस्तुषु वा निर्विकल्पं रूपं सामान्यज्ञानं
 जनयन्ती वृत्तिश्चिद्वत् । तदेवात्र चिदित्युच्यते । लोके यः कश्चित् पदार्थः
 एवं भवति वा न वेति संकल्पविकल्पौ कुर्वाणा वृत्तिर्मनः । तदेवात्र मन
 इत्युच्यते । भवत्येवेति निश्चयरूपा वृत्तिर्बुद्धिः । सैवात्र धीशब्देनोच्यते ।
 सोमकवण्याश्चिन्मनोधीरूपत्वेन प्रशंसा क्रियते । तत्र तित्तिरिदर्शयति ।
 वाग्वा एषा यस्तोमक्रवणी । चिदसि मनासीत्याह शास्त्रेयैनामेतदिति ॥ वा-
 गात्मिकां सोमक्रवणीं चिदादिशब्दाख्या त्वमित्येवं प्रशंसतीत्यर्थः । चिदा-
 दिरूपत्वमुपचारेण सम्पाद्य प्रशंसा कृता । दक्षिणादिरूपत्वेन तु विद्यमानैव
 प्रशंसा क्रियते । यान्येतानि देवत्रा सत्त्वाणीन्द्रो वरुणः सोमो रुद्र इति तेन
 सोमेन सत्त्वेणाभिमन्तव्यस्य सोमपालनां द्रव्यस्य कवहेतुत्वेन सत्त्रिया त्वम् ।
 य्योतिष्टोमस्याद्यन्तयोः प्रायणीयोदनीययोः अदितिदेवताकत्वात् सेपम-
 दितिरुभयतःशीर्ष्णां तद्रूपत्वं वास्याः क्रयद्वारा तत्संबन्धित्वादुपचर्यते । य-
 योक्तमर्थं सर्वं तित्तिरिदर्शयति ॥ दक्षिणासीत्याह दक्षिणा शेषा यज्ञियासीत्या
 हेममिषामैवैनां करोति । सत्रियासीत्याह सत्रिया शेषाऽदितिरस्युभयतः

शीर्ष्णीत्याह । देवदेवादित्यः प्रायणीयो यज्ञनामादित्य उदपनीयस्तस्मा-
 देवमाहेति ॥ सा पूर्वोक्ताचिदादिरूपा त्वं नोऽस्मदर्थं सुभाची सुप्रतीची भव
 मथमनोमस्य क्रेतारं प्रति सुष्ठु प्राङ्मुखी गत्वा पश्चादस्मान् प्रति समाग-
 ते सुष्ठु मत्पद्मुखी भव ॥ ३ ॥ मित्रो हितकारी देवत्वां यदि बध्नीता-
 म् । दक्षिणपादे बन्धनं करोतु । तथा पूषा पोषको देवः अध्वनस्यातु भयोपे-
 ताभ्यर्गात् त्वां पालयतु । सोमयागस्याध्वस्रायेन्द्राय स्वामिने देवाय तस्मी-
 र्पर्यं सोमक्रयसाधनत्वेन माता त्वाऽनुमन्यतां त्वदीयमाता स्वामङ्गीकरोति ।
 एवं पित्रादयोऽप्यनुमन्यन्ताम् । सगर्गस्त्वया सहैकस्मिन् वा गर्भेऽवस्थितो वरमो
 भ्राताऽनु त्यक्तः पूर्वं पश्चाद्दोत्यन्तः, सखा सहसम्भारी वरतः स एव सयूध्यः एक-
 स्मिन् गोसमूहे वर्तमानत्वात् ॥४॥ हे देवि सोमक्रयणि, सा त्वम् इन्द्राय सोम-
 मञ्छेहि इन्द्रार्थं सोमद्रव्यं प्राप्तुं गच्छ । रुद्रत्वा वर्तयतु । सोमं पृथीत्वा स्थि-
 ता त्वा रुद्रो देवोऽस्मान् प्रति निर्वर्तयतु । सोमो देवः सखा मर्यास्तव सा
 त्वं सोमसखाऽसि । क्षेमेण पुनरेहि भूयोऽप्यागच्छ । मित्रस्त्वा यदि बध्नीता-
 मित्यादि मन्त्रव्याख्यातमर्थं तित्तिरिर्वदवहास्यादित्यादिना विस्पष्टं मपश्च-
 यामास ॥ ६ ॥ इति तुरीयेऽध्याये षष्ठोऽनुवाकः ॥ ४ ॥ ६ ॥

षष्ठे सोमक्रयण्या मन्त्रा उक्ताः ॥ सप्तमे सोमक्रयण्यनुगमनादिमन्त्रा
 उच्यन्ते ॥ कात्यायनः ॥ उदीर्वा नियमानामनुगच्छतो वस्वपसीति ॥ अनु-
 गच्छतोऽध्वर्युयजमानावित्यर्थः ॥ पाठस्तु ॥ वस्व्यस्पदितिरस्यादित्यामि
 रुद्रासि बृहस्पतिर्देवा सुम्ने रम्णातु रुद्रो वसुभिराचक इति ॥ सोमक्रयणी
 गौर्वसुरुपेणादित्यरूपेण रुद्ररूपेण च स्तुयते, वस्वादिभिः पञ्चभिर्वाक्यैः । किञ्च
 बृहस्पतिर्देवः त्वा सुम्ने रम्णातु त्वां सुखं रमयतु । आचक इति कामक-
 र्मसु पठितम् । रुद्रो देवो वसुभिरष्टभिर्देवैः सह त्वा रक्षितुं कामपत्वित्यर्थः
 ॥ १ ॥ कात्यायनः ॥ पशुपदान्यवीत्य सप्तमं पर्युपविशति हिरण्यमस्मिन्नि-
 धायाभिजुहोत्यदित्यास्तेतीति ॥ पाठस्तु ॥ अदित्यास्त्वा मूर्द्धन्नाजिग्रमिं देव-
 यजने पृथिव्या । इळापास्पदमासि घृतयत्स्वाहेति ॥ अदित्याः अत्राण्डि-
 तायाः पृथिव्या भुवः मूर्द्धन् मूर्द्धनि विरोरूपे देवयजने देवानां यागयोग्य-
 स्थाने वा आजिग्रमिं । हे सोमक्रयणीपद् त्वायासारयामि । घृ क्षरणदीपयो-
 रिति पातुः । देवयजनस्य पृथिवीमूर्द्धन्मसिद्धिं तित्तिरिर्दर्शयति ॥ पृथि-
 व्या एष मूर्धो यदेवयजनामेति ॥ किञ्च, इळापास्पदमासि, हे स्थानविशेष

गोः पादोऽसि तेन पादेनाङ्कितत्वात् । तच्च तित्तिरिदर्शयति ॥ यदेवास्व पदाद्
धृतमपीदृश्यत तस्मादेवमाहेति ॥ सा यत्र यत्र न्यक्रामत् । ततोद्धृतमपीदृश्यतेति
च ॥ २ ॥ कात्यायनः ॥ स्फुर्येन पदं त्रिः परिल्लिखत्यस्मै स्मस्वेतीति ॥ हे गोः
पदं स्वप् अस्मास्तु रमस्व क्रीडां कुरु ॥ कात्यायनः ॥ समुद्धृत्य पदं स्थाल्या-
मावपत्यस्मे ते बन्धुरिति ॥ पाठस्तु ॥ अस्मे ते बन्धुरिति ॥ हे सोमक्रयणीपदं ते
तव अस्मे बन्धुः वयं बन्धुभूताः स्म ॥ कात्यायनः ॥ यजमानाय पदं प्रयच्छ-
ति त्वे राय इतीति ॥ हे यजमान ते त्वयि रायो धनान्येतत्पदरूपेण ति-
ष्ठन्तिवति शेषः ॥ अनेन पदे धनसम्पत्तिं तित्तिरिदर्शयति ॥ स्वे राय इति यज-
मानाय प्रयच्छति यजमान एव रायं दधातीति ॥ कात्यायनः ॥ अस्मे राय
इति यजमानः प्रतिगृह्णातीति ॥ अस्मे अस्मास्तु यजमानेषु रायो धनानि
पदरूपेण तिष्ठन्तु ॥ ३ ॥ कात्यायनः ॥ मा वयमित्यध्वर्युरात्मानं स्पृशतीति ॥
पाठस्तु ॥ मा वयं रायस्पोषेण वियौष्मेति ॥ वयमध्वर्युमभृतयो रायस्पोषेण
धनस्य पुच्छ्या मा वियौष्म विपुक्ता मा भवाम ॥

कात्यायनः ॥ हृत्वा पत्न्यै पदं प्रयच्छति नेष्टा तौत इत्येनां वाचयतीति ॥
तौतशब्दः कलत्रवाची । तस्मिन् कलत्रे रायः पदरूपाणि धनानि ति-
ष्ठन्तु । पत्न्यै पदमदानं तित्तिरिरूपपादयति ॥ ततो राय इति पत्न्या
अर्द्धो वा एष आत्मनो यत्र पत्नी यथा गृहेषु निषेत् सारमेव तदिति ॥
कात्यायनः ॥ सोमक्रयणीश्च समीक्षणाणां समस्त्य इतीति ॥ एनां वाच-
यतीत्यनुवर्तते ॥ पाठस्तु ॥ समस्त्ये देव्या धिया सन्दक्षिणयोरुचक्षसा ।
मा म आयुः प्रमोषीर्षो अहं तत्र वीरान् विदेय तत्र देवि संहसीति ॥ देव्या
द्योतमानया धिया बुद्ध्या समस्त्ये अहं पत्नी सोमक्रयणीं सम्प्रयया भव-
ति तथा विस्तीर्णदर्शनया दक्षिणत्वयोग्यया गवा सोमक्रयण्या । समित्यनेन
उपसर्गेण संयुज्य स्थितास्मीत्यमर्थ उपलक्ष्यते । एवंविधे सोमक्रयणि, त्वं
मे पत्न्या आयुर्मा प्रमोषीः । प्रमुपितं विनष्टं मा कार्षीः । मो अहं तत्र
सोमक्रयण्यास्तत्र आयुर्हं पत्नी मो प्रमोषिषमित्यध्याहारः । प्रमुपितं मा कार्ष-
म । किञ्च तत्र सोमक्रयण्याः संहसि सन्दर्शने सति वीरान् पुत्रान् विदे-
य लभेय ॥ ४ ॥ इति तुरीयेऽध्याये सप्तमोऽनुवाकः ॥ ४ ॥ ७ ॥

सप्तमे सोमक्रयण्यनुगमनादिमन्त्रा उक्ताः ॥ अष्टमे यजमानवाचनादि-
मन्त्रा उच्यते ॥ कात्यायनः ॥ एष.त.इति वाचयतीति ॥ आपस्तम्बोऽप्याह ॥

एष ते गायत्रो भाग इत्येतैर्धर्ममानो भागरूपं राजानमुपतिष्ठत इति ॥ मन्त्र-
चतुष्टयस्य प्रतीकमिदम् ॥ प्रथममन्त्रपाठस्तु ॥ एष ते गायत्रो भाग इति मे
सोमाय भूतादिति ॥ हे सोम, ते तव एष पुरोदश्यमानो भागो गायत्रः
गायत्रीसिम्बन्ध इति मे एवमकारं मम यजमानस्य वचनं सोमाय भूतात् । हे
अध्वर्यो सोमाभिमानिदेवाय ब्रूहि । 'गायत्रीछन्दोऽयं सोमस्य तव क्रपो,
न तु वयार्थमित्येष यजमानोऽकेरभिप्रायः । तमेतमभिप्रायम्, अध्वर्यो सोमाय
कथयेत्यर्थः ॥ द्वितीयतृतीयमन्त्रयोः पाठस्तु ॥ एष ते त्रेष्टुमो भाग इति मे
सोमाय भूतात् । एष ते जागतो भाग इति मे सोमाय भूतादिति ॥ त्रेष्टुमः
त्रिष्टुप्छन्दसः सम्बन्धी जागतो जगतीछन्दसः सम्बन्धी । अन्यत् पूर्ववद्
वदन्त्येषम् ॥ तुरीयमन्त्रपाठस्तु ॥ छन्दोमानानां साम्राज्यं गच्छतादिति
मे सोमाय भूतादिति ॥ अस्मिञ्छन्दस्येतावन्त्यक्षराणीति परिमाणं यदेवै-
र्भाष्ये ते छन्दोमानास्तेषां छन्दोमानानां सम्बन्धी लोकः साम्राज्यः
समीचीनराज्योपेतः । तल्लोकं हे सोम गच्छतात् त्वं प्राप्नुहि । इति मे मम
यजमानस्यैतद्ब्रूयन् सोमाय भूतात् । हे अध्वर्यो सोमदेवाय कथय एतेषां
मन्त्राणां तात्पर्यं तिचिदिदर्शयति ॥ यो वै सोमः राजानः साम्राज्यं लोकं
गमयित्वा क्रीणाति । गच्छति स्वानां साम्राज्यं छन्दाश्सि खलु वै सोमस्य
क्रपो देवंमभिमन्त्रयते । साम्राज्यमप्येन लोकं गमयित्वा क्रीणाति गच्छति
स्वानां साम्राज्यमिति ॥ अस्यायमर्थः ॥ योऽयं यजमानः सोमाभिप्रेतं
राजानं समीचीनराजं हे लोकं प्रथमतो वाचा प्राप्य सन्तोषं जनयित्वा पश्चा-
त् क्रीणाति स यजमानो जातीयानां मध्ये साम्राज्यं प्राप्नोति । सोमस्य तथा-
विधौ लोकः क इति चेद्, गायत्र्यादिछन्दोदेवता यत्र तिष्ठन्ति स एव
तथाविधौ लोकः । तस्मात् कारणात् सोमकृपात् पूर्वमेतैर्मन्त्रैर्मन्त्रयित्वा
क्रमं कुर्वीतः साम्राज्यं प्राप्य क्रीतवान् भवति, तेन स्वयमपि जातीयानां मध्ये
साम्राज्यं प्राप्नोति ॥१॥ कात्यायनः ॥ माहुषविष्टस्याऽस्माकोऽसीति सोममा-
लभत इति ॥ पाठस्तु ॥ आस्माकोऽसि शुक्रस्ते ग्रहाः । विधितस्त्वा विचिन्वन्स्वि-
ति ॥ हे सोम त्वं कथं पयसायतः सन् अस्मदीयोऽसि ते तव सम्बन्धी शुक्रः
एतन्नामको यो ग्रहोऽस्ति सोऽयं ग्रहः । ग्रहेषु साधुः । एतदुपलक्षणमैन्द्रवा-
यर्वादिग्रहाणामपि । ते सर्वे ग्रहाः साधव इत्यर्थः ॥ विधितो विवेको न चयन-
स्य कर्तारः, त्वा विचिन्वन्तु सोमरूपं त्वा विविच्य सारासाराविवेकं कृत्वा

सारभूतमेकत्र समूह्यन्तु ॥ २ ॥ कात्यायनः ॥ सोमं मिमीते दशकृत्वोऽभि-
त्यमितीति ॥ पाठस्तु ॥ अभि त्व देवः सवितारमोण्योः कविकृतुमर्चामि स-
त्यसवश्चरत्नधामभिधिय मतिं कविम् । ऊर्ध्वो यस्यामतिर्भा अदिद्युतव सत्री-
मनि हिरण्यपाणिरमिमीत मुक्रतुः क्रुपा स्वरिति ॥ त्वं देव यः कृतः सोमाल्यो
देवस्तमभ्यर्चामि सर्वतः पूजयामि । कथम्युत देवं, घावापृथिव्योः सवितारं
सोमयागानाम् । ओण्योरिति घावापृथिवीनामसु पठितम् । कविकृतु मेधाविकर्मा-
णम् । सत्यसवम् अवितथभरणम् । रत्नर्धो मम रत्नानां धारकं पोषक वा । अभि
सर्वतः प्रिय देवानां मीतिविषयं मतिं मननयोग्यं कविं क्रान्तदर्शिनम् ।
किञ्च, यस्यादिस्य दीप्तिः अमतिः केनापि मन्तुमशक्या सती ऊर्ध्वगमना-
ऽभिमुखी, सत्रीमनि प्रसवविशेषवती देशे यत्र नक्षत्रादीनां प्रसवः प्रवृत्तिस्त-
त्त्वार्थः । अदिद्युतव सर्वाणि वस्तूनि द्योतितवती । हिरण्यपाणिः पाणिः सुवर्णा-
भरणयुक्तः तद्युक्तः स्वरादित्यः मुक्रतुः साधुसङ्कल्पः, क्रुपा अत्यन्तकृपालुः,
अमिमीत पूर्वोक्तभाक्कृतः स देवः सोमं मिमीतवान् । एतावान् सोम इति तदीयं
परिमाणं निश्चितवान् ॥ ३ ॥ कात्यायनः ॥ उष्णीषेण बध्नाति मजाभ्य-
स्त्वेतीति ॥ सोमं मजाभ्यः मजानामुपकाराय त्वा सोमरूपं त्वा बध्नामीति
शेषः ॥ कात्यायनः ॥ अङ्गुल्या मध्ये विवृणोति मजास्त्वानुमाण्यनिषति ॥
उष्णीषेण बद्धस्य सोमदेवस्याश्वासनिरोधो वा भूदिति विवरं कुर्यात् । मजा-
स्त्वामनुमाणिहीति मन्त्रशेषः । हे सोम त्वानु मध्यमतः श्वासं कुर्वन्तु त्वाम्
अनुसृत्य मजाः सर्वाः प्राणन्तु श्वासं कुर्वन्तु । तथा हे सोम त्वमपि मजा
अनु मध्यमतः श्वासं कुर्वतीः मजा अनुसृत्य प्राणिहि श्वासं कुरु । मजानां
तव च कदाचिदाहं श्वासनिरोधो वा भूत् । किञ्च परस्परमनुसृत्य श्वासः
प्रवर्ततामित्यनेनाऽभिप्रायेण विवरं करोतीत्यर्थः ॥ ४ ॥ इति तुरीयेऽध्याये-
ऽष्टमोऽनुवाकः ॥ ४ ॥ ८ ॥

अष्टमे यजमानवाचनादिमन्त्रा उक्ताः ॥ नभो हिरण्यस्पर्शादिमन्त्रा उ-
च्यन्ते ॥ कात्यायनः ॥ चन्द्रं त्वेति हिरण्यमालभ्य वाचयतीति ॥ पाठस्तु ॥
चन्द्रं त्वा चन्द्रेण क्रीणामि शुक्रं शुक्रेणासृतममृतेनेति ॥ हे सोम चन्द्र त्वा,
घादि आन्हादन इति घातुः । फलहेतुत्वेनाह्लादकरं त्वं चन्द्रेण शुक्रेण दी-
प्यमातेन अमृतेन अग्निर्संयोगादिनापि विनाशराहेन ॥ कात्यायनः ॥ सगमे त
इति सोमवेष्टयणं हिरण्येनाधिकम्पयतीति ॥ यो हिरण्यं गृहीत्वा सोमं वि-

क्रीणाति तमध्वर्युर्हिरण्येनाधिकम्पयेत् । तद्धस्ते हिरण्यं पुनः पुनर्दत्त्वा स्वी-
 कुर्यान् रूपवहारं कुर्यादित्यर्थः । गोरिति मन्त्रशेषः । ओंकारस्य स्थाने ओ-
 कारदण्डान्दसः । हे सोमकपिन् ते गौः मग्ने तिष्ठतिरिति शेषः । या गौः सो-
 मस्य मूलपत्वेन तुभ्यं दत्ता सा त्वदीया गौः पुनः प्रत्यादृत्य मग्ने मदीयम-
 गच्छति यजमाने तिष्ठतु । हिरण्यमेव तवास्तु गोर्मा भूदित्यर्थः ॥ कात्यायनः ॥
 अस्मे त इति यजमानसहितं निदधातीति ॥ यजमानेन प्रत्यर्पितं यज्ञोद्गम्य त-
 द्गुण्यजमानसहितं सोमविक्रयिणः पुरतो निदधातीत्यर्थः । चन्द्राणीति मन्त्र-
 शेषः । हे सोमविक्रयिन्, ते चन्द्राणि तुभ्यं दद्यामि यानि हिरण्यानि ता-
 न्यस्मे अस्मासु प्रत्यादृत्य तिष्ठतु । तव गारेव सोममूल्यमस्तु हिरण्यानि मा
 भुवन्मित्यर्थः ॥ १ ॥ कात्यायनः ॥ अर्जा मत्यङ्गमुत्तीमालम्ब्य वाचयति त-
 पस्तनूरितीति ॥ पाठस्तु ॥ तपस्तनूरामि मजापतेर्वर्णः । परमेण पशुना
 क्रीयसे सहस्रपोषे पुषेयमिति ॥ हे अजे त्वं तपसः पुण्यस्य तनूरसि देहो भ-
 वसि यज्ञनिष्पादकस्य सोमस्य चुल्लोकेऽवस्थितस्थानयन्मार्गम् अर्जा एहीत्या-
 गावक्षीदेवता जगामेति सोमाहरणोपाख्याने तिष्ठिरिणा समाम्नातम् । तस्मा-
 द्दत्तायाः पुण्यक्षरीरत्वम् । किञ्च, वर्णत इति वर्णो देहः । हे अजे त्वं मजा-
 पतेर्वर्णोऽसि । यथा मजापतिः सर्वदेवतामिष एवमजापि सर्वदेवतामिया ।
 तदपि तिष्ठिरिणा समाम्नातम् ॥ सा वा एषा सर्वदेवस्था यदजंति ॥ हे सोम,
 त्वं परमेण पशुना उत्तमेनाजादिरूपेणानेन पशुनेदानीं क्रीयसे । पशोरुत्तमत्वं
 च तपस्तनूरित्यादिना पूर्वमेवोक्तम् । अतोऽस्य मजादात्वं सहस्रपोषं पुत्र-
 पञ्चादिसहस्राणां यथा भवति तथा पुषेयं पुष्टा भूयामम् ॥ २ ॥ कात्यायनः ॥
 सम्येनार्जा मयञ्छन्, मित्रो न इति दक्षिणमसोममादायेति ॥ पाठस्तु ॥
 मित्रो न एहि सुमित्राय इतीति ॥ हे सोम त्वं नोऽस्माकं मित्रः प्रीतिपुक्तो भूत्वा
 सुमित्रयाः शोभनानां मित्रार्जां धारकः सन् एहि आगच्छ । वस्त्रेण शुद्धस्य
 सोमस्य वरुणदेवताकत्वेन क्रूरत्वात् तच्छान्त्यर्थं मित्रत्वेन प्रार्थनम् ।
 तदाह तिष्ठिरिः ॥ वारुणो वै क्रीतः सोम उपनद्धो मित्रो न एहि सुमित्र-
 य इत्याह शान्त्या इति ॥ कात्यायनः ॥ दक्षिणोऽहं मत्पूषा वासः सोमं नि-
 दधातीन्द्रस्पोरुमितीति ॥ वासः मत्पूषा उपवस्त्रमुपरि स्थाप्येत्यर्थः ॥ पाठस्तु ॥
 इन्द्रस्पोरुमाविश दक्षिणम् । उग्रन्नुग्रान्त्यर्थः ॥ स्योनः स्योनमिति ॥ यजनरूपे-
 ण परमैश्वर्येणोपेतत्वात्तज्जन्देन यजमानो विवक्षितः । हे सोम, त्वमिन्द्र-

स्य यजमानस्य दक्षिणमूर्धं विश्व दक्षिणेऽस्मिन्नुगुपविशेत्सर्वः ॥ कथम्भूत-
स्त्वम् । उशनः दक्षिणमूर्धं कामयमानः स्योनः सुखरूपः । कथम्भूतमूरुम् । उश-
न्तं त्वद्विषयकामेनोपेतं, स्योनम् उपवेष्टुं सुखकरम् । पुरो देवाः क्रीत सो-
मम् इन्द्रस्योरागुपावेशयन् । तस्मादत्र यजमानस्येन्द्रशब्देन व्यवहार इति ।
तदाह तित्तिरिः ॥ देवा वै सोममक्रीणन् तमिन्द्रस्योरौ दक्षिण आसादय-
न् । एष खलु वा एतर्दीन्द्रो यो यजने तस्मादेवमाहेति ॥ ३ ॥ कात्यायनः ॥
स्वानभ्राजेति जपति सोमक्रयिणवीक्षमाणमिति ॥ पाठस्तु ॥ स्वान भ्राज्राह्वा-
रे धम्भारे हस्त मुहस्त कृशानो । एते वः सोमक्रमणास्तान् रक्षध्वं मा वो
दभश्निति ॥ स्वानादिभिः सप्तभिः शब्दैर्द्युलोके सोमस्य रक्षकाः सप्तदेवाः
संरक्षन्ते । हे स्वानादयः सप्तदेवा वो युष्माकं सोमक्रमणां सोमं क्रेतुमानीता
नो हिरण्यादिपदार्था एने पुरतः स्थापितास्तान् पदार्थान् यूय रक्षध्वम् । वो
युष्मान् मा दभन् । तेऽपि वैरिणो मा हिंसिषत । स्वानादीनां द्युलोके सोम-
रक्षकत्वं तित्तिरिर्दर्शयति ॥ स्वान भ्राजत्याहेते चासुर्ध्व्युलोके सोममरक्षन्ति-
ति ॥ ४ ॥ कात्यायनः ॥ गृहीतसोमं परिमाणम् इति वाचयतीति ॥ पाठस्तु ॥
परिमाणे दुश्चरिताद्वाधस्वा मा सुचरित भजेति ॥ हे अग्ने, दुश्चरिताद् मा
बाधस्व मा परितो निवारय । सुचरिते सदाचाररूपे पुण्ये मा मा यजमानम् ।
आभज सर्वतो भज स्वापयेत्यर्थः ॥ कात्यायनः ॥ उदायुपेत्युत्थानमिति ॥
पाठस्तु ॥ उदायुषा स्वायुषोदस्थाममृतान् अन्निति ॥ उदायुषा उरुहृतेन
चिरक्षीवलक्षणेन आयुषा निमित्तभूतेन, तथा स्वायुषा यागदानादिना शो-
भनेनायुषा निमित्तभूतेन अमृताननु सोमाभिदेवाननुसृत्य उदस्थाम् अहमु-
त्थितवानस्मि । देवाननुसृत्योत्थानं तित्तिरिर्दर्शयति ॥ उदायुषा स्वा-
पुपेत्याह देवता एतान् वाऽऽरभ्योत्तिष्ठतीति ॥ ५ ॥ कात्यायनः ॥
शीर्ष्णीं सोमं कृत्वा पाणिमन्तर्द्धाय प्रतिपन्थामित्यतोऽभ्येतीति ॥ शकट-
मभिलक्ष्य गच्छेदित्यर्थः ॥ पाठस्तु ॥ प्रतिपन्थामपघाहि स्वस्ति गामने-
हसम् । येन विश्वाः परिद्विषो वृणाकि विन्दते वस्त्विति ॥ पन्थानं मार्गं म-
त्यपघाहि वयं मत्यापघामाहि । प्रतिपन्थाः प्राप्ता अयूमेत्यर्थः । येन यथा । क-
थम्भूतं पन्थानं स्वस्तिगं सोमेण गन्तुं योग्यम् । अनेहसम्, एहः पापकृषक्षोरा-
दिबाधः, तद्गहितम् । येन यथा गच्छन् पुरुषो विश्वाः विश्वान् द्विषो द्वेषिण-
भोरादीन् परिवृणाकि परितो वर्जयति । वसु विन्दते वनं कथते । तं पन्थान-

मिति पूर्वत्राऽन्वयः ॥ ६ ॥ इति चतुर्थाध्याये नवमोऽनुवाकः ॥ ४ ॥ ९ ॥

नवमे हिरण्यस्पृशादिमन्त्रा उक्ताः ॥ दशमे कृष्णाजिनास्तरणादिमन्त्रा
उच्यन्ते ॥ कात्यायनः ॥ कृष्णाजिनमास्तृणात्यदित्यास्तमिति । अस्मिच्छकटे
इत्यर्थः । असीति मन्त्रशेषः । हे कृष्णाजिन त्वम् । अदित्यास्त्वगसि अस्-
ष्टितायाः पृथिव्यास्त्वग्रूपासि ॥ कात्यायनः ॥ तस्मिन् सोमं निदधात्यदि-
त्यै सद इतीति मन्त्रशेषः । हे सोम त्वम् अदित्यै सदः अदितेर्भूमेः संश्लि-
स्थानम् आसीद् सर्वतः माप्नुहि । तत्रोपविशेत्यर्थः ॥ कात्यायनः ॥ अस्त-
भ्नाद् घामिति सोममालभ्य वाचयतीति ॥ पाठस्तु ॥ अस्तभ्नाद् घामृषयोऽअन्त-
रिक्षममिमीत वरिमाणं पृथिव्याः आसीदद्विधा भुवनानि सभ्राद् विश्वेचानि
वरुणस्य व्रतानीति ॥ ऋषयः श्रेष्ठः सामः घामस्तभ्रात् । ध्रुलोको यथा
न पतति तथा स्वकीययाज्ञया स्तम्भन चकार । तथान्तरिक्षमप्यस्तभ्ना-
त् । तथा पृथिव्या वरिमाणं भूमेर्वरिष्ठत्वं सर्वेभ्यो भूमेभ्योऽधिकश्रेष्ठ-
त्वम् अमिमीत निर्मितवान् । तयोः सभ्राद् सम्पत् राजमानो विश्वा
विश्वानि सर्वाणि भुवनान्यासीदत् । लोकान् व्याप्तवान् । इत इत्यमुक्तेन
प्रकारेण तानि ध्रुलोकस्तम्भनादीनि विश्वानि सर्वाणि वरुणस्य सर्वावरण-
सामर्थ्यमुक्तस्य सोमस्य व्रतानि व्रतवश्रियतानि कर्माणि सर्वदा तानि करो-
तीत्यर्थः ॥ १ ॥ कात्यायनः ॥ वनेषु व्यन्तारिक्षमिति ॥ सोमं पर्वाणहनेन
परि तत्प्रतिबन्धनहेतुना वस्त्रेण परितो वेष्टुमित्यर्थः । बौधायनोऽप्याह ॥
अथैनं वाससा परितनोति वनोप्यति ॥ पाठस्तु ॥ वनेषु व्यन्तारिक्षं ततान
वाजमर्वत्सु पय उस्त्रियासु । हस्त्युक्तं वरुणो विश्वमिन्द्रं दिवि सूर्यमदधात्सो-
ममद्वाविति ॥ वरुणः सर्वावरणममर्थ । सोऽश्वे वनेषु वनमतदृक्षाग्नेषु अन्तरि-
क्षमाक ई विततान । तत्रावरणद्रव्याभावात्पतन् वित्तारितवान् । तथा
अर्वत्सु मत्त्रेषु वाजं वत्स वितताग्नेरपनुवर्तते । उस्त्रियासु गोषु । उस्त्रिया-
शब्दे गोनामसु पाठतः । पयः क्षीरं विततान । हस्त्यु हृदयेषु क्रतुं सङ्कल्पं
तच्छब्दपुषेत मनो विततान । विश्वे भजासु अग्निं जावराग्निं विततान । दिवि
ध्रुलोके सूर्यं विततान । अद्री पर्वते सोमं वल्लीरूपम् । अदघात् स्थापितवा-
न् । परमेष्ठ्वरस्यैव सोमदेवनाक्षेणावतीर्णत्वान्मन्त्रद्रव्योक्तं ध्रुलोकस्तम्भना-
दिसामर्थ्यं द्रष्टव्यम् । पर्वतगतानां पाषाणानां सन्निधौ सोमवत्स्वा उत्पद्यमान-
त्पादद्री सोमस्थापनं द्रष्टव्यम् । तदाह तित्तिरिः ॥ सोममद्वावित्याह । ग्रावाणो

अद्वयस्तोषु वा एष सोमं दधातीति ॥ २ ॥ कात्यायनः ॥ कृष्णाजिनं पुर-
स्तादासजति 'सूर्यस्य चक्षुरितीति ॥ पाठस्तु ॥ सूर्यस्य चक्षुरारोहाग्नेरक्षणः
कनीनकाम् । यत्रैतशोभिरीयसे भ्राजमानो विपश्चितेति ॥ हे सोम त्वं
सूर्यस्य 'सम्बन्धि यच्चसुरास्ति तत्समानचक्षुर्द्युक्तो भव । तथाग्नेरक्षणः क-
नीनकाम् अग्नेः सम्बन्धि यदक्षि विद्यते तस्याक्षणः सम्बन्धिनी या कनीनका
सारका 'ताम् अतरः । हे इत्यनुवर्तते । तत्समानदृष्टिपाटवयुक्तो भवे-
त्यर्थः । यत्र पोस्मिन् देवयजने, एतशोभिरीयमे अद्वैरगच्छसि । एतश्च इत्यश्व-
नामसु पाठितः । तत्रेत्यध्याहारः । तस्मिन् देवयजने विपश्चिता विदुषा स-
र्वज्ञेनापिनां सह भ्राजमानो दीप्यमानस्तिष्ठेति शेषः । 'सूर्याग्निदृष्टिविषये सति
मार्गो रक्षोबाधराहितो भवति । तदाह तिच्चिरिः । एष वा सल्लु वा अरसोहनः
पन्था योऽप्रेक्ष सूर्यस्य चेति ॥ ३ ॥ कात्यायनः ॥ अनङ्गाहौ युनक्तपुत्रा
एतमितीति ॥ पाठस्तु ॥ उस्ता एतं धूर्वाहौ युज्येयामनश्रुऽअवीरहणौ
ब्रह्मचोदनौ । स्वस्ति यजमानस्य गृहान् गच्छतमिति ॥ हे उस्तावनङ्गाहौ
एतं गच्छतम् । कथम्भूतौ उस्ता धूर्वाहौ शकटस्य धुरं चोडुं समर्थौ । अनश्रु
नेत्रयोस्तश्रुराहतौ, 'सोस्ताहावित्यर्थः । अवीरहणौ शृङ्गादिभिर्धोराणां
पुत्राणां शिशूनां हननमकुर्वाणौ । ब्रह्मचोदनौ ब्राह्मणानां यज्ञं प्रति मेरकौ ।
तथाविधौ युवां स्तेमेण यजमानस्य गृहान् प्रति गच्छतम् ॥ ४ ॥ कात्या-
यनः ॥ भद्रो म इति वाचयतीति ॥ पाठस्तु ॥ भद्रो मेऽसि मच्यवस्व भुव-
स्पते विष्वान्यभिषामानि । मा त्वा परिपरिणो विदम्मा त्वा परिपन्थिनो
विदन्मा त्वा वृकाऽअपायवो विन् । श्येनो भुत्वा परापत यजमान-
स्य गृहान् गच्छतमौ सशकृतमिति ॥ हे सोम मे मम यजमानापोपकारार्थं
भद्रोऽसि कल्याणरूपोऽसि । भदि कल्याण इति पाठः । हे भुवस्पते भूश-
ब्देनाऽव भूमौ स्थितानि भूतानि यजमानाध्वर्युमशृतीन्पुपन्नक्षन्ते । तेषां
भूतानां च पालकत्वात् पतिः सोमः । एतदेवाभिप्रेतं तिच्चिरिराह ॥ मच्य-
वस्व भुवस्पत इत्याह भूतानां लोप इति ॥ तथाविध हे सोम विद्वानि
सर्वाणि यामान्यभिप्राचीनत्वं दाहविधानादिस्थानान्यभिलक्ष्य मच्यवस्व मक-
र्षेण गच्छ । परिपरिण इत्यनेन सर्वत्र सश्वरन्तस्तस्करावेतोषा उच्यन्ते । ते
त्वा मा विदन् । त्वां सोमं मा जानन्तु । तथा परिपन्थिनः यजमानपागस्य
प्रतिषेधका विद्रेषिणः त्वां मा विदन् । अपायवः अयं पापं हिंसाकृपम् इच्छन्तो

शुक्ला । अरण्यश्वानास्त्वां मा विदन् ॥ किञ्च श्वेनो भूत्वा श्वेनपक्षिचञ्च्रीप्र-
 गामी भूत्वाऽऽस्मदीयस्य यजमानस्य गृहान् परापत शीघ्रञ्छ । तत्र श्वेषु नो
 आवयोस्तव च मम च सःस्कृतं सर्वोपकरणसंयुक्तं स्थानं विधत् इति शे-
 षः ॥ ५ ॥ कात्यायनः ॥ शालापूर्वेण प्रतिप्रस्थाताऽग्नीषोमीयपशुमादा-
 य तिमृति कृष्णमारुह्य मेध्यमभावे लोहितसारङ्गं नमो मित्रस्येत्येतेन आलभ्य
 वाचयतीति ॥ पाठस्तु ॥ नमो मित्रस्य वरुणस्य चक्षुषे महोदेवाय तद्वत्समप-
 र्यत् । दूरे दृशे देवजाताय केतवे दिवस्पुत्राय सूर्याय शंसतेति ॥ अस्मिन्
 मन्त्रे सूर्यरूपेण सोमः स्तुयते । मित्रस्य वरुणस्येति चतुर्थ्यर्थे पशुपौ ।
 मित्राय सूर्याय नमोऽस्तु । कथम्भूताय मित्राय वरुणाय स्वरश्मिभिर्जगदा-
 वृषवते चक्षसे चक्षुष्मते द्रष्टे महो महते देवाय द्योतमानाय । हे ऋत्विजस्तं
 वयोतिष्ठोमरूपम् ऋतं सत्यम् अवश्यफलप्रदं कर्म अनुष्ठायेति शेषः । सपर्यत
 तेनानुष्ठानेन सपर्यया परिचर्या कुरुत । किञ्च दूरेदृशे शुलोकः आत्मके दूरे दृशे
 प्राणिभिर्दृश्यते इति दूरदृक् तस्मै । देवजाताय देवाद् द्योतमानाद् परमात्मन
 वत्पशो देवजातः, तस्मै । केतवे अक्षो लक्षणरूपाय । हे ऋत्विजः दिव-
 स्पुत्राय शुलोकस्य पुत्रवत् प्रियाय सूर्याय शंसत सूर्यमीत्यर्थं शंसन्तं स्तुतिं
 कुरुत ॥ ६ ॥ कात्यायनः ॥ उत्तम्भनेनोपस्तम्भाति वरुणस्योत्तम्भनमिति ॥
 अमीति मन्त्रशेषः । वरुणस्योत्तम्भनमसि ॥ उत्तम्भते शकटस्य मुखाग्रमुन्नतत्वेन
 स्थाप्यते यास्मिन् काष्ठे तत्काष्ठमुत्तम्भनम् । हे काष्ठ त्वं वरुणस्य शक-
 टस्य उत्तम्भनमसि । यथा वरुणो बन्धकारी देवः, एवं शकटेऽपि बद्धस्य
 सोमस्य स्थापितत्वाद् वरुणशब्देन शकटमुपचर्यते ॥ कात्यायनः ॥ शम्पयो-
 द्ब्रह्मति वरुणस्य स्कम्भसर्जनी इति ॥ स्येति मन्त्रशेषः । वरुणस्य शकटस्य
 युगे बद्धयोर्वलीवर्दयोगैर्लस्य भागे काष्ठनिमित्ते शम्पे स्थाप्येते । ताभ्यां
 बलीवर्दयोरितस्ततो गमननिवारणं भवति । ते ततस्तम्भशब्देनोच्येते । हे शम्पे
 युवां स्कम्भनी स्कम्भितुं सज्जमाने भवयः ॥ कात्यायनः ॥ अभियुशत्येनां
 वरुणस्य ऋतसदन्यसीति । एनामित्येतेन आसन्दी परामृश्यते । औदुम्बरी-
 मासन्दीमिति पूर्वत्र प्रकृतत्वाद् । वरुणशब्देनाऽत्र बद्धः सोम उपलभ्यते । हे
 आसन्दि त्वं वरुणस्य वस्त्रादिना बद्धस्य सोमस्य संबन्धिनी ऋतसदन्यसि
 ऋतं यज्ञस्तन्निष्पत्त्यर्थमुपवेशनस्थानयूतासि ॥ कात्यायनः ॥ कृष्णाजिन-
 मस्यामास्तृणाति । वरुणस्य ऋतसदनमभीतीति ॥ हे कृष्णाजिन त्वं वरुण-

स्य षट्स्य सोमस्य सम्बन्धि ऋतसदनमसि यज्ञार्थमुपवेशनस्थानमासि ॥ का-
त्यायनः ॥ तस्मिन् सोमं निदधाति वरुणस्य ऋतसदनमासीदेति ॥ हे सोम
त्वं वरुणस्य वस्त्रवद्धस्य तव सम्बन्धिनीम् ऋतसदनीं यज्ञार्थमुपवेशनस्थान-
भूतामासन्दीं प्राप्य आसीद कृष्णाजिने मुखेनोपविश ॥ ७ ॥ कात्यायनः ॥
या त इति वाचयतीति ॥ प्राठस्तु ॥ या ते धामानि हविषा यजन्ति ता ते
विश्वा परिभूरस्तु यज्ञम् । गवस्फानाः मतरणः सुवीरोऽवीरहा मचरा सोम
दुर्यानिति ॥ हे सोम ते तव या धामानि प्रातःसवनादीनि स्थानानि, प्रा-
प्येति शेषः । हविषा यजन्ति ऋत्विजस्तदीयरसरूपेण हविषा यार्गं कुर्वन्ति ।
अतो यज्ञमभिलक्ष्येति शेषः । ते तव सम्बन्धीनि तानि स्थानानि सर्वाणि
स्थानानि परिभूरस्तु । भवान् परितः प्राप्तवान् भवतु । किञ्च, गवस्फानो
सुहाभिवर्द्धकः । मतरणः प्रकर्षेण यज्ञपारं मलस्पर्शस्तरयिता सुवीरः शो-
भनास्त्वमसादलब्धा वीरा अस्मत्पुत्रपौत्रा यस्य तव स त्वं सुवीरः । अवी-
रहा यः वीराणां महतां परिपालक इत्यर्थः । हे सोम, यथोक्तयुगयुक्तः सन्
दुर्यान् मचर सुहान् प्राप्तुहि ॥ इति तृतीयाध्याये दशमोऽनुवाकः ॥४॥ १०॥

अत्र विनियोगसङ्ग्रहः—

सोमक्रयार्था एतस्मिंश्चतुर्थाध्याय ईरिताः ॥

दशानुवाका एतेषामर्थोऽत्र प्रविधिष्यते ॥ १ ॥

वपनञ्चाभ्यञ्जनाद्या मन्त्रा उद्ग्रहणाभिधाः ॥

अजिनाद्या प्रतार्थाश्च क्रयव्यानयवाचिनः ॥ २ ॥

सोमक्रयवपनप्रतिर्यजमानस्य वाचनम् ॥

हिरण्यस्पर्शनार्थाः स्युरजिनास्तरणादयः ॥ ३ ॥

यज्ञशालास्तम्भजप इमा भिरमवन्दनम् ॥

नृणाऽऽनभनिर्माणेति छेदनं स्वाधिमन्त्रनः ॥ ४ ॥

अ.पः स्मायादुदुक्कामेदीक्षा वस्तेऽत्र सप्त हि ॥

महीनां नवनीतेनाभ्यज्याष्टत्रेति चतुषोः ॥

आज्या भिमिक्षिताद्येषो छिद्रेणेति भवेत्त्रिषु ॥ ५ ॥

आवो वाचयते स्वाहा मुष्टिरेकादशेरिताः ॥

आकृत्यै जुहुयात् पद्मभिः पद्मेवात्रोपवर्णिताः ॥ ६ ॥

ऋतमाजिनसंस्पर्शः शर्मास्पजिनरोहणी ॥

ऊर्ध्वोत्थला मवध्नाति सोम तन्नीविबन्धनम् ॥ ७ ॥
 विष्णोः शिरः शोर्णुते य विपाणामिन्द्रमन्त्रतः ॥
 कण्डूयनार्थमादद्यात् सुसस्या लेखनं भुवि ॥
 वच्छेति दण्डोच्छ्रयणमष्टौ मन्त्रा इहेरताः ॥ ८ ॥
 व्रतं त्रिभिर्वाग्निगोको ह्यग्निर्वैशासकृद् वदेत् ॥
 देवीं पयः स्पृशेदद्य पिबेत् श्वाद्या इति स्पृशेत् ॥ ९ ॥
 नाभिं तथेयनेरपि सूत्रार्थं लोष्ठमाहरेत् ॥
 अपो मुख्या मृषयेत् तत्र लोष्ठं क्षिपेत् पृथु ॥ १० ॥
 अग्रे स्वप्स्यन्मन्त्रयेत् बुद्धं वाचयेत् पुनः ॥
 क्रोधादौ स्वामिति प्रूपादेयद्रव्यं स्पृशन् वदेत् ॥ ११ ॥
 रास्त्रे यदनुवाकेऽस्मिन्नुक्ता मन्त्राश्चतुर्दश ॥
 घृते स्वर्णं क्षिपेदेया जूरसीति जुहोति हि ॥
 चन्द्रं हिरण्यमुदघृत्य चित्तोमक्यर्णी जपेत् ॥
 षष्ठेऽस्मिन्नुवाके तु मन्त्राश्चत्वार ईरिताः ॥ १२ ॥
 पश्यीं क्रयण्यनुगतिरादित्याः सप्तमे षष्ठे ॥
 जुहोत्यस्मे परिलिखेत् पदमस्मे क्षिपेत् षष्ठे ॥ १३ ॥
 स्वे पदं स्वामिने दद्यादस्मेति स्वीकरोत्यभौ ॥
 मा वयं संस्पृशेद्वत्सिक् ततो पत्न्यै नयेत् पदम् ॥
 समस्ये वाचयेत् पत्नीं नव मन्त्राः मकीर्त्तिताः ॥ १४ ॥
 चतुरो वाचयेदेष शास्मा सोमं स्पृशेत्तथा ॥
 अभिसोमं मिमीतेऽथ प्रजेत्युष्णीषमन्धनम् ॥
 प्रजास्त्रेति विवृणुते मन्त्रा अष्टाबुदीरिताः ॥ १५ ॥
 स्वर्णं स्पृष्ट्वा जपेच्चन्द्रं सग्रे स्वर्णेन कम्पयेत् ॥
 अस्मे स्वर्णं क्षिपेदग्रेऽजां स्पृष्ट्वा वाचयेत्तपः ॥ १६ ॥
 मित्रो न सोममादत्त इन्द्रोरौ स्थापयेदमुष ॥
 जपेत् स्वानेति परिमा सप्तमं वाचयेदथ ॥ १७ ॥
 उदोत्थाय हानो गच्छेत् मातिमन्त्रा इहेरिताः ॥
 आदिकृष्णाजिनं स्तृत्वा हादिसोमं सादयेत् ॥
 अप स्पृष्ट्वा वाचयेत् वने वस्त्रेण वेष्टयेत् ॥ १८ ॥

सूर्याग्निं पुरोदध्यादनद्वाहौ तु योजयेत् ॥

चसेति वाचपेद्भद्रः सारङ्गं वाचयेत्तमः ॥ १९ ॥

वरुणासायं वाकटम् उत्स्वेदो वरु शम्पयोः ॥

वरु स्पृशेदिहासन्दीपजिनास्तरणं वरु ॥

वरु सोमं सादयेत् जपेद् या ते चतुर्दश ॥ २० ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तपो हार्दं निवारयन् ॥

पुमर्थाश्चतुरो दद्याद्विद्यार्थमेश्वरः ॥ २१ ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरबौद्धिकमार्गप्रवर्तकश्रीवीरबुद्धभूपतिताम्रा-

व्यधुरन्धरेण सायणाचार्येण विरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे काण्वसंहिता-

भाष्ये तुरीयोऽध्यायः ॥ ४ ॥

देवानां तद्वारा तत्सम्बन्धिगायत्र्यादिच्छन्दोदेवतानां च तृप्तिर्भवति । तदतद-
 भिमत्स्य कौकिकन्यायवचनन तितिरिर्विस्पष्टमाह ॥ यावाद्भवे राजानुचरै-
 रागच्छति सर्वेभ्योऽतिथिभ्यस्तेभ्य आतिथ्यं क्रियते । छन्दांसि खलु वै
 सोमस्य राज्ञोऽनुचराणीति ॥ १ ॥ अग्निरनयनमन्त्रा उच्यन्ते ॥ कात्या-
 यनः ॥ अग्नेर्जनिवमिति शकलमादाय वेद्यां करोतीति ॥ असीति मन्त्रशेषः ।
 जायते अस्मिन्निति जनिवम् । हे शकल त्वमग्नेर्जनिवमसि । अग्निजनना-
 धारभूतमसि ॥ कात्यायनः ॥ वृषणाविति कुशतरुणिति ॥ आदायेत्यनु-
 वर्तते । स्य इति मन्त्रशेषः ॥ हे वृषो युवां वृषणौ सेक्तारौ भवतः । यथा
 पुत्रजननाय स्त्रीपुरुषौ वीर्यस्य सेक्तारौ तद्वद्युवामप्यरण्योरग्निजननसामर्थ्य-
 सम्पादकावित्यर्थः ॥ कात्यायनः ॥ उर्वसीत्यधरारणि तपोरिति ॥ शकले-
 स्पापितयोर्विधयोऽधरारणि निदध्याव ॥ हे अधरारणे त्वम् । उर्वयसि ।
 ययोर्वशी पुरुषभोगायापस्तच्छते तद्वत् त्वमप्यथोऽवस्थितासीत्यर्थः ॥ कात्या-
 यनः ॥ आयुरसीत्युत्तरमाज्यस्पर्शं स्पृशेदिति ॥ येयमुत्तरारणिनिधास्यते ।
 तथाज्यस्पर्शं स्पृशेत् । हे स्पर्शगताज्य त्वम् आयुरसि । द्वयेन जनयेष्य-
 माणस्याग्नेरायुःप्रदमसि ॥ कात्यायनः ॥ पुरुरवा इत्यभिधानमिति ॥ असीति
 मन्त्रशेषः । अधरारणेऽभिमुखत्वेनोत्तरारणि निदध्याव । हे उत्तरारणे
 त्वं पुरुरवा असि । यथा पुरुरवःशब्दाभिषेपः पुरुष उर्वया अभिमुख-
 त्वेनोपरि वर्तते तथा त्वमपीत्यर्थः । उक्तान् विनियोगानापस्तम्बोऽपि दर्श-
 यति ॥ अग्नेर्जनिवमसीत्यधिगन्धनशकलं निदध्याति वृषणौ स्य इति मात्रौ
 दर्शयितुर्विधयोऽधरारणिमादत्ते पुरुरवा इत्युत्तरारणिमिति ॥ कात्यायनः ॥
 मन्पति गायत्रेणेति पतिमन्त्रमिति ॥ मन्त्रवयेणारण्योर्मन्थनं कुर्वाद् । पाठ-
 द्वा ॥ गायत्रेण त्वा छन्दसा मन्थामि त्रैष्टुभेन त्वा छन्दसा मन्थामि जाग-
 तेन त्वा छन्दसा मन्थामीति ॥ हे अग्ने त्वां गायत्रीछन्दोऽभिमानिना देवेन
 सविताऽहं मन्थामि । अरण्योर्मन्थनेनोत्पादयामि । द्वितीयतृतीयमन्त्रावप्येवं
 व्याख्येयौ ॥ २ ॥ कात्यायनः ॥ भवतश्च इति मास्यमीति ॥ आपस्तम्बो-
 ऽप्याह ॥ भवतश्चः सपनेसौ सचेतसाऽअरेपसौ । मा यज्ञं हिंसिष्टं मा यज्ञपतिं
 जातवेदसौ क्षिणौ मयंतमथ न इति ॥ योऽयमाहवनीयोऽग्निर्धैर्यं यथितो-
 ऽभिस्ताडुभौ हे अग्ने नोऽस्मदर्थं सपनसौ मनसा सहितौ सचेतसौ परस्परं

समानचित्तयुक्तौ । अन्यविषयं मनः परित्यज्यास्मदनुग्रहाभिमुखत्वं समनस्त्वं
 तस्मिन्ननुग्रहे परस्परविप्रतिषेधिराहित्यं सचेतस्त्वम् । अरेयसौ पापरहितौ
 अस्मद्विषये प्राप्तादिकेनापराधेनापि कोषाभावः पापराहित्यम् । भवतम् । यथो-
 क्तयुगयुक्तायुधौ तिष्ठतम् । पापराहित्यमेव स्पष्टीक्रियते । यज्ञं मा हिंसी-
 यम् । अस्मदीयं कर्म मा विनाशयतम् । तथा यज्ञपतिमपि मा विनाशयतम् ।
 हे जातवेदसायुधावग्नी, अस्मिन् यज्ञानदिने नोऽस्मदर्थं शिवौ शान्तौ भवत-
 म् ॥ १ ॥ कात्यायनः ॥ अग्नौ अग्निरिति जुहोतीति ॥ पाठस्तु ॥ अग्नौ
 अग्निरक्षति प्रविष्टं ऋषीणां पुत्रोऽभिधास्तिपावा । स नः स्वोनः सुयज्ञा
 यजेद् देवेभ्यो हव्यं सदममनुछन्त्याहेति ॥ अग्नौ वाहनीपाख्ये यः
 प्रविष्टोऽग्निर्मध्यमानः सोऽयं चरति हविर्मध्यमि । चर गतिभक्षणयोरिति
 घातुः । कथम्भूतोऽग्निः । ऋषीणां पुत्रः ऋत्विजो वेदविदश्चात्र ऋषय इत्युच्यन्ते ।
 तेऽल्पादितत्वाच्च पुत्रवत् पुत्रः । अभिधास्तिपावा अभिधास्तिर्नैकस्यनिमित्तो-
 ऽभिधासः । तस्माच्च पाणि रक्षतीत्यभिधास्तिपावा । हेअग्ने स तथाविधस्त्वं नोः
 ऽस्मदर्थं स्वोनः सुवर्णं भुत्वा सुयज्ञा शोभनेन संपोणेन इह स्थाने देवेभ्य
 इन्द्रादिभ्यो हव्यं सोमादिरूप यज देहि । अस्माभिर्देवं हविर्देवान् मापयेत्यर्थः । किं
 कुर्वन् सदं सदात् अपयुज्यन् अममायन् स्वाहा तुभ्यमिदमायं दूतम् ॥ ४ ॥
 इति पञ्चमेऽध्याये प्रथमोऽनुवाकः ॥ ५ ॥ १ ॥

प्रथमे आतिथ्यादिमन्त्रा उक्ताः । द्वितीये तानुपप्रादिमन्त्रा उच्यन्ते ॥ कात्यायनः ॥
 प्रीषं व्रतमदानेन गृह्णात्यायनय इति ॥ निक्षिपिः ॥ प्राणो वा आपतिः प्राणमेव प्री-
 णानीति ॥ हे आज्यं त्वाम् आप्नये प्राणदेवतामीत्यर्थं गृह्णामि आर्क्षेन् पात्रे स्वी-
 करोमि ॥ द्वितीयमन्त्रपाठस्तु ॥ परिपतये त्वा गृह्णामीति ॥ इष्टमाप्स्युपायमनिष्टपरि-
 हारोपायं च चिन्तयित्वा परिपतः पालयतीति परिपतिर्मनः । तदप्याह ति-
 क्षिपिः ॥ मनो वै परिपतिर्मन एव प्रीणानीति ॥ हे आज्यं त्वा परिपतये
 मनोदेवतामीत्यर्थं गृह्णामि ॥ तृतीयमन्त्रपाठस्तु ॥ तनूनप्त्रं इत्थारभ्य त्रिभु
 मन्त्रेषु, त्वा गृह्णामीत्यर्थं मन्त्रशेतेऽनुपजग्यते । तन्वं शरीरं न पातय-
 तिन विनाशयतीति तनूनप्त्रा जाठरोऽग्निः । हे आज्यं त्वा तनूनप्त्रे जाठराग्नयेत-
 स्मै देवतामीत्यर्थं गृह्णामि ॥ तुरीयमन्त्रपाठस्तु ॥ शाकुरायेति ॥ शाकुर-
 शीलः शाकुरः शक्तिमान् पुण्ड्रः । तस्य मन्त्रन्धि शाकुरम् । शक्तिस्वरूपं, हे
 आज्यं, त्वा शाकुराय शक्तिस्वरूपाभिधानि देवतामीत्यर्थं गृह्णामि ॥ पञ्चम-

मन्त्रपाठस्तु ॥ शक्नन् ॥ शक्तिमत्स्तु पुरुषेषु यदोजिष्ठं तस्मै, हे आज्य, त्वां
 शृण्वामि । ओजो नामाष्टमो घातुः । तस्य सारम् ओजिष्ठम् । तद्वष्टम्भेनैव
 शरीरेशक्तिरवतिष्ठते । ओजःमाराभिमानिदेवतामीत्यर्थं शृण्वामीत्यर्थः । ननूनपत्र-
 संज्ञकजाठराग्निदेवताविषयस्य शपथकर्मणो हेतुभूतमाज्यं तनूनपत्रसंज्ञकम् ।
 तदेतदुक्तैः पञ्चभिर्मन्त्रैर्गृहीतम् ॥ कात्यायनः ॥ तनूनपत्रमेतदक्षिणस्यां वेदि-
 श्रोणौ निधायावयुशन्त्यवृत्तिजो यजमानः अनाघृष्टमिति ॥ पाठस्तु ॥ अ-
 नाघृष्टमस्यनाघृष्टं देवानामोजः । अनभिशास्त्यभिशास्तिषा अनभिशास्तेन्य-
 म् । अज्ज्ञता सत्यमुपगोपयन्नुचिते मा धा इति ॥ हे आज्य, त्वम् अनाघृष्टम-
 सि । इतः पूर्वं केन, प्यतिरस्कृतमसि । अनाघृष्ट्यम् इतः परमप्यतिरस्कृत्य दे-
 वानामोजः अग्न्यादीनां सम्बन्धि सारमसि । अनभिशास्ति अभिपूर्वः शंस-
 तिर्गर्हायां वर्तते । तद्गहितमनभिशास्ति त्वमसि । अभिशास्तिषाः । ऋत्विजां प-
 रस्परविरोधेन निन्दतमभिशास्तिः तस्याः पानिरसनीत्यनभिशास्तिषाः । लिङ्ग-
 ष्यत्पपादभिशास्तिषम् । अनभिशास्तेन्यम् अनभिशास्तेनभिनिन्दितं परस्वर्गादि-
 फलं तद्धेतुत्वादनभिशास्तेन्य आज्य, तथाविधमसि । अगो हे ऋत्विक्, अज्ज्ञता
 ऋजुमार्गेण मानसकौटिल्यरहितेन सत्यम् आज्यस्पर्शकर्मं शपथम् उपगोपमुप-
 गच्छेत् ॥ हे तनूनपत्राज्य, धुनिते शोभनमार्गे यज्ञकर्मणि मा धाः मां स्थाप-
 य ॥ कात्यायनः ॥ अग्रे व्रतपा इत्याहवनीये समिधमाध्यायेति ॥ पाठस्तु ॥ अग्रे
 व्रतपास्त्वे व्रतपाः । या तव तनूरियं सा मयि या मय तनू रेपा सा त्वमि ।
 सह नौ व्रतपने व्रतान्यनु मे दीक्षां दीक्षापतिर्मन्वनामनुतपस्वपस्यातिरिति ॥ हे
 व्रतपाः सर्वेषां व्रतानां पालकास्ते त्वं व्रतपाः । त्वमस्मदीयस्य वर्तमानस्य व्रतस्य
 पालको भवतीति शेषः । तव तथाविधस्य व्रतपालकस्य या तनूः शरीरमास्ति
 सेयं तनूर्मयि भवत्विति शेषः । या च मम तनूर्मदीयं शरीरं संपा तनूस्त्वमि
 भवतु । तथा सति, हे व्रतपते पालकास्ते । व्रतान्यनुष्ठेयानि कर्माणि नौ
 आवश्यकमित्यजमानयोः सह प्रवर्तन्तामिति शेषः । व्रतेषु मम यावानादर-
 स्तावानेव तवापि भवत्तिर्त्यर्थः । किञ्च, दीक्षापतिः दीक्षायाः पालकः सोमः
 मे मदीयां दीक्षाम् । अनुमन्यताम् । तथा तपस्पतिः उपसद्रूपस्य तपसः पाल-
 कः सोमः, तपो मदीयमुपसद्रूपमनुमन्यतामेति वर्तते ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥
 कात्यायनः ॥ यजमानपट्टाः सोममाप्पापयन्त्यश्चरश्चरितीति ॥ ऋत्विज-
 श्चत्वारः, पत्नी पञ्चमी, यजमानः पट्टः ॥ पाठस्तु ॥ अश्चरश्चष्टे देव सो-

पाप्यायतामिन्द्रायैकधनविदे । आतुभ्यमिन्द्र । व्यायताया त्वमिन्द्राय व्यायस्व ।
 आप्याययास्मान्तस्त्रीन्तस्या मेधया । स्वस्ति ते देवसोम सुखामुद्वचमशीवे-
 ति ॥ अंशुशब्दः सोमबल्लया अवयवयाचष्टे । धीष्वा मर्वसद्ब्रह्मार्था । हे
 सोम देव, ते त्वदीयोऽशुरंशुः सर्वेऽप्यवयवा इन्द्राय इन्द्रप्रीत्यर्थम् । आप्या-
 यताम् । अनेन मोक्षणेन सर्वतो वर्धताम् । चिरकाळावस्थानेन सोमस्य यो-
 ऽवयवो म्लानो भवति यश्च शुष्याति तदुभयमनेनाप्यायितं भवतीति मन्त्र-
 स्य तात्पर्यम् । तदाह तित्तिरिः ॥ यदैवौस्या युवायते यन्मीयते तदेवास्यै-
 तेनाप्यायतीति ॥ कथम्भूताय इन्द्राय एकधनविदे । यावन्तः सोमयागाः
 सन्ति तेषु सर्वेषु सामरूपमिदं द्रव्यमेकमेव धनं तद्विन्दते लभते इत्येकधनवि-
 द् । किञ्च, हे सोम, तुभ्यं स्वस्तीत्यर्थम् । इन्द्र आप्यायतां बहुसोमपानेनेन्द्रो
 वर्धताम् । तथा हे सोम त्वमपि इन्द्रायेन्द्रप्रीत्यर्थम् । आप्यायस्व सर्वतः प्रवृद्धं
 यव । एतन्मन्त्रपाठेनोभयोरभिप्रेतः कृता भवति । तदाह तित्तिरिः ॥ उभा-
 वेवेन्द्रं सोमं चाप्यायतीति । किञ्च, हे सोम सस्त्रीन् सस्त्रिवत् प्रीतिविषयान्
 अस्मान् ऋत्विजः ॥ तित्तिरिरप्याह ॥ ऋत्विजो वा सस्त्राय इत्युक्तम् ॥
 सत्या धनशनेन, मेधया अनुष्ठानेनार्थज्ञानधारणशक्त्या च आप्यायय । प्रवृ-
 द्धान् कुरु । किञ्च, हे सोमदेव, ते स्वास्ति इंसोऽस्तु तव प्रसादाद्दहम, तद्वत्
 येयमगुलता समाप्तिकालीनाऽस्ति तत्पर्यन्तम् । स्रुत्या सोमाभिषवक्रियाम् ।
 अशीय । प्राप्नुयाम् ॥ ५ ॥ ६ ॥ कात्यायनः ॥ प्रस्तरे निन्दुते तदुत्तान-
 हस्ता दक्षिणोत्तानायेष्टा राय इतीति ॥ सर्वेऽप्यृत्विजः प्रस्तरे स्वकीय-
 हस्तानुत्तानान् कृत्वा दक्षिणहस्तमुत्तानमुपर्यवस्थाप्य निन्दुते । तेन परियन्ति
 सोममुपचरतीत्यर्थः ॥ पाठस्तु ॥ एष्टा रायः प्रेये भगाय । ऋतुतवादिभ्यो
 नमो दिवे नमः पृथग्या इति । प्रेये प्रकर्षणेऽप्यमाणायाभाय भगाय ऐश्व-
 र्याय रायो धनानि एष्टा आसमन्तादिष्टा अपेक्षितान्दिष्टा । हे सोम त्वत्प्र-
 सादादस्माकं रायो भवन्ति त्वमिमायः । किञ्च, ऋतनादिभ्यः सत्पवादिभ्यो
 ऽग्निहोत्रिभ्यस्तस्त्रीत्यर्थम् ऋतं सत्यम् अवश्यम्भाविफलोपेतं कर्म हे सोम
 सम्पादयेति शेषः । नमो दिवे धुलोकामिमामिन्यै देवतायै नमोऽस्तु । नमः
 पृथिव्यै भूमिदेवतायै नमोऽस्तु । तपोर्देवतयोरनुग्रहेणानुष्ठानुर्धनमान-
 स्याविप्रेन स्थितिर्भवति । तदाह तित्तिरिः ॥ यावापृथिवीभ्यामेव नमस्कृ-
 त्पास्मिँष्ठोके प्रतिनिष्ठतीति ॥ ७ ॥ कात्यायनः ॥ उपसदं शूरोति स्त्वेन

या त इतीति ॥ पाठस्तु ॥ या ते अग्नेऽयःशया तनूर्वापिष्ठा गहरेष्ठा । उग्रं
 वचो अपावधीत्स्वेपं वचोऽपावधीत् स्वाहेति ॥ अत्र कपाचिदाख्यायि-
 कया कण्वोऽमुराणां लोकत्रये तिस्रः पुर इदमुवाच । ततोऽमुरा एषु लो-
 केषु पुरश्चक्रिरे । अयस्मयीमेवास्मिँल्लोके राजतीमन्तरिक्षे हरिणीं दिवीति ॥
 एतमेवार्थं तित्तिरिच्छाह ॥ तेषाममुराणां तिस्रः पुर आसन्नयस्मय्येवमथ राज-
 ती हरिणीति । ता एतास्तिस्रः पुरो वस्युपसदेवताकण्वोऽग्निर्यदा तामु पू-
 र्णं मविश्य कपाप्नोति तदानीमेतास्तिस्रः पुरोऽग्रेस्तनवो भवन्ति । तदेतद्-
 भिमेष्यायं धन्त्रः भवतीति । अपातिं वीत इत्ययःशया लोहमयीत्यर्थः । हे अग्ने
 तव या तनूरयःशया लोहमयपुरो व्यापित्वेन तदूपा सती, वर्षिष्ठा देवी-
 मतिशयेनाभिमतफलवर्षिणी । गहरेष्ठा असुरतर्बन्धितया गहरे विपमे देशे
 तिष्ठतीति गहरेष्ठा सा ते तनुः उग्रं वचो अपावधीत् छिन्विभिन्धीत्यादिकम् ।
 अमुरैः प्रोक्तं तीव्रं वचनं विनाशितवती । तथा त्वेपं वचः अमुरैः प्रोक्तं देवा-
 धितेषूपपत्वेन मदीप्तं वाग्यम् अपावधीद्दिनाशितवती । स्वाहा । तथा विधो-
 पकारे तुभ्यमग्नये हविर्दत्तम् । अथवा अमुरैरुपद्रुता देवा अन्नपाने अलभमा-
 नाः क्षुधया पिपासया च वयं पीडिता इति वदन्ति । तदेतदुग्रं वचः । तथा
 किमुपपातकमस्माभिः कृतमिष्येवं क्रिञ्चन्तो देवा यद्वाक्यं संतापहेतुत्वेन म-
 दीप्तं वदन्ति तदिदं त्वेपं वच इत्युच्यते । तदेतत् सर्वमाह तित्तिरिः ॥ अ-
 शनावापिपासे इ वा उग्रं वचः, एतश्च वैरहस्यं च त्वेपं वच इति ॥ कार्त्वा-
 यनः ॥ एवमितरे अग्नहवः रजःशयः हरिशयां चेति । यथा प्रथमदिनेऽग्रे
 अवाशयेत्पुपसदनुष्ठिता एवमितरे द्वितीयतृतीये उपसदौ द्वितीयतृतीयदिन-
 पोरनुतिष्ठेत् । द्वितीयस्यामुपसदि हरीशयामिति पाठभेदः ॥ तपोर्मन्त्रयोः पाठ-
 स्तु ॥ या ते अग्ने रजःशया तनूर्वापिष्ठा गहरेष्ठा । उग्रं वचो अपावधी-
 त्वेपं वचो अपावधीत् स्वाहा । या तेऽग्ने हरीशया तनूर्वापिष्ठा गहरेष्ठा ।
 उग्रं वचो अपावधीत्स्वेपं वचो अपावधीत् स्वाहेति ॥ रजःशया रजतमयी हरी-
 शया हिरण्यमयी । अन्यत् सर्वं पूर्ववद् व्याख्येयम् ॥ ८ ॥ इति पञ्चमेऽध्याये
 द्वितीयोऽनुवाकः ॥ ५ ॥ २ ॥

द्वितीये तनूनप्त्रादिमन्त्रा उक्ताः ॥ तृतीये वृत्तस्वेदिनिर्माणमन्त्रा उच्य-
 न्ते ॥ कार्त्वायनः ॥ शम्वासुदीर्घा निदधाति पुरस्तात् पश्चाच्च दक्षिणतः
 प्राचीमुत्तरतश्च स्फुपेनान्नाक्रिञ्चति तन्नायनीति मतिमन्त्रमिति ॥ उत्तरवेदेः

परिमाणं निर्णेतुं चतुष्टयं दिक्षु स्फयेन रेखाः कुर्यात् । तदानीं पूर्वस्यां दिशि शम्पायुदग्रां निधाय तस्याः पश्चिमपार्श्वे तृतीयप्रमाणेन रेखां कुर्यात् । तथा पश्चिमदिग्गण्डुदग्रां शम्पां निधाय तस्याः अभ्यन्तरतो रेखां कुर्यात् । एवं दक्षिण उत्तरतश्च माग्रां शम्पां निधाय रेखाद्वयं कुर्यात् । तदेतत् सर्वमापस्तम्बोऽपि विस्पष्टमाह ॥ शम्पां पुरस्तादुदग्रां निधाय स्फयेनोदीची-
मभ्यन्तरमुपविशति विज्ञायन्ती मेऽसीत्येनं दक्षिणतः प्राचीं तप्तायनी मे-
ऽसीति पश्च दूदीचीमवतान्मा नायितमिस्तुत्तरतः प्राचीमवतान्मा उपयितमिती-
ति ॥ अन्त्येषु चतुर्षु मन्त्रेष्वयं मयममन्त्रः ॥ तप्तायनी मेऽसीति ॥ हे पृथि-
वि त्वं मे ममाऽनुग्रहार्थं तप्तायनमि । तप्तं पुरुषमयति ऋग्मेतीति तप्तायनी ।
यो हि वरिद्रः क्षत्ररहितोऽहमिति सम्पद्यते तं पुरुषं तापौषशान्तर्यं प्राप्नो-
सीत्यर्थः ॥ अथ द्वितीयः ॥ विज्ञायन्ती मेऽसीति ॥ क्षत्ररहितस्य विज्ञायं तं
पुरुषं प्राप्नोतीति विज्ञायन्ती । पृथिव्यां हि मातायां सस्यनिष्पत्तिद्वारा महद्भूतं
लभ्यते ॥ अथ तृतीयः ॥ अवतान्मा उपयितमि ॥ उपयय मयचलयोऽरिति
यातुः । उपयितमन्त्राभावात् भीतं मां यजमानमवतादियं पृथिवी रक्षतात् ॥
अथ चतुर्थः ॥ अवतान्मा नायितमिति ॥ नायति यातुर्पाञ्चार्थः । नायितं
याचितवन्तं मां यजमानमवतात् । भूयो याञ्जा न यथा भवति तथा पृथिवी
रक्षतात् ॥ १ ॥ कात्यायनः ॥ विदेरग्नेरिति चात्वाले महरति स्फयेनेति
उत्तरवेदिनिवपनार्थं यस्मिन् भूमदेवे मृदं खनति ॥ मदेवाश्चात्वाले इत्युच्य-
ते । तं मदेशमापस्तम्बो विस्पष्टं दर्शयति ॥ उत्तरस्माद्वेद्यश्चात् मक्रमे चा-
त्वालस्तमुत्तरवेदिं तुष्णींश्शाम्यथा परिमितेति तस्मिंश्चात्वाले स्फयेन मृदं
खनत ॥ पाठस्तु ॥ विदेरग्नेर्नमो नायेति ॥ हे चात्वालमते मृत्तिके अग्ने-
स्त्वदभिमान्देवस्य नमो नाम विदेः नम इत्येतादृशं नामधेयं विद्धि । अग्नि-
नामोच्चारणपुरःसरं महरणं कण्ठो विषत्ते ॥ स ना अग्नीनां नामानि मृक्कन्
महरतीति ॥ कात्यायनः ॥ अग्ने आङ्गिर इति पुरीषः महरतीति ॥ स्वाता मृद
पुरीषम् ॥ पाठस्तु ॥ अग्ने आङ्गिर आयुना नाम्नेदीति ॥ हे आङ्गिरः, अग्ने
अङ्गानां मध्ये सारभूतवहे । आङ्गिरसत्वेनास्य शब्दस्य निर्वचनं छन्दोगा
आमनन्ति । एतमुवाङ्गिरसं मन्यतेऽङ्गानां यद्रसस्तेनेति ॥ भुक्ताभ्यचनहेतु-
त्वादुदराग्नेः शरीरावयवानां मध्ये सारत्वं प्रसिद्धम् । तेषु तेषु कर्मसु एति
गच्छतीत्यायुशब्दोऽप्यग्नेर्नामधेयम् । हे अग्ने, आयुना नाम्ना अभिहितः सन्

एहि आगच्छ ॥ कात्यायनः ॥ योऽस्यामिति निबध्नीति ॥
उत्तरवेदिस्थाने मृद निक्षिपेत् ॥ पाठस्तु ॥ योऽस्यां पृथिव्यामसि यत्तेऽना-
पृष्टं नाम यज्ञियं तेन त्वादधे इति ॥ अस्यां पृथिव्यां दृश्यमानायां भूमी
योऽग्निः, हे अग्ने, यस्त्व वर्तते । किञ्च, ते तत्र यज्ञियं यज्ञयोग्यं यज्ञाय प्रसि-
द्धमग्निरित्येतादृशं नामानापृष्टं केनापि याज्ञिकेनातिरिक्तं तेन त्वादधे ।
तेन नाम्ना युक्तं त्वामास्यापयामि ॥ कात्यायनः ॥ एवं द्विपरं द्वितीयस्यां
तृतीयस्यापेति विधेय इति ॥ यथा पूर्वैस्त्रिभिर्ह्यग्नेः स्वाहा हत्वा वेद्यर्थं मृद
प्रसिद्धा एतस्मिन्तयं पुनरापे द्विः कुर्यात् । द्वयोः पर्याययोर्द्वितीयस्यां तृतीय-
स्यामिति पाठविशेषो द्रष्टव्यः । पर्यायद्वयगतानां वर्णां मन्त्रणाम् ॥ पाठस्तु ॥
विदेरग्नेर्नमो नामाग्ने अङ्गिर आयुना नान्मेहि ॥ यो द्वितीयस्यां पृथिव्यामसि
यत्तेनापृष्टं नाम यज्ञियं तेन त्वादधे । विदेरग्नेर्नमोनामाग्ने अङ्गिर आयुना ना-
न्मेहि । यस्तृतीयस्यां पृथिव्यामसि यत्तेनपृष्टं नाम यज्ञियं तेन त्वादधे
इति ॥ यद्यपि पृथिवीशब्दस्य प्रकृतत्वाद् द्वितीयतृतीयशब्दयोर्विशेष्यत्वेन स
एवानुवर्तते तथाप्यौचित्याद् द्वितीया पृथिव्यन्तरिक्षं तृतीया पृथिवी घौरि-
त्यवगतव्यम् । अन्यत्वं सर्वं पूर्ववद् व्याख्येयम् ॥ कात्यायनः ॥ अनुत्वेति
चतुर्थं यथापूर्वमाह्वयेति ॥ यथा पूर्वस्मिन् पर्यायत्रये मृदाहृत्य प्रसिद्धा एवं
चतुर्थमपि प्रक्षेपणपर्यन्ते मृदाहरणं कुर्यात् ॥ पाठस्तु ॥ अनु त्वा देववीतय
इति ॥ देववीतये देवानां प्राप्तये त्वा, हे मूर्धन्ये, त्वाम् अनु पूर्वोक्तमाहरण-
त्रयमनुमृत्त्याहरामीति शेषः ॥ कात्यायनः ॥ सिन्धामीति व्यूहस्तुत्तरवेदिं
शम्पयामीति ॥ येयमुत्तरवेदिक्षतुर्दिक्षु शम्पया परिमितानां व्यूहति वि-
क्षेपणं पांसुभिराच्छादयेत् ॥ पाठस्तु ॥ सिन्धसि सपन्नसाही देवेभ्यः कल्प-
स्वेति ॥ हे उत्तरवेदे, त्वं सिन्धी सिन्धुमान् भूत्वा सपन्नसाही । शत्रूणा-
मभिमन्त्रित्री अभिमन्त्रामि । अतो देवेभ्यो देवोपकारार्थं कल्पस्व समर्था भव ॥
कात्यायनः ॥ योऽस्त्युत्तरवेदिं सिकताश्च प्रकुर्यात् । सिन्धसितीति प्रतिगन्त्र-
मिति ॥ तत्तायं मोक्षणमन्त्रपाठस्तु ॥ सिन्धसि सपन्नसाही देवेभ्यः शुम्भ-
स्वेति ॥ हे उत्तरवेदे त्वं शुम्भस्व शुद्धा भव । अन्यत्वं पूर्ववत् ॥ अथ सिक-
ताप्रक्षेपणमन्त्रपाठः ॥ सिन्धसि सपन्नसाही देवेभ्यः शुम्भस्वेति ॥ हे उत्तर-
वेदे त्वं शुम्भस्व सिकताप्रक्षेपेण शोभिता भव । अन्यत्वं पूर्ववत् ॥ २ ॥
इति पञ्चमेऽध्याये तृतीयोऽनुवाकः ॥ ५ ॥ ३ ॥

उत्तरवेदिनिर्माणमन्त्रास्तृतीये कथिताः ॥ चतुर्थे निर्मिताया उत्तरवेदेः
 मोक्षणादिसंस्कारमन्त्रा उच्यन्ते ॥ कात्यायनः ॥ उत्तरवेदिं मोक्षतीन्द्रघोष
 इति प्रतिमन्त्रं प्रतिदिशं ययालिङ्गमिति ॥ तत्रायं प्रथमो मन्त्रः ॥ इन्द्रघोष-
 स्त्वा वसुभिः पुरस्तात् पात्विति ॥ इन्द्र इत्यनेन शब्देन घुष्यते विस्पष्टं क-
 थ्यते यो देवः सोऽयमिन्द्रो देवो वसुभिः अष्टमंरुपाकैर्गणदेवैर्युक्तः स देवः
 पुरस्तात् पूर्वस्यां दिशि हे उत्तरवेदे त्वा त्वां पातु रक्षतु ॥ अथ द्वितीयो
 मन्त्रः ॥ मचेतास्त्वा रुद्रैः पश्चात् पात्विति ॥ मचेताः मरुष्टयज्ञो बरुणः स
 च रुद्रैरेकादशसंख्याकैर्गणदेवैः संयुक्तः पश्चात् पश्चिमायां दिशि त्वां पा-
 तु ॥ अथ तृतीयो मन्त्रः ॥ मनोजवास्त्वा पितृभिर्दक्षिणतः वात्विति । मनो-
 जवा मनोवदत्यन्तवेगयुक्तो यमो देवः पितृभिः स्वर्लोकवासिदेवताविशेषैर्यु-
 क्तो दक्षिणस्यां दिशि त्वां पातु ॥ अथ चतुर्थो मन्त्रः ॥ विश्वकर्मा त्वादि-
 त्सैरुत्तरतः पात्विति ॥ विश्वकर्मा विश्वानि सर्वाणि जगदुत्पत्त्यादिविषयकर्मा-
 णि यस्याऽसौ विश्वकर्मा । त्वादित्यैर्द्वादशसंख्याकैर्गणदेवैः सहित उत्तरस्यां
 दिशि त्वां पातु ॥ उत्तरवेदिशब्दोदिता देवता यदा देवान् प्राप्नोति तदानी-
 मसुरा देवान् इन्द्रमुद्यतवन्तः समागताः । तस्मिन्मरे देवसेनाधिपतय
 इन्द्रोपादयश्चतुष्टयु दिष्टु तानमुरानपाकुर्वन् । तस्यादेतैर्मन्त्रैर्दिकूचतुष्टये
 रत्ना प्रार्थनीया । त्वेदंदाह तिचिरिः ॥ देवाश्चेदुत्तरवेदिरुपावर्त्तान्तेव विज-
 यामहा इत्यसुरा वज्रमुद्यम्य देवानभ्यासन्त । तानिन्द्रघोषो वसुभिः पुरस्ता-
 दनुपादत्तेत्यादि ॥ १ ॥ कात्यायनः ॥ बहिर्वेदिशेषं निषञ्जतीदमहं तप्तं वा-
 रिति ॥ पाठस्तु ॥ इदमहं तप्तं बार्धहिर्या यज्ञान्निःसृजामीति ॥ अमुरानिचार-
 णाय येनोदकेन मोक्षणं कृतं तदुदकमुग्ररूपत्वात्तप्तमित्युच्यते । तादृशमिदं
 वाः, एतदुदकं मोक्षणशेषभूतम् । अहमनुष्ठाता यज्ञाद् बहिर्धा यज्ञप्रदेशाद्वा-
 ष्टप्रदेशे निःसृजामि निःसारयामि ॥ २ ॥ कात्यायनः ॥ नाभ्यां श्रोण्यंसेषु
 पञ्चगृहीतं जुहोत्यक्ष्णया दक्षिणेंऽसे श्रोण्याः श्रोण्यांसे मध्ये च द्विष्यं
 पश्यन् सिंहासीति प्रतिमन्त्रमिति ॥ अस्यायमर्थः । योऽयमुत्तरवेदेनाभ्याख्यो
 मध्यप्रदेशः । यौ वाग्नेवेशानप्रदेशौ वेदेरंसारूपौ । ये च वायव्यनैर्ऋतप्रदेशरूपे
 श्रोण्यौ । तेषु पञ्चसु स्थानेषु जुहां पञ्चवारं गृहीतेनाज्येन जुहुयात् । न चैतेषु
 स्थानेषु क्रमेण होमः । किन्त्वक्ष्णया वक्रत्वेन तद्यथा प्रथमं दक्षिणेंसे, तत उत्त-
 रस्यां श्रोण्यां, ततो दक्षिणस्यां श्रोण्यां, तत उत्तरेंऽसे, ततो मध्ये एतेषु पञ्चसु

स्थानेषु हिरण्यं निधायं तदेतदवलोकयन् पञ्चभिर्मन्त्रैर्जुहुयादिति । तमेतं वक्रम-
कारमापस्तम्बो विस्पष्टमुदाजहार ॥ दक्षिणमसमुत्तरा- २ श्रोत्रं दक्षिणामुत्तर-
मसं मध्यमितीति ॥ तत्रायं प्रथममन्त्रपाठः ॥ सिंहासि स्वाहेति ॥ पुरा कदा-
चिदुत्तरवेदिदेवता केनापि निमित्तेन देवेभ्योऽनुपक्रम्य तदानीमसुरान् प्राप्य
देवामुरसेनयोरुभयोर्मध्ये सिंहरूपं घृत्वा तस्यौ । तदाह तित्तिरिः ॥ तेभ्य
उत्तरवेदिः सिंहरीरूपं कृत्वोभयानन्तरापक्रम्यातिष्ठदिति ॥ तदेतदभिप्रेत्वा-
ऽस्मिन् मन्त्रे सिंहरीरूप्यते । हे उत्तरवेदे, त्वं सिंहसि । सिंहरूपा भवसि । ता-
दृश्यै तुभ्यं स्वाहा हविस्ताव ॥ अथ द्वितीयमन्त्रः ॥ सिंहास्यादिलवनिः
स्वाहेति ॥ आदित्यान् वनुते सम्भजते मीणयतीति आदित्यवनिः । अन्यत्
पूर्ववत् ॥ अथ तृतीयः ॥ सिंहासि ब्रह्मवनिः सत्रवनिः स्वाहेति ॥ ब्राह्मण-
जातिसत्रमियजात्योः मीणयितृन्वमत्र विशेषः ॥ अथ चतुर्थः ॥ सिंहासि सु-
प्रजावनी रायस्योपवनिः स्वाहेति ॥ पुत्रपौत्रादिरूपायाः शोभनप्रजायाः सु-
वर्णरजतादिधनपुष्टेश्च संपादनमत्र विशयः ॥ अथ पञ्चमः ॥ सिंहास्यावह
देवान् यजमानाय स्वाहेति ॥ यजमानोपकारार्थं देवानस्मिन् कर्मण्यपानयेत् ।
एतावानत्र विशेषः ॥ कात्यायनः ॥ भूतेभ्यस्त्वेते स्तुचमुद्यच्छतीति ॥ होमशो-
षाज्ययुक्ते हे जुहु, त्वा भूतेभ्यः जरायुजाण्डजादिचतुर्विधभूतग्रामम्रीत्यर्थमुद्य-
च्छामीति शेषः । तमेतं मन्त्रार्थं विनियोगपुरःसरं तित्तिरिर्विस्पष्टं दर्शयति ॥
भूतेभ्यस्त्वेति स्तुचमुदृष्ट्वाति य एव देवा भूतास्तेषा तज्जामधेयं तानेव तेन
मीणामीति ॥ ३ ॥ कात्यायनः ॥ नारिभै तैद्रावः परिदधाति पूर्ववत् ध्रुवो-
ऽसीति मतिपन्त्रमिति ॥ पैतृदृशब्देन देवदारुवृक्षविशेष उच्यते । तदीयैः परि-
धिभिरुत्तरवेदेर्मध्यवेदशरूपासुत्तरनाभिं परिदध्यात् । यथा दर्शपूर्णमासेष्टौ
पश्चिमदक्षिणोत्तरदिक्षु मध्यमदक्षिणोत्तरपरिधयः प्रसिप्तास्तद्गदित्यभिप्रेत्य
पूर्ववदित्युक्तम् ॥ तत्रायं प्रथमो मन्त्रः ॥ ध्रुवोऽसि पृथिवीं दृढेति ॥ मध्यम-
परिधे त्वं ध्रुवः स्थिरोऽसि । अतः पृथिवीं दृढं दृढीकुरु ॥ अथ द्वितीयः ॥
ध्रुवक्षिदस्पन्तरिक्षं दृढेति । दक्षिणपरिधे त्वं ध्रुवे स्थिरे क्षिपति निवसतीति
ध्रुवक्षिद । तादृशोऽसि । तस्मादन्तरिक्षं दृढीकुरु ॥ अथ तृतीयः ॥ अच्युत-
क्षिदसि दिवं दृढेति । अच्युते विनाशरहिते यज्ञे क्षिपति निवसतीति अच्युत-
क्षिद । हे उत्तरपरिधे तादृशोऽसि । तस्मात् त्वं ध्रुलोकं दृढीकुरु ॥ कात्या-
यनः ॥ अग्नेर्मस्मेति निवपति गुग्गुलुमुगान्वितेजनवृष्णेस्तुका इति ॥ गुग्गुलु-

शब्देन धूपार्थं द्रव्यमुच्यते । सुगन्धितेजनशब्देन तृणविशेषमूलानि । वृष्णे-
स्तुकेत्यविसंबन्धिरयोच्यते ॥ पाठस्तु ॥ अग्नेर्मस्यास्यग्नेः पुरीषमसीति ॥ हे
गुग्गुलमभृतिसभारसमूह त्वम् । उत्तरवेदिगतस्याग्नेर्मस्य भासकमसि । तथा
तस्याग्नेः पुरीषं पूरकमसि । तदेतदग्निपूरकत्वप्रसिद्धिमित्येतत्तिष्ठिरिदर्शयति ।
अग्नेर्ह्येतत्पुरीषं यत्सभारा इति ॥४॥ इति पञ्चमेऽध्याये चतुर्थोऽनुवाकः ॥५॥४॥

चतुर्थे उत्तरवेदिमोक्षणादिसंस्कारमन्त्रा उक्ताः ॥ पञ्चमे हविर्धानाख्य-
मण्डपनिर्माणमन्त्रा उच्यन्ते ॥ अस्ति तावत् प्राचीनवंशाख्या काचिञ्छाला
तस्यामाहवनीयाद्यग्निमन्त्रपथैष्टिकवेदिश्च वर्तते । तस्याः शालायाः पुरतः षट्-
त्रिंशत्पद्दीर्घा सौमिकवेदिनिर्मातव्या । तस्या वेद्या अग्रभागे पूर्वानुवाकद्वयो-
क्तोत्तरवेदिः । ततः पश्चान्मध्यभागे हविर्धानाख्यमण्डपो निर्मातव्यः । ततो-
ऽपि पश्चात् सदोऽभिधाना काचिञ्छाला निर्मातव्या । तस्याः स्थाने प्राचीन-
शालायाः पुरतो दक्षिणोत्तरभागयोर्हविर्धाननामके द्वे षाकटे स्थापिते भव-
तः । तच्छकटद्वयं पुरतः प्रवर्त्तं तदावरकत्वेन हविर्धानाख्यमण्डपो निर्मात-
व्यः । तच्च शकटद्वयं सावित्रमन्त्रहोमादूर्ध्वं प्रवर्त्तनीयम् । तदाह सिद्धिरिः ॥
सावित्र्यर्चा हुत्वा हविर्धाने प्रवर्त्तयतीति ॥ तमेतं होमं विधत्ते कात्यायनः ॥
चतुर्थ्यद्दीर्घं शालाद्वये जुहोति । युजत इति । सगार्हपत्येति ॥ प्राचीनशालायाः
द्वारतमीपे पूर्वसिद्ध आहवनीयो वर्तते । तस्मिन् जुहोति । स च पूर्वमाहवनी-
योऽपि सन्नुत्तरवेद्याख्येऽन्वस्मिन्माहवनीये निष्पद्ये सति तदपेक्षया स्वयं गार्ह-
पत्यो भवतीत्यर्थः ॥ पाठस्तु ॥ युजते मनऽजत युजते धियो विमा विमस्य बृहतो
विपश्चितः । विहोत्रा दधे वधुनावेदिक इन्मही देवस्य सवितुः परिष्टुतिरि-
ति ॥ विमस्य ब्राह्मणस्य यजमानस्य संबन्धिनो विमा ब्राह्मणा क्रत्विजो
मनो युजते लौकिकीचिन्ताभ्यो मनो विमस्य यज्ञचिन्ताया तत्प्रथमं नियमयन्ति ।
ततो, धिय इन्द्रियाण्यापि यज्ञार्थेण नियमयन्ति ।

कीदृशस्य । बृहता विपश्चिनः । अशीतवेदत्वाद् बृहत्त्वम् । अर्थाभिज्ञत्वाद् विप-
श्चिनम् । कीदृशा विमाः । विहोत्रा होमकर्तारः । तदिदं विमाणां मनो-
नियमादिसामर्थ्यमेक इन्द्रिये एक एव सर्जकः । कीदृशः एकः, वधुनाविद् । सर्वज्ञ
इत्यर्थः । नषेकस्य सर्वलक्ष्यो विस्मृतव्यम् । यतः सवितुः प्रेरकस्यान्तर्यामिनो
देवस्य परिष्टुताः । सर्वप्रेदोक्तस्तुतिः । मही महती । तथाचाऽप्यर्वाणिका
अशीमने ॥ यः सर्वज्ञः सर्वविषयस्य ज्ञानमयं तस्य इति । बाजसनेयिनश्च ॥

स एष सर्वस्य वशी सर्वस्येशानः सर्वस्याऽधिपतिः सर्वमिदं प्रशास्ति यदिदं
 किञ्चेति ॥ इवेताञ्चतराश्च ॥ परास्य शक्तिर्विविधैव श्रूयते स्वाभाविकी
 ज्ञानबलाक्रिया चेति ॥ १ ॥ कात्यायनः ॥ दक्षिणे वर्त्तन्नि दक्षिणस्यानसो
 हिरण्यं निषायाभिजुहोतीदं विष्णुरिति । दक्षिणशकटसम्बन्धिदक्षिणचक्रस्य
 मार्गे हिरण्यं निषाय तस्मिन्नेव होमः ॥ पाठस्तु ॥ इदं विष्णुर्विचक्रमे वेधा
 निदधे पदम् । समृद्धमस्यपांसुरे स्वाहेति ॥ विष्णुस्त्रिचक्रमावतारं घृत्वा
 इदं विश्वं विभज्य क्रमते स्म । भुमावेकपदम् । अन्तरिक्षे द्वितीयम् । दिवि
 तृतीयमितरेषं त्रेधा पदं निदधे । पांसवो भूम्वादिलोकस्था यस्य पदस्य स-
 न्ति तस्यांसुरम् । अस्य विष्णोस्तस्मिन् पदे विश्वं समुद्धं सम्पगन्तुर्भूतम् ।
 स्वाहा तस्मै विष्णवे हविर्दत्तम् ॥ २ ॥ कात्यायनः ॥ स्तुवस्याल्यौ प्रतिपुष्टौ
 प्रतिमस्यातोत्तरस्येरावतीति पूर्ववदिति । यया दक्षिणशकटसम्बन्धि दक्षिण-
 चक्रमार्गेऽध्वर्युर्दत्तवान् । तथोत्तरशकटसम्बन्धुत्तरचक्रमार्गे प्रतिमस्याता जु-
 हुयादित्यर्थः ॥ पाठस्तु ॥ इरावती धेनुमती हि भूतसूयवसिनी मनवे दश-
 स्या । व्यस्कन्ना रोदसी विष्ण एते दादर्थं पृथिवीमभितो मयूतैः स्वाहेति ॥
 हे यावापृथिव्यौ युवां मनवे भन्वानाय यजमानाय, इरावती अन्नवस्यौ ।
 धेनुमती हि बहुधेनुयुक्ते च भूतं भवतम् । किञ्च, सूयवसिनी । शोभनैर्वष-
 सैरुपवहार्यैर्युक्ते । वृक्षस्या यज्ञसाधनानां दास्यी भवतम् । हे विष्णो, एते
 रोदसी यावापृथिव्यौ व्यस्कन्नाः विभज्यास्तया स्तम्भितवानसि । किञ्च,
 तां पृथिवीं मयूतैः स्वकीयतेजोरूपैर्नानाजीवैर्वराहायनेकावतारैर्वा अभितो
 दादर्थं सर्वतो धारितवानसि । स्वाहा तस्मै विष्णवे हविर्दत्तम् ॥ ३ ॥ का-
 त्यायनः ॥ दक्षिणया द्वाराऽऽनीता पत्नी पाणिभ्यां शेषं प्रतिपुष्टासधुराव-
 शक्ति परादेवश्रुतावितीति ॥ प्रतिमस्याज्ञा समानीता पत्नी होमशेषेणाज्येन
 अक्षस्पोषावग्रभागौ सकृदज्ज्यात् ॥ पाठस्तु ॥ देवश्रुतौ देवेष्वाघोपतोमति ॥
 हे देवश्रुतौ देवसभायां प्रसिद्धावसाग्रभागौ युवां, यजमानोऽयं यक्ष्यतीति
 देवेष्वाघोपतमुच्चध्वनिना कथयतम् ॥ कात्यायनः ॥ प्राचीं भेतमिति वाच-
 यतीति ॥ पदा हविर्धानाख्यशकटे प्रवर्त्येते तदा यजमानं वाचयेत् ॥ पाठ-
 स्तु ॥ प्राचीं भेतमध्वरं कल्पयन्ती ऊर्ध्वं यज्ञं नयतं मा जिह्वरमिति ॥ हे
 उभे शकटे युवां प्राचीं प्रादुमुत्से प्रेतं प्रकर्षेण गच्छतम् । कीदृशो अध्वरं
 कल्पयन्ती इदं कर्म समर्थं कुर्वाणे । किञ्चोर्ध्वमुपरिवर्ति देवान् मति यज्ञं

नयते प्रापयतम् । मा जिहस्तं, मा कुटिले भवतम् । हू कौटिल्य इति धातुः ॥
 ४ ॥ कात्पायनः ॥ स्वं गोष्ठमिति च सर्जनीति । अस्यायमर्थः । प्रवर्त्यमान-
 योः शकटयोरक्षे सर्जनं ध्वनिं कुर्वति सति, स्वं गोष्ठमिति यजमानं वाचये-
 त् । चकारो मन्त्रद्वयवचनममुच्यार्थ इति ॥ पाठस्तु ॥ स्वं गोष्ठमावदतं देवी
 दुर्वे आयुर्मा निर्वादिष्टं प्रजां मा निर्वादिष्टमिति ॥ दुर्वेशब्दो गृहवाची ।
 गृहा वै दुर्व्या इति श्रुत्यन्तरात् । तेन शब्देन गृहसदृशे शकटे लक्ष्येते । हे
 दुर्वे देवी, गृहसदृशशकटद्वयरूपे देवते स्वं गोष्ठं स्वकीयं गोष्ठस्थानम् । आ-
 वदतं सर्वतः कथयतम् । योऽयमस्तशब्दस्तेन शब्देन यजमानस्य गृहं बहूनां
 गवां स्थानं यथा भवति तथा कथयतमित्यर्थः । योऽयमस्त उभयतो बद्धो
 भवति सोऽयं बह्वण्येदेवरूपो वाक्पारुष्येण दुर्व्यावर्तते । तथाचाम्यत्र श्रूयते ।
 वरुणां वा एष दुर्व्याशुभयतो बद्धो यदस्त इति । तस्माच्छापद्वयाक्षपरिहा-
 रावाग्नीर्वादेरूपं सुवाक्यमनेन मन्त्रेण प्रार्थितम् । एतदेवाभिमेस तैत्तिरीया
 मन्त्रमन्वधा पठान्त । सुषाम्देवदुर्व्या आवदेति ॥ कात्पायनः ॥ पश्चादुत्तर-
 वेदे त्रिषु प्रक्रमेषु मत्वा वाऽनभ्यस्तेति मन्त्रयतेऽत्र रमेपायमीति ॥ अन-
 भ्यस्तप्रवर्तनं परित्यज्य स्थापिते शकटे उभे मन्त्रयेत् । कुत्र स्थापिते इति
 चेत् । उच्यते । पश्चादुत्तरवेदेस्त्रिषु प्रक्रमेष्वित्येकः पक्षः । मत्वा चेत्यपरः
 पक्षः । यत्र स्थापनीये इति स्वस्य मतिस्तत्रेत्यर्थः ॥ पाठस्तु ॥ अत्र रमेपां
 वर्ष्मन् पृथिव्या इति ॥ हे शकटे, युवां पृथिव्यां वर्ष्मन् भूमेः शरीरभूते अत्र
 अस्मिन् देवयजनप्रदेशे रमेपां क्रीडां कुरुतम् । देवयजनस्य भूमेः शरीरत्व-
 माह तित्तिरिः ॥ वर्ष्मन् छेतव पृथिव्या यदेवयजनमिति ॥ ५ ॥ कात्पा-
 यनः ॥ दक्षिणमुपस्तभ्नाति विष्णोर्नुकमिति ॥ दक्षिणशकटस्याग्रं वोढुम् ।
 आधारभूतं काष्ठं स्थापयेदित्यर्थः ॥ पाठस्तु ॥ विष्णोर्नुकं वीर्याणि प्रबोचं
 यः पार्थिवानि विममे रजांसि । योऽजस्कमायदुत्तरं सप्तस्य विचक्रमाण-
 स्त्रे गुरुगाय इति ॥ नुकमित्यव्ययं कर्मवाचकम् । विष्णोर्वीर्याणि कर्माणि
 प्रबोचं प्रवर्षीमि । कानि तानि कर्माणीत्युच्यन्ते । यो विष्णुः पार्थिवानि
 रजांसि परमाणून् विममे निर्मितवान् । परिगणितवाँश्च । पुनरपि यो
 विष्णुरुत्तरमुपरितनं सप्तस्य देवानां सहवासस्थानं शुलोक रूपमस्तभाव-
 द् । यथाऽथो न पतति तथा स्तम्भितवान् । पुनरपि यस्त्रेया विचक्रमाणः
 त्रिषु लोकेषु पदत्रयं निक्षेपौ । उरुगायः उरुभिर्महात्माभिर्गणिते च ॥ का-

स्यायनः ॥ दक्षिणतः स्थूणाभुपानिहन्ति विष्णवे त्वेति ॥ दक्षिणशकटाग्र-
 यहनाय यत्काष्ठं स्थापितं तद्भूमौ निस्स्रन्यात् । हे काष्ठ, विष्णवे हविर्धानशकटा-
 ऽभिमानविष्णुमीत्यर्थ, त्वां निस्स्रनामीति शेषः ॥ ६ ॥ कात्यायनः ॥ दिवो
 वेत्पुत्तरां प्रतिप्रस्थातोत्तरस्थूणा पूर्ववदिति ॥ यथाऽध्वर्युर्दक्षिणशकटं मन्त्रे-
 णोपपृथ्य विष्णवे त्वेति स्थूणां निस्त्रातवान् । एवं प्रतिप्रस्थातोत्तरशकटे कु-
 र्यादित्यर्थः ॥ पाठस्तु ॥ दिवो वा विष्ण उत वा पृथिव्या महो वा विष्ण
 उरोरन्तरिक्षात् । उभा हि हस्ता वसुना पृथस्वामयञ्छदक्षिणादोत सव्याद्वि-
 ष्णवे त्वेति । हे विष्णो ध्रुवोकाद्वा, भ्रुवोकाद्वा महर्ष्टोकाद्वा, उरोर्विस्ती-
 र्णादन्तरिक्षलोकाद्वा समानीतेन वसुना द्रव्येण उभा हि हस्ता स्वकीयौ हस्ता-
 धुभावपि पृथक् पूरयस्व । ततो धनपूर्णादक्षिणात् सव्याश्च हस्ताद मय-
 ञ्छ बहुकृत्वा आहव्या मरुष्टं मणिमुक्तादि धनमस्मभ्य देहि । विष्णवे त्वेत्यर्थं
 मन्त्रः पूर्ववत् ॥ ७ ॥ कात्यायनः ॥ प्र ताद्विष्णुरिति वाचयतीति ॥ पाठस्तु ॥
 प्र ताद्विष्णुःस्तपते वीर्येण मृगो न भीमः कुचरो गिरिष्ठाः । यस्योरुषु त्रिषु वि-
 क्रमणेष्वभिक्षिपन्नि भुवनानि विश्वेति ॥ यस्य विष्णोः उरुषु प्रभूतेषु त्रिषु
 विक्रमणेषु पादमसेपणस्थानेषु विश्वानि सर्वाणि भुवनानि अभिक्षिपन्नि
 अधिवसन्ति । तत् सः मासद्वो विष्णुः वीर्येण साधारणभूतेन वीरकर्मादिना
 प्रस्रवते । प्रस्रवते । तत्र दृष्टान्तः । गिरिष्ठाः पर्वते स्थितः कुचरः कुत्तितमा-
 णिप्रक्षकः विभ्रेत्यस्मादिति भीमो मयङ्कुरः । मृगो न सिंह इव वीर्येण स्तूपते
 तद्वत् ॥ ८ ॥ कात्यायनः ॥ विष्णो रराटमिति ॥ वाचयतीत्यनुवर्तते । असीति मन्त्र-
 शेषः । हविर्धानारूपे पूर्वोक्ते द्वे शकटे दक्षिणोत्तरभागयोः स्थापयित्वा तदाव-
 रकत्वेन परितो हविर्धानं रूपं मण्डपं कुर्यात् । स च मण्डपो विष्णुदेवताक-
 त्वाद्विष्णुरित्युपचर्यते । विष्णोश्च मूर्तिभरस्य सर्वव्यवसज्जावाहृल्लाटस्थोऽव-
 यवोऽस्ति । तद्भद्रविर्धानमण्डपस्यापि पूर्वद्वारवर्तिस्तम्भयोर्मध्ये काचिदर्धमप-
 मालाभारवन्न स्वं विष्णोर्विष्णुमूर्तित्वेनोपचारितस्य हविर्धानमण्डपस्य रराटम-
 सि ललाटस्थानीयो मवसि ॥ कात्यायनः ॥ विष्णोः ऋन्त्रे स्थ इत्युच्छ्राया-
 मिति ॥ येन रराटी तस्यामूर्ध्वं स्थापितायामेवं मन्त्रं वाचयेत् । यो धायनस्तु
 विस्पष्टमेतन्मन्त्रविनियोगमाह ॥ विष्णोः ऋन्त्रे स्थ इति । रराटयामन्तो व्यस्य-
 ति संमृशतीत्येक इति ॥ व्यस्यति विभज्य प्रातिपतीत्यर्थः । हे रराट्यौ युवां
 विष्णोर्विष्णुनामकस्य हविर्धानमण्डपस्य ऋन्त्रे स्थः ओष्ठसम्बन्धिरूपे भव-

यथावातं प्रतिपन्त्रमिति ॥ खननक्रमेण चतुर्षु गर्तेषु यजमानस्य हस्तस्पर्शं च-
 तुर्भिर्मन्त्रैः कारयेत् ॥ तत्रायं प्रथमः ॥ स्वराब्जसि सप्तत्रहेति ॥ हे प्रथमगर्त,
 त्वं स्वराब्जसि स्वयमेव राजमानोऽसि । अतः सप्तत्रहा शत्रुघाती भवेति श्रेयः ॥
 अथ द्वितीयः ॥ सत्तराब्जभिमातिहेति ॥ सत्तेषु द्वादशाहादिषु राजन इति
 सत्तराद् अभिमातिहा शत्रुघाती ॥ अथ तृतीयः ॥ जनराब्जसि रक्षोहेति ॥
 जनेषु यजमानेषु राजत इति जनराद् रक्षोहा यज्ञग्निनाशकराक्षसघाती ॥ अथ
 तुरीयः ॥ सर्वराब्जस्यमित्रहेति ॥ सर्वेषु राजन इति सर्वराद् । अमित्रहा शत्रु-
 घाती ॥ ३ ॥ कात्यायनः ॥ मोक्षत्येतान् रक्षोहण इति । भेदे मन्त्रावृत्तिरिति ॥
 एतौश्चतुरो गर्तान्मन्त्रेण मोक्षेत् । तस्य च मन्त्रस्य गर्तभेदे सत्पाठान्ति कर्त-
 व्या ॥ पाठस्तु ॥ रक्षोहणो बलगहनः मोक्षामि वैष्णवानिति । वैष्णवान्
 विष्णुदेवताकान् गर्तान् मोक्षामि कीदृशान् रक्षोहणो राक्षसहन्तून् बलगहनः ।
 अभिचारसाधनहन्तून् ॥ कात्यायनः ॥ अवनयनेऽवस्तरणे वेति ॥ गर्तेषु मोक्ष-
 क्षोपोदकसेचनमवनयनम् । दर्भैश्छादनमवस्तरणम् । तयोर्द्वयोः क्रिययोरपि
 गर्तभेदाच्चन्मन्त्रावृत्तिर्द्रष्टव्या ॥ तस्माऽयमवनयनमन्त्रः ॥ रक्षोहणो बलगहनो-
 ऽवनयामि वैष्णवानिति ॥ अवनयामि सिञ्चामि । अन्यत् पूर्ववत् ॥ अथा-
 ऽवस्तरणमन्त्रः ॥ रक्षोहणो बलगहनोऽवस्तूयामि वैष्णवानिति ॥ अवस्तूया-
 मि दर्भैराब्जादयामि ॥ अन्यत् पूर्ववत् ॥ नात्पायनः ॥ अधिपवणफलके
 द्वाद्व्यन्तरेऽरक्षिमात्रे सतृण्ये इवोपदधानि, पर्युहति च रक्षोहणावितीति ॥
 ययोः फलकयोरुपरि सोमोऽभिपूयते । ते द्वे अधिपवणफलके । तयोरुभययो-
 र्मध्यमं द्वाद्व्यन्तरेऽरक्षिमात्रे । ते चारक्षिगमाणे अमृतृण्ये इव दृढवन्धनरहिते इप-
 द्धन्वनोपेते तादृशी फलके चतुर्णां गर्तानाम् उपरि स्थापयेत् । तयोः पश्चि-
 म्पश्चि पश्चिमं पश्चिमं कुर्यात् ॥ ४ ॥ तत्रायमवधानमन्त्रः ॥ रक्षोहणो बलगहना
 वपदयामि वैष्णवी इति ॥ यावदधिपवणफलकविशेषौ तौ रक्षमा बलगहना च
 बलगविनाशकौ, वैष्णवी विष्णुदेवताकौ उपदयामि द्वयोर्गर्तयोरुपरि एक-
 फलकं स्थापयामि ॥ अथ पर्युहणमन्त्रः ॥ रक्षोहणो बलगहनो पर्युहामि वैष्णवी
 इति ॥ पर्युहामि मृदापरितश्छादयामि । अन्यत् पूर्ववत् ॥ कात्यायनः ॥ त-
 योश्चर्मधिपवण परिकृतं सर्वरोहितं निदधाति वैष्णवमसीति ॥ यस्मिंश्चर्मणि
 सोमोऽभिपूयते तद्यर्माधिपवणालम्बागस्य चर्मणोऽग्रभागः परितश्छिद्यो भवति ।
 सर्वमपि छोदितवर्णं तादृशं चर्म तयोः फलकयोरुपरि स्थापयेत् । हे चर्म,

वैष्णवमसि यद्भस्मकत्रिष्णुसंश्लिष्य भवसि ॥ कात्यायनः ॥ तस्मिन् ग्राहणः पञ्च
वैष्णवाः स्थेतीति ॥ निदघातीत्यनुवर्तते । तस्मिंश्चर्मणि सोमाधिपवहेतुभूतान्
पञ्चसंख्याकान् पाषाणानवस्थापयेत् । हे पाषाणाः, यूयं वैष्णवाः स्थ यद्भस्मक-
त्रिष्णुसम्बन्धिनो भवथ ॥ ५ ॥ इति पञ्चमाध्याये षष्ठोऽनुवाकः ॥ ५ ॥ ६ ॥

पट्टे उपरवनिर्माणमन्त्रा उक्ताः ॥ सप्तमे सद्दोनामक्रमणपस्य हविर्द्धान-
माचीनवंशयोर्मध्यवर्तिनो निर्माणाय मन्त्रा उच्यन्ते ॥ कात्यायनः ॥ औदुम्ब-
र्यो मिनोति यजमानमार्गं यूपवच्छेतेऽभ्यादि करोत्यवस्तरणादिवदिति ॥
उदुम्बरदृशादुत्पन्ना काञ्चिच्छात्रा सद्दोमण्डपमध्ये निखनेत् । सा च शास्त्रा
यजमानदेहपरिमिता सती खननात् पूर्वं यूपवद् भूमौ चपिता यथा यूपस्यावट
खनितुम् अत्रिस्वीकारमारभ्य दक्षोपखननपर्वणास्तन्तन्मन्त्रैरनुष्ठितास्तद्द-
ऽन्नाप्यनुतिष्ठेदित्यर्थः ॥ यूपवटे प्रवेशे मन्त्रविनियोगः कात्यायनेनैवमभिहि-
ता ॥ देवस्य त्वेत्यभ्रिमादायेति ॥

पाठस्तु ॥ देवस्य त्वा सवितुः प्रमवेऽधिनोर्वाहुभ्या पूषणो हस्ताभ्याम् । आद-
दे नार्यसीति ॥ पूर्वाऽनुवाके व्याख्यातम् ॥ कात्यायनः ॥ अवटं परिलिख-
ति इदमहमिति ॥ पाठस्तु ॥ इदमहं रक्षसो ग्रीवा अपि कुन्तामि ॥ एत-
दपि पूर्वाऽनुवाके व्याख्यातम् ॥ कात्यायनः ॥ यवोऽसीत्यणु यवानोप्येति ॥
पाठस्तु ॥ यवोऽसि यवयास्पद् द्वेपो यवयारासीरिति ॥ हे धान्यविशेष,
त्वं यवोऽसि मिश्रणमुनस्य यवनस्य कर्ता भवसि । तत् तस्मात् करणाद् द्वेपो
द्वेष्टुं शक्नुः अस्मद्यवय अस्मच्चः पृथक् कुरु । तथाऽरातीः अस्मदीयं धन-
मपहृत्य पुनरस्मभ्यमदातुनपि यवय पृथक्कुरु ॥ कात्यायनः ॥ मोक्षस्य-
ऽग्रमध्यमूलानि दिवे त्वेति प्रतिमन्त्रमिति ॥ तत्रार्थं प्रथमो मन्त्रः ॥ दिवे
त्वेति ॥ हे औदुम्बर्यग्रभाग, त्वा दिवे शुलोकमीत्यर्थं मोक्षामिति शेषः ॥
अथ द्वितीयः ॥ अन्तरिक्षाय त्वेति ॥ हे मध्यमभाग त्वामन्तरिक्षलोकमीत्यर्थं
मोक्षामि ॥ अथ तृतीयः ॥ पृथिव्यै त्वेति ॥ हे मूलभाग त्वां पृथिवीमीत्य-
र्थं मोक्षामि ॥ १ ॥ कात्यायनः ॥ अवटे शेषमाप्तिश्चति । शुन्धन्तामिति ॥
पाठस्तु ॥ शुन्धन्तांश्लोकाः पितृपदना इति ॥ पितरः सीदन्ति येषु लोकेषु ते
पितृपदना लोकाः शुन्धन्ताम् अनेनोदकसेचनेन शुद्धा भवन्तु । खननेनो-
त्पन्नस्य क्रौर्यस्य शान्त्यर्थम् इदमुदकसेचनम् । तदाह वाचित्तिः ॥ क्रूरमि-
व वा एतत्करोति यत्पयोऽवनयति शान्त्या इति ॥ कात्यायनः ॥ बर्हीपि

प्राच्युदञ्चि च प्रास्पति पितृपदनमसीतीति ॥ तस्मिन्नेव दे प्रागग्रानृदग्रौ-
 श्व दर्भानास्तृणीत । पितरः सिदन्त्युपविशन्ति यस्मिंस्तद पितृपदनम् । हे
 बौहस्त्वं तथाविधमसि ॥ कात्यायनः ॥ तद्विवमित्युच्छ्रयतीति ॥ उच्छ्रयण-
 मूर्ध्वाग्रत्वेन स्थापनम् ॥ पाठस्तु ॥ उदिवत् स्तभानान्तरिक्षं पृण दृष्ट्व
 पृथिव्यामिति ॥ हे औदुम्बरि, त्वं दिवं द्युलोकम् उच्यमान ऊर्ध्वं स्थित्वा
 यथा न पतति तथा द्युलोकं स्तम्भय । अन्तरिक्षं पृण सर्वतः पूरय । पृथि-
 व्यां दृष्ट्व दृष्ट्वा भव । यद्वा पृथिवीं दृष्टीकुरु ॥ २ ॥ कात्यायनः ॥ द्युतान
 इति मिनोति पर्यूहणद्युपसेचनान्तं कृत्वेति ॥ पर्यूहणमारभ्योपसेचनपर्य-
 ण्तं यथा पूरे कृतं तथात्रापि कुर्यात् । तस्मिन्नेव यूपं स्तनेत् ॥ पाठस्तु ॥
 द्युतानस्त्वा मारुतो मिनोतु मित्रावरुणौ ध्रुवेण धर्मणेति ॥ हे औदुम्बरि
 त्वा त्वां द्युतानो दीप्यमानो मारुतो वायुर्ध्रुवेण स्थैर्येण धर्मणा धार-
 णेन मिनोतु । इमिन् प्रक्षेपण इति घातुः । तथा मित्रावरुणावेतन्नामकौ
 देवौ प्राक्षिपतामिति शेषः ॥ कात्यायनः ॥ पर्यूहणद्युपसेचनान्तं कृत्वेति ॥
 पर्यूहणमारभ्य उपसेचनपर्यन्तं यथा यूपे कृतं तथाऽत्रापि कुर्यादित्यर्थः ।
 तत्र यूपस्थानमदेशे मन्त्रविनियोगः कात्यायनेनैवमभिहितः । ब्रह्मवनि त्वेति
 पशुभिः पर्यूहतीति ॥ पाठस्तु ॥ ब्रह्मवनि त्वा सप्तवनि रायस्योपवनि पर्यू-
 हामीति ॥ हे औदुम्बरि, त्वा त्वां पर्यूहामि परितो वृत्तिकर्ता परिक्षिपामि ।
 कीदृशीं त्वाम् । ब्रह्मवनि । ब्राह्मणजार्ति वनस्पतिं सम्मजत इति ब्रह्मवनिः ।
 सन्निपजार्ति सम्मजत इति सप्तवनिः । रायो वनस्य पुष्टिं सम्मजत इति
 रायस्योपवनिः । सर्वत्र सुप्तो सुलुगिति विमर्केल्लुक् । शास्त्रान्तरेऽपि स्पष्ट-
 माम्नायते ॥ ब्रह्मवनिं त्वा सप्तवनिं सुमजावनिं रायस्योपवनिं पर्यूहामी-
 ति ॥ ३ ॥ कात्यायनः ॥ ब्रह्म दृष्ट्वेति मैत्रावरुणदण्डेन समन्तत्विः पर्यूह-
 तीति ॥ परितो दृष्टीकुर्यादित्यर्थः ॥ पाठस्तु ॥ ब्रह्म दृष्ट्व सप्त दृष्ट्वायुर्दृष्ट्व
 मजा दृष्ट्वेति । हे औदुम्बरि, ब्राह्मणजार्ति सन्निपजार्तिमायुष्यं पुत्रादिरूपां
 मजां च दृष्टीकुरु ॥ कात्यायनः ॥ ध्रुवासीति वाचस्पत्यौदुम्बरीमारभ्येति ॥
 आरम्भणं स्पर्शनम् ॥ पाठस्तु ॥ ध्रुवासि ध्रुवोऽस्मिन् यजमान आपतने
 मृषादिति ॥ हे औदुम्बरि त्वं ध्रुवासि स्थिरा भवसि । त्वमिव यजमानो-
 ऽस्मिन्लोके स्वकीय आयतने ध्रुवो मृषात् । स्थिरो भवतु ॥ कात्यायनः ॥
 विशाखे जुहोति धृतेन चावापृथिवी इति ॥ औदुम्बर्नां सम्बन्धिनि यस्मिन्

मदेष्टे द्विविधशास्त्रोत्पत्तिस्तत्र जुहुयात् ॥ पाठस्तु ॥ धृतेन चावापृथिवी -
 पूर्वंप्रामितीति ॥ हृगमानेन धृतेन चावापृथिव्यौ सर्वतः पूरिते भवेता-
 म् ॥ कारपायनः ॥ इन्द्रस्य छदिरिति मध्यमं छदिरारोप्येति । औम्बरीनिख-
 मनाद्धी सदोनामकं मण्डपं निर्माय तस्योपरि प्रावरणार्थं मध्यमं कटमारोप-
 येत् ॥ पाठस्तु ॥ इन्द्रस्य छदिरसि विश्वजनस्य छायेति ॥ छदिशब्देन
 तृणनिर्मितः कट उच्यते । हे तृणनिर्मित, त्वम् इन्द्रस्य छदिरसि । इन्द्रस-
 म्बन्धिकटो भवसि । अतस्त्वां प्रावरणाय सदोमध्यमवर्तिनो विश्वजनस्य
 यजमानस्मिन्नूपस्य सर्वपाणिनश्छाया भूयादिति शेषः । सदस इन्द्रदेवताक-
 त्वेन त्वदीयच्छदिष इन्द्रसम्बन्धित्वम् ॥ ४ ॥ कारपायनः ॥ परि त्वेति परि-
 वार्येति ॥ परितः कुण्डवदावरणं कृत्वेत्यर्थः ॥ पाठस्तु ॥ परि त्वा गिर्वणो
 गिर इमा भवन्तु विश्वतः । छन्दायुमनुवृद्धयो जुष्टा भवन्तु जुष्टम् इति ॥
 इन्द्रः सदोऽभिमानो गिर्वणाः । हे गिर्वणः, इमाः स्तोत्रशस्त्ररूपा गिरस्त्वां
 सर्वतः कटरूपेण परिमवन्तु वेष्टयन्तु । कीदृशः दीर्घायुषं त्वामनु स्वयमपि
 वृद्धिमयः । किञ्च जुष्टयोऽस्मत्मेवास्तव जुष्टाः मिया भवन्तु ॥ ५ ॥ कारपा-
 यनः ॥ परिपीवणग्रन्थ्यभिर्मर्शान्यैन्द्रैरिति ॥ इन्द्रदेवताकैस्त्रिभिर्मन्त्रैः परि-
 पीवणादिप्रयं कुर्यात् ॥ तत्रायं प्रथमः ॥ इन्द्रस्य स्पूरसीति ॥ हे रज्जो त्वं
 सदोऽभिमानिदेवस्येन्द्रस्य सम्बन्धिनी सती स्पूरमि ग्रन्थिसिद्धयर्थं स्यूता भव-
 सि ॥ अथ द्वितीयः ॥ इन्द्रस्य ध्रुवोऽसीति ॥ हे ग्रन्थे त्वम् । इन्द्रसम्बन्धी भूत्वा
 स्थिरो भवसि ॥ अथ तृतीयः ॥ ऐन्द्रमसीति ॥ हे सदस्त्वम् इन्द्रसम्बन्धि भवसि ॥
 कात्यायनः ॥ हविर्धानापरान्तमुत्तरेणाम्नीध्रमम्भगारं निष्ठाप्य वैश्वदेवमसी-
 त्पालंभत इति ॥ हविर्धानमण्डपस्यापरान्तो वायव्यकोणस्तस्योत्तरभागे किञ्चि-
 द्दाम्नीध्रनामकमग्निस्थानं कृत्वा तस्य स्थानं कुर्यात् । हे आग्नीध्र, त्वं वैश्व-
 देवमसि सर्वदेवसंबन्धी भवसि ॥ ६ ॥ इति पञ्चमेऽध्याये सप्तमोऽनुवाकः ॥ ५ ॥ ७ ॥

सप्तमे सदोनिर्माणमन्त्रा उक्ताः ॥ अष्टमे धिष्ण्यानिर्माणमन्त्रा उच्यन्ते ॥
 कारपायनः ॥ धिष्ण्यानि निर्वपति विभूरसीति मतिमन्त्रमिति ॥ अग्नीनामाश्रय-
 भूता मृत्तिकया निर्मिता स्वल्पवेदिका धिष्ण्यानि इत्युच्यन्ते । चास्त्राले
 स्वातपा मृत्तिकया धिष्ण्यानि निर्वपेत् । तदाह तित्तिरिः ॥ चास्त्राला धिष्ण्या-
 नुवपतीति ॥ तत्रायं धिष्ण्यार्थः प्रथमो मन्त्रः ॥ विभूरसि प्रवाहण इति ॥ वि-
 भूशब्दप्रवाहणशब्दावाग्नीध्रधिष्ण्यस्य नामनो । ते वै दिनायान इति कप्वेन

भुत ऊनातिरिक्तस्येत्यादिको मन्त्रभागः । यद्यपि कात्यायनो, रौद्रेणेति स-
र्वमेत्युवाच, न न्यूनातिरिक्तस्येति तथापि रौद्रेणेत्यस्याङ्गस्योपलक्षणत्वाद्ना-
ऽतिरिक्तस्येत्यादिकः सर्वोऽपि मन्त्राणामुक्तानां शेष इति द्रष्टव्यम् ॥ पाठस्तु ॥
ऊनातिरिक्तस्य प्रतिष्ठा । अग्नयः सगराः सगरा स्य सगरेण नाम्ना रौद्रेणानी-
केन पात माग्नयः पिपृत माग्नयो नमो वोऽस्तु मा मा हिंसिष्टेति ॥ वि-
भ्रूसीत्यादिभिः प्रतिपादिता ये चिष्ण्वरूपा अग्नयस्ते सर्वे कर्मणि ऊनाति-
रिक्तस्य न्यूनातिरिक्तांशस्य प्रतिष्ठा स्थितिहेतवः संपूर्तिकारिणः । विहितस्यैकदे-
शस्य परित्यागे कर्म न्यूनं भवति । अधिकस्यापि कस्यचिदनुष्ठानेऽतिरिक्तं
भवति । तदुभयविधदोषपरिहारेण संपूर्तिमेतेऽग्नयः कुर्वन्तीत्येतेषां प्रतिष्ठा । ते
चाऽग्नयः सगराः समानस्तुतयः ॥ यस्तुताविति धातुः । सर्वेषां द्विनामत्वात् समान-
स्तुतित्वमाहे अग्नयः, यूषं सगरेण नाम्ना सगर इत्यनेन शब्देन सर्वे व्यवाह्रियमा-
णत्वात् सगराः स्य सगरशब्दाभिधेया भवथ । ते यूषम् अग्नयो रौद्रेणानीकेन
शत्रुविनाशकत्वादुग्रेण भवदीयेन मा पात मां रक्षत । हे अग्नयो, मा पिपृत
घनादिभिर्मा पूरयत । वो युष्मभ्यम् । नमो वोऽस्तु । नमस्कारो भवतु ।
मा मा हिंसिष्ट । अनुष्ठुतारं मां मा वधिष्ट ॥ ५ ॥ इति पञ्चमाध्यायेऽष्टमो-
ऽनुवाकः ॥ ५ ॥ ८ ॥

बलमपि । तस्मै वरुणं तुभ्यं इदं हुतमस्तु । शालामुखीयो योऽग्निर्धश्च त-
स्याग्नेः समीपे स्थापितः सोमस्तदुभयमाम्नीघ्रादिप्रदेशेषु नीत्वा पश्चादग्नी-
पोमीयपशुरारन्ध्रन्यः । ततः सोमं नेतुं तद्वादिश्यासावाज्याहुतिर्हुता ॥ का-
त्यायनः ॥ जुषाणो अप्तुरिति द्वितीयामिति ॥ जुहोतीत्यनुवर्तते ॥ पाठस्तु ॥
जुषाणो अप्तुराज्यस्य वेतु स्वाहेति ॥ हे सोम, त्वं जुषाणोऽस्मात् प्रीतिमान्
रससामदर्शनापाप्तुरल्पदेहः सन्नाज्यस्य वेतु आज्यं पिव, तदेवेदं हुतमस्तु ॥
॥ १ ॥ कात्यायनः ॥ अग्नं नयेति वाचयतीति ॥ पाठस्तु ॥ अग्ने नय
सुपथा राये अस्मान् विश्वानि देव वयुनानि विद्वान् । युयोध्यस्मज्जुहुराण-
मेनो भूयिष्ठा ते नमउक्तिं विधेमिति ॥ हे अग्ने, हे देव, विश्वानि वयु-
नानि विद्वान् सर्वान्यार्गानमिजानानस्त्वस्माननुष्ठातृन् राये धनलाभाय सुपथा
नय क्षीमनमार्गेण प्रापय । जुहुराणं कुटिलं फलमतिवन्धकं यदेनः पापमस्ति
तव सर्वम् । अस्मद् युयुषे अनुष्ठातृभ्यः पृथक् कुरु । ते तुभ्यं भूयिष्ठाप्रतिश्र-
हुला नमउक्तिं नमस्कारविषया वाचं विधेम सम्पादयामः ॥ २ ॥ कात्या-
यनः ॥ उत्तरेण सद्गो हृत्वाग्नीध्रेऽग्निं निदधाति आवद्ग्रेणकशसोमपात्राणि
वाऽयं न इति जुहोतीति ॥ शालामुखीयमग्निं आवादीनि सदस उत्तरभागे
नीत्वाऽग्नीध्रपण्डये निधाय तत्रत्यो विष्णवगते ग्रावाज्येन जुहुयात् ॥ पाठ-
स्तु ॥ अयकोऽग्निर्धश्चिस्कुणोत्वयममृषः पुर एतु मभिन्दन् । अयं वाजं
जयतु वाजसाता अयं शत्रूजयतु जर्हृषाणः स्वाहेति ॥ अयमग्निर्नोऽस्माकं
वरिवो धनं कृणोतु करोतु । अयमेवाग्निर्मृषः सद्गामान् पुरः अग्रतः मभि-
न्दन् वैरिणो विदारयन्नेतु गच्छतु । अयमेवाग्निर्वाजसातौ सद्गामे बाजान्
शत्रुसम्यन्धीन्यज्ञान्यस्मभ्यं दातुं जयतु । ततोऽयमेवाग्निर्जर्हृषाणः अत्यर्थं
हृष्यन् शत्रून् जयतु ॥ ३ ॥ कात्यायनः ॥ उरुविष्ण इति जुहोतीति ॥
पूर्वमन्त्रेणाग्नीध्रीये होमः । अनेन स्वाहवनीये ॥ पाठस्तु ॥ उरु विष्णो
विक्रमस्त्रोरु क्षयाय नऋषि । धृतं धृतयोने पिव म म यज्ञपतिं तिर स्वाहेति ॥
हे विष्णो व्यापिभ्राह्मणीयास्मदनुग्रहार्थम् । उरु विक्रमस्व । शत्रुषु बहुलं
पराक्रमं कुरु । नोऽस्माकं क्षयाय निवासार्थम् उरु कृषि बहुपनाधिकं संपाद-
य । धृतेन उवालोद्भवाद् धृतयोनिः । हे धृतयोने, हूयमानमिदं धृतं पिव ।
यज्ञपतिं च यज्ञमान प्रतिर अतिशयेन वर्षय ॥ ४ ॥ कात्यायनः ॥ दक्षिणे-
ऽनसि कृष्णाजिनमास्तौर्यं तस्मिन् सोमं निदधाति देव सवितरिति ॥ दक्षिणे

शकटे कृष्णाजिनस्याऽऽस्तरणं कृत्वा तस्मिन् सोमं निदध्यात् ॥ पाठस्तु ॥
 देव सवितरेष ते सोमस्तः रक्षस्व मा त्वा दभञ्जिति ॥ हे मवितः, सर्वस्य प्रेरक
 देव, एष सोमस्ते तवार्पितः । तं तादृश सोमं रक्ष पालय । मा त्वा दभन्
 एवम्भूतस्य सोमस्य पातारं त्वाम् । असुरा मा हिंसिषुः ॥ कात्यायनः ॥
 एत स्वयिति विस्ज्योपतिष्ठत इति ॥ कृष्णाजिने स्थापितं कर्दं सोमं विस्-
 स्योपस्थानं कुर्यात् ॥ पाठस्तु ॥ एत एषं देव सोमदेवो देवाऽऽवगाः । इद-
 महं मनुष्यान्तसह रायस्योपेणेति ॥ हे सोमदेव, त्वं देवः सन् भवदीयान् देवान्
 एत इदानीयुपागाः । माप्नोऽसि । अहं मनुष्यो यजमानो मदीयान्मनुष्या-
 न्निदमिदानीं सह रायस्योपेण पश्चाद्भनेन सार्धं माप्नोऽस्मि ॥ कात्यायनः ॥
 स्वाहा निरिति निष्कुर्येति ॥ हविर्धानमण्डपाग्निर्येत्यर्थः ॥ पाठस्तु ॥ स्वाहा
 निर्वहणस्य पाशान्मुच्य इति ॥ स्वाहा सामरूपमग्नं देवेभ्यो दत्तमस्तु ।
 अग्नेन सोममदानेन अहं वरुणस्य पाशाग्निर्मुच्ये निर्मुक्तोऽस्मि ॥ कात्याय-
 नः ॥ अग्ने व्रतपा इत्याहवनीये समिपमाधापेति ॥ पाठस्तु ॥ अग्ने व्रतपा-
 स्त्वे व्रतपाः । या तव तनूर्मय्यभूदेपा सा त्वयि या मम तनूर्स्त्वय्यभूदिय-
 सा मयि । यथायथं नौ व्रतपते व्रताम्यन्तु मे दीक्षा दीक्षापतिरमस्तानु त-
 पस्तपस्पतिरिति ॥ हे अग्ने, व्रतपाः स्वभावतः सर्वेषां व्रतानां पालकोऽसि ।
 तस्मादिदानीमपि स्वमेव व्रतपाः । त्वं मदीयस्य व्रतस्य पालको, भवेति शे-
 पः । क्षात्रान्तरे तु त्वमित्येव पाठितम् । अग्ने व्रतपते त्वं व्रतानां पतिरसीति
 पूर्वप्राप्तप इत्यनुवाके यजमानोऽग्निशरीरस्वशरीरयोर्व्यत्ययं कृत्वा स्वकीयव्रत-
 पालनं मार्थयामाम् । इदानीं व्रतस्य पालितत्वात् तं व्यत्ययं परिहृत्य स्वशरीर-
 स्वीकाराभिप्रायेणाग्नेव्रतपाः—तव तनूर्त्वादिमन्त्रभावं पठतिहेअग्ने व्रतपालन-
 मार्थनकाले तव सम्बन्धिनी या तनूर्मय्यवस्थिता सैषा तनूरथ स्त्वय्यवतिष्ठताम् ।
 हे व्रतपते, हे व्रतपालकाग्ने, नौ व्रतानि आवयोः कर्माणि यथायथं स्वस्व-
 सम्बन्धमनतिक्रम्याऽवतिष्ठतामिति शेषः । अनुष्ठानरूपं व्रतं ममास्तु तःपालन-
 रूपं व्रतं तवस्तु इत्यर्थः । मे दीक्षा मदीया दीक्षां दीक्षार्थं नियमं दीक्षा-
 पतिर्दीक्षायाः पालकोऽग्निस्त्वमयंस्त अनुमतवानङ्गीकृतवानित्यर्थः । तपस्पति-
 स्तपसः पालकोऽग्निस्तपोऽस्तु मदीयं तपोऽनुमतवान् ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥
 इति पञ्चमाध्याये नवमोऽनुवाकः ॥ ५ ॥ ९ ॥

नवमे वैतर्जनहोमादिमन्त्रा उक्ताः ॥ दशमे यूपसंवादनमन्त्रा उच्य-

न्ते ॥ कात्यायनः ॥ गृहेषु यूपान्हुतिं जुहोति चतुर्हृदीतः स्तुवेणोरु विष्णु-
 वितीति ॥ स्वगृहेऽवस्थाय चतुर्वारं गृहीतमाज्यं स्तुवेण जुहुयात् । तेषां यूपा-
 हुतिः ॥ पाठस्तु ॥ चरु विष्णो विक्रमस्तोरु क्षयाय नस्कृधि । धृतं धृतपोने
 पिव म म यज्ञपतिं तिर स्वाहेति ॥ पूर्वानुवाके व्याख्यातः ॥ १ ॥ कात्यायनः ॥
 आज्यशेषमादाय तक्षा गच्छति । यूपमभिमृश्यत्यन्यानि तिम्राक् तिष्ठन्नाभिमन्त्र-
 यते इति ॥ यूपस्य तक्षणार्थं गत्वा यूपमभिमृशेदभिमन्त्रयेद्वा ॥ पाठस्तु ॥ अत्यन्यां
 ऽभगाद्यान्यां ऽहपागाम् । अर्वाक्त्वा परेभ्यः परोबरेभ्यः । तं स्वा जुपामहे देववनस्प
 ते देवयज्ञायै । देवास्त्वा देवयज्ञायै जुपन्तामिति ॥ वृक्षा द्विविधाः— यूपा
 अयूपाश्च । पलाशाखदिरादयो यूपाः । निम्बजम्बीरादयस्त्ययूपाः । हे पुरो-
 र्वति यूपवृक्ष, स्वत्तोऽन्यान्कोऽश्वयूप्यान्पि समप्रदेशजन्मादिलक्षणरहितानत्य-
 गाम् । अन्योऽस्त्वयूपाश्चोपागाम् । कीदृशम् अर्वाक् परेभ्यः उत्कृष्टेभ्यो लक्ष-
 णेभ्यः मत्तासन्नम् तल्लक्षणयुक्तमित्यर्थः । पुनः कीदृशम् । परोबरेभ्यः अ-
 त्यन्तनिकृष्टेभ्यो लक्षणैभ्यो दूरवर्तिनं तद्वहितिमित्यर्थः । किञ्च, हे वनस्पते,
 हे देव, तस्य पालक, दीप्यमानवृक्ष, तं तादृशं त्वां देवयज्ञायै देवयज्ञार्थं जुपा-
 महे वयं सेवामहे । देवा अपि देवयज्ञार्थं त्वां सेवन्ताम् ॥ कात्यायनः ॥ स्तुवे-
 णोपस्पृशति विष्णवे स्वेति ॥ हे यूपवृक्ष, त्वा त्वां विष्णवे यज्ञार्थमुपस्पृशामीति
 शेषः । पक्षो वै विष्णुरिति श्रुतेः ॥ २ ॥ ३ ॥ कात्यायनः ॥ ओषध इति
 कुशतरुणं तिरस्कृजेति ॥ यूपवृक्षस्य कुशमन्तर्द्धानं कुर्यात्, त्रायस्वेति मन्त्रशेषः ।
 हे ओषधे त्रायस्व मां स्वधितिभयाद्रक्ष ॥ कात्यायनः ॥ स्वधित इति परशुना
 महरतीति ॥ पाठस्तु ॥ स्वधिते मेनः हिंसीरिति ॥ हे स्वधिते, हे परशो, एवं
 यूपं मा हिंसीः मा बधीः ॥ कात्यायनः ॥ दिवं मा लेखीरिति पतन्तम-
 भिमन्त्रयत इति ॥ पाठस्तु ॥ दिवं मा लेखीरन्तरिक्षं ॥ हिंसीः पृथिव्या स-
 म्भवेति ॥ हे यूपवृक्ष, त्वं पतन् दिवं द्युलोकं मा लेखीः मा हिंसीः ॥ अन्तरिक्ष-
 लोकं च मा हिंसीः । पृथिव्या सम्भव सह सद्गतो भव । यूपस्य वज्ररूप-
 त्वाद् अतो लोकानां शान्तिराशास्यत इत्यभिप्रायः ॥ ४ ॥ कात्यायनः ॥
 अयं हि त्वेति शोधनमभिमन्त्रणशेषो वेति ॥ अनेन मन्त्रेण यूपं शोधयेत् ।
 पूर्वमन्त्रेण सहाभिमन्त्रयेद्वा ॥ पाठस्तु ॥ अयं हि त्वा स्वधितिस्तेति जानः
 मणिनाय मदते सौभगायेति ॥ हि यस्माद्, हे छिन्नवृक्ष, वेति जानस्तीक्ष्णो-
 ऽयं स्वधितिः कुठारस्त्वा त्वां मदते सौभगाय दर्शनीयत्वाय तिर्यक्क्षा-

खोच्छेदनेन मणिनाय प्रकृष्टं यूपत्वं प्रापयामास । ततस्तादृशेन त्वया छेदनाश्र-
भेतव्यम् ॥ कात्यायनः ॥ अतस्त्वमित्यामश्चने जुहोति यूपवच्चेति ॥ पाठ-
स्तु ॥ अतस्त्वं देव वनस्पते शतवल्शो विरोह सहस्रवल्शा वि वयः रुहेमेति ॥
हे दीप्यमान वनस्पते, त्वम् अतोऽस्मात् स्याणोः शतवल्शो बहुदुरः शत-
शाखो विरोह विशेषेण जायस्व । एवञ्च सहस्रवल्शाः पुत्रपौत्रादिभिर्वहुशाखो-
पेता विशेषेण रुहेम् । मजायेमहीति यजमानेनाशास्यत इत्यभिप्रायः ॥ ५ ॥
इति पञ्चमाध्याये दशमोऽनुवाकः ॥ ५ ॥ १० ॥

अथ विनियोगसंग्रहः—

अथ सौमिकवेद्यर्थमन्त्राणां प्रतिपादकं ॥

पञ्चमेऽध्याय एतस्मिन्ननुवाका दशोरिताः ॥ १ ॥

आतिथ्यादिस्तथा तानूनम्रमुत्तस्वेदिका ॥

तत्संस्कारा हविर्धानं ततश्चोपरि वा सदः ॥

धिष्यववैसर्जनं यूप इत्यर्था अनुवाक्याः ॥ २ ॥

इति श्रीमद्राजाऽधिराज-परमेश्वरवैदिकमार्गमन्त्रकश्रीवीरबुक्कमुपाल-
साम्राज्यधुरन्धरेण सायणाचार्येण विरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे काण्ड-
संहिताभाष्ये पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

अथ शुक्लयजुर्वेदकाण्वसंहितामाध्ये षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

यस्य निःश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ॥

निर्ममे तमहं बन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥ १ ॥

सौमिकवेदिप्रधाने पञ्चमेऽध्याये आतिथ्यामारभ्य यूपनिर्माणमन्त्रा उक्ताः ॥ अयाम्नीषोमीयपशुप्रधाने षष्ठे यूपसंस्कारमारभ्य सोमाभिषेद्योगपर्यन्ता मन्त्रा उच्यन्ते ॥ तत्रास्मिन् प्रथमानुवाके यूपसंस्कारमन्त्रा उच्यन्ते ॥ कात्यायनः ॥ देवस्य त्वेत्यभिषादाय यूपवटे परिलिखति इदमहमिति । यवोऽसीत्पथु यवानोप्य शोसत्यग्रमध्यमूलानि दिवेति प्रतिमन्त्रमवटे शेषमाप्तिञ्चति शुन्धन्तामिति । वशीपि माञ्चुदाञ्चि च प्रास्पति पितृपदनमसीति ॥ एतेषां मन्त्राणां पाठस्तु—

देवस्य त्वा सवितुः मसरेऽश्विनोर्वाहुभ्यां पूज्यो हस्ताभ्याम् । आददे नार्यसीदमहं रक्षसो ग्रीवाऽअपि कृन्तामि ॥ यवोऽसि यवस्मद्देवो यत्र पारासीः । दिवे त्वान्तरिक्षाय त्वा पृथिव्यै त्वा । शुन्धन्ताँल्लोकाः पितृपदनाः पितृपदनमसीति ॥ एते मन्त्राः पूर्वत्र औदुम्बरीविषये यथा व्याख्यातास्तद्वद्वाऽपि यूपविषये व्याख्यातव्याः ॥ १ ॥ कात्यायनः ॥ प्रथमं शकलं चाग्नेणीरसीति ॥ यूपवटे शकलं निक्षिपेदित्यर्थः ॥ पाठस्तु ॥ अग्नेणीरसि स्वावेश लभेतृणामेतस्य वित्तादधि त्वा स्यास्वतीति ॥ हे यूपशकल, स्वावेशः शोभन आवेशो युपावस्थितिलक्षणो यस्मिन् तादृशस्त्वम् । यूपस्य त्रयो नेतारः प्रथमशकलः स रुक्षपालश्चेति । तेषामूर्ध्वनेतृणां मध्ये अग्ने प्रथमं नीयत इत्यग्नेणीरसि । यूपस्य प्रथमावयवममृतो भवसीत्यर्थः । किञ्च, त्वा त्वा यस्माद् कर्मणि अध्वर्युरधिष्ठास्यति स्थापायिष्यति । त्वम् एतस्यैतद् कर्म विच्चाद् विद्धि ॥ कात्यायनः ॥ देवस्त्वेत्यनक्तीति ॥ यूपमिति शेषः ॥ पाठस्तु ॥ देवस्त्वा संहिता गन्धानाञ्छिति ॥ हे यूप, त्वा त्वा सवितो मेरको देवो मध्वा मधुरेणाज्येनानवतु ॥ कात्यायनः ॥ चपालमुभयतोऽङ्कं प्रतिमुञ्चति सुपिण्डाभ्य इतीति ॥ अपस्तादुपिष्ठादाज्येन सिक्तं यूपस्याग्नेऽवस्यापयेत् ॥ पाठस्तु ॥ सुपिण्डाभ्यस्त्वौपधीभ्य इति ॥ हे चपाल, त्वा त्वा सुपिण्डाभ्यः शोभनफलोपेताभ्यः औपधीभ्यो यूपस्याग्ने प्रतिमुञ्चामीनि शेषः ॥ कात्यायनः ॥ दिवमग्नेत्युच्छ्रयतीति ॥ उन्नतं कुर्यात् ॥ पाठस्तु ॥ दिवमग्नेणास्तृप्त

कुर्यादित्यर्थः ॥ कात्यायनः ॥ देवस्य त्वेति यूप इति ॥ परं षष्ठीयादिति
 शेषः ॥ पाठस्तु ॥ देवस्य त्वा सवितुः मत्सवेऽन्विनोर्बाहुभ्यां पूष्णो हस्ता-
 भ्याम् । अग्नीषोमाभ्यां जुष्टं नियुनग्मीति ॥ अग्नीषोमदेवताभ्यां जुष्टमभि-
 रुचितं परं नियुनग्मि परं वज्जामि शिष्टं व्याख्यातम् ॥ कात्यायनः ॥ अग्न्य-
 स्येति परं श्रोक्षणीभिः श्रोक्षतीति ॥ पाठस्तु ॥ अग्न्यस्त्वौपधीभ्यः श्रोक्षाम्यनु
 त्वा माता मन्यतापनुषितानुभ्राता सगर्भ्योऽनुसस्ता सयूध्यः । अग्नीषोमा-
 भ्यां त्वा जुष्ट श्रोक्षामीति ॥ हे पशो, त्वामक्षिरोपधीभिश्च श्रोक्षामि मेध्यं
 करोमि । दर्भैरपासुस्तृप्तादस्तपोपधीनामपि श्रोक्षणसाधनत्वम् । स्वमातृस्वी-
 कृताभ्यां तृणैर्दकाभ्यां पशोरुत्पन्नत्वात् तेनोमयेन युक्तमिति तिसिरिरप्या-
 ह ॥ अग्न्यस्त्वौपधीभ्यः श्रोक्षामीत्याह्वाज्यो ह्येष औपधीभ्यः सम्भवति यत्
 पथुरिति ॥ किञ्च, हे पशो, एवं श्रोक्षमाणं त्वा माता भूमिः अनुमन्यताम् ।
 तथा पिता धौरनुमन्यताम् । एतमुत्तरत्रानुमन्यतामिति मत्सर्कं सम्बध्यते ।
 भ्राता समानजन्मा सगर्भ्यः समानगर्भे उदरे भवः सोदरः सदैव व्याख्यात-
 त इति सखा सुहृत् । समानयूपे भवः सयूध्यः । अग्नीषोमाभ्याम् एवम्भूतं
 त्वां जुष्टमभिरुचितं श्रोक्षामि ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ कात्यायनः ॥ अपां पेरुरि-
 त्यास्य उपगृह्णातीति ॥ पशोर्मुखे उदकं ग्राहयेत् । असीति मन्त्रशेषः । हे
 पशो, त्वम् अपां पेरुरसि । पेरुः पानशीलः । उदकपानशीलो भवति ॥
 कात्यायनः ॥ आपो देवीरित्यघस्तादुपोक्षतीति ॥ पशोरपोभागं श्रोक्षयेत् ॥
 पाठस्तु ॥ आपो देवीः सद्गन्तु । स्वाच चित्सदेवहविरिति ॥ हे पशो, त्वाम्
 आपो देवीः अवूषाः देव्यः सद्गन्तु आस्वादयन्तु । स्वाच स्वकीयनया
 ग्रामं, चित् अतिस्नातु सत् । देवहविः । देवानामिव योग्यं हविर्मूषान् ।
 अग्न्यस्त्वेत्यतन्मन्त्रव्येषणावश्यमनुष्ठेयमिति । अतिचिराह । उपरिष्ठात् श्रोक्ष-
 त्युपरिष्ठादेवमेध्यं करोति पावयत्युत्तरत एवैनं मेध्यं करोत्यधस्तादुपोक्षति
 सर्वत एवैनं मेध्यं करोतीति ॥ ४ ॥ कात्यायनः ॥ उत्तराग्नारमाचार्यं परं
 पूर्वं समनक्ति । ललाटामश्रोणिषु ॥ न इति प्रतिमन्त्रमिति ॥ ललाटे ता-
 वदय मन्त्रः ॥ पाठस्तु ॥ सं ते प्राणो वातेन गच्छतामिति ॥ हे पशो ते तव
 प्राणो वातेन वायुना सगच्छताम् । अमयोरयं मन्त्रः ॥ समद्भानि यजत्रैरिति ॥
 असाद्यद्भानि यजत्रैर्यागैः सङ्गच्छताम् । श्रोण्योरयं मन्त्रः ॥ सं यजमान
 आदिशेति ॥ अथ यजमानो दीर्घेणाऽऽयुषा संगच्छताम् ॥ ५ ॥ कात्यायनः ॥

आहर शाखां समाहर यूपशकलमाहरत्युक्तोभौ जुहोते ताभ्यां पशोर्ललाटमुप-
स्पृशति धृतेनाक्ताविति ॥ अध्वर्युरितरं प्रति, पञ्चाशशाखां यूपशकल च स-
माहरेति ब्रूयात् । ततः समाहृतौ तावुभौ जुहाग्रभागे आउपेनाक्ताभ्यां ताभ्यां
पशोर्ललाटमुपस्पृशेत् ॥ पाठस्तु ॥ धृतेनाक्तौ पशुं त्रायेयामिति ॥ हे शाखे यूप-
शकल, युवामुभौ धृतेनाक्तौ सन्तौ पशुमेतं त्रायेथां पालयेथाम् ॥ ६ ॥ का-
त्यायनः ॥ रेवति यजमाने इति वाचयति ॥ पाठस्तु ॥ रेवति यजमाने प्रियं
वा आविश । उरोरन्तरिक्षात् नजूर्देवेन वातेन । अस्य हविषमन्ना यज स-
मस्य तन्वा भवेति ॥ रेवतीशब्दो धनवर्ती वाग्देवतामाचष्टे ॥ वाग् दे देवतेति
श्रुतिः । हे रेवति वाग्देवते, यजमानेऽस्मिन् प्रियमभिमेतं वाः धेहि । आविश
ज्ञानप्रदानेन यजमानं प्रावेश । हे रेवति, वातेन चायुना देवेन गन्तुः समान-
मीतिभूत्वा उरोर्विस्तीर्णादन्तरिक्षायजमानं गोपायेति शेषः । किञ्च, अस्य पशु-
लक्षणस्य हविषः तस्मा आत्मन्य यज आत्मना यजमानस्य पशोस्तन्वा दारीरेण
संभव । हे रेवति, यजमानरूपेण आत्मरूपेण पशुरूपेण च यजेत्पर्यः ॥ ७ ॥ का-
त्यायनः ॥ तुजमुपास्य वर्षो वर्षीयमीति ॥ निशमनीयस्य पशोर्भूमिस्पर्शपरि-
हारार्थमस्तादृभूमिं प्राक्षिपेत् ॥ पाठस्तु ॥ वर्षो वर्षीयसि यज्ञे यज्ञपतिं वा इति ॥
हे वर्षो, दृष्टिजन्ये तुजदेवते, वर्षीयसि विस्तीर्णतरे यज्ञे यज्ञपतिं यजमानं वाः ।
धेहि ॥ कात्यायनः ॥ स्वाहा देवेभ्य इति जुहोतीति ॥ पशुसङ्गपनात् मा-
क्तालीनोऽयं होमः ॥ कात्यायनः ॥ देवेभ्यः स्वाहा जुहोतीति ॥ मन्त्रयोर-
नयोः सत्यवर्षेयके पाठभेदस्य तात्पर्यं तित्तिरिसाह ॥ पुरस्तात् स्वाहाकृ-
तयो अन्ये देवा उपरिष्ठास्स्वाहाकृतयोऽन्ये स्वाहा देवेभ्यो देवेभ्यः स्वाहोति ॥
कात्यायनः ॥ नियोजनं चात्वाले प्रास्यति माहिर्मूरिति ॥ नितरां योजनं
निपोजनं धम्यनम् । तद्धेतुभूता रज्जुं चात्वाले प्राक्षिपेत् ॥ पाठस्तु ॥
माहिर्मूर्मा पृदाकुरिति ॥ हे रज्जो, स्वम् अहिः सर्पाकारो माभूर्मा भूयाः ।
पृदाकुरजगरोऽपि मा भूयाः ॥ ८ ॥ इति पष्ठाध्याये द्वितीयोऽनुवाकः ॥ २ ॥

द्वितीये पशुश्रवणदिमन्त्रा उक्ताः ॥ तृतीये सङ्गमपञ्चाख्यहविःसंस्कार-
मन्त्रा उच्यन्ते ॥ कात्यायनः ॥ पाक्षेजनहस्तां वाचयति नयक्रमस्त आ-
तनेतीति ॥ पादप्रक्षालने तु पशुश्रवणार्था आपः पाक्षेजनशब्देनोच्यन्ते । त-
दुदकधारणं पानं पाक्षेजनं, तद्धस्ते पस्याः पत्याः सा पाक्षेजनहस्ता । ताम्
ऋत्विग्यदासनमानयति तदानीमेव मन्त्रं वाचयेत् ॥ पाठस्तु ॥ नमस्त आताना-

ऽनर्वा मेहि । घृतस्यकुल्याउपक्रुतस्य पथ्या उपदेवीरापः शुद्धावोद्धुः सुपरिविष्टा
 देवेषु सुपरिविष्टा वयं परिवेष्टारो भूयास्मेति ॥ आसमन्तात्तन्मय इत्यातानो यज्ञः हे
 सादृशयज्ञ, ते तुभ्यं नमः । नमस्कारोऽस्तु । त्वम् अनर्वा शत्रुरहितः सन् मेहि
 समाप्तिपर्यन्तं प्रकर्षेणागच्छ । इमं मन्त्रभागं शत्रुरहिताधीमिति तित्तिरिराह ।
 अनर्वा मेहीत्याह भ्रातृव्यो वा अभ्रातृव्यापनुस्या इति ॥ घृतस्य कुल्याः
 घृतनदीः उपगच्छ । किञ्च, क्रुतस्य यज्ञस्य पथ्याः पथि भवास्ता नदीरूपमे-
 हीति सम्बन्धः । अत्र बहुघृतपाहुतमित्यभिप्रायः । एवं यज्ञं स्तुत्वेदानीमापः
 स्तूपन्ते । हे सुपरिविष्टाः पात्रेषु पूरिता देवीः । हे देव्य आपः, यूपं स्व-
 भावतः संस्कारतश्च शुद्धाः सत्पो देवेषु विषयभूतेषु पर्यु बोद्धुम् । वह माप-
 णे । वहर्ता देवेषु मध्येऽवस्थिताः परिवेष्टारस्तेषां देवानां परिवेषणकर्तारो भू-
 यास्म ॥ १ ॥ २ ॥ कात्यायनः ॥ पशोः प्राणान् शुन्यति पश्वी मुखनासिके
 चक्षुषी कर्णौ नाभि मेढ्रं पायुं पादान् संदृत्य वाचं ते शुन्यामीति प्रतिमन्त्र-
 मिति ॥ पशुसम्बन्धीनि प्राणस्थानानि मुखादिच्छिद्राणि पश्वी तचन्मन्त्रेण
 शोधयेत् । वाचं ते शुन्यामीत्यादि चरित्रांस्ते शुन्यामीत्यन्ता अष्टौ मन्त्राः ॥
 तेषां पाठस्तु ॥ वाचं ते शुन्यामि प्राणं ते शुन्यामि चक्षुस्ते शुन्यामि श्रोत्रं ते
 शुन्यामि मेढ्रं ते शुन्यामि पायुं ते शुन्यामि चरित्रांस्ते शुन्यामीति ॥ हे पशो,
 ते त्वं सन्निधिनी वाचं वागिन्द्रियं शुन्यामि । शुद्धं करोमि । तथा त्वदीयं पञ्च-
 द्वाक्षिकं प्राणं शुन्यामि । तथा चक्षुरिन्द्रियं, श्रोत्रेन्द्रियं, नाभेच्छिद्रं, गुह्येन्द्रियं,
 चरित्रान् चरणसाधनभूतान् पादान् । पश्वेष्वपि त्वदीयानि सर्वेन्द्रियाणि
 शुन्यामि ॥ ३ ॥ कात्यायनः ॥ शोषेण यजमानश्च शिरःप्रभृत्यभिषिञ्चतीति ॥
 पत्न्या पश्यवयवजातं येनोदेकेन शोधितं तेनोदकशोषेणाध्वर्युयजमानो पशोः
 शिरआद्यङ्गान्यनुक्रमेण सिञ्चेताम् । तदुच्यते ॥ कात्यायनः ॥ मनस्त इति शिर इति
 ॥ मनस्त आप्यायतामित्यनेन मन्त्रेण शिरः अनुसिञ्चेतामित्यर्थः ॥ पाठस्तु ॥
 मनस्त आप्यायतां वाक् त आप्यायतां प्राणस्त आप्यायतां चक्षुस्त आ-
 प्यायतां श्रोत्रं त आप्यायतामिति ॥ हे पशो, ते त्वदीयं मन आप्यायतां
 शान्पतु । एवं त्वदीयानि वाक्प्राणचक्षुःश्रोत्राणि शान्पन्त्वित्यर्थः ॥ का-
 त्यायनः ॥ यत्ने क्रूरमितक्रानीति ॥ मनःप्रभृतीनां मध्ये यान्यवशाद्यष्टान्य-
 क्रानि तान्यवसिञ्चेताम् ॥ पाठस्तु ॥ यत्ने क्रूरं यदास्थितं तत्त आप्याय-
 तां तत्ते निष्ठापतां तत्ते शुष्यस्विति ॥ हे पशो, ते यव यद् यन्मनमुखनिरोपादि-

कं क्रूरमस्माभिः कृतं, यच्च छेदादिकमास्थितं कर्तुमुपस्थितं तत् सर्वमाप्पा-
यतां शाम्यतु । किञ्च तत्सर्वं तत्र पृचायतां स्तोत्रं भवतु । तत्सर्वं शुद्धं भव-
तु ॥ कात्यायनः ॥ शमहोभ्य इति पश्चात् पशोर्निषिञ्चन इति । पशोर्जघन-
भागमध्वर्युयजमानौ अभिषिञ्चेताम् ॥ पाठस्तु ॥ शमहोभ्यः ॥ दिवसादि-
कालविशेषेभ्यः शं सुत्वमस्माकं पशोर्वा भूयादिति शेषः ॥ ४ ॥ कात्यायनः ॥
अग्रेण नाभिं तृणं निदध्यात्योपष्य इति ॥ नामेरग्रे दर्भतृणं निदध्यात् ।
प्रापस्वेति मन्त्रशेषः ॥ कात्यायनः ॥ स्वाधित इति प्रज्ञातयाभिनिधाय स्थितेति
॥ पूर्वमसिद्धां स्वाधितिं तृणस्पोपरिस्थापयित्वा तथा प्रसिद्धया स्वाधिसा नाभिं
लिभ्यात् ॥ पाठस्तु ॥ स्वाधिने मैत्रहिंसीरिति ॥ एनं पशुम् । अन्यन्मन्त्र-
द्वयेऽपि पूर्वमेव व्याख्यातम् ॥ कात्यायनः ॥ अग्रं सघ्ने कृत्वा दाक्षिणेन मूल-
मुभयतोऽनक्ति लोहितेन रक्षसामितीति ॥ यत् तृणं नाभेरग्रे स्थापितं
तस्य तृणस्याग्रं वामहस्तेन धृत्वा दाक्षिणहस्तेन मूलं धृत्वा अग्रमूलद्वये
छेदनाक्षिप्पन्नेन रक्तेनाज्ज्यात् । भागोऽसीति मन्त्रशेषः । हे लोहिताक्ततृण, त्वं
रक्षसां भागोऽसि ॥ कात्यायनः ॥ निरस्तमित्येषास्पतीति ॥ लोहिताक्ततृणं
परिलजेत् । रक्ष इति मन्त्रशेषः । यद्यन्नविघातकं रक्षोऽस्ति तन्निरस्तं परित्य-
क्तम् ॥ ५ ॥ कात्यायनः ॥ इदमहमित्यभितिष्ठतीति ॥ यजमान इति शेषः ।
परित्यक्तं तृणम् । अभित आक्रम्य यजमानस्तिष्ठेत् ॥ पाठस्तु ॥ इदमहं
रक्षोमितिष्ठामीदमहं रक्षोऽववाधे । इदमहं रक्षोऽध्वं तमो नयामीति । तृण-
रूपं रक्षः अध्वर्युणा निरस्तं, तदिदं रक्षः अहं यजमानोऽभिना पादेनाक्रम्य
तिष्ठामि । न केवलं स्थितिमात्रं, किन्तु अहम् इदं रक्षः अववाधे अवाचीनं
यथा भवति तथा नाशयामि । अहम् इदं रक्षः अयमम् अस्पन्तं निहृष्टं
तमो नयामि नरकं प्रापयामि ॥ ६ ॥ कात्यायनः ॥ वषामुत्तिष्ठ-वषाश्र-
पण्यौ प्रोर्णौति, धृतेन घ्रावापृथिवी इति । उदरदेशेऽवास्थितो वषारूपो यो
मौसविशेषः तां श्रपयतीति वषाश्रपणी वषामुदरदेशात् पृथक्कृत्य वषा-
सदृशतया वषाश्रपण्यवच्छादयेत् । प्रोर्णयामीति मन्त्रशेषः ॥ हे घ्रावापृथिवी
द्युलोकभुलोरुसदृश्यौ वषाश्रपण्यौ भवदीयस्वरूपं धृतेनाज्यसमानया वषया
प्रोर्णायामाच्छादयतम् ॥ कात्यायनः ॥ तृणाग्रं चाध्वर्युर्वायो वेरितीति ॥
अध्वर्युर्वर्हिषोऽग्रभागम् । आहवनीये प्रास्यतीति शेषः । तथा वौधायनोऽप्या-
ह ॥ आहवनीयस्यान्तिमेज्वज्जारेषु यैः प्रतितप्यमाना ये वर्हिषोऽग्रमुपास्य-

तीति ॥ स्तोकाणामिति मन्त्रशेषः । हे वायो वषायास्तोकाणां वषासम्बन्धिनां
संघातमिति शेषः । वेः दृष्टिं पितेत्यर्थः ॥ कात्यायनः ॥ वषां स्तुवेणाभि-
धारयति जुषाणो अग्निरितीति ॥ पाठस्तु ॥ जुषाणो अग्निराज्यस्य वेतु
स्वाहेति ॥ जुषाणः सेवमानः आहवनीयोऽग्निः, आज्यस्याज्यं वेतु पितु
स्वाहा हुतमस्तु ॥ कात्यायनः ॥ वषाश्रपण्यावनुमास्पति । मार्ची विशाली मती-
चीमितराः, स्वाहाकृतेज्मीति ॥ द्वयोः श्रपण्योर्मध्ये या विशाखा विविधशाखा
विगनशाखा वा तामाहवनीयस्य ग्राम्नाग इतरां मय्यग्नागे प्रक्षिपेत् । तयाच
घौषायनः । आहवनीये वषाश्रपणी प्रहरेत् । तथेति स्वाहोर्ध्वनभसं मारुतं गच्छ-
तामिति । मार्ची द्विशाला मतीचीप एकसूक्ष्माति ॥ पठस्तु ॥ स्वाहाकृते
ऊर्ध्वनभसं मारुतं गच्छतामिति ॥ हे वषाश्रपण्यौ, स्वाहाकृते स्वाहाकारेण
प्राप्ते युवाय । ऊर्ध्वनभसय । ऊर्ध्व नभः आकाशो यस्य तादृशं वायुं गच्छतं
प्राप्नुम ॥ ७ ॥ इति ऋषेऽध्याये तृतीयोऽनुवाकः ॥ ६ ॥ ३ ॥

तृतीयेऽनुवाके संज्ञपयश्चाख्यहविःसंस्कारमन्त्रा उक्ताः । चतुर्थे वसा-
होपो विधीयते ॥ कात्यायनः ॥ सं ते मन इति हृदयमभिधायेति ॥ हृदय-
मांसं पृषदाज्येनाभिधारयेत् ॥ पाठस्तु ॥ सं ते मनो मनसा सं गच्छताम् । स्वदी-
यः प्राणोऽपि देवानां प्राणेन संगच्छतामस्तु ॥ कात्यायनः ॥ रेळमीति व-
सां गृहीत्वेति ॥ मांसपाकमाण्डे स्थितमस्नेहात्मको द्रवविशेषो वसा, तां गृही-
यात् ॥ पाठस्तु ॥ रेळस्यग्निष्ट्वा श्रीणात्वापस्त्वा समरिणत् । वातस्य त्वा
भ्राज्ये पूष्णो रक्षा ऊष्मणो व्यधिषदिति ॥ हे वसे, त्वं रेळसि । रिपतिर्हि-
सार्थः । हिमिता भवति । तस्मादाहवनीयोऽभिस्त्वा श्रीणात्तु आश्रयतु स्वी-
करोतु । आपश्च त्वा समरिणत् सम्पक् प्राप्नुवन्तु । तव दोषो मा भूत् । हे
वसे त्वा दधीमीति शेषः । किमर्थं वातस्य वायोर्ध्राज्ये गत्ये, पूष्ण आदित्य-
स्य रक्ष्ये गत्ये । रंहतिर्गतिकर्मा । वाय्वादित्ययोरमतिहनगमनसिद्धयर्थं त्वां
दधामीत्यर्थः । ऊष्मणः ऊष्मान्तरितं यदर्थं त्वां गृह्णामीति । विशेषेणाधि-
पयेन सिद्धीति व्यधिषत् । बभारूपं हविः तयाविधं यवस्वित्यर्थः ॥ कात्या-
यनः ॥ मयुतमिति संयुजति पार्श्वेनेति ॥ पार्श्वेन तेन मांसेन मिश्रीकुप्यात् ।
पार्श्वेन वसादोमं मयीमीति श्रुत्यन्तरात् । द्वेष इति मन्त्रशेषः । द्विष अमीती ।
वषापार्श्वमीसयोः पारस्परं मिश्रणेन यदभिययास्ति वदुमयोः सकाशात् मयुतं

पृथग्भूतं भवतु ॥ १ ॥ २ ॥ कात्यायनः ॥ वसैकदेशं जुहोति घृतं घृतपावान्
 इतीति ॥ स्वीकृतायाः वसायाः एकभागं जुहुयात् ॥ पाठस्तु ॥ घृतं घृतपावान्
 पिबत वसां वसापावानः पिबत । अन्तरिक्षस्य हविरसि स्वाहेति ॥ हे घृत-
 पावानः । वा पाणि इत्यस्य रूपम् । घृतस्य पातार उपभोक्तारो यूयं घृतं
 द्रवरूपं हविः पिबत । हे वसायाः पातारो देवता अवत्सं वसारूपमिदं हविः
 पिबत । हे पशो, त्वम् अन्तरिक्षवासिनो देवगणस्य हविरसि ॥ ३ ॥ कात्या-
 यनः ॥ दिशो व्याघरयति दिश इति प्रतिमन्त्रमितीति ॥ जुहुयादित्यर्थः ॥
 पाठस्तु ॥ दिशः प्रदिश आदिशो विदिश उदिशो दिग्भ्यः स्वाहेति ॥
 वसाशेषेण सर्वाभ्यः प्राच्यादिदिग्भ्यो, दिश इत्यादिमन्त्रपट्टकेन होमं कुर्या-
 द् ॥ कात्यायनः ॥ ऐन्द्रः प्राण इति पशुं संमृजवीति ॥ पशुरूपं हविः संस्पृ-
 शेत् ॥ पाठस्तु ॥ ऐन्द्रः प्राणोऽअङ्गे अङ्गे निधीत ऐन्द्र उदानो अङ्गे अङ्गे नि-
 दीये । देव त्वष्टृभूरि तं सप्तमेतु सलक्ष्मा यद्विपुरुषं भवति । देवव्रायं तमवसे
 सखायोनुत्सामातापितरो मदंस्त्विति ॥ ऐन्द्रः इन्द्रमेवन्धी प्राणवायुः अङ्गे अङ्गे
 पशोः सर्वेष्वङ्गेषु निधीतो निहितः । तथा इन्द्रमेवन्धी उदानवायुः पशोः स-
 र्वेष्वङ्गेषु निसिन्नः । हे त्वष्टः, त्वष्टृनामक देव यत्पशोरङ्गजातं सलक्ष्म समान-
 लक्षणं सत् छेदने विपुरुषं सर्वतो व्यापितेजोरूपं भवति भवति । तत्सर्वं त-
 धानुग्रहेण भूरि बहव । अत्यंतं, समित्येकीभावे, एकीकृत्य समेतं संगच्छताम् ।
 हे पशो, देवव्रायंतं देवेषु गच्छन्तं त्वां सखाय इतरे पशवो मातापितरश्च
 अनुमदन्तु । हर्षं कुर्यान्तु । अवसे त्वन्मुखेन स्वर्गमाप्स्या स्वकुलं सर्वमवतु
 ॥ ४ ॥ ५ ॥ इति पष्ठाध्याये चतुर्थोऽनुवाकः ॥ ६ ॥ ४ ॥

चतुर्थे वसाहोममन्त्रा उक्ताः ॥ पञ्चमे शुद्धकाण्डेनोपपदुसंज्ञका होमा
 उच्यन्ते ॥ कात्यायनः ॥ शुद्धतृतीयस्य परिच्छेदमनुयाजेषु अनुसमुद्रं गच्छे-
 ति प्रतिमन्त्रं प्रतिवपट्टकारं हुत्वेति ॥ शुद्धकाण्डस्य तृतीयभागमेकादशधा ति-
 र्यक्छित्वा अनुयाजानामेकैकस्मिन् वपट्टकारे सति समुद्रं गच्छ स्वाहेति एत-
 दादिभिरग्निं वैश्वानरं गच्छ स्वाहेत्येवदन्तैरेकादशभिर्मन्त्रैरैकैकं शुद्धकाण्ड-
 मार्गं प्रतिप्रस्थात्वा जुहुयात् ॥ एतेषां पाठस्तु ॥ समुद्रं गच्छ स्वाहा देवं
 सवितारं गच्छ स्वाहा । अन्तरिक्षं गच्छ स्वाहा । मित्रावरुणौ गच्छ स्वाहा ।
 अहोरात्रे गच्छ स्वाहा छदाऽसि गच्छ स्वाहा । वावापृथिवी गच्छ स्वाहा
 सोमं गच्छ स्वाहा । यज्ञं गच्छ स्वाहा नभो दिव्यं गच्छ स्वाहा । अग्निं

वैश्वानरे गच्छ स्वाहेति ॥ हे हविस्त्वं समुद्रादिनामकान् देवान् गच्छ प्राप्तु-
 हि । सुहुतमस्तु ॥ कात्यायनः ॥ मनो इति सुखोपसर्जनमिति ॥ अथ यज्ञ-
 होमान्ते मुखमुपस्पृशेत् । हार्येतेति मन्त्रशेषः । हे समुद्रादिदेवताः, समुहहृदः
 सम्बन्धिहृदयात् हार्यं मे मदीय मनः यच्छ निवर्त्नीहि ॥ १ ॥ कात्यायनः ॥
 स्वसं जुहोनि दिवं ते धूम इतीति ॥ पाठस्तु ॥ दिवं ते धूमो गच्छत्वन्तरिक्षं
 ज्योतिः पृथिवीं मस्मना पृण स्वाहेति ॥ हे स्वरो, ते तव सम्बन्धी धूमो दिवं
 शुभ्रलोकं गच्छतु । तव मस्मना पृथिवीं शुभ्रलोकम् । आपृण समन्तात् पूर-
 य ॥ २ ॥ कात्यायनः ॥ शुष्कार्द्रसन्धौ हृदयशूलमुपगृहति । मापो मौप-
 धीरिति ॥ आलब्धस्य पशोः हृदयस्थमांसदानार्थं यः शूलो विहितः तं शु-
 ष्कार्द्रभूमदेशयोः सन्धौ निगूहेत् ॥ पाठस्तु ॥ मापो मौपधीर्हिंसीरिति ॥
 हे हृदयशूल, स्वम् । आपो देवता मा हिंसीः मा वधीः ॥ कात्यायनः ॥
 धाम्नो धाम्नः सुमित्रिया न इत्युपस्पृशन्त्यप इति ॥ आभ्यां मन्त्राभ्यां
 मार्जयेत् ॥ पाठस्तु ॥ धाम्नो धाम्नो राजस्ततो वरुण नो मुख । यदाहु-
 रभ्या इति वरुणेति क्षपामहे ततो वरुण नो मुख । सुमित्रिया न आप
 ओषधयः सन्तु दुर्मित्रियास्तस्यै सन्तु । योऽस्माद्वेष्टि यं च वर्षं द्विष्मः । इदमापः
 भवहत पत्किञ्च दुरितं मयि । यद्वाहमभिदुद्रोह यद्वाशेषऽज्जतानृतमिति ॥ हे
 राजन् वरुण धाम्नो धाम्नो यस्मात् त्वदीयपाशसमन्वितात् स्थानाद् वर्षं
 भीताः । ततस्तस्मात् स्थानाच्चः अस्मान् मुख मोक्ष । किञ्च, हे वरुण
 भरदाद्याः सर्वा देवता अप्रियाः अहन्तव्याः । पूजनीया इत्यर्थः । इति यदाहुः
 ब्रह्मवादिनो वदन्ति इत्येवं सति अस्माकमिष्टपरिहारार्थं वर्षं ता देवताः क्षा-
 पामहे । ततस्तस्मात् पापात्, हे वरुण, नः अस्माग्मुख । अन्वेदता ओषध-
 यश्च नोऽस्माकं सुमित्रियाः सन्तु । सुमित्रेषु शत्रूणाः भवन्तु । यः शत्रुरस्मान्
 द्वेष्टि यं च वर्षं द्विष्मः । द्वेषं कुर्मः । तस्माद्ब्रह्मात्मका ये शत्रवस्तेषाम् आपः
 ओषधयश्च नो दुर्मित्रियाः सन्तु । अभिषत्वेनावस्थिता भवन्तु । हे आपः, इदं
 पशुमंशपननिमित्तं पापं बहत अपनयत । पत्किञ्चिद् दुरितम् अभिशापा-
 दिरूपं पापं मयि स्थितं तदपनयत । वा अथवा यत्प्राणेष्वपि, अहमभि-
 दुद्रोह हिंसां कृतवानस्मि । उत वाऽहं यदनृतम् अनृतवादिनं यमपराधिनं क्षेपे
 मापं कृतवानस्मि । हे आपः, तदेतद्द्रोहादिकृतं पापम् अपनयत ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥
 इति षष्ठाध्याये पञ्चमोऽनुवाकः ॥ ६ ॥ ६ ॥

पञ्चमे मुदकाण्डहोमो वर्णिनः । एतावताग्नीषोमीयः पशुः समाप्तः । अथ
होमाभिषवोपयुक्तानां वसतीवरीसंज्ञकानाम् अपामुपादानं षष्ठेऽभिधीयते ॥
कात्यायनः ॥ वसतीवरीग्रहणं हविष्मतीरितीति ॥ सोमाभिषवणसाधनभूता
वसतीवरीसंज्ञका आपो गृहीयात् ॥ पाठस्तु ॥ हविष्मतीरिमा आपो हवि-
ष्मा आविवासति । हविष्मां देवो अध्वरो हविष्मां अस्तु सूर्य इति ॥ हवि-
ष्मान् हविषा संयुक्तो यजमानः हविष्मतीः हविषा सोमेन युक्ता इमा वस-
तीवरीः अपः आविवासति परिचरति । ततो देवो द्योतमानो अध्वरो यागो-
ऽपि स्ववारीरानिष्पत्यर्थं हविष्मान् भवतु । किञ्च सूर्योऽपि देवो यजमानस्य
फलदानाय स्वसंतृप्त्यर्थं हविष्मान् हविःसर्पन्नो भवतु ॥ १ ॥ कात्यायनः ॥
अग्नेर्व इति निदध्याति । शालाहार्यमपरेणेति ॥ नूतनगार्हपत्यस्य पश्चिमभागे
वसतीवरीसंज्ञका आपो निदध्यात् ॥ पाठस्तु ॥ अग्नेर्वोऽपन्नगृहस्य तदसि
सादयामीति ॥ हे वसतीवर्यो, वो युष्मान् अपन्नगृहस्य अविनश्वरगृहस्य शाला-
मुखीयाग्रेः तदसि समीपस्थाने सादयामि स्थापयामि ॥ कात्यायनः ॥ दक्षिण-
स्याष्टत्तरवेदिश्रोण्ये निदधातीन्द्राग्न्योरितीति ॥ शालामुखीयाग्रेः पश्चिम-
भागे स्थापिता वसतीवरीरादापोत्तरवेदेर्दक्षिणश्रोण्यां निदध्यात् । भाग-
धेयी स्थेति मन्त्रज्ञेयः । हे वसतीवर्यो, यूयम् इन्द्राग्न्योरिन्द्राग्नेदेवतयोर्भाग-
धेयीस्य भागधेयो भागरूपा भवथ ॥ कात्यायनः ॥ उत्तरस्यां पूर्ववग्भिन्ना-
वरुणयोरिति वेति ॥ दक्षिणश्रोण्यां स्थिता वसतीवरीः पुनरप्यादाय पूर्वमन्त्रेण
वाऽनेन मन्त्रेण वा उत्तरश्रोण्यां निदध्यात् । भागधेयी स्थेति मन्त्रज्ञेयः । हे
वसतीवरीसंज्ञका आपो, यूयं भिन्नावरुणदेवतयोर्भागरूपा भवथ ॥ कात्यायनः ॥
विश्वेषां देवानामित्याग्नीध्र इति ॥ उत्तरस्यां वसतीवरीः पुनरप्यादायाग्नीध्र-
मण्डपे निदध्यात् ॥ पाठस्तु ॥ विश्वेषां देवानां भागधेयी स्य । असूर्या उपसूर्ये
याभिर्वा सूर्यः सह ता नो हिन्वन्स्वध्वरमिति ॥ हे वसतीवर्यो, यूयं सर्वेषां देवा-
नां भागरूपा भवथ । इदानीमभिनयेन दर्शयन्नाह । याः मसिद्धाः अमृ-
ईदम्भूता वसतीवर्याख्या आपः उपसूर्ये सूर्यसमीपे स्थिताः । सूर्योऽपि ताभि-
राग्निः सह गच्छति । ता आपो नः अस्मदीयमध्वरं यज्ञं हिन्वन्तु प्रीणयन्तु ॥
॥ २ ॥ ३ ॥ इति षष्ठाध्याये षष्ठोऽनुवाकः ॥ ६ ॥ ६ ॥

षष्ठे सोमाभिषवार्थानां वसतीवरीणां ग्रहणमुक्तम् ॥ सप्तमेऽभिषोतव्य-
स्य सोमस्योपाहरणादिमन्त्रा उच्यन्ते ॥ कात्यायनः ॥ ईषान्तरेणाद्देसोमम-

सप्तमे सोमोपाहरणादिमन्त्रा उक्ताः ॥ अष्टमे सोमाभिषवोऽभिधीयते ॥
 कात्यायनः ॥ देवस्य त्वेसद्रिमादायेति ॥ अद्रिशब्देन सोमाभिषवहेतुः पापा-
 णोऽभिधीयते । तथादद्यात् ॥ पाठस्तु ॥ देवस्य त्वा सवितुः मसवेऽभिनो-
 र्बाहुभ्यां पूज्यो हस्ताभ्याम् । आददे रावासि गभीरमिममध्वरं कृषीन्द्राय
 सुपूतमम् । उत्तमेन पविनोर्जस्वन्तं मधुमन्तं पयस्वन्तमिति ॥ देवस्य त्वेत्पादिकं
 पूर्वं व्याख्यातम् । हे अभिषवसाधन पाषाण, त्वं रावा । रा दान इत्यस्य
 ऋष्याऽआहुतीनां दाक्षिणाणां च रावा दाता भवसि । ततः गम्भीरमिमं मदीय-
 मध्वरं यज्ञं कृषिं कुत । उत्तमेनोत्कृष्टेन पविना वज्रसदृशेन त्वया अहं सोम-
 मीदृशं करोमि । कीदृशम् । इन्द्रायेन्द्रार्थं सुपूतमम् । तकारलोपदृष्टान्दसो,
 दीर्घत्वम् । सुपूतु अभिषुततमम् ऊर्जस्वन्तं स्वादुत्वोपेतं पयस्वन्तं पयोविशेष-
 धन्तम् । एवं सोमं करोमीत्यर्थः ॥ कात्यायनः ॥ निग्राभ्यासु वाचयति नि-
 ग्राभ्या स्पेति ॥ अभिषोतव्यस्य सोमस्य तेचनीया आपो निग्राभ्या इत्यु-
 च्यन्ते । तासु शृण्वमाणसु यजमानं वाचयेत् ॥ पाठस्तु ॥ निग्राभ्या स्थ देव
 श्रुतास्तर्पयत मा । मनो मे तर्पयत वाचं मे तर्पयत चक्षुर्मे तर्पयत श्रोत्रं मे तर्प-
 यत । आत्मानं मे तर्पयत मर्जां मे तर्पयत पशून्मे तर्पयत गणान्मे तर्पयत
 गणामे मा वितृपन्ति ॥ हे आपो, यूयं निग्राह्या स्थ । अस्माभिर्नितरां ग्रहीत-
 व्या भवध । देवश्रुता देवेषु प्रख्याता यूयं मा मां तर्पयत मीतं कुतत ।
 हे आपो मदीयानि मनःमध्वीनि इन्द्रियाणि तर्पयत आत्मानं शरीरं मर्जां
 पुत्रादिसंपत्तिं पशून् गणान् मनुष्यसंघांश्च तर्पयत । मे मदीयगणा मनुष्य-
 संघा मा वितृपन् मदीयद्रव्यदानेन पुरिताः सन्तो विदुर्दृष्ट्या मा भूवन् ।
 अनुरक्तगणोऽहं भवेयमिति । यजमान आशास्त इत्यर्थः ॥ १ ॥ २ ॥ का-
 त्यायनः ॥ सोमं मिमीत इन्द्राय त्वा वसुमते रुद्रवते इति पञ्चकृत्वः प्रतिमन्त्र-
 मिति ॥ अभिषोतव्यस्य सोमस्येन्द्राय त्वेत्पादिभिः पञ्चमिर्मन्त्रैः पञ्चवारं
 यथा भवति तथा मानमियच्छां कुर्यात् ॥ तत्रायं प्रथमो मन्त्रः ॥ इन्द्राय त्वा
 वसुमते रुद्रवत इति ॥ हे सोम त्वा त्वाम् इन्द्रायेन्द्रार्थम् इमे । कीदृशायेन्द्राय
 वसुमते वसुसंज्ञकभ्रातःसवनदेवतावते । रुद्रवते रुद्रनामकमाध्यन्दिनसवनदेवता-
 वते ॥ अयं द्वितीयः ॥ इन्द्राय त्वादित्यवत इति ॥ आदित्यवते तृतीय-
 सवनदेवतावते इन्द्राय हे सोम त्वामिमे ॥ अयं तृतीयः ॥ इन्द्राय त्वाभिमातिष्ठ
 इति ॥ अभिमातिः शत्रुस्तं हन्ति इत्यभिमातिहा इन्द्रस्तस्यै, हे सोम, त्वामिमे ॥

अथ तुरीयः ॥ श्वेनाय स्वा सोममृत इति । श्वेनाय पसिरूपाय मायश्यात्मने
सोममृते सोमधारकाय । यद्वा, सोममृते सोमहने । हृग्रहोर्मश्छन्दसीति इका-
रस्य भकारः । तादृशायेन्द्राय, हे सोम, त्वामिमे ॥ अथ पञ्चमः ॥ अग्रे त्वा
रायस्पोपद इति ॥ रायस्पोपस्य धनपोपस्य दात्रे अग्रे । हे सोम त्वामि-
मे ॥ ३ ॥ कात्यायनः ॥ यत् इति मितालम्भनमिति ॥ इयत्तां कृतस्य सोम-
स्य संस्पर्शनं कुर्यात् ॥ पाठस्तु ॥ यत्ते सोम दिवि ज्योतिर्यत्पृथिव्यां यदु-
रान्तरिक्षे । तेनास्मै यजमानायोरु राये कृष्यपिदात्रे वोच इति ॥ हे सोम
त्रिषु लोकेषु ते त्वदीयं ज्योतिर्यदास्ते तेन ज्योतिषाऽस्मै यजमानाय राये
चतुर्थी तृतीयार्थे । राया धनेन समृद्धमुरु विस्तीर्णं स्थानं कृषि । किञ्च, अ-
धिकोऽयं यजमानो भवति । दात्रे वाचः कलमदायेन्द्राय ब्रूहि ॥ ४ ॥ का-
त्यायनः ॥ श्वात्रा श्वेत्यासिञ्जतीति ॥ पाठस्तु ॥ श्वात्रा स्थ वृत्रतुरो राधो-
गूर्ता अमृतस्य पत्नीः । ता देवीर्देवज्रेमं यज्ञं नयतोपहृताः सोमस्य पिबतेति ।
हे आपो, यूयमेवंविधाः स्य । किंविधाः । व्वात्राः कारिण्यः वृत्रतुरो वृत्रघा-
तिभ्यः । राधो धनमुद्गिरन्तीति राधोगूर्ता यनाभिरपिण्यः । अमृतस्य सोमस्य
पत्नीः पालयिष्यः । हे देवीर्देव्यः, आपः, तथाविधा यूयं देवत्रा देवान् मती-
मं यज्ञं नयत प्रापयत । किञ्च, यूयमुपहृताः अनुज्ञाताः सत्या सोमस्य सोमं
पिबत ॥ ५ ॥ कात्यायनः ॥ मा भेमेति महरतीति । अभिपुण्यवादित्यर्थः ॥
पाठस्तु ॥ मा भेमी संविकथा ऊर्जं यत्स्व धिपणे वीही सती वीज्येयामूर्जं
दधायाम् । पाप्मा हतो, न सोम इति । हे सोम, त्वं मा भेः मा भेयीः । मा संविकथाः
कम्पनं मा कृथाः । यतो देवतर्पणार्थमहं त्वामभिपुण्योमि । अत ऊर्जं यत्स्व
संधेहि । एवं सोमं मंत्रोध्येदानीं यावत्पृथिव्यौ संवोषयति । हे धिपणे धावा-
पृथिव्यौ युवां वीही सती । वीज्यशब्दो बृहद्रथनः । इदे सत्यावात्मान वीज्य-
येयां हृदीकुरुतम् । किञ्च, ऊर्जं रसं दधायाम् । अनेनैव अस्य स्तुतेन प्राण्या
यजमानस्य पाप्मा हतः, न तु सोमो हतः ॥ ६ ॥ कात्यायनः ॥ नि-
ग्राभं वाचयति होतृचपसेऽन्धानं शूनवधाय प्रागप्रागिवीति ॥ प्रागादिमन्त्रः
सोमग्रहणे तु निग्राभ इत्युच्यते । होतृचपसे सोमांशूनवस्थाप्यैतन्मन्त्रं यजमानं
वाचयेत् ॥ पाठस्तु ॥ प्रागप्रागुदगधराक् सर्वतस्त्या दिश आघावन्तु । अम्ब
निष्पारसमऽरीर्विदा । त्वमङ्ग मन्त्रः सितो देवः शविष्ठ मर्यम् । न त्वदन्पो
मघवन्नास्ति मर्दितेन्द्र ब्रवीमि ते वच इति ॥ हे सोम, त्वा त्वां प्रागादयो दिशः

सर्वतः सर्वस्मात् स्वस्वपदेशात् आधावन्तु । आभिमुख्येनागच्छन्तु । परस्परं
 किं भाषमाणा आधावन्तिर्वात । तदाह । हे अम्ब, हे मातर्निष्परस्वैः स्वैर्भागैः
 सोमं पूरयेति वदन्त्यः । किञ्च, एवंविधं सोमम् अरीः आगच्छन्त्यो दिशः
 संविदाम् । छान्दसं रूपम् । संविदन्तु सम्पन्नानन्तु । हे शविष्ठ, अतिशयेन बल-
 वन्निन्द्र देवो दीप्यमानस्त्वं मर्त्यं मनुष्यं यजमानं प्रशंसिषः प्रशंससि । हे मधवन्
 धनवन् इन्द्र, मर्दिता यजमानस्य सुखायिता त्वदन्यो नास्ति । अतोऽहं ते वच-
 स्त्वमेव सुखयिनेत्येवंरूपं त्वदीयं वचने ब्रवीमि ॥ ७ ॥ ८ ॥ इति षष्ठा-
 ऽध्यायेऽष्टमोऽनुवाकः ॥ ६ ॥ ८ ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तपोहार्दं निवारयन् ।

पुमर्थाश्चतुरो देवाद्विधातीर्थमहेश्वरः ॥

इति श्रीमद्राजाधिराज-परमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तक-श्रीवीरबुक्कमृपाल-
 साम्र ज्यधुरन्धरेण सायणाचार्येण विरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे काण्व-
 संहिताभाष्ये षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

अथ शुक्लयजुर्वेदकाण्वसंहिताभाष्ये सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

यस्य निःशसितं वेदा यो वेदेभ्योऽस्तितं जगत् ॥

निर्ममे तमहं वन्दे विद्यातीर्थमहेभ्यरम् ॥ १ ॥

पृष्ठाध्याये यूपसंस्कारादिसोमाभिषवपर्यन्ता मन्त्रा उक्ताः ॥ सप्तमे ग्रह-
ग्रहणमन्त्रा उच्यन्ते ॥ कात्यायनः ॥ उपांशुं गृह्णाति । वाचस्पतये देवो
देवेभ्यो मधुमतीरितीति । मन्त्रत्रयस्य मतीकोपादानात् तत्तैकैकेन मन्त्रेणो-
पांशुमेकैकवारं गृह्णीयात् ॥ पाठस्तु ॥ वाचस्पतये पवस्व वृष्णो अग्नुभ्यां
गमस्तिपूत इति ॥ हे सोम, पतये पालकदेवार्थं वृष्णः वर्पितुस्तव सम्बन्धि-
भ्यामग्नुभ्यां गमस्तिपूतः । अध्वर्युषु बाहुभ्यां पूतः सन् वाचःसम्बन्धिता
मन्त्रेण पवस्व शुद्धो भव ॥ अथ द्वितीयः ॥ देवो देवेभ्यः पवस्व येषां
भागोऽस्तीति ॥ हे सोम, त्वं येषां देवानाम्भागो भवसि तेभ्यो देवेभ्यो देवो
दीप्यमानः सन् पवस्व ॥ अथ तृतीयः ॥ मधुमतीर्न इपस्कृषीति । हे सोम
त्वं नोऽस्मदीयानीषोऽन्नानि मधुमतीः सुधुरसोपेतानि कृषि कुरु ॥ १ ॥
कात्यायनः ॥ पच इत्याचान् सोमे निदधानीति ॥ स्वीकृतान् तानंशून् सोमे
स्थापयेत् ॥ पाठस्तु ॥ यत्ते सोमादाभ्यं नाम जागृवि तस्मै ते सोम
सोमाय स्वाहेति ॥ हे सोम, ते तव अदाभ्यम् आर्दित्यं जागृवि जागरणशीलं
यन्नामास्ति । हे सोम, तस्मै तन्नामवते तुभ्यं सोमाय स्वाहा दत्तमस्तु ॥ का-
त्यायनः ॥ स्वाहेत्युक्तोर्वन्तरिक्षमिति निष्क्रमणमिति ॥ स्वाहेत्येतदक्षरद्वय-
मुक्त्वा निष्क्रमेत् ॥ पाठस्तु ॥ स्वाहोर्वन्तरिक्षमभ्येपीति । उरु विस्तीर्णम-
न्तरिक्षमभ्येभ्यनुगच्छामि ॥ कात्यायनः ॥ स्वांकृत इति हुत्वा पात्रमुप-
माह्वेति । होमं कृत्वा पात्रोपमार्जनं कुर्यात् ॥ पाठस्तु ॥ स्वांकृतोऽसि
विश्वेभ्य इन्द्रियेभ्यो दिव्येभ्यः । पार्थिवेभ्यः । मनस्त्वाप्लु स्वाहा त्वा स्वभवः
सूर्यायेति ॥ हे प्राणरूपोपांशुग्रह, त्वं स्वांकृतोऽसि । मया स्वीकृतो भवसि ।
कीदृशाय देवजन्मानि च स्थितेभ्यः सर्वेभ्य इन्द्रियेभ्यो हिताय मनस्त्वा-
हं त्वामप्लु व्याभोतु । स्वभवः स्वयमुत्पन्नो यः प्राणः, हे उपांशुग्रह तादृग्-
रूपं त्वां घृहिः प्राणरूपायादित्याय स्वाहाकारेण जुहोमि । सूर्यस्य प्राणरूप-
त्वमायर्वणि कैरास्मात्तम । आदित्यो ह वै बाहः प्राण उदयत्येष ह्येनञ्चाक्षुषं
प्राणमतुष्टान् इति ॥ स्वांकृतशब्देन प्राणरूपस्य ग्रहस्य स्वाधीनत्वं

विवक्षितम् । दिव्यपार्थिवान्द्राभ्यां च जन्मद्वयं विवक्षितमिति तिसिरि-
 दर्शयति ॥ स्वां कृतांऽसीत्याह । प्राणमेव समन्वत । विश्वेभ्यस्त्वेन्द्रियेभ्यो देवेभ्यः
 पार्थिवेभ्य इत्याहोमयेष्वेव देवमनुष्येषु प्राणान् दधातीति ॥ कात्या-
 यनः ॥ प्रथमे परिधावुत्तानं पाणिं प्राणपमार्ष्टिं देवेभ्यस्त्वेतीति ॥ पश्चिम-
 भागेऽवस्थितो यः परिधिस्तस्मिन् पाणिमूर्ध्नाभिमुखं कृत्वा प्रागभिमुखं
 यथा भवति तथोपमार्जनं कुर्यात् ॥ पाठस्तु ॥ देवेभ्यस्त्वा मरीचिषेभ्य इति ॥
 हे लेप, स्वां मरीचिषेभ्यः मरीचिचालकेभ्यो देवेभ्यः परिधौ मार्ष्टि ॥ का-
 त्यायनः ॥ वासजरोबाहुषु श्लिष्टमंगुमभिचरन् जुहुयात् ॥ देवांश्चावितीति
 वस्त्रोरुषाहपु यः सोमांशुः संश्लिष्टस्तमभिचरन् जुहुयात् ॥ पाठस्तु ॥ देवांश्चो
 यस्मै स्वेळे । तत्सत्पुपरिप्लुता भज्जेन हतोऽसौ फडिति ॥ हे देवांश्चो दीप्य-
 मानसोमांशो यस्मै वषाय स्वामीळे ईमिरध्येषणाकर्मा । स्वां मार्थयाभि ।
 तद्वयकर्म सत्यमस्तीति शेषः । उपरिप्लुता, प्लुततिर्गत्वर्थः । उपर्यागतेन भज्जेन
 आमर्देन, असाविति देवदत्तादिनामनिर्देशः । असौ द्वेष्यो हतो निहतः, फट्
 विशीर्णो भवेत् । अफला विघ्नरुण इति धातोः क्लिबन्तस्य फडित्येतद् रूपम् ।
 छन्दसि बलपारभेदः । अभिचारे स्वीकारस्य स्थाने फडिति प्रयुज्यते ।
 वपद् पश्ये फडुभ्यादे हुं द्वेष्ये पौष्टिके स्वधेति वचनात् ॥ कात्यायनः ॥
 प्राणाय त्वेति पात्रासादनुमिति ॥ स्तरस्य यस्मिन् दक्षिणप्रदेशे पूर्वमुपांशुपात्रं
 स्थापितम् इदानीं तत्रैव स्थापयेत् । हे उपांशुपात्र, प्राणदेवतासंतोषार्थं स्वा-
 मासादयामीति शेषः ॥ कात्यायनः ॥ उपांशुसवनं पाणिना प्रमृज्योदध्यां
 व्यानाय त्वेति ॥ उपांशुसवनार्थं येन पापाणेन सोमोऽभिपुतः स उपांशु-
 सवनः । तं पाणिना प्रमार्जनं कृत्वा उदगभिमुखं यथा भवति तथाऽऽसा-
 दयेत् । हे उपांशुसवन, व्यानदेवतार्थं स्वामासादयामीति ॥ २ ॥ ३ ॥ इति
 सप्तमाध्याये प्रथमोऽनुवाकः ॥ १ ॥

प्रथमोऽनुवाके उपांशुग्रहार्थं मन्त्रा उक्ताः ॥ द्वितीयेन्तर्यामग्रहार्थं मन्त्रा
 उच्यन्ते ॥ कात्यायनः ॥ उदितेऽन्तर्यामग्रहण उपयाम गृहीत इत्युपांशु वदतीति ॥
 सूर्योदयादुत्तरकाले अन्तर्यामग्रहं गृहीयात् उपांशुग्रहे येन मन्त्रेण यद् कर्मानुष्ठि-
 तम् अन्तर्यामग्रहणानन्तरं तेन मन्त्रेण तत्कर्मानुतिष्ठेत् ॥ पाठस्तु ॥ उपयाम गृहीतो-
 ऽस्त्यन्तर्यच्छ मघवन् पाहि सोमम् । उरुष्य रायो वेपो यजस्वेति । अन्तस्ते द्यावा-
 श्विती दधान्यन्तर्दधाम्युर्वन्तरितम् । सजूर्वेभिरवरैः परैश्चान्तर्यामे मघ-

घनं मादयस्वेति ॥ उपयामपथीत्युपयामो ग्रहस्तेन गृह्यते । उपयामगृहीतः ।
 हे सोमरस, त्वं तादृशो भवसि । हे मघवन्, घनवज्रिन्द्र, त्वं तादृशं ग्रहपात्रम् ।
 अन्तर्यञ्च-वायुभ्योऽन्तर्धानं व्यवधानं यथा भवति तथा नियमय । ततः सोमं
 पालय । तथा रापो भनानि अवोरुष्य आभिमुख्येनागत्य रस इपोऽन्नानि
 पजस्व देहि । ते तवानुग्रहात् धावापृथिवी धावापृथिव्यौ अन्तर्दधामि
 व्यवधायिके करोमि । किञ्च, उरु विस्तीर्णमन्तरिक्षम् अन्तर्दधामि । हे मघव-
 जिन्द्र अवरेः सर्वदेवैः सज्जः समानग्रीतिमुक्ताः सधन्तर्धामे ग्रहे मादयस्व स
 त्वं दृष्टुं सधन्त्यानपि इष्ये ॥ स्वाहाकारमुक्ता निष्क्रामेत् ॥ स्वाहोर्वन्तरिक्ष-
 मन्वेमि इत्ययं पूर्व व्याख्यातः । अथ होमं कृत्वा पार्श्वं प्रगृह्यात् ॥ पाठ-
 स्तु ॥ स्वां कृतोऽसि विश्वेभ्य इन्द्रियेभ्यो दिवेभ्यः पार्थिवेभ्यः । मनस्त्वाप्यु
 स्वाहा त्वा स्वभवाः सूर्यायेति ॥ पूर्ववद् व्याख्येयम् । अपरिधौ पाण्युपमा-
 र्जनमन्त्रो देवेभ्यस्त्वा मरीचिभ्य इति । पूर्ववद् व्याख्यातः ॥ कात्पायनः ॥
 उदानाय त्वेति पात्रासादनमिति ॥ अन्तर्धामग्रहः पूर्वस्मिन् स्थाने स्थितः ।
 इदानीं तस्मिन्नेवासादयेत् ॥ हे अन्तर्धामग्रह, त्वामुदानदेवतासन्तोपार्धमासा-
 दयामीति शेषः ॥ १ ॥ २ ॥ इति सप्तमाध्याये द्वितीयोऽनुवाकः ॥ ७ ॥ २ ॥

द्वितीयेऽन्तर्धामग्रह उक्तः ॥ तृतीये ऐन्द्रवायवग्रहे उच्यते ॥ कात्पायनः ॥
 ऐन्द्रवायवं गृह्णात्यावायवितीति ॥ ऐन्द्रवायवग्रहे वायुदेवतार्थं सोमं गृह्णीयात् ॥
 पाठस्तु ॥ आवापो भूय शुचिपा उपतः सहस्रं ते नियुतो विश्ववार । उपो
 ते अन्वो मघमयामि यस्य देव दधिपे पूर्वपेयं वायवे त्वेति ॥ हे वापो, त्वम्
 आगत्य भूय ग्रहानलंकुरु । हे शुचिपाः, पवित्रस्य सोमस्य पातः, नोऽस्मानु-
 पागच्छ । हे विश्ववार, विश्वव्यापक, ते तव, सहस्रं ते नियुतः । नियुत इति
 वापोरश्वस्य नाम । अश्वानां सहस्रं तवास्ति । त्वदीयम् अश्वसहस्रं नितरां
 युतः । ते अन्वः अश्वं मर्धं मदनीयम्, उपो उप अपायि उपगमयामि पूर्व-
 पेयं प्रथमं वपट्कारलक्षणं प्रथमं पानीयं भानं, हे देव, दधिपे धारयसि ।
 वायवे त्वेति । देवता देवाः । वायवे त्वा गृह्णामीति शेषः । उप समीपं गम-
 यामीत्यन्वयः । हे सोमरस, त्वां वायुदेवतायै गृह्णातीति शेषः ॥ १ ॥ का-
 त्पायनः ॥ अपगृह्य पुनरिन्द्रवायु इतीति ॥ पूर्वमैन्द्रवायवग्रहे वायुदेवताकं
 सोमं गृहीत्वा इदानीं तस्मिन्नेव ग्रहे इन्द्रवायुदेवताकं गृह्णीयादिति शेषः ॥
 पाठस्तु ॥ इन्द्रवायु इमे सुता उप पयोभिरागतम् । इन्द्रवो वासुशान्ति हि ।

उपयामगृहीतोऽसि वायव इन्द्रवायुभ्यां त्वैव ते योनिः सजोपोभ्यां त्वेति ॥
 हे इन्द्रवायू युष्मदर्थम् इमे सोमाः सुताः अभिपुताः । वां पयोभिरेतैः सोमरस-
 रूपैरन्नैर्निमित्तरूपैरुप समीपे आगतम् आगच्छतम् । हि वस्मादिन्द्रवः सोम-
 रसा वाम उदन्ति । कामयन्ते । तस्मादागच्छतमिति पूर्ववदन्वयः । हे सोम-
 रस, त्वम् उपयामग्रहेण गृहीतो भवसि । वायवे वायुदेवतार्थमिन्द्रवायुभ्याम्
 इन्द्रवायुदेवतार्थे त्वां गृह्णामीति शेषः । हे पात्र स्वरस्यैकदेशस्तथोनिस्तव
 स्थानम् । अतोऽत्र सजोपोभ्यां समानम्रीतिभ्यामिन्द्रवायुभ्यां त्वां सादया-
 मीति शेषः । द्विदशग्रहाणां मध्य ऐन्द्रवायवग्रहस्य प्राथम्यं वारता एषा
 यदैन्द्रवायव इत्यादिवाक्यजातेन तित्तिरिणा बहुधा मपश्चितम् ॥ २ ॥ इति
 सप्तमाध्याये तृतीयोऽनुवाकः ॥ ७ ॥ ३ ॥

तृतीये ऐन्द्रवायवग्रह उक्ते ॥ चतुर्थे मैत्रावरुणग्रह उच्यते ॥ कात्या-
 यनः ॥ मैत्रावरुणमयं त्वामितीति ॥ मित्रावरुणदेवतार्थं पात्रे सोमं गृह्णीया-
 द् ॥ पाठस्तु ॥ अयं वा मित्रावरुणा सुतः सोम ऋतावृषा । ममेदिह श्रुत-
 हवम् । उपयामगृहीतोऽसि मित्रावरुणाभ्यां त्वेति ॥ हे ऋतावृषा यज्ञस्य
 धर्मज्ञी-मित्रावरुणौ वां युवयोरप्याय अयं सोमा सुतः । पस्मावभिपुनस्त-
 स्मादिहास्मिन् यज्ञे ममेव यजमानानां मध्ये ममेव हवमाहानं श्रुतं पुन-
 र्भृशुतम् । हे सोमरस, त्वं मैत्रावरुणग्रहपात्रेण गृहीतो भवसि, त्वां मित्रावरुण-
 देवताभ्यां गृह्णामीति शेषः ॥ १ ॥ कात्यायनः ॥ पयसा श्रीणात्पेनं कुशा-
 प्रन्तद्धार्य राधा वयमित्येवं सर्वत्र श्रयणेप्सिति ॥ मैत्रावरुणग्रहपात्रे कुशाद्वय-
 ष्यवधानं कृत्वा तत्रस्थं सोमरसं क्षीरेण मिश्रीकुर्यात् । एवं यत्र यत्र श्रयणानि
 सन्ति तेषु सर्वेष्वेवं कुर्यादित्यर्थः ॥ पाठस्तु ॥ राधा वयं सप्तवारतो
 मदेम हृषेत् देवा यवसेन गावः । तां धेनुं मित्रावरुणापुत्रां विशवाहा घत्त-
 वनपस्फुरन्तीम् । एष ते योनिर्ऋतायुभ्यां त्वेति ॥ देवा इन्द्रादयो हव्येन
 हविषा यथा हव्यन्ति गावो यवसेन यथा हव्यन्ति । तथा ययं राधा धनेन
 समर्वाः सम्भक्ताः । वन पण सम्भक्तावित्यस्य रूपम् । घनसंपन्नाः सन्तो
 मदेम हृष्टाः स्याम । हे मित्रावरुणौ, वां युवां नोऽस्मभ्यं विशवाहा सर्वदा, तां
 तयामृतां धेनुं घत्तं दत्तम् । कीदृशीम् । अनपस्फुरन्तीं तां धेनुमित्यर्थः ।
 ऋतायुभ्यां गन्धर्विच्छत्यां मित्रावरुणाभ्यां, स्पष्टमन्वत् ॥

एहीतस्य सोमरसस्य क्षीरमेतन्नं, मित्रं देव अनुवाञ्छत्यादिवाक्यजातेन तित्तिरिणा

सृष्टीकृतम् ॥ २ ॥ इति सप्तमाध्याये चतुर्योऽनुवाकः ॥ ७ ॥ ४ ॥ ॥
 । चतुर्थे मैत्रावरुणग्रह उक्तः ॥ पञ्चमे आश्विनग्रह उच्यते ॥ कात्यायनः ॥
 या वामित्याश्विनमिति ॥ गृह्णीयादिति शेषः ॥ पाठस्तु ॥ यावां कशा मधु-
 मत्यश्विना सूनृतावती । तथा यज्ञं मिमिक्षन् ॥ उपवामगृहीतोऽस्मद्विभ्यर्षं
 त्वैपते योनिर्माध्वीभ्यां त्वेति ॥ हे अश्विना, अश्विनौ देवौ, नार्धुवयोर्मा कशा ।
 कशेति वाङ्नाम । या वाग् मधुमती मधुमत्स तद्वती ॥ मधुम्राक्षणोऽपनिपत्यक्षमा-
 युक्ता, सूनृतावती मियवचनोपेता, तथा वाचाऽस्मदीयं यज्ञं मिमिक्षतं से-
 क्षुमिच्छतं निष्पादयतमित्यर्थः । माध्वीभ्यां मधुम्राक्षणं यावदश्विनावधीमेते
 ताभ्यामाश्विभ्यां त्वां सोमं सादयामि । शिष्टं स्पष्टम् ॥ १ ॥ इति सप्तमाध्याये
 पञ्चयोऽनुवाकः ॥ ७ ॥ ५ ॥

पञ्चमे आश्विनग्रह उक्तः ॥ षष्ठे शुक्रग्रह उच्यते ॥ कात्यायनः ॥ शुक्र
 तं मन्त्रयेति ॥ शुक्रग्रहं गृह्णीयात् ॥ पाठस्तु—
 तं मन्त्रया पूर्वया विजयेयथा ज्येष्ठतानि बर्हिषदस्त्वं विदम् । मतीचीनं वृजतं
 दोहने धुनिमारुह्य जयन्तमनु यासु वर्धसे । उपवामगृहीतोऽसि ऋण्डाय त्वा ।
 एष ते योनिर्वार ता पाहीति । मन्त्रयेत्पादौ यामत्यय उपमार्थः । हे इन्द्र, त्वां
 मन्त्राः पुरातना भृन्वादयो यथाऽस्तुवन् । पूर्वया पूर्वं साध्यादयो यथा ।
 विजयेयथा विजये ऋण्यः ऋषिपुत्रा वा । इमथा इदानीन्तना जना यथा । तथा
 वयं त्वां स्तुम इत्यर्थः । कीदृशमिदं ज्येष्ठतामिह । स्वार्थं तातिमत्ययः बर्हिषदं
 पागे सन्निहितत्वेन तिष्ठन्तम् । स्वर्धिर्न यज्ञमानाय दातव्यं स्वर्गं वेत्तीति स्व-
 र्धितं तम् । हे इन्द्र, यस्त्व मतीचीनं मतिगमनमस्मत्पतिकूल वृजनं वर्जनीयम् ।
 आलस्याश्रद्धादिकं दोहते रिक्तीकरोषि विनाशयसि तादृशं त्वां स्तुमः ।
 यासु क्रियासु धुनिं त्वदनुग्रहात् शशुं कम्पयन्तम् आशुं सिप्रकारिणं जयन्तं
 सम्पगनुष्ठानेन यजमानान्तराण्यतिशयानम् एनं यजमानम् अनु सोमयानेन
 स्तुत्या वर्धयसे । तासु क्रियासु तामिन्द्रं स्तुमः । हे शुक्रग्रह, त्वमुपवामगृहीतो-
 ऽसि शुक्रपुत्राय षण्डनामकाय त्वां गृह्णामि । एष अरपदेशः तव स्थानं, त्वं
 यजमानस्य धीरतां पाहि । कर्मयूतत्वं च पालय ॥ कात्यायनः ॥ शुक्रामन्वि-
 भ्यां च चरतः ॥ शुक्रेणाध्वर्युर्मन्यना मतिमस्याता प्रोक्षितामोक्षितौ यूप-
 शकलावादापाविधानं प्रोक्षिताभ्यामवमार्जनममोक्षित्वाभ्यामिति ॥ शुक्रामन्वि-
 ग्रहाभ्यां यथाक्रमेणाध्वर्युर्मतिमस्यातारावनुतिष्ठेताम् । तत्प्रकारं ब्रूयते,

प्रोक्षिताभ्यां द्वाभ्यां यूपशकलाभ्यां सह प्रोक्षणरहितौ द्वौ यूपशकलौ स्वी-
 कृत्य यथाक्रमेण तपोऽग्रहयोः प्रोक्षिताभ्यां शकलाभ्याम् आच्छादनं कृत्वा
 अप्रोक्षिताभ्यां शकलाभ्याम् अपामार्जनं कुर्यात्तत्र शुक्रग्रहस्यापामार्जनमन्त्रः
 कात्यायनेन विनियुष्यते ॥ अपमृष्टः पण्ड-इत्यध्वर्युरिति ॥ अध्वर्युः पूर्वमु-
 क्तेन प्रोक्षितशकलेनाच्छादनं कृत्वा अप्रोक्षितशकलेनापमृज्यात् । पण्डनाम-
 कोऽमृष्टपुरोहितः शुक्रपुत्रोऽपमृष्टः । अपामार्जनीकृतः ॥ कात्यायनः ॥ देव-
 स्वेति निष्क्रामितो यथालिङ्गमिति ॥ अध्वर्युप्रतिप्रस्थातारौ यथाक्रमेण
 शुक्रमन्थीत्येतत्तद्गृहवाचकमन्त्रलिङ्गमनतिक्रम्य निर्गच्छेताम् । तत्र शुक्रपद-
 वाचकमन्त्रपाठः ॥ देवास्त्वा शुक्रपाः मणयन्त्विति । शुक्रनामकग्रहस्य सोमं
 पिबन्तीति शुक्रपाः देवाः । हे शुक्रग्रह, त्वां मणयन्तु यजमानस्यानं प्रापयन्तु ॥
 कात्यायनः ॥ अपरेणोत्तरवेदिमरत्नी सन्धाचोत्तरवेदिश्रोण्यां निघत्तो वि-
 सृजन्तौ दक्षिणस्यामध्वर्युत्तरस्यां प्रतिप्रस्थाता अनाघृष्टासीतीति ॥ अध्वर्यु-
 प्रतिप्रस्थाताराभ्युत्तरवेदेः पश्चिमभागे अरन्त्याः संमेलनं कृत्वा ततस्तयोर्विस-
 र्जनकुर्वन्तौ यथाक्रमेणोत्तरश्रोण्योरुपगोऽग्रहस्यापनं कुर्याताम् । अनाघृष्टा
 अनुपहंसिता भवति ॥ कात्यायनः ॥ सुवीर इति दक्षिणं यूपदेशं गच्छत्य-
 ऽध्वर्युरितीति ॥ अध्वर्युर्यूपस्य दक्षिणप्रदेशं गच्छेत् ॥ पाठस्तु ॥ सुवीरो वीरान्
 मजनयन् परीक्षिभिरायस्वोपेण यजमानमिति ॥ हे शुक्र, त्वं सुवीरः
 शोभनशौर्योपेतः सन् वीरान् यजमानस्य शौर्योपेतान् मृत्वादीन् मजनयन्
 उत्पादयन् रायस्वोपेण धनस्य पुष्ट्या यजमानमभिलक्ष्य परीहि परितो गच्छ
 ॥ कात्यायनः ॥ अपरेण यूपम् अरत्नी सन्धत्तः सञ्जग्मान इति यथालिङ्ग-
 मिति ॥ यूपस्य पश्चिमभागे अध्वर्युप्रतिप्रस्थातारौ तत्तद्ग्रहवाचकपदलिङ्गमन-
 तिक्रम्यारत्नयोः सन्धानं कुर्याताम् ॥ तत्राध्वर्युमन्त्रपाठः ॥ संजग्मानो
 दिवापृथिव्या शुक्रः शुक्रशोचिपेति ॥ शुक्रनामको ग्रहः शुलोकभूलोकाभ्यां
 संजग्मानः सङ्गच्छमानः शुक्रशोचिषा शुद्धदीप्त्या यूपं चिभर्तीति शेषः ॥
 कात्यायनः ॥ निरस्तः पण्ड इत्यध्वर्युरिति ॥ अध्वर्युरप्रोक्षितं यूपशकलं
 निरस्येत् । पण्डनामकः शुक्रपुत्रोऽमृष्टपुरोहितो निरस्तः यज्ञाद् वाहीर्नक्षितः ॥
 कात्यायनः ॥ शुक्रस्याधिष्ठानमध्वर्युरिति ॥ अध्वर्युराहवनीये प्रोक्षितं यूपश-
 कलं मक्षिपेत् । अवीति मन्त्रशेषः ॥ १ ॥ २ ॥ कात्यायनः ॥ अञ्चिन्नस्येति
 जमित्येति ॥ अध्वर्युः शकलप्रक्षेपानन्तरं जपेत् ॥ पाठस्तु ॥ अञ्चिन्नस्य ते

देव सोम सुवीर्यस्य रायस्योपस्य दादितारः स्यामेति ॥ हे दीप्यमान सोम,
अच्छिन्नस्याऽनवस्त्राण्डतस्य ते तव दादितारः स्याम । देवतासन्तुष्ट्यर्थं भूयो
भूयो दातारो भवेम ॥ कात्पायनः ॥ उभयतो यूपं मत्पङ्कमुखौ मत्पङ्कमुखौ
जुहतः । सा प्रथमेत्यध्वर्युः प्रथममेति ॥ अध्वर्युमतिप्रस्थातारौ यूपस्थोभय-
पार्श्वयोः पश्चिमाऽभिमुखौ स्थित्वा जुहुयाताम् । तन्नाध्वर्युः प्रथमं जुहुयात्
॥ पाठस्तु ॥ सा प्रथमा सःस्कृतिर्विश्ववारा स प्रथमो वरुणो मित्रोऽग्निः ।
॥ प्रथमो बृहस्पतिश्चिकित्वाऽस्तस्मा इन्द्राय सुतयाजुहोत स्वाहेति ॥

यस्येन्द्रस्य या संस्कृतिः समीचीना कृतिर्विश्ववारा सैवैर्देवैर्वरणीया सा प्रथमा
देवानां मध्ये मुख्यया स प्रथमो मुख्यः ॥ एवेन्द्रवरुणमित्राग्रमयः चिकित्वा नृ-
चेतनाविशेषवान् बृहस्पतिरापि स एवेन्द्र एव । हे ऋत्विजस्तस्मै तादृशोद्गाय
सुतमभिषुतं सोममभिमुख्येन जुहुत स्वाहाकारेण होमं कुरुत ॥ कात्पायनः ॥
वृषन्विति जपतीति ॥ होमानन्तरं जपेत् ॥ पाठस्तु ॥ वृषन्तु होवा मघोर्यत्
स्विष्टं यत् सुभृतं यत्स्वाहेति ॥ मघोर्मधुरोपेतस्य सोमस्य यद्रसरूपं द्रव्यं स्विष्टं
सुष्टुपेक्षितं यत् सुभृतं सुष्टु सम्भृतं यत् स्वाहाकृतं तादृशं रसरूपं द्रव्यं दृष्ट्वा होवा
यष्टुया देवतास्तृप्यन्तु ॥ ३ ॥ ४ ॥ इति सप्तमाध्याये षष्ठोऽनुवाकः ॥ ७ ॥ ६ ॥

षष्ठे श्रुक्रग्रह उक्तः ॥ सप्तमेऽनुवाके मन्थिग्रह उच्यते ॥ कात्पायनः ॥
मन्थिनमयं वेन इतीति ॥ मन्थिग्रहं गृहीयात् ॥ पाठस्तु ॥ अयं वेनश्चोदयत्
पृथिनगर्भा ज्योतिर्जरायू रजसो विमाने । इममपाऽसद्रूपं सूर्यस्य शिष्टं न
विमा मतिभीरिहन्ति उपयामगृहीतोऽसि मर्काय त्वेति ॥ अपमितीन्द्रो नि-
दिश्यते । वेनः कान्तोऽभीष्टः । विनि कान्तावित्पस्माद्धातोस्तपन्नत्वात् ।
पृथिनरादित्यस्तस्य गर्भमुना आपः । तथाचान्यत्र प्रज्जोत्तराभ्यामपमर्थः श्रूय-
ते ॥ केमा आपो अनिमिषन्तो यदितो यान्ति सम्प्रीति प्रजनः ॥ आपः सूर्ये
समाहिता अभ्राण्ययः प्रपद्यन्त इत्युच्यते ॥ अयं वेनः पृथिनगर्भाश्च उदयन्
आपो वर्षतीत्यर्थः । कीदृशोऽयं ज्योतिर्जरायुः विद्युलक्षण तेजो जरायुवद्वेष्टनं
पस्यासौ ज्योतिर्जरायुः । कुत्र स्थितः । रजसो विमाने रजस उदकस्य विमाने
निर्माणस्याने अन्तरिक्षे अवस्थितः । अपां सूर्ये गर्भीमात्रः कथं सम्पन्न इति
चेत् । अत्रोच्यते । विमा मेधाविनः ऋत्विजः अपां सूर्यस्य च सद्रूपे निमित्त-
भूते सति इमपिन्द्रं शिष्टं न । स्तनन्वयन्तं शिष्टमिव लालयन्तम् । मातिभि-
र्मन्त्रमाहितामिराहुतिभिर्लिहन्ति यजन्तीत्यर्थः ॥ आहुतिदेवताभिरिमा आपो नी-

यन्ते । एतदेवाभिषेत्थ श्रूयते ॥ भूमिं पर्जन्या जिन्वन्ति दिवं जिन्वन्त्यग्नय इति ॥
 हे सोमरस, स्वयम् । उपयामगृहीतोऽसि । उपयामयतीत्युपयामो ग्रहस्त्वेन गृहीतो
 भवसि।मर्कः शुक्रपुत्रोऽसुरपुरोहितस्तस्मै त्वां गृह्णामीति शेषः ॥ १ ॥ कात्यायनः ॥
 सकतुभिः श्रीणाःस्येने मनोनयोऽप्यतीति ॥ एनं मन्थिग्रहं यवमयैः पिष्टैर्मिश्री-
 कुर्यात् ॥ पाठस्तु ॥ मनोनयेषु हवनेषु तिम्रं विषः शच्या वनुषो द्रवन्ता । आपः
 शर्पाभिस्तुविचृम्णोऽस्या श्रीणीतादिर्वा गमस्तौ । एष ते योनिः प्रजाः
 पाहीति ॥ विषश्चितो येषाविनोऽप्यर्यवो, येषु हवनेषु सोमयागेषु शस्या क-
 र्मणा निमित्तभूतेन मनोनय इव तिम्रं तीक्ष्णं क्षिप्रं व्याप्नुवन्ति । तथा हे
 शुक्रमन्थिनौ, द्रवन्तौ गच्छन्तौ युवां वनुषो युष्मदीयं होमं व्याप्नुयः । तेषु
 होमेषु कर्तव्येषु यः तुविचृम्णो बहुधनयुक्तो बहुदक्षिणोपेतोऽस्ति । अस्य
 गमस्तौ इस्ते स्थितस्य मन्थिग्रहस्य आदिर्वां प्रतिर्वां शर्पाभिः स्वाङ्गुलीभिः
 आश्रीणीत । आश्रयं कुर्वीत । हे मन्थिग्रह, ते तव एष प्रदेशः । प्रजाः पाहि
 यजमानसम्बन्धिनीः प्रजाः पालय ॥ कात्यायनः ॥ अपमृष्टो मर्क इति मति-
 मस्यातेति ॥ मोक्षितेन यूपशकलेनाज्जादनं कृत्वा अमोक्षितेन शकलेनापामार्जनं
 कुर्यात् । मर्कनामकोऽसुरपुरोहितोऽपार्जनीकृतः ॥ कात्यायनः ॥ देवास्त्वेतीति
 मतिमस्याता निष्क्रमेत् ॥ पाठस्तु ॥ देवास्त्वा मन्थिपाः प्रणयन्तिवति। हे मन्थिग्रह,
 त्वां, मन्थिग्रहं पिबन्तीति मन्थिपाः देवाः प्रणयन्तु । यजमानस्यानं मापयन्तु ।
 अनाधृष्टासीति मन्तो विनियोगपुरःसरं पूर्वं व्याख्यातः ॥ कात्यायनः ॥
 धुमजा इति मतिमस्याता यूपस्योत्तरमिति ॥ मतिमस्याता यूपस्योत्तरप्रदेशं
 गच्छेत् ॥ पाठस्तु ॥ धुमजाः प्रजाः प्रजनयन् परीक्षभिरायस्योपेण यजमान-
 मिति ॥ हे मन्थिग्रह, धुमजाः शोभनप्रजास्त्वं यजमानसम्बन्धिनीः प्रजाः प्रज-
 नयन् रायस्योपेण सह यजमानमागच्छ । अरत्नीसन्धाने विनियुक्तस्य मति-
 मस्यादृतसम्बन्धिनी मन्त्रस्य ॥ पाठस्तु ॥ सक्षग्मानो दिवा पृथिव्या मन्थी
 मन्थिशोचिपेति ॥ मन्थिनामको ग्रहो द्युलोकाम्बां सज्जगमानः सङ्गच्छमानः,
 मन्थिशोचिपा मन्थिनः स्वदीप्या यूयं विभर्तीति शेषः ॥ कात्यायनः ॥ निर-
 स्तो मर्क इति मतिमस्यातेति ॥ मतिमस्याता अमोक्षितं यूपशकलं निरस्पेत् ।
 मर्कनामकोऽसुरपुरोहितो निरस्तो निराकृतः ॥ कात्यायनः ॥ मन्थिन इति
 मतिमस्यातेति ॥ मतिमस्याता मोक्षितं यूपशकलाहवनीये प्रक्षिपेत् ॥ २ ॥ ३ ॥
 पाठस्तु ॥ अच्छिन्नस्य ते देव सोम मुवीर्यस्य रायस्योपस्य ददितारः स्यामेति ॥

पूर्ववद् व्याख्येयम् ॥ कात्यायनः ॥ तमनु प्रतिप्रस्थातेति ॥ प्रतिप्रस्थाता
तं होमं कुर्यान्मध्वर्युमनुष्ठत्य जुहुयात् ॥ पाठस्तु ॥ सा प्रथमा सस्कृति-
विश्ववारा स प्रथमो वरुणो मित्रोऽग्निः । स प्रथमो बृहस्पतिश्चक्रित्वाऽस्तस्मा
इन्द्राय सुतमाजुहोत स्वाहेति ॥ पूर्ववद् व्याख्येयम् ॥ कात्यायनः ॥ तृपन्त्विति
जपति ॥ तृपन्तु होत्रा मधोर्वस्त्रिष्टं यत्सुमृतं यत्स्वाहेति ॥ अपमपि व्याख्या-
ताः ॥ ४ ॥ ५ ॥ इति सप्तमाध्याये सप्तमोऽनुवाकः ॥ ७ ॥ ७ ॥)

सप्तमेऽनुवाके मन्विग्रह उक्तः ॥ अष्टमे आग्रयण उच्यते ॥ कात्यायनः ॥
आग्रयणं द्वयोर्द्वारयोः ये देवास्त इतीति ॥ धाराद्वये क्षरति सति आग्रयण-
नामकं ग्रहं सृष्टीयात् ॥ पाठस्तु ॥ ये देवासो दिव्येकादश स्य पृथिव्या-
मध्येकादशस्य । अप्सुक्षितो महिनैकादश स्य ते देवासो यज्ञमिमं जुपन्वम् ।
उपयामगृहीतोऽस्याग्रयणोऽसि स्वाग्रयणः । पाहि यज्ञं पाहि यज्ञपतिम् ।
विष्णुस्त्वामिन्द्रियेण पातु विष्णुं त्वं पाह्यमिसवनानि पाहीति ॥ हे देवास्तः
देवाः, ये यूयं दिवि शुद्धोके पाहिनेति त्रिषु स्थानेषु सम्बद्धपते । महिना
महिम्ना स्वस्वमाहात्म्येन एकादश स्य एकादशसंख्याका भवथ । तथा पृथि-
व्यामपि एकादश स्य एकादशसंख्याका भवथ । तथाऽप्सुक्षित अन्तरिक्षे
निवसय एकादशसंख्याका भवथ । ते सर्वे देवा यूयं यज्ञं यजमानीयमिममा-
ग्रयणग्रहं जुपन्वम् । हे आग्रयणग्रह, त्वम् उपयामेव वात्रेण स्वीकृतो भवति ।
आग्रयणोऽसि । आग्रयणनामा भवति । सुष्ठु अग्रं श्रेष्ठ्यं तस्य मापकः ।
स्वाग्रयण, सादृश, त्वं यज्ञं पाहि रक्ष । यज्ञपतिं यजमानं च रक्ष । विष्णुः
यज्ञरूपी देव इन्द्रियेण स्वसामर्थ्येन त्वां पातु । त्वमपि सादृशं विष्णुं पालय ।
अभितः मातरादीनि सवनानि पालय ॥ कात्यायनः ॥ त्रिर्द्विष्टुस सोमः
पवत इतीति ॥ द्विष्टुस इत्यत्र जपेदिति शेषः ॥ पाठस्तु ॥ सोमः पवते
सोमः पवते सोमः पवते अस्मै ब्रह्मणे पवतेऽस्मै सत्राय पवतेऽस्मै सुन्वते यज-
मानाय पवते । इष ऊर्जे पवतेऽद्भ्य ओषधीभ्यः पवते द्यावापृथिवीभ्यां पवते
सुमृताय पवते ब्रह्मवर्चसाय पवते । दिव्येभ्यस्त्वा देवेभ्य एष ते योनिर्विश्वे-
भ्यस्त्वा देवेभ्य इति ॥ सोमः पवते । पवतिर्गन्तव्यः । सोमो गच्छति । सोमः
पवते इति त्रिराष्टचिरादरार्याः । अस्मै ब्रह्मणे ब्राह्मणजातिमीत्यर्थं पवते सोमो
गच्छति स्वकीये कर्मणि प्रवर्तत इत्यर्थः । तथा सत्रिजजातिमीत्यर्थं पवते ।
अस्मै सुन्वते सोमाभिपक्षं कुर्वते यजमानाय कर्ममीत्यर्थं पवते इषे अन्नाय

ऊर्जे रसाय च पवते । अज्जयो हृद्यर्थम्, ओषधीभ्यो व्रीहियवादिसिद्धयर्थं च पवते । द्यावापृथिवीभ्यां द्युलोकभूलोकप्रीणनार्थं पवते । किञ्चात्र बहुनोक्तेना सुभूताय सर्वेषां साधुभवनाय पवते । ब्रह्मवर्चसाय ब्राह्मणानां विशिष्टवर्चोऽभिष्टद्वयर्थं पवते । हे आग्रयणग्रह, त्वां सर्वदेवताप्रीत्यर्थं गृह्णामीति शेषः । एष स्वरमदेशस्तत्र स्थानम् । सर्वेभ्यो देवेभ्यस्त्वामासादयामीति शेषः ॥ १ ॥ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ इति सप्तमाध्यायेऽष्टमोऽनुवाकः ॥ ७ ॥ ८ ॥

अष्टमेऽनुवाके आग्रयणग्रह उक्तः ॥ नवमे उक्थ्यग्रह उच्यते ॥ कासायनः ॥ उक्थ्यमुपयामगृहीत इतीति ॥ उक्थ्यग्रहं गृह्णीयात् ॥ पाठस्तु ॥ उपयामगृहीतोऽसीन्द्राय त्वा बृहद्भते वषस्वत उक्थ्यायुवं गृह्णामि । यत्त इन्द्रबृहद्वपस्त्वस्मै त्वा विष्णवे त्वेष ते योनिरुवयेभ्यस्त्वा । देवेभ्यस्त्वा देवायुवं गृह्णामि यज्ञस्यायुषे मित्रावरुणाभ्यां त्वा देवायुवं गृह्णामि यज्ञस्यायुषे । इन्द्राय त्वा देवायुवं गृह्णामि यज्ञस्यायुषेऽग्निमिन्द्राग्निभ्यां त्वा देवायुवं गृह्णामि यज्ञस्यायुषे । इन्द्राय त्वा देवायुवं गृह्णामि यज्ञस्यायुषे इन्द्रावरुणाभ्यां त्वा देवायुवं गृह्णामि यज्ञस्यायुषे । इन्द्रावृहस्पतिभ्यां त्वा देवायुवं गृह्णामि यज्ञस्यायुषे । इन्द्राविष्णुभ्यां त्वा देवायुवं गृह्णामि यज्ञस्यायुषे इतीति ॥ हे सोम त्वमुपयामेन पात्रेण गृहीतो भवति । हे उक्थ्यग्रह, उक्थ्यायुवं शस्त्रं कामयत इत्युक्थ्यायुश्छान्दसो दीर्घः । तादृशं त्वामिन्द्राय गृह्णामि स्वीकरोमि । ईकी-हशायेन्द्राय बृहद्भते बृहत्सामवान् । बृहत्सामभियायेत्यर्थः । वषस्वते वषः सोमरूपमन्नं तद्भते । हे इन्द्र, यत्ते बृहदयो महदन्नं सोमरूपमस्ति तस्मै तत्पाना-ऽर्थं त्वां मार्थ्य इति शेषः । हे सोम, विष्णुदेवतार्थं त्वां गृह्णामि । एष स्वरमदेशः तत्र स्थानम् उक्थ्येभ्यस्त्वां सादयामि । देवेभ्यो देवानामर्थाय देवायुवं देवान् कामयमानं त्वां गृह्णामि । किमर्थं यज्ञस्यायुषे यज्ञस्य सम्पूर्ण-तया समाप्तिरायुर्थस्य च फलपर्यन्ततयाऽवस्थानं च आयुस्तस्मै त्वां गृह्णामी-त्यर्थः । मित्रादिदेवतार्थं देवायुवं त्वां गृह्णामि । शिष्टे स्पष्टम् ॥ १ ॥ २ ॥ इति सप्तमाध्याये नवमोऽनुवाकः ॥ ७ ॥ ९ ॥

नवमे उक्थ्यग्रह उक्तः ॥ दशमे ध्रुवग्रह उच्यते ॥ कासायनः ॥ ध्रुवं मूर्धानं दिवं इति ॥ ध्रुवनामकं ग्रहं गृह्णीयात् ॥ पाठस्तु ॥ मूर्धानं दिवं 'अरति' ण्यिण्या वैजाननरमृतऽव्याजातमग्निम् । कविऽसन्नाजमतिथिं जनाना-मासन्ना पात्रं जनयन्त देवाः । उपयामगृहीतोऽसि ध्रुवोऽसि ध्रुवक्षितिर्ध्रुवाणां

ध्रुव नमोऽच्युतानामच्युतसिचमः । एष ते योनिर्वैश्वानराय त्वेति ॥ ययं
 वैश्वानरनामक्रमर्जिनं स्तुम इति शेषः । कीदृशमग्निं दिवोर्मूर्धानं क्षिरोवद्भुक्त-
 मदेशे सूर्यरूपेणावस्थाय ध्रुलोकस्य भासकम् । अरतिं पृथिव्याः । रतिरूप-
 रतिस्तद्रहितम् । न हि पृथिव्या उपरि कदाचिदप्यग्निरूपरमते । किन्तु दाहक-
 षालकमकाशैः सर्वाननुसृष्ट्वा सर्वदा वर्तते । ऋते यज्ञनिमित्ते, आज्ञातम् ।
 आभिमुख्येनारण्योरूपम् । कवि स्वभक्ताननुग्रहीतुमाभिष्टं, सन्नाजं सम्पद्
 दीप्यमानम् । जनानां यजमानानामतिथिं हविर्भिः सत्कारयोग्यमासन्न = ईद-
 शस्याग्नेरास्ये मुक्ते होतुं देवाः पार्श्वं सोमग्रहरत्सरूपमाजनयन्त सर्वत एन्द्र-
 षापवादिस्थानेषूपस्थादितवन्तः । हे सोम, त्वमुपवामेन पात्रेण-गृहीतो भ-
 वसि । हे ग्रह, त्वं ग्रहनायकोऽसि । कीदृशस्त्वं ध्रुवसिचिः । -सि निवास-
 गत्तोः । स्थिरनिवासः । आर्बुद्वेदीक्षस्तनमवस्थानात् । ध्रुवाणामादित्य-
 स्यात्पदादीनां मध्ये ध्रुवतमः । अतिज्ञेयेन स्थिरः । अच्युतानां च्युतिरहितानां
 सरणशून्यानाम् च्युतसितीनामपि मध्ये अच्युतसिचमः । अच्युते सिपन्ति
 निषत्तन्तीत्यच्युतसितः । तेषां श्रेष्ठोऽसि । एष खरमदेशस्तवस्थानम् । वैश्वान-
 नराग्नये त्वां सादयामि ॥ १ ॥ २ ॥ कासायनः ॥ सर्वमासिञ्चतीति ॥
 ध्रुवपात्रस्थं सर्वं सोमं होतृचमतेऽवसिञ्चेत् ॥ पाठस्तु ॥ ध्रुवं ध्रुवेण मनसा वाचा
 सोममवनयामि । अथान इन्द्र इदृशोऽसपत्न्याः समनसस्करादिति ॥ ध्रुवैकैकाग्र्येण
 मनसा मन्त्रोच्चारणया वाचा ध्रुवं ध्रुवग्रेऽवस्थितं सोममवनयामि होतृचमसे-
 ऽवसिञ्चामि । अथानन्तरम् । इन्द्र इदिति । इन्द्र एव नोऽस्माकं विश्वः मजाः
 असपत्न्याः सपत्नरहिताः शत्रुशून्याः, समनसः स्थिरमनस्काश्च करतुं करोतु
 ॥ ३ ॥ इति सप्तमाध्याये दशमोऽनुवाकः ॥ ७ ॥ १० ॥ दशमेऽनुवाके ध्रुव-
 ग्रह उक्तः ॥ एकादशे विष्टर्षा होम उच्यते ॥ कासायनः ॥ यस्त इति वि-
 ष्टर्षा होमं जुह्वन्भव्युवेति ॥ प्रतिप्रस्थानुद्गात्रादिसहितोऽध्वर्युः केवलो वा
 विष्टर्षा होमं जुह्वयात् ॥ पाठस्तु ॥ यस्ते द्रष्टुं स्कन्दति यस्ते अ-शुर्वावच्युतो
 विष्टर्षा योरुपस्थात् । अध्वर्योवा परि वा यः पवित्रात्तं ते जुहोमि मनसा वषट्-
 कृतं स्वाहेति ॥ हे सोम, ते त्वदीयो यो द्रष्टो रतो रसैकदेशः स्कन्दति
 भ्रुमावन्पत्र वा पतति, ते त्वदीयो योऽशुः प्रावच्युतः प्राण्यः सकाशात्पतितः ।
 योऽविष्टर्षा योरविष्टर्षाफलकयोरुपस्थात् तत्तद्भात् पतितो योऽशुर्वाध्वर्योर्वा
 पवित्राद्वा परिस्कन्दति । मनसा वषट्कृतं ते दाहयं ते तव त्वदीयमयं स्वाहा-

कारेण जुहोमि ॥ कासापनः ॥ वेदितृणेऽध्वर्युरादत्ते भक्ष्यं तदश्नो गच्छन्
अन्यतरनृणं चात्वाले प्रास्थति देवानामितीति ॥ अध्वर्युर्वेद्यन्तर्गतं तृण-
द्वयं स्वीकृत्य बहिःपश्यानार्थं प्रतिमस्यावुदगात्रादितहितः प्रक्षीभूत उद-
ङ्मुखो भूत्वा तपोरेकं तृणं चात्वाले प्रसिषेत् ॥ पाठस्तु ॥ देवानामुत्क्रमण-
मसीति॥हे चात्वाले, यस्मादेवास्त्वरमकाशात् स्वर्गं गामुत्क्रामन्ति तस्मात् त्वं
देवानामुत्क्रमणमसि ॥१॥ इति सप्तमाध्याये एकादशोऽनुवाकः ॥७॥१॥

एकादशानुवाके विष्णोर् होम उक्तः । द्वादशे ऋतुग्रहा उच्यन्ते ॥ का-
सापनः ॥ ऋतुग्रहैः मचरतो द्रोणकलशावुपयामगृहीतोऽसि मधवे त्वेति ॥
द्वादशमतिमन्त्रमध्वर्योः पूर्वः पूर्वो मन्त्र उत्तर उत्तरः प्रतिमस्यातुरिति ॥
अध्वर्युः प्रतिमस्याता चोभौ ऋतुग्रहैर्द्वादशभिस्तुतिष्ठतः । उपयामेसादयो द्वादश
मन्त्राः । तत्र षट्सु मन्त्रयुग्मेषु पूर्वः पूर्वो मन्त्रोऽध्वर्योर् उत्तर उत्तरः प्रतिम-
स्यातुरिति मन्त्रविवेकः । तत्रायं त्रयमो मन्त्रः ॥ उपयामगृहीतोऽसि मधवे
त्वेति ॥ हे सोम, त्वम् उपयामयसीत्युपयामो ग्रहः । तेन गृहीतो मधसि त्वां
मधवे एतत्संज्ञकाय चैत्रमासाय त्वां गृह्णामि ॥ अथ द्वितीयः ॥ उपयामगृही-
तोऽसि माघमाय त्वेति ॥ वैशाखाय त्वां गृह्णामि ॥ अथ तृतीयः ॥ उपयाम-
गृहीतोऽसि शुक्राय त्वेति ॥ ज्येष्ठाभिषानिदेवतायै त्वां गृह्णामि ॥ अथ च-
तुर्थः ॥ उपयामगृहीतोऽसि शुचये त्वेति ॥ शुचये आपादमासाय त्वां गृह्णामि ॥ अथ पञ्चमो मन्त्रः ॥ उपयामगृहीतोऽसि नभसे त्वेति ॥ आषाढमासाय
त्वां गृह्णामि ॥ अथ षष्ठः ॥ उपयामगृहीतोऽसि नभस्याय त्वेति ॥ नभस्याय
एतत्संज्ञकाय भाद्रपदमासाय त्वां गृह्णामि ॥ अथ सप्तमः ॥ उपयामगृहीतोऽसीये
त्वेति ॥ आश्विपुष्यमासाय सोम त्वां गृह्णामि ॥ अथाष्टमः ॥ उपयामगृहीतो-
ऽस्यूर्जे त्वेति ॥ ऊर्जे एतन्नामकाय कार्तिकमासाय सोम त्वां गृह्णामि ॥ अथ
नवमः ॥ उपयामगृहीतोऽसि सहसे त्वेति ॥ सहसे मार्गशीर्षमासाय सोम त्वां
गृह्णामि ॥ अथ दशमः ॥ उपयामगृहीतोऽसि सहस्याय त्वेति ॥ सहस्यनाम्ने
पुष्यमासाय सोम त्वां गृह्णामि ॥ अथैकादशः ॥ उपयामगृहीतोऽसि तपसे
त्वेति ॥ तपःसंज्ञकाय माघमासाय सोम त्वां गृह्णामि ॥ अथ द्वादशः ॥ उ-
पयामगृहीतोऽसि तपस्याय त्वेति ॥ तपस्याय फाल्गुनमासाय सोम त्वां गृ-
ह्णामि ॥ कासापनः ॥ त्रयोदशं गृहीयादिच्छन्नुपयामगृहीतोऽस्यः सहस्रतपये
त्वेति ॥ त्रयोदशग्रहे अनुष्ठान्तुर्गदीच्छा स्याच्चाह अध्वर्युस्तु त्रयोदशग्रहं गृहीयात् ।

यदि नेच्छा स्यात्तर्हि न गृहीयादित्येच्छिको विकल्पः । अहसस्पतये । अह-
तेर्गतिकर्मणः सन्मस्यमान्तस्य रूपम् । अहसां गतीनां पतिस्रयोदशमासः
आदिभ्यगतिवशेन जायते । तस्मै, हे सोम, त्वम् उपयामेन पात्रेण पृहीतोऽसि ।
तादृशं त्वां गृह्णामीति शेषः ॥ १ ॥ इति सप्तमाध्याये द्वादशोऽनुवाकः ॥ ७ ॥ १२ ॥

द्वादशे ऋतुग्रहा उक्ताः । त्रयोदशोऽनुवाके ऐन्द्राग्नग्रह उच्यते ॥ का-
त्यायनः ॥ ऐन्द्राग्नें ग्रहं गृह्णाति । पतिमस्यातेन्द्राग्नी इतीति ॥ पतिमस्याता
इन्द्राग्निदेवताकं ग्रहं गृह्णीयात् ॥ पाठस्तु ॥ इन्द्राग्नी आगतं, सुतं गीर्भिर्नभो-
चरेण्यम् । अस्य पातं विपेषिता । उपयामपृहीतोऽसिन्द्राग्निभ्यां त्वैष ते
योनिरेन्द्राग्निभ्यां त्वेति ॥ हे इन्द्राग्नी, युवां सुतमभिपुतं सोमं प्रसागतमा-
गच्छतम् । कीदृशं सोमं, गीर्भिः स्तुतिरूपाभिर्वाग्भिर्भुक्तमिति शेषः । नभो
ममः स्थितैः स्वर्गतिवासिभिर्देवैर्वरेण्यं प्रार्थनीयम् । अस्य सोमस्य सम्बन्धिनं
स्वकीयमंशं पातम् । युवां पिबतम् ॥ कीदृशौ विद्याऽस्मद्बुद्धयेपितौ भार्धि-
तौ । हे सोम, उपयामेन ग्रहेण पृहीतो भवति । हे ग्रह, इन्द्राग्निभ्यां त्वां
गृह्णामि । एष सूरः तव स्थानम् । इन्द्राग्निभ्यां त्वां सादयामि ॥ २ ॥ इति
सप्तमाध्याये त्रयोदशोऽनुवाकः ॥ १० ॥ १३ ॥

त्रयोदशोऽनुवाके ऐन्द्राग्निग्रह उक्तः ॥ चतुर्दशे स एवोच्यते ॥ तत्रायं
विकल्पितो मन्त्र आम्नातः ॥ आ या ये अग्निमिन्धते स्तृणन्ति बर्हिस्तृण-
न् । येयामिन्द्रो युवा सखा । उपयामपृहीतोऽस्यग्नीन्द्राभ्यां त्वैष ते योनि-
रग्नीन्द्राभ्यां त्वेति ॥ ये यजमाना अग्निम् आ इन्धते आदीपयन्ते । पेति
अनर्थको निपातः । ये वाऽनुपन्ना आनुपूर्व्येण बर्हिस्तृणन्ति । येषां युवा ।
जरायुपुरहित इन्द्रः सखा मित्रकलणो भवति । हे सोम, तेषां सम्बन्धिनि
पक्षे उपयामेन ग्रहेण स्वीकृतो भवसि । तामग्नीन्धदेवतार्थं गृह्णामि । एष
सूरमदेशस्तव स्थानम् । त्वां सादयामीमि शेषः ॥ २ ॥ इति सप्तमाध्याये
चतुर्दशोऽनुवाकः ॥ ७ ॥ १४ ॥

चतुर्दशे ऐन्द्राग्निग्रहस्य विकल्पितो मन्त्र उक्तः ॥ पञ्चदशे विश्वेदेवग्रह
उच्यते ॥ कात्यायनः ॥ वैश्वदेवं गृह्णाति । यक्षपात्रेण द्रोणकलशादन्वारब्धे
ओमास इतीति ॥ अध्वर्युयजमानेन स्पृष्टेऽस्पृष्टे वा सति द्रोणकलशात् स-
काशाच्छुक्रपात्रेण वैश्वदेवं सोमं गृह्णीयात् ॥ पाठस्तु ॥ ओमासश्चर्पणीधृतो
विश्वेदेवास आगतः । दाक्वास्तो दास्युः सुतम् । उपयामपृहीतोऽसि

विश्वेभ्यस्त्वा देवेभ्य एष ते योनिर्विश्वेभ्यस्त्वा देवेभ्य इति ॥ हे विश्वेदेवाः,
आगत अगच्छत । कीदृशाः, ओमासो रसितारः । चर्षणीधृतो मनुष्यपोषकाः ।
अनिष्टं निर्वाणं रक्षणम् । इष्टं प्राणपोषणम् । सुतम् अभिपुत्रं सोमं दायुषो
दत्तवतो यजमानस्य दास्यातः फलपूर्वं दत्तवन्तः । अन्यत् स्पष्टम् ॥ १ ॥
इति सप्तमाध्याये पञ्चदशोऽनुवाकः ॥ ७ ॥ १५ ॥

पोढशोऽपि स एवोच्यते ॥ पञ्चदशो वैश्वदेवग्रह उक्तः ॥ तत्रापि विक-
ल्पितो मन्त्र आम्नातः ॥ विश्वेदेवास आगत शृणुता म इमं हवम् । एवं
बहिर्निपीदत । उपयामगृहीतोऽसि विश्वेभ्यस्त्वा देवेभ्य एष ते योनिर्विश्वेभ्य-
स्त्वा देवेभ्य इति ॥ हे विश्वेदेवाः, यूयम् आगत अस्मद्यज्ञं मन्त्रागच्छत ।
आगत ये मदीयमिमं हवमाह्वानं शृणुत । श्रुत्वा च इदं मदीयम् इदं बहिर्घोषे
आनिपीदत- । शिष्टं स्पष्टम् ॥ १ ॥ इति सप्तमाध्याये पोढशोऽनुवाकः ॥ ७ ॥ १६ ॥

पोढशोऽनुवाके वैश्वदेवग्रहस्य वैकल्पिको मन्त्र उक्तः ॥ यथावन्तः प्रातः-
सवनग्रहाः समाप्ताः ॥ अथ सप्तदशमारभ्य माध्यन्दिनसवनग्रहा उच्यन्ते ।
तत्र तत्र ये मरुत्वतीयग्रहाः, तेषां माध्यन्दिनप्रयोगं तिसिरिराह । माध्यन्दिने
सवने मरुत्वतीया शुक्लन्ते इति ॥ तेषु त्रिषु प्रथमाह ॥ कात्यायनः ॥ मरुत्वतीयं
सृत्पात्रेण मरुत्व हतीति ॥ सृत्पात्रेण शुक्लीयात् ॥ पाठस्तु ॥ इन्द्र मरुत्व इह
पाहि सोमं यथा क्षार्यति अपिषः सुतस्य । तव मणीवी तव शूर शर्मभावि-
यासन्ति कवयः सुयज्ञाः । उपयामगृहीतोऽसीन्द्राय त्वा मरुत्वत एष ते योनि-
रिन्द्राय त्वा मरुत्वत इति ॥ मरुतो नाम देवा अस्य सन्तीति मरुत्वान् ।
तस्य सम्बोधनं, हे मरुत्व । मनुवसो रु सम्यद्गौ छन्दसीति रुत्वम् । तादृ-
शेन्द्र, त्वम् इहास्मदीये यज्ञे सोमं पाहि । पिब । यथा क्षार्यति । शर्यातिर्नाम
कश्चिद्राजा तस्य सम्बन्धिनि यज्ञे सुतस्याभिपुत्रस्य सोमस्यांशमपिषः पीतवान-
ऽसि । इदम् । हे शूरेन्द्र मणीत्वा प्रणयेनानुज्ञया सुयज्ञाः कल्पाणयज्ञाः पूर्वं
कवयस्तव शर्मणि सुते निमिचभृते सति आत्रिवासं परिचरन्ति तद्दयमापि
यजमान इत्यर्थः ॥ स्पष्टमन्यत् ॥ १ ॥ इति सप्तमाध्याये सप्तदशोऽनुवाकः ॥ ७ ॥ १७ ॥

अथाष्टादशे मरुत्वतीयग्रहमाह ॥ कात्यायनः ॥ मरुत्वतीयग्रहणं मरुत्व-
न्तपीतीति ॥ मरुत्वतीयं ग्रहं शुक्लीयात् ॥ पाठस्तु ॥ मरुत्वन्तं छपमं वाटपा-
नमकवारं दिव्यं शासमिन्द्रम् । विश्वासाहमवसे नूतनायोग्रं सहोदामिह तं
इवेम । उपयामगृहीतोऽसीन्द्राय त्वा मरुत्वत एष ते योनिरिन्द्राय त्वा मरुत्वत-

इति ॥ इहास्पदीययज्ञे तमिन्द्रं हुवेम । वयमाह्वयाम । कीदृशमिन्द्रम्, मरुद्-
गणोपेतम्, दृष्टमं जन्वर्षितारम् । वादृषानं कामानां वर्धयितारम् । विश्वासाहं
विश्वं पालयितुं सहिष्णुम् । अनलसमिधार्थः । सहोदां बलमदम् । शिष्टं स्प-
ष्टम् ॥ १ ॥ इति सप्तमाध्यायेऽष्टादशोऽनुवाकः ॥ ७ ॥ १८ ॥

एकोनविंशे मरुत्वतीयमाह ॥ कात्यायनः ॥ मृत्पात्रेण मरुत्वतीयग्रहण-
मुपयामगृहीतोऽसि मरुतामोजस इतीति ॥ त्वेति मन्त्रशेषः ॥ हे मरुत्वतीयग्रह
मरुताम् ओजसे बलाय त्वां गृह्णामीति शेषः ॥ १ ॥ इति सप्तमाध्याये
एकोनविंशोऽनुवाकः ॥ ७ ॥ १९ ॥

विंशेऽपि स एव मरुत्वतीयमाह ॥ तत्रार्थं विकल्पितो मन्त्रः ॥ सजोषा
इन्द्र सगणो मरुद्भिः सोमं पिब वज्रहा शूर विद्वान् जहि शत्रून्स्पष्टो नुद-
स्वायामर्षं कृणुहि विश्वतो नः । उपयामगृहीतोऽसीन्द्राय त्वा मरुत्वत एव
ते योनिरिन्द्राय त्वा मरुत्वत इति ॥ हे इन्द्र, त्वं सजोषाः सह जोषसा मीक्षा
सहितः । सगणः वस्वादिगणोपेतः । मरुद्भिरेकोनपञ्चाशन्मरुद्गणैः सह
एव सपरिवारः सन् सोमं पिब । अनेन सोमपानेन, हे शूर विक्रान्त, इन्द्र,
विद्वान् सर्वं जानन्न, वज्रहा वज्रं धातुं हन्तीति वज्रहा मविष्यसि । ततः शत्रून्
जहि छिन्धि । मृयः संग्रामाद्ये हतावशिष्टाः शत्रवस्तानपनुदस्व असमान्
अहत्वा पलायनार्थं मेरेव स्वमाणदानं कुर्वित्यर्थः । अयानन्तरं नोऽस्माकम्
अभयं विश्वतः सर्वतः कृणुहि कुरु । स्पष्टमन्यत् ॥ १ ॥ सप्तमाध्याये विंशो-
ऽनुवाकः ॥ ७ ॥ २० ॥

सप्तदशादिविंशान्तेषु अनुवाकेषु मरुत्वतीयग्रहा उक्ताः । एकविंशे
महेन्द्रग्रह उच्यते ॥ कात्यायनः ॥ माहेन्द्रं ग्रहं गृह्णाति वैश्वदेववन्महा इन्द्र
इतीति ॥ यथा वैश्वदेवग्रहः शुक्रपात्रेण गृहीतः । तथा माहेन्द्रग्रहं तेनैव गृही-
पाद ॥ पाठस्तु ॥ महा इन्द्रो नृवदाचर्षणिमा उत द्विवर्हा अमिनः सहो-
भिः । अस्मद्यन्वाद्ये वीर्याचोरुः प्रयुः सुकृतः कर्तुर्भिर्भूत । उपयामगृहीतो-
ऽसि महेन्द्राय त्वैष ते योनिरिहेन्द्राय त्वेति । अयं महानिन्द्रो नृवन्मनुष्यव-
दाचर्षणिमाः । चर्षणयो मनुष्यास्तान् प्राप्ति तदमीष्टभोग्यैः पूरयतीति चर्षणिमाः
यथा राजामात्यादिमनुष्यः सेवकानभीष्टयोगैरापूरयति तद्वत् । उताऽपि चायं
द्वयोः मङ्गतिविकृतिरूपयोः सोमयागयोर्द्विर्द्वयस्येति द्विवर्हा अमिनः सहोभिः
बलैरमित उपायाऽरहितः अस्मद्यक् अस्मत्सदृशः । वाद्ये द्यौर्द मातुः । यथा

धपमस्यानुग्रहाद् एदिं प्राप्ताः तथैवाऽपमस्पदीयैर्हविर्भिवित्तिदिः । एतदेव
 मपञ्चते । वीर्याय सायर्धसिद्धये । कर्तृभिर्धजमानैरयं सृष्टतोऽमूत्र सृष्टु
 र्वादितोऽमूत्र । कीदृशी तस्याभिवृद्धिः । उर्यगसा विपुला । पृथुर्वक्षेन वि-
 स्तृतः । स्पष्टमन्यत् ॥ १ ॥ इति सप्तमाध्याये एकविंशोऽनुवाकः ॥ ७ ॥ २१ ॥
 एकविंशो महेन्द्रग्रह उक्तः । द्वाविंशोऽनुवाके तस्यैव विकल्पितं मन्त्रान्तरमेव-
 मान्नायते ॥ पाठस्तु ॥ महोऽन्द्रो यऽओजसा पर्जन्यो वृष्टिर्मा इव । स्तोमै-
 र्वत्सस्य वाद्ये । उपयामयुहीतोऽसि महेन्द्राय त्वैष ते योनिर्महेन्द्राय त्वेति ॥
 वृष्टिमान् वृष्ट्यभिमानी पर्जन्यः इन्द्रदेव इव य इन्द्रः, ओजसा बलेन महान्
 स इन्द्रो वत्सस्थानीयस्य यजमानस्य स्तोमैः स्तोत्रैर्वाद्ये वर्द्धताम् । हे सोम
 त्वम् उपयामपतीत्युपयामो ग्रहः । तेन युहीतो भवसि । हे ग्रह, त्वां महेन्द्रदेव-
 तार्थं युक्तामीति शेषः । एष खरप्रदेशः तव स्थानम् । त्वां महेन्द्राय साद-
 यामीति शेषः ॥ १ ॥ इति सप्तमाध्याये द्वाविंशोऽनुवाकः ॥ ७ ॥ २२ ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तपोहार्दं निवारयन् ॥

पुमर्थाश्चतुरो दद्याद्विद्यातीर्थमहेन्द्रः ॥ १ ॥

इति श्रीमद्राजाधिराज-परमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तक-श्रीवीरबुक्कमुपाल-
 साम्नाज्यधुरन्धरेण सायणाचार्येण विरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे काण्व-
 संहिताभाष्ये सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

यस्य निःश्वसितं वेदा यो वेदभ्योऽतिष्ठं जगत् ॥

निर्यमे तयहं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥ १ ॥

सप्तमाध्याये उपर्युग्रहादिसवनद्वयगतमन्त्रा उक्ताः ॥ अष्टमाध्याये तार्तीयसवनगतादिसप्तग्रहादिमन्त्रा उच्यन्ते ॥ कात्यायनः ॥ आदिसं ग्रहं मृह्णाति सस्त्रेभ्यः कदाचनेतीति ॥ मृहीतहोमशेषाः सस्त्रवाः । तेभ्यः सकाशादादित्यग्रहं मृह्णीयात् ॥ पाठस्तु ॥ कदाचन स्तरीरसि नेन्द्र सश्वसि दाद्युषे । उपोषेन्तु मघवन् भुय इन्तु ते दानं देवस्य पृथयत आदित्येभ्यस्त्वेति ॥ हे इन्द्र त्वं कदाचन कदाचिदपि स्तरीरिसकोन भवसि । किन्तु दाद्युषे पपृष्ये चतुर्थी । हविर्दत्तवतो यजमानस्य हवींषि सश्वसि सेवसे । कुत्र उपोषेन्तु यजमानस्यात्पन्तसमीप एव । हे मघवन् वनवन् इन्द्र, भुय इन्तु पुनरेव च देवस्य तदवदानं देयं हविः पृथयते । सम्ब्रूयते । यजमानेन हविर्दीपत इत्यर्थः । हे ग्रह, आदिसंभ्यो देवेभ्यस्त्वा मृह्णामीति शेषः । अत्रेन्द्रनामभिर-
ऽप्यादित्य एव स्तुयते ॥ २ ॥ कात्यायनः ॥ पुनः कदाच नेतीति ॥ मृह्णीयादिति शेषः ॥ पाठस्तु ॥ कदाच न मयुञ्जस्युषे निषासि जन्मनी । तुरीयादित्यसवनं ते इन्द्रियमातस्या अयतं दिव्यादिसंभ्यस्त्वेति ॥ नशब्दो निषेधार्थः । मुच्छिषातुः ममादार्यः । हे इन्द्र, त्वं कदाचिदपि न ममापसि । किन्तु वर्तमानं भावि चेत्पुत्रे यजमानस्य जन्मनी पासि नितरां पालयसि । तृतीयमित्यस्मिन् वर्णव्यसयेन तुरीयशब्दः मयुक्तः । हे आदिस, तृतीयं सवनं ते त्वदीयम् । तस्मिन् सवने इन्द्रियाभिष्टदिकारणमप्युत्तमानं हविः दिवि धुल्लोकसमाने आतस्यौ । अभिमुख्येन स्थितम् । स्पष्टमन्यत ॥ २ ॥ कात्यायनः ॥ दध्ना श्रीणासेनं यज्ञो देवानामपितीति ॥ एतमादिसग्रहं दध्ना मिश्रितं कुर्यात् ॥ पाठस्तु ॥ यज्ञो देवानां मत्सेति सुम्नमादिसासो भवता मृलयन्तः । आ वोऽर्वाची सुमतिर्वहत्याद-
श्रोत्रिणा वरिवो-
विपरासदादिदेभ्यस्त्वेति ॥ यज्ञो देवानामादिसानां सुम्नं सुत्वं कर्तुं मत्सेति । आदिसासो आदिसा युषं मृलयन्तः अस्माकं सुसायितारो भवत । वो युष्याकं या सुमतिः शोमनबुद्धिः भक्तानुग्रहपरा सा अर्वाची अस्पदभिमुखी आवहत्यात् आवर्तताम् । पुनरपि सेव विरोष्यते । अश्रोत्रनशीलस्य पापिनोऽपि चिद चेद

या सुपतिः वरिवो धनं तद्वेत्तीति, तत्रातिशयेन केन्त्रीलब्ध्री वा वरिवो वितरा । असद । भवेद । सा सुपतिरस्मद्भिमुखी सती आवृत्त्यादिति सम्बन्धः । हे सोम, त्वामादिभ्यो देवेभ्यो दध्ना मिश्रयामीति शेषः ॥ कात्यायनः ॥ उपांशुसवनेन मिश्रयति विवस्वा आदिशेतीति ॥ उपांशुग्रहार्थं येन पाषाणेन सोमोऽभिषूयते । तादृशेन पाषाणेन एनं ग्रहं मिश्रीकुर्यात् ॥ पाठस्तु ॥ विवस्वा आदिशेष ते सोमपीयस्तास्मिन्मात्स्वेति ॥ हे आदित्य, त्वं तमांसि वि-
वासयतीति विवस्वान् विशिष्टधनवान् वा । एष पात्रस्थस्ते तव सोमपीयः पा-
तव्यः सोमस्तस्मिन्मात्स्व वृत्तिं कुरु ॥ १ ॥ इत्यष्टमाध्याये प्रथमोऽनुवाकः ॥ ८ ॥ १ ॥

प्रथमेऽनुवाके आदिशग्रह उक्तः ॥ द्वितीये सोमविशेषावेक्षणमुच्यते ॥ कात्यायनः ॥ अदस्यै इत्येतमवेक्षते पत्नीवि ॥ पत्नी एतं सोमविशेषं पश्येत् ॥ पाठस्तु ॥ अदस्यै नरो बचसे दधातन यदाशीर्दा दम्पती वाममश्नुतः । पुमान् पुत्रो जायते विदन्ते बस्वऽथाऽविश्वाहारप एषते गृहे इति ॥ हे नरो नेतारः, ऋत्विग्यजमानपतयो यूयम् आशीर्दा सुम्लोपश्छान्दसः । आशिषो दातारः । ते यूयम् अस्मै बचसे आशीर्वचनाय श्रद्धातन अर्दां कुरुत । आश्विपशुद्धिं कुरुतेत्यर्थः । दम्पती पतिपत्न्यौ पत्नीयजयानौ वामं वननीयसम्बन्धिं भज-
नीयं पशुफलम् अश्नुतः प्राप्नुतः । किञ्च, इव पुमान् पुंस्त्वधर्मसम्पन्नः पुत्रो जायते, वसु धनं विदन्ते लभते । अथाऽनन्तरं विश्वाहा सर्वदा यः पापरहितः सन् गृहे एषते वर्धते ॥ १ ॥ इत्यष्टमे द्वितीयोऽनुवाकः ॥ ८ ॥ २ ॥

द्वितीये सोमविशेषावेक्षणमुक्तम् ॥ तृतीये सावित्रग्रह उच्यते ॥ कात्या-
यनः ॥ उपांशुन्तर्यामपात्रयोरन्ववरेण सावित्रग्रहणं वामपद्येतीति ॥ उपांशु-
ग्रहान्तर्यामग्रहयोरैकतरेण सावित्रग्रहं गृहीयात् ॥ पाठस्तु ॥ वामपद्यं सवि-
तर्वाममुवो दिवे दिवे । वामपद्यभ्यः सावीः । वामस्य हि क्षयस्य देवभू-
रेरया धिया वाममाज स्वायेति ॥ हे सावितः, सर्वस्य मेरयितर्देव, अद्यास्मिन्
दिने अस्मभ्यं वामं वननीयं कर्मफलं सावीः मेरय देहीत्यर्थः । उवोऽपि सप्त-
मन्तरदिने वामं सावीः । दिवे दिवे तत ऊर्ध्वं दिने दिने वामं सावीः । हि
पस्मात् कारणात्, हे देव, वामस्य वननीयस्य भूरेर्विस्तीर्णस्य क्षयस्य स्वर्ग-
निवाससिद्धये अथाऽनया धिया श्रद्धायुक्तया बुद्ध्या वाममाजः स्वाम वन-
नीयकर्मानुष्ठानिनो भवेम । तस्मादस्मभ्यं वननीयं कर्मफलं मेरयतीतिसम्ब-
न्धः ॥ १ ॥ इत्यष्टमाध्याये तृतीयोऽनुवाकः ॥ ८ ॥ ३ ॥

तृतीयेऽनुवाके सावित्रग्रह उक्तः । चतुर्थेऽनुवाके तस्यैव विकल्पितो मन्त्र आम्नायते ॥ उपयामगृहीतोऽसि सावित्रोऽसि चनोघाश्चनो मायि घेहि । जिन्व यज्ञपतिं भगाय सवित्रे त्वेति ॥ हे सोम, त्वम् उपयामेन ग्रहेण गृहीतो भवसि । हे ग्रह, त्वं सावित्रोऽसि । सवितृदेवत्योऽसि । चनः अन्नं घत्त इति चनोघाः । अन्नस्य धारयिता भवसि । चनो मायि घेहि स्थापय यज्ञं जिन्व ग्रीणय यज्ञपतिं यज्ञवानं तर्पय । भगाय ऐश्वर्यगुणयुक्ताय । ऐश्वर्यस्य सम-ग्रस्य श्रीर्यस्य यशसः श्रियः * ज्ञानवैराग्ययोश्चैव पण्णा भग इतीर्यते इति । तादृशाय सवित्रे सर्वप्राणिनां मत्सर्वकर्त्रे देवाय त्वां गृह्णामीति शेषः ॥ १ ॥ इत्यष्टमाध्याये चतुर्थोऽनुवाकः ॥ ८ ॥ ४ ॥

चतुर्थेऽनुवाके सावित्रग्रहस्य वैकल्पिको मन्त्र उक्तः ॥ पञ्चमे वैश्वदेव-ग्रह उच्यते ॥ कात्यायनः ॥ महावैश्वदेवग्रहणमुपयामगृहीतोऽसि सुशर्माऽसी-ति ॥ वैश्वदेवग्रहं गृह्णीयात् ॥ पाठस्तु ॥ उपयामगृहीतोऽसि सुशर्मासि सुम-तिष्ठानो बृहदुक्षाय नमः । विद्वेभ्यस्त्वा देवेभ्य एष ते योनिर्विद्वेभ्यस्त्वा देवेभ्य इति ॥ हे वैश्वदेवग्रह, त्वं सुशर्मासि शोभनं शर्म सुखं यस्य तादृशो भवसि । सुष्ठु मतिष्ठानं पात्रे स्थितिर्यस्य तादृशोऽसि बृहदुक्षाय बृहन्महोक्षा-ऽमो उक्षः सेक्ता चेति बृहदुक्षः । मजापतिर्नै बृहदुक्ष इति श्रुतेः । तादृशाय जगदुत्पादयित्रे विवस्वदेवात्मकाय मजापतये । नय इत्यक्षनाय । सोमाख्यमर्क्षं गृह्णामीत्यर्थः । स्पष्टमन्त्र ॥ १ ॥ इत्यष्टमाध्याये पञ्चमोऽनुवाकः ॥ ८ ॥ ५ ॥

पञ्चमेऽनुवाके महावैश्वदेवग्रह उक्तः । षष्ठे पात्रीवतग्रह उच्यते ॥ का-त्यायनः ॥ उपयामगृहीतोऽसि बृहस्पतिमुत्तस्येति मतिमस्थाता पात्रीवतं ग्रहं गृह्णतीति ॥ मतिमस्थाता पात्रीवताख्यं ग्रहमुपावर्तन्तर्पामपात्रयोरैकतरेण गृह्णीयात् ॥ पाठस्तु ॥ उपयामगृहीतोऽसि बृहस्पतिमुत्तस्य ते देवतोम । इन्द्र इन्द्रियावतः परत्रीवतो ग्रहोऽऽख्यासमिति ॥ हे इन्द्रो ह्रैद्वरूपदेव दीप्यमान-सोम, बृहस्पतिमुत्तस्य बृहतो यज्ञाख्यकर्मणः पत्न्या पालयिष्या यजमानेनाभि-पुतस्य ते तव सम्पन्धी उपा-सुमभृतीन् पात्रविशेषान् ऋष्यासम् । कीदृशान् इन्द्रियावतो वीर्यवतः । परत्रीवतः परत्रीयुक्तान् । शिष्टं स्पष्टम् ॥ १ ॥ का-त्यायनः ॥ मन्त्ररणीशेषेण श्रीणात्वेनमह परस्तादितीति ॥ मन्त्ररणीपात्रे अव-शिष्टेनोदकेन पात्रीवतं ग्रहं मिश्रीकुर्यात् ॥ पाठस्तु ॥ अहं परस्तादहमवस्ता-यदन्तरिक्षं तदु मे पिता ॥ अहं सूर्यमुभयतो ददर्शाहं देवानां परमं गुहा

यत् इति ॥ अत्र मन्त्रद्रष्टा स्वस्य सर्वागतपरमात्मरूपमभिप्रेत्य ब्रूते । अहं परमात्मरूपः सन्न परस्तादुपरितनयुलोकादौ अवस्तादधस्तनभूलोकादौ तिष्ठामीति शेषः । यदन्तरिक्ष मध्यवर्तिलौकरूपमस्ति तदु तदेन मे देहधारिणो मम पिता सवितृवत् प्रतिपालको बभूव । अहं परमात्मरूपः सन्न, उभयत उपरिष्ठादधस्ताच्च स्थित्वा धूर्यं ददर्श दृष्टवानस्मि । यद्वस्तु देवानामिन्द्रादीनां हृदये परमं गुहा अत्यन्तगोप्यम् अस्ति तदेवाऽहमस्मि ॥ कात्यायनः ॥ अग्रे वाक्पत्रीत्युत्तरार्द्धे जुहोतीति । आहवनीयस्योत्तरमागे जुहुयात् ॥ पाठस्तु ॥ अग्रे वाक् पत्रि सजृद्वेन त्वष्ट्रा । सोमं पिब स्वाहेति ॥ हे वाक् वागभिमानिनि, हे पत्रि पत्रीवश्रे, त्वष्ट्रा देवेन सह सजूः समानमीतिः सन्न सोमं पिब स्वाहा सुहुतमस्तु ॥ २ ॥ ३ ॥ कात्यायनः ॥ उद्गातृवत् पत्रीं सदः प्रवेश्यापरेणोचरत उपविष्टा मुद्रातार समीक्षयति मजापतिर्दृषातीतीति ॥ पूर्वमुद्रातुर्वधा सदःप्रवेशन तथा पत्रीं सदः प्रवेशयित्वा पश्चिमोत्तरदिशोर्मध्ये स्थिता तामुद्रात्वा समीक्षयेत् । पत्री उद्गातारं पश्येदित्यर्थः ॥ पाठस्तु ॥ मजापतिर्दृषाऽसि रेतोधा रेतो मयि धेहि । मजापनेस्ते दृष्णो रेतोधसो रेतोधा मशीपेति ॥ मजापतिः मजानां पालकः स दृषासि सेक्ता भवसि । रेतोधा रेतसो वीर्यस्य धारयिताऽसि । एवंगुणयुक्तस्त्वं रेतो वीर्यं मयि धेहि स्थापय तदनन्तरं दृष्णः वीर्यस्य सेवतुः रेतोधसो रेतसो धारयितुः मजापनेस्ते त्वानुग्रहाद् रेतोधा रेतसो धारयितारं मजोत्पादनमर्थं पुत्रम् अक्षीप प्राप्नुयात् ॥ ४ ॥ इत्यष्टमाध्याये षष्ठोऽनुवाकः ॥ ८ ॥ ६ ॥

षष्ठेऽनुवाके पानीवतग्रहग्रहणमुक्तम् ॥ सप्तमे हारियोजनग्रह उच्यते ॥ कात्यायनः ॥ द्रोणकलशे हारियोजनग्रहमुपयामयहीतोऽसि हरिरसीति ॥ द्रोणकलशस्यं सोमं हारियोजनग्रहे शृङ्गीयात् ॥ पाठस्तु ॥ उपयामयहीतोऽसि हरिरसि हारियोजनो हरिम्पा त्वेति ॥ हे सोम, त्वं हरिः हरितवर्णोऽसि । हे ग्रह, त्वं हारियोजनः । हरि इन्द्राभ्यौ तौ येन प्रयुज्येते, इति हारियोजनः इन्द्रः । तत्सम्बन्धी भगमि । सोम त्वा हरिभ्या एह्यामीति शेषः ॥ कात्यायनः ॥ धानांश्चावपि हवोर्धाना उतीति ॥ अष्टमगान् हारियोजनग्रहे निदध्यात् ॥ पाठस्तु ॥ हवोर्धाना स्व सह सोमा इन्द्रायेति ॥ सहसोमाः सोमेन सहिता धाना अष्टमगान् इन्द्रायेन्द्रस्य हवोर्धानयोर्धनन्ति ॥ १ ॥ कात्यायनः ॥ यस्ते देव सोमाश्चतनिरिति प्राणमसं भसयित्वेति ॥ प्राणधारणार्थं यो भक्षस्ते

भक्षयेत् ॥ पाठस्तु ॥ यत्ते देव सोमाश्वसनिर्मक्षो यो गोसनिः तस्य त
इष्टयजुषस्तुस्तोमस्य शस्तोवयस्योपहृत उपहृतस्य भक्षयामीति ॥ हे देव
दीप्यमान सोम, ते त्वदीयो यो भक्षः अश्वसनिः अश्वानां दाता, यो भक्षो
गवां दाता तस्य तादृशस्य ते त्वदीये तादृश भक्षम् उपहृतः अभ्यनुज्ञातोऽहं
भक्षयामि । कीदृशस्य ते । इष्टयजुषः । इष्टानि यज्ञंयि यस्य स इष्टयजुस्तस्य,
स्तुतस्तोमस्य उद्गातृभिस्तुतानि स्तोत्राणि यस्य स तथोक्तः, तस्य । होतृभिः
शस्तानि उक्ताणि शस्त्राणि यस्य स शस्तोवयः तस्य । उपहृतस्याभ्यनु-
ज्ञातस्य ॥ २ ॥ इत्यष्टमाध्याये सप्तमोऽनुवाकः ॥ ८ ॥ ७ ॥

सप्तमे पाणभक्षग्रह उक्तः । अष्टमे षोडशी ग्रह उच्यते ॥ कात्यायनः ॥ षोड-
शिनं स्वादिरेण चतुस्रक्षिनाऽऽतिष्ठ युक्ष्वाहीति वेति॥आतिष्ठ वृत्रहत्रयं युक्ष्वा-
हिकेशिनेत्यनयोऽन्यतरं मन्त्रमुच्चारयन् स्वादिरष्टक्षनिर्मितेन चतुस्त्रेण पात्रेण
षोडशिश्रुं गृह्णीयादिति शेषः । तयोरेकतरपाठस्तु ॥ युक्ष्वाहिकेशिना हरी वृषणा
कक्षमा । अधान इन्द्र सोमपा गिरामुपश्रुतिं चर । उपयामगृहीतोऽसीन्द्राय त्वा
पोळशिन एष ते योनिरिन्द्राय त्वा पोळशिन इति॥हे इन्द्र, हि यस्मात् कारणात् हरी
हरितवर्णौ त्वदीयावश्चौ, युक्ष्वरथेन संयोजय । कीदृशी हरी । केशिना केशिनी
मलम्बकेसरौ वृषणा वृषणौ सेचनसमर्थौ । कक्षमा, कक्षे भव कक्षः । अश्वसन्नाह-
रज्जुस्तया पूषेते सम्बध्यत इति कक्षमौ । अधानन्तरं सोमपाः सोमपानं
कुर्वन् नोऽस्मदीयानां गिराम् क्रम्यजुःमामलक्षणानां वाचा मुपश्रुतिम् उपश्रवणं
चर गच्छ आप्नुहि । श्रुतिस्त्वर्थः । षोडशिने षोडशो ग्रहोऽस्यास्तीति षोडशी
तादृशेन्द्राय, हे ग्रह, तादृशं त्वां गृह्णामीति शेषः । शिष्टं स्पष्टम् ॥ १ ॥
अथान्यतरपाठस्तु ॥ आतिष्ठ वृत्रहन् रथं युक्ता ते ब्रह्मणा हरी । अर्वाचीनं
तु ते मनो ग्रावा कृणोतु वग्नुना । उपयामगृहीतोऽसीन्द्राय त्वा पोळशिन
एष ते योनिरिन्द्राय त्वा पोळशिन इति॥ हे वृत्रहन्निन्द्र, ते त्वदीयौ हरी अश्वौ
ब्रह्मणा त्रपीलक्षणेन मन्त्रेण युक्ता रथेन संयुक्तौ, अतस्त्वं रथमातिष्ठ आरोहणं
कुरु । किञ्च ग्रावा, अयं सोमाभिषवपापाणस्ते रथमारूढस्य तव मनो वग्नुना ।
वग्नुरिति वाङ्मामस्तु पाठितः । वाचा श्रवणीयेनाभिषवशब्देन सृष्टु
अर्वाचीनम् अस्पवज्ञाभिमुख कृणोतु करोतु ॥ १ ॥ इत्यष्टमाध्यायेऽष्टमनवमा-
वनुवाकी ॥ ८ ॥ ८ — ९ ॥

अष्टमनवमयोः षोडशिश्रु उक्तः । दशमे तस्यैव वैकल्पिकमन्त्र आध्यातः ॥

इन्द्रमिद्धरी वहतो ऽपतिधृष्टशवसम् । ऋषीणां च स्तुतीरुपयज्ञं च मानुषा-
णाम् । उपयामयद्दीतोऽसीन्द्राय त्वां पोलशिन एष ते योनिरिन्द्राय त्वां
पोलशिन इति ॥ हे हरी इन्द्रस्याञ्चौ युवामपतिधृष्टशवसम् । प्रतिधर्षयितुं शक्यं
प्रतिधृष्टं न प्रतिधृष्टमप्रतिधृष्टं तादृशं शबो बलं यस्य सः । तमिन्द्रमिन्द्रमेवम् ।
ऋषीणां वसिष्ठादीनां स्तुतीः उपसमीपं मानुषाणां यजमानानां च यज्ञसमीपं
वहतः प्रापयतः ॥ १ ॥ इत्यष्टमाध्याये दशमोऽनुवाकः ॥ ८ ॥ १० ॥

दशमे पौडशीग्रहस्य वैकल्पिकमन्त्र उक्तः । एकादशे तस्योपस्थानमुच्यते
कात्यायनः ॥ उपस्थायैवं यस्माच्च जात इतीति पौडशीग्रहमुपतिष्ठेत् ॥
पाठस्तु ॥ यस्माच्च जातः परोऽन्यो अस्ति यऽआविवेश भुवनानि विद्वा ।
मजापतिः मजया सः सराणस्त्रीणि ज्योतींषि सचते सपोलशीति ॥ यस्माच्च
पुरुषाच्च अन्यो व्यतिरिक्तः पर उत्कृष्टो देवादेर्जातः सम्भूतो नास्ति । यो
विश्वानि सर्वाणि भूतजातानि आविवेश अन्तर्धामिरूपेण मविष्टवान् । मजा-
पतिश्च उत्पन्नानां मजानां पालकः । मजया मजारूपेण सरराणः सम्बन्ध-
रममाणः श्रीणि ज्योतींषि विषयज्ञापकानि अग्निवाय्वादित्यलक्षणानि
सचते सेवते । स्वतेजसां ज्योतिषां सेवने जहज्योतिषामुज्जीवं करोतीत्यर्थः ।
येन सूर्यस्तपति तेजसं इत्यादिश्रुतेः । य एवंरूपः स एव पौडशी पौडश-
कलात्मकालिङ्गशरीरोपहितोऽसी सर्वव्यवहाराश्रयो भवतीत्येवं पौडशीग्रहरूप
इति स्तूपने ॥ १ ॥ इत्यष्टमाध्याये एकादशोऽनुवाकः ॥ ८ ॥ ११ ॥

एकादशे पौडशीग्रहोपस्थानमुक्तम् । द्वादशे तस्य भक्षणमुच्यते ॥ का-
त्यायनः ॥ इन्द्रश्च सन्नाळति भक्षणमिति ॥ पाठस्तु ॥ इन्द्रश्च सन्नाह् वरुण-
श्च राजा तौ ते भक्षं चक्रतुस्त एतम् । तयोरहमनुभक्षं भक्षणमि वाग्देवी
जुषाणां सौमस्य त्वम्तु सह माणेन स्वाहेति ॥ यो वाजपेययाजी स सन्नाह् ।
पंडित्यर्थमुक्तः इन्द्रश्च राजा राजमूययाजी वरुणश्च । राजा वै राजमूयेनेष्टा
भरति । सन्नाह् वाजपेयेनेति श्रुतेः । तानिन्द्रारुणौ, हे पौडशीग्रह, ते त्र-
दीपमेतं गोमयमे मयं भक्ष्यं चक्रतुः कृतवन्तौ । तयोरिन्द्रारुणयोः सम्बन्धिनं
भक्ष्यमनु पश्चादहं भक्ष्यं भक्षणम् सोमं भक्षणमि । जुषाणां मदीयेन भक्षणेन
सेवमाना वाग्देवी सरस्वती माणेन प्राणदेवतया सह ममस्य भक्षणेन त्वत्पु-
त्रम् । भवतुाम्वादा सुहृदमस्तु ॥ १ ॥ इत्यष्टमाध्याये द्वादशोऽनुवाकः ॥ ८ ॥ १२ ॥

द्वादशे पौडशीग्रहस्य भक्षणमुक्तम् ॥ त्रयोदशादिषु चतुर्थानुवाकेषु

अतिग्राह्या उच्यन्ते ॥ क्रात्यायनः ॥ पृच्छ्यः पञ्चस्रज्जातिग्राह्यग्रहणं स्पष्टे पूर्वोऽग्रे
पवस्वोत्तिष्ठन्नदश्रमित्यन्वहमेकैकमग्रे वर्चस्वमिन्द्रौजस्वन्त्सूर्य आजस्वमिति
भक्षणमिति ॥ अस्ति कश्चित् पृच्छ्यः पटहाख्यः क्रतुः । स तु पटभिरहोभिर्नि-
ष्पाद्यः । तत्र पूर्वस्मिन्नदश्रये क्रमेणाग्रे पवस्वेत्यादिभिस्त्रिभिर्मन्त्रैरतिग्राह्यान्
गृह्णीयात् । तथैवाग्रे वर्चस्वमिन्द्रादितिभिर्मन्त्रैस्तच्चद्ग्रहशेषं भक्षयेत् । तत्र
योऽयं प्रथमातिग्राह्यग्रहणार्थोऽग्रे पवस्वेति मन्त्रस्तेन सह विकल्पयितुमन्यः
कश्चिद्ग्रहणमन्त्रो भक्षणमन्त्रश्चास्नातः ॥ तपोः पाठस्तु ॥ अग्र आयुर्नपि
पवस आसुर्वोर्जमिषं च नः । आरे वाधस्व दुच्छनाम् । उपयामगृहीतोऽस्यप्रये
त्वा वर्चस एष ते योनिरग्रये त्वा वर्चसे । अग्रे वर्चस्वन् वर्चस्वा-स्तत्वं देवेष्वसि ।
वर्चस्वानहं मनुष्येषु भूयासमिति ॥ हे अग्रे आयुर्नपि पवसे गमय । अस्मान्
अतिदीर्घकालजीवनमानयेत्यर्थः । किञ्च, नोऽस्मभ्यम् ऊर्जं विशिष्टं क्षीरादि-
रसमृषमर्जं वा सुव मेरय । देहीत्यर्थः । दुच्छुनामस्माकं दौर्गत्यम् आरे दूर
एव वाधस्व विनाशाय । उपयामयसीत्तुपयामो ग्रहः । हे सोम, त्वं तेन गृहीतो-
ऽसि । हे ग्रह, त्वां तेजस्विनेऽग्रे गृह्णामीति शेषः । एष खरमदेशस्तव स्था-
नम् । तस्मिन्नभिमीत्यर्थं त्वां सादयामीति शेषः । हे वर्चस्वमिति विशिष्टतेजः-
सम्पन्नामे, त्वं देवेष्विन्द्रादिषु मध्ये वर्चस्वानतिदीप्तिमानसि । अतस्त्व-
त्सत्तादादहमपि मनुष्येषु मध्ये वर्चस्वान् ब्रह्मवर्चससम्पन्नो भूयासम् ॥ १ ॥
इत्यष्टमाध्याये त्रयोदशोऽनुवाकः ॥ ८ ॥ १३ ॥

अपोदशे प्रथमातिग्राह्यस्य वैकल्पिकौ ग्रहणभक्षणमन्त्रौ उक्तौ ॥ चतुर्दशे
सूत्रोक्तौ ग्रहणमन्त्रावुच्येते ॥ तपोः पाठस्तु ॥ अग्रे पवस्व स्वपा अस्मे
वर्चः सुवीर्यम् । दधद्र्यमिषपोषम् । उपयामगृहीतोऽस्यप्रये त्वा वर्चस एष
ते योनिरग्रये त्वा वर्चसे । अग्रे वर्चस्वन् वर्चस्वा-स्तत्वं देवेष्वसि । वर्चस्वानहं
मनुष्येषु भूयासमिति ॥ हे अग्रे स्वपाः, अप इति कर्मनाम् । शोभनकर्मा त्वम्
अस्मे अस्मभ्यं सुवीर्यं शोभनसामर्थ्योपेतम् । ब्रह्मवर्चो ब्रह्मवर्चसं पवस गमय ।
किं कुर्वन् । मयि यजमाने । रयि धनं योषं पुष्टिं च दधद्धारयन् । स्थापय-
न्नित्यर्थः । अन्यग्राह्यातम् ॥ १ ॥ इत्यष्टमाध्याये चतुर्दशोऽनुवाकः ॥ ८ ॥ १४ ॥

चतुर्दशेऽनुवाके प्रथमातिग्राह्यस्य ग्रहणभक्षणमन्त्रावुच्येते ॥ पञ्चदशे द्वि-
तीयातिग्राह्यस्य ग्रहणभक्षणमन्त्रावुच्येते ॥ तपोः पाठस्तु ॥ उत्तिष्ठन्नोजसा सह
शीतो निमि अवेपयः । सोममिन्द्रचम् सुतम् । उपयामगृहीतोऽसीन्द्राय त्वौजसे

एष ते योनिरिन्द्राय त्वौजसे । इन्द्रौजस्वन्नौजस्वाऽस्त्वं देवेष्वसि । ओजस्वान्
अहं मनुष्येषु भूयासमिति ॥ हे इन्द्र, त्वमोजसा बलेन सुहोतिष्ठैश्चमू चम्वां
अधिपवणचर्मणीत्यर्थः । सुतमभिपुतं मोमं पीत्वी पीत्वा शिमे इनू अवेषयः
वेपनं कम्पनमकरोः । हे ग्रह ओजस्वन, इन्द्राय त्वां गृह्णामि सादयामि चेति
शेषः । हे ओजस्वन ओजो बलं तद्वदिन्द्र, त्वं देवेषु मध्ये यथा ओजस्वान् पि-
शिष्टबलसम्पन्नोऽसि तथाऽप्यहं स्वल्पसादान्मनुष्येषु मध्ये ओजस्वान् भूया-
सम् ॥ १ ॥ इत्यष्टमाध्याये पञ्चदशोऽनुवाकः ॥ ८ ॥ १५ ॥

पञ्चदशे द्वितीयातिग्राह्यग्रहणभक्षणमन्त्रावुक्तौ ॥ पौडशेऽनुवाके तृतीया-
ऽतिग्राह्यस्य ग्रहणभक्षणमन्त्रौ उच्येते ॥ तयोः पाठस्तु ॥ अदश्रमस्य केतवो
विरश्मयो जनाऽअनु । भ्राजन्तो अग्रयो यथा । उपयामगृहीतोऽसि सूर्याय
त्वा भ्राज एष ते योनिः सूर्याय त्वा भ्राजे । सूर्यं भ्राजस्वन् भ्राजस्वाऽस्त्वं
देवेष्वसि । भ्राजस्वानहं मनुष्येषु भूयासमिति । अस्य सूर्यस्य केतवः प्रज्ञा-
लक्षणरश्मयः किरणा जनान् अनुसर्वान् प्राणिनोऽनुगता अदश्रं विशेषेण
दृश्यन्ते । दृशिषातोऽछान्दसं रूपम् । तत्र दृष्टान्तः । भ्राजन्तो ज्वलन्तोऽग्रयो
यथा जनानुगता दृश्यन्ते तद्वद् भ्राजे भ्राजति इति भ्राद् तस्मै सूर्याय, हे
ग्रह, त्वां गृह्णामि । भ्राजे सूर्याय त्वां सादयामि च । हे भ्राजस्वन् सूर्य, त्वं
देवेषु मध्ये यथा भ्राजस्वन् भ्राजिष्णोऽसि । तथाऽप्यहं मनुष्येषु मध्ये
भ्राजस्वान् भूयासम् ॥ १ ॥ इत्यष्टमाध्याये पौडशेऽनुवाकः ॥ ८ ॥ १६ ॥

पौडशेऽनुवाके तृतीयातिग्राह्यग्रहणभक्षणमन्त्रावुक्तौ ॥ सप्तदशे गवामयना-
ऽऽरह्यस्य सप्तसप्तसप्तस्य विषुवन्नामके मध्यमे नितोर्षपशूनालम्भादूर्ध्वमति-
ग्राह्यग्रहणमुच्यते ॥ कात्यायनः ॥ सौर्यं उपारुध्य उदुत्यमिति अतिग्राह्यग्रहण-
मिति ॥ पाठस्तु ॥ उदुत्यं जातवेदसं देवं वहन्ति केतवः । दृशो विश्वाय
सूर्यम् । उपयामगृहीतोऽसि सूर्याय त्वा भ्राज एष ते योनिः सूर्याय त्वा
भ्राजे । सूर्यं भ्राजस्वन् भ्राजस्वाऽस्त्वं देवेष्वसि । भ्राजस्वानहं मनुष्येषु
भूयासमिति ॥ जातवेदसं जातानां वेदितारं जातमज्ञं वा देवं देवनशीलम् ।
एवं गुणविशिष्टं महानुभावं सूर्यं केतवः प्रज्ञापका रश्मयः अश्वा वा उद्ब्र-
न्ति । उदयाचलाद्गन्तव्यमिति । किमर्थं, विरत्राय, पृथुर्वयं चतुर्धा विदवस्य सर्व-
स्य जगतो दृशो दर्शनाय । प्रसिद्धमन्यत ॥ अथ भक्षणमन्त्रपाठः ॥ जाति-
ग्राह्यान्तरं पितृव लक्षणमन्त्रस्यास्य धृषणाम्नातत्ताचद्वदनाप्येतेन मन्त्रेण भक्षणं

प्राप्तम् । तथापि कात्यायनेन भक्षवर्जमिति भक्षणस्य निषिद्धत्वान्मन्त्राभ्याम्नात-
वैषर्ध्यपरिहाराय होमानन्तरमयं मन्त्रो जाप्य इत्याभिप्रायः । अक्षरार्थस्तु पूर्वव-
चोऽयम् ॥ १ ॥ इत्यष्टमाध्याये सप्तदशोऽनुवाकः ॥ ८ ॥ १.७ ॥

सप्तदशे विपुवसौर्यातिग्राह्यातिग्रहणभक्षणमन्त्रावुक्तौ । अष्टादशे तत्रैव
विकल्पितौ ग्रहभक्षणमन्त्राभ्याम्नातौ ॥ तयोः पाठस्तु ॥ चित्रं देवानामुदगा-
दनीकं चक्षुर्भिक्षस्य वरुणस्याग्नेः । आग्राद्यान्ना पृथिवीऽअन्तरिक्षं, सूर्य आत्मा
जगतस्तत्स्थुषश्च । उपयामगृहीतोऽसि सूर्याय त्वा भ्राज एष ते योनिः सूर्याय
त्वा भ्राजे ॥ सूर्य भ्राजस्वन्न भ्राजस्वाऽस्त्वं देवेष्वसि । भ्राजस्वानहं मनुष्येषु
भूयासमिति ॥ चित्रं रक्तश्वेतादिविविधवर्णानां देवानां रक्ष्मीनामनीकं सैन्य-
सदृशमण्डलम् उदगात् उदयच्छत्र । कीदृशं मित्रादिदेवोपलक्षितस्य कृत्स्नस्य
माणजातस्येन्द्रियाधिष्ठातृत्वाच्चक्षुःस्थानीयम् । तन्मण्डलस्यः भूयो जगतो
जङ्गमस्य तत्स्थुषः स्थावरस्य च आत्मा । स च लोकत्रयमात्राः सर्वतः पूरि-
तवान् । उपयामगृहीतोऽमीनादि व्याख्यातं समानार्थम् ॥ १ ॥ इत्यष्टमाध्याये-
ऽष्टादशोऽनुवाकः ॥ ८ ॥ १.८ ॥

अष्टादशे विपुवसौर्यातिग्राह्यस्य विकल्पितौ ग्रहभक्षणमन्त्रावुक्तौ । गवा-
मयनस्योपान्त्ये महावृत्ताख्येऽहनि प्राजापत्यमशूषालम्बाद्ध्वं यो ग्रहो विहित-
स्य तस्य वैकल्पिकग्रहणमन्त्रा एकोनविंशतिपञ्चानुवाकेषूपच्यन्ते । का-
त्यायनः ॥ ग्रहं शृङ्गाति विन इन्द्र इति । वाचस्पतिं विश्वकर्माश्रितिं वेति ॥
प्रथममन्त्रपाठस्तु ॥ विन इन्द्र मृषो जहि नीचा यच्छ पृतन्यतः । यो अस्मां-
ऽअभिद्राससधरं गमया तमः । उपयामगृहीतोऽसीन्द्राय त्वा विमृष एष ते
योनिरिन्द्राय त्वा विमृष इति ॥ हे इन्द्र, नोऽस्माकं मृषः शत्रून् विशेषेण ज-
हि । किञ्च । अस्मान्मारयितुं पृतन्यतः सेनाभिच्छनः शत्रून् नीचा न्यःभूतान्
यच्छ उपरतान् कुरु । यचान्योऽस्मानभिद्रासति उपलक्षयति । तं शत्रुमधरं
निकृष्टं तमो नरकं गमय मापय । विशिष्टमग्रामवते इन्द्राय, हे ग्रह, त्वां
शृङ्गातीतिशेषः । शिष्टं स्पष्टम् ॥ १ ॥ इत्यष्टमाध्याये एकोनविंशोऽनुवाकः ॥ ८ ॥ १.९ ॥

एकोनविंशे महावृत्ताख्येऽहनि विहितस्य ग्रहस्य ग्रहणमन्त्र उक्तः ।
विंशे तत्रैव विकल्पितो द्वितीयो ग्रहणमन्त्र उच्यते ॥ पाठस्तु ॥ वाचस्पति
विश्वरूपमन्त्रये मनोजुवं वाजे अयाहुवेम । स नो विश्वानि हवनानि
जोषद्विश्वशंभुव्रतमे सापुकर्षा । उपयामगृहीतोऽसीन्द्राय त्वा विश्वकर्मेण एष

ते योनिरिन्द्राय त्वा विश्वकर्मण इति ॥ वाचस्पतिर्वाचां पालयितारम् । विश्व-
कर्माणं विश्वानि समस्तजगदुत्पत्त्यादिकर्माणि यस्य स तथोक्तः । तं मनोजवं
जूरिति जघनाम् । मनसो जूरिव जव इव जवो यस्य स मनोजस्तादृशमिन्द्रम्
अवसे । अन्ननाम् । अन्नसमृद्धयै । वाजे महाव्रीतीयलक्षणेऽन्नविषये अद्यास्मिन्
अहनि कृतये रक्षणाय हुवेम । आहुयामः । स इन्द्रो नोऽस्माकं विश्वानि
हवनानि सर्वाण्याहानानि अवसे अन्नाय अन्नसमृद्धयै रक्षणाय वा जोषत ।
जुषताम् । पुष्पदाहानं साधु साध्विति सेवताम् । कीदृश इन्द्रः । विश्वशम्भूः
विश्वस्य शं सुखमस्माद्भवतीति विश्वशम्भूः । साधुकर्मा समीचीनकर्मा ।
शिष्टं समानम् ॥ १ ॥ इत्यष्टमाध्याये विंशोऽनुवाकः ॥ ८ ॥ २० ॥

विंशे महाव्रीताख्ये द्वितीयो वैकल्पिको ग्रहणमन्त्र उक्तः । एकविंशे
तत्रैव वैकल्पिको ग्रहणमन्त्र उच्यते ॥ पाठस्तु ॥ विश्वकर्मन् हविषा वाटधानः
स्वयं यजस्व पृथिवीमुत धाम् । मुह्यन्त्वन्ये अभितः सपत्न्या इहास्माकं मयवा
सूरिरस्तु । उपयामगृहीतोऽसीन्द्राय त्वा विश्वकर्मण एष ते योनिरिन्द्राय त्वा
विश्वकर्मण इति ॥ हे विश्वकर्मन्निन्द्र, त्वं महाव्रीतीयलक्षणेन हविषा वाटधानः
अतिशयेन वर्धमानः स्वयं त्वं पृथिवीं भूलोकम् उताऽपि त्वां सुलोकं यजस्व
यजनं पूजनं कुरुष्व । एवंविधत्वदीयकर्म दृष्ट्वा अन्ये तव सपत्न्याः शत्रवो
भीताः शत्रवो मुह्यन्तु । संमोहं गच्छन्तु । इहास्मिन् कर्मणि अस्माकं समग्रघन-
सम्पत्तः सूरिः पण्डितोऽस्तु । अन्यद् गतम् ॥ १ ॥ इत्यष्टमाध्याये एकविंशो-
ऽनुवाकः ॥ ८ ॥ २१ ॥

एकविंशे तृतीयो वैकल्पिकग्रहणमन्त्र उक्तः ॥ द्वाविंशे तत्रैवान्यो
वैकल्पिको ग्रहणमन्त्र आम्नातः ॥ पाठस्तु ॥ विश्वकर्मन् हविषा वर्धनेन
त्रातारमिन्द्रमरुणोर्युध्यम् । तस्मै विशाः समनमन्तपूर्वोर्यमुग्रो विहव्यो यथा-
सत् । उपयामगृहीतोऽसीन्द्राय त्वा विश्वकर्मण एष ते योनिरिन्द्राय त्वा
विश्वकर्मण इति ॥ हे विश्वकर्मन्, त्वं वर्धनेन हविषा इन्द्रं त्रातारं जगतो रक्षकम्
अरुणोः कृतवानसि । किञ्च युद्धार्हो युध्यः । न युध्यः अयुध्यः । तम्
इन्द्रमयुध्यम् अप्रतिममकरोरित्पर्थः । तस्मै तादृशेन्द्राय पूर्वाः पूर्वं विंशेष्टादयो
विशाः सर्वाः प्रजाः समनमन्त सम्पक्कृताः । अपमिन्द्र उद्यूर्णयलो विविधेषु
कार्येषु आदपत इति विहव्यं तादृशो यथा येन प्रकारेण असत् स्यात्तथा
तस्मै समनमन्तेति सम्बन्धः । अन्यद् गतम् ॥ १ ॥ इत्यष्टमाध्याये द्वाविंशो

ऽनुवाकः ॥ ८ ॥ २२ ॥

एकोनविंशत्यादिषु चतुर्ष्वनुवाकेषु गवामयनस्योपान्ते महावृताख्येऽहनि
 वैकल्पिका ग्रहोपादानमन्त्रा उक्ताः । त्रयोविंशे अदाभ्यग्रहस्य मन्त्रा उच्य-
 न्ते ॥ कात्यायनः ॥ अदाभ्यं गृह्णास्यासिच्य निग्राभ्याः पात्रे तस्मिंस्तृष्णीं
 क्षीतः शूनवधायामनये त्वा गायत्रछन्दसमिति प्रतिमन्त्रम् उपयामः सर्वत्रात्रि-
 शेपादिति ॥ औदुम्बरपात्रे वसतीवर्षाख्या अप आनीय तस्मिंस्तिष्ठः सोम-
 सताः प्रक्षिप्य, अग्नये त्वेति त्रिभिर्मन्त्रैः क्रमेणादाभ्यं गृह्णाति । उपयामगृही-
 तोऽसीत्येतत् त्रिष्वपि मन्त्रेष्वदावाचनुपजनीयम् । सर्वशेषत्वादाभ्यान्नातस्येति सूत्रा-
 ऽभिप्रायः ॥ तत्र प्रथममन्त्रपाठस्तु ॥ उपयामगृहीतोऽस्वग्नये त्वा गायत्रछन्दसं
 गृह्णामीति ॥ हे सोम, त्वम् उपयामेन ग्रहेण गृहीतोऽसि । हे ग्रह, अग्नये
 अभिमीत्यर्थं गायत्रीछन्दसं गायत्री छन्दो यस्य तादृशं त्वां गृह्णामि ॥ द्वितीय-
 मन्त्रपाठस्तु ॥ इन्द्राय त्वा त्रिष्टुप्छन्दसं गृह्णामीति ॥ हे ग्रह, त्रिष्टुप्छन्दसं
 त्वां गृह्णामि ॥ तृतीयमन्त्रपाठस्तु ॥ विश्वेभ्यो देवेभ्यो जगतीछन्दसं गृह्णामीति ॥
 जगती छन्दो यस्य ग्रहस्य तादृशं त्वां ग्रहं गृह्णामि ॥ १ ॥ कात्यायनः ॥
 अनुष्टुप् इत्युक्तेति ॥ एवं मन्त्रमुच्चारयेत् ॥ अभिगर इति मन्त्रशेषः । हे
 सोम ते त्वानुष्टुप्छन्द अभिष्व इत्यर्थः ॥ कात्यायनः ॥ आधूनोत्स्य शुभि-
 र्वेशीनां त्वेति गच्छन्नाहवनीयमिति ॥ आहवनीयस्य समीपं गच्छन्नाहव-
 रदाभ्यग्रहस्यानुदकानि चालयेत् ॥ पाठस्तु ॥ त्रेक्षीनां त्वापत्तन्नाधूनोमि
 कुहूननानां त्वापत्तन्नाधूनोमि भन्दनानां त्वापत्तन्नाधूनोमि मध्वन्तमानां त्वा
 पत्तन्नाधूनोमि । शुक्रं त्वा शुक्र आधूनोम्यहो रूपे सूर्यस्य रश्मिषु । ककुह
 रूपं ह्यपमस्य रोचते बृहत्सोमः सोमस्य पुरोगाः शुक्रः शुक्रस्य पुरोगाः ।
 यत्ते सोमादाभ्यं नाम जाशुवि तस्यै त्वा गृह्णामीति । त्रेक्षीनां व्रजतो मेघस्यो-
 दरे शेरत इति त्रेक्ष्यो मेघोदरस्या आपस्तासां कुहूननानां कुशवदमस्यै कुर्व-
 सः शब्दं कुराणा नमन्ति महीभवन्तीति कुहूनना मेघ्य आपस्तासां च ।
 भन्दनानाम् । यदि कल्याणे भुक्ते च । कल्याणकारिण्यः सुखकारिण्यो ना
 मन्दना आपस्तासां च । मध्वन्तमानां मधुवत् स्वादुतमानाश्च । एवम्भूतानामपि
 पत्तन् पतने, हे सोम, त्वामाधूनोमि । कम्पयामि । किञ्च । शुक्रं सुद्धमल्लिप्त-
 कर्माणं त्वां शुक्ले आकृष्टकर्माणि शुद्धे निग्राभ्यलक्षणे, उदके आधूनोमि
 अहो रूपे दिवसस्य रूपे सूर्यस्य रश्मिषु, हे सोम, त्वाम् आधूनोमि । हे सोम,

वृषस्य श्रेष्ठस्य तव ककुहं ककुभं छान्दसो ढकारः । ककुभमिति महन्नामस्य
 पठितम् । महद्रूपम् । यद्वा ककुभो दिक्षो व्यापि रोचते दीप्यते बृहन् महान्
 सोम एव सोमस्य पुरोगाः पुरोगामी शुक्रस्य शुद्धस्य सोमस्य तत्र शुक्रस्तेज-
 स्वी आदित्यः पुरोगाः पुरोगामी यस्मादेवं तस्मात्, हे सोम, ते त्वदीयं
 अदाभ्यमनुपर्हिंसितं जागृषि जागरणशीलं यन्नामास्ति तस्मै त्वा गृह्णामि ॥
 काशायनः ॥ तस्मै त इति जुहोतीति ॥ पाठस्तु ॥ तस्मै ते सोम सोमाय
 स्वाहेति ॥ हे सोम, तादृशाय सोमाय ते तुभ्यं हुतमस्तु ॥ २ ॥ ३ ॥ का-
 शायनः ॥ अंशून् सोमे निदधात्युशिक्तमिति प्रतिमन्त्रमिति ॥ उशिक्तमिति
 मन्त्रत्रयेणाशून् सोमे स्थापयेत् ॥ तत्र प्रथममन्त्रपाठस्तु ॥ उशिक्त देव
 सोमाग्नेः मियं पाथोऽपीहीति ॥ हे दीप्यमान सोम, उशिक् कामयमानस्त्वं
 अग्नेः मियं पाथोऽन्नमपीहि ॥ द्वितीयमन्त्रपाठस्तु ॥ वशी त्व देव सोमेन्द्रस्य
 मियं पाथोऽपीहि इति ॥ हे दीप्यमान सोम वशी त्वमिन्द्रस्य मियमन्नं प्रा-
 णुहि ॥ तृतीयमन्त्रपाठस्तु ॥ अस्मत्सखा त्व देव सोम त्रिदशेषा देवानां मियं
 पाथोऽपीहि इति ॥ हे दीप्यमान सोम अस्मत्सखीभूतः त्वं विश्वेषां देवानाम्
 अभिरुचितमन्नं प्राणुहि ॥४॥ इत्यष्टमाध्याये त्रयोविंशोऽनुवाकः ॥८॥२३॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तपोहार्दं निवारयेत् ॥

पुमर्धाश्चतुरो दद्याद्विशागैर्यमहेन्नरः ॥ १ ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकपारमर्षवर्तकश्रीवीरबुक्कभूपाल-
 साम्राज्यधुरन्धरेण साधणाचार्येण विरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे काण्व-
 संहिताभाष्ये अष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

अथ शुक्लयजुर्वेदकाण्वमन्त्रभाष्ये नवमोऽध्यायः ॥ ९ ॥

यस्य निःश्रुतसित वेदा यो वेदेभ्योऽस्ति न्यग्रत् ॥

निर्ममे तमहं वन्दे विद्यातीर्थमहेदवरम् ॥ १ ॥

अष्टमे तृतीयमवनसन्वायिनामादिसग्रहादीनां योऽहव्यतिग्राह्यादीनां ग्रहणा-
ऽऽसादनमन्त्रा उक्ताः । नवमे उपाग्रवन्तर्यामादीनां ग्रहणामवेक्षणमन्त्रा
दासिणहोमादिमन्त्राश्चोच्यन्ते ॥ कात्यायनः ॥ ग्रहानवेक्षयति यथापृथीतमर-
काशान् वाऽऽउयन् प्राणायाम इति प्रतिमन्त्रमुपाशुसवनं द्वितीयमाश्विनं पष्ठं
शुक्रामन्थिनौ युगपदिति ॥ अयमर्थः ॥ ज्ञातिमियातनृचानान् यजमानानव-
काशाख्यानं प्राणायाम इत्यादिमन्त्रान् वाचयेत् । प्रतिमन्त्रग्रहणक्रमेणो-
पाग्रवादीन् दर्शयति । उपाशुसवनारूपो ग्रावा द्वितीयो भवति । वहिष्पवगानो-
चारकाले याश्विनपष्ठो भवति । शुक्रामन्थिनौ द्वौ ग्रहौ मन्त्रगतद्विवचनलिङ्गेन
युगपदवेक्षणोपायमिति ॥ उपाशुग्रहवेक्षणमन्त्रपाठः ॥ प्राणाय मे वर्चोदा
वर्चसे पवस्वेति ॥ हे उपाशुग्रह, यस्त्वं मे मदीयाय प्राणाय वर्चोदाः । वर्चसो
बलस्य दाता भवसि । स त्वं मदीयाय वर्चसे ब्रह्मवर्चसार्थं पवस्व शुद्धो भव ॥
अपोपाशुमवनान्तर्यामैन्त्रायचग्रहाणामवेक्षणमन्त्रपाठः ॥ व्यानाय मे वर्चोदा
वर्चसे पवस्व । उदनाय मे वर्चोदा वर्चमे पवस्व । याचे मे वर्चोदा वर्चसे
पवस्वेति ॥ स्पष्टार्थः ॥ १ ॥ अथ मैत्रावरुणग्रहावेक्षणमन्त्रपाठः ॥ मत्-
दक्षाभ्या मे वर्चोदा वर्चसे पवस्वेति ॥ क्रतुः संकल्पो मदीयः कामः । तस्य
समृद्धिर्दक्षः दक्षिणा ताभ्यां, क्रतुदक्षाभ्यां हे मैत्रावरुणग्रह, यस्त्वं बलमदाता-
ऽसि स त्वं मदीयाय ब्रह्मवर्चसार्थं पूतो भव ॥ अथाश्विनावेक्षणमन्त्रपाठः ।
श्रोत्राय मे वर्चोदा वर्चमे पवस्वेति ॥ स्पष्टार्थः ॥ अथ शुक्रामन्थिग्रहावेक्षण-
मन्त्रपाठः ॥ चक्षुभ्यां मे वर्चोदसौ वर्चसे पवेयामिति ॥ हे शुक्रामन्थिग्रही
यो युवा मदीयाभ्यां चक्षुभ्यां दीप्तिप्रदातारौ स्यः । तौ युवां मदीयब्रह्म-
वर्चसार्थं शुद्धौ भवतम् ॥ २ ॥ अथ श्रवणोनयध्रुवग्रहावेक्षणमन्त्रपाठः ॥
आत्मने मे वर्चोदा वर्चसे पवस्वौजसे मे वर्चोदा वर्चसे पवस्वायुषे मे वर्चोदा
वर्चसे पवस्वेति ॥ कात्यायनः ॥ पृथग्गृहाह्वनीषौ च विद्वद्भ्यो न इति ॥
चशब्दो युगपदित्यस्यानुकर्णार्थः । वाचा यशवेक्षतेत्यनुवर्तते । पूर्वपृथग्गृहा-

हवनीयाख्यौ पञ्चमानग्रहाघनेन मन्त्रेण दर्शयेदित्यर्थः ॥ विश्वाभ्यो मे मजाभ्यो
 पचोदसौ पचते पचेयामिति ॥ हे भूतभृद्आहवनीयो, सर्वाभ्यः मजाभ्यो
 पचोदसौ दीप्तिपदातारौ युवां मदीयाप भद्रावर्चसाधि पचेथां प्रवर्तयाम् ॥ ३ ॥
 कात्यायनः ॥ कोऽसीति द्रोणकलशमपेक्षयेदितिशेषः ॥ पाठस्तु ॥ कोऽसि कतमो-
 ऽसि कस्यासि को नामासि । यस्य ते नामा मन्माहि यं स्वा सोमेनातीतृषामेति ।
 हे द्रोणकलश, त्वं कः मजापतिरसि कतमोऽसि । अन्यातिशयेन मजापतिरसि ।
 कस्य मजापतेरनन्यभृतोऽसि । अथ एव तत्र कः मजापतिरिति नामासि । यस्य
 द्रोणकलशरूपमजापतेस्ते तत्र नाम नागपेयं मन्माहि । ययं जानीम । द्रोण-
 कलशरूप त्वां सोमेनातीतृषाम तर्पितवन्तः । त्वं तादृजो भवसीत्यर्थः ॥ ४ ॥
 कात्यायनः ॥ भूर्भुवः स्वरिति जपतीति । उपांश्वादिग्रहावेक्षणानन्तरं भूर्भुवः
 स्वरिति गन्धं जपेत् ॥ पाठस्तु ॥ भूर्भुवः स्वः सुमनाः मजया भूयासम् ।
 सुधीरो धीरैः सुपोपः पोषैरिति ॥ अयं मन्त्रस्तृतीयेऽध्याये व्याख्यातः ॥ इति
 नवमेऽध्याये प्रथमोऽनुवाकः ॥ ९ ॥ १ ॥

प्रथमेऽनुवाके उपांश्वादिग्रहावेक्षणमन्त्रा उक्ताः ॥ द्वितीये दाक्षिण-
 होमादिमन्त्रा उच्यन्ते ॥ कात्यायनः ॥ शालाद्वार्ये दाक्षिणहोमो वातःप्रपद्यं
 हिरण्यं हवस्यामवध्याय चतुर्गृहीतमुदृत्यमिति ॥ नाससि प्रपद्यं सुवर्णं सुचि
 चतुर्गृहीताज्वायां माक्षिष्योदृत्यमित्यनेन शालामुखीयेऽग्नौ दाक्षिणहोमं जुहु-
 यात् ॥ पाठस्तु ॥ उदृत्यं जातवेदसं देवं षड्भित्तिं केतवः । इहो विश्वाय सूर्य-
 मिति ॥ केतवो रश्मयस्त्वां जातवेदसं तमाग्निं सदां सूर्यम् उद्वहन्ति ऊर्ध्वं सदा
 एव नयन्ति । किमर्थं विश्वाय कृत्स्नस्य जगतः सूर्यं ह्यो द्रष्टुम् ॥ १ ॥ कात्या-
 यनः ॥ चित्रं देवानामिति द्वितीयायामिति ॥ उदृत्यमिति यथा प्रथमाहुतिः
 शालामुखीये हुता तदपेक्षयैषाऽऽहुतिर्द्वितीया । तां तस्मिन्नेवाग्नौ जुहुयादिति
 शेषः ॥ पाठस्तु ॥ चित्रं देवानामुदगादनीकं चक्षुर्ध्रुवस्य वरुणस्याग्नेः ।
 आ मा घावापृथिवीऽअन्तरिक्षं सूर्यं आत्मा जगतस्त्वस्थुषश्चेति ॥ चित्रं
 रक्तम्बेतादिविविधवर्णं देवानां रश्मीनाम् अनीकं सैन्यसदृशं मण्डलमुदगादु-
 दपच्छत् । कीदृशम् । मित्रादिदेवोपलक्षितस्य कृत्स्नस्य गार्वाज्यात्तत्पेन्द्रिया-
 ऽभिप्रातृत्वाचक्षुःस्थानीयम् तन्मण्डलस्थः सूर्यो जगन्मण्डलस्य तत्स्थुषः स्थाव-
 रस्य आत्मा सन् लोकत्रयमाप्राः सर्वतः पुरितवान् ॥ कात्यायनः ॥ आग्नीध्रे-
 ज्ञे नपेतीति ॥ आग्नीध्रमण्डपस्ये अग्नौ जुहुयादिति शेषः ॥ पाठस्तु ॥ अग्रे नप

सुपथा राये अस्मान् विश्वानि देव वयुनानि विद्वान् । युयोध्यस्मज्जुहुरणामेनो
भूयिष्ठां ते नम उक्तिं विधेमोति ॥ हे अग्ने, पारलौकिकधनप्राप्त्यर्थम्
अस्मान् सुपथा शोभनमार्गेण नय प्रापय । देव, त्वं विश्वानि वयुनानि सर्वान्
मार्गान् विद्वान् । जानासि । जुहुराणं कुटिलमेतः पापमस्मत्तो युयोधि वियो-
जय । ते तुभ्यं भूयिष्ठां नमउक्तिं नमस्कारोक्तिं विधेमं कुर्वाम ॥ २ ॥ ३ ॥
कात्यायनः ॥ अयञ्च इत्यपरमश्वं तं चैयुक्तं दद्यात् । अयुक्तं वेति ॥ रयादौ
नियुक्तं केवलं वाऽश्वं यदि दक्षिणात्वेन दद्यात् । अयं न इत्यपरामाहुतिं
आशीध्रे जुहुवात् ॥ पाठस्तु ॥ अयं नोऽअग्निर्वैरिवस्कृणोत्वयम्मृषः पुर एतु
मभिन्दन् । अयं वाजां जयतु बाजसाता अयं शत्रून् जयतु जर्हपाणः स्वाहे-
ति ॥ अयमग्निर्नोऽस्माकं वैरिवो घनं कृणोतु । अयमेवाग्निर्मृषः । संग्रामाः
पुरः पुरतः मभिन्दन् वैरिणो विदारयन्नेतु गच्छतु । अयमेवाग्निर्वैरिजानान्मानि
घातुसंवन्धीनि जयतु स्ववशं कृत्वा तान्यस्मभ्यं ददात्विसर्षः । बाजसातौ
संग्रामेऽयमेवाग्निर्जर्हपाणः अन्यन्तं हृष्यन् शत्रून् जयतु स्वाहा इतमस्तु ॥ ४ ॥
कात्यायनः ॥ सहिरण्यो यजमानः शालावाहिः पूर्वं तिष्ठन्नभिमन्त्रयते । दक्षिणा
वहिर्वेदि तिष्ठन्नभिमन्त्रयते । दक्षिणा वहिर्वेदितिष्ठन्पेतीति दक्षिणतो रूपेण
व इतीति । हिरण्यं धारयन् यजमानः प्राग्वंशस्य पुरस्तात् स्थित्वा महावेदे-
र्दक्षिणतोऽपि वहिस्थिता दक्षिणार्थो गाः अभिमन्त्रयेत् ॥ पाठस्तु ॥ रूपेण
वा रूपमभ्यागां तुयो वो विश्ववेदा विभजतु । ऋतस्य पथा मेत चन्द्रदक्षिणा
इति ॥ हे दक्षिणाः, रूपेणानेनोद्भृताहिरण्येन सह वो वेदेर्दक्षिणभागेऽवस्थितानां
युष्मार्कं रूपमभ्यागां आभिमुख्येन प्राप्नोमि । विश्वं वेत्ति वेदयतीति वा
विश्ववेदाः सर्वज्ञः । तुयनामको देवो वो युष्मान् विभजतु । ऋत्विजां यथाहं
विभागं करोतु । ऋतस्य अस्तुतस्य यज्ञस्य पथा मार्गेणं चन्द्रदक्षिणाः । चन्द्रं
हिरण्यं दक्षिणार्थं प्रधानद्रव्यं यजमानहस्तगतं यासां दक्षिणानां ता युवं मेत
गच्छत ॥ ५ ॥ कात्यायनः ॥ चि स्वरिति । दक्षिणत इति ॥ सदो गच्छेति
शेषः ॥ पाठस्तु ॥ चि स्त्रः पश्य ज्यन्तरिक्षमिति ॥ स्त्रः स्वर्गं देवयानमार्गं विशेष-
येण पश्य । अन्तरिक्षं अन्तरिक्षलोकं पितृयानं मार्गं विपश्य ॥ कात्यायनः ॥
यतस्वसदस्पैरिति सदस्यानिति ॥ भेसतेति शेषः । सदसि सभायां साधवः सदस्याः
तैर्दक्षिणामिः पूरितैः सह यतस्व यज्ञं प्राति यत्रं कुरु ॥ कात्यायनः ॥ ब्राह्मण-
मधेत्पामीध्रगमनमिति ॥ आमीध्रमण्डपास्थितमृत्विजं गच्छेत् ॥ पाठस्तु ॥ ब्राह्मणमध

विदेय पितृमन्तं पैतृमत्पृथगपिमार्षेयम् सुधातुदक्षिणामिति ॥ अष्टवर्षमारभ्य षोडश-
 वर्षपर्यन्तं शिक्षयन्ती माता यस्य स तं मातृमन्तमित्यर्थः । अभिहितं शिक्षकः
 पिता विद्यते यस्य स पितृमान् तादृशम् । यस्य पितामहमभृतधो विरुपाक्षाः
 श्रोत्रियाः स पैतृमत्पुत्राविधम् ऋषिं मन्त्रद्वारम् आर्षेयं जात्या मरिश्च
 विरुपाक्षं शोभनो घातुः सर्वघातुभ्य उच्चमं हिरण्यं दक्षिणा यस्यासी सुधातु-
 दक्षिणस्तमेरमुणविशिष्टं ब्राह्मणमत्रास्मिन् दिने विदेय लभेयः ॥६॥ कात्यायनः
 जगविश्य हिरण्यमस्मै ददात्यस्मद्रातेतीति ॥ यजमानः स्वयमाग्नीध्रमण्डप
 उपविश्य तत्रोपविष्टायाऽस्मा आग्नीध्राय सदस्याय च हिरण्यं दद्यात् ॥
 पाठस्तु ॥ अस्मद्राता देवत्रा गच्छपडातारमात्रिञ्चोति ॥ हे दक्षिणे त्वमस्मद्राता
 अस्माभिः दाता दद्या सती देवत्रा देवान् मतिगच्छ । देवानभ्येत्य तेषां तृप्तिं
 सम्पाद्य यज्ञफलं साधयन्ती प्रदातार प्रकर्षेण दक्षिणाया दातारं यजमान-
 मायिष्य ॥ कात्यायनः ॥ अग्नये त्वेति हिरण्यं प्रति गृहीत इति ॥ आग्नीध्र-
 सदस्याष्टभौ यजमानेन दत्तं हिरण्यमनेन मतिगृहीयाताम् ॥ पाठस्तु ॥ अग्नये
 त्वा मग्न वरुणो ददातु सोऽमृतत्वमश्वात् । आयुर्दान एधि मयो महं मति-
 ग्रहीत्र इति ॥ हे दक्षिणे हिरण्यरूपा त्वा त्वाम अग्नये आग्निरूपाय मह्यं
 वरुणो ददातु दद्यात् । स प्रतिगृह्णन् अमृतत्वं विनाशराहित्यम् अश्वात्
 प्राप्नुयात् । दक्षिणायाः प्रदात्रे यजमानाय आयुः शततंत्रस्तरपर्यन्तं दीर्घा-
 मुप्यमेधि । प्रतिग्रहीत्रे मह्यं मयः सुखमेधि भव ॥ कात्यायनः ॥ रुद्राय त्वेति
 गामिति ॥ प्रतिगृहीयादिति शेषः ॥ पाठस्तु ॥ रुद्राय त्वा मग्न वरुणो ददातु
 सोऽमृतत्वमश्वात् । प्राणो दात्र एधि मयो मय प्रतिग्रहीत्र इति ॥ हे गो, त्वा
 रुद्ररूपाय मग्न वरुणो ददातु स प्रतिग्रहीता अमृतत्वं प्राप्नुयात् । दात्रे यजमानाय
 प्राणः प्राणरूप एधि । तव प्रतिग्रहीत्रे मह्यं मयः सुखमेधि ॥ कात्यायनः ॥
 बृहस्पतये त्वेति वास इति ॥ प्रतिगृहीयादिति शेषः ॥ पाठस्तु ॥ बृहस्पतये त्वा मह्यं
 वरुणो ददातु सोऽमृतत्वमश्वात् । त्वदात्र एधि मयो मग्न मतिग्रहीत्र इति ॥
 हे वासस्त्वां बृहस्पतिरूपाय मह्यं वरुणो ददातु । सोऽमृतत्वमश्वात् प्राप्नु-
 यात् । त्वग्निन्द्रिषं यजमानाय । तव प्रतिग्रहीत्रे मह्यं मयः सुखम् एधि भव ॥
 ७ ॥ ८ ॥ कात्यायनः ॥ यमाय त्वेत्पञ्चमिति ॥ प्रतिगृहीयात् ॥ केचिदश्व-
 स्थाने अन्नमिच्छन्ति ॥ पाठस्तु ॥ यमाय त्वा मग्न वरुणो ददातु सोऽमृत-
 त्वमश्वात् । ययोदात्र एधि मयो मग्न मतिग्रहीत्र इति ॥ यमरूपायान्नाय मग्न-

मय्यमन्नं वा त्वां वरुणो दद्यात् । योऽनेन विधिना प्रतिगृह्णाति सोऽमृतत्व-
मश्नात् । माप्नुयात् । वयोऽञ्जमश्नं वा दात्रे यजमानाय एधि भव्यं प्रतिग्र-
हीत्रे प्रहो सुखं भव ॥ कात्यायनः ॥ कोऽदादित्यन्यादिच्छतो मन्त्रवचनमिति ॥
हिरण्यगवादिष्यतिरिक्तम् अन्यद्रव्यं प्रतिजिघृक्षुः । कोऽदादित्यनेन मन्त्रेण
प्रतिगृह्णीयात् ॥ पाठस्तु ॥ कोऽदात् कस्माअदात्कामोऽदात् कामामादात् । कामो
दाता कामः प्रतिग्रहीता कामैतत्ते तत्र कामसता भुज्जामहा इति ॥ दातुर्दाना-
ऽभिमानाभावाय प्रतिग्रहदोषाभावाय च दानृप्रतिगृहीतारौ देहेन्द्रियादिसङ्घाते
विवेचयति । तत्र कः कस्मा इति प्रश्नद्वयम् । तयोरुत्तरम् । कामः कामायेति । नाहं
प्रतीग्रहीता, न त्वं दाता । किन्तु । हे दातस्तव कामः कामाभिमानो देवः कामाय
मदीयाय कामाभिमानिदेवायैवाऽदात् । दत्तवान् । तदेव स्पष्टयति । कामो
दातेत्यादिना । यत् एवमतो हे काम, एतद्दीयमानं द्रव्यं ते तव, हे काम, धर्मं
सु तव सम्बन्धिना सत्ता विद्यमानेन भोगजातेन भुज्जामहै । भुज्जामहि ॥ ९ ॥
इति त्वमेऽध्याये द्वितीयोऽनुवाकः ॥ ९ ॥ २ ॥

द्वितीयेऽनुवाके दाक्षिणहोमादिमन्त्रा उक्ताः ॥ तृतीयेऽनुवाके समिष्ट-
पञ्जुरारूपो होमो निरूप्यते ॥ कात्यायनः ॥ समिन्द्र इति नव समिष्टमूर्त्तिं
प्रतिमन्त्रमिति ॥ समिन्द्रेणेत्यादिभिर्नवभिर्मन्त्रैः समिष्टपञ्जुरारूपा नवाहुतीर्जु-
ह्यात् ॥ तत्र प्रथममन्त्रपाठः ॥ समिन्द्र णो मनसा नेपि गोभिः सन्धिरिभिर्मध-
वस्तस्त्वस्त्वा । सं ब्रह्मणा देवकृत् यदस्ति सं देवानां सुमतौ यज्ञिपानामि-
ति ॥ हे इन्द्र त्वमनुग्रहयुक्तेन मनसा नोऽस्मान् गोभिः स्तुतिलक्षणभिर्वाग्मि-
र्गवादिभिर्वा सन्धेयि सत्यय संयोजय । हे यवन् विशोष्टपनसम्पन्नेन्द्र सूरिभिः
पण्डितैर्होतृममुखैः संयोजय । स्वस्ता क्षेमेण संयोजय । ब्रह्मणा वेदेन अर्थ-
ज्ञानसाहितेन देवकृत् देवार्थं कर्म यदस्ति तेन संयोजय । यज्ञिपानां यज्ञसम्ब-
न्धिनां देवानां सुमतौ सुमत्या अनुग्रहबुद्ध्या संयोजय ॥ १ ॥ अथ द्वितीयः ॥
संवर्चसा पयसा सन्तनूभिरगन्माहि मनसा सन्धिवेन । त्वष्टा सुदन्नो विदधातु
रायोऽनुमार्ष्टु तन्वो यद्विलिष्टमिति ॥ वर्चसा ब्रह्मवर्चसेन समगन्माहि धर्मं
सङ्गता भवाम । तथा पयसा क्षीरादिस्तेन समगन्माहीत्यनुवर्तते । तनूभिरनुष्ठान-
दानैः शरीरावयवैः समगन्माहि । शिवेन समीचीनेन कर्मश्रद्दायुक्तेन मनसा
समगन्माहि । किञ्च, सुदन्नस्त्वष्टा शोभनदानोपेतस्त्वष्टृनामको देवो रायो
धनानि विदधातु सम्पादयतु । तन्वः शरीरस्यास्मदीयस्य यद्विलिष्टं विशेषेण

न्यूनमङ्गं पदस्य तदिति शेषः । अनुमार्ष्टुं न्यूनत्वपरिहारेणानुकूलं कृत्वा
 शोधयतु ॥ २ ॥ अथ तृतीयः ॥ घाता रातिः संवितेदं जुषन्तां प्रजापति-
 निधिषा देवोऽग्निः । त्वष्टा विष्णुः प्रजया सश्रराणो यजमानाय द्रविणं
 दधास्विति ॥ घाता सविता प्रजापतिरग्निस्त्वष्टा विष्णुश्चेत्येते षट् देवा मो-
 ऽस्माकमिदं हविर्जुषन्तां सेवन्ताम् । कीदृशो घाता रातिर्दानशीलः । कीदृशः
 प्रजापतिर्निधिषाः महावज्रशङ्खपद्मादिनामकानां नवानां निधीनां पालयिता ।
 कीदृशोऽग्निर्देवो दीप्यमानः सोऽयं देवगणो यजमानसम्बन्धिभ्यः प्रजया
 सह संश्रराणः सम्प्रग्रममाणः यजमानाय द्रविणं दधातु प्रयच्छतु ॥ ३ ॥
 अथ तृतीयः ॥ सुगा वो देवाः सदना अकर्म यऽआजमेदश्मवर्नं जुषाणाः ।
 भरमाणा वहमाना हवींश्च्यस्मे यत्त वसवो वसूनीति ॥ हे देवा, ये भवन्त
 इदं सवनमिमं ये जुषाणाः सेवमानाः । आजगम आजग्मुः । तेषां वो युष्माकं
 अस्मिन् यज्ञे सुगाः सुगमनीयानि सदना सदनानि अकर्म वयमकार्षम । हे
 वसवो निवासहेतवो, हवींषि भरमाणा जोषयन्तो वहमाना रथादिमिश्र तपन्तो
 यूयम् अस्मे अस्मासु वसूनि धनानि यत्त स्यापय ॥ ४ ॥ अथ पञ्चमः ॥
 याऽआवद् वशतो देव देवाःस्तान् मेरय स्मेऽग्ने सधस्ये । जक्षिवाश्वः
 पविवाश्वश्च विश्वेऽसु धर्मस्त्वरतिष्ठतान्विति ॥ हे अग्ने, हवींषि कामयामानान्
 पान् देवानावह आहूतवानसि । तान् देवान् स्वे स्वकीये सधस्ये सहनिवा-
 स्थाने मेरय एवम्भूत, हे देवा यूयं जक्षिवाश्वः । सवनीयपुरोडाशान् भक्षित-
 वन्तः । पविवाश्वः सोमपानं कृतवन्तश्च विश्वे सर्वे यूयम् अनुपशं समास्प-
 ऽनन्तरम् अमुं हिरण्यगर्भं प्राणलक्षणं वायुं वायुमण्डलमित्यर्थः । धर्मम् आदित्य-
 मण्डलं वा स्वः द्युलोकं वा आतिष्ठत आगच्छत । यस्य यस्य यत्र यत्र शुद्धाः
 सन्ति तास्तानातिष्ठतेत्यर्थः ॥ ५ ॥ अथ षष्ठः ॥ वयं हि त्वा मयति यज्ञे
 अस्मिन्नग्ने होतारमटणीमहीह । ऋषयः ऋषयुता श्रमिष्ठाः प्रजानन् यज्ञमुपया-
 हि विद्वानिति ॥ हि यस्मात् कारणादिद्वास्मिन् दिने अस्मिन् यज्ञे मयति वर्तमाने
 सति होतारं देवानामाहूतारं होमनिष्पादकं वा त्वां वयमटणीमहीह वृतवन्तः ।
 तस्मात् कारणाद् ऋषयः सप्तर्षिं यथा भवति तथा अयाः अयाजा इष्टवानसि ।
 यज्ञं कारितवानित्यर्थः । उताऽपि च । ऋषयः सप्तर्षिं प्रजानन् अवगच्छन्-
 श्रमिष्ठाः । विघ्नशान्तिक्रमकार्षाः । अतस्त्वं विद्वान् उपयाहि ॥ ६ ॥ अथ
 सप्तमः ॥ देवा गातुमिदो गातुमिरा गातुमिन् । मनमस्पत इमं देवयज्ञः स्वाहा

वाते या इति ॥ कै गै रै शब्द इति धातुः । गीयन्ते नानाविधैर्वैदिक-
शब्दैः प्रतिपाद्यन्त इति गानुर्यज्ञः । तं विदन्ति जानन्तीति गानुविदः । तादृशाः
हे देवाः, गानुमित्वाऽऽस्पदीयो यज्ञः मरुत्त इति विदित्वा । एतिपातोर्गत्यर्थस्य
ज्ञानार्थत्वमुपचर्यते । गानुमित यज्ञं गच्छत । यद्वा गानुर्गन्तव्यो मार्गः । अस्म-
दीयेन यज्ञेन तुष्टाः सन्तः स्वकीयमार्गं गच्छत । हे मनसस्पते, यष्टुमस्मदीयस्य
मनसः प्रेरणेन पालक परमेश्वर, इममनुष्ठितं यज्ञं स्वाहा त्वद्धस्ते ददामि । त्वं च
वाते वायुरूपे देवे धाः घोहि स्थापय ॥ अथाऽष्टमः ॥ यज्ञ यज्ञ गच्छ यज्ञपतिं गच्छ
स्वापोनिं गच्छ स्वाहेति ॥ हे यज्ञ, स्वप्रतिष्ठार्थं यज्ञनामकं विष्णुं गच्छ । फल-
मदानार्थं यज्ञपतिं यजमान गच्छ स्वनिष्पत्त्यर्थं स्वा योनि स्वकारणभृता वायोः
क्रियाशक्तिं गच्छ । स्वाहा सुहुतमस्तु ॥ अथ नवमः ॥ एष ते यज्ञो यज्ञपते
सह सुक्तवाकः सर्ववीरस्तं जुपस्व स्वाहेति ॥ हे यजमान, एषोऽनुष्ठीयमानस्ते
स्वदीयो यज्ञः सुक्तवाकैः स्तोत्रैः सहितः, सर्ववीरः सोमपशुसवनीयचरुपुरोडाशा
धीरा इत्युच्यन्ते । तादृशाः सर्वे वीरा यस्य स तथोक्तः । य एवम्भूतस्त यज्ञं
जुपस्व स्वाहा सुहुतमस्तु ॥ इति नवमाध्याये तृतीयोऽनुवाकः ॥ ९ ॥ ३ ॥

तृतीयेऽनुवाके समिष्टयजुर्होमोऽभिहितः ॥ चतुर्थेऽवध्या वर्ष्यते ॥ कात्या-
यनः ॥ कृष्णविपाणमेखले चात्वाले मास्यति माहिर्भूर्मा पृदाकुरिति ॥ यजमान-
हस्तं बद्ध्वा कृष्णविपाणाया च मध्ये बद्ध्वा शरमयीमेखलाजमे विस्रंस्य चात्वाले
प्रक्षिपेत् ॥ पाठस्तु ॥ माहिर्भूर्मा पृदाकुरिति ॥ अहिः सर्पो माभूर्मा भू-
याः । पृदाकुरजगरः सर्पविशेषः । सोऽपि मा भूयाः ॥ कात्यायनः ॥ उरु-
हीति वाचयति ॥ अवध्यायार्थं जिगमिषुरध्वर्युर्यजमानं वाचयेत् ॥ पाठस्तु ॥
उरुहि राजा वरुणश्चकार सूर्याय पंथामन्वेतवा उ । अपदे पादा प्रतिधातवे-
ऽकृतापवक्ता हृदयाविघातिदिति ॥ उरुध्वोऽवधारणे । वरुण एव राजा
सूर्याय सूर्यस्यान्वेतवै अनुक्रमेण गन्तुमपदे निरालम्बेऽन्तरिक्षे उरुध्व्या विस्तीर्ण-
मार्गं हि यस्माच्चकार तस्मादस्याक्रमपि पादा प्रतिधातवे पादं प्रक्षेप्य मार्ग-
म् अकः करोतु । उवाऽपि च यः शत्रुरपवक्ता निन्दकः यश्च हृदयाविघो
हृदयोपलक्षितं शरीरं तापयति । चिच्छन्दः समुच्ये । सोऽपि प्रतिगन्धमकृत्वा
मार्गं करोति त्वर्थः ॥ कात्यायनः ॥ नमो वरुणायेति वाचयत्यपोऽवक्रामय-
क्षिति । अवध्यायस्नानार्था आपः प्रवेशयन् यजमानं वाचयेत् ॥ पाठस्तु ॥
नमो वरुणायामिष्ठितो वरुणस्य पाश इति ॥ वरुणस्य पाशः अभिष्ठितः ।

आक्रान्तः । तस्मै वरुणाय नमस्कारोऽस्त्विति शेषः ॥ १ ॥ कात्यायनः ॥
 मास्य समिधं चतुर्गृहीतेनाज्येनाग्नेरनीकमिति ॥ अप्सु काञ्चित् समिधं प्रक्षिप्य
 चतुर्गृहीतेनाज्येन ताम् अभिजुहुयात् ॥ पाठस्तु ॥ अग्नेरनीकमप आवि-
 वेशार्पणपात्यतिरक्षत्रसुर्यम् । दमे दमे समिधं वक्ष्यन्ते प्रति ते जिह्वा घृतमुच्चर-
 ण्यत्स्वाहेति ॥ अग्नेरनीकं सुखम् अपः उदकान्याभिमुख्येन विवेश । हे अपा-
 न्मपात् । एतन्नामकामे । दमे दमे तत्तद्यज्ञगृहे असुर्यम् असुरैः कृतं मतिरक्षत्र
 समिधं यस्ति । समिधः सङ्गतिं कुर्व । अनन्तरं हे अग्ने, ते तव जिह्वा ज्वाला
 घृतं प्रति उच्चरण्यत् । उद्युक्ता भवतु स्वाहा । मुहुतमस्तु ॥ २ ॥ का-
 त्यायनः ॥ समुद्रे त इत्यृषीपकुम्भं ग्राहयतीति ॥ गतसारः सोम ऋजीषः ।
 तेन पूर्णं कुम्भमप्यु ग्रसिषेत् ॥ पाठस्तु ॥ समुद्रे ते हृदयमप्यन्तः सं त्वा विश-
 न्तोपधीरुताऽऽपः । यज्ञस्य त्वा यज्ञपते सूक्तोक्ती नमोवाके विधेम यत् स्वाहेति ॥
 हे सोम, ते तव हृदये समुद्रे समुद्रसमानास्वप्सु अन्तर्मध्ये प्रतितिष्ठति शेषः ।
 ओपधीरोपधयस्त्वां सम्यग्विशन्तु । उत अपि चापो विशन्तु । हे यज्ञपते,
 यज्ञस्य पालक, यज्ञस्य यजनीयं त्वा सूक्तोक्ती शोभनवचनोच्चारणेन नमोवाके
 नमस्कारवचनेन विधेम स्थापयाम ॥ यस्मादेवं तस्मात् स्वाहा मुहुतमस्तु ॥
 ॥ ३ ॥ कात्यायनः ॥ देवीराय इति विसृज्योपतिष्ठत इति ॥ ऋजीषं विसृज्य
 उपस्थानं कुर्यात् ॥ पाठस्तु ॥ देवीराय एष वो गर्भस्त५ सुभीत५ सुभृतं विभृ-
 तः । देव सोमिपते लोकः परि च वसि शं च वक्षीति ॥ देवीः । हे आपो देव्यः
 शुष्माकम् एष सोमो गर्भस्थानीयः । तं तादृशं सोमं सुभीतं शोभनमीति-
 शुक्तं सुभृतं मुष्टुष्टं विभृतं धारयत । हे दीप्यमान सोम, ते तव एष वक्ष्यो
 लोकः स्थानं तत्रावस्थितस्त्वं परितः समन्तात् शं सुखं वसि अस्मान् प्रति
 बह प्रापय । अस्मत्तः सर्वान् सुखं प्रापय । चञ्चद् इतरेतरसमुच्चयार्थः ॥ का-
 त्यायनः ॥ अवभृथेति मज्जयतीति । यजमाने स्नापयेत् ॥ पाठस्तु ॥ अव-
 भृथ निचुंषुण निचेरुरसि निचुंषुण ॥ अव देवैर्देवैकृतमेनोऽयासिपमवमर्त्यैर्मर्त्य-
 कृतं पुरुराणो देवरिपस्याहीवि ॥ अवाचीनानि पात्राणि जलमध्ये हियन्ते
 यस्मिन् यज्ञविशेषे सोऽयमवभृथः । हे अवभृथ, त्वं निचुम्पुण नितरां मन्दं
 गच्छ । ध्रुपि मन्दार्यां गतौ इति घातुः । निचेरुरसि नितरां चरणशीलोऽसि
 तथाऽप्यत्र निचुम्पुण नितरां मन्दं गच्छ । किं प्रयोजनमित्युच्यते । देवैर्योतना-
 ऽऽत्मकैरस्मदीयेरिन्द्रो देवैकृतं हविः स्नासिषु देवेषु कृतमेनः पापं यदस्ति

तदवयासिषमस्मिञ्जलेऽहमवनीतवानस्मि । तथा मर्त्यैर्मनुष्यैरस्मत्सहायभूतै-
र्ऋतिविगमर्मसंकृतं मर्त्येषु मनुष्येषु यज्ञदर्शनार्थमागतेषु कृतमवज्ञाद्वपं यदेने-
ऽस्ति तदप्यहमवयासिषमित्यनुवर्तते । इदमस्माभिः परित्यक्तमेनो यथा त्वां न
प्राप्नोति, तथा, हे यज्ञ, मन्दं गच्छेत्पभिमायः । हे देव, अवभृथारूप यज्ञ त्वं
पुरुराणः । रा दान इति धातुः । बहुविधविरुद्धफलदायिनो रिषाद्रघात्
पाहि पालय । ऋषिर्ह्येतार्ये । विरुद्धफलदायी वधस्तत्रसादादस्माकं मा
भूदित्यर्थः ॥ कात्यायनः ॥ आहवनीये समिदाधानं देवानां समिदसीति ॥
स्नानानन्तरमाहवनीयसमीपं गत्वा तस्मिन् समिधमादध्यात् । देवानां सम्बन्धि-
भी समिदिन्धनमसि ॥ ४ ॥ इति नवमेऽध्याये चतुर्थोऽनुवाकः ॥ ९ ॥ ४ ॥

चतुर्थेऽवधृतो निरूपितः ॥ अनुबन्ध्या यदि गर्भिणी स्यात् तत्र प्राय-
श्चित्तिः पञ्चमेऽनुवाके निरूप्यते ॥ कात्यायनः ॥ निरूपमाणमभिपन्नयेत् ।
एजतु दशमास्य इतीति ॥ यद्यनुबन्ध्या वशा गर्भिणी तदाविशसनकाले
मातुः सकाशात् पृथक्क्रियमाणं गर्भमभिपन्नयेत् ॥ पाठस्तु ॥ एजतु दश-
मास्यो गर्भो जरायुषा सह । यथायं वायुरेजति यथा समुद्र एजसेवायं दश-
मास्यो अस्रज्जरायुषा सहेति ॥ जरायुर्गर्भेष्टनं तेन सह एजतु कम्पनं चलनं
करोतु । एज् कम्पन इति धातुः । यथा येन प्रकारेणायं वायुरेजति चलति ।
यथा समुद्रश्चलति । एवमयं दशमास्यः सम्पूर्णावपवो गर्भो जरायुषा सह
अस्रत् निर्गच्छतु ॥ १ ॥ कात्यायनः ॥ अवदानान्यनुजुहोति यस्यास्त इति ॥
वशावदानानि ग्रथमं हुत्वा पश्चाद् गर्भं जुहुयात् ॥ पाठस्तु ॥ यस्यास्ते यज्ञियो
गर्भो यस्या योनिर्हिरण्ययी । अज्ञान्यह्रुता यस्य तं मात्रा समजीगम स्वाहेति ॥
यस्या वशाया अनुबन्ध्याया गर्भो यज्ञियो यज्ञार्हः । यस्यास्तव योनिर्हिरण्ययी
तादृशी त्वां गर्भं सङ्गमयामीति ज्ञेयः । यस्य गर्भस्याज्ञानि अह्रुता अह्रुतानि
अनवर्धितानि । तं गर्भं मात्रा अनुबन्ध्यालक्षणया जनन्या समजीगमं सङ्गम-
यामि स्वाहेति होमार्थः ॥ २ ॥ कात्यायनः ॥ यतिप्रस्थाता मचरण्यां सर्व-
मेवमवयति स्विष्टकृद्वेगे स्वीकृते सति जुहुयात् ॥ पाठस्तु । पुरुदस्यो विपु-
रूप इन्दुरन्तर्महिमानञ्ज धीरः । एकपर्दी द्विपर्दी त्रिपर्दी चतुष्पदीमष्टापर्दी
भुवनानुप्रयन्ता स्वाहेति ॥ इन्दुः क्रुदनरूपः । सोमसदृशो गर्भो महिमानं मह-
त्त्वमानञ्ज व्यक्तं करोतु । कीदृशः पुरुदस्यो बहुदानयुक्तः । विपुरुषो बहु-
रूपोऽन्तरदरेऽवस्थितः । धीरो मेधावी इत्यंरूपं महिमानमानज्ज्ञेयार्थः । भुव-

नानि भूतजातानि अनुमथन्तां वशाया गर्भं मरुणातं कुर्वन्तु । इयं वशा चतु-
 प्यदा सती कथमेकपद्यादिभिरुच्यते । यदा वशासम्बन्धिन्यां वपायां जुहुयाव
 तदा एकपदी । यद् यदा द्वैर्वागस्तदा द्विपदी यदैपयद्दोमः कृतस्तदा त्रिप-
 दी । यदा पत्नीसंयाजैर्जुहुयाव तदा चतुष्पदी चतुर्भिः पदैर्युक्ता वा । एवं स्व-
 पदैर्गर्भसम्बन्धिभिश्च पादैरष्टापदी एवम्भूतां वशां गणयित्वा अनुमथन्तामिति
 सम्बन्धः । स्वाहा सुहुतमस्तु ॥ ३ ॥ कात्यायनः ॥ समिष्टपञ्चुरन्ते तदा
 ग्रामित्र एव जुहुयाव । तिष्ठन्मरुतः स्वाहाकृत्येति । यदि यजमानः । ग्रामाग्नि-
 भीयाव तदा समिष्टपञ्चुर्होमानन्तरं ग्रामित्रेऽग्नावेव गर्भं जुहुयाव । मन्त्रान्ते
 स्वाहाकारोऽपि न कर्तव्य इति ॥ पाठस्तु ॥ मरुतो यस्य हि क्षये पाया दिवो
 विमहसः । स सुगोपातमो जनः ॥ हे देवा, दिवो विमहसः । युलोकस्य सम्ब-
 न्धिना विशिष्टेन महता तेजसा युक्ता हे मरुतः, यूपं पश्ययजमानस्य क्षये
 पतत्यहे पायः पानं कुरुय । पा पान इत्यस्य छान्दसं रूपम् । हि यस्मादेवं
 तस्मात् ॥ यजमानारूपो जनः, सुगोपातमः सुगोप्यतमो भवति । युष्मद्युक्तानां
 न भयमस्तीत्यर्थः ॥ ४ ॥ कात्यायनः ॥ महीधौरिसङ्कारैरभ्युहतीति ॥ ग्रामित्रे
 मक्षितं गर्भमङ्कारैः मच्छादयेत् ॥ पाठस्तु ॥ मही धौः पृथिवीचन इयं पक्षं मि-
 मिक्षताम् । पिष्टतां नो भरीमभिः ॥ मही महती धौर्धुलोकः पृथिवी भुलोकश्च
 नोऽस्मदीयमिमं यज्ञं मिमिक्षतां सिञ्चताम् । भरीमभिर्भरणौर्हरणधान्यादिभिः
 स्वैः स्वैर्भागैर्नोऽस्मदीयगृहं पिष्टताम् परिपूरयतु ॥ ५ ॥ इति त्रयमेऽध्याये
 पञ्चमोऽनुवाकः ॥ ९ ॥ ५ ॥

पञ्चमेऽनुबन्धावशोर्गर्भे सति भागश्चित्तमन्त्रा उक्ताः ॥ यष्टे त्वहर्गण-
 संबन्धिनो मन्त्रा उच्यन्ते ॥ कात्यायनः ॥ द्रोणकलशमेनापाम्रापयत्प्राजिप्रेती-
 ति ॥ गर्भविरात्रे गोसहस्रं दक्षिणा । तत्र सहस्रसख्यापूरणी रोहिणी धेनुः ।
 तां द्रोणकलशमप्रापयेत् ॥ पाठस्तु ॥ आजित्र कलशं मक्षा त्वा विशन्तिवन्दनः ।
 पुनर्ऊर्जा निवर्तस्व सा नः सहस्रन्धुस्नोरुधारा पयस्वती पुनर्मा विश-
 ताटयिरिति ॥ महीति गोनाम् । हे महि, हे धेनो, त्वं कलशं द्रोणकलशारूपं
 पात्रम् आजिघ्राभिमुख्येनाघ्राणं कुरु । किञ्च । हे धेनो, त्वाम् इन्दवः सोमाः
 आनिशन्तु । ऊर्जा विशिष्टेन पयोभूतेनास्मान् पुनर्निवर्तस्व । मयैवं या
 त्वं स्तुता सा त्वं नोऽस्माकं सहस्रं सहस्रमरुखाकं धेनुं पुञ्च देहीत्यर्थः । कि-
 ञ्चातस्त्वत्प्रसादादुरधारा बहुपयोयुक्ता पयस्वती धेनुर्मा यां पुनराविशताम् ।

आगच्छतिविसर्गः । तथा रविर्धनमपि मास आविशतात् ॥ १ ॥ कात्यायनः ॥
 इष्ये काम्य इति दक्षिणेऽस्याः कर्णे यजमानो जपतीति ॥ पूर्वोक्ताया
 येनोर्दक्षिणे कर्णे यजमानो जपेत् ॥ पाठस्तु ॥ इष्ये काम्यऽइळे रन्ते चन्द्रे
 ष्योतेऽदिते सरस्वति माह विश्रुति । एता तेऽअग्नये नामानि देवेषु मा मुकुतं
 ज्ञातादिति ॥ सर्वैराहूयत इति हव्या । सर्वैः काम्यत इति काम्या । सर्वैः स्तुयत
 इति इळा । सर्वै रमयतीति रन्ता । आह्वाहयतीति चन्द्रा । उदकति प्रकाशयती-
 ति ज्योता । आदितिरनवस्रण्डिता । सरस्वतीति सरः क्षीरं तद्वती सरस्वती ।
 मही महती । विश्रूयत इति विश्रुतिः । अहन्त्येत्यग्न्या । एवमभूते हे धेनो,
 त्वदीयान्येतानि नामान्यतिशययुक्तानि ॥ एवमभूतेर्नामभिरभिहिता सती
 देवेषु देवेभ्यः सुष्ठु कर्म करोतीति मुकुत । तादृशं मा ज्ञाता ज्ञाहि ॥ २ ॥
 कात्यायनः ॥ शाखा द्वार्यम्बारव्येभिरविरिति ज्ञोतीति ॥ तत्रोत्थानं सर्वेषु
 यजमानेषु परस्परं स्पृष्टेषु सत्सु इदानीन्तनगार्हपत्येजुद्वयात् ॥ पाठस्तु ॥ इह रवि-
 रिह रमध्वमिह धृतिरिह स्वधृतिः स्वाहेति ॥ हे गावो, युष्मदीया रतिः रमणमिह
 यजमानेषु स्वाद् अस्त्विहैव यूयं रमध्वम् । युष्माकमिह यजमानेषु धृतिः स्यात्
 स्वकीयानामपि धृतिरिहैव स्यात् । स्वाहा सुहुतमस्तु ॥ कात्यायनः ॥ अप-
 रासुपष्टजन्तितीति ॥ तत्रैवैतां द्वितीयामाहुर्तं जुहुयात् ॥ पाठस्तु ॥ उपसृजं
 धरुणं मात्रे धरुणो मातरं धपत्रायस्योषमस्मासु दीधरत् स्वाहेति ॥ धरुणो
 धारयिताऽग्निर्मात्रे धरुणं मातुः पृथिव्या धारयितारं पितरं दिवम् उपसृजन्
 समीपं प्रापयन् मातरं पृथिवीं धयन् स्वयं पिबन् तत्रोत्पन्नं हविर्भक्षयन्नित्य-
 ऽर्थः । अस्मासु रायस्योषं पशुधनादिपुष्टिं दीधरत् । अत्यन्तं धारयतु । स्वाहे-
 ति होमार्थः ॥ ३ ॥ कात्यायनः ॥ यजमान आत्मानं स्तुचीर्ताऽग्नम् ज्योति-
 रिति ॥ पाठस्तु ॥ अग्न्य ज्योतिरमृता अमृम दिवं पृथिव्या अभ्यारुहा-
 म । अविदाम देवान्स्त्वज्योतिरिति ॥ यजमाना वयं ज्योतिरादित्यलक्षणं
 अग्नम् प्राप्ताः । तदा, अमृता अमरणचर्मा अमृम । पृथिव्याः सकाशादिवं
 शुलोकामध्यारुहाम । देवानिन्द्रादीन् अविदाम पश्याम । ज्योतिःस्वरूपं स्वः
 स्वर्गं पश्याम ॥ ४ ॥ कात्यायनः ॥ शुवं तमिति दक्षिणस्याधोऽस्रमिति ॥
 पन्तीत्यनुवर्तते । सर्वे यजमाना अस्रस्याधोभातां प्रतिगच्छेयुः ॥ पाठस्तु ॥
 शुवं तमिन्द्रापर्वता पुरोयुषा यो नः पृतन्यातप तं तमिद्वत् वज्रेण तं तमिद्व-
 तम् । दूरे चत्पाय छन्तस्त्रहन् पादिनसदस्माकं अन्नून् परिशूर विश्वतो दर्मा

दर्शाष्ट विश्वत इति ॥ पुरोयुधौ शत्रूणां पुरतो युद्धस्य कर्तारौ । इन्द्रापर्वता
 इन्द्रापर्वतो युवं युवां यः शत्रुर्नोऽस्मात् पृतन्यात् संग्रामात् तं शत्रुं युद्धं कार-
 येत् तद्य अपहतं युवां विनाशयतम् । किञ्च, तं तमित । तं तत्समानमेव सर्व-
 मपि शत्रुं विनाशयतम् । तत्रापि विशेष्यते । वज्रा रूपेणाऽऽयुधेन तं तमेव
 शत्रुं विनाशयतम् । हे शूरेन्द्र, त्वदीयो वज्रः सहहनम् अत्यन्तगम्भीरं वनं प्र-
 वेशयायीतियद्यदा दूरेचचाप दूरादागताप शत्रवे कामयते तदा हनस्य तं शत्रुं
 व्याप्नुयात् । ततो दर्मा दारणशीलो वज्रोऽस्माकमस्मदीयान् विश्वतः सर्वतः
 आगतान् विश्वतः सर्वान् शत्रून् परिदर्शाष्ट परितो विदार्यं दर्शयति स्म ॥
 कात्यायनः ॥ वाग्विसर्जनं भूर्भुवः स्वरिति ॥ वाचो विसर्जनं कुर्यादित्यर्थः ॥
 पाठस्तु ॥ भूर्भुवः स्वः सुप्रजाः प्रजया भूयासम् । सुवीरो वीरैः सुपोषः
 पोषैरिति ॥ व्याख्यातोऽयं मन्त्रः ॥ ५ ॥ इति नवमेऽध्याये षष्ठोऽनुवाकः
 ॥ ९ ॥ ६ ॥

षष्ठे अर्हणसम्बन्धिनो मन्त्रा उक्ताः ॥ सप्तमे तु सोममम्बन्धिनो नैमि-
 सिका मन्त्रा उच्यन्ते ॥ कात्यायनः ॥ परमेष्ठ्यर्वाश्वतुर्लिपात् जुहुयात् ॥
 तत्र प्रथममन्त्रपाठः ॥ परमेष्ठ्यभिधीत इति ॥ यदा सोमो यजमानेनाभिधीतः
 परमेष्ठीति नाम्नाभिधीयते ॥ अथ द्वितीयः ॥ प्रजापतिर्वाचि व्याहृत्यामि-
 ति ॥ सोमेन यक्ष्ये इति वचस्पृचारिते सति सोमः प्रजापतिनामको भवति ॥
 अथ तृतीयः ॥ अन्वो अञ्जेत इति ॥ यदा सोमः, अञ्जम् आमिसुखयमितः प्राप्तः
 तदा अन्वो भवति ॥ अथ चतुर्थः ॥ सयिता सन्ध्यामिति ॥ सन्ध्यां सोमस्य सम्मर्कौ
 सत्यां सोमः सवितृनामको भवति ॥ अथ पञ्चमः ॥ विश्वकर्मा दीप्तायामिति ॥
 दीप्तायां सत्यां विश्वकर्मेत्युच्यते ॥ अथ षष्ठः ॥ पूषा सोमक्रयण्यामिति ॥
 सोमक्रये सति पूषेयाभिधीयते ॥ १ ॥ अथ सप्तमः ॥ इन्द्रश्च मरुतश्च क्रया-
 पोपोदित्यत इति ॥ यदा सोमक्रयार्थमुचिष्ठेत तदा सोम इन्द्रनामको मरुत्नामक-
 श्च भवति ॥ अथाऽष्टमः ॥ अमुरः पण्यमान इति ॥ यदा सोमो यजमानेन
 पण्यते तदाऽसुरनाम्नाऽभिधीयते ॥ अथ नवमः ॥ मित्रः क्रीत इति ॥ यदा
 सोमो यजमानेन क्रीयते तदाऽसौ मित्रो भवति ॥ २ ॥ अथ दशमः ॥ विष्णुः
 शिपिविष्टः ॥ शिपिर्विष्टः । तत्र प्रविष्टः ॥ अथैकादशः ॥ ऊरा आसन्नो
 विष्णुर्नरन्धिष इति ॥ ऊरी उत्सङ्ग आसन्न उत्सङ्गं प्राप्तः सोमो विष्णुर्नरन्धिषो
 भवति ॥ अथ द्वादशः ॥ मोक्षमाणः सोम आगत इति ॥ यदा आगतः सोमः

श्रोत्रे तदा सोमनामा भवति ॥ अथ त्रयोदशः ॥ वरुण आसन्ध्यामासन्न
इति ॥ यदा सोम आसन्ध्यामासन्नस्तदा वरुणो भवति ॥ ३ ॥ अथ चतुर्दशः ॥
अग्निराग्नीध्र इति ॥ सोमो यदाग्नीध्रे वर्तते तदाग्निरित्यभिधीयते ॥ अथ
पञ्चदशः ॥ इन्द्रो हविर्द्धाने इति ॥ हविर्द्धाने वर्तमानः सोम इन्द्रो भवति ॥
अथ षोडशः ॥ अथर्वोपावहियमाण इति ॥ यदा सोम उपावहियते तदाऽथर्वो
भवति ॥ अथ सप्तदशः ॥ विश्वेदेवा अंशुषु न्युप्यमानेष्विति ॥ अंशुषु न्युप्य-
मानेषु सत्सु विश्वेदेवा एतन्नामको भवति ॥ ४ ॥ अथाष्टादशः ॥ विष्णुराभीतपाः
इति ॥ आभीतपाः सोमो विष्णुर्भवति ॥ अथैकोनविंशः ॥ आप्याय्यमानो यम
इति ॥ आप्याय्यमानः सोमो यमो भवति ॥ अथ विंशः ॥ सूर्यमानो विष्णुः
संश्रियमाण इति ॥ यदा सोमोऽभिपूयते संश्रियते च तदा विष्णुर्भवति ॥ अथै-
कविंशः ॥ वायुः पूयमान इति ॥ पूयमानः सोमो वायुर्भवति ॥ अथ द्वाविंशः ॥
शुक्रः पूत इति ॥ पूतः सोमः शुक्रो भवति ॥ ५ ॥ अथ त्रयोविंशः ॥ शुक्रः
सीरश्रीरिति ॥ सीरेण संमिश्रितः सोमः शुक्रो भवति ॥ अथ चतुर्विंशः ॥
मन्थी सक्नुश्रीरिति । सक्नुभिः संमिश्रितः सोमो मन्थी भवति ॥ अथ
पञ्चविंशः ॥ विश्वेदेवाश्चमसेपूनीत इति ॥ चमसेपूनीतः सोमो विश्वेदेवा
इति भवति ॥ अथ षड्विंशः ॥ अमुर्होमायोद्यत इति ॥ यदा सोमाय
निष्कासितस्तदा अमुर्भवति ॥ ६ ॥ अथ सप्तविंशः ॥ रुद्रो हूयमान इति ॥
यदा सोमो हूयते तदा रुद्रो भवति ॥ अथाष्टाविंशः ॥ वातोऽभ्यावृत्त इति ॥
यजमानेनाभ्यावृत्तः सोमो वातनामा भवति ॥ अथैकोनत्रिंशः ॥ नृचक्षः
मतिरुपात इति ॥ मतिरुपातः सोमो नृचक्ष इति भवति ॥ अथ त्रिंशः ॥
भक्षः पीत इति ॥ पीतः सोमो भक्षो भवति ॥ अथैकत्रिंशः ॥ पितरो नारा-
क्षः साद्यमान इति ॥ यदा सोमः साद्यते तदा पितरो नाराक्षः सा भवति ॥
अथ द्वात्रिंशः ॥ सिन्धुरनभ्यायोद्यत इति ॥ अनभ्यार्थं यदा सोम दध्यतस्तदा
सिन्धुर्भवति ॥ अथ त्रयस्त्रिंशः ॥ समुद्रोऽभ्यवहियमाण इति ॥ यदा
सोमोऽभ्यवहियते तदा समुद्रो भवति ॥ अथ चतुस्त्रिंशः ॥ सलिलः मप्सुतः
इति ॥ यदा सोमः मप्सुतोऽप्सु निगमस्तदा सलिलो भवति ॥ ७ ॥ का-
त्पायनः ॥ स्कन्ममिमृशति । ययोरोजसेति ॥ पाठस्तु ॥ ययोरोजसा स्क-
मिता रनाऽसि धीर्वेभिर्वीरितमा क्षविष्ठा । या पत्ये ते अपरीता सहोभिर्विष्णु
अग्नवरुणा पूर्वहृताविति ॥ ययोर्विष्णुवरुणयोरोजसा यत्तेन रमांसि लोकाः स्क-

मिता स्कम्भितानि स्तम्भितानि । किञ्च वीर्येभिर्वीरतमा अत्यन्तवीरो शविष्ठा
 शविष्ठौ बलवन्तौ यौ विष्णुवरुणौ या पत्येते परसैन्येषु पततः सहोभिर्वलैरम-
 तीता अप्रतिगमनावनन्यसाध्यौ विष्णुवरुणावित्युभावस्मदीयो यज्ञः पूर्वहृतौ
 पूर्वमाह्वाने अगन् अगच्छत् ॥ तत्रैव विकल्पितो द्वितीयो मन्त्रः ॥ देवान् दिव-
 मगन् यज्ञस्ततो मा द्रविणमष्टु मनुष्यान्तरिक्षमगन् यज्ञस्ततो मा द्रविणमष्टु ।
 पितॄन् पृथिवीमगन् यज्ञस्ततो मा द्रविणमष्टु यं कञ्च लोकमगन् यज्ञस्ततो मे
 भद्रमभूत् इति ॥ अयं यज्ञो देवान् आतिवाहिकान् वाय्वादीन् प्राप्य दिवं
 द्युलोकमगन् अगच्छत् । ततस्तत्र स्थिताद्यज्ञाद्, मां द्रविणं विशिष्टमोगसा-
 धनरूपं धनमष्टु दद्यान्मोतु । अनेन सुकृतिनामारोहक्रममभिधायेदानीमवरोह-
 क्रममाह । ततो द्युलोकादवरोहणकाले अन्तरिक्षलोकमागत्य मनुष्यान्तरिक्षम् ।
 यज्ञो मनुष्यलोकमागच्छत्तत्रस्थिताद्यज्ञाद्, मां द्रविणं व्याप्नोतु । दक्षिणायने
 गमनागमनमाह । अयं यज्ञो धूमादिमार्गेण पितॄन् प्राप्य पृथिवीमागच्छत् । तत्र-
 स्थिताद्यज्ञान्मां द्रविणं प्राप्नोतु । यं कमपि लोकम् अयं यज्ञोऽगच्छत् । ततस्त-
 स्माद्यज्ञो मम भद्रं कर्षणमभूत् । भूयाद् इति यजमानेनाज्ञास्यते ॥ ८ ॥ ९ ॥
 इति नवमेऽध्याये नवमोऽनुवाकः ॥ ९ ॥ ९ ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्द निवारयन् ॥

सुमर्याश्चतुरो दद्याद्विद्यातीर्थमेश्वरः ॥ १ ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तक—श्रीवीरबुक्कभूपाल-
 साम्राज्यधुरन्धरेण सायणाचार्येण विरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे काण्व-
 संहिताभाष्ये नवमोऽध्यायः ॥ ९ ॥

अथ शुक्लगजुर्वेदकाण्वमन्त्रभाष्ये दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥

पश्य निश्चितं वेदा यो वेदेभ्योऽस्मिन् जगत् ॥

निर्ममे तमहं वन्दे विद्यातीर्थगहेश्वरम् ॥ १ ॥

चतुर्थाध्यायमारभ्य नवमान्तेषु षट्स्वध्यायेषु सोमयाममन्त्रास्तदीय-
भासङ्गिकमन्त्राश्च निरूपिताः ॥ दशमाध्याये वाजपेयिका मन्त्रा निरूप्यन्ते ॥
तत्र मधमेऽनुवाके सवितृमेरणाद्यर्था मन्त्रा उच्यन्ते ॥ कात्यायनः ॥ देवसवित-
रिति जुहोतीति ॥ वाजपेयसम्बन्धि कर्म प्रारम्भमाणः मधममेन जुहुया-
त् ॥ पाठस्तु ॥ देवसवितः प्रसुव यज्ञं प्रसुवेमं भगाय । दिव्यो गन्धर्वः
केतपाः केतशः पुनातु वाजस्पतिर्नो अघ वाजस्वदस्त्विति ॥ हे सवितः देव
सर्वस्य मेरकान्तर्थाभिन् यज्ञं वाजपेयलक्षणं यागं प्रसुव प्रवर्तय । इमं
यजमानं भगाय भजनीयायानुष्ठानरूपायैश्वर्याय प्रसुव मेरय । किञ्च त्व-
स्मसादादादित्यो दिवि मवो गन्धर्वो गवां रघीनां धारयिता केतपाः ॥ केत-
शब्देनात्राऽन्नमुच्यते । अन्नस्य पालायेता । सूर्यमण्डलवर्ती देवो नोऽस्माकं
केतमन्नं पुनातु शोधयतु । वाचस्पतिः मजापतिरपि त्वस्मसादादस्मान् दिने दिने
नोऽस्मदीयं वाजं हविलक्षणमन्नं स्वदतु ॥ १ ॥ कात्यायनः ॥ पञ्च चैन्द्रान्
ध्रुवसदमिति प्रतिमन्त्रमिति ॥ इन्द्रदेवताकान् पञ्चग्रहान् ध्रुवसदमित्यादिभिः
पञ्चभिर्मन्त्रैः क्रमेण गृहीयादिति शेषः ॥ तत्र मधममन्त्रपाठः ॥ ध्रुवसदं त्वा
नृपदं मनःसदम् । उपयामगृहीतोमीन्द्राय त्वा जुष्टं गृह्णाम्येष ते योनिरिन्द्राय
त्वा जुष्टममिति ॥ हे सोम, त्वम् उपयामपतीत्युपयामो ग्रहस्तेन गृहीतोऽस्ति ।
इन्द्राय जुष्टं प्रियं त्वां गृह्णामि । कीदृशं त्वां ध्रुवसदम् । ध्रुवे स्थिरलक्षणे ग्रहे
सीदतीति ध्रुवसदं, नृपु मनुष्येषु सीदतीति नृपदं, मनसि सीदतीति मना-
सदम् । तादृशम् । एष त इत्यासादनमन्त्रः । हे ग्रह एष खरप्रदेशस्तत्र स्थानम् ।
इन्द्राय प्रियतमं त्वा सादयामीति शेषः ॥ २ ॥ अथ द्वितीयः ॥ अप्सुपदं
त्वा घृतसदं व्योमसदम् । उपयामगृहीतोऽसीन्द्राय त्वा जुष्टं गृह्णाम्येष ते
योनिरिन्द्राय त्वा जुष्टममिति ॥ तद्गुदकघृतान्तरिक्षेषु सीदन्तं त्वां गृह्णामि ।
क्षेपो व्याख्यातसप्तानाऽर्थः ॥ अथ तृतीयः ॥ पृथेनिसदं त्वान्तरिक्षमदम् ।
दिविसदं देवसदं नाकसदम् । उपयामगृहीतोऽसीन्द्राय त्वा जुष्टं गृह्णाम्येष

ते योनिरिन्द्राय त्वा जुष्टममिति ॥ स्पष्टार्थः ॥ ३ ॥ अथ चतुर्थः ॥ अपा-
रसमुद्रपस२ सूर्ये सन्त२ समाहितम् । अपा२ रसस्य यो रसस्तं वो गृह्णा-
म्युत्तमम् । उपयामगृहीतोऽसीन्द्राय त्वा जुष्टं गृह्णाम्येष ते योनिरिन्द्राय त्वा
जुष्टममिति ॥ हे तुरीयग्रह अपो रसस्य उदकस्य सारभूतः सोमवल्लीरूपेण
परिणतो यो रसोऽस्ति तस्यापि रसस्य यो रसः सारभूतस्तं तादृशम्, उत्तमम्
जुष्टममं रसं वो युष्मदर्थं गृह्णामि । व इति प्रजार्थं बहुवचनम् । अपा२
रसम् । उदकस्य सारस्योऽद्वयसम् । उद्वर्तं वयोऽर्ज्यस्य तं सूर्ये सन्तं सम्पगाहितम् ।
शिष्टं स्पष्टम् ॥ अथ पञ्चमः ॥ ग्रहा ऊर्जाहुतयो व्यन्तो विप्राय मतिम् । तेषां
विशिप्रियाणां वोऽहमिषमूर्जं२ समग्रभम् । उपयामगृहीतोऽसीन्द्राय त्वा जुष्टं
गृह्णाम्येष ते योनिरिन्द्राय त्वा जुष्टममिति ॥ हे ग्रहाः, ऊर्जमन्नं येनाह्य-
न्ति त ऊर्जाहुतयः । ये धूमं विप्राय मेधाविने मतिं विशिष्टबुद्धिं, व्यन्तः ।
विहितसस्य गतिकर्मणो धातोः क्षान्तस्य व्यन्त इति रूपम् । व्यन्तोऽवगच्छ-
न्तोऽनुज्ञातस्त इत्यर्थः । विशिप्रियाणां विविधानि क्षिमाणि हनूस्थानीयानि
पात्राग्राणि तत्सत्पर्यन्ता विशिप्रियास्तादृशानां तेषां वो युष्माकं सम्बन्धिनम् ।
इषमन्नमूर्जं रसमहं समग्रभं समग्रहं सम्पगृह्णामि । उपयामगृहीत इति
व्याख्यातम् ॥ कात्यायनः ॥ उपर्यसमभ्वयुर्परित्यक्तो नेष्टा संपृचस्थेतीति ॥
अभ्वयुर्पर्यक्षं सोमग्रहं धारयेत् । नेष्टा अधोऽसं सुराग्रहं धारयेत् ॥ पाठस्तु ॥
संपृचस्थ सं मा भद्रेण पृष्टः । विपृचस्थ वि मा पापेन पृष्टेति ॥ हे ग्रहाः,
धूमं संपृचस्थ । संपृक्ताः संसृष्टा भवथ । यत एवमतो मा मा भद्रेण भन्दनी-
येन कल्पणेन संपृक्त संसृजत । यतो धूमं विपृचस्थ विगताभ्यसंमार्गौ
भवथ । अतो मा मा पापेन विपृक्त वियोजयत ॥ इति दशमेऽध्याये प्रथमो-
ऽनुवाकः ॥ ॥ ॥ ॥ मथमे सवितृपेरणार्था मन्त्रा उक्ताः ॥ द्वितीयेऽनु-
वाके रथारोहणादिमन्त्रा उच्यन्ते ॥ कात्यायनः ॥ इन्द्रस्य वज्र इति रथापहरण-
मिति ॥ रथमाहरेत् ॥ पाठस्तु ॥ इन्द्रस्य वज्रोऽस्ति वाजसास्त्वयायं वाज२
सेदिति ॥ हे रथाभिमानिदेव, त्वमिन्द्रस्य वज्रसमो भवसि । वज्रयूतेन त्वया
यजमानो वाजमन्नं सेत् । सनुयात् । समभजत् । अतस्त्वं वाजस्यान्नस्य दाता
भवसि ॥ कात्यायनः ॥ दक्षिणेन चात्वाल आवर्तयति वाजस्येति धूर्यही-
तमिति ॥ चात्वालस्य दक्षिणभागे धूर्यहीतं रथम् आवर्तयेत् ॥ पाठस्तु ॥ वाज-
स्य नु गतये मातरं महीमदिति नाम वचसा करामहोपस्थापितं विश्वं भुवन-

माविवेश तस्याञ्जो देवः सविता धर्मसा विपश्चि ॥ वाजस्याश्वस्य प्रसवे-
 ऽनुज्ञायामेव वर्तमाना वयं मातरं जगतो निर्मात्रीं मह्यं महनीयामादितिगदीनाम्
 अस्त्रष्टितां वा भूमिं नाम प्रसिद्धं यथा भवति तथा नचसा मन्त्रेण करामहे ।
 करामहे स्तुय इत्यर्थः । यस्यां भूमाविदं विश्वं सर्वं भुवनं भूतजात-
 माविवेश तस्यां भूमावेव नोऽस्माकं धर्म धारणमवस्थानं सविता देवः सा
 विपश्च । पू प्रसव इति घातोर्विचि कृते तदेतद्रूपम् । प्रसवमनुज्ञां करोतु ॥१॥
 ॥ कात्यायनः ॥ अश्वान् श्रोक्षयत्तपोऽब्रवीयमानान् स्नातानागतान्स्वन्तरिति
 देवीराप इति वा समुच्चयो वेति । स्नानार्थमप्यश्वेभ्यः नीयमानान् स्नातान्
 आगतान् वाञ्छान् अप्स्वन्तरयतामिति मन्त्रेण वा, देवीराप इति मन्त्रेण वा
 एतन्मन्त्रद्वयेन वा श्रोक्षयेत् ॥ तत्र देवीराप इत्यस्य मन्त्रस्य पाठः ॥ देवीरापो
 अपां नपायो व ऊर्मिः प्रवर्तिः । ककुन्मान् वाजसास्तेनायं वाजः सेदिति ॥
 हे आपो देव्यो, वो युष्मदीषो य ऊर्मिः कल्लोलः अपाक्षपाद अपामपरं
 गर्भभूत इत्यर्थः । कीदृशः प्रवर्तिः । प्रकर्षेण त्वरणशीलः । ककुच्छब्देन
 ह्यपस्य उन्नतप्रदेश उच्यते । अत्र कल्लोलः । तत्साम्पादुदकनिचयैः संयुक्त-
 बहलोद्गतोदकसङ्घातवान् ककुन्मानित्युच्यते । वाजसा अश्वस्य दाता य एवं-
 विशिष्टस्तेन अपां विविष्टरूपेणाचमयः श्रोक्षितः सन् वाजमर्जं सेद सम्भजेत्
 ॥ २ ॥ अथ द्वितीयः श्रोक्षणमन्त्रः ॥ अप्स्वन्तरयत्तमप्युमेपजमपासुत प्रश-
 स्तिभिः । अश्वान् भवत वाजिन इति । अप्सुदकेषु मध्ये । अमृतं सारभूतमपां
 स्वरूपं यदस्ति तेनापां सारभूतेनाश्वान् संभूताः । अतोऽश्वानां भेषजमारोग्यकरं
 पुष्टिकरं चौपधं यदस्ति तदप्स्वेव प्रतिष्ठितमिति बोधः । उताऽपिच अपासुदका-
 नां प्रशस्तिभिः प्रशंसनैः स्तोत्रैर्वाजिनोऽजवन्तो वेगवन्तो वाऽश्वान् मृयमेव
 स्तुता भवत ॥ ३ ॥ कात्यायनः ॥ दक्षिणं युनक्ति वातो वेतीति ॥ दक्षिण-
 प्रदेशे प्रथममश्वं योजयेत् ॥ पाठस्तु ॥ वातो वा वो मनो वा गन्धर्वाः सप्त-
 विश्वातिः । ते अग्रेऽन्नमयुजःस्ते अस्मिन्नवमादधुरिति ॥ अत्र वाशब्दः,
 समुच्चयार्थः । वातो वायुश्च मनश्च गन्धर्वाः सप्तविश्वतिः सप्तविश्वतिसंख्यायुक्ता-
 नि नक्षत्राणि च ते एते वातप्रभृतयः । सर्वे अग्रे पूर्वं वयं युष्मान् । बहुवचनं
 पूजार्थम् । अर्जं त्वामयुजन् रये योजितवन्तः । ते च पुनरस्मिन्नश्वे त्वमि-
 जवमतिवेगयुक्तं घलमादधुः स्थापितवन्तः ॥ कात्यायनः ॥ सप्तं वातरश्दा
 इतीति ॥ वामभागे द्वितीयमश्वं योजयेत् ॥ पाठस्तु ॥ वातरश्दा भव वाजिन

युज्यमान इन्द्रस्येव दक्षिणः श्रियैधि । युजन्तु त्वां मरुतो विश्ववेदसऽआ ते
 रसष्टा पस्तु जवं दधात्विति । हे वाजिन वेगवन् अश्व युज्यमानादुत्तरभागे
 नियुज्यमानस्त्वं वातरश्म वायुवद्देगयुक्तो भव । दक्षिणो दक्षिणभागे
 स्थितोऽश्वमिन्द्रस्याश्व इव श्रिया शोभया युक्त एधि भव । विश्ववेदसः सर्वज्ञा
 मरुतः, त्वा त्वां युजन्तु । नियुजन्तु । किञ्च, त्वष्टा स्वप्ननामको देवः, हे
 अश्व ते तव पस्तु पादेषु जवं वेगमादधातु स्थापयतु ॥ कात्यायनः ॥ दक्षिणा-
 मष्टिं जवो यस्त इति ॥ व्यवहितपोरीययोर्मध्ये प्राष्ठिनामकं नृतीयमश्वं योज-
 येत् ॥ पाठस्तु ॥ जवो यस्ते वाजिनिहितो गुहा यः श्वेने परीतो अचरश्च
 वाते । तेन नो वाजिन् बलवान् बलेन वाजिजिघैधि समने च पारपिष्णुरिति ॥
 हे वाजिन्, अश्व, ते तव गुहा गुहायां हृदयमदेशे यो जवो वेगो निहितो-
 ऽश्वस्थापितः । श्वेने श्वेनाख्ये पक्षिणि यो जवः परीतः मातुः । वाते वायौ यो
 जवः अचरत् । हे वाजिस्तेन बलेन बलवांस्त्वं योऽस्माकं वाजिजिघ ।
 वाजस्याश्वस्य जेता एधि । अश्वस्य धाता भवेत्यर्थः । समने सङ्ग्रामे च पार-
 पिष्णुः पारङ्गमनशीलो भव ॥ कात्यायनः ॥ चार्हस्पत्यमेनात्तापति वाजिन
 इतीति ॥ एतानां श्वान् बृहस्पतिदेवताकं चरुमाघापयेत् ॥ पाठस्तु ॥ वाजिनो वाज-
 जितो वाजः सरिष्यन्तः । बृहस्पतेर्भागमवाजिघतेति ॥ वाजजितोऽन्नस्य जेतारो
 वाजमश्वं सरिष्यन्तो वाजिनोऽश्वा यूयं बृहस्पतेर्भागं चरुम् अवाजिघ्न । आघ्राणं
 कुरुत ॥ इति दशमेऽध्याये द्वितीयोऽनुवाकः ॥ १० ॥ २ ॥

द्वितीये रथाहरणादिमन्त्रा उक्ताः ॥ तृतीयेऽनुवाके रथचक्रादिरोहणमन्त्रा उच्यन्ते
 कात्यायनः ॥ देवस्य वयमिति ब्रह्मा रथचक्रमारोहत्युत्करं नाभिमात्रे स्थाप्यौ
 स्थितमिति ॥ उत्करमदेशे निखातस्य नाभिपमाणस्य काष्ठस्याग्रे स्थिरं रथ-
 चक्रं ब्रह्मा ऋत्विगमारोहयेत् ॥ पाठस्तु ॥ देवस्य वयं सवितुः सवे सत्यमवयः ।
 बृहस्पतेरुत्तमं नाकः रुहेमेन्द्रस्योत्तमं नाकः रुहेमेति ॥ सत्यमवयः सत्यमवयस्य
 ससाभ्यनुज्ञानस्य सवितुः । सर्वमेरकस्य देवस्य सवे अभ्यनुज्ञायां वर्तमाना
 वयं बृहस्पतेः संगन्धि उत्तममुत्कृष्टं नाकं स्वर्गं रुहेम आरुहेम स्वर्गारोहणं क-
 रवाम । तथेन्द्रस्योत्तमं स्वर्गमरुहेम ॥ कात्यायनः ॥ देवस्य वयमिति यजुर्मन्त्र-
 युक्तमारोहति यजमान इति ॥ मन्त्रयुक्तं रथं यजमान आरोहेत् ॥ पाठस्तु ॥
 देवस्य वयं सवितुः सवे सत्यमवयः । बृहस्पतेरुत्तमं नाकमरुहामेन्द्रस्यो-
 त्तमं नाकरुहामेति ॥ ससाभ्यनुज्ञानस्य सवितुर्देवस्य सवे वर्तमाना वयं बृह-

स्वतेरेन्द्रस्य च संवन्धि उत्तमं स्वर्गमरुहाम आरहेम ॥ १ ॥ कात्यायनः ॥
 बृहस्पते वाजमित्येकदुन्दुभिमाहन्तीति ॥ सप्तदशसु दुन्दुभिषु मध्ये प्रथमं मुख्यं
 दुन्दुभिमाहन्त्यात् ॥ पाठस्तु ॥ बृहस्पते वाजं जप बृहस्पतये वाचं वदत । बृह-
 स्पतिं वाचं जापयत । इन्द्र वाजं जयेन्द्राय वाचं वदत । इन्द्रं वाजं जापयत ।
 एषा वः सा सत्या संवाग्भूयया बृहस्पतिं वाजमजीजपत । अजीजपत बृह-
 स्पतिं वाचं वनस्पतयो विमुच्यध्वमिति ॥ हे बृहस्पते देव, त्वं वाजमन्त्रं जप ।
 हे दुन्दुभयो, यूयं बृहस्पतये अर्घ्याय इत्यम्भूतां वाचं वदत यूयं यूत । बृहस्पतिं
 वाजमन्त्रं जापयत । उद्वादयत । जप जल्प व्यक्तायां वाचि । हे इन्द्र वाजं जप ।
 इन्द्रायेन्द्रार्थम् इत्यभूतां वाचं वदत । वाजं जेष्यामीति । इन्द्रं वाजं जापयत । उद्वा-
 दयत । दुन्दुभिमवहरति । हे दुन्दुभयः, वो युष्माकं संवन्धिनी सा संवाक् सत्या तथ्या
 पथार्थवादिनी अभूत् । बृहस्पतिं वाजमन्त्रं यथावाचा अजीजपत जेष्यामीत्यु-
 द्वादितवन्तः । वो युष्मदीषा सैषा समीचीना वाक् सत्या यथार्थवादिन्यभूत् ।
 हेवनस्पतयो यूयं विकाराः यूयं यस्मादञ्जं जेष्यामीति वदन्तो बृहस्पतिमजीजपत
 वाजजितं कृतवन्तस्तस्माद्वाचं विमुच्यध्वं वाग्ब्रह्मोचनं कुरुत ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥
 कात्यायनः ॥ ब्रह्मारोहति । देवस्य वषमिति ॥ रयचक्रात् सकाशादवरोहेत् ॥
 पाठस्तु ॥ देवस्य वष- सवितः सवे सत्वसवसः । बृहस्पतेर्वाजजितो वाजं
 जेष्येति ॥ सत्वसवसः सत्यमसवस्य सवितुर्देवस्य सवे अभ्यनुज्ञायां वर्तमानाय
 ये वाजजितो वाजमन्त्रं जपतीति वाजजित् । तस्य बृहस्पतेः सम्बन्धि
 वाजमन्त्रं जेष्य वषं जितवन्तः ॥ ५ ॥ कात्यायनः ॥ वाजिन इति वाचयति ॥
 यजमानं वाचयेत् ॥ पाठस्तु ॥ वाजिनो वाजं जयताध्वनस्कभन्तः । योजना
 मिमानाः काष्ठां गच्छतेति ॥ हे वाजिनः श्रीघ्नगमिनोऽश्वा यूयं वाजमन्त्रं
 जयत वशीकुरुत । किञ्च, अध्वनो मार्गात् । स्कभन्तः । स्तम्भयन्तः पीड-
 यन्तो योजना योजनानि मिमानाः परिच्छिन्दन्तः । श्रीघ्नगसाल्पानीव कुर्व-
 न्तो यूयं काष्ठमध्वसमाहि लक्ष्यस्थानं गच्छत प्राप्नुत ॥ ६ ॥ कात्यायनः ॥
 एष स्य इति प्रत्यृचं जुहोस्तनुमन्त्रयते इति वेति ॥ एष स्य वाजी उत स्मेत्ये-
 तन्मन्त्रद्वयेन जुहुयादनुमन्त्रणं वा कुर्यात् ॥ तत्राद्यमन्त्रपाठः ॥ एष स्य वाजी
 क्षिपाणि तुरण्यति ग्रीवायां वद्धोऽजपि कस्य आसनि । ऋतुं दधिक्रा अनु
 सन्तवीत्सव पयामङ्गास्स्यन्वापनीफणदिति ॥ ग्रीवायां कसे आस्ये च तत्त-
 दुचितरज्जुविशेषैर्वद्ध एष स्य वाजी सोऽपमन्त्रः क्षिपाणि तुरण्यति कर्वा

स्वरयति बहुधा बहुत्वाद्रये भज्रपितृषु इतस्ततो न गच्छति । कशायास्वरया
 शीघ्रं धावतीत्यर्थः । दधिकाः वारकान्मार्गविरोधकान् पापाणादीनप्यति-
 क्रमत् । क्रतुं सादिनोऽभिप्रायम् अनुसन्तधीत्वत् सम्पगनुसन्धानः पथां
 मार्गाणामङ्कांसि लक्षणानि कुटिलानि निम्नोन्नतानि वा । अन्वापनीफणत् ।
 अनुक्रमेण ऋजुत्वं समत्वं वाऽऽपादयन् तुरण्यतीति पूर्वत्रान्वयः ॥ ७ ॥
 द्वितीयमन्त्रपाठस्तु ॥ उत स्मास्य द्रवतस्तुरण्यतः पर्णं न वेरनुवाति मगर्द्दिनः ।
 इयेनस्येव भ्रजतो अङ्गसं परि दधिकाष्णः सहोर्जा तरिन्नत् इति ॥ उतस्मापि
 च द्रवतो गच्छतस्तुरण्यतस्त्वरयतः मगर्द्दिनः अवर्धि प्राप्तुं काङ्क्षतोऽस्य
 अश्वस्याङ्गसंशृङ्गारचिह्नं वस्त्रचामरादिकं परि सर्वस्मिन्नपि देहेवर्तमानमनुवाति
 गच्छन्तमश्वमनु उत्सिप्तत्वेन दृश्यमानं गच्छति । कस्य किमिव । वेः पक्षिणः,
 पर्णं न = पक्ष इव । यथा त्वरया गच्छतः पक्षिणः पक्ष उत्सिप्तो गच्छन्नवलो-
 क्यते तथा धावतोऽश्वस्यालङ्कारवस्त्रचामरादिकं विस्पष्टपलोक्यते । पक्षि-
 मात्रस्य पर्णमङ्गसं दृष्टान्तत्वेनाभिहितम् । शीघ्रधावने इयेनदृष्टान्त उच्यते ।
 भ्रजतो गच्छतः इयेनस्येव स्वचामरादिकं विदधिकान्तो धारकपर्वतायतिका-
 मिणः, ऊर्जा सह अत्यन्तबलेन सह तरिन्नतो भ्रजतस्ततोऽश्वस्येति योज्यम् ॥
 ॥८॥ उत्तरेण वृत्तेनाऽश्वसौतीति ॥ तत्रेयं प्रथमा ॥ शं नो भवन्तु वाजिनो
 हवेपु देवताता मितद्रवः स्वर्काः । जम्भयन्तोऽर्हि वृकः रक्षांसि सनेम्य-
 स्मद्युपवन्नमीवा इति ॥ वाजिनोऽश्वा नोऽस्माकं क्षं मृतकरा भवन्तु । हवेपु
 आह्वानेषु सत्सु देवताता देवास्तन्यन्ते विस्तार्यन्ते यत्र स तथा देवतातो
 यक्षे मितद्रवः मितं परिमितं द्रवन्ति गच्छन्तीति मितद्रवोऽश्वाः । स्वर्काः ।
 मुरुचः । स्वधना वा । अर्हि सर्प वृकम् अरण्यश्वानं रक्षांसि राक्षसांश्च जम्भ-
 यन्तः क्षोभयन्तः । सनेमीति पुराणनाम । इह तु क्षिप्रवचनम् । क्षिप्रमस्म-
 दस्मत्तः अनमीवाः रोगान् युयवन् विधोजितवन्तस्तद्वाद्याः शंनो भवन्तिवति
 सम्बन्धः ॥ ९ ॥ अथ द्वितीयः ॥ ते नो अर्वन्तो हवनश्रुतो एवं विश्वे शृण्व-
 न्तु वाजिनो मितद्रवः । सहस्रसा मेघसाता इव त्मना महो ये धनः समिधेषु
 जन्निर इति ॥ अर्वन्तो गतिकुशलाः हवनश्रुतः । आह्वानं शृण्वन्तो वाजिनो-
 ऽश्वन्तो मितद्रवो यजमानाचित्तानुकूलतया परिमितगामिनो विश्वे सर्वेऽपि ते
 अश्वा नोऽस्मदीयं हवनम् आह्वानं शृण्वन्तु । सहस्रसाः सहस्रस्य महतोऽञ्ज-
 रादोः सनितारो दातारो येऽश्वा मेघसाता इव । मेधो यज्ञः । स यत्र सीयते

सेव्यत इति मेधसातिर्यज्ञशाला तस्यामिव समियेषु संग्रामेषु महो महद्दनं
 त्पता आत्मना स्वकीयबलेन जञ्जिरे । आहूतवन्तः । ते अञ्जा अस्मदीयमा-
 ह्वानं शृण्वन्ति । सम्बन्धः ॥ १० ॥ अथ तृतीयः ॥ वाजे वाजेऽवत
 वाजिनेन घनेषु विमाऽअमृताऽस्तज्ञाः । अस्य मध्वः पिवत मादयध्वं तृप्ता यात
 पाधिभिर्देवपानैरिति ॥ वाजे वाजे सर्वेऽस्मिन्नग्ने उपस्थिते सति घनेषु
 चोपस्थितेषु हे वाजिनः, अञ्जाः, नोऽस्मान् अवत पालयत । विप्रा
 मेधाविनः परिहृष्टकारिणः अमृता अवरणपर्माणः ऋतज्ञाः सद्यज्ञाः अञ्जा-
 ऽभिमानिनो देवा यूयम् । अस्य मध्वः इदं धावनात् पूर्वं पश्चाद्यावधीप-
 माणं मधुसमानं नैवारं चरुं पिवत । तव पीत्वा च मादयध्वं तृप्ता भवत ।
 तृप्ताः सन्तो देवपानैर्देवाधिष्ठितपाधिभिः मार्गैर्पात गच्छत ॥ ११ ॥

कात्यायनः ॥ नैवारमालमते तीर्थे स्थितमापावाजस्येतीति ॥ तीर्थप्रदेशे स्था-
 पितं नीवारसम्बन्धिनं चरुं सृष्ट्वेव ॥ पाठस्तु ॥ आ मा वाजस्य प्रसवो ज-
 गम्पादेमे धावापृथिवी विश्वरूपे । आ मा गतं पितरामातरा युवमा मा सोमो
 अमृतत्वाय गम्पादिति ॥ वाजस्य प्रसव उत्पत्तिर्मा माय आजगम्पात् । आ-
 गच्छतु । विश्वरूपे विश्वरूपात्मिके इमे धावापृथिवी धावापृथिव्यावागच्छता-
 म् । पितरामातरा अस्मदीयः पिता माता च युवंयुवां चिरम्भावित्वान्मां प्रसा-
 रतम् । किञ्च सोमश्च अमृतत्वाय मम देवजन्मने मां प्रसागम्पादागच्छतु ॥ १२ ॥
 कात्यायनः ॥ यजुर्व्युक्तानां प्रापयति वाजिन इतीति ॥ मन्त्रेण योजितान्
 अन्वाक्षैवारचरुमाप्रापयेत् ॥ वाजिनो वाजजितो वाजः सद्यज्ञः । बृहस्प-
 तेर्भागमवाजिघ्नत निमृजाना इति ॥ हे वाजिनोऽञ्जाः, वाजजितो वाजस्यान्नस्य
 जेतारो वाजमन्नं जेतुं सद्यज्ञः सद्यन्तो गच्छन्तो निमृजानाः धृद्धिं कुर्वाणा
 सूर्यं बृहस्पतेः सम्बन्धिनं मार्गं चरुम् अवाजिघ्नत । अवघ्राणं कुरुत ॥ १३ ॥ इति
 दशमेऽध्याये तृतीयोऽनुवाकः ॥ १० ॥ ३ ॥

तृतीयेऽनुवाके स्थारोहणमन्त्रा उक्ताः ॥ चतुर्थे खुवाहुत्यादिमन्त्रा नि-
 रुच्यन्ते ॥ कात्यायनः ॥ द्वादश खुवाहुतीर्जुहुयादापये स्वाहेति प्रतिमन्त्रमिति ॥
 आपये स्वाहेत्यादिभिर्द्वादशभिर्मन्त्रैः प्रत्येकं खुवेण द्वादशसंख्याका आहुतीर्जु-
 हुयात् ॥ तन्मन्त्रपाठस्तु ॥ आपये स्वाहा स्वापये स्वाहा पिजाय स्वाहा क्रतवे
 स्वाहा । वसवे स्वाहाऽर्षतये स्वाहा । अहे मुग्धाय स्वाहा मुग्धाय वैनशिनाय
 स्वाहा विनशिनाय आन्त्यायनाय स्वाहान्त्याय भौवनाय स्वाहा भुवनाय पतये

स्वाहाऽधिपये स्वाहेति ॥ अत्र संवत्सराभिमानो देवः स्तूयते । आमोती-
 त्पापिः तस्मै स्वाहा सुहुतमस्तु । सुशोभनमाग्रोतीति स्वापिस्तस्मै सुहुतमस्तु ।
 अप्सु पुनः पुनर्जायत इत्यापिनस्तस्मै स्वाहा । क्रतुः सङ्कल्पो भोगादि-
 विषयो यज्ञो वा तस्मै । वसत्रे निवासहेतवे । अर्द्धा वासराणां पतिरहःपतिस्त-
 स्मै । मुह वैचित्से । मुहतीति मुग्धस्तस्मै मुग्धाय । वैनश्शिनाय विनाश-
 संयुक्तेषु वसतीति वैनश्शिनस्तस्मै । विनश्शिने नाशमुक्ताय । अन्ते अपने
 भवः आन्त्यायनस्तस्मै । अन्त्ये भवः । आन्त्याय । भुवने भवो भौवनस्त-
 स्मै । तस्य पतये जगत्पालत्रिये अधिपतये सर्वेषां लोकानां स्वामिने स्वाहा
 सुहुतमस्तु ॥ १ ॥ कात्यायनः ॥ वाचपति वा पृच्छोत्तरानिति ॥ पूर्वानिति ॥
 पूर्वोक्तमन्त्रान् प्रत्युपरितनानामायुर्यज्ञेनेत्यादीनां पण्णां मन्त्राणां पृथग्पथमानं
 वाचयेदिति शेषः ॥ तेषां पाठस्तु ॥ आयुर्यज्ञेन कल्पतां प्राणो यज्ञेन कल्पतां
 चक्षुर्यज्ञेन कल्पतां श्रोत्रं यज्ञेन कल्पताम् । पृष्ठं यज्ञेन कल्पतां यज्ञो यज्ञेन
 कल्पतामिति ॥ मदीयमायुर्वाजपेयारूपेण यज्ञेन कल्पतां वल्लभं भवतु । पञ्चद्व्यति-
 काः प्राणोऽप्यनेन यज्ञेन वल्लभो भवतु । चक्षुरिन्द्रियं यज्ञेन वल्लभं भवतु ।
 श्रोत्रं यज्ञेन वल्लभमस्तु । पृष्ठं रथन्तरादिकं शरीरस्य पृष्ठं वा यज्ञेन कल्प-
 ताम् । यज्ञेन मदीयेन वाजपेयारूपेण यज्ञात्मको विष्णुः वल्लभो भवतु ॥ २ ॥
 कात्यायनः ॥ निश्रेणीं यूपोच्छ्रयान्तरां दक्षिणां वाऽऽरोक्षन् जायामाम-
 न्नयते जाय एहि स्वो रोहावेतीति ॥ यूपस्य दक्षिणोत्तरभागयोर्निश्रेणी-
 द्वयमुच्छ्रयेत् । तयोरेकतरायामारोहणं कुर्वन् यजमानो भार्यामामन्त्रयेत् ॥
 पाठस्तु ॥ जाय एहि स्वो रोहावेति ॥ हे जाये, एहि आगच्छ स्वः, स्वर्गे रोहाव
 आवामारोहणं कर्त्त्वाम ॥ कात्यायनः ॥ मजापतेरित्यारोहत इति ॥ पत्नी-
 यजमानावारोहणं कुर्याताम् ॥ पाठस्तु ॥ मजापतेः मजा अभूमेति ॥ वयं
 मजापतेः सम्बन्धिन्यः मजाः सम्भूताः स्मः ॥ कात्यायनः ॥ स्वरिति गोघृम-
 मालमत इति ॥ गोघूमनिर्वितं चपालं स्पृशेत् ॥ पाठस्तु ॥ स्वर्देवा अगन्तेति ॥
 हे देवा, वयं स्वः स्वर्गम् । अगन्म प्राप्ताः ॥ कात्यायनः ॥ शिरसा यूपमुज्जिहीते
 अमृता इतीति ॥ मूर्द्ध्ना यूपमुन्नमयेत् । अभूमेति मन्त्रशेषः ॥ पाठस्तु ॥ अमृता
 अभूमेति ॥ वयम् अमृता मरणरहिताः सम्भूताः ॥ ३ ॥ कात्यायनः ॥ अस्मे
 य इति दिशो वीक्षत इति ॥ पाठस्तु ॥ अस्मे वोऽस्त्विन्द्रियमस्मे नृष्णमुत
 क्रतुः । अस्मे वर्चाश्च सन्तु व इति ॥ अस्मे अस्मासु वो युष्मत्सम्बन्धि

इन्द्रियं सामर्थ्यम् अस्तु भवतु । नृम्णम् अस्मत्सम्बन्धिनम् अस्मे अस्मात् भवतु ।
 उताऽपि क्रतुरस्मदीयो यज्ञो युष्मदर्थोऽस्तु । यो युष्मत्सम्बन्धीनि वचांसि
 अस्मे अस्मात् सन्तु ॥ ४ ॥ कात्यायनः ॥ नमो मात्र इति भूमिपवेशते ॥
 पाठस्तु ॥ नमो मात्रे पृथिव्या इति ॥ मात्रे मातृरूपे पृथिव्यै नमो नमः
 स्कारोऽस्तु ॥ कात्यायनः ॥ उत्तरवेदिमपरेणौदुम्बरीमासन्दीह्वजचर्मणास्तृणा-
 तीयन्त इतीति ॥ उत्तरवेदेः यश्चात् स्थितामुदुम्बरनिर्मितामासन्दीमनासम्ब-
 न्धिता चर्मणा स्तृणुयात् । राडिति मन्त्रशेषः ॥ पाठस्तु ॥ इयं ते राडिति ॥
 ते तव इयं राड् राज्यम् ॥ कात्यायनः ॥ स्तुन्वन्तमस्यामुपवेशयति यन्तासी-
 तीति ॥ पाठस्तु ॥ यन्तासि यमनः । ध्रुवोऽसि धरुणः । कृष्यै क्षेमाय रत्यै
 पोषायेति ॥ त्वं यन्ता सर्वस्य नियन्तासि यमनः स्वयं यमनकर्ता भवसि । ध्रुवः
 स्थिरोऽसि । धरुणो धारको भवसि । कृष्यै सकलकृष्यर्थं रत्यै पोषाय धनपुष्ट्यर्थं
 त्वां प्रवेशयामीति शेषः ॥ ५ ॥ इति दशमाध्याये चतुर्थोऽनुवाकः ॥ १० ॥ ४ ॥
 चतुर्थे स्तुवाहुत्यादिमन्त्रा निष्पापिताः । पञ्चमेऽनुवाकेऽन्नहोमा उच्यन्ते ॥
 कात्यायनः ॥ स्तुवेण सम्भृताञ्जुहोति वाजस्येमावेति ॥ मत्स्यौदुम्बरपात्रे
 संपादिताम् सप्तदशान्नविशेषान् ॥ पाठस्तु ॥ वाजस्येवं प्रसवः सुपुत्रेऽग्रे सोमः
 राजानमोषधीष्वप्नु । ता अस्मभ्यं मधुमतीर्धवन्तु वयं । राष्ट्रे जाययाम पुरो-
 हिता इति ॥ वाजस्यान्नस्य प्रसव उत्पादकः प्रजापतिरग्रे । स्रष्टृपादौ ओषधी-
 ष्वप्नु च भूतमिमं सोमवल्लीकृषं राजानं दीप्तिमन्तं । पदार्थं सुपुत्रे उत्पादया-
 मास । तान् ओषधीष्वश्वास्मभ्यमस्मदर्थं मधुमतीर्माधुर्योपेता भवन्तु । वयमप्यस्मिन्
 राष्ट्रे पुरोहिता यामानुष्ठानादौ पुरोगामिनो जाययाम । जागरूका भूयास्म
 ॥ १ ॥ अथ द्वितीयः ॥ वाजस्येदं प्रसव आयभूवेमा च विश्वा भुवनानि
 सर्वतः । सनेमि राजा परिपाति विद्वान् रयिं पुष्टिं वर्द्धयमानोऽस्मे इति ॥
 वाजस्य प्रसवः प्रजापतिरिदमनुष्ठीयमानं कर्म आयभूव । भावितवान्
 उत्पादितवान् । किञ्च इमा इमानि सर्वाणि भुवनानि सर्वत उत्पादितवान् । स
 प्रजापतिः सनेमिश्चिरतनो राजा दीप्तः सन् परितः सर्वतो याति स्वेच्छया
 गच्छति । विद्वान् स्वाधिकारं जानन्न अस्मे अस्माकं रयिं धनं पुष्टिं पर्यय-
 मानः अभिष्टद्धिं गमयन्न ॥ अथ तृतीयः ॥ वाजस्येमां प्रसवः सिन्ध्रिये-
 दिवमिमा च विश्वा भुवनानि सम्राट् । अतिसन्तं दाययति प्रजानन्तस नो
 रयिः सर्ववीरं नियच्छत्विति ॥ वाजस्यान्नस्य प्रसव ईश्वरा, इमां पृथिवी-

तादृशीं गायत्रीमहं लभेयम् । मित्रो देवो नवाक्षरेण त्रिवृतं स्तोममुदजयत्ता-
दृशं स्तोममहमुज्जेयम् । वरुणो देवो दशाक्षरेण छन्दसा विराजं दशाक्षरा
विराडिति मसिद्धमातदभिमानिर्नीदेवतामुदजयत् । तथा तेनैव छन्दसा तादृशीं
विराजमहमुज्जेयम् । इन्द्र एकादशाक्षरेण छन्दसा त्रिष्टुवभिमानिर्नी देवता-
मुदजयत् तथा तेनैव छन्दसा तामुज्जेयम् । विश्वेदेवा द्वादशाक्षरेण छन्दसा
जगसाभिमानिर्नीदेवतां तामुत्कृष्टं जयं लब्धवन्तोऽहमपि तादृशीं जगतीमुत्कृष्टं
जयं लभेयम् । वसवो देवास्त्रयोदशाक्षरेण छन्दसा त्रयोदशं स्तोमं लब्धवन्तः ।
तत्सदृशं स्तोममहमुज्जेयम् । रुद्राश्चतुर्दशाक्षरेण छन्दसा चतुर्दशं स्तोममुदजयं-
स्तादृशं स्तोममहमुज्जेयम् । आदिसा देवाः पञ्चदशाक्षरेण छन्दसा पञ्चदशं
स्तोममुदजयं स्तादृशं स्तोममहमुज्जेयम् । अदितेर्देवमाता षोडशाक्षरेण छन्दसा
षोडशं स्तोममुदजयत् तथा तेनैव षोडशाक्षरस्तोममुज्जेयम् । प्रजापतिर्देवः
सप्तदशाक्षरेण छन्दसा सप्तदशारूपं स्तोममुत्कृष्टं जयं लब्धवान् । तथा तेनैव
सप्तदशाक्षरेण वं तादृशं सप्तदशं स्तोममहमुज्जेयम् ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥
इति दशमेऽध्याये षष्ठोऽनुवाकः ॥ १० ॥ ६ ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् ॥

पुमर्थाश्चतुरो दद्याद्विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥ १ ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गमवर्तकश्रीयुक्तभृपालसाम्राज्य-
धुरन्धरेण सायणाचार्येण विरचिते वेदार्थप्रकाशे काण्वसंहिताभाष्ये दशमो-
ऽध्यायः ॥ १० ॥

श्रीगणेशाय नमः ।

अथ शुक्लयजुर्वेदकाण्डसंहितायां श्रीसायणाचार्यविरचितभाष्य-
संहितायां द्वितीयदशक प्रारभ्यते ।

हरि. ॐ

अथराजसूयोवस्थास्यार्थमिषतेपार्थिवमग्निनेत्रेभ्योदेवार्पाण्या-
ध्यायांश्चशानिदैवान्पग्नेसहस्व देवअवादेववातश्चभारतावाग्ने-
धीमनुष्टुभमुपाशोस्त्रीणिरक्षोघ्नानियजूंष्यपोदेवात्रापीत्रिष्टु-
बृष्णऽऊर्मिलिङ्गोक्तदेवतानिंसंमधुमतीरनाधृष्टाऽआपेसवितास्वा
यजमानः सोमस्यचर्मग्नये लिङ्गोक्तदेवतान्यनिभृष्टमार्पसधमा-
दोवारुणी त्रिष्टुप्क्षत्रस्य चतुर्णान्तार्पपांद्वाधीवासोष्णीषाणी-
द्रस्यत्वयायंधनुर्मित्रस्यबाह्वरुजासिपण्यामिषव आविःप्राजापत्यं
पराणिलिङ्गोक्तान्यवेष्टामत्युनाशनंप्राचीपश्चानायजमानःप्रत्यस्त-
मासुरंसोमस्य सौम्यंमृत्योरोजोसिरुक्मेहिरण्यरूपौमैत्रावरुणी-
त्रिष्टुभ्यजुर्दंताज्यवसानांसोमस्य त्वासुन्वंन्प्रपर्वतस्यापी त्रिष्टुङ्
विष्णोस्त्रीणि लिङ्गोक्तानि प्रजापतेनप्राजापत्यात्रिष्टुभृद्रयद्रौद्र-
मिन्द्रस्यलिङ्गोक्तदेवतानिमातेसंवरणःप्राजापत्यपेद्रीत्रिष्टुभमग्न-
येलिङ्गोक्तदेवतानिपृथिविमातर्भूमिर्हंसो यामदेवः सौरीःसप्रप-
ञ्चपरब्रह्माभिधायिनीमतिजगतीं यजुरंतामियत्तमानांबुर्गसिशा-
लेंद्रस्य बाह्वरुपोनास्यासदोक्षत्रस्याधीवासंस्थोनाःसुन्वंनिषसाद-
शुनःशेषां वारुणीं गायत्रींमभिभूरस्यक्षायजमानोवाग्रह्यस्त्वमा
मन्त्रणानिपञ्चलिङ्गोक्तदेवतानींद्रस्यस्फ्योऽग्निःपृथुराग्नेयंस्वाहा-
कृताऽअक्षाःसवित्रालिङ्गोक्तदेवतमथ चरकसौत्रामण्यदिवनौरार्प-
मदिवभ्यांत्रीणिलिङ्गोक्तदेवतानिवायोः सौमीगायत्रीकुविचृच-
सुकीर्तिःकाक्षीचतऽआथासौम्यनिरुक्तात्रिष्टुभ्युवमनुष्टुप्पुत्रमि-
षत्रिष्टुभ्यदिवसरस्वतीन्द्रदेवत्येऽअदिवसरस्वतीन्द्रदेवत्ये ॥ ११ ॥

इति सर्वानुक्रमणीये प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

ॐ एषते । निर्वृतेभागस्तंजुपस्यस्वाहाग्निनेत्रेभ्योदेवेभ्यःपुहा-
सद्भ्यःस्वाहायमनेत्रेभ्योदेवेभ्योदक्षिणसद्भ्यःस्वाहा ॥ विश्वदे-
वनेत्रेभ्योदेवेभ्यःपश्चात्सद्भ्यःस्वाहामित्रावरुणनेत्रेभ्योवामरुने-
त्रेभ्योवादेवेभ्यऽउत्तरसद्भ्यःस्वाहा ॥ सोमनेत्रेभ्योदेवेभ्यऽउपरि-
श्रीदेयान्तकनरान्तकनिहन्त्रे मम ।

यस्य निःशसितं वेदा यो वेदेभ्योऽस्त्रिंशं जगत् ॥

निर्ममे तमहं वन्दे विद्यातीर्थमहेस्वरम् ॥ १ ॥

दशमेऽध्याये वाजपेयिका मन्त्रा निरूपिताः । एकादशे राजसूयसंवाग्भि-
मन्त्रा निरूप्यन्ते । तत्र प्रथमानुवाके नैर्ऋतेऽप्यादिगता मन्त्रा निरूप्यन्ते ।
कात्यायनः ॥ अष्टाकपालोऽनुमत्यै, शम्पायाः पश्चाद्विष्यमन्त्रं स्ववेण कृत्वा
दक्षिणाग्नेरुलमुकमादाय दक्षिणा गत्वा स्वयं प्रदीर्णश्चरिणे वाऽग्नौ जुहोत्येषते
निर्वृते इति । अस्यायमर्थः । पौर्णमास्यभिमानिदेवता काचिदनुमतिरित्यु-
च्यते । तस्यै पुरोडाशोऽष्टाकपालः कर्तव्यः । तदर्थं तन्दुला इष्यन्ते । तदानीं
पेपणत्ताधनस्य पाषाणस्यापस्ताव पश्चाद्भागे शम्पाभिधः काष्ठविशेष आ-
धारत्वेन स्थापनीयः । पेपणकाले तस्याः शम्पायाः पश्चाद्विष्यमाणं हविर्या-
वत्पातितं तावत्स्ववेण प्रष्टव्यं दक्षिणाग्नेः सकाशादुलमुकमादाय दक्षिणस्या दिशि
गत्वा स्वयमेव निष्पन्ने भूच्छिद्रं जलजलप्रदेशे वा स्थिते स्थापिते तस्मिन्नुलमु-
काग्नौ तं हविर्भागमेव त इति मन्त्रेण जुहुयादिति ॥ पाठस्तु ॥ राजसूयमन्त्रान्
वरुणोऽपश्यत्तस्मात् सामान्येन वरुण ऋषिः । तत्रैव त इति वरुणस्वार्थं पृ-
थिवी देवता । अतिशक्ती छन्दः । तं भागं जुपस्व सेवस्व । स्वाहा सुदुतमस्तु ।
अतन्तरे चातुर्मास्यगतानि चत्वारि पर्वणि अनुष्ठीय पश्चात् परेभ्योपनामकं
कर्मानुष्ठातव्यम् । तत्र मन्त्रविनियोगमाह ॥ कात्यायनः ॥ आहवनीयं प्र-
तिदिशं ऋषय मध्ये पञ्चस्वग्निषु जुहोति । अग्निनेत्रेभ्य इति प्रतिमन्त्रमिति ।
पूजादिषु चतुष्टयं दिक्षु मध्यभागे चाहवनीयं पञ्चधा विमज्ज्य तादृशेषु प-
ञ्चस्वग्निष्वग्निनेत्रेभ्य इत्यादीनामेकैकेन मन्त्रेण स्ववेण जुहुयात् ॥ तेषां पा-
ठस्तु ॥ अग्निनेत्र इत्यादीनि दैव्यानि यजूणि । अग्निनेत्रेभ्यो देवेभ्य पुरःसद्यः
स्वाहा । यगनेत्रेभ्यो देवेभ्यो दक्षिणसद्यः स्वाहा । विश्वदेवनेत्रेभ्यो देवेभ्यः
पश्चात्सद्यः स्वाहा । मित्रावरुणनेत्रेभ्यो वा मरुत्त्रेभ्यो वा देवेभ्य उत्तरसद्यः
स्वाहा । सोमनेत्रेभ्यो देवेभ्य उपरिसद्यो दुवस्वद्याः स्वाहोति । अग्निनेत्रेभ्यः । अग्नि-

सदभ्योदुवस्वदभ्यः स्वाहा ॥ १ ॥ येदेवाऽग्निनेत्राः पुरःसदस्ते-
भ्यः स्वाहा येदेवा यमनेत्रा दक्षिणसदस्तेभ्यः स्वाहा ॥ येदेवा विश्वदेव-
नेत्राः पश्चात्सदस्तेभ्यः स्वाहा येदेवा मित्रावरुणनेत्रा वामरुनेत्रा वो-
त्तरसदस्तेभ्यः स्वाहा ॥ येदेवाः सोमनेत्राऽवपरिसदोदुवस्वन्तस्ते-
भ्यः स्वाहा ॥ २ ॥ अग्नेसहस्व । पृतनाऽभिमानिरपास्पदुष्टर-
स्तरं नरातीर्वर्चोधा यज्ञवाहसि ॥ ३ ॥ देवस्य त्वा । सवितुः प्रस-
वेदिवनोर्वाद्भ्यां पूणो हस्ताभ्याम् ॥ उपाश्वोर्वीर्यं जुहोमि ह-
तश्चक्षुः स्वाहा ॥ रक्षसां त्वा वधायार्यधिष्मरक्षो मुप्यत्वा वधाया मु-
मं वधिष्म ॥ जुषाणो ध्वाज्यस्य वेतु स्वाहा ॥ ४ ॥

नेता येषां ते अग्निनेत्रास्तेभ्यः । पुरस्तात् पूर्वस्यां दिशि सदिन्तीति पुरःसदस्तेभ्यो
देवेभ्यः स्वाहा । देवानामार्याणि । सुहुतमस्तु । यमो नेता येषां तेभ्यो दक्षिणभा-
गेऽवस्थितेभ्यो देवेभ्यः स्वाहा सुहुतमस्तु । विश्वेदेवा नेतारो येषां तेभ्यः प-
श्चिमभागेऽवस्थितेभ्यो देवभ्यः स्वाहा सुहुतमस्तु । मित्रावरुणौ नेतारौ येषां
तेभ्यो वा मरुतेभ्यो वा उत्तरभागेऽवस्थितेभ्यो देवेभ्यः सुहुतमस्तु । सोमो
नेता येषां तेभ्योदुवस्वज्यः परिचर्यावज्य उपरिपदभ्यो देवेभ्यः स्वाहा सुहुतम-
स्तु ॥ १ ॥ कात्यायनः ॥ समस्य ये देवा इति प्रतिगन्त्रमिति । पञ्चधा विभक्तमाहव-
नीयमेकीकृत्य, ये देवा इत्यादिपञ्चमन्त्राणां मध्ये एकैकमन्त्रेण जुहुयादिति ।
तेषां पाठस्तु ॥ ये देवा अग्निनेत्राः पुरःसदस्तेभ्यः स्वाहा । ये देवा यमनेत्रा
दक्षिणसदस्तेभ्यः स्वाहा । ये देवा विश्वदेवनेत्राः पश्चात्सदस्तेभ्यः स्वाहा । ये
देवा मित्रावरुणनेत्रा वा मरुतेत्रा वोत्तरसदस्तेभ्यः स्वाहा । ये देवाः सोमनेत्रा
उपरिपदो दुवस्वन्तस्तेभ्यः स्वाहेति । व्याख्यातः समानार्थः ॥ २ ॥ कात्यायनः ॥
अग्ने सहस्येत्युल्लुमुकादानमिति । अपामार्गहोमार्थमुल्लुमुकमादद्यात् ॥ पाठस्तु ॥
देवश्च वा ऋषिरपि देवस्याऽनुष्टुप् । अग्रे सहस्व पृतना अभिमानिरपास्पदुष्ट-
रस्तरं नरातीर्वर्चोधा यज्ञवाहसीति । हे अग्ने तं पृतनाः शत्रुसंशान्थिनीः
सेनाः सहस्व । अभिमव । तयाभिमानिः अभिमानिनः कर्षविघ्नकारिणः श-
त्रूनपास्य अपनुद । किञ्च । दुष्टरो न केनापि तर्तुं शक्यस्त्वमरातीः शत्रूँस्त-
रस्तिरस्कुर्वन् यज्ञवाहसि यज्ञनिर्वाहके यजमानमिति ते वर्चोधाः अन्नं धेहि ॥ ३ ॥
कात्यायनः ॥ देवस्य त्वेति जुहोति । अपामार्गलक्षणं हविर्जुहुयात् ॥ पाठस्तु ॥

अपोदेवा । मधुमतीरगृष्णानूर्जस्वतीराजस्वश्चितानाः । या-
भिर्मित्रावरुणाऽभ्यपिञ्चन्याभिरिन्द्रमनयन्नत्यरातीः ॥ १ ॥

देवस्य त्वा सवितुः प्रसवेऽविनोर्बाहुभ्यां पूष्णो हस्ताभ्याम् । उपाशो-
र्वीर्येण जुहोमि हतः रसः स्वाहेति । उपाशोरित्यादीनि त्रीणि रसोश्चानि
यजूंषि । देवस्य त्वेत्यादि । व्याख्यातः । उपाशोर्नाम प्रथमग्रहस्य वीर्येण
सामर्थ्येतादं जुहोमि । अत एव राससजातिर्हतं निहतम् । अनेन नष्टम् । स्वाहा ।
सुहुतमस्तु ॥ कात्यायनः ॥ रससां त्वेति स्वरूपस्यति तां दिशं यस्यां जुहोती-
ति । यस्यां दिशि होमं कुर्याद तादृशां दिशं प्रति स्वरं मक्षिषेत् । बधयेति
मन्त्रशेषः ॥ पाठस्तु ॥ रससां त्वा बधाय । रससां राससानां बधार्थं त्वा
त्वां, प्रास्पामीति शेषः ॥ कात्यायनः ॥ अवधिष्य इत्यायन्तीति । होमानन्तर-
मिमं मन्त्रमुच्चार्य प्रत्यागच्छेत् ॥ पाठस्तु ॥ अवधिष्य रसोऽमुष्य त्वां ब-
धायामुमवधिष्येति । रसो राससान् अवधिष्य हतवन्तः । किञ्च रससां बधं
कृतवन्तो बधममुष्य शत्रोर्वधाय बधार्थम् । अमुमिति शत्रुनामग्रहणम् । अमुक-
मामकर्तुं शत्रुम् अवधिष्य ॥ कात्यायनः ॥ चतुर्हृती जुषाणोऽध्वाज्यस्य वे-
त्ति । अरण्यहविषां मध्ये रुद्रदेवतागवेधुकं चरं हुत्वा तवश्चतुर्वारं स्वीकृ-
तमाज्यं जुहुयादिति । स्वाहेति मन्त्रशेषः । अन्धेति विभक्तिव्यत्ययः । अ-
ध्वानं मार्गं जुषाणः सेवमानः । आज्यस्य वेतु पिवतु स्वाहेति होमार्थः ॥४॥
इत्येकादशोऽध्याये प्रथमोऽनुवाकः ॥ १ ॥

प्रथमेऽनुवाके नैर्ऋतेऽध्यादिगता मन्वा वक्ताः । द्वितीये अभिषेकार्यजल-
विषया मन्त्रा उप्यस्ये । अभिषेकनीयस्य सोमयागस्याऽनुष्ठानं कृत्वा तद-
ऽभिषेकार्यानि सारस्वतादीनि नानाविधान्युदकान्यानीय तेषां मध्ये प्रथमं
सारस्वतजलग्रहणे विनियोगमाह ॥ कात्यायनः ॥ सारस्वतीर्दृष्ट्वात्यपो देवा
इतीति ॥ पाठस्तु ॥ अपो देवा मधुमतीरगृष्णानूर्जस्वती राजस्वश्चितानाः ।
याभिर्मित्रावरुणा अभ्यपिञ्चन् याभिरिन्द्रमनयन्नत्यरातीरिति । देवा मधुमतीः
मधुरसोपेता ऊर्जस्वतीर्विशिष्टाभरस्वती राज्ञः सूयन्ते जनयन्तीति राजस्वः ।
चितानाः । देवतात्मकत्वेन चेतयमाना अपोऽगृष्णन् गृहीतवन्तः । पुनस्ता एव
विशिनष्टि । याभिरिन्द्रमित्रावरुणावभ्यपिञ्चन्मित्रावरुणयोरभिषेकं कृतवन्तः ।
याभिरिन्द्रं देवराजम्, अरातीः शत्रून्तिष्ठन्त्य अनयन् नीतवन्तः । ता अपो-
ऽगृष्णन्ति पूर्वेण संबन्धः ॥ १ ॥ कात्यायनः ॥ जुहोत्युचराष्टु चतुर्हृतीनि

वृष्णऽऊर्मि । रसिराष्ट्रदाराष्ट्रमेदेहिस्वाहावृष्णऽऊर्मिरसिराष्ट्र-
 दाराष्ट्रमुष्मैदेहि ॥ वृषसेनोसिराष्ट्रदाराष्ट्रमेदेहिस्वाहावृषसे-
 नोसिराष्ट्रदाराष्ट्रमुष्मैदेहि ॥ २ ॥ अर्थतस्थ । राष्ट्रदाराष्ट्रमे-
 दत्तस्वाहार्यतस्थराष्ट्रदाराष्ट्रमुष्मैदत्त ॥ ओजस्वतीस्थराष्ट्रदा-
 राष्ट्रमेदत्तस्वाहाओजस्वतीस्थराष्ट्रदाराष्ट्रमुष्मैदत्त ॥ आपः परि-
 वाहिणीस्थराष्ट्रदाराष्ट्रमेदत्तस्वाहापःपरिवाहिणीस्थराष्ट्रदारा-
 ष्ट्रमुष्मैदत्त ॥ अपां पतिरसिराष्ट्रदाराष्ट्रमेदेहिस्वाहापां पतिर-
 सिराष्ट्रदाराष्ट्रमुष्मैदेहि ॥ अपांगर्भोसिराष्ट्रदाराष्ट्रमेदेहिस्वाहा-
 पांगर्भोसिराष्ट्रदाराष्ट्रमुष्मैदेहि ॥ सूर्यवर्चसस्थराष्ट्रदाराष्ट्रमे-
 वृष्ण उष्मैदिभिः स्वाहाकारान्तैः पूर्वेः पूर्वेः प्रतिमन्त्रषु । उत्तरैरुत्तरैर्गङ्गा-
 तीति । स्वाहाकारान्तैर्वृष्ण उर्मिरसीतिप्रमृतिभिः पूर्वैर्मन्त्रभागैः क्रमेण चतु-
 र्भारं गृहीतानि ऊष्मैदिभिः स्वाहाकारान्तैः पूर्वैराग्न्यानि प्रातःप्रमाणस्वप्नु
 जुहुयात् । हुत्वा च ता अप उत्तरोत्तरैः स्वाहाकाररहितैर्मन्त्रभागैः क्रमेण गृ-
 हीयात् । तेषां मध्ये प्रथममूर्ध्वोदकसंबन्धिहोमग्रहणमन्त्राणां पाठः । लि-
 ङ्गोक्ता देवता । अष्टिः ॥ वृष्ण ऊर्मिरसि राष्ट्रदा राष्ट्र मे देहि स्वाहा वृष्ण
 उर्मिरसि राष्ट्रदा राष्ट्रमुष्मैदेहि । वृषसेनोऽसि राष्ट्रदा राष्ट्र मे देहि स्वाहा
 वृषसेनोऽसि राष्ट्रदा राष्ट्रमुष्मै देहीति ॥ वृष्णः सेचनसमर्थस्योदकस्य संब-
 न्धी ऊर्मिस्तस्मिन् राष्ट्रदा असि स्वभावत एव राष्ट्रप्रदो भवति । अतो मे
 महं राष्ट्रं राज्यं देहि स्वाहेति होमार्थः । तादृशस्त्वय्य अमुष्मै अमुकनाम्ने
 यजमानाय मम राष्ट्रं देहि । कुत्यारूपेण बहुविधस्योपकारकत्वादपि राष्ट्र-
 प्रदत्वमस्तीत्युच्यते । हे ऊर्मि वृषसेनः सेचनसमर्थः । सेचना जलराशिरूपा यस्या
 तादृशस्त्वं स्वभावत एव राष्ट्रप्रदो भवति । अतो महं राष्ट्रं देहि । स्वाहा हवि-
 र्दत्तमस्तु । तादृशस्त्वममुष्मै यजमानाय राष्ट्रं देहि । एवमुपरितन्ना अपि मन्त्रा
 व्याख्येयाः ॥ २ ॥ पाठस्तु ॥ अग्नानि लिङ्गोक्तदेवतानि यजूंषि ॥ अर्थत स्थ
 राष्ट्रदा राष्ट्र मे दत्त स्वाहाऽर्थत स्थ राष्ट्रदा राष्ट्रमुष्मै दत्त । ओजस्वती स्थ
 राष्ट्रदा राष्ट्र मे दत्त स्वाहाओजस्वती स्थ राष्ट्रदा राष्ट्रमुष्मै दत्त । आपः प-
 रिवाहिणी स्थ राष्ट्रदा राष्ट्र मे दत्त स्वाहापः परिवाहिणी स्थ राष्ट्रदा राष्ट्र-
 मुष्मै दत्त । अपां पतिरसि राष्ट्रदा राष्ट्र मे देहि स्वाहाऽपां पतिरसि रा-
 ष्ट्रदा राष्ट्रमुष्मै देहि । अपागर्भोऽसि राष्ट्रदा राष्ट्र मे देहि स्वाहाऽपां गर्भो-

दत्तस्वाहासूर्यवर्चसस्थराष्ट्रदाराष्ट्रमुष्मैदत्त ॥ सूर्यत्वचस्थराष्ट्र-
 दाराष्ट्रमेदत्तस्वाहासूर्यत्वचस्थराष्ट्रदाराष्ट्रमुष्मैदत्त ॥ व्रज-
 क्षितस्थराष्ट्रदाराष्ट्रमेदत्तस्वाहाव्रजक्षितस्थराष्ट्रदाराष्ट्रमुष्मै-
 दत्त ॥ वाशास्थराष्ट्रदाराष्ट्रमेदत्तस्वाहावाशास्थराष्ट्रदाराष्ट्रमु-
 ष्मैदत्त ॥ मान्दास्थराष्ट्रदाराष्ट्रमेदत्तस्वाहामान्दास्थराष्ट्रदाराष्ट्र-
 मुष्मैदत्त ॥ शकरीस्थराष्ट्रदाराष्ट्रमेदत्तस्वाहाशकरीस्थराष्ट्रदा-
 राष्ट्रमुष्मैदत्त ॥ जनभृतस्थराष्ट्रदाराष्ट्रमेदत्तस्वाहाजनभृतस्थरा-
 ष्ट्रदाराष्ट्रमुष्मैदत्त ॥ विश्वभृतस्थराष्ट्रदाराष्ट्रमेदत्तस्वाहाविश्व-
 भृतस्थराष्ट्रदाराष्ट्रमुष्मैदत्त ॥ शैष्ठास्थराष्ट्रदाराष्ट्रमेदत्तस्वाहा-
 शैष्ठास्थराष्ट्रदाराष्ट्रमुष्मैदत्त ॥ आपः स्वाराज्ञीस्थराष्ट्रदाराष्ट्र-

ऽसि राष्ट्रदाराष्ट्रमुष्मै देहि । सूर्यवर्चस स्थ राष्ट्रदाराष्ट्र मेदत्त स्वाहा सूर्य-
 वर्चस स्थ राष्ट्रदाराष्ट्रमुष्मै दत्त । सूर्यत्वच स्थ राष्ट्रदाराष्ट्र मे दत्त
 स्वाहा सूर्यत्वच स्थ राष्ट्रदाराष्ट्रमुष्मै दत्त । व्रजक्षित स्थ राष्ट्रदाराष्ट्र मे
 दत्त स्वाहा व्रजक्षित स्थ राष्ट्रदाराष्ट्रमुष्मै दत्त । वाशा स्थ राष्ट्रदाराष्ट्र मे
 दत्त स्वाहा वाशा स्थ राष्ट्रदाराष्ट्रमुष्मै दत्त । मान्दा स्थ राष्ट्रदाराष्ट्र मे दत्त
 स्वाहा मान्दा स्थ राष्ट्रदाराष्ट्रमुष्मै दत्त । शकरी स्थ राष्ट्रदाराष्ट्र मे
 दत्त स्वाहा शकरी स्थ राष्ट्रदाराष्ट्रमुष्मै दत्त । जनभृत स्थ राष्ट्रदाराष्ट्र मे
 दत्त स्वाहा जनभृत स्थ राष्ट्रदाराष्ट्रमुष्मै दत्त । विश्वभृत स्थ राष्ट्रदाराष्ट्र मे
 दत्त स्वाहा विश्वभृत स्थ राष्ट्रदाराष्ट्रमुष्मै दत्त । शैष्ठा स्थ राष्ट्रदाराष्ट्र मे
 दत्त स्वाहा शैष्ठा स्थ राष्ट्रदाराष्ट्रमुष्मै दत्तेति । हे आपो अर्थ भयोजन-
 मुद्दिश्य नम्रादेः सकाशाद्यज्ञप्रदेशं यन्ति गच्छन्तीति अर्थेनस्तथाविधाय सूर्य रा-
 ष्ट्रदाः स्थ । स्वभावतो राष्ट्रनदा भवथ । अतो मे मयं राज्यं राष्ट्रदास्तादृश्यो
 यूयममुकनाम्ने यजमानाय राष्ट्र दत्त । एवं सर्व्व मन्त्रेषु पूर्वाभागा होमार्था उत्त-
 रभागा ग्रहणार्थाः । ओजस्वतीरोजसा बलेन युक्ता ओजस्वत्यापः परिवाहिणीः
 परितः सर्व्वतो वहन्तीति परिवाहिण्य आपः । अपा पातेः समुद्रः । अपोऽन्तर्ग-
 तभूतत्वं राष्ट्रदाः स्वभावतोऽसि । अतो मयं राष्ट्रं देहि । सूर्यवर्चो दीप्तिर्या-
 सां ताः सूर्यवर्चसः । सूर्यस्य त्वदीप्तिर्यासां ताः सूर्यत्वच स्थ । व्रजक्षित इति
 मेयनाम । अत्र सूदकपारणसाम्यात् कूपे विद्यते । व्रजे क्षियन्ति निवसन्तीति
 व्रजक्षितः कूपस्या आपः । वाशा वश्या नीहारगता आपो नीहारोदवाहः ।

समुष्मैदत्त ॥ ३ ॥ संमधुमती । मधुमतीभिः पृच्यन्तां महिषत्रं क्षत्रि-
यां वन्वानाः ॥ अनाघृष्टाः सीदत सहौजसामहिषत्रं क्षत्रियां व-
दधतीः ॥ ४ ॥

सवितात्वा । प्रसवानां सुवतामग्निर्गृहपतीनां सोमो-
धनस्पतीनाम् ॥ वृहस्पतिर्वीचंद्रो ज्यैष्ठ्याय रुद्रः पूजनां मित्रः सत्या-

नदीमवाहवन्मनुष्यादिगतिं न प्रतिवध्नाति ततो वयस्यम् । मान्दाः गलभावा-
न्मन्दरूपाः स्यावराः आपः शकरीः शक्यः शक्ता आपः । जनान् एता वि-
भ्रतीति जनभृतः । विभ्रं विभ्रतीति विभ्रभृतः । शैष्टाः शविष्ठा विष्ठा श्रायः ।
एवं भूता आपः श्रायो यूयं स्वभावतो राष्ट्रमदा भवथ अतो मक्षं राज्यं प्रयच्छथ
॥ कात्यायनः ॥ आपः स्वाराशीरिति मरीचीर्गृहीत्वा अञ्जलिना सर्वास्तु संसृज-
ति । किरणयुक्ता, आतपहृष्टमञ्जलिना आदाय पूर्वगृहीतास्तु सर्वास्वप्नु संयो-
जयेत् ॥ पाठस्तु ॥ आपः स्वाराशी स्य राष्ट्रदा राष्ट्रमपुष्पै दत्तेति ॥ स्वारा-
शीः स्वराज्यसवन्धिन्यः स्वराज्य आपो यूयं राष्ट्रमदा भवथ । अतोऽमुकाय
मग्नं राष्ट्रं दत्त ॥ ३ ॥ कात्यायनः ॥ औदुम्बरे पात्रे सिञ्चत्येनाः संमधुमतीरि-
ति । औदुम्बरदृष्टेण निर्मितापात्रे पूर्वसंगृहीता अप आपः सिञ्चेत् ॥ पाठस्तु ॥
अद्भुदेवत्या गायत्री । संमधुमतीभिर्मधुमतीभिः पृच्यन्तां महिषत्रं क्षत्रियाय
वन्वाना इति । मधुमतीर्मधुरसोपेता आपो धूमधूमयिति मधुकरोपेताभिरग्निः सं-
पृच्यन्तां संसृज्यन्ताम् । महि महत् क्षत्रं बलं क्षत्रियाय च राज्ञे या वन्वानाः
संभर्जयानाः ॥ कात्यायनः ॥ मैत्रावरुणधिष्ण्यस्य पुरस्ताद्विदधत्यनाघृष्टाः
सीदतेति । पूर्वोक्ता अपो मैत्रावरुणाख्याधिष्ण्यस्य पूर्वभागेऽवस्थापयेत् ॥
पाठस्तु ॥ गायत्री । अनाघृष्टाः सीदत सहौजसा महि क्षत्रं क्षत्रियाय दध-
तीरिति ॥ हे आपः अनाघृष्टाः केनाप्यतिरस्कृता यूययोजसा करणेन क्षत्रियाय
राज्ञे महि महत् क्षत्रं बलविशेषं दधतीः दधत्यः सीदत उपविशत ॥ ४ ॥
इत्येकादशेऽध्याये द्वितीयोऽनुवाकः ॥ २ ॥

द्वितीयेऽभिषेकार्थोदकविषया मन्त्रा उक्ताः । तृतीयेऽनुवाके देवसुधासं-
वन्निहविषामङ्गभूता मन्त्रा उच्यन्ते ॥ कात्यायनः ॥ सविता त्वेत्याह यजमान-
वाहुं दक्षिणं गृहीत्वेति । यजमानस्य दक्षिणं वाहुं गृहीत्वा, सविता त्वेत्यनु-
वाकं पठेत् ॥ पाठस्तु ॥ यजमानदेवत्या शकरी यजुर्वा । ज्यैष्ठ्यायेत्यादि,

युवसृणो धर्मपतीनाम् ॥ १ ॥ इमं देवाऽअसपत्नं सुवध्वं महते क्षत्रा-
 र्धमहते ज्यैष्ठ्याय ॥ इमममुममुप्यपुत्रममुप्याः पुत्रमस्यै विशे ॥ २ ॥
 एषवः । कुरवो राजैषवः पञ्चालाराजाः ॥ सोमोऽस्माकं ब्राह्मणानां
 राजा ॥ ३ ॥

सोमस्य त्विषि । रस्पन्नये स्वाहा सोमांश्च स्वाहा सवित्रे स्वाहा

ब्राह्मणानां राजेति । ततो मन्त्रः । सविता सर्वस्य मेरको देवः सविता त्वा
 मसवानां सुवताममिष्टहपतीनां सोमो वनस्पतीनाम् । बृहस्पतिर्वाच इन्द्रो
 ज्यैष्ठ्याय रुद्रः पशूनां मित्रः सत्याय वरुणो धर्मपतीनामिति । मसवानामभ्य-
 नुजानामाधिपत्य इति शेषः । त्वां वा यजमानं सुवतामभ्यनुज्ञातुं सर्वप्राणि-
 नामानन्तरं करोति त्वर्थः । गृहपतीनां गृहोपलक्षिताग्निसाध्यसर्वकर्माधिप-
 तिमाधिपत्ये स्वयं गृहपत्यभिमानी अग्निस्त्वां यजमानं सुवताम् । अष्टपूर्वं एव
 फलवन्तो वनस्पतयस्तेषामाधिपत्ये वनस्पत्यधिपतिः सोमस्त्वां यजमानमभि-
 जानातु । चतुर्विधाया वाच आधिपत्ये वाचस्पतिर्बृहस्पतिस्त्वां यजमानं सु-
 वताम् । इन्द्रो ज्यैष्ठ्याय ज्यैष्ठ्याभावाय सुवताम् । रुद्रो देवः पशून् अर्धाय
 त्वां सुवताम् । मित्रो देवः सत्यार्थं त्वां यजमानमभ्यनुजानातु । धर्मपतीनां धर्मपरि-
 पालकानाम् । आधिपत्ये धर्मपरिपालको वरुणस्त्वां यजमानमभ्यनुजानातु ॥ १ ॥
 हे देवाः सवित्रादयो यूयं यजमानमसपत्नं सुवध्वं निःसपत्नो भूयादिष्यभ्य-
 नुजानीत । किमर्थं, महते प्रभृताय क्षत्राय क्षत्रिवधर्माय महते ज्यैष्ठ्याय ज्ये-
 ष्ठमावाय । अतः पूर्वं पश्चाच्चैव तत्सदृशो नास्तीत्येतदर्थम् इमं यजमानं सुव-
 ध्वम् । अमुप्या इत्येतद्भ्युदक्षरद्वयेन यजमानस्य मातापितराबुच्येते । तपोरे-
 तद्यजमानमात्मविप्रोक्तिं यजमानं पुत्रं यथा सुवध्वं तथाऽस्य यजमानस्यैतद्-
 यजमानसदृशं पुत्रमभ्यनुजानीत । किमर्थम् । अस्यै विशे । आसां सर्वासां
 प्रजानां परिपालनार्थमित्यर्थः ॥ २ ॥ हे कुरवः ! वो शुप्याकम् एष यजमानो
 राजाऽस्तु । हे पाञ्चालाः, वो शुप्याकम् एष राजाऽस्तु । ब्राह्मणानामस्माकं
 सोमो राजाऽस्तु ॥ ३ ॥ इत्येकादशेऽध्याये तृतीयोऽनुवाकः ॥ ३ ॥

तृतीयेऽनुवाके देवसुवासंवाग्निहविषामद्गमृता मन्त्रा उक्ताः ॥ चतुर्थे
 राज्याभिषेकार्थं न्याघ्रचर्मास्तरणमन्त्रा उच्यन्ते ॥ कात्यायनः ॥ न्याघ्रचर्मा-
 स्तरणाति सोमस्य त्विषिरितीति । आस्तरणं कुर्यात् । असीति मन्त्रशेषः ॥
 पाठस्तु ॥ सोमस्य त्विषिरितीति । हे न्याघ्रसंवाग्निनि त्वक् त्वं सोमस्य त्विषिरि

दीप्तिरपि ॥ कात्यायनः ॥ अग्नये स्वाहेति पट् जुहोति प्रतिमन्त्रामिन्द्राय स्वाहेति प्रतिमन्त्रामिति । अभिषेकात् पूर्वमग्नये स्वाहेत्यादिभिः षड्भिर्मन्त्रैः क्रमेण जुहुयात् । अभिषेकस्य पश्चादिन्द्राय स्वाहेत्यादिभिः षड्भिर्मन्त्रैः क्रमेण जुहुयात् । तेषां पाठस्तु ॥

अग्नये स्वाहा सोमाय स्वाहा सवित्रे स्वाहा सरस्वत्यै स्वाहा । पूष्णे स्वाहा बृहस्पतये स्वाहा । इन्द्राय स्वाहाऽशा-
य स्वाहा इलोकाय स्वाहा शोषाय स्वाहा भगाय स्वाहार्पण्यो-
स्वाहेति ॥

स्पष्टार्थः ॥ कात्यायनः ॥ ताभ्यामुत्पुनात्पयः सवितुर्व इतीति । हिरण्येन संस्कृताभ्यां पवित्राभ्याद्वाभ्यामुत्पन्नं कुर्यात् ॥ पाठस्तु ॥

सवितुर्व्यः प्रसव उत्पुनाम्यछिद्रेणपवित्रेण सूर्यस्य रश्मि-
भिः । अनिभृष्टमसि वाचो बन्धुस्तपोजाः सोमस्य दात्रमसि
स्वाहा राजस्वः इति ॥

सवितुः सूर्यस्य श्रेयस्कस्य परमेश्वरप्रसवेभ्योऽनुज्ञायास्त्वितोऽहं हे
आपः वो युष्मानछिद्रेण छिद्ररहितेन समीचीनपवित्रेण सूर्यस्य किरणै-
रुत्पुनामि उत्पन्नं करोमि । हेवदक ! स्वमनिभृष्टं केनाप्यनाभृष्टमसि ।
किञ्च सोमस्याभिषेककाले दानं दत्तमसि । हे आपः तपोजाः सन्नापवतो
अपेर्जाता ध्रुवं वाचो बन्धुर्नान्वन्धुभृता भवथ । राजानं सुवर्ते जनयंती-
ति राजभ्यस्ता राजजनका सूर्यं स्वाहाकारेण पूतास्थः ॥ कात्यायनः ॥ अ-
भिषेचनीये एता आसिंचति सधमाद इतीति । अभिषेकार्थमानीतेषु सार-
स्वत्यादिपूदकेषु एता उत्पूता आप आसिंचेत् ॥ ॥ पाठस्तु ॥

सधमादो शुम्निनीराप एता अनाभृष्टा अपस्यो वसानाः ।
पस्त्यास्तु चक्रे वरुणः सधस्यमपांशिः शुर्मामास्वन्तरिति ॥

सधमादः सहमादनशीला शुम्निनीः शुम्निन्यः तेजोवसः ।
एता वा आपः सिञ्चति । किदृश्यः अनाभृष्टाः केनाप्यनभिभृ-
ताः । अपस्यः कर्मयोग्याः वसानाआच्छादयन्सो मातृस्थानीयानापपा-
पुत्रस्थानीयो वरुणः । पस्त्यास्तु दृढस्थानीयास्तु मातृत्पयास्तु । अतिशयेन जगद्
निर्मित्रीषु त्रास्वन्तर्मध्ये सधस्य चक्रे सहरस्यैवं कृतवान् ॥ ॥ कात्यायनः ॥

तार्यमभूतीनि संत्रस्येति प्रतिमन्त्रमिति । तार्यं घृताक्तं वस्त्रन्तरमभूतीनि क्रमेण परिघापयेदिति शेषः ॥ पाठस्तु ॥

क्षत्रस्योल्बमसि क्षत्रस्य जराण्वसि क्षत्रस्य नाभिरसि
क्षत्रस्य योनिरसीति ॥

हेतार्य ! त्वं सत्वस्य राजस्यानीस्य यजमानस्य गर्भस्तेनो-
पचर्चमाणस्य उत्तमं आवरणभूतोसि उत्प्लावितो गर्भ इति श्रुतेरिति हि
जराणुगर्भवेष्टनं । तादृग्भूतोसि । नाभ्यां सञ्चद्वो गर्भो जायत इत्युक्तत्वा-
न्नाभिभूतोसि । योनिर्गर्भसम्भवस्यानन्तादृगसि ॥ कात्यायनः ॥ इन्द्रस्य-
वार्जध्नमिति धनुरातनोतीति । आह्न्यादसीति मन्त्रशेषः ॥ पाठस्तु ॥

इन्द्रस्य वार्जध्नमिति ॥

हेधनुः त्वमिन्द्रस्य सम्बन्धिं वृद्धो येन हन्यत इति वृद्धनस्तद्धनुर-
सि ॥ कात्यायनः ॥ धनुः प्रयच्छति त्वपायमिवीति । आततज्यन्धनुः
प्रदद्यात् ॥ पाठस्तु ॥

त्वघायं वृत्तं घट्टपादिति ॥

हेधनुस्त्वपायं यजमानः वृत्तं शत्रुं बध्नात् ॥ हन्यात् ॥ कात्यायनः ॥
मित्रस्य वरुणेत्यस्य बाहुर्विमाणाति । मित्रस्य वरुणस्येति मन्त्रद्वयेन यजमा-
नस्य दक्षिणोत्तरबाहुर्विमार्जनं कुर्यात् ॥ पाठस्तु ॥

मित्रस्यासि वरुणस्यासीति ॥

हेदक्षिणबाहो ! त्वं मित्रस्य सम्बन्धी भवसि । हेवाममाहो !
त्वं वरुणस्य सम्बन्धी भवसि ॥ कात्यायनः ॥ रुजासीति प्रतिमन्त्रमा-
दाय तिस्र इषूः प्रयच्छतीति । रुजासीत्यादिभिर्मन्त्रैस्त्रिंशद्दशानादाय
यजमानाय प्रयच्छेत् ॥ तेषां पाठस्तु ॥

रुजासि द्रवासि क्षुपासीति ॥

हेइषो ! त्वं रुजासि । रुजोमद्भूतिं धातुः । क्षत्रुणाम्भद्रकरो भव-
सि । क्षुपासीति । क्षुपा धातुकदनकासीपुरासि । क्षुप विधूयन इति धातुः ॥
कात्यायनः ॥ पातैनमित्यभिमुख्यतीति यजमानमभिमुख्येत् ॥ पाठस्तु ॥

पातैनं प्राचं पातैनं प्रत्यञ्चम्पातैनान्तिर्य्यचन्दिग्भ्यः पातेति ॥

हेइषवः ! प्राचं पूर्वभागेवस्थितमेनं यजमानं प्रातः पालयत । प्रत्यञ्चं

पश्चिमदिश्यवस्थितमेनं पात । तिर्यचान्तिर्धगवमेनं पात । पालयत ॥
कात्यायनः ॥ आविर्मर्षा इति वाचयतीति ॥ पाठस्तु ॥

आविर्मर्षा आवित्तो अग्निर्गृहपतिरावित्त इन्द्रो वृद्धश्र-
वा आवित्तः पूषा विश्ववेदा आवित्तौ मित्रावरुणौ धृतव्रतौ ।
आविते याचापृथिवी विश्वशम्भू आवितो दितिरुरुशर्मैति ॥

हेमर्षा ! मनुष्यकर्तृत्वजः यूयमाविरभूत । अभ्यगन्त तिष्ठत ।
युष्मदनुष्ठितेन कर्मणा अग्निर्गृहपतिर्भूत्वा आवित्तोपलब्धः । इन्द्रो
वृद्धश्रवाः प्रवृद्धकीर्तिभूत्वा आविषोपलब्धः पूषा देवः विश्ववेदाः सर्व-
ज्ञो भूत्वा आवित्तः । मित्रावरुणौ देवौ धृतव्रतावधारितकर्माणौ भूत्वा
आवित्तौ ॥ तथा याचापृथिवी याचापृथिव्यौ विश्वस्य शम्भू सुखाभ्यां
भवतीति विश्वशम्भू तथाविधे भूयाः । आवित्ते अदितिरदीना देवमा-
ता । उरुशर्म उरु महत् । शर्म धरणं सुखं वा यस्याः सा तथाविधा भूता
आवित्ता लब्धा ॥

इत्येकादशोऽध्याये चतुर्थोऽनुवाकः ॥

चतुर्थेऽनुवाके राजाभिषेकार्थं व्याघ्रचर्गास्तरणमन्त्रा उक्ताः ॥
पञ्चमे दिगाक्रमणस्य मन्त्रा उच्यन्ते ॥ कात्यायनः ॥ अवेष्टा इति लोहापसमा-
विश्यति केशपाशापसदे । त उपावेष्टायेति सदोन्वः स्थिताय केशमंस्कारिणे
पुरुषापायोमयं लोहं निरस्पेत ॥ पाठस्तु ॥

अवेष्टा दंद्दशूका इति ॥

दंद्दशूकाः सर्पसदृशा यज्ञविघ्नकारिणो राक्षसाद्वयः अवेष्टा
विनाशिता । अवत्विति श्लेषः ॥ कात्यायनः ॥ सुम्बन्तर्माक्रमयन् दि-
क्षाः प्राचीमारोहेति वाचयति प्रतिपन्नमिति दिक्ष यथालिङ्गमिति ॥ यजमा-
नन्दिशामाक्रमणं कारयन्नध्वपुरैकैकेन मन्त्रेण ॥ तत्रपाठस्तु ॥

प्राचीमारोह गायत्री त्वावतु । रथन्तरं साम त्रिवृ-
हस्तोमो वसन्तश्चतुर्वर्षश्च द्रविणमिति ॥

हेयजमान ! त्वं प्राचीदिशं आरोह । आक्रमस्व । तथाविधं त्वां छन्दसां
मध्ये गायत्रीछन्दः अवतु रसतु । साम्नां मध्ये अभित्वाश्वरनोतु मेत्यस्यामृच्यु-
त्यज्ञ रथन्तरालं साम रसतु । स्तोमानां मध्ये त्रिवृहस्तोमः पालयतु । चतुर्णां
मध्ये वसन्तश्चतुः पालयतु । ऋक्स ब्राह्मणजातिस्त्वां रसतु त्वदीयं द्रविणन्धनं

रसतु । त्रिवृत्स्तोमस्य रूपं सामब्राह्मणे समाम्नातं । तिसृभ्यो हिङ्करोतीति स-
प्रथमया तिसृभ्यो हिङ्करोति सप्रथमया तिसृभ्यो हिङ्करोति स उत्तमयोद्यतीति
वृत्तो बिष्टुतिरिति । अस्यायमर्थः । उपास्ये गाथतेखादीनि ऋत्वात्मकानि त्री-
णि सूक्तानि साते तेषु तिसृभिर्ऋग्भिर्हिङ्करोति गायेत् । काभिस्त्रिभिः प्रथमया-
त्रिष्वपि सूक्तेषु या या प्रथमा तथा उद्गात्वा गायेत् । तथा सति तिसृभिर्गतिं सोऽथ
प्रथमपर्यायः । द्वितीये सूक्तमपगतया मध्यमया गायेत् । तृतीये पयो सूक्तत्रय-
गतयोत्तमयागायेत् । अनेन प्रकारेण त्रिवृत्स्तोमसम्बन्धिनी विशिष्टास्तुतिः
सम्पद्यते । सेपं स्तुतिरुच्यतीति नाम्नाभिधीयते ॥ द्वितीयमंत्रपाठस्तु ॥

दक्षिणामारोह बिष्टुप् त्वावतु । बृहत्साम पञ्चदश-
स्तोमो धीष्मन्ऋतुः क्षत्रन्द्रविणमिति ॥

पूर्वन्यायेन योजनीयं । त्वामेदि हवामह इत्येतस्यामृच्युत्पन्नबृहत्साम
पञ्चदशस्तोमस्यै च समाम्नातः । पञ्चभ्यो हिङ्करोति स तिसृभिः स एक-
कपाल एकया पञ्चभ्यो हिङ्करोति स तिसृभिः स एकया पञ्चभ्यो हिङ्करोति
पञ्चपरनीः पञ्चशस्य बिष्टुतिरिति पूर्वोक्तत्रिवृत्स्तोम एक एव सूक्तत्रयनिष्पा-
द्यः । अन्ये तुस्तोमा एकैकैकक्रचात्मकेन सूक्तेन निष्पाद्यन्ते तत्रायं क्रमा ।
प्रथमपर्याय आहृतिः सा च त्रिक्रगमगायेत् । इतरे द्वे सकृत्सकृद्गायेत् ॥ द्विती-
यया या प्रथमा सकृत्सकृद्गायेत् । तृतीयपर्याये मध्यमा सकृद्गायेत् । सेपमेक-
विंशतिस्तोमसम्बन्धिनी बिष्टुतिः । सप्तमस्तुतिभिधीयते । पञ्चदशस्तोमस्य त्वाम
वतु । क्षत्रं क्षत्रिवजातिस्त्वामवतु । द्रविणं धनञ्च त्वामवतु । एवंतृतीयचतुर्थौ-
मन्त्रौ उपारूपेण ।

प्रतीचीमारोह जगती त्वावतु । वैरूपस्तामसतददास्तो-
मो पर्पाश्रतुर्विष्टुर्द्रविणमिति ॥

जगती नाम छन्दः अवतु । वैरुपं साम वावतु । सप्तदशस्तो-
मश्चावतु । पर्परूपो ऋतुस्त्वामवतु । विद्वैद्वजातिस्त्वामवतु । द्रविणं धनं
च त्वामवतु ॥ उदीचीनामारोहानुष्टुप्त्वावतु । वैराजस्तामैकाविंशः
स्तोमः शरदनुः फलं द्रविणमिति । तस्या अनुष्टुबवतु । वैराजछन्दस्त्वाम-
वतु । एकाविंशस्तोमस्य त्वामवतु । शरत्साम ऋतुश्च त्वामवतु । सर्वश्च फलरूपं
द्रविणं च त्वामवतु । पञ्चममन्त्रपाठस्तु ॥

ऊर्ध्वामारोह पक्तिस्त्वावतु । शाक्करैवतै सामनी त्रिण-

वत्रपस्त्रिंशौ स्तोमौ हेमन्तशिशिराऽऋतु चर्चो ब्रविणमिति ॥

वर्चः तेजोभिपानी देवो घनं रसतु । प्रोयदस्यैषुरो रथं इत्येतस्यामृ-
त्युत्पन्नं सामशाकरं तीर्णः सपमाद इत्येतस्यां ऋत्युत्पन्नं सामरै-
वतन्निवस्तोम एवाम्नातः ॥ नवभ्यो हिकरोति स तिसृभिः
सपंचभिः स एकया नवभ्यो हिकरोति स एकया तिसृभिः पञ्चभिः
नवभ्यो हिकरोति स पञ्चभिः स एकया स तिसृभिर्वज्रो वैरिण इति । प्रथम-
पर्याये प्रथमान्निर्गायेत् । मध्यमां पञ्चकृत्वोमायेत् । उत्तमां सकृद्वायेत् ।
द्वितीयपर्याये प्रथमां सकृद्वायेत् । मध्यमां त्रिर्गायेत् । तृतीयपर्याये उत्त-
मां पञ्चकृत्वो मध्यमांसकृद्वायेत् । उत्तमान्निर्गायेत् । सोयन्निरावृत्तो नव
संख्योपेतत्वाधिपुणवनामको वज्रमानः जयस्त्रिंशस्तोम एवाम्नातः । एका-
दशभ्यो हिकरोति स तिसृभिः सप्तभिः स एकपैकादशभ्यो हिकरोति
स एकया स तिसृभिः स सप्तभिः एकादशभ्यो हिकरोति स सप्तभिः । स
एकया स तिसृभिरितो वै त्रयस्त्रिंश इति प्रथमपर्याये प्रथमां त्रिर्गायेत् ।
मध्यमां सप्तकृत्व उत्तमां सकृद् ॥ द्वितीयपर्याये प्रथमां सकृद् । मध्यमां त्रि-
शया सप्तकृत्वस्तृतीयपर्याये प्रथमां सप्तकृत्वो मध्यमां सकृदुत्तमा त्रिः सोयन्त्र-
यस्त्रिंशः सर्वेषां स्तोमानामन्तः ॥ ॥ कात्यायनः ॥ ॥ पादेन सीसभिरस्पति
प्रत्यस्तमिति । नमुचेः शिरः इति मन्त्रशेषः । प्रतिगृह्य अस्तत्रिंशित्त नमुचे-
रमुरस्य शिरः ॥ ॥ कात्यायनः ॥ ॥ व्याघ्रचर्मोरोहति । अभिपेकार्यं राजानं
व्याघ्रचर्मण्यवस्थापयेत् ॥ पाठस्तु ॥

सोमस्य त्विपिरसि तव च मेत्विपिर्भूपादिति ॥

हेव्याघ्रचर्म ! त्वं सोमस्य त्विपिरसि दीप्तिरसि । ते तव यथा
दीप्तिर्भवति तथा मे ममापि दीप्तिभूर्यात् ॥ कात्यायनः ॥ रुक्ममध्रस्पर्धं
कुरुते मृत्योरिति पादतले हिरण्यं कुर्यात् । याहीति मन्त्रशेषः । हेसुवर्ण ! त्वं
मृत्योः सकाशान्मां पाहि पालय ॥ कात्यायनः ॥ शिरसि नवकृत्वो रुक्मे
ओजोसीति । नवसंख्ययायुक्तनिष्कपरिमितं च सुवर्णं वज्रमानस्य शि-
रासि कुर्यादिति मन्त्रशेषः ॥ पाठस्तु ॥

ओजोसि सहोस्यमृतमसीति ॥

हेहिरण्य ! त्वमोजस्तेजोयुक्तमसि सहोसि बलमसि अमृतमसि
माणबलमसि ॥ कात्यायनः ॥ बाहू जद्गृह्णाति । हिरण्यरूपा इति मन्त्रेण

मित्रोसीत्यनेन बाहुद्वयमुत्तानं कुर्यात् ॥ तत्र प्रथममन्त्रपाठस्तु ॥

हिरण्यरूपा उषसो विरोक.उभा इन्द्रा उदिनः सूर्यश्च ।
आरोहते वरुणमित्रगर्तन्ततश्चक्षाचामदितिं दितिं चेति ॥

देवरूप ! हेमित्र ! शत्रुनिवारक दक्षिणहस्तौ हिरण्यरूपौ
सुवर्णखचितौ अतिशयेन भासमानौ इन्द्रो सप्तर्षी । उभौ युवा गर्तं
रथस्योपरिभागं गर्तसदृशमारोहतं । परकीयमाणेभ्यो रक्षितुं । पितरश्च
कर्मकरत्वादिभिराच्छादिते सति रथस्योपरि भागो गर्तसदृशो भवति ।
आरोहणे कदा कर्तव्यमित्युच्यते । उषसः कालानन्तरं विरोकः विशिष्ट-
दक्षिः सूर्यश्च उदित उदयं प्राप्तस्तदा आरोहतमित्यर्थः । ततो रया-
रोहणादूर्ध्वं अदितिमखण्डितां स्वसेवादिति खण्डितां परसेवां चक्षायां
क्रमेणानुग्रहनिग्रहं दृष्ट्वा समीक्षार्था । मित्रोस्तिवरुणोसीति बैकक्षिकद्वि-
क्षायमन्त्रो व्याख्यातः ॥

इत्येकादशोऽध्याये पञ्चमोऽनुयाकः ॥

पञ्चमे दिगादिक्रमणादिमन्त्रा उक्ताः ॥ पष्ठेऽनुवाकेऽभिषेकादिमन्त्रा उच्यन्ते
॥ कात्यायनः ॥ स्थितं माञ्जन्तरोऽध्वर्युर्वा पुरस्तात्पलाशेन प्रथमं पञ्चादितरो
द्वितीयेन तृतीयेन मित्रो राजन्यो वैश्वश्चतुर्थेन सोमस्यत्वाद्युज्जेनेति मतिमन्त्रम-
भिषिचामीति सर्वत्र साकाङ्क्षत्वाद् क्षत्राणां क्षत्रपतिरेधीति चेपमामुप्येति वेति
रुच्यमसहिते व्याघ्रचर्मणि अवस्थितं मातृमुखं राजानं पुरोहितादयः पुर-
स्तादवस्थाय अभिषिचेषुः । अभिषेकत्रकपात्राणि चतुर्विधानि । पलाशो
दुम्बरन्यग्रोषाश्चरण्यानि । तत्र पलाशपात्रेण पुरोहिताभ्यर्थोरन्यतरः प्रथम
मभिषिचत् । उर्द्वरपात्रेणाध्वर्युभ्यतिरिक्ता ऋत्विजोऽभिषिचतुः । ततो-
न्यग्रोषपात्रेण स्वकीयो बन्धुः कश्चिदभिषिचत् । तत अश्नत्यपात्रेण मि-
त्रभृतः कश्चित्क्षत्रियो वैश्वश्चाभिषिचत् । चतुर्विधानामेतेषामभिषेकतृणां
क्रमेण सोमस्याग्नेः सूर्यस्येन्द्रस्येते चत्वारो मन्त्रा द्रष्टव्याः । मरुतामोजसे-
सपं चतुर्थमन्त्रशेषः । अभिषिचामीति षट्सुपरितनेषु त्रिषु मन्त्रेष्वनुवर्तते ।
क्षत्राणामिमेतादुभौ मन्त्रशेषौ इति मन्त्रमावर्तनीयौ ॥ एतेषां पाठस्तु ॥

सोमस्य त्वा युज्जेनाभिषिचाम्यग्नेर्भर्जसा सूर्यस्य वर्च-
सा । इन्द्रस्येन्द्रिषेण मरुतामोजसा क्षत्राणां क्षत्रपतिरेध्याति-
दिद्यू पाहि । इमन्देवा असपन्नस्तुवर्ध्वं महते क्षत्राय महते

उपेष्टयाय महते जानराज्याय हमममुष्य पुत्रममुष्याः पुत्रम-
स्यै विशे । एष वः कुरवो राजैषवः पञ्चाला राजा सोमोऽस्मा-
कं ब्राह्मणानां राजेति ॥

हेयजमान ! त्वां सोमस्य दिद्यूम्नेन द्योतनेन तेजसाभिर्षिचामि ।
अभेर्भ्राजसा दीक्षया त्वामभिर्षिचामि । सूर्यस्य वर्षसा शोचिषा
त्वामभिर्षिचामि । इन्द्रस्येन्द्रियेण त्वामभिर्षिचामि । मरुतामोजसा
बलेन त्वामभिर्षिचामि । एवं सर्वैरभिषिक्तः सन् क्षत्राणां क्षत्र
पतिरेधि सर्वेषां क्षत्रियाणामधिपतिर्भव । अतिदिद्यून् । दोऽवखण्डने धा-
तो कृप । अवखण्डनसामर्धयुक्तानतीत्यातिक्रम्यापसार्यनं यजमानं हे देव-
बंध ! त्वं पाहि पालय । एष वो दिद्यव इति ध्रुवेः । यद्वा धात्रुमुक्तान्
सर्वान्बाणादीनपसार्य । हेयजमान ! त्वं सर्वं पुत्रम्यालय महते प्रभृताय जान-
राज्याय जनानां सम्बन्धि राज्यं जानराज्यं तदर्थं । हे देवाः इमं यजमानं
सुवर्ध्वं शिष्टं पूर्ववत्याख्येयं ॥ कात्यायनः ॥ अभिषेकेण मर्लिपते
प्रपर्वतस्येतीति । अभिषेकसम्बन्धोदकशेषेण मलेपनं कुर्याद ॥ पाठस्तु ॥

प्रपर्वतस्य हृषभस्य पृष्ठाक्षावक्षरन्ति स्वसिच इयानाः ।
ता तावदृषभधरागुदक्ता अर्हि बुध्यन्मनुरीयमाणा इति ॥

हृषभस्य वर्षणसमर्थस्य पर्वतसदृशस्य मेघस्य पृष्ठान् उपरिभावाभ्याम् ।
नौयोग्यावहुला आपक्षरन्ति गच्छन्ति । कीदृश्याः स्वसिचः । स्वमात्मीयं
यजमानं क्षेत्रं सिञ्चन्तीति स्वसिच इयाना आगच्छन्त्यो बाहुक्षेपेन स-
र्वत्र वहन्त्यः । न हीयत इत्यहिरूचमाङ्गं बुधस्य पादस्याग्रबाहुभ्याः शिरः
प्रभृति पादाग्रपर्वन्त अनुक्रमेण रीयमाणागच्छन्त्यस्ता अपिः अधाराक् अ-
धीगता अवहन्तः पुनः पुनराहृत्य स्थितास्तास्तादृश्य आउदग्यर्ध्वं गता
आवहन्तः ॥ कात्यायनः ॥ चर्मणि त्रिविक्रमयन्ति विष्णोरिति प्रतिम-
न्त्रमिति । विष्णोरिति मन्त्रतयेण आस्तीर्णे व्याघ्रचर्मणि त्रिवारं पाद-
प्रक्षेपणं कुर्याद ॥ तेषां पाठस्तु ॥

विष्णोर्विक्रमणमसि विष्णोर्विक्रान्तमसि विष्णोः
क्रान्तमसीति ।

यजमानस्य मम प्रथमक्रमत्वं विष्णोर्व्यापनशीलस्य जगदी-
श्वरस्य त्रिविक्रमावतारस्य प्रक्रमणमसि । मयमपदा प्रक्षेपेण जितो

भूलोकोति । हेद्वितीयमक्रम ! त्वं विक्रान्तमसि । विष्णोर्द्वि-
तीयपादप्रक्षेपेण जितमन्तरिक्षमसि । हेतृतीयमक्रमण ! त्वं क्रान्तं वि-
ष्णोः पराक्रमेण, जितान्त्रिविष्टपमसि । इमं मन्त्रत्रयं लोकत्रयविजये तै-
चिरीया अप्यामनन्ति । विष्णुर्विक्रमान् क्रमते विष्णुरेव भूत्वेर्माह्लोकानभि-
जयतीति ॥ कात्यायनः ॥ शालाह्वार्ये जुहोति पुत्रेऽन्वारब्धे प्रजापते ऽनेनेति ।
पूर्वं तेनाहवनीयधीदानीन्तेन गार्हपत्यं शालाह्वार्यं तस्मिन्जुहुयात् ॥ पाठस्तु ॥

प्रजापते न त्वदेतान्पण्यो विह्वा रूपाणि परितामभूव ।
परकामास्तैर्जुहुमस्नन्नोऽ अस्तु वयस्स्यामपतयो रयीणामिति ॥

हेप्रजापते ! त्वदन्यः कोऽपि पुरुषः स्वतः एतानि विश्वा
विश्वानि सर्वाणि रूपाणि न परिवभूव परिभावेतुं समर्था ना-
भूव । परिभवः छष्टरप्युपलक्षणं । छष्टिर्द्वारयोः अशक्त इत्यर्थः । अतस्ते
वयं परकामा जुहुमः नोऽस्माकं तत्फलमस्तु । किञ्च वयं रयीणां पतयः
स्याम स्वामिनो भवेम ॥ कात्यायनः ॥ आप्रीध्रिये पालाशेन शेपाणि जुहो-
ति रुद्र यत् इति । पालाशपात्रेणाभिषेकशेषभूतान्पुदकान्यामीध्रंस्तवन्वीनि
जुहुयात् ॥ पाठस्तु ॥

रुद्र यत्ते कविपरं नाम । तस्मै हुतमस्यमेष्टमसि स्वाहेति ॥

हेरुद्र ! ते तव कविर्हिताकरणयोग्यं जगद्दिरोधिनां हिताकर्तृकं सज्ज-
नानान्तु पुरुषार्थस्य करणभूतं पश्नामास्ति तस्मै नाम्ने हुतमस्तु । अभिषेक
शेषभूतं पात्रस्थमुदकं हुतमस्तु । तच्चाऽमेष्टमसि अवाशन्दोत्र गृह्णाची मदीये
गृहे दत्तमस्तु स्वाहेति होमायै ॥

इत्येकादशेध्याये षष्ठोऽनुवाकः ॥

षष्ठे ऽनुवाके अभिषेकादिपञ्चा उक्ताः ॥ सप्तमे रथमवरोहणपञ्चा
उच्यन्ते ॥ कात्यायनः ॥ अग्निवाजपेयवद्गयमवहृत्येति । आग्निचयनवाजपेये
यथा आरोहणं कृतं तद्गन्वापि रथमवरोहेत् ॥ पाठस्तु ॥

इन्द्रस्य वज्रोऽसीति ।

हेरथ ! इन्द्रस्य वज्रसदृशो भवसि ॥ कात्यायनः ॥ युनक्ति पूर्ववत्
मित्रावरुणयोरिति । वाजपेये यथा रथसंयोजनं कृतं तद्गन्वापिरथेऽश्वात्
संयोजयेत् ॥ पाठस्तु ॥

मित्रावरुणपोस्त्वा प्रशास्त्रोः प्रशिषा युनग्मीति ।

प्रशास्त्रोराज्ञापयित्रोर्मित्रावरुणयोः प्राशिषा प्रशासनेन यज्ञमन्वन्धि-
निमित्तरथे स्वामश्वंयुनग्मि युज्यमास ॥ कात्यायनः ॥ अव्यथायै त्वेति मु-
न्वन्तमारोहतीति । संयोजिते रथे यजमान आतिष्ठेत् ॥ पाठस्तु ॥

अव्यथायै त्वा स्वधायै त्वारिष्टः फल्गुन इति ॥

अरिष्टः अनुपार्हसितः फल्गुनोऽर्जुन इन्द्र इत्यर्थः अर्जुनो वै
तमैन्द्र इति श्रुतेः । एवम्मुन इन्द्रः हेरय ! त्वा त्वां अव्यथायै भयर-
हिताय व्रजिनरहिताय वा आरोहयत्वितिशेषः । स्वधायै अन्नरताय
त्वामारोहयतु ॥ कात्यायनः ॥ मरुतामिति दक्षिणाध्वर्युं प्रयोजयतीति ।
युगस्य दक्षिणभागवाहकमश्वं प्रयोजयेत् ॥ पाठस्तु ॥

मरुतामसवेन जपेति ॥

मरुतां सम्बन्धिनां ससवेनानुज्ञया वर्तमानोश्वस्त्वं अस्मच्छत्रून्
जय ॥ कात्यायनः ॥ गर्वा मध्ये स्थापयत्पापा मेति । मगलार्थं
प्रयच्छन्तमश्वं गोसमुद्देशस्थापयेत् । मनसेति मन्त्रशेषः । वयं मनसा सह
आपामप्राप्तवन्तः ॥ कात्यायनः ॥ धनुषोऽवस्पृशति गां यजमानः समिन्द्रि-
येणेतीति । यजमानो धनुष्कोट्या मासुषस्पृशेत् । वपमिन्द्रियेण वीर्येण स-
ज्जताः स्म ॥ कात्यायनः ॥ पूर्वेण युगम्परीत्यान्त्रः पात्यदेशे स्थापयति
मा न इन्द्र इतीति ॥ पाठस्तु ॥

मा न इन्द्र ते वयन्तुरापालयुक्तासो अन्नहता विदस्ता-
म । तिष्ठा रथमधिमदज्जहस्ता रश्मी देव युवसे स्वश्वानिति ।

दर्शनं सहते शत्रून्भिवतीति । तुरापाद् तस्य सम्बोधनं हेतुरापाद् !
इन्द्र ते तव स्वभृतास्ते त्वदधीनत्वेन प्रासिद्धा वयं अयुक्तामः त्वया अस्म-
युक्ताः । अन्नहतापरिहृतं त्वदुद्देश्यकं कर्म तद्रहितत्वाय मा विदस्ताम
विविधमुपक्षिणा न भवामः । किन्तु तव यष्टारः देवजहस्तेन्द्र ! देव
रश्मीनश्चवन्धनप्रग्रहान् स्वश्वान् शोभनानिच्छानुमारिणोऽश्वान् यद्य-
स्मिन्नये आपुत्रमे सर्वतो मिश्रयसि तं रथमधितिष्ठ आश्रय अस्मदाग-
मनार्थमारोहेत्यर्थः ॥ कात्यायनः ॥ अग्नये गृहपत्य इति चत्वारि रथावे-

मोचनीयानि जुहोति प्रतिपन्नमिति रथविमोचनाहं चतुःसंख्याकाना-
हुतिविशेषानेकैकेन मन्त्रेण जुहुयात् ॥ तेषां पाठस्तु ॥

अग्नये गृहपतये स्वाहा सोमाय वनस्पतये स्वाहा ।

इन्द्रस्वेन्द्रियाय स्वाहा मरुतामोजसे स्वाहेति ॥

गृहाधिपतयेऽग्नये स्वाहा हविर्दत्तमस्तु । वनस्पतिरूपिणे सोमाय
हविर्दत्तमस्तु । इन्द्रसम्बन्धिने इन्द्रियाय अग्नये स्वाहा हविर्दत्तमस्तु ।
मरुतामोजसे मरुता सम्बन्धिने ओजसे धर्माय स्वाहा सुदुतमस्तु ॥ का-
त्पायनः ॥ भूमिमवेसते पृथिवि मातरितीति ॥ पाठस्तु ॥

पृथिवि मातर्मा हिंसीर्माँऽअहं त्वामिति ।

हेमातर्जगन्निर्मात्रि ! हे पृथिवि ! भूमे त्वं मां मा हिंसीर्हि मां
कार्माँः । अहमापि त्वा पृथिवीं मा हिंसीष्टम् ॥ कात्पायनः ॥ अव-
रोहति हंसः शुचिपदिति । स्यात्सकाशादवरोहणं कुर्यात् ॥ पाठस्तु ॥

हंसः शुचिपद्वसुरन्तरिक्षसञ्चोता वेदिपदतिथिर्दुरो-
णस्तु । नृपद्वरसदृशसङ्घोमसद्व्या गोजा श्वतजा अद्विजा
ऽश्वतं बृहत् इति ।

हन्ति पृथिवीमिति हंसो रथः शुचौ देवयजने रथवाहने च सीद-
तीति शुचिपद । स्वस्थोपरि यजमानं वासयतीति वसुः । तरुगुल्माद्यन-
वरुद्धेन्तरिक्षे सीदतीत्यन्तरिक्षसत् । होता होतृसमानस्तदेव कथमित्यु-
च्यते । वेद्या सीदतीति वेदिपद । अतिथिशब्दश्च तदपि कथमित्युच्यते ।
दुरोणेण सीदतीति दुरोणसत् । यो यस्तमारोदुं नपाति तस्य तस्य गृहेषु
सीदतीति दुरोणसत् । नृपु मनुष्येषूपकारं कर्तुं सीदतीति नृपद । वरे
श्रेष्ठे राजगृहे सीदतीति वरसत् । ऋते यज्ञे वाजपेयादौ सीदतीति ऋतसत् ।
सूर्यं वोढुं व्योमण्याकाशे सीदतीति व्योमसत् । अप्सु योनिर्वा अश्व
इति श्रुतेः । अद्भ्यो जातैरश्वैरुपेतत्वाद्व्याः । गोजाः गोशब्दवाच्याद्-
ज्जाज्जायत इति गोजाः । रथस्य वज्रजनकत्वं तैत्तिरीयैः संपाप्नातम् ।
इन्द्रो वज्राय वज्रं ग्राहयत् । स त्रेषां ज्यभवत् स्फयस्तृतीयं रथं तृतीय-
मिति । पृष्ठवाहिरूपत्वेन ऋतं यज्ञमुद्दिश्य जावत्त्वाद्वज्राः । पाषाणत-
द्व्योऽप्यो दृढकाष्ठेभ्यो जातत्वाद्विजाः । ईदृशो रथो बृहद्वत् मरुद्वत् राजभू-

ययज्ञं मम्पादय इति शेषः ॥ कात्यायनः ॥ उपस्पृशति समाना विषदसीति शतसंख्यानिष्कपरिमितौ रुक्मविशेषा उपस्पृशेत् ॥ पाठस्तु ॥

हयदस्यायुरस्यायुर्मे देहि युद्धसि वर्चोऽसि वर्चो मे देहि इति ॥

हेरुक्मविशेष ! त्वमियदसि । एतावत्परिमाणोऽसि । अत्र तत्परिमाणहस्तेनाभिधीयते । परिमितत्वादेव आयुःस्वरूपोऽसि । तस्मादायुर्मे यच्छ । युद्धसि पारयितुं योग्योऽसि । पारिते सति वर्चोऽसि तेजस्वी भवसि । अतो मे कान्तिं ययच्छ ॥ कात्यायनः ॥ ऊर्गसीति शास्त्रामुपस्पृशतीति । औदुम्बरीशास्त्रामुपस्पृशेत् ॥ पाठस्तु ॥

ऊर्गस्यूर्जं मयि धेहीति ।

हे औदुम्बरि शास्त्रे ! त्वं ऊर्गसि । अन्नरूपा भवसि । तत् ऊर्जमग्नं मयि धेहि स्थापय ॥ कात्यायनः ॥ इन्द्रस्य वामित्यवहरेत् बाहू इति । पूर्वं हिरण्यरूपा उपस इति मन्त्रेण यजमानस्य बाहू उद्यूहीतौ तपोरिदानीमथस्तादुपावहरणमुच्यते ॥ पाठस्तु ॥

इन्द्रस्य वाँ बाहू धीर्यकृता उपावहरामीति ॥

वीर्यकृतो वीर्यकारिणः इन्द्रस्य परपैश्वर्ययुक्तस्य यजमानस्य सम्बन्धिनौ वाँ सुवाँ बाहू उपावहरामि ।

इत्येकादशोऽध्याये सप्तमोऽनुवाकः ॥

सप्तं ऽनुवाके रथाचरणादिमन्त्रा उक्ताः ॥ अष्टमेऽनुवाके आसन्दी-स्थापनादिमन्त्रा उच्यन्ते ॥ कात्यायनः ॥ स्वादिरीयासन्दी राज्ञर्वा व्याघ्रचर्मदेशे निदधाति स्थोनासीति । रज्जोः सम्बन्धिर्नी स्वादिरत्ननिर्मितामासन्दी व्याघ्रचर्मदेशे निदध्यात् । सुपदासीति मन्त्रशेषः । हे आसन्दि ! त्वं स्थोनासि सुल्लकारी भवसि । सुपदासि सुखेनोपवेष्टुं योग्यासि ॥ कात्यायनः ॥ अधिवासं तस्यामास्तृणाति सन्नस्य योनिरसीति । अस्यामासंघां उपर्षाञ्छादकं वस्त्रमास्तृणीयात् । असीति मन्त्रशेषः । हे-अधिवास ! त्वं सन्नस्य सन्निपत्य योनिः । मातृवद्भारकस्त्वेन कारणमासि ॥ कात्यायनः ॥ मुन्वन्तयस्यामुपवेशयति स्थोनामासीदिति । यजमानमासन्ध्यामवस्थापयेत् ॥ पाठस्तु ॥

स्योनामासीदसुखदामासीदक्षत्रस्य योनिमासीदेति ॥

हेमदीयशरीर ! स्योनां सुखकारिणीमतामामन्दी युज्यासीद उप-
विश । सुखदा सुखेनोपवेष्टुं योजयामासन्दीमामीदक्षत्रस्य कारणभूतामुप-
विश ॥ कात्यायनः ॥ निपमादेत्पुरोस्य लभत इति । अस्य यजमानस्योरः
संस्पृशेत् ॥ पाठस्तु ॥

निपस्ताद् घृतव्रतो वरुणः पस्प्यात्वा । साम्राज्याय
शुक्रतुरिति ॥

असौ यजमानो घृतव्रतः स्वीकृतपञ्चो वरुणोऽनिष्टनिवारको भूत्वा
निपमाद् । अस्यागामन्यामुपवेशमस्त्रासु बहुषुवैरिगृहेषु आगत्य साम्राज्यं
कर्तुं शुक्रतुः शोभनमन्त्रो भवतु ॥ कात्यायनः ॥ अभिमूरित्यस्मै पञ्चा-
क्षात्प्रणिधायेति पञ्चमेख्यकान् घृतसाधनभूतान् कर्पदकादीन् यजमानस्य
हस्ते निदधात् ॥ पाठस्तु ॥

अभिभूरस्य यानामेतास्ते पञ्चदिशः कल्पन्तामिति ।

हे अक्षदेव त्वं ते अवानां गन्धुपलक्षितसत्कर्मणां अभिभूरसि ।
अभितो व्याप्तो भवसि । एताः प्राच्यादयो दिशः ते त्वदर्थं कल्पन्ता
स्वस्य प्रयोजनसमर्था भवन्तु ॥ कात्यायनः ॥ ब्रह्माक्षित्यामन्त्रयते पञ्च-
कृत्वः प्रत्याहव्यसासः सविता वरुणः इन्द्रो रुद्र इति त्वं ब्रह्मासीत्पादि
भिरादिनेवान्तं । मिथं करोति च हय-यैवं नामानमिति । आसन्त्यामुप-
विष्टो यजमानो राजा स्वमेवार्थं भूमा उपविष्टानध्वर्युमपृथीक्षतुर्क्षतिवजः
क्रमेण ब्रह्माक्षित्यनेन संशोधनं मथैकैकचक्रान्नरूपेण पदेनापन्नेयत् । तारक्ष-
क्षतिवजः यष्टुरपञ्चयं पुरोहितमापत्यं पुरुषं मिथंकरमित्यनेन नाम्ना
संशोधयेत् । एवं पञ्चकृत्वः संशोधने भवति श्रुतिवजो मन्त्रेण प्रत्यु-
त्तराणां चतुर्णां मन्त्राणां अन्ते त्वं ब्रह्मासीत्येवंरूपः प्रयोगमाग
उत्तरभागश्चतुर्णां चतुर्विधः । सवितासि मरुपसव इति प्रथमस्य मन्त्रस्योप-
गिततो भागः । द्वितीयो वरुणोसि सत्यीजा इति तृतीयस्येन्द्रस्य विश्वी-
जा इति । चतुर्थस्य रुद्रोऽसि मुखेव इति । अस्यासमित्यस्यापमर्थः ।
एव सम्प्रोष्य तेन प्रत्युत्तरे दत्ते पञ्चादृद्धिर्वाप्यं मन्त्रोपधयेत् । एवमुत्त-
रानि । तथा मागे मन्त्रोपधनप्रत्युत्तरं योज्यं तस्य सप्तस्यानुष्ठानं म-

वति । आदिनेनेत्यस्यापमर्धः । मथमे मत्सुत्तरमन्त्रः त्वं ब्रह्मासीति मथमभागं पठित्वा सवितेत्यादिके उत्तरभागस्तथा पठितः । एवमुत्तर-
मन्त्रेऽपि त्वं ब्रह्मा असीत्येवमेव मथमभागे पठित्वा, तदुत्तरभागान् व
देदिति । तेषां मन्त्रपाठस्तु ॥

ब्रह्मस्त्वं ब्रह्मासि । सचितासि सत्यप्रसवो वरुणो-
सि सत्यौजाः । इन्द्रोसि विश्वौजा रुद्रोसि सुशेवः । प्रियं-
फर श्रेयस्कर भूयस्करेति ॥

हेब्रह्मन् ! अर्ध्युरूप ब्राह्मण ! ब्रह्मन् त्वं ब्रह्मासि । एवं चतुर्णामृ-
त्विजामामन्त्रणरूपमन्त्र उक्त्वेदानीं मथममामन्त्रितस्यर्त्विज उत्तरं भूते हे-
राजन् ! त्वमेव ब्रह्मासि ब्राह्मणो भवसि । न त्वहम् । कुतः । यतस्त्वमे-
व सचितासि । ब्राह्मणधर्मान् पालयन् अस्माकमनुष्ठानायानुज्ञातोऽसि ।
त्वमेव सप्तमसवः । अमोपानुज्ञः । अतो ब्राह्मणवर्णाश्रमधर्माणां त्वद-
धीनत्वात्त्वमेव ब्रह्मासि । द्वितीयमन्त्रितस्य ऋत्विजः उत्तरं भूते । हेरा-
राजन् उत्तरमन्त्रस्योत्तरभागं व्याचष्टे । राजन् वरुणः अनिष्टनिवारकोसि ।
सत्यौजाः अमोघवीर्योऽसि । तृतीयमन्त्रितस्य ऋत्विज उत्तरं मन्त्रस्यो-
त्तरभागं भूते । हेराजंस्त्वमेव रुद्रोसि सुशेवः परमैश्वर्यवानसि विश्वौजा
इति छान्दसं रूपं विष्णु प्रजापु ओजो बलं यस्य स विश्वौजास्तादृशोऽसि ।
चतुर्थमन्त्रस्यर्त्विज आह । हेराजंस्त्वमेव रुद्रोऽसि । सुशेवः सुष्टु सुखे
तावद त्वमसि । पञ्चमं पुरोहितमाह प्रियं करोतीति प्रियङ्करः । तस्य
सम्बोधनं । हेश्रेयस्करोतीति श्रेयस्करस्तस्य सम्बोधनं । हेश्रेयस्कर !
भूयो बहुतरं करोतीति भूयस्करः । एवम्भूतकल्याणानाम्नामाह्वयेत् ॥ का-
त्यायनः ॥ स्वयमस्मै मयच्छति पुरोहितोऽर्ध्युर्वेन्द्रस्य वज्र इतीति ॥
अर्ध्युपुरोहितधोरन्यतरः अस्मै यजमानाय स्वयं मयच्छेत् ॥ पाठस्तु ॥

इन्द्रस्य वज्रोऽसि तेन मेरष्येति ।

हेस्य त्वमिन्द्रस्य सम्बन्धी वज्रोऽसि वज्रो वै स्य इति श्रुतेः ।
श्रुतेर्यस्मादेवंभूतस्त्वन्तेन कारणेन मदर्थोरध्यः चूतस्यानं परिलेखनरूपं
कार्यं साधय ॥ कात्यायनः ॥ चूतभूमौ हिरण्यं निधायाधेजुइति चतुष्टयी-
तेनाग्निः पृथुरितीति । चूतप्रदेशे हिरण्यं स्थापयित्वा तस्मिन्चतुर्वारं गृहीते-
नाज्येन जुहुयात् ॥ पाठस्तु ॥

अग्निः पृथुर्धर्मणस्पतिर्जुषाणो अग्निः पृथुर्धर्मणस्पतिः ।
आज्यस्य हविषो वेतु स्वाहेति ॥

होमार्थः ॥ कीदृशोऽग्निः पृथुर्देवानां मययत्वात्पृथुः । अग्निर्वै-
देवानामवम इति श्रुतन्तरात् । धर्मणस्पतिर्जगतो धारणस्य धर्मस्य स्वामी
जुषाणः हूयमानं हविः सेवमानः । अग्निः पृथुर्धर्मणस्पतिरिति पुनः पा-
ठः आदरार्थः ॥ कात्यायनः ॥ अक्षविषपति स्वाहाकृता इति ॥ द्यूत-
साधनभृतानक्षान् स्थापयेत् ॥ पाठस्तु ॥

स्वाहाकृताः सूर्यस्य रश्मिभिर्यतध्वः सजातानां मध्य-
मेष्टयायेति ॥

हेअप्ताः ! स्वाहाकृताः । स्वाहाकारपूर्विकया आहुत्या तपिताः
संतः सजातानां सजातीयानां मध्यमेष्टया मध्यमदेशे यजमानावस्थानाय
सूर्यस्य रश्मिभिर्यतध्वं स्पर्द्धां कुरुते ॥

इत्येकादशोऽध्यायेऽष्टमोऽनुवाकः ॥

अष्टमे आसन्दीस्यापनादिमन्त्रा वक्ताः ॥ नवमेऽनुवाके सप्तमृषा-
हविषाग्नभूता मन्त्रा उच्यन्ते ॥ कात्यायनः ॥ सोमपानाः संख्यापस-
र्षणं सप्तविंशत्पुनवाकयुक्तेति ॥ अनुवाकपाठस्तु ॥

सविच्चाग्रसवित्रासरस्वत्यावाचा । त्वष्टारूपैः पूष्णाप-
शुभिरिन्द्रणास्मै । बृहस्पतिनाग्राक्षणावरुणेनौजसाग्निना ते-
जसा स्तोमन राज्ञा । विष्णुनादेवतयादशम्येमेपज्ञ विष्णुमाम-
यानीति ॥

प्रसवित्रा प्रसवकारिणा सवित्रा देवेन सह सर्षामीति शेषः ।
वाचा वायूपपया सरस्वत्या सह प्रसर्षाणि रूपैरुपलक्षितेन त्वष्ट्रा सह
पशुभिरुपलक्षितेन पूष्णा देवेन सह सर्षामि । अस्य अनेनेन्द्रेण सह
प्रसर्षामि । अक्षणा अक्षामिपानिना बृहस्पतिना सह प्रसर्षामि । वलवता
वारुणेन सह प्रसर्षामि । तेजस्विनाग्निना सह प्रसर्षामि । यजमानेन
सोमेन सह प्रसर्षामि । दशम्या दशसंख्यापूर्विकया विष्णुनाधिकया देवतया
सह प्रसर्षामि । इमं प्रकृतत्वेन पुरोषार्तिनं यज्ञात्मकं विष्णुमासूतानि ।
माप्नुयात् ॥

इत्येकादशेऽध्याये नवमोऽनुवाकः ॥

नवमे सः सृषां इविषामद्भुता मन्त्रा उक्ताः ॥ दशमेऽनुवाके राजसूयान्तर्गतसौत्रामणिमन्त्रा उच्यन्ते ॥ कात्यायनः ॥ एकौदनं विरूढांश्चूर्णं कृत्वाश्विभ्यां पच्यस्वेति संसृजतीति । विशेषणप्रवद्धान्नीहीनं वर्द्धमास्यूततरानित्यर्थः । तांश्चूर्णयित्वा सम्पक् पच्यमानेऽन्ने सन्ध्यात् ॥ पाठस्तु ॥

अश्विभ्यां पच्यस्व सरस्वत्यै पच्यस्वेन्द्राय सूत्राम्णे पच्यस्वेति ।

अश्विभ्यामश्विनोरर्थाय पच्यस्व पाकं कुरु । सरस्वत्यै देव्यै पाकं कुरुष्व । इन्द्राय सूत्राम्णे शोभनप्राणाय । सूत्रातव्याय वा । भैषज्यं हीदं कर्तव्यम् ॥ कात्यायनः ॥ केनैः परिरुक्तं पुनाति वायोः पूत इति ॥ पाठस्तु ॥

वायोः पूतः पवित्रेण मस्यङ् सोमो अतिश्रुतः । इन्द्रस्य युज्यः सखेति ।

वायोः सम्बन्धी सोमः पवित्रेण कुशमयेन पूतः शोधितः सोमः मस्यङ् अघोमुखः सन् । अतिश्रुतः । अतिक्रमनगतः । कीदृशः सोमः इन्द्रस्य युज्यः योगार्हः सखा सखिभूतः ॥ कात्यायनः ॥ गृहे गृह्णातीति कुविदङ्ग्रेतीति ॥ पाठस्तु ॥

कुविदङ्गपवमन्तो यवं चियथादान्त्यनुपूर्वं विपूय । इहे-
हैषां कृणुहि भोजनानि ये यर्हिपो नम उक्तिं न जग्मुः । उप-
याम गृहीतोऽस्पश्विभ्यां त्वा सरस्वत्यै त्वेन्द्राय त्वा सूत्राम्णे ।
युवः सुरामश्विना नमुचा आसुरेसचा । विपिनाशुभस्पती
इन्द्रं कर्मस्वावतम् । पुत्रमिव पितरा अश्विनो भेन्द्रावधुः
काव्यैर्दः सनाभिः । यत्सुरा मन्यपिबशचीभिः सरस्वती
त्वा मघघ्नभिष्णगिति ।

अग्रे हेसोम ! यथा केचिज्जना यवमन्तो बहुवपसम्पन्नाः सन्तः
कुविदं घृलं यवं चित्सर्वं पवमपं तस्य अनुपूर्वम् आनुपूर्व्येण विपूय

पृथक् कृत्य दाति लुनन्ति । यथा ये यजमाना बर्हिषो यज्ञस्य नम उक्तिं नमस्कारवचनं हविल्लक्षणाश्रमं च वचनम् वा न जग्मुः । न प्राप्नुवन्ति । एषा यजमानानां सम्बन्धीनि भोजनानि सभोग्यानि धनानि इह एतस्मिन् यजमाने कृणुहि कुरु । अतः आश्विनसरस्वत्यादिदेवतार्थं त्वं सोम उपपापेन पात्रेण गृहीतो भवसि । अभ्युपादिदेवतार्थं त्वा सादयामीति शेषः । हेआश्विना ! आश्विनौ युव युवा नमुचौ आसुरे असुरे स्थित सुराम् सुष्टुरमणीयं सोमं स चासह विपिपाना विविध पिबन्तौ शुभस्पती शोभनस्य कर्मणः पालकौ कर्मसु निमित्तभूतेषु इन्द्रमवत रक्षतम् । पुत्रमिव पितरौ यथा मातापितरौ पुत्र पालयतः । तथा उभा उभावप्यश्विनौ हेइन्द्र ! त्वा त्वाम् । आषधुः । अवतुः । पालितवन्तौ काव्यैः कवीना मन्त्र-द्रष्टृणां सम्बन्धिभिर्मन्त्रैर्देव सनाभिः कर्मभिः आश्विनाविन्द्रस्य रक्षणं कृतवन्ताविति कथमवगम्यते । तदुच्यते । यद्यस्मात् कारणात् । हेइन्द्र ! त्वं शचीभिः कर्मभिः सनमुचिविधादिकर्माणि कृत्वेत्यर्थः । सुराम् सुष्टु रमणीयं सोमं व्यपिषः विश्लेषेण पानं कृतवानसि । हेमयवन् ! इन्द्र त्वा त्वा सरस्वती देवी अभिष्णकं शुद्धं कृतवती तस्मादश्विनौ त्वामवतामिति सम्बन्धः ॥

इत्येकादशऽध्याये दशमोऽनुवाकः ।

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् ॥

पुमर्थाश्चतुरो दद्याद्विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥ १ ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तकश्री-
वीरबुक्कभूपालसाम्राज्यधुरन्धरेण सायणाचार्य-
विरचिते वेदार्थप्रकाशे काण्वसंहिता-
भाष्ये एकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥

अथ शुक्लयजुर्वेदकाण्वमन्त्रभाष्ये द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥

यस्य निश्चितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ॥

निर्मेमे तपहं वन्दे विद्यार्थिर्महेश्वरम् ॥ १ ॥

एकादशाध्याये राजसूयमन्त्रा निरूपिताः ॥ अथ द्वादशाध्यायप्रभृति-
 ष्वेकोनविंशान्तेष्वष्टस्वध्यायेष्वग्निचयनाद्भूता मन्त्रा निरूप्यन्ते ॥ तत्र द्वादशे-
 ऽध्याये उखासम्भरणादिमन्त्रा वर्ण्यन्ते ॥ तत्र मथमेऽनुवाके सावित्रहोमा-
 ऽन्वादानमन्त्रा उच्यन्ते ॥ कात्यायनः ॥ अष्टगृहीतं जुहोति सकृद् गृह्णन्
 युञ्जान इति ॥ जुह्वामष्टवारं गृहीतमाज्यम् अजस्रं धारापातं यथा भवति तथा
 हस्तमुन्नतं कुर्वन्जुहुयात् । अत्रेदं चिन्तनीयम् । युञ्जान इत्यादीनां मध्ये
 किमेकैकं मन्त्रमुच्चार्य जुहुयात् । अहोस्वित् सर्वान्मन्त्रानुच्चार्येति । तत्राह ।
 यौ उपादयौ उभौ पक्षौ क्रमेते । तैत्तिरीये प्रदृश्येते ॥ यं कामयेत् पापीयान्
 स्यात् स्यादित्येकैकस्य जुहुयादाहुतीभिरेवैनं गृह्णाति पापीयान् भवति । भवत्यथ
 यौ यज्ञस्यैवैपातिक्रान्तिरिति ॥ अस्यायमर्थः ॥ पापीयानतिदारिद्र्य इत्यर्थः ।
 एकैकमन्त्रम् उच्चार्य होमे सति श्लेषाभावात् परस्परमपरक्ताभिराहुतिभिरेनं
 यज्ञमानमपगृह्णाति । घनादपेतं करोति । ततो दारिद्र्यो भवति । वस्तीयान्
 वसुमन्तरः । सर्वाण्युच्चार्य होमे तु मन्त्राणां परस्परसंश्लेषादेकपेवाऽऽहुत्या
 यज्ञमानमभिक्रमयति । अभिव्याप्तं करोति । ततो धनिको भवति । अपिच
 येयम् अभिक्रमणहेतुरेकाहुतिरेषा यज्ञस्यैवाग्निचयनरूपस्याऽभिक्रान्तिः स्वा-
 धीनता भवति । तत्र मथममन्त्रपाठस्तु ॥ युञ्जानः मथमं मनस्तत्त्वाय सविता
 धिपः । अग्नेर्ज्योतिर्निश्चाय्य पृथिव्या अध्यामरादिति ॥ सविता सर्वज्ञ
 मेरकः परमेश्वरः मथमम् अग्निचयनविषये -मनो युञ्जानः समादधानो
 धिपा इष्टकादिविषयाणि ज्ञानानि तत्त्वाय तन्निष्ठा विस्तार्य । अग्नेर्ज्योतिर्नि-
 चाय्य निधीयमानस्य सम्बन्धि तेजः सकलानां कर्मणां साधनमृतं निश्चित्य
 पृथिव्या अध्यामरत् भूमेरुपर्यानीतवान् ॥ अथ द्वितीयः ॥ युक्तेन मनसा वयं
 देवस्य सवितुः सवे । स्वर्गेयाय शक्त्येति ॥ सवितुर्देवस्य सवे मसवे वर्तमाना
 वयं युक्तेन इन्द्रियेभ्यो नियमितेन मनसा स्वर्गेयाय स्वर्गे लोके गीयमानस्या-
 ऽग्नेः सम्पादनाय शक्त्या यथासामर्थ्येन मयत्नं कुर्म इति शेषः ॥ अथ तृती-

यः ॥ युक्ताय सविता देवान्स्वर्गतो धिया दिवम् । बृहज्ज्योतिः करिष्यतः
 सविता प्रमुवाति तानिति ॥ सविता तानिन्द्रियविशेषान् प्रकर्षेण मुवाति ।
 किं कृत्वा । देवान्मनसा युक्ताय क्रीडापरस्त्वेन चषलानिन्द्रियविशेषान्मनसा
 विपयेभ्यो युक्ताय नियम्य । कीदृशानिन्द्रियविशेषान् स्वर्गतः स्वर्गं गच्छतः ।
 स्वर्गप्राप्त्यर्थमुद्यतानित्यर्थः । बृहज्ज्योतिः प्रौढ चीयपानस्याग्नेस्तेजोधिया
 दिव करिष्यतः । तत्तद्विष्टकादिविषयया प्रजया द्योतमानं कर्तुमुद्यतान् ॥
 अथ चतुर्थः ॥ युजते मन उत युजते पियो विभ्रा विप्रस्य बृहतो विपश्चितः ।
 विहोत्रा दधे वयुना विदेक इन्मही देवस्य सवितुः परिष्टुतिरिति ॥ विप्रस्य
 ब्राह्मणस्य यजमानस्य सम्बन्धिनौ विभ्रा ऋत्विजो मनो युजते प्रथमं स्वकीयं
 मनो विपयभ्यो निवर्त्य समाहितं कुर्वन्ति । उत अपिच धियः । इष्टकादि-
 विषयाणि ज्ञानानि युजते सम्पादयन्ति । कीदृशस्य विप्रस्य बृहतः । प्रभु-
 ताग्निचयनोद्योगेनाभिष्टदस्य विपश्चितो विदुषः प्रयोगाभिज्ञस्य । कीदृशा
 विभ्राः होत्रा होमशीलाः कर्मण्यालस्यराहिता इत्यर्थः । एक एव सविता विदधे
 सर्वमिदं निर्मितवान् । कीदृशः । वयुनाबित् । ऋत्विग्यजमानाभिप्रायाभिज्ञः ।
 कथमेक एव सर्वमिदं कृतवानिति न विस्मेतव्यम् । यतः सवितुर्देवस्य परि-
 ष्टुतिर्मही परितः सर्वेषु देवेषु श्रूयमाणाऽस्तु ॥ अथ पञ्चमः ॥ युजे वा
 ब्रह्म पूष्यं नमोभिर्विश्लोक एतु पथ्येव सूरैः । शृण्वन्तु विज्ञे अमृतस्य
 पुत्रा आ ये धामानि दिव्यानि तस्थुरिति ॥ यजमानः पत्नी चेत्युभौ
 वा युवयोरर्थे पूष्यं पुरातनैर्महर्षिभिरनुष्ठितम् । ब्रह्म परिचयददमग्नि-
 चपनाख्यं कर्म नमोभिर्मस्कारपूर्वकैरिष्टकोषधानादिभिर्गुणैः सम्पादयामि ।
 तस्मिन् सम्पादिते सति सूरैः पुण्डितस्य यजमानस्य श्लोकः कीर्तिर्वेतु ।
 लोकद्वयं प्राप्नोतु । पथ्येव वयोऽनपेता पथ्या गङ्गामार्गमवर्तिका आहुतिर्पथा लोक-
 द्वयं प्राप्नोति तद्वत् । अमृतस्य गरणराहित्यस्य प्रजापतेः पुत्रा ये देवा दिवि
 भवानि दिव्यानि धामानि स्थानानि आतस्थुरधिष्ठितवन्तस्ते विश्वे सर्वे देवा
 अस्य यमानस्य इत्येकं शृण्वन्त्विति सम्ग्रन्थः ॥ अथ षष्ठः ॥ यस्य प्रयाण-
 मन्व्य इध्युर्देवा देवस्य महिमानमोजमा । यः पार्थिवानि विममे स एतशो
 रजाश्मि देवः सविता महित्वनेति ॥ यस्य सवितुः प्रयाणं महत्तमम् अन्ये
 सर्वे देवा अनुपयुक्ति एव यमनुगच्छन्तेव । अस्य देवस्य महिमानं महत्त्वं
 यः ओजमा पश्येन अनुपयुः । यः सविता पार्थिवानि शृण्वीगतानि रजांसि

परमाणून् विमये विशेषेण गणयित्वा निश्चितवान् । स सविता देवो महित्वना
महत्त्वेन एतश्चो व्यास्रवान् । एति सर्वत्र गच्छतीत्येतदः ॥ अयं सप्तमः ॥ देवसवितः
प्रसुव यज्ञं प्रसुव यज्ञपतिं भगाय । दिव्यो गन्धर्वः केतपूः केतन्नः पुनातु । वाचस्पति-
र्वा यज्ञः स्वदत्त्विति ॥ हे सवितर्देव प्रसुव प्रकर्षेण मेरय, यज्ञपतिं यजमानं च प्रसुव
किमर्थं भगाय सौभाग्याय । दिव्यः दिवि स्वर्गे भवः कश्चिद्गन्धर्वः केतपूः
केतं परकीयचित्ते वर्तमानं ज्ञानं पुनाति शोधयतीति केतपूः । स च नो-
ऽस्माकं केतं चित्तवर्तिज्ञानं पुनातु भ्रान्तिपरिहारेण शोधयतु । वाचस्पतिर्नो-
ऽस्मदीयां वाचं स्वदत्तु स्वादयतु ॥ अथाष्टमः ॥ इमश्चो देव सवितर्यज्ञं प्रणय
देवाव्यस्तस्त्रिविदस्तत्राजितं धनजितं स्वर्जितम् । ऋचा स्तोमं समर्धय
गायत्रेण रथन्तरं बृहद्गायत्रवर्तनि स्वाहेति ॥ हे सवितर्देव नोऽस्मानिदं यज्ञं
प्रणय प्रापय । कीदृशं देवाव्यम् । देवानामवनाहो देवाव्यस्तम् । सस्त्रिविदं
स्वनिष्पादकं यजमानं वेचीति सस्त्रिवित् तं सस्त्रिविदम् । सत्राणि द्वादशाहा-
दीनि यजति वशीकरोतीति सत्राजितं तं सत्राजितम् । तानि हि चीयमान-
मग्निपेक्षन्ते । धनं जयति फलरूपेण सम्पादयतीति धनजित् तं धनजितम् ।
स्वः स्वर्गं जयति फलत्वेन सम्पादयतीति स्वर्जित् तं स्वर्जितम् । किञ्च
ऋचा स्तोमहेतुसामाधानभूतया यया ऋचा स्तोमं स्तोत्रं समावृत्तिरूपं सद्भावं वा
समर्धय समर्द्धं कुरु । गायत्रेण साम्ना सह रथन्तरं साम समर्धय । गायत्र-
सामैव वर्तनी मार्गो यस्य बृहत्तः साम्नस्तद्गायत्रवर्तनि गायत्रसामसहितं बृहत्
साम समर्धय ॥ कात्यायनः ॥ देवस्य त्वेत्यश्रिमादायेति ॥ अत्राश्रिशब्देन
लभयतस्त्रीङ्गीकृतोऽरतिप्रमाणको वेणवो दण्डविशेष उच्यते । तं गृहीयादि-
त्यर्थः ॥ पाठस्तु ॥ देवस्य त्वा सवितुः प्रसुवेऽभिनोर्वाहुभ्यां पूष्णो हस्ता-
भ्याम् । आददे गायत्रेण छन्दसाङ्गिरस्वत् । पृथिव्याः सधस्यादिति पुरी-
ष्यमङ्गिरस्वदाभर । अष्टुभेन छन्दसाङ्गिरस्वत् । अङ्गिरसि नार्पसि त्वया
प्रथममिच्छकेम खानितुम् । सधस्य आ जागतेन छन्दसाङ्गिरस्वादिति ॥ सवितु-
र्देवस्य प्रसवे मेरणे सति अङ्गिरसोः सम्बन्धिभ्यां बाहुभ्यां पूष्णो हस्ताभ्यां
साङ्गुलिभ्यां हस्ताभ्यां साधनमूलाभ्यां सहायभूतेन गायत्रेण छन्दसा युक्तः
सत्राददे स्वीकरोमि । तत्र दृष्टान्तः । अङ्गिरस्वत् । अङ्गिरस ऋषयः पूर्वं
यथा त्वां स्वीकृतवन्तस्तद्वत् । हे अग्ने, त्वं पृथिव्याः सधस्यादुत्तङ्गात् पुरी-
ष्यमग्निमाभर पुरीषशब्देन पार्श्वभूता युक्ता मृदुच्यते । तदर्हतीति पुरीष्यो-

ऽग्निः । मृदमादायोखां कृत्वा तस्यामग्निरेव स्याप्यते । अतो मृदग्न्पोरभे-
दोपचारेण मृदाहरणमेवान्याहरणमिति विवक्षित्वा पुरीष्पमग्निमाहरेत्युच्यते ।
अयं चोपचारोऽग्निचयनप्रकरणे सर्वत्रानुवर्तिष्यति । तथा त्रैष्टुभेन छन्दसा
मृदाहरणमिति । अङ्गिरस्वादिति दृष्टान्तः पूर्ववत् । अभ्रिरसि । त्वां निर्मातुं
खननीया खननेतुः काष्ठविशेषोऽसि । नार्यसि । स्त्रीरूपा चाऽसि । यद्वा न
विद्यते अरिर्यस्याश्च सेयं नारीति छान्दसं रूपम् । खननकाले पाषाणादिना
तव नास्ति कुण्ठीमात्र इत्यर्थः । किञ्च त्वया युक्ता वर्ष सघस्ये पृथिव्या
उत्सङ्ग आसमन्ताद् अग्निं पुरीष्यं खनितुं जागतेन छन्दसा वयं शकेम शक्ता
भवेम । अङ्गिरस्वादिति पूर्ववत् ॥ कासायनः ॥ हस्त आधाय सेतेनाभिमन्त्र-
यतीति ॥ पाठस्तु ॥ हस्त आधाय सविता विभ्रदध्वि२ हिरण्मयीम् । अग्ने-
ज्योतिर्निचाय्य पृथिव्या अध्याभरदानुष्टुभेन छन्दसाङ्गिरस्वादिति ॥ सविता
मेरकः परमेश्वरो हस्ते हिरण्मयीं सुवर्णमयीम् । अभ्रिम् । आधाय स्थापयि-
त्वा विभ्रद्धारयन् । अग्नेः सम्बन्धि ज्योतिर्निचाय्य निश्चिप्तं पृथिव्या
अधि भूमेः सकाशादानुष्टुभेन छन्दसा आभरत् । आहूतवान् । अङ्गिरस्वादि-
ति पूर्ववत् ॥ इति द्वादशोऽध्याये प्रथमोऽनुवाकः ॥ १२ ॥ १ ॥

प्रथमोऽनुवाके सावित्रहोमाऽम्पादानमन्त्रा उक्ताः ॥ द्वितीये तु मृदा-
क्रमणमन्त्रा उच्यन्ते ॥ कासायनः ॥ अश्वमधूर्ताश्च मत्पृचं मत्तूर्तं सुआर्या
योगे योग इतीति । चञ्चन्दादनुमन्त्रयत इत्यनुवर्तते । तृणेनाश्वगर्दभाजान्
मत्तूर्तमिति । एतासां मध्ये क्रमेणैकैक्यर्चा अभिमन्त्रयते ॥ प्रथमाया ऋचः
पाठस्तु ॥ मत्तूर्तं वाजिन्नाद्रव वरिष्ठामनुसंवतम् । दिवि ते जन्म परमन्तरिक्षे
तव नाभिः पृथिव्यामधियोनिरिदिति ॥ संबन्धते सम्यग्मज्यते मृदग्रहणा-
ऽर्थं सेव्यत इति खननयोग्या भूमिः संवत् । सा च पाषाणाद्यभावेनाति-
प्रशस्तत्वाद्भरिष्ठेत्युच्यते । हे वाजिन् शीघ्रगाभिन्नव, वरिष्ठो संवतमनु-
लक्ष्य मत्तूर्तमाद्रव शीघ्रभागञ्च । ते तवाश्वस्य दिवि धुलोके परमम् उत्कृष्टं
जन्म रोहितादिदेवाश्वरूपेण धुलोके जन्म मसिद्धम् । रोहितेन त्वाग्निर्देवता
गमपात्विषाद्यैर्हते वै देवाश्वा इति हि श्रुत्यन्तरेणान्नातम् । तथा तव नाभि-
रन्तरिक्षे वर्तते । निमुन्नामका हि वायोरश्वास्तदीयं रथं बहन्तोऽन्तरिक्षे स-
ञ्चरन्ति । तद्रूपेणाऽस्यान्तरिक्षवर्तित्वम् । नाभिश्चन्द्रेन कृत्स्नं शरीरमुपलक्ष्यते ।
इदमपि पृथिव्यामधियोनिर्भूमेरुपरि तव निवासस्थानम् । तान् मत्पश्यमेव इत्य-

ते । एनम्माहिमा त्वं शीघ्रमागच्छेति पूर्ववान्वयः ॥ अथ द्वितीयः ॥ युजा-
या २ रामभं युवमस्मिन् यामे वृषण्वसू । अग्निं भरन्तमस्मयुमिति ॥ हे वृषण्वसू
यागनिष्पादनद्वारा फलाभिवर्षणनिमित्तमूयं वसू यनं ययोस्तौ तत्सम्बोधनम् ।
एवं भूलोके दम्पती युवं युवाम् । अस्मिन् यामे । यामो मृदग्रहणरूपो नियम-
विशेषः । तस्मिन्निमित्तभूते सति रासभं गर्भं युजायां वन्नीतम् । कीदृशं
रासभम् । अग्निं भरन्तम् । अग्निहेतुं मृदं वोढुं समर्थम् । अस्मयुम् । अस्मान्
आस्मनात्मन इच्छन्तम् । अस्मद्वितैपिणमित्यर्थः ॥ अथ तृतीयः ॥ योगे योगे
तवस्तरं वाजे वाजे हवामहे । सखाय इन्द्रमृतय इति ॥ युज्यतेऽनुष्ठीयत इति
योगः कर्म । योगे योगे तत्तत्कर्मणि तवस्तरं वलवत्तरम् । अजामिन्द्रम् ।
इन्द्रिपप्रदम् उक्तये रक्षणाय वाजे वाजे तत्तदन्नमाग्निनिमित्तं सखायः
परस्परसख्यं प्राप्तौ ऋत्विग्यजमाना ग्रयं हवामहे । आह्वयामः ॥

कात्यायनः ॥ अनुपस्पृशन्ननुक्रमयसेनानृचः प्रतिपन्नं मत्पूर्वन्नुर्वन्तारिषं ।
पृथिव्याः सघस्थादितीति ॥ अग्नादीनां स्पर्शनमकुर्वन्नध्वर्युः मत्पूर्वस्मिन्नेपां
क्रमणैकैकेन मन्त्रेण एतान् अग्नादीन्मृदाक्रमणार्थं निर्गमयेत् ॥ तत्र
प्रथममन्त्रपाठस्तु ॥ मत्पूर्वज्ञेयवक्रामन्नशस्तीरुद्रस्य गाणपत्यं मयोभूरेशी-
ति ॥ हे अन्न एद्यागच्छ । किं कुर्वन् मत्पूर्वम् । विरोधिनः शत्रून् हिंस-
न् । अशस्तीरवक्रामन् भ्रातृभ्यैः क्रियमाणा अपकीर्त्ता निरारयन् । रुद्रस्य
क्रूरदेवस्य यद्गाणपत्यं प्रथममूहपतित्वं तस्माद्गाणपत्यादागत्य मयोभूरस्माकं
मुखं भावयन्नेद्यागच्छ ॥ अथ द्वितीयः ॥ उर्वन्तारिषं वीहि स्वस्तिगव्यूति-
रभयानि कृष्वन् पूष्णा सयुजा सहेति ॥ स्वस्तीत्यभयमाप्नी । विनाशरहितो
गव्यूतिः क्रोशद्रयोपलक्षितो मार्गो यस्य स स्वास्तिगव्यूतिः । हे गर्भ, तादृश-
स्त्वं सयुजा । सहायभूतो वर्तत इति सयुक् तादृशेन पूष्णा पोषकेण सह
अभयानि कृष्वन् व्याघ्रादिभ्यो भयपरिहारं कुर्वन्सुखं विस्तीर्णगन्तारिषं वीहि
विशेषेण माप्नुहि ॥ अथ तृतीयः ॥ पृथिव्याः सघस्थादाग्निं पुरीष्यमाद्रिरस्व-
दाभरेति ॥ हे अद्भिरः, त्वं पृथिव्याः भूगेः सघस्थात् खनितुं योग्यात्
कृत्स्नापि मृत्तिका सह तिष्ठति मिलित्वा वर्तते पत्रेति सघस्थः प्रदेशविशेष-
स्तस्मात् प्रदेशात् पुरीष्यं पांशुरूपं शुष्कमृत्तिकापोम्बम् । यद्वा, पुरीष्यं
पशव्यं पशुषु हितम् । पशवो वै पुरीषमिति श्रुतेः । तादृशमाग्निमभ्यरस्यान-
हेतुभूतां मृदम् आमराहर । तत्र दृष्टान्तः । अद्भिरस्वत् । यथा पूर्वमाद्भिरग

ऋषयोऽग्निमाहृतवन्तस्तद्भुत् ॥ कात्यायनः ॥ अग्निपु ज्वलत्सु पिण्डं गच्छन्ताग्निं
पुरीष्यमितीति ॥ अग्निपु ज्वलितेषु सत्सु उवार्थं चतुरस्रे अभ्रेऽवस्थिते
मृन्मयपिण्डे प्रसन्नवर्चोदयो गच्छेयुः ॥ पाठस्तु ॥ अग्निं पुरीष्यमग्निरस्व-
दच्छेम इतीति ॥ पुरीषार्हमाग्निम् अग्निरस्वत् अच्छेमः । अभिगच्छामः ॥

कात्यायनः ॥ पुरुषमीक्षते अग्निं पुरीष्यमितीति ॥ य कश्चित् पुरुष पश्येत् ॥
पाठस्तु ॥ अग्निं पुरीष्यमग्निरस्वद्वरिष्याम इतीति ॥ भरिष्यामः सम्पादयाम-
मः । शेष पूर्ववत् ॥ कात्यायनः ॥ वस्मीकवपामीक्षतेऽवग्निरितीति ॥ वस्मीक-
स्य योऽवपवस्तत्रत्येनाभिष्टब्धः सैव वपा । ता छिद्रमहिता वपा स्वीकृत्य
तस्याच्छिद्रेण मृन्मयपिण्डपश्येत् ॥ पाठस्तु ॥ अन्वग्निरुपमामग्रमरुपदन्वहानि प्रथमो
जातवेदाः । अनुसूर्यस्य पुरुषा च रश्मीननुद्यावापृथिवी आततन्धेति ॥ अय-
मग्निरुपमाम उषःकालामामग्रमुपक्रममन्वरूपदनुक्रमेण प्रकाशितवान् । जात
वेत्ति वेदयतीति वा जातवेदाः अयमग्निः । प्रथमो मुख्यः सन्नहान्यत्यन्व-
रूपवत् । किञ्च सूर्यस्य पुरुषा पुरुष बहून् रश्मीनन्वरूपवत् । किञ्च यावा-
पृथिव्यावुभे अप्यनुक्रमेणाततन्ध आततान सर्वतो व्याप्तवान् ॥ कात्यायनः ॥
आगतेत्यभिमान्यतेऽवमिति ॥ पाठस्तु ॥ आगत्य वाज्यध्वान् सर्वा मृधो
विधूनुते । अग्निः सधस्ये महति वसुषा निचिकीपते इति ॥ वाभी वेगवानप-
मद्वः आवान मार्गम् आगत्य प्राप्त्य सर्वा कृषः पार्श्वश्रमादीन् सर्वान् दाध
कान् विधूनुते विकम्पयति विनाशयतीत्यर्थः । यत्र पासवः सहावतिष्ठ ते
तत्स्थान सधस्यग्रः महति विस्तीर्णे सधस्य अयमन्वश्चक्षुषा दृष्ट्वा अग्निमाग्नेहेतु
मृद निचिकीपते नितरां वेधहेतु सम्पादयितुमिच्छति ॥ कात्यायनः ॥ आ-
क्रम्येक्षेतेन पिण्डमपिष्टापयतीति ॥ आक्रम्येत्यनेन मन्त्रेण पिण्डस्योपरि
अश्वस्य पादमक्षेपणं कुर्यात् ॥ पाठस्तु ॥ आक्रम्य वाजिनं पृथिवीमाग्निमिच्छ
रुचा त्वम् । भृमेर्हत्वाय नो ब्रूह यतः खनेम तं वयमिति ॥ हे वाजिन्द्रज,
त्वं पृथिवीं भूमिमाक्रम्य पादस्पर्शेन परीक्ष्य रुचा स्वकीयेन तेजसा मानस-
ज्ञानेनेत्यर्थः । अग्निमिच्छ अग्निहेतु मृद निश्चेतुम् । भृमेर्हत्वाय वरणं कृत्वा
दृष्ट्वेत्यर्थः । नोऽस्माकं ब्रूहि । अयं मदेशोऽग्निहेतुर्मृदयोग्य इति कथम् । यतो-
ऽस्मात् मदेशात् तादृशी मृदलभ्यते त मदेश वयं खनेम खननमयदारण
करायामः ॥ कात्यायनः ॥ द्यौस्त इति पृष्ठस्योपरि पार्श्वं धारयतीति ॥
अयमप्यष्टभागे संमानार्थं इत्ययमस्यापयेत् ॥ पाठस्तु ॥ द्यौस्ते पृष्ठं पृथिवी

सप्तम्यात्मान्तरिक्षं, समुद्रो योनिः । विख्याय चक्षुषा त्वमभितिष्ठ पृथ-
न्यत इति ॥ हे अश्व, द्यौर्ध्रुलोकस्ते तव पृष्ठं, पृथिवी भूलोकस्तव सप्तम्यम्
अग्निना सहावस्थानम्, अन्तरिक्षलोकस्तव मध्यशरीरवर्ती जीवात्मा, समुद्र-
स्तव योनिर्जन्मकारणम् । अप्सुयोनिर्वा अश्व इति श्रुतेः । एवं स्तूपमानस्त्वं
चक्षुषा विख्याय उखायोग्यां मृदं विलोक्य पृथ्वतः संग्रामं कर्तुमिच्छतः शत्रून्
राक्षसादींस्तस्यां मृदि गूढरूपेणानस्थितानभितिष्ठ पादेनाक्रम्य विनाशय ॥
कात्यायनः ॥ अनुपस्पृशन्तुत्क्रामेत्पुत्क्रामयतीति ॥ अश्वस्पर्शनमकुर्वन्समाव-
स्थानात् तम् अश्वं निर्गमयेत् ॥ पाठस्तु ॥ उत्क्राम महते सौभगायास्मा-
दास्थानाद् द्रविणोदा वाजिन् । वयम् स्याम सुपत्नी पृथिव्या अग्निं खनन्त
उपस्थे अस्मा इति ॥ हे वाजिन्महत्, द्रविणोदा धनप्रदस्त्वं ये महते सौभगा-
यास्मद्भाग्वाभिदृष्ट्वर्थमस्मादास्थानात् खननपदेशादुत्क्राम उद्गतो भव । वयं
तु पृथिव्याः सुमतावनुब्रूहे चित्ते स्याम तिष्ठेम । कीदृशा वयम् । अस्मा
उपस्थे पृथिव्या उपरिभागे । अग्निहेतुं मृदं खनन्तः खनितुमुद्योगं कुर्वन्तः ॥
कात्यायनः ॥ अयैनमश्वमुत्क्रामन्तमभिमन्त्रयन्ते ॥ पाठस्तु ॥ उदक्रमीद् द्रविणो-
दा वाज्यर्वाकः सुलोकः सुकृतं पृथिव्याम् । ततः खनेम सुपत्नीकमग्निं स्तो-
रहाणा अधिनाकमुत्तममिति ॥ द्रविणोदाः पागकरणे धनप्रदः, वाजी तथैव
अन्नप्रदः । अर्वा गमनकुशल इत्यर्थः । तादृशोऽयमश्वः, अस्मात् स्थानाद् उ-
दक्रमीदुदगच्छत् । स उत्क्रान्तोऽश्वः सुकृतः आक्रमणेन विरुद्धराक्षसानपहस्य
सुष्ठु कृतं सुशोभनं लोकं खननपदेशं, पृथिव्याम् । आ अकः अकरोत् ।
ततस्तस्मात् पदेशादग्नियोग्यां मृदं वयं खनेय । कीदृशमग्निम् । सुपत्नीकं
सुमुखम् । खनितारो वयं कीदृशाः । स्वः स्वर्गमधिरहाणा आरोहणं कुर्वः ।
कीदृशं स्वर्गं, नाकम् । कं सुखम् अकं दुःखं तद्रहितम् । उत्तमम् । उत्कृष्टम् ॥
कात्यायनः ॥ मृदमभिजुहोत्या त्वा जिघर्षीति । व्यतिपक्ताभ्याम् ऋग्भ्यामिति ॥
संश्लिष्टाभ्याम्, आ त्वा जिघर्षीति द्वाभ्याम् ऋग्भ्यां पूर्वोक्तां मृदमभिलक्ष्य
जुहुयात् ॥ तत्र प्रथमाया ऋचः पाठः ॥ आ त्वा जिघर्षि मनसा धृतेन प्रति-
क्षिपन्तं भुवनानि विश्वा । पृथुं तिरश्चा वयसा बृहन्तं व्यचिष्टमथै रभतं
दृशानमिति ॥ हे अग्ने, त्वामहं मनसा ध्यायन् धृतेनाज्येनाजिघर्षि आक्षारयामि
दापयामि वा । कीदृशं त्वाप । विश्वाभुवनानि प्रतिक्षिपन्तं सर्वेषु लोकेषु प्रत्येक-
मेव निवसन्तम् । तिरश्चा पृथुं तिर्यक्रमणाणेन विस्तृतम् । वयसा बृहन्तं

नयउपलक्षितेन कालेन मौदम् । प्रयामसनेन बहुदेश-व्याप्तिः । अनेन च
 बहुकालव्याप्तिः । व्याचिष्टम् अतिशयेन विविधमञ्चन ममन यस्य तादृश-
 म् । अग्नेः श्रद्धया निक्षिप्तैर्घृणादिभिर्हविर्भिः शीघ्रमेव दशान पुनर्वर्द्धमान-
 तेषा दर्शनीयम् ॥ अथ द्वितीया ॥ आविश्चतः मत्स्यच जिग्म्वरसमा मनसा
 तज्जुपेत । मय्यश्रीः स्पृहयद्वर्णोऽग्निर्नाभिमृशे तन्वा जर्भुराण इति ॥ अह
 विश्चतः सर्वतः मत्स्यञ्च जिग्मि अरसमा मनसा मत्स्यगात्मतया मतीयमान-
 मग्निमाजिगमि धृतेन हविषा आक्षारयामि । सोऽप्यग्निः । अरससा मनसा क्रौर्य-
 रहितेन चित्तेन तद्घृतं जुपेत सेवताम् । अयमाग्निः मय्यश्रीः । मय्यर्गनुत्पैरा-
 श्रयणीया श्रीर्यस्य सः । स्पृहयद्वर्णः । यजमानैः स्पृहणीयरूपः । नाभिमृशे
 अभिमर्शनं कर्तुं न शक्यः । कीदृशः । तन्वा शरीरेण जर्भुराणः । जुभि मात्र-
 धितामे । इतस्ततश्च गच्छन् । ईदृशमग्निम् । आजिगमीति योजना ॥ कात्पायनः ॥
 अभ्या पिण्ड त्रिः परिलिखति परिवाजपतिरिति बहिहत्तरयेति ॥ स्नानसाधन-
 भूतपाभ्या मृत्पिण्डस्य परितो रेत्नान्य कुर्यात् । तत्प्रकार उच्यते । परिवाज-
 पतिरित्येतयर्चा प्रथमा रेखा । ततो बहिस्तस्या उत्तरया पार त्वाग्न इत्यन-
 यर्चा द्वितीया रेखा । ततोऽपि च तथा अप्युत्तरया त्वमग्न इत्यनयर्चा तृतीया
 रेखेति ॥ तत्र प्रथमायाः पाठः ॥ परिवाजपतिः कानैरग्निर्हव्यान्यक्रमीत् ।
 दधद्रत्नानि दाद्युष इति ॥ अयमाग्निर्हव्यानि पारितः अक्रमीत् स्वीकृतवान् ।
 कीदृशोऽग्निर्वाजपतिर्वाजस्याक्षस्य पालयिता । कविः क्रान्तदर्शी । किं
 कुर्वन् । दाम्भुपे हविर्दत्तवते यजमानाय स्नानि रमणीयानि धनानि दधत्
 मयच्छन् ॥ अथ द्वितीयः ॥ परि त्वाग्ने पुर वष विप्रः सहस्य धीमहि । धृप-
 द्दर्ण दिवे दिवे भेचार भङ्गुरावतामिति ॥ हे सहस्य, चलन मध्यगानोऽग्निः
 सहस्यः । हे तादृशान्ते, वष त्वा परिधीमहि पारितः स्वीकुरुषः । कीदृश त्वा
 पुरम् अपेक्षितफलात्मा पूजितार्हः, विप्रः ब्राह्मणः श्रेष्ठः । देव धृपद्वर्णं
 दिवे दिवे प्रतिदिनं भङ्गुरावता भेचारम् । भङ्गनीयं पापं भङ्गुर, तदेवामस्तीति
 भङ्गुरावतो विघातकारिणो राज्ञसादयः । तेषां विनाशयितारम् ॥ अथ तृतीयः
 त्वमग्ने शुभिरुत्तमाशुयुक्षणिस्त्वमद्व्यस्त्वमश्मनस्परि । त्व वनेभ्यस्त्वमोषधीभ्य-
 स्त्व-नृशान्नुपते जायसे शुचिरिति ॥ हे अग्ने, त्व शुभिः स्वर्गनिमित्तभूते तत्र
 तत्र पागशालासु जायसे । किञ्च त्वम् आशुयुक्षणिः । आर्द्रां भूमिं शीघ्रमेव
 क्षीपयिता जायसे । त्वमग्न्यो वर्षधाराभ्योऽग्निरूपेण जायसे । त्वमग्नेन-

स्परि पापाणस्योपरि पापाणान्तरसंघट्टनेन जायसे । त्वं वनेभ्यो दावाग्नि-
रूपेण जायसे । त्वम् ओषधीभ्यः । ओषधिकार्येभ्यो भेषजेभ्यस्त्वं जायसे ।
यद्वा वैशद्यसंघर्षणादिभ्योजायसे । नृणां नृषते सर्वेषामपि मनुष्याणां प्रालक
त्वं गृहे गृहे शुचिः शुद्धिहेतुः सजायसे । पुनर्दाहेन मृन्मयमिसादिश्रुतिः ॥
इति द्वादशोऽध्याये द्वितीयोऽनुवाकः ॥ १२ ॥ २ ॥

द्वितीयेऽनुवाके मृदाक्रमणमन्त्रा उक्ताः ॥ तृतीये तु मृदस्वननमन्त्रा
उच्यन्ते ॥ कासायनः ॥ अभ्या पिण्डं स्वनति देवस्य त्वेतीति ॥ पाठस्तु ॥
देवस्य त्वा सवितुः प्रसवेऽग्निर्वाहुभ्यां पूष्णो हस्ताभ्याम् । पृथिव्याः
सधस्थादग्निं पुरीष्यमङ्गिरस्वत् स्वनामि । ज्योतिष्मन्तं त्वाग्ने सुमतीक-
मजस्त्रेण भानुना दीद्यतम् । शिवं प्रजाभ्योऽहिंसन्तं पृथिव्याः सधस्थादग्निं
पुरीष्यमङ्गिरस्वत् स्वनाम इति ॥

देवस्य त्वेसादिव्याख्यातः समानार्थः । हे अग्ने, पृथिव्याः सधस्थादुपरिपदे-
शात् पुरीष्यं पांसुयोग्यमग्निं त्वाम् अङ्गिरस इव वयं स्वनामि । कीदृशं
त्वाम् । ज्योतिष्मन्तं ज्वालायुक्तम् । सुमतीकं सुमुखम् । अजस्त्रेण भानुना
निरन्तरं वर्तमानेन रश्मिना दीद्यतं प्रकाशमानम् । प्रजाभ्यः परोपकारार्थं शिवं
शान्तम् । अत एवाऽहिंसन्तं हिंसामकुर्वन्तं, पृथिव्याः सधस्थादग्निं पुरीष्यं
पशुभ्यो हितम् । अङ्गिरसा तुल्यं स्वनामः ॥ कासायनः ॥ तस्मिन्नेन तदेव
क्षोभयेत् ॥ तत्र पाठस्तु ॥ अपां पृष्ठमसि योनिरग्नेः समुद्रमभितः पिन्वमानम् ।
वर्षमानो महोऽथा च पुष्करे दिवो मात्रया वरिष्णा मयस्वेति ॥ हे पुष्करपर्ण
त्वमपां पृष्ठमसि पृष्ठवदुपरिभागे वर्तमानमसि । तथा अग्नेर्पोनिरसि । अग्नि-
हेतोर्मृदः कारणमसि । तथा समुद्रमभितः पिन्वमानं समुद्रममानस्य तत्राक
जलस्य परितः प्रीतिकरम् । किञ्च वर्द्धमानो महानिति लिङ्गव्यस्ययः । पुष्करे
उदके आसमन्तान्महत्प्रमृतं सद्बर्द्धमानं वृद्धियुक्तमसि । एवम्भूतस्तरं वरिष्णा
वरिष्ठया दिवो मात्रया आकाशस्य परिमाणेन मयस्व । विस्तृतं भव ॥ का-
त्पायनः ॥ आलभते उभे शर्म च स्थ इतीति ॥ उभे कृष्णाग्निपुष्करपणे
संस्पृशेत् ॥ पाठस्तु ॥ शर्म च स्थो वर्म च स्थोऽच्छिद्रे बहुले उभे । व्यच-
स्वती संवसायां मृतमग्निं पुरीष्यम् । संवसायाश्चावृद्धा समीचीं उरसा
त्मना । अग्निमन्तर्भरिष्यन्ती ज्योतिष्मन्तमजस्रमिदिति ॥ हे कृष्णाग्निपुष्कर-
पणे, उभे युवां शर्म च स्थः । अग्नेः सुखकारिणी अपि भवयः । तथा वर्म

च स्यः । नवचवदशके अपि भनयः । कीदृशे अग्निष्ठे छिद्ररहिते बहुले वि-
स्तीर्णे व्यचस्वती आच्छादनप्रकारवती पुदिकादिमद्वे इत्यर्थः । तथाविधे
युवां संवसायां सम्पगिदमाच्छादयतम् । ततः पुरीष्यमग्निं भूतं धारयतम् ।
किञ्च युवां त्मना स्वयमेव परनिरपेक्षे सती उत्तरा उरःतद्वशेन भग्दीपस्वरू-
पेण संवसायां सम्पगाच्छादयतम् । कीदृशे युवाम् । स्वर्निदा स्वर्गविदा
स्वर्गलाभसाधने इत्यर्थः । समीची मृद्वन्धनायानुकूले । अजस्रमित् निरन्तर-
मेव उयोतिष्मन्ते तेजस्विनमग्निम् । अन्तं स्वोदरे भरिष्यन्ती धारयिष्यन्ती ॥
कात्यायनः ॥ पिण्डं पुरीष्योऽसीति पाणिभ्यां परियुद्धावीति ॥ उत्तानिर्माण-
योगं मृन्मयं पिण्डं हस्ताभ्यां युक्तीयात् ॥ पाठस्तु ॥ पुरीष्योऽसि विश्व-
भरा अथर्वा त्वा मयमो निरमन्थदग्ने इति ॥ हे मृदिपिण्ड, त्वं पुरीष्योऽसि ।
पुरीषस्य बहलस्य पासोर्योग्योऽसि । अत एव विश्वभरा इति । विश्वं
कृत्स्नम् उत्तारूपं विश्वतीति विश्वभरा । हे अग्ने, अयमारूप ऋषिः प्रथमः
इतरेभ्यः पूर्वभावी सन् त्वां निरमन्थत् । निःशेषेण मथितवान् । अत्रापि
अथर्वणः मथमनिर्मथन नाम प्रथमदर्शनमित्यभिप्रायं तैत्तिरीये 'दर्शयति ॥
अग्निर्देवभ्यो निलीय तमर्थवान्वपश्यदथर्वा त्वा मयमो निरमन्थद्वा इत्याह य
एवैनमन्वपश्यतेनेव सम्भरतीति ॥ कात्यायनः ॥ त्वामग्न इति पशुभिः सर्वं
सकृदधृत्वा पुष्करपर्णे निदधाति । त्वामग्न इत्यादिमन्त्रपदकेन मृन्मयं पिण्डं
निःशेषमेकवारमपहृत्य पृथपत्रे निदध्यात् ॥ तत्र प्रथममन्त्रपाठस्तु ॥ त्वामग्ने
पुष्करादध्यधर्वा निरमन्थत । मृध्नो विश्वस्य बाधत इति ॥ हे अग्ने, अथर्वण्य
ऋषिः पुष्कराद् अधि पश्यत्रस्योपरि त्वा निरमन्थत । निःशेषेण मथितवान् ।
अत एव तैत्तिरीयैः समाभ्यातम् । पुष्करपर्णे ह्येनमुपश्रितमविदधति ॥ की-
दृशात् पुष्करात् । मृदुर्ध्व उत्तमाङ्गवत्पशुस्तात् । विश्वस्य बाधतः सर्वस्य जगतो
बाहकात् । इहेति पुष्करपर्णे अग्निमथनेन यज्ञनिष्पादनद्वारेण सर्वं जगद्विर्वह-
ति ॥ अथ द्वितीयः ॥ तमु त्वा दध्यध्नामक ऋषिः पुत्र ईधे अथर्वणः । हवहणं
पुरन्दरमिति ॥ हे अग्ने अथर्वणः पुत्रो दध्यध्नामक ऋषिः । तमु त्वा ईधे
तमेव त्वां मज्ज्वालितवान् । कीदृशं त्वा हवहणं मेघनाशिनम् । पुरन्दरं रुद्र-
रूपेणासुरसम्बन्धिनां त्रयाणां पुराणां विदारयितारम् ॥ अथ तृतीयः ॥
तमु त्वा पाध्यो वृषा समीधे दस्युहन्तमम् । धनञ्जय रणे रण इति ॥ हे
अग्ने, पाध्यनामकः कश्चिद्विधः तमु त्वा समीधे तमेव त्वां मज्ज्वालितवान् ।

कीदृशः पाध्यः । वृषा श्रेष्ठः । कीदृशं त्वाम् । दस्युहन्तमं तत्कराणामति-
शयेन हन्तारम् । रणे रणे धनञ्जयं तेषु तेषु संग्रामेषु धनस्य जेतारम् । अथ
चतुर्थः ॥ सीद होतः स्व उ लोके चिकित्वान्त्सादया यज्ञं सुकृतस्य योनौ ।
देवावीर्दवान् हविषा यजास्पग्ने बृहद्यजमाने वयोषा इति ॥ हे होतः होम-
निष्पादकाम्ने चिकित्वान् अभिज्ञः त्वं स्व उ लोके स्वकीय एव स्थाने उत्तर-
वेदिरूपे सीद उपविश । यज्ञं च मे सुकृतस्य योनौ पुण्यकर्मणोपयोग्यस्थाने
सादय स्थापय । देवानेति कामयत इति देवावीर्देवमियः । तादृशस्त्वं देवान्
हविषा यजासि पृजयसि । किञ्च, हे अग्ने, त्वं यजमाने दीर्घमायुः धाः
स्थापय ॥ अथ पञ्चमः ॥ नि होता होतृपदने विद्वानस्त्वेवो दीर्घमायुः असादस्तु-
दक्षः । अद्वयव्रतममतिर्वसिष्ठः सहस्रम्भरः शुचिजिह्वोऽग्निरिति ॥ हे होतृ-
पदने होमनिष्पादकस्य योग्यस्थाने उत्तरवेदिरूपे अग्निर्नितरामसदत्समीपे
स्थितवान् । कीदृशोऽग्निर्होता । देवानामाह्वाता । विद्वानः स्थानाऽभिज्ञः ।
त्वेवो दीर्घमायुः । दीर्घमायुः देवेभ्यो हविषो दाता । सुदक्षः । कुशलः ।
अद्वयव्रतममतिः । अर्हिसिते कर्मणि प्रकृष्टा मतिर्यस्य स तथाविधः । वसिष्ठो-
ऽतिशयेन वासयिता । सहस्रसंख्याकानि इवींषि पोषयतीति सहस्रम्भरः
शुचिः शुद्धा होमयोग्या जिह्वा ज्वाला यस्यासौ शुचिजिह्वः ॥

अथ षष्ठः । सन्धीदस्व महाअसि शोचस्व देववीतमः । विधूममग्ने अरुपं
मिवेध सृज प्रशस्त दर्शतमिति ॥ हे अग्ने, त्वमस्मिन् पुष्करपर्णे सीदस्व ।
सम्पुपविश । त्वमनेन क्रतुहेतुत्वान्महानसि । देवान् वेति गच्छतीति देव-
वीः । अतिशयेन देववीरिति देववीतमः । तादृशस्त्वं शोचस्व दीप्यस्व । हे
मिवेध मेधाई । प्रशस्त उत्कृष्टाम्ने । दर्शतं दर्शनीयम् अरुपमारोपणमत्युग्र धूमं
विशेषेण सृज ॥ इति द्वादशोऽध्याये तृतीयोऽनुवाकः ॥ १२ ॥ ३ ॥

तृतीयेऽनुवाके मृतत्वन्नममन्वा उक्ताः । चतुर्थे मृदाहरणमुच्यते ॥ कात्यायनः ॥ अपः
श्वभ्रेऽवनयत्यपोदेवीरिति ॥ अक्वे उदकान्यासिञ्चेत् ॥ पाठस्तु ॥ अपो देवीरुपसृज
मधुमतीरुपक्ष्माय मजाभ्यः । तासामास्थानादुज्जिह्वाभ्योपचयः सुपिप्पला इति ॥
हे अध्वर्यो, त्वं देवीः देवनशीला अपः उपसृज अस्मिन्नवटप्रदेशे आसिञ्च ।
कीदृशीरपः मधुमतीः मधुरसोपेताः । किमर्थम् । उपक्ष्माय मजाभ्यः मजाना-
मारोग्याय । तासां सिकानामपां स्यान्वात् सुप्तेरुपादस्यात् खननमदे-
शात् सुपिप्पलाः शोभनफलाः ओषधय आसमन्तादुज्जिह्वाय । उत्पद्यताम् ॥

कात्यायनः ॥ सं त इति जलमवाप्तितीति ॥ पाठस्तु ॥ सं ते वायुर्मातरिडा
 दधातुत्तानाया हृदयं यद्विकस्तम् । यो देवानां चरासि प्राणयेन कस्मै देव
 वपञ्चस्तु तुभ्यमिति ॥ हे पृथिवि, उत्तानाया ऊर्ध्वाभिमुखोनावास्थितामास्ते
 तव हृदयं हृदयसदृशं स्वननस्थानं विकस्तम् । अनटरूपेण विकसितं तत्स्थानं
 पायुः सन्दधातु पूर्वोक्तेन जलप्रसेपणेन नृणादिपूरणेन च वायुर्यथा पूर्वं तथा
 सम्पवकरोतु । कीदृशो वायुर्मातरिम्बा । मातर्यन्तरिक्षे सर्वप्राणिनां नियन्तरि
 परिच्छेदकारिणं बोधे तिष्ठतीति मातरिश्वा । हे देव, द्योतनादिगुणयुक्त
 घायो, यस्त्वं देवानामम्बादीनां प्राणयेन प्राणभावेन चरासि व्यवहरसि
 तस्मै मजापतिरूपाय तुभ्यं वपञ्चस्तु । वपद् भवतु ॥ कात्यायनः ॥ पुरस्ता-
 त्पश्चादक्षिणवत्तरश्चास्तीर्णयोरन्तानुगृह्णाति मुजात इति ॥ पूर्वादितुर्दिक्षु प्र-
 सारितकृष्णाजिनपुष्करपर्णयोरन्तानूर्ध्वाभिमुखं समूहेत् ॥ पाठस्तु ॥ मुजातो
 व्योतिषा सह शर्म वक्ष्यमासदस्वरिति ॥ मुष्टुपन्त्रोऽग्निर्ग्योतिषा स्वकीय-
 तेजसा सह शर्म मुखं यथा भवति तथा । स्वः स्वर्गसदृशं वक्ष्यं कृष्णाजिन-
 निर्मितं गृहम् । आसद्वत् आसीदतु ॥ कात्यायनः ॥ त्रिष्टया मुञ्जयोरन्त्रेणो-
 पनयति वासो अग्न इति ॥ त्रिगुणेन मुञ्जनिर्मितेन दाग्ना बध्नीपाद् ॥
 पाठस्तु ॥ वासो अग्रे विश्वरूपः संव्ययस्व विभावसो इति ॥ हे विभावसो
 विषैव वष्टु दीप्तिर्बहु धनं यस्याऽसौ विभावस्तुतादृशस्त्वं हे अग्रे, विश्व-
 रूपं बहुप्रकाररूप वासः कृष्णाजिनरूपं बह्वं संव्ययस्व । सम्पवपरि-
 धानं कुरु ॥ कात्यायनः ॥ उत्तिष्ठेत् पिण्डमादायोदु तिष्ठेतीति ॥ मृत्पिण्डं
 स्वीकृत्य उत्तिष्ठेत् ॥ पाठस्तु ॥ वदु तिष्ठ स्वधराऽवा नो देव्या पिपा ।
 एवो च भासा वृद्धा मुमुकनिराग्ने याहि मुजास्तिभिरिति ॥ हे स्वधर,
 मुष्टुपागविभारकाग्ने, वदु तिष्ठ उत्तिष्ठैव । उत्पाय च नोऽस्मान् देव्या
 देवनस्वमावया श्रीढापस्वा बुद्ध्या अत्र वालुष । हे अग्ने, वृद्धा भासा मोह-
 तेजसा मुमुकनिः मुष्टुयुवां रश्मीनां बानिता यः सोऽयं मुमुकनिः । तादृशः
 सन् मुजास्तिभिः शोभनीयकीर्तिभिः सह दृशे सर्वैः प्राणिभिर्द्रष्टुमायाहि आगच्छ ॥
 कात्यायनः ॥ ऊर्ध्वबाहुः मार्चं प्रगृह्णात्यूर्ध्वं ऊपुण इतीति ॥ बाहूद्रव्यम्पूर्वा-
 ऽभिमुखे कृत्वा मृत्पिण्डं प्रागञ्चनं स्वीकुर्वात् ॥ ऊर्ध्वं ऊपुण ऊतयेतिष्टा देवो
 न सविता । ऊर्ध्वो वाजस्य सनिता यदाग्निमिवाग्निर्विहयापह इति ॥ हे
 अग्ने, नोऽस्माकम् । ऊतये रक्षणाय ऊर्ध्वं ऊपु तिष्ठ ऊर्ध्वं एव सन्नास्थितो भव ।

क इव । देवो न सविता । यथा देव ऊर्ध्वः सन् अस्मान् रक्षति तद्वत् । यस्त्वमूर्ध्व-
स्सन् वाजस्य सनिताऽन्नस्य दाता भव । यद्यस्मात् कारणाद् अक्षिभि-
र्मात्राभिर्यज्ञैर्वाधद्भिर्हव्यवाहकैर्ऋग्भिर्विह्वयामहे । वयमेवंविधं त्वामाह्वयामः ।
तस्मादूर्ध्व एव तिष्ठेति पूर्ववान्वयः ॥ कात्यायनः ॥ अश्वममृतिभिर्मन्त्रयते
सजात स्थिरो भव शिवो भवेतीति । सजात इति मन्त्रत्रयेण व्रीनृअश्वरासमा-
ऽजान् क्रमेणामिमन्त्रयेत् । तत्र प्रथममन्त्रपाठस्तु ॥ सजातो गर्भोऽसि रोदस्योरो
चारुर्विभृत ओषधीषु । चित्रः शिशुः परितमारुह्यतन् प्र मातृभ्यो
अधिकनिकृदद् गा इति ॥ हे अग्ने, स त्वं रोदस्योर्धावापृथिव्योर्गर्भः सन् इदानीं
जातः । कीदृशस्त्वम् । चारुः पूजनीयः । ओषधीषु विभृतः पूज्यमानोऽस्योषधी-
षु हव्योऽपिरूपः सन् विशेषेण पोषितश्चित्रो नानावर्णाभिस्ताभिर्विविध-
रूप इदानीमुत्पन्नत्वाच्छिशुः । अवतूनेति छिद्रव्यस्ययः । अवतूनि राशुप-
लक्षितानि तमांसि परिहरन् तादृशस्त्वं मातृभ्य ओषध्यर्थं वाऽधिकनिकृदद् ।
अधिकन्दन् । प्रगाः । प्रकर्षेण गच्छेः । यथा लोकं शिशुर्मातरमुद्दिश्य क्रन्दन्ना-
गारेण गच्छेत्तद्वदित्यर्थः ॥ अथ द्वितीयः ॥ स्थिरो भव वीद्वद्वाऽआशुर्भव
वाज्यर्वन् । पृथुर्भव सुपदस्त्वमग्ने पुरीषवाहण इति ॥ अग्नेर्हेतुभूतं पुरीषं यो गर्वमो
वहति । तादृश हे गर्वम, इत्येति गच्छतीत्यर्थेन गमनकुशलस्त्वं स्थिरो भव चलन-
रहितः । कीदृशः । वीद्वद्वा हृदकायः । आशुर्वेगवान् । वाजी अश्वहेतुश्च ।
पृथुर्विस्तीर्णपृष्ठः । सुपदोऽग्नेः सुखासनम् । पुरीषशब्देन पशुरुपा मरुपा
सूक्ष्मव्यते । तां वहतीति पुरीषवाहणः । तादृशश्च भव ॥ अथ तृतीयः ॥
शिवो भव प्रजाभ्यो मानुषीभ्यस्त्वमाङ्गिरः । मा धावापृथिवी अभिशोचीर्मा-
ऽन्तरिक्षं मा वनस्पतीनि ॥ अङ्गिरोभिर्ऋषिभिः पूर्वसम्पादितत्वादङ्गसौष्ठव-
वत्त्वाद्वाऽप्यमतिरङ्गिरः । अग्ने योऽज इत्यभिधानात् । हे अङ्गिरो, मे त्वं
मानुषीभ्यो मनोः सम्बन्धिनीभ्यः प्रजाभ्यः शिवः शान्तो भव । क्रिञ्च, त्वं
धावापृथिव्यावभिलक्ष्य माभिश्शोचीः । शोकं सन्तप्य माकर्षीः । तथान्तरिक्षं
माभिश्शोचीः । तथा वनस्पतीन् माभिश्शोचीः ॥ कात्यायनः ॥ धारयत्येषा-
मुपरिपिण्डमुपस्पृशन् प्रैतु वाजी हृषाम्निमित्तश्वस्तरस्योरिति ॥ अश्वादीनां
त्रयाणाम् उपरिभागे मृन्मयं पिण्डं स्पर्शनमकुर्वन् धार्युर्धारयेत् । तत्राश्वगर्दभ-
योरुपरि प्रैतु वाजी हृषामित्येतद्वद्वयेन मन्त्रेण धारयेत् ॥ तत्र प्रथममन्त्र-
पाठस्तु ॥ प्रैतु वाजी कनिकृदन्नानदद्रासमस्पत्ना । मरुजग्नि पुरीष्यं मा

पाद्यायुपः पुरेति ॥ अयं वानी तुरगः मैतु मकपेण गच्छतु । किं कुरन् ।
 कानिकदत् । अत्यन्तं द्वेपितं कुरन् । रासमश्च मैतु । नानदत् । गर्दभनादितेन
 नादयन् पत्वा पतनशीलः । पुरीष्यमग्निं दाहकं भरन्नपि । आकर्मसमाप्तेः
 स्वकीयादायुपः पुरा मापादि । अपमृत्युना मृतो नाभूत् ॥ अथ द्वितीयः ॥
 ह्यपग्निं ह्यणं भरन्नर्पा गर्भं समुद्रेषामिति ॥ ह्यप वीर्येण सेचने समर्थो
 गर्दभः ह्यणं फलभिर्यणसमर्थमग्निं भरन् बहन् गच्छन्निवे शेषः । कीदृश-
 ५ मग्निम् । अपां गर्भं येषस्थानां जलानां मध्ये विद्युद्रूपम् । समुद्रिषं समुद्रे
 बहवाऽग्निरूपेणोत्पन्नम् ॥ कात्यायनः ॥ अग्न आयाहीत्याहृत्य सरादिति ॥
 गर्दभात् सकाशान्मृत्विण्डमाहरेत् । वीतय इति मन्त्रशेषः ॥ हे अग्ने, त्व
 धीतये प्रजननार्थम् आयाहागच्छ ॥ कात्यायनः ॥ छागस्य ऋतं सत्यमित्य-
 ८ ङभिचारयज्यतीति ॥ अजस्योपारे सरादाहृतं मृत्विण्डं धारयन् मागद्वार-
 पर्वन्तादागच्छेद्युः ॥ पाठस्तु ॥ नदत् सत्यमृगं सत्यमिति ॥ अत्र ऋतसत्य-
 शब्दाभ्याम् आदित्याग्नी विवक्षितौ । वाद्युभयरूपमध्याहरमिति शेषः ।
 ऋतं सत्यमिति पुनर्वचनमादरार्थम् ॥ कात्यायनः ॥ पुरुषमीक्षते पूर्ववदग्निं
 पुरीष्यमितीति ॥ अङ्गिरस्वज्जराग इति मन्त्रशेषः । पूर्ववद् व्याख्येयम् ॥
 कात्यायनः ॥ उत्तरत आहवनीयस्योद्घूतावोक्षिते सिकतोपकीर्णं परिहृते
 मागद्वारे पिण्डं निक्षपात्योपधय इतीति ॥ आहवनीयस्योत्तरभागे यस्मिन् देशे
 मृत्विण्डो निर्धीयते तस्मिन् देशे उच्छिष्टादिशङ्कोपेतस्योपरितनृणाद्युपेत-
 १० श्रद्धागस्वापसारणं कर्तव्यम् । तदेतदुद्धननं कृत्वा उदकेनावेक्ष्य सिकता प्रसार्य
 तस्य देशस्य परितः मावरणं कृत्वा मागद्वारं कुर्यात् । तस्मिन् द्वारे, ओपधय
 इति द्वाभ्यां मन्त्राभ्यां मृत्विण्डं निक्षपात् ॥ अत्र मयममन्त्रपाठस्तु ॥
 ओपधयः प्रतिमोदध्वमग्निमेतं शिषमायन्तमभ्यज युष्माः । व्यस्यन् विद्वा
 अनिरा अभीवा निपीदन्तो अपदुर्मतिं जहीति ॥ हे ओपधयः, अत्रास्मिन् देशे
 युष्मानभिमुखीकृत्य आयन्तमागच्छन्तं शिवं शान्तमेतं प्रतीयमानम् अग्निं
 प्रतिमोदध्वम् । हे अग्ने, निपीदन्तस्मिन् प्रदेशे निविशमानस्त्वं विश्वाः सर्वाः
 न विद्यते इरा अन्नं वायिष्ठाः । अनिरा अनावृष्ट्यादयस्ता व्यस्यन् निरस्य
 अभीवाः व्याधींश्च निरस्यन् नोऽस्माकं दुर्मतिं प्रयादालस्यादियुक्तां बुद्धिम्
 अपजहि ॥ अथ द्वितीयः ॥ ओपधयः प्रतिगृणीत युष्पवतीः सुपिप्पलाः ।
 अयं नो गर्भं ऋत्विषः मन्त्रं सधस्यगासदादिति ॥ पुष्पवतीः प्रशस्तपुष्पोपेवाः

मुपिष्पलाः शोभनफलोपेताः, हे ओषधयः, एतमग्निं प्रतिगृह्णीत स्वीकुरुत ।
 अयमग्निर्वो युष्माकं ऋत्विजः । ऋतुकालीनो गर्भो भूत्वा मत्तं पुरातनं सधस्थं
 गर्भयोग्यस्थानम् आसद्वत् । मास्रमान् ॥ कासायनः ॥ विषाजसेति प्रमुच्यै-
 नमिति ॥ एनं मुञ्जयोन्येन वद्धं मृत्पिण्डं विस्सेत् ॥ पाठस्तु ॥ विषाजसां
 पृथुना शोथुचानो वाधस्व द्विषो रसो अभीवाः । सुशर्मणो बृहतः शर्मणि स्या-
 मग्नेरहः सुहवस्य मणीताविति ॥ हे अग्ने, पृथुना विस्तृतेन पाजसा बलेन
 शोथुचानोऽयन्तं दीप्यमानस्त्वं द्विषः शत्रून् रसो रास्रसान् अभीवा रोगांश्च
 विशेषेण वाधस्व । अहं सुशर्मणः शोभनमुखस्य बृहतः मौढस्य सुहवस्य
 मुखेनाह्वातुं शक्यस्पाज्नेः मणीतौ परिचर्यायां तस्यां तस्मिन् मुखे स्यात्सर्वदा-
 ऽवतिष्ठेयम् ॥ इति द्वादशाध्याये चतुर्थोऽनुवाकः ॥ १२ ॥ ४ ॥
 चतुर्थानुवाके मृत्पिण्डाहरणमुक्तम् । पञ्चमे उखानिर्माणमुच्यते ॥ कात्पायनः ॥
 आपो हि ष्ठेति पर्णकपायपक्कमुदकमासिञ्चतीति ॥ पालाशसम्भवं कपायं तैल-
 मुदकम् आपो हि ष्ठेति मृत्चेन मृन्मपिण्डे आसिञ्चेत् ॥ तत्र अथमायाः पाठस्तु
 आपो हि ष्ठा मयोभुवस्ता न ऊर्जे दधातन । पहेरणाय चक्षस इति ॥ हि-
 षाब्द एवकार्थः, मसिद्धार्थो वा । हे आपः, यूयमेव मयोभुवः स्य । मुख-
 स्य पानादिहेतुत्वेन मुखोत्पादकत्वं मसिद्धम् । तास्तादृश्यो यूयं नोऽस्मानूर्जे
 रसाय भवदीयरसभावयिष्यो भवथ । अनुभवार्थं दधातन स्थापयत । किञ्च
 गह्वरे मृते रणाय शमणीपाय चक्षसे दर्शनाय दधातन अस्मात्परतः साक्षात्कार-
 योग्यान् कुरुतेत्यर्थः ॥ अथ द्वितीयः ॥ यो यः शिवतमो रसस्तस्य भाजय-
 ते इ नः । उशंतीरिव मातर इति ॥ वो युष्माकं शिवतमः सुलैकहेतुर्धो रसो-
 ऽस्ति स इहास्मिन् कर्मणि नोऽस्मान् तस्य भाजयत । तत्र द्रष्टव्यः । उश-
 तीरिव मातरः कामयमानाः प्रीतियुक्ता मातरो यथा स्वकीयास्तन्यं पाययन्ति
 तद्वत् ॥ अथ तृतीयः ॥ तस्मा अरं गमाम वो यस्य स्याय जिन्वथ । आपो
 जनपया च न इति ॥ तस्मा अरं गमाम वः । अलं मृजं प्राप्नुमः । संपायेति
 पृष्ठार्थे चतुर्थी । अस्पाहुतिपरिणामभूतस्य सप्तस्य निवासस्यैकदेशेन यूयं जिन्वथ
 तर्पयथाकिञ्च, हे आपो, यूयं नोऽस्मान् जनपय । प्रजोत्पादनं कुरुष्व ॥ कात्पायनः ॥
 अजलोमनि सञ्जति । मित्रः सञ्ज्येति ॥ पाठस्तु ॥ मित्रः सञ्ज्यप्य पृथिवीं
 भूमिं च ज्योतिषा सह । सुजातं जातवेदसमपस्याय त्वा सञ्ज्यापि मजाभ्यः
 इति ॥ मित्र आदित्योदेवः पृथिवीं विस्तृतां सुलोकं भूमिं च भूर्लोकं ज्योतिषा

धवलनाख्येन तेजसा स॒सृज्य एकीकृत्य गच्छाम् अध्वर्यवे प्रयच्छत्विति शेषः । अह-
 मपि मुजातं जातवेदसम् अजलोमारूपमग्निं त्वां प्रजाभ्यः प्रजानाम् अयस्माय
 रोगाभावाय स॒सृजामि ॥ कात्यायनः ॥ शर्करयोरसाश्मचूर्णे रुद्राः स॒सृ-
 ज्येतीति ॥ पापाणसंहिता मृचिका शर्करा । तथा अयःसारेण अश्मचूर्णेः
 संसृजेत् ॥ पाठस्तु ॥ रुद्रा स॒सृज्य पृथिवीं बृहज्ज्योतिः समीधरे । तेषां
 भानुरजस इच्छुको देवेषु रोचत इति ॥ रुद्रनामकदेवाः पृथिवीम् उखातिप्पा-
 द्वा मृदं स॒सृज्य बृहज्ज्योतिः मौढमग्निं समीधरे सम्यग्दीपितवन्तः । तेषां
 रुद्राणां चायमग्निर्भानुना समानः अजसं निरन्तरं शुको दीप्तिशुको देवेषु
 रोचते शोभते ॥ कात्यायनः ॥ स॒सृष्टामिति संपौति ॥ स॒सृष्टामिति मन्त्रत्रय-
 ण प्रतीकमिदम् । पूर्वोक्तामजलोमशर्करादियुक्ता मृदमुखाकरणाय मृदु यथा
 भवति तथा हस्ताभ्यां संपवनं कुर्यात् ॥ तत्र मयमन्त्रपाठस्तु ॥ स॒सृष्टां
 वसुभी रुद्रैर्धारैः कर्मण्यां मृदम् । हस्ताभ्यां मूर्द्धां कृत्वा सिनीवालीं कृणोतु
 तामिति ॥ पूर्वमन्त्रे रुद्रशब्देन वसवोऽप्युपलक्षिताः । अतो धीरैर्बुद्धिमाद्भि-
 र्वसुभी रुद्रैश्च स॒सृष्टां शर्करादिभिः संयोजितां कर्मण्याम् उखां कर्मयोग्यां मृदं
 मृचिकाम् । सिनीवाली इन्दुकलायुक्ताऽमानस्याभिमानिनी देवता । पुनरपि
 स्वहस्ताभ्यां तां मृदं मूर्द्धां मृदुरुपा कृत्वा कृणोतु । उखां कृणोतु ॥ अथ
 द्वितीया ॥ सिनीवालीं मुकपर्दां मुकुरीरां स्वौपशा । सा तुभ्यमदिते मक्षोखां
 दधातु हस्तयोरिति ॥ सिनीवालीं मुकपर्दां । कपर्देति स्त्रीणामुचिताः ।
 केशयन्धविषा शोभनः कपर्दो यस्याः सा मुकपर्दा । मुकुरीरशब्देन स्त्रीभिः
 शृङ्गारार्थं शिरसि धार्यमाणं कालकमुच्यते । शोभनं कुरीरं यस्याः सा मु-
 कुरीरा । उपनतं कुरुते यैरवयवविशेषैस्ते सर्वेऽप्युपशान्तेषां समूह औपशाः ।
 शोभन औपशो यस्याः सा स्वौपशा । हे महि, मोहे अदिते अखण्डनीये ।
 अदितिरदितिर्देवमातेति यास्कवचनात् । तादृशि हे गृये । सा सिनीवाली तुभ्यं तत्र
 हस्तयोः उखाप्रादधातु स्यापयतु ॥ अथ तृतीया ॥ उखां कृणोतु शक्त्या बाहुभ्या-
 मदिति र्षिया । माता पुत्रं यथोपस्थे साऽग्निं विभर्तुं गर्भं ण्वेति ॥ यामदिति र्षिया
 बुद्धिकौशलेन बाहुभ्यां हस्तकौशलेन चेमां मुख्यां कृणोतु । यथा लोके माता स्वकीयं
 पुत्रम् उपस्थे उत्सङ्गे विभर्ति तथेयमादिति र्गर्भे उत्सङ्गे तमग्निमाकर्मसमाप्नोति विभर्तुं
 धारयतु ॥ कात्यायनः ॥ यजमान उखां करोति मृदमादाय मत्तस्य शिर-
 श्तीति ॥ यजमानोऽध्वर्युणा दत्तां मृदं गृहीत्वोखां कुर्यात् ॥ असीति मन्त्र-

शेषः । हे मृत्पिण्ड, त्वं मत्स्य यज्ञस्य शिरः स्थानमसि ॥ कात्यायनः ॥ वसव-
स्त्वेति प्रथयतीति ॥ वसवस्त्वेसादिभिश्चतुर्भिर्मन्त्रैः ग्रथितामुखां कुर्यात् ।
उत्थानिर्माणे तेषाम् अवान्तरविनियोगस्तु कात्यायनसूत्रे द्रष्टव्यः ॥
तत्र प्रथममन्त्रपाठस्तु ॥ वसवस्त्वा कृण्वन्तु गायत्रेण छन्दसाङ्गिरस्वद्
ध्रुवांसि पृथिव्यांसि धारया मयि प्रजाः रायस्पोषं गौपत्यं सुवीर्यं
सजातान् यजमानायेति ॥ हे उखे त्वां वसवो देवाः सहकारिणो गायत्रेण
छन्दसा सह आङ्गिरस्वत् आङ्गिरस इव कृण्वन्तु निष्पादयन्तु । अतस्त्वं
ध्रुवांसि ददासि । पृथिवीरूपा चासि । किञ्च मयि उत्थाकर्त्तरि प्रजां पुत्रादि-
कां धारय स्यापय । तथा रायस्पोषं धनस्य पुष्टिं च धारय । गौपत्यं गवां
पतित्वं च मयि स्थापय । तथा सुवीराणां कर्म सुवीर्यम् । तच्च मयि स्थापय ।
सजातान् समानोदरे जातान् भ्रातृन् यजमानाय ममं धारय ॥ अथ द्विती-
यः ॥ रुद्रास्त्वा कृण्वन्तु जैष्ठ्येन छन्दसाङ्गिरस्वद् ध्रुवास्यन्तरिक्षमसि धार-
या मयि प्रजाः रायस्पोषं गौपत्यं सुवीर्यं सजातान् यजमानायेति ॥ पूर्व-
वद् व्याख्येयम् । अथ तृतीयः ॥ आदिस्थास्त्वा कृण्वन्तु जागतेन छन्दसाङ्गिर-
स्वद् ध्रुवांसि द्यौरसि । धारया मयि प्रजाः रायस्पोषं गौपत्यं सुवीर्यं
सजातान् यजमानायेति ॥ पूर्ववद् व्याख्येयम् ॥ अथ चतुर्थः ॥ विश्वे
त्वा देवा वैश्वानराः कृण्वन्त्वानुष्टुप्तेन छन्दसाङ्गिरस्वद् ध्रुवांसि दिशोऽसि ।
धारया मयि प्रजाः रायस्पोषं गौपत्यं सुवीर्यं सजातान् यजमानायेति ॥
विश्वेषां नराणां सम्बन्धिनो वैश्वानरा एवम्भूता विश्वे देवाः, हे उखे, त्वां
कृण्वन्तु । अन्यद् समानम् ॥ कात्यायनः ॥ वर्तिः सर्वतः करोत्यदित्यै रास्ने-
तीति ॥ रसनासदृशी तादृशी गलतः रेखा त्रार्तिस्ताम् उत्थायाम् उचरमाणो
सर्वतः कुर्यात् । असीति मन्त्रशेषः । हे रज्जो, त्वम् अदित्यै भूमिरूपाया
उत्थाया रास्नासि काञ्चीगुणस्यानीयरक्षणा भवसि ॥ कात्यायनः ॥ विलं वि-
गृह्णासदितिष्ट इतीति ॥ उत्थाया अन्तश्छिद्रं कुर्यात् ॥ पाठस्तु ॥ अदितिष्टे
विलं गृह्णासदिति ॥ हे उखे, ते तव विलम् अन्तश्छिद्रमदितिर्भूमिर्गृह्णातु
करोतु ॥ कात्यायनः ॥ कृत्वायेति निदधातीति ॥ निष्पन्नामुखां स्थापयेत् ॥
पाठस्तु ॥ कृत्वाय सा महीमुखां मृन्मयीं योनिमश्नये । पुत्रेभ्यः प्रायच्छददितिः
श्रपयानितीति ॥ सेयमदितिः मृन्मयीं मृत्कार्यां योनिम् अग्रये अग्नेः कारण-
भूतामुखां कृत्वा फलं निष्पाद्य पुत्रेभ्यः स्वपुत्रसदृशेभ्यः श्रपणकारिभ्यः

मापच्छत् । मादात् । किं द्युवन्ती । तदुच्यते । अपयानिति । अपयन्तु
 भयन्त इति द्युवन्ती ॥ कात्यायनः ॥ सप्तधिरश्वशक्रुद्धिरुसां धूपयति । दक्षिणा-
 ऽग्निदीप्तैरैकैकेन वसवस्त्वेति प्रथिमन्त्रमिति ॥ वसवस्त्वेत्यादिभिर्मन्त्रैः
 क्रमेणैकैकेन मन्त्रेण दक्षिणेनाग्नौ प्रज्जालितैरश्वसम्बान्त्रिभिः शक्रुद्धिः उत्सां
 संधूपयेत् ॥ तेषां पाठस्तु ॥ वसवस्त्वा धूपयन्तु गायत्रेण छन्दसाङ्गिरस्वद्
 रुद्रास्त्वाधूपयन्तु वैष्टुभेन छन्दसाङ्गिरस्वद् । आदित्यास्त्वा धूपयन्तु जागतेन
 छन्दसाङ्गिरस्वद्विश्वे स्वा देवा वैश्वानरा धूपयन्त्वानुष्टुभेन छन्दसाङ्गिरस्वद् ।
 इन्द्रस्त्वा धूपयतु वरुणस्त्वा धूपयतु विष्णुस्त्वा धूपयत्विति ॥ हे जसे स्वामष्टौ
 वसवः सहकारेण गायत्रेण छन्दसा सहाङ्गिरस इव धूपयन्तु । अश्वशक्र-
 ऊन्मेन धूमेन धूपयन्तु संस्कुर्वन्तु । एवमुत्तरेष्वपि पदसु योज्यम् ॥ इति
 द्वादशोऽध्याये पञ्चमोऽनुवाकः ॥ १२ ॥ ५ ॥

पञ्चमे उषानिर्माणमुक्तम् ॥ पष्ठेऽनुवाके तु तत्संस्कार उच्यते ॥ कात्यायनः ॥
 आहूपा अन्नं चतुरस्रं खनत्पदितिद्वेति ॥ खननसाधनेन काष्ठविशेषेण
 अधिचतुष्टोपयेते तमवर्तं खनेत् ॥ पाठस्तु ॥ अदितिष्टा देवी विश्वदेव्या-
 वती । पृथिव्याः सप्तस्ये अङ्गिरस्वत् खनत्वद्वेति ॥ विश्वेषु देवेषु साधवो
 विश्वदेवाः । तेऽस्यां सन्तीति विश्वदेव्यावती तादृशीपम् । अदितिर्देवी पृथिव्याः
 सप्तस्ये भूम्या उपरि हे अवट स्वा त्वामाङ्गिरस्वत् । अङ्गिरस इव खनतु ।
 अनेन मन्त्रेण अदितेरेव खननकर्तृत्वमिति तैत्तिरीयेऽपि श्रूयते ॥ अदितिस्त्वे-
 त्याह्वयम् । अदितिरदित्यास्या अङ्गारकारणाय हिंस्रः संहिनस्तीति ॥ अस्पाय-
 मर्धः । इयं भूमिरेवादितिशब्देन विवक्षिता । अवटखननमपि भूम्यामेव ।
 ततोऽदितेः खनने कर्तृत्वे सती भूमेर्हिंसा न भवति । न हि लोके काश्चिदपि
 स्वयं स्वात्मानं हिनस्ति । तस्मात् खननलक्षणङ्गारकार्यकरणाभावापेक्षमादिति-
 कर्तृत्वं सम्पद्यत इति ॥ कात्यायनः ॥ अपयमास्तीर्य तस्मिन्नुत्सां यपाकृतां
 स्थापयेत् ॥ पाठस्तु ॥ देवानां त्वा पत्नीर्देवीर्विश्वदेव्यावतीः । पृथिव्याः
 सप्तस्ये अङ्गिरस्वद्वत्सुखे इति ॥ विश्वदेव्यावतीः विश्वेषां देवानां योग्या
 विश्वेषु देवेषु साधवो वा विश्वदेव्यः । तैः सहिता विश्वदेव्यावत्यः । एव-
 म्भूता देवानां पत्न्यो देव्याः पृथिव्याः सप्तस्ये उपरि अङ्गिरस इव, हे जसे
 त्वां दधतु स्थापयन्तु ॥ कात्यायनः ॥ उत्सां न्युज्जां अपयणेनावच्छाद्य दक्षिणा-
 ऽग्निना दीपयति । विषणास्त्वेति ॥ अर्वाचीनयुत्सां अपयणसाधनेन हणा-

दिना मञ्चाद्य दक्षिणाग्रेसरानीतेन वह्निना दीपयेत् ॥ पाठस्तु ॥ धिपणास्त्वा
 देवीर्विश्वदेव्यावतीः । पृथिव्याः सधस्ये अङ्गिरस्वदधीन्यतामुखे इति ॥
 विद्याभिमानिन्यो देवता धिपणास्ता देव्यो, हे उखे, त्वाम् अभीन्यताम् । इधि
 दीप्तौ ॥ कात्यायनः ॥ वरुत्रीष्ट्वा इति श्रपयति ॥ पाठस्तु ॥ वरुत्रीष्ट्वा देवी-
 विश्वदेव्यावतीः । पृथिव्याः सधस्ये अङ्गिरस्वच्छ्रपयन्तु इति ॥ हे उखे
 कृष्णन्वितीति वरुजयोऽहोरात्राणि । अहोरात्राभिमानिन्यो देवताः । अहो-
 रात्राणि वै वरुजयोऽहोरात्रं, होद्, सर्वं, वृषमिति श्रुतेः ॥ एवम्भूता वरु-
 जयाः, हे उखे, स्वा श्रपयन्तु ॥ कात्यायनः ॥ पचति मा जनय इति द्वाभ्या-
 मिति ॥ पाठस्तु ॥ ग्नास्ता देवीर्विश्वदेव्यावतीः पृथिव्याः सधस्ये अङ्गिर-
 स्वत् पचन्तु इति ॥ छन्दांसि वै ग्ना छन्दोभिर्हि स्वर्गं लोकं गच्छतीति
 श्रुतिः ॥ द्वितीयमन्त्रः ॥ जनयस्त्वाऽच्छिन्नपत्रा देवीर्विश्वदेव्यावतीः । पृथिव्याः
 सधस्ये अङ्गिरस्वत् पचन्तु इति ॥ जनयो नक्षत्राणि अच्छिन्नपत्रा अनवच्छिन्न-
 पतनाः ॥ नक्षत्राणि जनय इति श्रुतेः ॥ कात्यायनः ॥ आचरति मित्रस्येति ॥ आचरण-
 गुपचरणं तव कुर्यात् ॥ पाठस्तु ॥ मित्रस्य चर्षणीधृतो यो देवस्य सानर्मि ।
 घुम्नं चित्रश्रवस्तममिति ॥ मित्रस्य देवस्य सानसि । सनातनं पुरातनं घुम्नं
 यशस्तु वर्यं स्तुम इति शेषः । कीदृशं यशः । अशो रक्षणम् । चित्रश्रवस्तमम्
 अतिशयेन श्रवणीयम् । कथम्भूतस्य मित्रस्य । चर्षणीधृतो मनुष्याणां धार-
 यितुः । यद्वा अशो यशश्च यजमानेष्टं साधयतु ॥ कात्यायनः ॥ उद्रपति श्रवणं
 देवस्त्विति ॥ पक्वानि श्रपणानि उद्रासयेत् ॥ पाठस्तु ॥ देवस्त्वा सवितोऽद्रपतु
 सुपाणिः स्वहुरिः सुवाहुस्त शक्त्येति ॥ हे उखे, सविता देवः स्वकीयया
 शक्त्या त्वाम् उद्रपतु । आज्ञादितश्रपणात् प्रकाशीकरोतु । उत समुद्यये ।
 किन्मृतः सविता । सुपाणिः स्वहुरिः शोभनाहुलिः । रेकस्य लोदेशः ।
 सुवाहुः सुवृक्षाश्च ॥ कात्यायनः ॥ उखामुत्तानां करोत्यव्ययमाना व्ययाममाप्नु-
 वती सति पृथिव्यां स्थिता आशा दिशं विदिशश्चापृण पूरयाहुतिरसेन ॥
 कात्यायनः ॥ उत्थायेति उद्यच्छति । अवष्टादु वहिरुत्तामानयेत् ॥ पाठस्तु ॥
 उत्थाय बृहतीभवौदु तिष्ठ ध्रुवा त्वमिति ॥ ध्रुवा स्थिरा भव ॥ च पादपूरणः ॥
 कात्यायनः ॥ पात्रे करोति मित्रैतामिति ॥ अवष्टादूर्ध्वमानीतामुखां पात्रे स्थापयेत् ॥
 पाठस्तु ॥ मित्रैतां त्, उखां परिददाम्यभित्त्वा एषा मा मेदीति, ॥ हे मित्र, एता-
 मुखां ते तव परिददामि परिचाणाय मयज्जामि, । किमर्थम् । अभित्त्यै अभेद-

नाय । एषा उखा गृहीता सती मा भेदि मा भिद्यताम् ॥ कात्यायनः ॥ अना-
पयसा च सिञ्चति वसवस्त्वेति प्रतिमन्त्रमिति ॥ वसवस्त्वेसादिभिश्चतुर्भि-
र्मन्त्रैः पृथक्पृथगजाक्षीरेणोखामासिञ्चेत् ॥ पाठस्तु ॥ वसवस्त्वाचृन्दन्तु
गायत्रेण छन्दसाङ्गिरस्वद्रुद्रास्त्वाचृन्दन्तु त्रैष्टुभेन छन्दसाङ्गिरस्वत् । आदिता-
स्त्वा छन्दन्तु जागतेन छन्दसाङ्गिरस्वद्विभवे त्वा देवा वैश्वानरा आचृन्द-
न्त्वानुष्टुभेन छन्दसाङ्गिरस्वादिति ॥ हे उखे वसुनामका देवा अङ्गिरस इव त्वां
सिञ्चन्तु । एवमुत्तरम् योजयामासि ॥ इति द्वादशोऽध्याये पष्ठोऽनुवाकः ॥ १२ ॥ ६॥

पष्ठोऽनुवाके उखासम्भार उक्तः ॥ सप्तमे त्वौद्ग्रहणमन्त्राः सप्तिदाधान-
मन्त्राश्चोच्यन्ते ॥ कात्यायनः ॥ माकृतान्यौद्ग्रहणानि हुत्वा सप्ताग्निक्वा-
ऽऽकृतिमिति प्रतिमन्त्रमिति ॥ दीप्ताकाळे सोमपागकर्तव्याऽन्याभूतैः प्रयुजेऽनये
स्वाहेत्वौद्ग्रहणानि हुत्वा पश्चादग्निचयनसम्बन्धीनि आकृतिमग्निं प्रयुज-
स्वाहेत्वादीनि सप्तौद्ग्रहणानि मत्पेकं सुहुतमस्तु ॥ पाठस्तु ॥ आकृतिमग्निं
प्रयुज-स्वाहा मनोमधामग्निं प्रयुज-स्वाहा । चिचं विज्ञातमग्निं प्रयुज-
स्वाहा वाचो विष्टुतिमग्निं प्रयुज-स्वाहा । प्रजापतये मनवे स्वाहाऽनये
वैश्वानराय स्वाहा । विश्वो देवस्य नेतुर्मतो ब्रूत सख्यम् । विश्वो राय इपु-
ध्यति शुम्नं वृणीत पुष्पसे स्वाहेति ॥ आकृतिरस्मदीयः सङ्कल्पोऽनुष्ठान-
विषयः । तं प्रतिपुजं मेरकमुद्दिश्य स्वाहा सुहुतमस्तु । अनुष्टुपस्मरणसाधनं
पन्मनः श्रुतयोर्मन्त्रतन्मयोर्धारणशक्तिर्यामेवा तदुभयं प्रति योजकमग्निमुद्दिश्य
सुहुतमिदमस्तु । अविज्ञातस्यानुष्ठानज्ञानस्य ज्ञानसाधनं यच्चित्तं, यदपि तेन
मच्चित्तेन ज्ञानमनुष्ठानं तदुभयं प्रति मेरकमग्निमुद्दिश्य सुहुतमस्तु ॥ वाचो
मन्त्रपाठरूपाया विष्टुतिर्विचारणं प्रति मेरकमग्निमुद्दिश्य सुहुतमस्तु । मनवे च
मनुष्याणां जनकाय प्रजापतये सुहुतमस्तु । विश्वेषां नराणामनुग्राहकत्वेन
वैश्वानरायाम्नेये सुहुतमस्तु । विश्वः यतीः नेतु फलभाषकस्य देवस्य दाना-
दिगुणयुक्तस्य सख्यं सखिभावं ब्रूत वृणुते प्रार्थयते । किञ्च, विश्वः सर्वो
जनः । राये वनाय इपुद्ध्यति । प्रार्थयते । तत्कर्मस्वऽयं धातुः पठितः ।
किञ्च पुष्पसे पोषणाय शुम्नं यशोऽर्चं वा । यास्केनोक्तत्वात् । वृणीत सर्वो
जनः प्रार्थयते । स्वाहा तस्मै मेरकाय देवाय सुहुतमस्तु ॥ कात्यायनः ॥
अध्वर्युयजमानयोरन्यतरं सखामाहवनीयेऽभिश्नयति मा सु भित्वा इति ॥ मा
सु भित्वा इति मन्त्रद्वयस्य मृतीकग्रहणपिदम् । अनेन मन्त्रेण, दहस्वेत्युत्तरेणा-

ऽध्वर्युपञ्जमानयोरन्यतर उस्तामाहवनीये स्यापयेत् ॥ तत्र मयमगन्त्रपाठस्तु ॥
 मा सु भित्था मा सु रिपोऽम्ब घृष्णु वीरयस्व सु । अग्निश्चेदं करिष्यथ इति ॥
 हे उखे, त्वं मा भित्थाः भित्ता मा भव । तदिदमभिज्ञत्वं सुष्ठु कर्तव्यम् ।
 तथा मा रिपः । स्फुटनेनाऽपि हिंसिता मा भव । तदेतदस्फुटनं सुष्ठु कर्त-
 व्यम् । सर्वात्मना द्वैधीभावो भेदः । लेखास्य पृथग्भावः स्फुटनम् । तदुभयं ते
 तत्र मा भूदित्यर्थः । घृष्णु घर्षणयुक्ते ! हे अम्ब, हे माता, उखे, त्वं वीरयस्व
 शौभनमग्निधारणलक्षणं वीरकर्म कुरुष्व । किञ्चाग्निश्च त्वं च मिलित्वेद-
 मस्मदीयं कर्म करिष्यथः ॥ अथ द्वितीयः ॥ दृहस्व देवि पृथिवि स्वस्त्य
 आसुरी माया स्वयया कृताऽसि । जुष्टं देवेभ्य इदमस्तु हव्यमरिष्टा त्वमुदिहि
 यज्ञे अस्मिन्निति ॥ हे पृथिवि देवि । मृत्कार्यत्वात् पृथिवीरूपत्वम् । मन्त्रै-
 निष्पादित्वादेवतात्वम् । तथाविधे हे उखे, स्वस्त्ये यजमानस्य क्षेमार्थं दृहस्व
 ददा भव । आसुरीमाया शम्भ्वराद्यसुरनिर्मितमायेव स्वयया कृताऽसि ।
 कव्यप्रधानया विना स्वधाशनाश्रमावमुपलक्ष्यते । तेन निमित्तभूतेन तद्देतु-
 पागसिद्ध्यर्थं निष्पादिता आसुरी माया । यद्वदचिन्सरचनारूपं चित्रं वसु
 सहना भूत्वा प्रतिभाति तद्रस्वमपि द्विस्तनत्वादिरचनया युक्ता निष्पन्ना-
 ऽसिर्त्यर्थः । स्वन्मुखाधिप्यस्त्वमानभिर्दं हव्यं जुष्टं प्रियमस्तु । त्वमपरिष्टा
 केनाप्यहिंसा सती अस्मिन् यज्ञे उदिहि । उदगता भव ॥ कासायनः ॥
 त्रयोदशमादेशमात्राः समिध आदधाति पृताक्तां कार्मुर्कीं दूत्र इतीति ॥
 अस्यां तप्यमानायामुत्तायां प्रादेशपरिमितास्त्रयोदशसंख्याकाः समिध आद-
 ध्यात् । तत्र मयमकार्मुकसम्बन्धिनीं घृतेनाक्तां समिधं, दूत्रं इत्येतेनादध्यात् ॥
 पाठस्तु ॥ दूत्रः सर्पिरासुतिः प्रत्नो होता वरेण्यः । सहस्रसुत्रो अद्भुत
 इति ॥ अत्रोत्पत्त्यमानोऽग्निरेतैर्विशेषणैः प्रशस्यते । दृशब्देन वृक्षा उच्यन्ते ॥
 दुपदमिसाह वनस्पतीच्छो नोमैवैतेन यजत इति श्रुत्यन्तरात् । दुपदो वृक्षा-
 एवात्र यस्यासौ दूत्रः । दु गतौ । द्रवत् अत्र यस्य सः । सर्पिः घृतमश्नासुति-
 रवस्थानं यस्येति वा, सर्परेव आहारत्वेन सूयते मक्षिष्यते यस्मिन्निति सा
 सर्पिरासुतिः । पुरातनो होता देवानामाहाता । वरेण्यो वरणीयः । सहस्रो
 बलस्य पुत्रः मयमहेतुना बलनोत्पद्यमानत्वाद् अद्भुत आश्चर्यरूपः । एवम्भूत
 रात्र्यां तिष्ठन्निः कार्मुर्कीं समिधं मक्षयत्विति शेषः ॥

कासायनः ॥ वैकङ्कर्वी परस्या इति ॥ वैकङ्कतदृशसम्बन्धिनीं समिधं

परस्या इत्यनेनादध्यात् ॥ पाठस्तु ॥ परस्या अभि संवतोऽनराऽभ्यातर ।
यन्नाहमस्मि तांऽअवेति ॥ सम्पश्वनुते देवान् यजने यस्यां क्रियायां सा क्रिया
संवत् तस्याः संवतः । परस्याः संवतोऽपि उत्कृष्टाया इष्टरधिष्ठानायास्त्वमवरात्
निष्कृष्टानप्यस्मान् अभ्यातर । आभिमुख्येनागत्य दुःस्थानि तारय । यत्र
येषु वन्धुष्वहमस्मि तानपि यन्धुनत्र रक्ष ॥ कात्यायनः ॥ औदुम्बरीं परमस्या
इतीति ॥ उदुम्बरवृक्षसम्बन्धिनीं समिधमादध्यात् ॥ पाठस्तु ॥ परमस्याः
पराधतो रोहिदश्व इहागहि । पुरीष्यः पुरुमियोऽग्रे त्वं तत्र मृष इति ॥ इहा-
गहि आगच्छतु । कीदृशस्त्वम् । रोहिदश्वः । लोहिनवर्णोऽश्वो यस्यासौ
रोहिदश्वः । इत् एवान्यत्रान्नायते । रोहितेन चाग्निर्देवानां गच्छति । पुरीषम्
वत्साहेतुभूतं पांशुं चरतीति पुरीष्यः । पुरुषा बहुना यजमानानां मियः
पुरुमियः । तादृशस्त्वं स्वस्तर शत्रूनातिलङ्घय ॥ कात्यायनः ॥ परशुवृक्षां
यदग्ने इतीति ॥ परशुना छिन्नां समिधमादध्यात् ॥ पाठस्तु ॥ यदग्ने कानि
कानिचिदा ते दारुणि दध्यसि । सर्वं तदस्तु ते घृतं तज्जुपस्व यविष्ठयेति ॥
हे अग्ने, त्वदर्धं यद्यानि कानिचिदारुणि । दारुदग्देनात्र कुठारच्छेदरहितम-
दारितं काष्ठमुच्यते । तादृशीनि कानि कान्यप्यरण्ये पतितानि काष्ठान्यानीय
दध्यसि भारयामः । तत्सर्वं काष्ठनातं त्वदर्धं घृतं मियमस्तु । हे यविष्ठय
युवतम, तदारुणार्तं जुप सेवस्व ॥ कात्यायनः ॥ अथःशया यदशुपेगीति ॥
शयमेव भूमौ पतिता समिधमादध्यात् ॥ पाठस्तु ॥ यदशुपदिका यद्रमो-
ऽअतिसर्पति । सर्वं तदस्तु घृतं तज्जुपस्व यविष्ठयेति ॥ मौढा मघाना
ज्जाला निह्ना । तत्समीपवर्तिनी शुद्धज्वालोपजिह्वका । अस्माभिरानीतेषु
दारुषु मध्ये यद्दारु महारण्ये दावाग्नेरुपजिह्वका असत्पञ्चाला अस्ति भक्षयति
ईषदहनीत्यर्थः । वर्षशब्दः पिपीलिकासदृशं शुद्धजीवमाचष्टे । स च यस्काष्ठ-
मतिसर्पति । आतेशयेन प्राप्नोति । काष्ठाययवेषु तत्र तत्र सारं भक्षयतीत्यर्थः ।
तत्सर्वं घृतमस्तिखादिपूर्ववत् ॥ कात्यायनः ॥ पालाशीः भस्युचमहरहरित्यु-
पोचमा सत्रियस्योचर्षां पुरोहितस्योभे स्वाहाकारः सर्वास्त्विति ॥ त्रयोदश-
संख्यासु मध्ये दूत्र इत्यादिभिर्मन्त्रैः कार्मुखादीन् पञ्च समिद्विशेषाः सन्धाय
इत् उचरैरहरहरित्यादिकैर्मन्त्रैः क्रमेण पलाशसम्बन्धिनीः समिध आदध्यात् ।
यदि सत्रियो यजमानः स्वात्तत्र उपोचमामादध्यात् । यदि हि पुरोहितः स्या-
च्चवान्तिप्रामादध्यात् । यदि सत्रियपुरोहिताभ्यामुभाभ्यां न्यतिरिक्तः स्या-

सत्रोपोत्तमामग्निमे उभे समिधावाद्ध्यात् । सर्वास्तृस्तु स्वाहाकारः प्रयोक्त-
व्यः । त्रयोदशसंख्यापक्षोऽहरहरित्ययं पष्ठो मन्त्रः ॥ अहरहरमयावं भरन्तो-
ऽभ्यायेव तिष्ठते घासमस्मै । रायस्पोषेण समिधा मदन्तोऽग्ने मा ते मतिवेशा
रिपामेति ॥ हे अग्ने, ते तव प्रतिवेशाः प्रत्यासन्ना वयं मा रिपाम हिंसनं मा
भ्राप्नुमः । किं कुर्वन्तः । रायस्पोषेण धनपुष्ट्या इषाऽग्नेन च मदन्तो हव्यं कुर्व-
न्तः । तथा अहरहरमयावं प्रतिदिनं पृथग्भावमकृत्वा एकमपि दिनमवर्जयि-
त्येत्यर्थः । अस्मै अग्नये घासं समिद्रूपं मय्यं भरन्तः सम्पादयन्तः । तत्र
दृष्टान्तः । तिष्ठतेऽभ्यायेव । बाजिशालाया बहुधा स्थापिताय मौढायाभ्याय
एकमपि दिनमवर्जयित्वा यथा घासं प्रयच्छन्ति तद्वत् ॥ अथ सप्तमः ॥ नाभा
पृथिव्याः समिधाने अग्नौ रायस्पोषाय बृहते हवामहे । इरम्मन्दं बृहदुक्थं
यजत्रं जेतारमग्निं पृतनासु सासाहेमेति ॥ नामा पृथिव्याः पृथिवीरूपाया
उत्ताया मध्ये समिधाने सम्प्रदीप्यमानेऽग्नौ एतावद्भिषानिन देवं हवामहे ।
आह्वयामः । किमर्थम् । बृहते मौढाय रायस्पोषाय धनस्य पोषाय । कीदृश-
मग्निम् । इरम्मन्दम् इर्याग्नेन माद्यतीतीरम्मदः । तयाविधं बृहत्ति मौढास्यु-
क्त्यानि प्रशसनानि यस्यासौ बृहदुक्थः । तादृशं यजत्रं यागहेतुं जेतार राक्ष-
सादिविषये जयशील पृतनासु सङ्ग्रामेष्वस्मच्छत्रुणामतिशयेन सौदारम् ॥
अथाष्टमः ॥ याः सेना अनीत्तरीराव्यापिनीरुपणा उव । ये स्तेना ये च
तत्करास्ताःस्तेअग्नेऽपिदधाम्यास्वइति ॥ याःकाश्चिद् परकीयसेना अनीत्तरीः
अस्मदाभिमुख्येनागमनशीलाः । आन्वाधिनीः सर्वतोऽस्मान् पीडयन्त्यः ।
उगणाः उत्कृष्टगणोपेता बहुस्तोमा इत्यर्थः । एशविधा याः सेनाः
सन्ति । उव अपिच ये स्तेना युष्टवौरा ये च तत्करास्तान् सर्वान् हे
अग्ने, ते तत्रास्ये मुखे अपिदधामि मक्षिषामि ॥ अयं नवमः ॥ द्वाभ्या
मलिम्लू जम्भैस्तत्करा उव । हनुभ्यास्तेनान् भगवस्ताःस्त्व स्वाद मुख-
दितानिति ॥ युष्ठाः प्रगटाश्च ये द्विविधाश्चौराः । प्रकटा अपि पुनर्द्विविधाः ।
अरण्येषु मार्गमध्येऽपहृत्य प्रत्यहमेव पलायमानाः प्रकटाः । ततोऽप्यति-
प्रकटा निर्मपा ग्रामेष्वगस्र बन्दीकाराः । तेऽप्यत्र मलिम्लूच इत्युच्यन्ते ।
मलं पापा धीर्धैरामस्तीति मलिनः । तथाविधा भूत्वा म्लायन्ति चौर्यं
कुर्वन्तीति मलिम्लूचः । दन्तपङ्क्तिमध्ये याभ्या तीक्ष्णदन्ताभ्या क्रमुक्तादि-
फलं भक्ष्यते ते दद्रे । ततः पुरोवर्तिनो दृश्यमाना दन्ता जम्भ्याः । अन्तर्लिने च

हन् । तत्र मलिम्लुचं दंष्ट्राभ्यां पीडयित्वा जम्भ्यैस्तस्करानपि पीडयित्वा हन्-
 भ्यां स्तेनान् पीडयित्वा, हे भगवः, पूजनीयाग्ने, तान् सर्वान् शुष्कृत्सादितान् पुन-
 र्जीवनरहिता यथा भवन्ति तथा त्वं खाद भक्षय ॥ अथ दशमः ॥ ये जनेषु
 मलिम्लवस्तेनासस्तस्करा वने भि कसेप्सव्यापवस्ताऽस्ते दद्यामि जम्भयोरिति ॥
 ग्रीष्पवर्तिषु जनेषु वने गच्छन्सु च येऽनेकविधाः पूर्वोक्ताश्चौराः सन्ति, ये चान्ये
 वयाघ्रादयः । कसेषु कुशेषु स्थित्वा अघायवो भवन्ति । अयं पापं हिसन-
 मिच्छन्तीत्यघायवस्तान् सर्वास्ते तव जम्भयोर्दद्यामि स्थापयामि ॥ अथैकाद-
 शः ॥ योऽस्मभ्यमरातीयाद्यश्च नो द्वेपते जनः । निन्दाघो अस्मान् धिप्ताच्च
 सर्वं तं मस्मत्ताकुर्विति ॥ पूर्वं चौरभेदा दर्शिताः । इदानीं शत्रुभेदा उच्यन्ते ।
 ते च त्रिविधाः । अरातयो द्वेपिणो निन्दकाश्चेति । तत्र दातव्यत्वेन प्राप्तं
 धनं यो न ददाति सोऽयमरातीः । कार्यविघातं यः करोति स द्वेपी । वाग्-
 दौर्जन्यमार्त्रं यः करोति निन्दकः । हन्तुकामश्चतुर्थः । तत्र योऽस्मभ्यमरा-
 तीपाद अरातिरिवमिच्छति । यश्च नोऽस्मान् द्वेष्टि तत्कार्यनाशेन बाधते । यः
 अन्यो निन्दाय निन्दति । यश्चापरोऽस्मान् धिप्ताय । दमेः सन्नन्तस्याभ्यासस्य
 लोपः । दमितुं हिसितुमिच्छति । यश्च नोऽस्मान् द्वेपते कार्यनाशेन बाधते ।
 तत्सर्वं जनं मस्मत्ताकुर्वन् चूर्णेन जनितस्य शब्दस्यानुकरणं मस्ममेति । चूर्णीकुर्वि-
 रर्थः ॥ अथ द्वादशः ॥ सऽशितं मे ब्रह्म सऽशितं वीर्यं बलम् । सऽशितं
 सन्नं जिष्णु यस्याहमस्मि पुरोहित इति ॥ मे मदीयं ब्रह्म ब्राह्मण्यं सऽशितं
 सम्यक्तीक्ष्णीकृतम् । शास्त्रीयमार्गवर्ति कृतमित्यर्थः । तथा वीर्यं शक्तिः, बलं
 शरीरशक्तिस्तदुभयं सऽशितं स्वकार्यसमं कृतम् । तथा यस्य सन्नियस्याहं
 पुरोहितोऽस्मि, मे मदीयं तत्सन्नं जिष्णु जपशीलं यथा भवति तथा सऽशित-
 म् ॥ अथ त्रयोदशः ॥ उदेपां बाहू अतिरमुद्गर्चोऽवो बलम् । क्षिणोमि
 ब्रह्मणाऽमित्रानुन्नयामि स्वाऽअहमिति ॥ एषा स्वकीयानां राजब्राह्मणादीनां
 मध्य एकैकस्य बाहू उदतिरम् । उत्कर्षेण वर्द्धितवानास्मि । लौकिकोक्तिरि-
 यम् । लोके हि यस्मादुत्कृष्टो भवति तं जना एवमाहुः, स्वकीयं हस्तमुपरि-
 तनं कृतवानिति । सर्वः कान्तिः तामप्युदतिरम् । अथो अपिच बलं
 शरीरशक्तिमप्युदतिरम् । ब्रह्मणा मन्त्रसामर्थ्येन अमित्रान् शत्रून् क्षिणोमि
 क्षीणान् करोमि । स्वान् स्वकीयान् पुरुषानहमुन्नयामि उत्कर्षं प्रापयामि ॥
 एवं त्रयोदशमन्त्रानुक्त्वाथोत्तमौ द्वौ वैकल्पिकमन्त्रावुच्येते ॥ तत्र प्रथममन्त्रः ॥

अग्नपतेऽग्नस्य नो देहानमीवस्य शुष्मिणः । प्र प्रदातारं तारिष ऊर्जं नो घेहि
द्विपदे चतुष्पदे । विश्वकर्मणे स्वाहेति ॥ हे अग्नपते, अग्ने, अनमीवस्य
रोगरहितस्य शुष्मिणो बलहेतोरग्नस्य प्राप्तौ घेहि । प्र प्रदातारं प्रकर्षेण हविषो
दातारं यजमानं प्रतारिषः प्रकर्षेण दुरितानि तारय । नोऽस्माकं द्विपदे मनु-
ष्याय चतुष्पदे पशवे च ऊर्जं बलम् अर्जं वा घेहि सम्पादय । विश्वकर्मणे
सप्तज्ञजगत्सृष्टिस्थित्यादिकर्मकर्त्रे तुभ्यं स्वाहा सुहुतमस्तु ॥ अथ द्वितीयः ॥
पुनस्त्वादित्या रुद्रा वसवः समिन्धतां पुनर्ग्रह्माणो वसुनीय यज्ञैः । धृतेन त्वं
तन्वं वर्षयस्व ससाः सन्तु यजमानस्य कामाः स्वाहेति ॥ हे अग्ने त्वामादिज्ञा
रुद्रा वसवश्च पुनः समिन्धताम् । उपशान्तं पुनर्दापयन्तु । हे वसुनीय, वसूनां यना-
नां नेतः प्रापायेतः, ग्रह्माणो ब्राह्मणा ऋत्विजो यज्ञैर्मित्तभृतैस्त्वां पुनः
समिन्धताम् । त्वं च धृतेन तुष्टः सन् तन्वमात्मीयं शरीरं वर्षयस्व । ततस्त्वायि
तुष्टे सति यजमानस्य कामाः ससाः सन्तु ॥ स्वाहेति होषार्थः ॥ इति द्वादशो-
ऽध्याये सप्तमोऽनुवाकः ॥ १२ ॥ ७ ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् ॥

पुमर्थाश्चतुरो दद्याद्विद्यातीर्थमहेव्वरः ॥ १ ॥

इति श्रीमद्वाजाऽधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तकश्रीवीरबुक्कभूपाल-
साम्राज्यधुरन्धरेण सायणाचार्येण विरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे काण्व-
संहिताभाष्ये द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥

अथ त्रयोदशोऽध्यायः ॥ १३ ॥

यस्य निष्पत्तिं वेदा यो वेदेभ्योऽक्षिणं जगत् ॥

निर्ममे तमहं वन्दे विद्यातीर्थमहेव्वरम् ॥ १ ॥

द्वादशोऽध्याये उक्तासम्भरणादिमन्त्रा उक्ताः । त्रयोदशे तु रुक्मधारणा-
दिमन्त्रा उच्यन्ते । तत्र प्रथमोऽनुवाके आसन्न्यासुरुपाधिसंस्थापनं प्रतिपाद्यते ॥
कात्यायनः ॥ यजमानकण्ठे रुक्मं प्रतिमुञ्चते दशानो रुक्म इतीति ॥ सुवर्ण-
निर्मितः फलकाकार आभरणविशेषो रुक्मः । तं कण्ठे बध्नीयात् ॥ पाठस्तु ॥
दशानो रुक्म उज्ज्वा व्ययौद् दुर्मर्षमायुः श्रिये रुचानः । अग्निरमृतोऽभन-

दन् । तत्र मलिम्लुचं दंष्ट्राभ्यां पीडयित्वा जम्भ्यैस्तस्करानपि पीडयित्वा हन्तु-
 भ्यां स्तेनान् पीडयित्वा, हे भगवः, पूजनीयाग्ने, तान् सर्वान् सुष्ठुखादितान् पुन-
 र्जीवनरहिता यथा भवन्ति तथा त्वं खाद भक्षय ॥ अथ दशमः ॥ ये जनेषु
 मलिम्लवस्तेनासस्तस्करा वने वि कसेज्जघापवस्ताः स्ते दधामि जम्भयोरिति ॥
 ग्रीष्मवर्तिषु जनेषु वने गच्छत्सु च येऽनेकविधाः पूर्वोक्ताक्षीराः सन्ति, ये चान्ये
 व्याघ्रादयः कसेषु कुत्रेषु स्थित्वा अघापवो भवन्ति । अयं पापं हिंसन-
 मिच्छन्तीत्यघापवस्तान् सर्वास्ते तव जम्भयोर्दधामि स्थापयामि ॥ अथैकाद-
 शः ॥ योऽस्मभ्यमरातीपाद्यश्च नो द्वेपते जनः । निन्दाद्यो अस्मान् धिप्ताश्च
 सर्वं तं ममसाकुर्विति ॥ पूर्वं चौरभेदा दात्रिणाः । इदानीं शत्रुभेदा उच्यन्ते ।
 ते च त्रिविधाः । अरातयो द्वेपिणो निन्दकाश्चेति । तत्र दातव्यत्वेन प्राप्तं
 धनं यो न ददाति सोऽयमरातीः । कार्यविघातं यः करोति स द्वेपी । वाग्-
 दौर्जन्यमार्तं यः करोति निन्दकः । हन्तुकामश्चतुर्थः । तत्र योऽस्मभ्यमरा-
 तीपाद्य अरातित्वमिच्छति । यश्च नोऽस्मान् द्वेष्टि तत्कार्यनाशेन बाधते । यः
 अन्यो निन्दाय निन्दति । यश्चापरोऽस्मान् धिप्ताय । दमेः सन्नन्तस्याभ्यासस्य
 लोपः । दमितुं हिंसितुमिच्छति । यश्च नोऽस्मान् द्वेपते कार्यनाशेन बाधते ।
 तत्सर्वं जनं ममसाकुरु चूर्णेन जनितस्य शब्दस्यानुकरणं मममेति । चूर्णीकुर्वि-
 त्यर्थः ॥ अथ द्वादशः ॥ सञ्शितं मे ब्रह्म सञ्शितं वीर्यं बलम् । सञ्शितं
 क्षत्रं जिष्णु यस्मादहमपि पुरोहित इति ॥ मे मदीयं ब्रह्म ब्राह्मण्यं सञ्शितं
 सम्यक्कृतीक्षणीकृतम् । शास्त्रीयमभिर्वर्ति कृतमित्यर्थः । तथा वीर्यं शक्तिः, बलं
 शरीरशक्तिस्तदुभयं सञ्शितं स्वकार्यसमं कृतम् । तथा यस्य क्षत्रियस्याहं
 पुरोहितोऽस्मि, मे मदीयं तत्क्षत्रं जिष्णु जयशीलं यथा भवति तथा सञ्शित-
 म् ॥ अथ त्रयोदशः ॥ उदेपां बाहू अतिरमुद्रचोऽथो बलम् । क्षिणोमि
 ब्रह्मणाऽमित्रानुन्नपामि स्वाऽअहोपति ॥ एषां स्वकीयानां राजब्राह्मणादीनां
 मध्य एकैकस्य बाहू उदतिरम् । उक्तर्पेण वर्द्धितवानस्मि । लौकिकोक्तिरि-
 पम । लोके हि यस्मादुत्कृष्टो भवति तं जना एवमाहुः, स्वकीयं हस्तमुपरि-
 तनं कृतवानिति । वर्चः कान्तिः तामप्युदतिरम् । अपो अपिच बलं
 शरीरशक्तिमप्युदतिरम् । ब्रह्मणा मन्त्रसामर्थ्येन अमित्रान् शत्रून् क्षिणोमि
 क्षीणान् करोमि । स्वान् स्वकीयान् पुरुषानहमुन्नपामि उक्तं मापयामि ॥
 एवं त्रयोदशमन्त्रानुक्तायोत्तमौ द्वौ वैकल्पिकमन्त्रावुच्येते ॥ तत्र प्रथममन्त्रः ॥

अन्नपतेऽन्नस्य नो देह्यनमीवस्य शुष्मिणः । प्र प्रदातारं तारिष ऊर्जं नो धेहि
द्विपदे चतुष्पदे । विश्वकर्मणे स्वाहेति ॥ हे अन्नपते, अग्ने, अनमीवस्य
रोगरहितस्य शुष्मिणो वल्लेहोत्पन्नस्य प्रार्थिषे धेहि । प्र प्रदातारं प्रकर्षेण हविषो
दातारं यजमानं प्रतारिषः प्रकर्षेण दुरितानि तारय । नोऽस्माकं द्विपदे मनु-
ष्याय चतुष्पदे पशवे च ऊर्जं बलम् अन्नं वा धेहि सम्पादय । विश्वकर्मणे
समस्तजगत्स्थितिस्थित्यादिकर्मकर्त्रे तुभ्यं स्वाहा सुहुतमस्तु ॥ अथ द्वितीयः ॥
पुनस्त्वादित्या रुद्रा वसवः समिन्धतां पुनर्ब्रह्माणो वसुमीध यज्ञैः । घृतेन त्वं
तन्वं वर्धयस्व सखाः सन्तु यजमानस्य कामाः स्वाहेति ॥ हे अग्ने त्वामादिद्या
रुद्रा वसवश्च पुनः समिन्धताम् । उपशान्तं पुनर्दीपयन्तु । हे वसुमीध, वसूनां घना-
नां नेतः प्रापयितः, ब्रह्माणो ब्राह्मणा ऋत्विजो यज्ञैर्निमित्तभूतैस्त्वा पुनः
समिन्धताम् । त्वं च घृतेन तुष्टः सन् तन्वमात्मीयं शरीरं वर्द्धयस्व । ततस्त्वपि
तुष्टे सति यजमानस्य कामाः सखाः सन्तु ॥ स्वाहेति होमार्थः ॥ इति द्वादशो-
ऽध्याये सप्तमोऽनुवाकः ॥ १२ ॥ ७ ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् ॥

पुमर्थाश्चतुरो दद्याद्विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥ १ ॥

इति श्रीमद्राजाऽधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तकश्रीबीखुक्कभूपाल-
साम्राज्यधुरन्धरेण सायणाचार्येण विरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे काण्व-
संहिताभाष्ये द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥

अथ त्रयोदशोऽध्यायः ॥ १३ ॥

यस्य निश्चितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ॥

निर्ममे तमहं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥ १ ॥

द्वादशोऽध्याये उक्तासम्भरणादिमन्त्रा उक्ताः । त्रयोदशे तु रुक्मधारणा-
दिमन्त्रा उच्यन्ते । तत्र प्रथमोऽनुवाके आसन्त्यामुख्याभिस्थापनं प्रतिपाद्यते ॥
कात्यायनः ॥ यजमानकण्ठे रुक्मं भलिमुञ्जते दृशानो रुक्म इतीति ॥ सुवर्ण-
निर्मितः फलकाकार आभरणविशेषो रुक्मः । तं कण्ठे बध्नीयात् ॥ पाठस्तु ॥
दृशानो रुक्म उर्व्या उपधौदू दुर्मर्षमायुः श्रिये रुचानः । अग्निरमृतो अभव-

द्वपोभिर्वेदेन घौरजनयत् सुरेता इति ॥ दृशानो दर्शनीयरूपो रुमः आ-
भरणविशेषः । उर्व्या महत्या दीप्त्या व्यधौत् । विद्योतते । किं कुर्वन् ।
दुर्मर्षं केनाप्यतिरस्कार्यमायुर्जीवनं श्रिये अपितुं रुचानो बाञ्छन् । तथाविधो-
ऽग्निर्वयोभिरक्षलक्षणेर्द्विर्वाभिरमृतोऽभवत् । यद् यस्माद् एनमग्निं घौर्युलोक-
वासी देवगणः सुरेताः सन् अजनयत् । तस्मादमृतत्वमुक्तम् ॥ कात्यायनः ॥
परिमण्डलाभ्यामिन्द्राभ्यामुखां परिगृह्णाति नक्तोपासेतीति ॥ वर्तुल्याभ्या-
मुखाधारणसाधनमूनाभ्यामिन्द्राभ्यामुखां गृह्णीयात् ॥

पाठस्तु ॥ नक्तोपासा समनसा विरूपे पापयेते शिशुमेकं समीची । धावा
ज्ञामा रुक्मोऽन्तर्विभाति देवा अग्निं धारयन् द्रविणोदा इति ॥ नक्तं चोपाश्च
नक्तोपसौ रात्रिदिवसावित्पर्यः । समनसा परस्परयैकमख्युक्तौ विरूपे रात्रिः
दिवसः कृष्णा शुक्ल इत्येवं विलक्षणरूपे समीची समीच्यावतुकूलं सत्यम् एकं
शिशुम् अग्निरूपं पापयेते यजमानकर्तृकमभिधारणं सम्पादयतः ॥ कात्यायनः ॥
हरति धावा ज्ञामेति ॥ परिगृहीतामुत्तमामाहवनीयदेशस्य माचीनदेशे मसाहरेत्
॥ पाठस्तु ॥ धावा ज्ञामा रुक्मोऽन्तर्विभाति ॥ धावा ध्रुलोके, ज्ञामा क्षितौ मूलोके,
अन्तस्तद्वृषमप्यवर्त्यन्तारिक्षे रुक्मो रोचमानोऽग्निर्विभाति विशेषेण प्रकाशते ॥
कात्यायनः ॥ आहवनीयस्य पुरस्तादुद्गात्रासन्दी चतुरस्रायां शिखयवलां निद-
धाति देवा अग्निमिति ॥ आहवनीयस्य प्राग्देशे त्वोद्गात्रासन्दी चतुरस्रा-
युक्ता वाऽऽसन्दी स्थिता तस्या उपरि स्थिते शिखे आहूतामुखां स्थापयेत् ॥
पाठस्तु ॥ देवा अग्निं धारयन् द्रविणोदा इति ॥ दीव्यन्ति व्यवहरन्तीति
देवाः प्राणास्ते च द्रविणोदाः यागद्वारेण द्रविणं धनरूपं फलं प्रपच्छन्ति ।
तादृशा यजमानस्य प्राणा अग्निमेतं धारयन् । आधारयन् । अत्र देवशब्दस्य
प्राणत्वं तैत्तिरीया आमनन्ति ॥ देवा अग्निं धारयन् द्रविणोदा इति ॥ कात्या-
यनः ॥ शिखयपार्श्वं प्रतिमुख्यति षडुग्रं विद्वा रूपानीति ॥ षडूर्ध्वाभिमुखां
रज्जवो यस्मिन् तथाविधं शिखयपार्श्वं बध्नीयात् ॥ पाठस्तु ॥ विद्वा रूपानि
प्रतिमुख्यते कविः मासावीन्द्रं द्विपदे चतुष्पदे । विनाक्रमरूप्यत्सविता वरेण्यो-
ऽनुप्रमाणमुपसो विराजतीति ॥ कविर्विद्वान् वरेण्यः श्रेष्ठः सविता विद्वा
रूपाणि समस्तानि जगद्रूपाणि प्रतिमुख्यते स्वस्मिन् स्वीकरोति प्रकाशयतीत्यर्थः ।
द्विपदे चतुष्पदे मनुष्याणां पशूनां च मर्दं स्वस्वव्यवहारप्रकाशनरूपं श्रेयः मासा-
धीत् सम्पादितवान् । नाकं स्वर्गं विशेषेणारूप्यत्प्रकाशितवान् । उपसः प्रमाणमनु

अपःकाले वितते सति विराजते विशेषेण प्रकाशते ॥ कात्यायनः ॥ सुपर्णो-
ऽसीत्यभिमन्त्रयत इति ॥ पाठस्तु ॥ सुपर्णोऽसि गरुत्मानस्त्रिवृत्ते शिरः ।
गायत्रं चक्षुर्बृहद्रथन्तरे पक्षौ । सोम आत्मा छन्दास्त्वद्भानि यजूंषि नाम
साम ते तनूर्धामदेव्यं यज्ञायज्ञियं पुच्छं धिष्ण्याः शफाः । सुपर्णोऽसि गरुत्मा-
दिवं गच्छ स्वः पतेति ॥ अग्रे, त्वं सुपर्णः पक्षिरूपोऽसि पक्ष्वाकारेण धिष्ण्य-
मानस्यात् । अत एव तैत्तिरीयैराध्यायते ॥ वयसा वा एष मतिमा या चीयते
यदग्निरिति ॥ तत्र दृष्टान्तः । गरुत्मान् यथा पक्षिराजस्तद्वत् पक्ष्वाकारस्या-
वयवाः सम्पद्यन्ते । त्रिवृत्ते शिरः । बहिष्पवमानस्तोत्रे योऽयं त्रिवृत्स्तोमः स
एव शिरःस्थानीयः । यज्ञापतिमुत्तमत्वेनोत्तमं यद् यद् गायत्राख्यं साम तत् ।
त्वदीयं चक्षुः यद् बृहद्रथन्तरारूपे सामानी ते तत्र पक्षस्थानीये । यः पक्षद-
शास्तोमः स तत्रात्माऽन्तःकरणम् । यानि गायत्रादीनि छन्दांसि तानि तत्र
हृदयाद्यङ्गस्थानीयानि । यानि यजूंषि तानि तत्र नामस्थानीयानि । यद्वाग्देवाख्यं
साम तत् तत्र तनुः शरीरस्थानीयम् । यद्यज्ञायज्ञियाख्यं साम तत् तत्र-
पुच्छस्थानीयम् । ये सौमिरुवेद्या होमादिधिष्णवास्ते तत्र शफस्थानीयाः ।
हे अग्रे, एवम्भूतस्त्वम् । यतो गरुत्मान् गरुड इव सुपर्णः पक्षिरूपोऽसि ।
अतो दिवम् आकाशं गच्छ तत्रापि स्वः पत स्वर्गलोकं प्राप्नुहि ॥ का-
त्यायनः ॥ विष्णुक्रमान् क्रमते विष्णोरिति प्रतिमन्त्रं चतुर्थे दिक्षौ वीक्षते
दिक्षोऽनुक्रमस्वेतीति ॥ विष्णोः क्रमोऽमीत्यादिभिश्चतुर्भिर्मन्त्रैः क्रमेण
चतुरः पादविन्यासान् कुर्यात् । तत्र चतुर्थमन्त्रगतेन दिक्षोऽनुविक्रमस्वे-
ति मन्त्रशेषेण ॥ तेषां पाठस्तु ॥ विष्णोः क्रमोऽसि सप्तब्रह्मा गायत्रं
छन्दोऽआरोह । पृथिवीमनुविक्रमस्व । विष्णोः क्रमोऽस्पृशमातिहा वैष्णुर्भुं छन्द
आरोह । अन्तरिक्षमनुविक्रमस्व । विष्णोः क्रमोऽस्यराक्षीयतो हन्ता जाग-
तं छन्द आरोह । दिवमनुविक्रमस्व । विष्णोः क्रमोऽसि शङ्खपतो हन्ताऽऽनु-
ष्टुम् छन्द आरोह । दिक्षोऽनुविक्रमस्वेति ॥ यज्ञमयोगं कृत्स्नं व्याप्नोती-
ति विष्णुर्यजमानः । यद्वा विष्णुना परमेश्वरेणाभेदोपचारं कृत्वा विष्णुरि-
त्युच्यते । हे मयमपादविन्यास, त्वं विष्णोः सप्तब्रह्मा शङ्खपातो क्रमोऽसि ।
तादृशस्त्वं गायत्रं छन्द आरोह अनुग्राहकत्वेन स्वीकुरु । ततः पृथिवीमनु-
विक्रमस्व भूदेवताकृपम् इमं प्रदेशं विशेषेण व्याप्नुहि । एवमुत्तरेष्वपि
योज्यम् । अभिमातिहा पापघाती । पाप्मा वा अभिमातिरिति श्रुत्यन्तरा-

द्वयोभिर्यदेनं द्यौरजनयत् सुरेता इति ॥ दृशानो दर्शनीयरूपो रुक्मः आ-
भरणविशेषः । उर्व्या महत्या दीप्त्या व्यच्यौत् । विद्योतते । किं कुर्वन् ।
दुर्धर्षं केनाप्यतिरस्कार्यमायुर्जीविनं श्रिये श्रियेतुं रुचानो वाञ्छन् । तथाविधो-
ऽग्निर्वयोभिरन्नलक्षणेर्हविर्भिरमृतोऽभवत् । यद् यस्माद् एनमग्निं द्यौर्धुलोक-
वासी देवगणः सुरेताः सन् अजनयत् । तस्माद्भृतत्वमुक्तम् ॥ कात्यायनः ॥
परिमण्डलाभ्यामिन्द्राभ्यामुक्तां परिगृह्णाति नक्तोपासेतीति ॥ वर्तुलपाभ्या-
मुक्ताधारणसाधनभूनाभ्यामिन्द्राभ्यामुक्तां गृह्णीयात् ॥

पाठस्तु ॥ नक्तोपासा समनसा विरूपे घापयेते शिशुमेकं समीची । घावा
क्षामा रुक्मोऽन्तर्विभाति देवा अग्निं धारयन् द्रविणोदा इति ॥ नक्तं चोपाश्च
नक्तोपसौ रात्रिदिवसावित्यर्थः । समनसा परस्परमैकमस्युक्तौ विरूपे रात्रिः
दिवसः कृष्णा शुक इत्येवं विलक्षणरूपे समीची समीच्यावतुकूलं सत्यम् एकं
शिशुम् अग्निरुषं घापयेते यजमानकर्तृकमग्निधारणं सम्पादयति ॥ कात्यायनः ॥
हरति घावा क्षामेति ॥ परित्युहीतामुक्तामाहवनीयदेशस्य माचीनदेश प्रसाहरेत्
॥ पाठस्तु ॥ घावा क्षामा रुक्मोऽन्तर्विभाति ॥ घावा शुलोके, क्षामा क्षितौ मूलोके,
अन्तस्तदुभयमध्यवर्त्यन्तारिक्षे रुक्मो रोचमानोऽग्निर्विभाति विशेषेण प्रकाशते ॥
कात्यायनः ॥ आहवनीयस्य पुरस्तादुद्गात्रासन्दी चतुरस्रायां शिख्यवत्सां निद-
धाति देवा अग्निमितीति ॥ आहवनीयस्य प्राग्देशे त्वोद्गात्रासन्दी चतुरस्रा-
युक्ता याऽऽसन्दी स्थिता तस्या उपरि स्थिते शिख्ये आहूतामुक्तां स्थापयेत् ॥
पाठस्तु ॥ देवा अग्निं धारयन् द्रविणोदा इति ॥ दीव्यन्ति व्यवहरन्तीति
देवाः प्राणास्ते च द्रविणोदाः प्राग्द्वारेण द्रविणं घनरूपं फलं मयञ्जन्ति ।
तादृशा यजमानस्य प्राणा अग्निमेतं धारयन् । अधारयन् । अत्र देवशब्दस्य
प्राणत्वं तैत्तिरीया आमनन्ति ॥ देवा अग्निं धारयन् द्रविणोदा इति ॥ कात्या-
यनः ॥ शिख्यपार्श्वं प्रतिमुख्यति पशुयमं विश्वा रूपाणीति ॥ पशून्ध्वाभिमुखं
रज्ज्वो यस्मिन् तथाविधं शिख्यपार्श्वं बध्नीयात् ॥ पाठस्तु ॥ विश्वा रूपाणि
प्रतिमुख्ये कविः प्रासावीन्द्रं द्विपदे चतुष्पदे । विनाक्रमन्वत्सविता वरेण्यो-
ऽनुप्रमाणमुपसो विराजतीति ॥ कविर्विद्वान् वरेण्यः श्रेष्ठः सविता विश्वा
रूपाणि समस्तानि जगद्रूपाणि प्रतिमुख्यते स्वास्मिन् स्वीकरोति प्रकाशयतीत्यर्थः ।
द्विपदे चतुष्पदे मनुष्याणां पशूनां च मर्द्गस्वस्ववहारायकाशनरूपं श्रेयः प्रासा-
धीत् सम्पादितवान् । नाकं स्वर्गं विशेषेणारूप्यत्वाप्रकाशितवान् । उपसः प्रमाणमनु

सप्तःकाले वितते सति विराजते विशेषेण प्रकाशते ॥ कात्पार्यनः ॥ सुपर्णो-
ऽसीत्यभिपन्नयत इति ॥ पाठस्तु ॥ सुपर्णोऽसि गरुत्माऽस्त्रिवृत्ते शिरः ।
गायत्रं चक्षुर्वृहद्रथन्तरे पक्षौ । सोम आत्मा छन्दाऽस्यद्वा नि यजूऽपि नाम
साम ते तनूर्वामदेव्यं यज्ञायज्ञियं पुच्छं धिष्ण्याः श्रफाः । सुपर्णोऽसि गरुत्मा-
दिवं गच्छ स्वः पतेति ॥ अग्रे, त्वं सुपर्णः पक्षिरूपोऽसि पक्ष्याकारेण धेष्ण्य-
मानत्वाद् । अत एव तैत्तिरीयैराज्जायते ॥ वयसं वा एष प्रतिमा या चीयते
पदमिरिति ॥ तत्र दृष्टान्तः । गरुत्मान् यथा पक्षिराजस्तद्वत् पक्षःकारस्या-
वपदाः सम्पद्यन्ते । त्रिवृत्ते शिरः । यहिष्णवमानस्तोत्रे योऽयं भित्तस्तोमः स
एव शिरःस्थानीयः । मजापतिमुखजत्वेनोच्चमं यद् यद् गायत्रारूपं साम तद् ।
त्वदीयं चक्षुः यद् वृहद्रथन्तरारूपे सामानी ते तत्र पक्षस्थानीये । यः पञ्चद-
शस्तोमः स तारात्माऽन्तःकरणम् । यानि गायत्रादीनि छन्दांसि तानि तत्र
हृदयाद्यङ्गस्थानीयानि । यानि यजूंषितानि तत्र नामस्थानीयानि । यद्गामदेवारूपं
सामं तद् तत्र तनूः शरीरस्थानीयम् । यद्यज्ञायज्ञियारूपं साम तद् तत्र-
पुच्छस्थानीयम् । ये सौमिहवेद्यां होमादिधिष्ण्यास्ते तत्र शफस्थानीयाः ।
हे अग्रे, एवम्भूतस्त्वम् । यतो गरुत्मान् गरुड इव सुपर्णः पक्षिरूपोऽसि ।
अतो दिवम् आकाशं गमि गच्छ तत्रापि स्वः पत स्वर्गलोकं प्राप्नुहि ॥ का-
त्पार्यनः ॥ विष्णुक्रमान् क्रमने विष्णोरिति प्रतिपन्नं चतुर्थे दिशो वीक्षते
दिशोऽनुक्रमस्वेतीति ॥ विष्णोः क्रमोऽसीत्पादिभिश्चतुर्भिर्मन्त्रैः क्रमेण
चतुरः पादविन्यासान् कुर्यात् । तत्र चतुर्थमन्त्रगतेन दिशोऽनुविक्रमस्वे-
ति मन्त्रशेषेण ॥ तेषां पाठस्तु ॥ विष्णोः क्रमोऽसि सप्तब्रह्मा गायत्रं
छन्दऽआरोह । पृथिवीमनुविक्रमस्व । विष्णोः क्रमोऽस्यभिमातिहा त्रैष्टुभं छन्द
आरोह । अन्तरिक्षमनुविक्रमस्व । विष्णोः क्रमोऽस्मरतीयतो हन्ता जाग-
तं छन्द आरोह । दिवमनुविक्रमस्व । विष्णोः क्रमोऽसि शत्रूपतो हन्ताऽऽनु-
ष्टुभं छन्द आरोह । दिशोऽनुविक्रमस्वेति ॥ यज्ञमयागं कृत्स्नं व्याप्नोती-
ति विष्णुर्यजमानः । यद्वा विष्णुना परमेश्वरेणाभेदोपचारं कृत्वा विष्णुरि-
त्युच्यते । हे मयमपादविन्यास, त्वं विष्णोः सप्तब्रह्मा शत्रुपाती क्रमोऽसि ।
तादृशस्त्वं गायत्रं छन्द आरोह अनुग्राहकत्वेन स्वीकुरु । ततः पृथिवीमनु-
विक्रमस्व भूदेवताकृपम् । इमं प्रदेशं विशेषेण व्याप्नुहि । एवमुत्तरेष्वपि
योज्यम् । अभिमातिहा पापघाती । पाप्मा वा- अभिमातिरिति श्रुत्यन्तरा-

व ॥ अरातिर्दक्षिण्यस्य दानाऽध्यावः । समात्मन इच्छतीत्यरातीयत् । तस्य
 हन्ता विनाशकः । महारे हन्तृत्वं तद्विच्छतीति शत्रूयत् तस्य हन्ता विनाश-
 कः । अत्र सर्वत्र यजमानः स्वात्मानं विष्णुत्वेन भावयेत् । चतुर्णां प्रक्रमा-
 णां प्रदेशान् पृथिव्यादिलोकस्वरूपत्वेन भावयेत् । गामग्रादिछन्दोऽभिमानि-
 देवतास्तेषां प्रक्रमाणां अनुग्राहिकाः ॥ कात्यायनः ॥ प्रागुदञ्चं प्रगृह्णात्यक्रन्द-
 मिरिति ॥ अग्निं पिण्डधारमगृह्णाति ॥ पाठस्तु ॥ अक्रन्ददग्निस्तनयमिह यौः
 क्षामा-रेरिहद्वीरुधः समञ्जन् । सद्यो जज्ञानो विहीमिद्धो अख्यदारोदसी
 भानुना भात्यन्तरिति ॥ अयमग्निरक्रन्दत् अस्मदग्निनिवारणार्थं गर्जतु । कि-
 मिह । स्तनयमिह यौः । यथा घुलोकस्थो मेघो गर्जन् तस्य शोषणपीति
 निवारयति तद्वत् । किं कुर्वन् । क्षाम दाहकमस्माद्विरुद्धं रेरिहत् लोलिहानः ।
 वीरुधः समञ्जन् । पुष्पलतावदस्मदनुकूलानि सम्यगाभिन्यञ्जयन् । हि यस्मा-
 त् । जज्ञानः उत्पद्यमानः । सद्यः इदानीमेव इद्धो दीप्तो व्यख्ययन् विविधं ज-
 गत्प्रकाशयति । रोदसी धावापृथिव्योरतः भानुनारश्मिना स्वगमाभाति समन्तात्
 प्रकाशते ॥ कात्यायनः ॥ अवहरत्यग्रेऽभ्यावर्तिमितीति ॥ अग्रेऽभ्यावर्तिमिहा-
 दिभिश्चतुर्भिर्गन्धैः उख्यमग्निमवहरेत् ॥ तत्र प्रथममन्त्रपाठस्तु ॥ अग्नेऽभ्या-
 वर्तिमि मा निर्वर्तस्वायुषा वर्षसा मजया घनेन । सन्धा मेधया रय्या पोषेणे-
 ति ॥ आभिमुख्येनावर्तितुं शीलमस्यास्तीत्यभ्यावर्ता । तादृश हे अग्ने,
 आयुरादिभिः सह मामभिलक्ष्य वर्तस्व आवर्तस्व । आयुरपमृत्पुराहितं वर्षः कान्ति-
 र्बलं चायुःप्रजापुत्रादिघनं रजसुवर्णादिराशिं वदन्वा दिग्भ्यः सम्पादितस्य
 दानम् । मेधा श्रुतार्थधारणाशक्तिरपि पञ्चादिः पोषः पञ्चादेः पुष्टिः । पतैः
 सर्वैरायुरादिभिः सह मा शीघ्रमागच्छेत्तर्षः ॥ अथ द्वितीयः ॥ अग्रे अङ्गिरः
 शतं ते सम्वाहृतः सहस्रं तज्जपाहृतः । अथा पोषस्य पोषेण पुनर्ज्ञो नष्टमाकृषि
 पुनर्नो रयिमाकृषीति ॥ हे अङ्गिरः, अङ्गसौप्तन्युक्ताग्ने ते ववाहृतः शतं सन्तु ।
 आहृतिशक्तयः शतसंख्याका भवन्तु ॥ तथा ते तत्रोपाहृतिशक्तयः शतसंख्या
 भवन्तु । स्वस्यैवावर्तनमाहृतः समीपवर्तिनां पुरुषाणां द्रव्यविशेषाणां वा
 वर्त्तनमुपाहृत्वा अस्मात् स्नेहातिशयेन त्वमपि पुनःपुनरावर्तस्व त्वदीयाः पुरुषा-
 स्त्वदीयानि च द्रव्याणि पुनःपुनरावर्ततामित्यर्थः । अथापि च शतसहस्रसंख्याका-
 नामाहृत्पुपाहृतिशक्तीनां यः पोषः समृद्धिस्तस्यापि पोषस्यान्यः पोषो मूल-
 लक्ष्यादिसंख्याकादिहृदिस्त्वाद्येन पोषेण नोऽस्मदीयं नष्टं घनं पुनर्भूयोऽप्याकृ-

धि आवृत्तं कुरु । पुनर्भूयोऽपि नोऽस्मदीयं पृथगसम्पादितं धनमाकृषि सर्वतः
सम्पादितं कुरु ॥ अथ तृतीयः ॥ पुनरुज्जा निवर्तस्व पुनरग्ने इषासुषा ।
पुनर्नः पादाहस इति ॥ हे अग्ने, त्वम् ऊर्जा क्षीरादिरसेन सह पुनर्निव-
र्तश्चात्रागच्छ । अनेन आयुषा जीवनेन इषात्रेण च सह पुनरागच्छ । आगत्य
च नोऽस्मान् पुनः कृतादहसः पापात् पाहि रक्ष ॥ अथ चतुर्थः ॥ सहरय्या
निवर्तस्वाग्ने पिन्वस्व धारया । विश्वप्स्या विश्वतस्परिति ॥ हे अग्ने, इत्या धनेन
सह निवर्तस्व । प्ला भक्षण इति घातुः । विश्वैः प्यायते भक्ष्यते पीयत इति
विश्वप्स्यी । तादृश्या दृष्टिधारया विश्वतस्परि सर्वेषां तृणधान्यलतापादपाना-
मुपरि पिन्वस्व सिञ्च ॥ कासायनः ॥ उपरिनामि धारयन्नात्माहार्पमित्यभि-
गन्त्रयत इति ॥ उरुयमग्निं नाभेरुर्ध्वं धारयेत्तमभिमन्त्रणं कुर्यात् ॥ पाठस्तु ॥
आत्माहार्पयन्तरभूर्भुवस्तिष्ठाविचाचलिः । विशस्त्वा सर्वा वाञ्छन्तु मा त्वद्राष्ट्र-
मधिभ्रशदिति ॥ हे अग्ने स्वामाहार्पम् आहृतवानस्मि । त्वं शोलायामन्तर-
भूः । अवस्थितोऽसि । आविचाचलिः । अस्पन्तचक्रनरहितो ध्रुवस्तिष्ठ । सर्वा
विशः मजास्त्वा वाञ्छन्तु । त्वच्च इदं राष्ट्रं मा अधिभ्रशत् शून्यं मा भूयात् ।
त्वमस्मिन् राष्ट्रे स्थित्वा सर्वाः मजाः पाहीस्यः ॥ कात्यायनः ॥ पाशादुन्मु-
च्योदुत्तममिति ॥ शिवयपाशं विसृजेत् ॥ पाठस्तु ॥ उदुत्तमं वरुणपाशमस्म-
दवायमं विमन्मम श्रथाय । अथा वयमादित्यव्रते तवानागतोऽदितये
स्यामेति ॥ हे वरुण, उदुत्तमम् उत्तमाङ्गे शिरसि स्थापितं त्वदीयं पाशम्
उत्कृष्य श्रथाय विनाशय । अथमममाङ्गे पादप्रदेशे स्थापितं पाशमवकृष्य
विनाशय । मध्यमं मध्यप्रदेशे स्थापितं पाशं विच्छेदय । अथ पाशत्रयविनाशना-
न्तरं, हे आदित्य, अदितिपुत्र, वरुण, वयमनागतः पापरहितास्तव व्रते
त्वदीयकर्मणि अदितये अस्त्राण्डितत्वाय स्वाम योग्या भजेम ॥ कात्यायनः ॥
मष्टक्तात्यग्रे वृहन्मितीति ॥ पाठस्तु ॥ अग्रे वृहन्नुपसामूर्ध्वोऽअस्याधिर्नग-
न्वातमसो ज्योतिषाऽऽगात् । अग्निर्भानुना रक्षता स्वङ्ग आजातो विश्वा-
सन्नान्पथा इति ॥ अथमग्निर्वृहन्महानुपसामग्रे उपसां मुखे ऊर्ध्वोऽअस्थात् ।
अग्निहोत्रादौ बोध्यमान उत्तिष्ठति । ज्योतिषा स्वकीयेन तेजसा तमसा नि-
र्जगन्नान् निर्गतः सन्नागात् । इहागतः कीदृशोऽग्निः । रक्षता तमो हिंसा
भानुना रश्मिना स्वङ्गः शोभनशरीरः । किञ्च, जात उत्पन्नपात्र एव विश्वा
सन्नानि सर्वाणि स्थानानि अगाः । स्वकीयेन तेजसा सर्वत्र पूरितवान् ॥

कात्यायनः ॥ अत्रहरति इत्यसः शुचिपदिति । आसन्त्यां करोति बृहदिति ॥
 इत्यसः शुचिपदित्यनेन मन्त्रेण उत्सामवहत्वा बृहदितितस्योत्तमेन पदेन आस-
 न्त्यां स्थापयेत् ॥ पाठस्तु ॥ इत्यसः शुचिपदपुनरन्तरिक्षमद्भोता वेदिपदतिथि-
 दुर्गोणसत् । नृपद्मरसदत्तसम्योमसदन्नागोजाऽह्नजा आदिजा ऋतं बृहदिति ॥
 अयं मन्त्रः पूर्वमेकादशोऽध्याये व्याख्यातः ॥ कात्यायनः ॥ उपतिष्ठते सीद
 त्वमितीति ॥ सीद त्वमित्यादिमित्रिभिर्मन्त्रैरुपस्थानं कुर्यात् ॥ तत्र मथममन्त्र-
 पाठस्तु ॥ सीद त्वं मातुरस्या उपस्थे विश्वान्यने वयुनानि विद्वान् । मैनां
 तपसा मार्चिषाग्निशोचीरन्तरस्याम् शुक्रज्योतिर्विभाहीति ॥ हे अग्ने, त्वं
 भ्रातृसमानाया अस्या उल्लाया उपस्थे उत्सङ्गे सीद त्वमुपविश । कीदृश-
 स्त्वम् । विश्वानि वयुनानि सर्वान् ज्ञानोपायात् विद्वान् जानन् । एतामुखां
 तपसा सन्तापेन मार्चिषोचीः अत्यन्तं मादीपय । अर्चिषा ज्वालाया मा शोचीः
 तपः कार्यम्, अर्चिः कारणम् । कार्येण भूयोस्तापो भवति । कारणेन स्वी-
 पत् । तदुपयं मा कुर्विसर्यः । अस्यामुखायाम् अन्तः शुक्रज्योतिः निर्मल-
 काशः सन् विभादि विक्षेपेण दीप्स्व ॥ अथ द्वितीयः ॥ अन्तरमे रुचा
 त्वमुल्लायाः सद्ने स्वे । तस्यास्त्व हरसा तपजातवेदः शिवो भवेति ॥ हे
 अग्ने, त्वम् उल्लाया अन्तर्मध्ये स्वे सद्ने स्वकीये स्थाने रुचा दीप्त्वा युक्तः स-
 न् सीदेति क्षेपः । हे जातवेदः, त्वं तस्या उल्लायाः शिवो भव सुखपदो
 भव । किं कुर्वन् । हरसा तेजसा तपन् मज्जलन् ॥ अथ तृतीयः ॥ शिवो
 भूत्वा मक्षमग्ने अथो सीद शिवस्त्वम् । शिवाः कृत्वा दिशाः सर्वाः स्वं योनि-
 मिहासद इति ॥ हे अग्ने, मर्दं मदर्थं शिवः शान्तो भूत्वा अनन्तरं त्वं शिवः
 सीद । सर्वान् प्रति शान्तः सन्नुपविश । सर्वा दिशाः शिवाः शान्ताः कृत्वा
 इहास्यामुल्लायां स्वं योनिं स्वकीयं स्थानम् असदः आगत्योपविश ॥ इति
 त्रयोदशोऽध्याये मथमोऽनुवाकः ॥ १३ ॥ २ ॥

मथमोऽनुवाके बह्वेरासन्त्यां स्थापनमुक्तम् ॥ द्वितीये तस्याग्रेरुपस्थान-
 मुच्यते ॥ कात्यायनः ॥ वात्समेण च दिवस्परीत्येकादशभिर्नुवाकेनैक इति ॥
 अत्र च-शब्देनोपतिष्ठत इत्यनुवर्तते । वात्समन्त्रेणः संबन्धी वात्समो दिवस्परी-
 तयमनुवाकः । तत्र केचिदेकादशभिर्मन्त्रैरासन्त्यामुपरिस्थितम् उरूपमग्निमुप-
 तिष्ठेदिति वदन्ति । अन्ये तु वात्समेण सर्वेणानुवाकेनोपस्थानं कुर्यादिति
 वदन्ति ॥ अत्र मथममन्त्रपाठस्तु ॥ दिवस्परी मथमं जज्ञे अग्निरस्मद्द्वितीयं परि

जातेवेदाः । तृतीयमप्सु नृमणा अजस्रमिन्धान एनं जरते स्वाधारिति ॥ अग्निः
मथमं दिवस्परि ब्रुलोकस्योपरि मथमं जज्ञे । अस्मद्यज्ञे प्रसिद्धवह्निरूपेण
द्वितीयं जन्म प्राप्तवान् । अप्सु समुद्रे तृतीयं जज्ञे । बडवानलरूपेणोत्पन्नः ।
अजस्रं त्रिष्वपि जन्मसु नृमणाः नृषु यजमानेषु मनोऽनुग्रहबुद्धिर्यस्यासौ नृम-
णाः । एनमीदृशमग्निमिन्धानः पुरोडाशादिना दीपयन् । स्वायचचित्तो, ज-
रते जीर्यते जरापर्यन्तं पचतीत्यर्थः ॥ अथ द्वितीयः ॥ विद्या ते अग्ने वेधा प्र-
च्याणि विद्या ते धाम विभृता पुरुषा । विद्या ते नाम परमं गुहा यद्विद्या त-
मुत्तं यत आजगम्येति ॥ हे अग्ने, यानि पूर्वस्मिन्मन्त्रे दिवस्परीक्षादिना वेधा
स्वरूपाण्युक्तानि आदिश्यामिवाडधानलरूपाणि तानि त्रिसंख्याकानि ते
तव सम्बन्धीनि रूपाणि वयं विद्यः । किञ्च, ते तव सम्बन्धीनि विभृता बहुषु
प्रदेशेषु गार्हपत्याहवनीयान्वाहार्यपचनशामिन्नाग्नीध्रीयरूपेषु बृंहितानि धामानि
स्थानान्यपि विद्यः । किञ्च, ते तव परममुत्कृष्टं गुहागुह्यं गोप्यं देवेद्धोमान्वि-
द्ध इत्यादिमन्त्रप्रतिपाद्यं नाम यदस्ति तदपि विद्यः । देवादीनां नामत्वं मन्त्रा-
न्तरे सम्बोधनबलादवगम्यते ॥ अग्ने देवेद्धमन्विद्धमन्द्रमिहोति मन्त्रान्तरम् ।
किञ्च, यत उत्साहरूपाव प्रसवणादाजगन्ध वैद्युतरूपेण त्वमागतोऽसि तमप्यु-
त्तं विद्यः ॥ अथ तृतीयः ॥ समुद्रे त्वा नृमणा अप्सवन्तर्नृचक्षा ईधे दिवो
आन ऊयन् । तृतीये त्वा रजसि तस्थिवाः समपामुपस्थे माहिषा अवर्धन् इति ॥
हे अग्ने, त्वामीधे यजमानोऽहं दीपयामि । कीदृशो यजमानः । नृमणाः ।
नृषु मनुष्येषु कर्मानुष्ठानपरेष्टृत्विष्णु मनोऽनुसन्धानकारणं चित्तं यस्याऽसौ
नृमणाः । नृचक्षाः । नृषु पुरुषेषु वेदपारङ्गतेषु मध्ये चष्टे मन्त्रान् विस्पष्टं
वक्तीति नृचक्षाः । कीदृशं त्वाम् । तस्थिवांसम् । बाडवानलरूपेणावस्थितम् ।
तथा अप्सु दृष्टिरूपास्वन्तर्वैद्युतरूपेणावस्थितम् । तथा दिवो ब्रुलोकस्य ऊयन्
ऊयःस्थानीये तृतीये समुद्रे दृष्ट्यपेक्षया त्रयः स्थाने रजसि रजनात्मके तेजो-
मण्डले सूर्यरूपेण तस्थिवांसं माहिषा महान्तो यजमाना अपामुपस्थे उत्सङ्गे
अवर्धन् अवर्धयन् ॥ अथ चतुर्थः ॥ अक्रन्ददधिस्तनयन्निव द्यौः शामा रेरि-
हद्वीरुपः समञ्जन् । सद्यो जज्ञानो विहीमिद्धोऽअख्यदारोदसी मानुना भासन्त
इति ॥ पूर्वाऽनुवाकेऽयं मन्त्रो न्याख्यातः ॥

अथ पञ्चमः ॥ श्रीणामुदारो धरुणो रयीणां मनीषाणां मार्षणः सोमगोपाः ।
वसुः सूनुः सहसो अप्सु राजा विभास्य उपसामिधान इति ॥ श्रीणां

गवाश्वादीनां संप्रदाय उदार उत्कर्षेण प्रापयिता, रपीणां घनानां परुणो धार-
यिता प्रतीपाणामपेक्षितानां स्वर्गादिफलानां प्रार्थणः प्रार्थयिता । सोमगोपाः
यजमानेनाऽनुष्ठेयस्य सोपयामस्य राक्षता । वधुः सर्वस्य निवासहेतुः ।
सहस्रः मृतुः मन्यनादौ वेमरूपस्य यलस्य पुत्रः । अप्सु वृष्टिरूपासु राजा
वैद्युतरूपेण दीप्यमानः उपसामग्रे प्रातःकाले इत्यानः अग्निहोत्रेऽतिदीप्यमानो-
ऽग्निर्दिभाति विशेषेण भासते ॥ अथ पष्ठः ॥ विश्वस्य केतुर्भुवनस्य गर्भं
आरोदसीऽअपृणाज्जायमानः । वीलुश्चिदग्निमभिनत परायजना यदग्निमयजन्त
पञ्चेति ॥ विश्वस्य केतुः सर्वस्य जातो जाता । भुवनस्य लोकस्य गर्भो गर्भ-
वदन्तरेव स्थितः । जायमानो जायमान एव रोदसी द्यावापृथिव्यौ आपृणात्
सर्वतः स्वतेजसा पूरयति । पञ्च यजमानसहिता ऋत्विग्भूपाः पञ्चसंख्याका
जना अग्निमयजन्त । तदानीं परायन् आहुतिरूपेणादित्यवमीपं गच्छन् वीलु-
श्चित् ददमेव अर्द्धं पर्वतसमानं मेघम् अभिनत । विदारितवान् ॥ अथ सप्तमः ॥
उक्षिप्तपावकोऽअरतिः सुमेधा मर्त्यैराभिरमृतो निधापि । इयतिधूपमरूपं भरिभ्र-
धुच्छुक्तेण शोचिषा ध्यामिन्सन्निति ॥ अरतिर्वागिरहितेषु मतिरिदिनः । शोभना
मेधा सेवकाभिप्रायधारणशक्तिर्यस्याऽसौ सुमेधाः । अमृतो मरणरहितस्तादृशो-
ऽभिर्मर्त्येषु मनुष्येषु यजमानेषु निधापि निहितः । अरूपमरोपं चक्षुराद्युपद्रवरहितं
धूमं भरिभ्रत् अतिशब्देन पारयन् । शुक्लेण शोचिषा निर्मलेन तेजसा मभाकूपेण
ध्यामाकाशम्, इनक्षन् व्याप्नुवन् उदियति ऊर्ध्वं प्रसारयति ॥ अथाऽष्टमः ॥
दक्षानो रुक्मऽउर्ध्वा व्यद्यौद् दुर्मर्षमायुः श्रिये रुचानः । अग्निरमृतोऽअभव-
द्भयोभिर्षदेन द्यौरजनयत् सुरेता इति ॥ पूर्ववद् व्याख्येयम् ॥ अथ नवमः ॥
यस्ते अथ कृणवद्भद्रशोचे यूयं देव धृतवन्तमग्ने । म तन्नय मतरं वस्यो
अच्छाभिमुष्मन् देवमक्तं यविष्ठेति ॥ हे भद्रशोचे, कल्याणदीप्ते, अग्ने देव, ते
तव अथाऽस्मिन् दिने धृतवन्तं यूयम् । उपस्तरणाभिधारणोपेतं पुरोडाशं
यो यजमानः कृणवत् करोति । हे यनिष्ठ युवतम्, देवमक्तं देवेषु यक्तियुक्तं
तं पुरोडाशकारिणं यजमानम् । अभि सुम्नम् । अभिमन् सुखं प्राप्तुं मकर्षेण
नय मेरय । कीदृशं सुम्नं मतरं प्रकृष्टतरम् । वस्योऽतिशयेन निवासकारण-
म् ॥ अथ दशमः ॥ आ तं यज सौश्रवसेष्वथ उक्थ उक्थ आभज शस्यमाने ।
प्रियः सुयें प्रियो अम्ना भवात्युज्जातिन भिनदद्बुज्जनित्वैरिति ॥ शोभनं श्रवः
कीर्तिः सुश्रवः, तस्य सम्बन्धीनि तत्तत्कारणानि कर्माणि सौश्रवसानि । तेषु

कर्मसु उक्थे निष्क्रेतृत्वस्य म उगादिरूपे तत्तच्छे शस्थमाने सति तं देव-
भक्तं यजमानम् आभज सर्वतः सेवय । निरन्तरं कर्मानुष्ठापितं कुर्वित्यर्थः ।
आभजेति द्विरुक्तेर्वाक्यद्वयमिदं कर्तव्यम् । कर्मसु भेरयेत्येकं वाक्यम् । तत्त-
च्छे भेरयेति द्वितीयम् । अयं यजमानः सूर्ये मियो भवति भवतु । अग्नावपि
बहावपि मियो भवतु । तथा जातेनोत्पन्नेन पुत्रेणाभिनन्दद्वन्द्वेदमपि वृद्धिं प्राप्नो-
तु । तथा जनिस्त्वैः जनिष्यमाणैः पौत्रादिभिश्च वृद्धिनतः ॥ अथैकादशः ॥ त्वामग्ने,
यजमाना अनुचून् विश्वा वसु दधिरे वार्याणि । त्वया सह द्रविणमिच्छमाना
व्रजं गोमन्तमुशिजो विवशुरिति ॥ हे अग्ने, यजमानाः सर्वे चून् प्रतिदिनं
त्वामनु त्वामेवानुगच्छन्तो वार्याणि वरणीयानि विश्वा विश्वानि सर्वाणि वसु
वसूनि धनानि दधिरे धृतवन्तः । त्वया सहावस्थितास्ते यजमाना । द्रविणमिच्छ-
मानाः पुनरप्यधिकं द्रव्यं काङ्क्षन्तः । उशिजो धनसाध्यानि कर्माणि कामय-
मानाः, गोमन्तं गोभिर्युक्तं व्रजं गोनिवासस्थानं विवशुः विशेषेण हृतवन्तः ॥
अथ द्वादशः ॥ अस्ताव्यग्निर्नरा सुशेवो वैश्वानर ऋषिभिः सोमगोपाः ।
अद्वेपे घावापृथिवी हुवेम देवा यत्त रषिमस्मे सुवीरमिति ॥ अग्निर्ऋषिभि-
र्ऋत्विग्यजमानैरस्तापि स्तुतोऽभूत् । कीदृशोऽग्निः । नरां नराणां मनुष्याणां
सुशेवः शोभनमुखयिता । वैश्वानरः विश्वानरसम्बन्धी सोमगोपाः सोमस्य
रक्षिताः । अद्वेपे द्वेपरहिने घावापृथिवी हुवेम वयमाह्वयामः । हे देवाः, यूयं सुवीरं
शोभनपुत्रोपेतं रषिं धनम् अस्मे अस्मासु यत्त स्थापयत ॥ इति त्रयोदशो-
ऽध्याये द्वितीयोऽनुवाकः ॥ १३ ॥ २ ॥

द्वितीयेऽनुवाके बह्वैरुपस्थोपस्थानमुक्तम् ॥ अथ तृतीये चयनार्थस्य
देवयजनस्य परिग्रहोऽभिधीयते ॥ कात्यायनः ॥ उख्यस्योत्तरतः समिदा-
धानः समिधाग्निमितीति ॥ प्राग्देशे शकटावस्थापनान्तरमुख्याग्नेरुत्त-
रतः समिधाग्निमित्पन्नेन मन्त्रेण समिधमादध्यात् ॥ पाठस्तु ॥ समिधाग्निं
दुवस्यत घृतैर्वोधयतातिथिम् । आर्त्तम् हव्या जुहोतनेति ॥ हे ऋत्विग्यजमाना
एतमर्त्तं समिधा दुवस्यत परिचरत । घृतैरैतस्यैष्टरतिथिमेवैतं बोधयत ।
ततश्चास्मिन् हव्यानि हवींषि आजुहोतन । साकल्पेन जुहुत ॥ कात्यायनः ॥
उद्यम्पोदुत्वेति दक्षिणतोऽनासि करोति स्थान्यामिति ॥ आसन्ध्यामवस्थित-
मुख्याग्निमुदुधुस शकटस्य दक्षिणभागे स्थालीमवस्थाप्य तस्यामवस्थापयेत् ॥
पाठस्तु ॥ वदु त्वा विश्वे देवा अग्ने भरन्तुचितिभिः । नो भव शिवस्त्वः

सुपतीको विभावसुरिति ॥ हे अग्ने, विश्वे सर्वेऽपि देवाः प्राणरूपाश्चित्-
 भिरुद्यमनकुशलिभिर्धातिभिः, उत ऊर्ध्वमेव त्वां भरन्तु । धारयन्तु । स त्वं
 नोऽस्माकं शिवः शान्तः सुपतीकः सुमुखो विभावसुः प्रभाया वासयिता च
 भव ॥ कात्यायनः ॥ गार्हपत्यं पश्चादनुद्धारौ युक्ता भेदग्न इति प्राच्यात्वे-
 ति ॥ पूर्वपक्षस्यापितशकटे गार्हपत्यस्य पश्चिमे भागे द्वौ बलीवर्दौ प्रतिमुख्य
 पश्चात् प्रगच्छेत् ॥ पाठस्तु ॥ भेदग्ने उपोतिष्मान् पाहि शिवेभिरर्चिभिष्टम् ।
 बृहद्भिर्भानुभिर्भासन्मा हिंसीस्तन्वा मजा इति ॥ हे अग्ने, शिवेभिरर्चिभिः
 शान्ताभिर्बालाभिर्ज्योतिष्मान् प्रकाशयुक्तत्वं भेदं याहि । यजनदेशं प्रपाद्येवं
 बृहद्भिर्भानुभिः म्रौद्वै रक्षिभिर्भासयज्जगद्वभासयन् तन्वा स्वकीयेन दाहकेन
 शरीरेण मजामा हिंसीः ॥ कात्यायनः ॥ अग्ने स्रज्यक्रन्ददिनरिति जपतीति ।
 प्रागमनकाले शकटस्याग्रे ध्वनिं कुर्वति सति इमं यन्त्रं जपेत् ॥ पाठस्तु ॥
 अक्रन्ददिनस्तनयमिव धौः क्षामा रेरिह्दीरुवः समञ्जन् । सद्यो जज्ञानो
 विहीमिद्धोऽअरुणदारोदसी भानुना भास्यन्त इति ॥ पूर्ववद्व्याख्येयम् ॥ कात्या-
 यनः ॥ उत्तरतः समिदाधानं प्रवेतीति ॥ प्रयाणानन्तरं शकटमवस्थाप्य उ-
 ख्याग्रेहत्तरभागे समिधमादध्यात् ॥ पाठस्तु ॥ प्रयागपग्निर्भरतस्य शृण्वे वि-
 षत् सूर्यो न रोचते बृहज्जाः । अभि यः पूरं पृतनासु तस्यौ दीदाय दैव्यो
 अतिथिः शिवो न इति ॥ अयमग्निर्भरतस्य हविर्भरणवधो यजमानस्याह्वानं
 शृण्वे शृणोतु । यत् सोऽग्निः, सूर्यो न = सूर्य इव, भाः भासमानः सन् बृह-
 द्रोचते दीदाय अत्यन्तं दीप्यते । सोऽग्निः पृतनासु संग्रामेषु पूरं जयपूतिम्
 अभितस्यौ सर्वतः करोति । सोऽग्निर्नोऽस्माकम् अतिथिर्भवतु । अतिथिरेव
 समागच्छतु । कीदृशोऽग्निः । दैव्यः । देवेभ्यो हितः शिवः परममङ्गलरूपः ॥
 कात्यायनः ॥ अमूल्यमस्यावपनं पलाशपुटेनापो देवीरित्येकया ततो द्वाभ्या-
 मिति ॥ आपो देवीरित्येकयर्चा तस्या उच्यते अमूल्यमप्यत्र इत्युभाभ्याम् ऋग्भ्यां
 च पलाशपत्रनिर्मितेन पात्रेण च उख्याग्नेरुपरि स्थितं भस्म जलेषु प्रक्षिपेत् ॥
 तत्र प्रथमायाः पाठस्तु ॥ आपो देवीः प्रतिगृह्णीत भस्मैतत् स्योने कृणुध्वन्
 सुरभा उ लोके । तस्मै नमन्ता जनयः सुपत्नीर्मातेव पुत्रं विभृताप्सेनव इति ॥
 हे आपो देवीर्द्व्यम्, भस्म उख्याग्नेरुपरि सञ्चितं भस्म प्रतिगृह्णीत । एतत्
 प्रतिगृहीतं भस्म स्योने मुखकरे सुरभौ सुगन्धिमुक्त एव लोके स्थाने
 कृणुध्वन् स्थापयत् । शोधनः पतिर्वरुणरूपो यासा ताः सुपत्न्यः । आपो

धरुणस्य पञ्चय आसन्निति ह्यन्यत्राम्नातत्वात् । जनयोऽग्नेर्जन्य
 आपः । वाढवं वैद्युतरूपमग्निं प्राति अपां जननीत्वम् । ईदृश्य आपस्तस्मै
 भस्मरूपायाग्नये नमन्तां प्रहीभन्तु । तमग्निं पालयितुमवश्यं सावधाना भव-
 न्तित्यर्थः । हे आपो, यथा लोके माता पुत्रं पोषयति तद्वदेनमिमं भस्मरूप-
 मग्निम् अप्सूदकरूपाम्बु युष्मास्ववस्याप्य विभृत पोषयत ॥ अथ द्वितीयः ॥
 अप्सवरे सधिष्ठव सौपधीरनुकृष्यसे । गर्भे सञ्जायसे पुनरिति ॥ हे अग्ने, तव
 सधिः सहो बलं भस्मरूपमप्सु वर्तते स त्वम् । ओषधीरनुकृष्यसे । व्रीहि-
 यवाद्योषधीरनुरञ्जसि जाटराग्निरूपेण तस्वीकारात् । अरण्योर्गर्भे स्थितः
 पुनः पुनर्जायसे ॥ अथ तृतीयः ॥ गर्भो अस्योषधीनां गर्भो वनस्पतीनाम् ।
 गर्भो विश्वस्य भूतस्याग्ने गर्भो अपामसीति ॥ हे अग्ने, स्वं भेषजरूपैरोषधि-
 विशेषैरुत्पत्स्यमानस्य प्राणिजातस्य जठरे वर्तमानत्वाद् गर्भोऽसि । तथा वाढव-
 वैद्युतरूपेणाऽपां गर्भोऽसि ॥ कात्यायनः ॥ अनामिकायाः प्रास्तादादत्ते प्रस-
 येतीति । उदकेषु प्राप्तेस्मान्द्रस्मनः सकाशादनामिकायाकुल्या किञ्चिद्रस्म
 प्रसयेत्यादिभिश्चतुर्भिर्मन्त्रैरादद्यात् ॥ तत्र प्रथममन्त्रपाठस्तु ॥ प्रसद्य भस्मना
 योनिमपश्च पृथिवीमग्ने । सःसृज्य मातृभिर्द्व उवोतिष्पान् पुनरासद इति ॥
 हे अग्ने, भस्मना सह योर्नि कारणभूतां पृथिवीं प्रसद्य प्रपद्य । किं पृथिवीमेव ।
 नेत्याह । अपश्च योनिभूताः प्रतिपद्य । किञ्च मातृभिरग्निः पृथिव्या च
 सःसृज्य एकीभूय त्वं भूतं उवोतिष्पान् संपन्नः पश्चात् स्वयमेव स्यान्मुखात्
 आसदः आसीद् ॥ अथ द्वितीयः ॥ पुनरासद्य सदनमपश्च पृथिवीमग्ने । शेषे
 मातुर्धपोपस्थेऽन्तरस्याः शिवतम इति ॥ हे अग्ने, अपः पृथिवीं च सदनं
 पुनरासद्याऽऽस्थाय शिवतमः सन् अस्यामुखायाम् अन्तर्मध्ये मातुरुपस्थे इव
 शेषे स्वपिपि ॥ अथ तृतीयः ॥ पुनरूर्जा निवर्तस्व पुनरग्न इषाधुपा । पुनर्नः
 पाश्र्वद्वस इति ॥ अग्ने, त्वम् ऊर्जा क्षीरादिरत्नेन सह पुनर्निवर्तस्याऽज्जागच्छ ।
 इषा अग्नेन आयुषा सह पुनरागच्छ नोऽस्मान् पुनः कृतादंहसः पाहि पालय ॥
 अयं चतुर्थः ॥ सह रम्या निवर्तस्वाग्ने पिन्वस्व धारया विश्वप्स्वा विश्वतस्प-
 रीति ॥ हे अग्ने, रम्या घनेन सह निवर्तस्व । प्सा भक्षण इति धातुः । विश्वैः सर्वैः
 प्सापते भक्ष्यते पीयत इति विश्वप्स्वी । तादृश्या धारया विश्वतस्पपरि सर्वेषां
 तृणधान्यलतापादपानामुपरि पिन्वस्व सिञ्च ॥ कात्यायनः ॥ प्रास्योखायामुप-
 तिष्ठते बोधाम इतीति ॥ अनामिकाया स्वीकृतं प्रक्षिप्य, बोधाम इति द्वाभ्यां

मन्त्राभ्यामुद्योगैरुपस्थानं कुर्यात् ॥ तत्र प्रथममन्त्रपाठस्तु ॥ बोधा मे अस्य
 वचसो यविष्ठ मंहिष्ठस्य मभृतस्य स्वया व । पीयति त्वो अनु त्वो गृणाति
 वन्दारुष्टे तन्वं वन्दे अग्र इति ॥ हे स्वधावः, स्वधोपलक्षितान्नं यस्य तत्र ।
 यविष्ठ युवतमो हे अग्रे, मदीयस्यास्य वचसः स्तुतिरूपस्य बोध तात्पर्यं बुध्यस्व ।
 कीदृशस्य वचसः । मंहिष्ठस्यातिशयेनाभिष्टद्धिहेतोः । मभृतस्य प्रकृष्टेन अद-
 रेण सम्पादितस्य । प्यायी दृढावित्यस्य घातोर्निष्पन्नः पीयतिशब्दः ।
 त्वशब्द एकशब्दार्थे वर्तते । भवदीयस्तुतिकारिणोर्द्वयोर्व्यजमानत्विजोर्मध्ये एकः
 स्तोता दृढमधिकं वक्ति । जचितोक्तिमुलङ्घयानिन्दारूपेणातिप्रशंसारूपेण वा
 यत्किञ्चिदुक्तितः, एकः स्तोता अनुगृणाति अनुकूलमुचितमेव वक्ति । अतो-
 ऽस्मदभिप्रायं बुध्यस्वेति प्रार्थयते । वन्दारुरभिवादनपरोऽहं ते त्वदीयं शरीरं
 तन्वं वन्दे ॥ अथ द्वितीयः ॥ स वोधि सूरिर्मघवा वसुपते वसुदावन् । सुयो-
 ध्यस्मदद्वेपास्तीति ॥ हे वसुपते, वनपते, हे वसुदावन् अन्नमदाऽग्रे, स त्व
 वोधि अस्मदभिप्रायं बुध्यस्व । कीदृशस्त्वन् । सूरिर्विद्वान् मघवा अन्नवान् ।
 तादृशस्त्वं, द्वेपांमि वायुभिः कृतान् द्वेपान् अस्मद् सुयोधि अस्मत्तः पृथक्कुरु
 ॥ कात्यायनः ॥ आज्यं विश्वकर्मण इति जुहोतीति ॥ स्वाहेति मन्त्रशेषः ।
 विश्वकर्मणे समस्तजगत्पृष्टिस्मिन्त्वादिकर्मकर्त्रे बुभ्यं स्वाहा सुहुतमस्तु ॥ कात्या-
 यनः ॥ जत्यायादधाति समिधं पुनस्त्वेति ॥ पाठस्तु ॥ पुनस्त्वादित्या रुद्रा वसवः
 समिन्धतां पुनर्ब्रह्मणो वसुनीध वहैः । धृतेन त्वं तन्वं वर्षयस्व सखाः सन्तु
 यजमानस्य कामाः स्वाहेति ॥ हे अग्ने, त्वा आदिता रुद्रा वसवश्च पुनः
 समिन्धताम् उपशान्तं पुनः सन्दीपयन्तु । हे वसुनीध, वसूनां धनानां नेतः
 ब्रह्मणः ब्राह्मणा ऋत्विजः यज्ञैर्निमित्तभूतैस्त्वां पुनः समिन्धतां धृतेन तुष्टः
 सन् तन्वं शरीरं वर्षयस्व तजस्त्वयि तुष्टे सति यजमानस्य कामाः सत्याः
 सन्तु ॥ इति त्रयोदशोऽध्याये तृतीयोऽनुवाकः ॥ १३ ॥ ३ ॥

तृतीयेऽनुवाके बह्वैरुपस्थानं चयनदेशं प्राति नयनमुक्तम् ॥ अप चतुर्थे
 गार्हपत्यचयनमुच्यते ॥ कात्यायनः ॥ पलाशशाखया गार्हपत्यं व्यूहयपेत
 बीतेतीति ॥ पालाशशाखया गार्हपत्यस्थानव्यूहनं संमार्जनं कुर्यात् ॥ पाठ-
 स्तु ॥ अपेन बीत वि च सर्पतान्तो येऽग्न स्थ पुराणा ये च नूतनाः । अदा-
 यमोऽवसानं पृथिव्या अक्रान्तिमं पितरो लोकमस्मा इति ॥ यस्य सर्वं मृ-
 ष्यपितृन्वात् तद्भूतः पृथिव्याः सर्वत्र वर्तन्ते । हे यमपृत्वाः, अन्न देवयजनः

स्थाने पुरातना ये यूयं स्थ । नूतनाश्च ये यूयं स्थ ते सर्वेऽप्यपेत अस्मात्
स्थानादपगच्छन् । वीत अत्यन्तविदूरां गच्छत विसर्पत च । अतोऽस्मात्
स्थानादपेत्य सङ्घातं परित्यज्य विविधे गच्छत । यमः पृथिव्या इदमवसानं
स्थानमस्मभ्यमदात् । पितरश्चास्मै यजमानायेमं लोकम् अकृन् । एतच्च यजत-
स्थानं कृतवन्तः ॥ कात्यायनः ॥ उखाभिवपति सञ्ज्ञानमितीति ॥ ऊत्तर-
मदेशस्थान् पांसून् गार्हपत्यस्थाने निवपेत् ॥ पाठस्तु ॥ सञ्ज्ञानमसि काम-
धरणं ययि ते कामधरणं भूयादिति ॥ हे ऊत्तरस्वरूप, त्वं संज्ञानं पयु-
सम्बन्धिसम्पगृह्णामसि । पशवो ह्याघ्राणेन सम्पयुः शाल्वा तमूत्तरमदेशं लिह-
न्ति । तथा कामधरणमसि । यद्यमुष्वा यज्ञिपमासीत्तदस्यामदधात् ऊखा
अभवन्निति श्रुत्यन्तरे याज्ञिपांशास्वेनोक्तत्वाद्यद्गारा कामानां धारकमसि ।
अतस्ते तव परिकामधारणसामर्थ्यं तन्मयि भूयात् ॥ कात्यायनः ॥ सिकता-
श्चाग्नेर्भस्मेतीति ॥ पाठस्तु ॥ अग्नेर्भस्मास्पग्नेः पुरीषमसीति ॥ हे सिकता-
स्वरूप, त्वमग्नेर्भस्म भासकमसि । सिकताधारो ह्यग्निरस्तितीक्ष्णो भवति ।
तथा त्वमग्नेरवस्थानाय पुरीषमसि पांसुरूपमसि ॥ कात्यायनः ॥ परिश्रिद्धिः
परिश्रयति चित् स्थेयीति ॥ परिश्रयणमाधनाभिः शर्कराभिः प्रसारयेत् ॥
पाठस्तु ॥ चित् स्य परिवित ऊर्ध्वचितः श्रयध्वमिति ॥ धीयन्ते भूमौ मक्षि-
त्यन्त इति चिन्मः । हे शर्कराः, यूयं चित् स्थ । भूमौ मक्षिष्वा भवय । परि-
चितः परितः मक्षिष्वा ऊर्ध्व चितः सिकतानामूर्ध्वं मक्षिष्वाः । तादृश्यो यूयं श्रय-
ध्वम् । इदं गार्हपत्यायतनं सेवध्वम् ॥ कात्यायनः ॥ चतस्रो दक्षिणोत्तराः
भावीरुपदधाति दक्षिणाय उदयमयस्मो अग्निरस्ति तत्प्रत्यृचमिति ॥ गार्हपत्यस्य
मभ्यमदेशे दक्षिणमारभ्य चतराषवर्गाः प्रागग्राश्चतस्र इष्टका दक्षिणतः स्थित्वा
उदङ्मुखः सत्, अयस्मोऽग्निरस्ति तदिष्टिकाभिर्जग्मिः क्रमेणोपदध्यात् ॥
तत्र प्रथमः ॥ अयस् सोऽग्निर्वस्मिन्सोममिन्द्रः सुतं दधे जठरे वावशानः
सहस्रियं वाजमखन्नं सप्ति ॥ सप्तवान्सप्तस्यसे जातवेद इति ॥ यस्मिन् गार्हपत्य-
वति रूपेऽग्नौ सति वावशानः कामयमानः इन्द्रः सुतमभिपुतं सोमं जठरे
दधे स्वोदरे धारयित्वा स तादृशोऽयमग्निरिदानीमिष्टकाभिश्चीयत इति शेषः ।
हे जातवेदोऽग्ने, त्वम् अयं न सप्ति = सन्वतगमनकुशलमश्वागिव, सहस्रियं सहस्र-
संख्यापाकेन धनेन समितं वाजमखं सप्तवान् दत्तवान् यजमानेन स्यसे ॥ अय
द्वितीयः ॥ अये यत्ते दिवि वर्चः पृथिव्यां यदोषधीष्वप्स्वा यजत्र । येनान्त-

रिक्तमुर्वीततन्ध त्वेषस्त भानुरर्णवो नृचक्षा इति ॥ हे यजत्र, हे यज्ञनिष्पाद-
 केष्टकारुपाग्रे, ते तव यद्वर्चः तेजो दिवि द्युलंके सूर्यरूपेण वर्तते । पृथिव्यां
 वह्निज्वालारूपेण वर्तते । तथा यत्तेजः ओषधीषु परिपावकत्वाकारेण वर्तते ।
 अप्सु वह्नवानलरूपेण वर्तते । येन त्वदीयवर्चसा विद्युद्रूपेणोक्तं विस्तीर्णमन्तारि-
 क्षमाततन्ध सर्वतो विस्त्वारितवानसि मकाक्षितवानसीत्यर्थः । त्वेषः त्विषां दीप्तिनां
 स त्वदीयवर्चः समूहो भानुर्भासकः अर्णवः समुद्र इव विस्तीर्णः । नृचक्षा मनुष्याश्च
 प्रख्यापयिता तथाविधस्तेजोरूपा मिष्टकामुपदधामीति शेषः ॥ अथ तृतीयः ॥
 अग्रे दिवो अर्णमच्छा जिगास्यच्छा देवा ऊचिपे धिष्ण्या ये । या रोचने परस्तात्
 सूर्यस्य याश्चावस्तादुपतिष्ठन्त आप इति ॥ हे इष्टकारुपाग्रे, दिवः सकाशा-
 दर्शनं उदकम् अच्छाभिमुख्येन जिगासि माग्नोपि । यागद्वारेण दृष्टिं संपाद-
 यसीत्यर्थः । ये देवा धिष्ण्या घारास्तान् देवानच्छाभिमुख्येन ऊचिपे हविः
 स्वीकुरुष्वे । त्वय्यग्नौ पदितायाम् आहूता इव देवा आगत्य हविः स्वीकरिष्य-
 न्तीत्यर्थः । सूर्यस्य देवस्य रोचने दीप्तिरूपे मण्डले सति या आपः पर-
 स्तादूर्ध्वदेस उपतिष्ठन्ते वर्तन्ते । याश्चावस्तादयोभागे वर्तन्ते ताः सर्वास्त्वद्यु-
 पदितायामिह गामभ्येष्पन्तीति शेषः ॥ अथ चतुर्थः ॥ पुरीष्पासोऽग्रयः
 प्रावणेभिः सजोपसः । जुपन्तां यज्ञमद्गुहोऽनमीवा इषो महीरिति ॥ एते
 अग्रय इष्टकारुपा अस्मदीयमिमं यज्ञं जुपन्तां सेवन्ताम् । कीदृशा अग्रयः
 पुरीष्पासः पुरीषे वांसुरूपे भयाः प्रावणेभिः प्रकर्षेण सम्भजनशीलैर्मनोभिः
 सजोपसः परस्परं समानमीतयः । अद्गुहो हिताराहिताः । अनमीवा रोगरहिताः ।
 इषोऽभीष्टमाप्तिहेतवः । महीः मृदाः । तथाविधा आग्नेरूपा इष्टका उपदधामीति
 शेषः ॥ कात्वायनः ॥ इज्यामग्न इति पश्चिमे प्रतिपन्नमुत्तस्त इति ॥ स्वयमु-
 चरतः स्थित्वा गार्हपत्यस्य पश्चिमभागे इज्यामग्नेऽयं ते योनिरित्यस्ताभ्या-
 म् ऋग्भ्यां द्वे इष्टके उपदध्यादिति शेषः ॥ तत्र प्रथमायाः पाठः ॥ इज्या-
 मग्ने पुरुदंस्मर्त्तानि गोः शश्वत्तमश्च हवमानाय साध । स्वावः सूनूननयो
 विजावाऽमे सा मे सुमतिर्मृत्वस्ये इति ॥ हे अग्ने, हवमानाय होतुं मृत्ताय
 यजमानाय गोः सर्वाणि गवादिपशूनां दातारं साध सम्पादय । कीदृश दाता-
 रम् । इज्यां सर्वरीत्यं मशंसनीयं पुरुदंसं बहुधा दर्शनीयं शश्वत्तमगस्तनपविच्छे-
 देन वर्णमानम् । किञ्च त्वयसादाग्नोऽस्माकं शत्रुः स्वात् । पुत्रो भवतु । की-
 दृशस्तनय औरम इत्यर्थः । पुत्रसामान्यस्य शत्रुशब्देनोक्तत्वाद् अन्यपुत्रादि-

व्यावृत्तये विशेषविवक्षया तन्मयशब्दः प्रयुज्यते । विजाया विविधानां जन-
पिता । हे अग्ने, ते तव सा सुमतिः तथाविधा अनुग्रहबुद्धिः अस्मे
भूतु । अस्मास्तु भवतु ॥ अथ द्वितीयः ॥ अयं ते योनिर्कृत्स्विपो यतो
जातोऽअरोचयाः । तं जानन्नग्न आरोहाया नो वर्धया रयिमिति ॥ हे अग्ने,
अयम् इष्टकारूपः पदार्थः, ते तव योनिरुत्पत्तिहेतुर्कृत्स्वियः ऋतुकालीन-
स्त्रीयुरुत्सङ्गम इव । अतो योनेर्यत्त उच्यन्नस्त्वम् अरोचयाः दीप्यमानोऽसि ।
तं तथाविधं योनिं जानन्नवगच्छन्नारोह माप्नुहि । अथाऽनन्तरं नोऽस्माकं
रयिं धनं वर्धय ॥ कात्यायनः ॥ चिदसीति पूर्वदक्षिणः प्रतिमन्त्रमिति ॥
दक्षिणतः स्थित्वा पूर्वभागे चिदसीति मन्त्रद्वये इष्टे उपदध्यात् ॥ तत्र प्रथम-
मन्त्रपाठस्तु ॥ चिदसि तया देवतयाङ्गिरस्वद् ध्रुवा सीदेति । भोगाँश्चिनोति
सम्पादयतीति चित् । हे इष्टके, त्वं चिदसि या देवता त्वामभिमन्यते तया
देवतयाऽनुगृहीता त्वं ध्रुवा स्थिरा भूत्वा सीद तिष्ठ । तत्र दृष्टान्तः । अङ्गिर-
स्वत् । अङ्गिरोऽभिरुपहितेष्टका यथा ध्रुवा भवति तद्वत् ॥ अथ द्वितीयः ॥
परिचिदसि तयाङ्गिरस्वद् ध्रुवा सीदेति । परितो भोगाँश्चिनोति सम्पादय-
तीति परिचिद्वत् । शेषं पूर्ववत् ॥ कात्यायनः ॥ तिस्रष्टु लोकम्पृणाम्पृण मन्त्रो
दशाम्पृण चेति ॥ अत्र मन्त्रे इत्येतैल्लोकम्पृण ता अस्पेत्येतन्मन्त्रद्वयस्य प्रतीकम् ।
लोकम्पृणसङ्गता पात्रयोदशेष्टकाः तासामुपधानकाले एतन्मन्त्रद्वयं प्रयोक्त-
व्यम् ॥ तत्रायं प्रथमः ॥ लोकम्पृण छिद्रं पूषाथो सीद ध्रुवा त्वम् । इन्द्राग्नी
स्वा-बृहस्पतिरस्मिन् योनाऽअसीपदञ्जिति ॥ हे इष्टके लोकं गार्हपत्यचयनार्थं
प्रदेशे पूर्वोक्ताभिरिष्टकाभिरनाक्रान्तमवशिष्टमवसानं पूषा पूरय । तथा छिद्रं
पूषा । किञ्चिदपि छिद्रं यथा न दृश्यते तथा पूरय । अत्यन्तं संश्लिष्टा भवे-
त्सर्वः । अथोऽपि च दृढा सती सीदाऽवतिप्रस्य । इन्द्राग्नी बृहस्पतिश्चेते
देवा अस्मिन् योनौ स्थाने त्वामसीपदम् सादितवन्तः ॥ अथ द्वितीयः ॥
ताऽअस्य सूददोहसः सोमश्च श्रीणन्ति पृश्नयः । जन्मं देवानां विशस्त्रिष्व
रोचने दिव इति ॥ दिवो रोचने स्वर्गस्य प्रकाशके अस्य यजमानजन्मनिगि-
त्तभूते सति देवानां सम्बान्धिन्यो विश्वः प्रजारूपाः पृश्नयोऽल्पगोसदृशाः सूद-
दोहसोऽअस्य दोहयिष्यस्ता इष्टकास्त्रिषु प्रातःसवनदिषु सवनेषु आसमन्तात्
सोमं श्रीणन्ति पक्वं कुर्वन्ति ॥ कात्यायनः ॥ चात्वालदेशात् पुरीषं निव-
पतीदं विश्वा इतीति ॥ चात्वालदेशाच्छुष्कं पांसुमादायाऽस्मिन् गार्हपत्य-

चयने निवपेत् ॥ पाठस्तु ॥ इन्द्रं विश्वाऽअवीष्टयन्तसमुद्रव्यचसं गिरः । रथी-
 सम५ रथीनां वाजाना५ सत्यार्तिं पतिमिति ॥ विश्वाः सर्वा गिरोऽस्मदीयाः
 स्तुतयः इन्द्रमवीष्टयन् वादितवन्तः । कीदृशमिन्द्रम् । समुद्रव्यचसं समुद्रवद्
 व्याप्तवन्तम् । रथीनां रथयुक्तानां योदृषूणां मध्ये रथीतमपतिशयेन रथयुक्तं
 वाजानामवानां पतिं स्वामिनमोसत्यार्तिं सन्मार्गवर्तिनां पालकम् ॥ कासायनः ॥
 जप्यं निर्वपति समितमितीति ॥ समितमित्यादिभिश्चतष्टभिर्वाग्निस्तास्मिन्
 गार्हपत्यचयने उल्लयार्तिं निर्वपेत् ॥ तत्र प्रथमायाः पठस्तु ॥ समित५ सङ्कल्पे-
 था५ संमियौ रोचिष्णू सुमनस्यमानौ । इषमूर्जमभिसंवसाना इति ॥ यदिदं
 गार्हपत्यचयनमभिहितं तस्मिन्नुल्लयावेननिर्वपनवेलाया द्वावग्नी सम्पद्येते । पूर्व-
 मिद्वोऽग्निरेकः, उल्लयोऽग्निरपरस्तावुभौ सम्बोध्येदमुच्यते । हे अग्नी, युवा-
 सुभौ समितं सङ्गतौ भवतम्रासङ्गत्य च सङ्कल्पेयां सम्प्रग्यज्ञस्य कल्पनं निष्पा-
 दनं कुरुतम् । कीदृशौ युवाम् । संमियौ सम्पक् परस्परं प्रीतियुक्तौ, रोचिष्णू
 दीप्त्वमानौ सुमनस्यमानौ परस्परं सौमनस्यं प्राप्नुतौ । इषमक्षमूर्जं रसं वाऽभि-
 संवसानौ अभितः सम्पक्कर्मपादयन्तौ ॥ अथ द्वितीयः ॥ सं वां मनाऽसि
 सं व्रता समु चित्तान्पाकरम् । अग्ने पुरीष्वाधिषा भव त्वं न इषमूर्जं यज-
 मानाष धेहि इति ॥ हे पूर्वोक्तावग्नी, वां युवयोर्वनासि मनोजन्मान् संकलशान्
 सगाकरं सर्वतः सङ्गतानि करोमि । तथा व्रतानि कर्माणि समाकरम् । तथा
 चित्तानि कर्मविषयज्ञानानि समाकरम् । हे पुरीष्य, पांसुयुक्ताग्ने मिलिभोम-
 याग्निस्वल्प नोऽस्माकमधिषा भव अधिकं पालयिता भव । तादृशस्त यज-
 मानाय इषमक्षमूर्जं रसं च धेहिदेहि ॥ अथ तृतीयः ॥ अग्ने त्वं पुरीष्यो रयिमान्
 पुष्टिमांऽअसि । शिवाः कृत्वा दिशः सर्वाः त्वं योनिगिहासद इति ॥ हे
 अग्ने भवतन्, त्वं पुरीष्यः पुरीषादिभिः पांसुयुक्तः । रयिमान् धनवान् ।
 पुष्टिमानप्यसि । सर्वा दिशः शिवाः शान्ताः कृत्वा इहास्मिंश्चयने स्वं योनिं
 स्वकीयस्थानमासदः माप्नुहि ॥ अथ चतुर्थः ॥ भवतन्मः समनसौ सचेतमोऽअरे-
 पतौ । मा यज्ञ५ हिऽग्निष्ट । मा यज्ञवर्तिं जातवेदसौ शिरी मरतमथ न इति ॥
 योऽग्निः पुरातनो यज्ञोरूपस्तौ युवां नोऽस्मदर्थं समनसौ मनसा सदितौ स-
 चेतमौ परस्परं समानचिचयुक्तौ अन्यविषयं मनः परित्यज्यास्मादनुग्रहाभि-
 मुत्पन्नं समनस्यम् । तस्मिन्ननुग्रे परस्परपतिपतिरादित्यं सचेतस्त्वम् ।
 अरेपतौ पापशंदनौ अस्मादिषये मायादिकेनापराधेनापि कोपाभावः पापप्रादे-

सम् । भवतं यथोक्तगुणयुक्तावुभौ विष्टतम् । पापराहिसमेव स्पष्टीक्रियते ।
यज्ञं मा हिंसीष्टम् । अस्मदीयं कर्म मा विनाशयतम् । हे जातवेदसावुभावधी,
युवाम् अद्यास्मिन्ननुष्ठानदिने नोऽस्मदर्थं शिवौ शान्तौ भवतम् ॥ कात्यायनः ॥
मातेव पुत्रमिति शिष्यादिमुच्येति ॥ उल्लाभित्यनुवर्तते ॥ पाठस्तु ॥ मातेव
पुत्रं पृथिवी पुरीष्यमग्निं स्वे योनौ अभारुत्वा । तां विश्वैर्देवैर्ऋतुभिः संविदानः
प्रजापतिर्ब्रह्मकर्मा विमुञ्चत्विति ॥ यथा लोके माता पुत्रं विभर्ति तथा
पृथिवीरूपेणमुत्ता स्वे योनौ स्वकीयगर्भस्याने पुरीष्यमेतमग्निम् अमाः अमा-
र्षति धारितवती । द्रुमुन्मथयमपुरुषस्य कर्षं विभर्ति । तामुत्तां प्रजापतिर्ब्र-
ह्मन्तु शिष्यपाशान्मुक्तां करोतु । कीदृशः प्रजापतिः । विश्वैर्देवैर्ऋतुभिश्च
संविदान ऐकमत्यं गतः । विश्वसृष्टिरूपं कर्म यस्यासौ विश्वकर्मा ॥ इति त्रयोदशो-
ऽध्याये चतुर्थोऽनुवाकः ॥ ४ ॥ ॥ चतुर्थेऽनुवाके गार्हपत्यचपनमुक्तम् ॥
पञ्चमेऽआहवनीयचपनार्थं भुवः कर्षणमुच्यते ॥ कात्यायनः ॥ अनुपस्पृश-
न्नमुन्वतमिति मत्पृचमिति ॥ तुपाग्निना प्रदग्धाः कृष्णवर्णा निर्ऋतिदेवताका-
तिस्र इष्टका नैर्ऋत्यदेशे, अमुन्वतमिति तृचेनोपस्पृधात् ॥ तत्र प्रथमायाः
पाठस्तु ॥ अमुन्वन्तमपजपानमिच्छ स्तेनस्येतामन्विहि तत्करस्य । अन्यमस्म-
दिच्छ सा त इत्या नमो देवि निर्ऋते तुभ्यमस्त्विति ॥ हे निर्ऋते देवि, या
सोमयामं न करोति यश्च हविर्गङ्गां करोति तादृशममुन्वन्तम् अपजपानं च
ग्रहीतुमिच्छ । किञ्च यस्तेनः मञ्जन्नचोरः, यश्च तत्करः प्रकटचोरस्तयोरित्यां
गतिम् अन्विहि अनुगच्छ । पृष्ठतो गत्वा तावपि गृहाणेत्यर्थः । सर्वेषां सोमं
मुन्वन्त्यो हविर्पक्षैश्च यष्टृभ्योऽस्मदन्वमिच्छ सा ते दृष्टविक्षा तव इत्या गतिश्चर्या ।
एवमुक्तायै तुभ्यं नमोऽस्तु ॥ अथ द्वितीया ॥ नमः सु ते निर्ऋते तिग्मतेजो-
ऽयस्मयं विचृता बन्धमेतम् । यमेन त्वं यम्पा संविदानोत्तमे नाकेऽअधिरोह-
येनमिति ॥ हे निर्ऋते, दाक्षिणपश्चिममध्यस्थिताऽवान्तरादेगभिमानिनि देवते,
तिग्मं तीक्ष्णं तेजो यस्याः सा तिग्मतेजाः । सम्बोधनं, हे तिग्मतेजः, तुभ्यं
मुष्टु नमोऽस्तु । अयस्मयम् अस्मदीयम् अयोनिर्यमितं शृङ्खलावद् दृढम् एतं,
बन्धं स्वर्गप्राप्तिबन्धकम् इमं पाप्मानं विचृतं विनाशयत । तवस्त्वं यमेनाग्निना
यम्पा च पृथिव्यैव संविदानैकमत्यं गता सती एनं यजमानम् उत्तमे नाके
सर्वसुतोपेतं दुःसमात्रराहिते स्वर्गे अधिरोह्य स्थापय ॥ अथ तृतीया ॥
यस्यास्ते घोर आसं ब्रह्मोन्मेषां बन्धानामवसर्जनाय । यां त्वा जनो भूमिरिति

ममन्दते निर्ऋतिं त्वाहं परिचेद विश्वत इति ॥ हे घोरे क्रूररूपे निर्ऋतिदेवि,
यस्यास्ते तव आसन् आसनि आस्ये मुखे जुहोमि आहुतिवदिष्टकामुपदधामि।
किमर्थं बन्धानां यजमानस्य परलोकप्राप्तिवन्धकानामेषां पाप्मनाम् अनसर्ज-
नाय विनाशार्थम् । यां त्वा जनो जनुमात्ररूपः शास्त्रसंस्काररहितो भूमिरिति
ममन्दते स्तोति । भूमिर्निर्ऋतिदेवीति । अहं तु शास्त्राभिज्ञतया तादृशी त्वां
विश्वतः सर्वथाऽपि निर्ऋतिमेव परिचेद सम्यग् जानामि । तत्रतावन्निर्ऋति-
रित्येतदेवताया नामधेयम् । अवयवार्थश्चैवं व्युत्पादनीयः । सर्वदेवसाधारणादेव-
पाजनाभिः कृष्ण स्वतन्त्रे देशे निर्ऋतिः प्राप्तिर्पस्याः सा निर्ऋतिसदिदं
प्रकारद्वयमभिप्रेत्य विश्वत इत्युक्तम् ॥ कात्यायनः ॥ शिष्यरूपमपाशेन्द्रस-
न्दीपेरेणास्पति यं त इतीति ॥ शिष्यादीन् प्रक्षिपेद् ॥ पाठस्तु ॥ यं ते देवी
निर्ऋतिरावबन्ध पाशं ग्रीवास्वविधृत्यम् । तं ते विष्णाम्पायुषो न मध्यादयैतं
पितुमाद्धि मसूत इति ॥ हे यजमान, ते तव ग्रीवासु ग्रीवायाः सम्बन्धिषु प्रदेश-
विशेषेषु यं पाशं निर्ऋतिदेवी आवबन्ध आसमन्ताद् बन्धितवती । कीदृशं पा-
शम् । अविच्छिन्नं विनाशयितुमशक्यं हृदमित्यर्थः । ते त्वदीयं ग्रीवास्थं तं पाशं
विष्णामि विमुञ्चामि । तच्च विमोचनं त्वदीयस्यायुषो मध्यादारभ्य न भवति
किन्तु क्रूरस्तेऽप्यायुषि । अथ पाशविमोचनान्तरं मसूतोऽभ्यनुज्ञातस्त्वम् अय-
मग्निनिवेशनः एतं पितुम् एतदक्षमाद्धि भक्षय ॥ कात्यायनः ॥ उत्तिष्ठन्ति
नमो भूत्या इतीति ॥ उत्थानं कुर्युः ॥ पाठस्तु ॥ नमो भूत्यै येदं चकारेति ॥
या देवी इदमग्निनलक्षणं कर्म चकार कृतवती तस्यै भूम्यै श्रीरूपिण्यै देव्यै
नमोऽस्तु ॥ कात्यायनः ॥ शालाद्रायोपस्थानं निवेशन इतीति ॥ पाठस्तु ॥
निवेशनः सङ्गमनो वसूना विश्वा रूपाभिचष्टे शचीभिः । देव इव सविता
सत्यधर्मैन्द्रो न तस्यौ समरे पथीनामिति ॥ अयमग्निर्निवेशनो यजमानानां
स्वयदे निवेशयिता, वसूना सङ्गमनः प्रजापत्यरूपाणां द्रव्याणां प्रापकः ।
तादृशः सत्र, शचीभिः स्वकीयाभिः शक्तिभिर्विश्वा रूपा सर्वाणि रूपाणि
भकाशयति । तद्वत् । कीदृशोऽग्निः । सत्यधर्मा सत्योऽवश्यवन्माविफलोपेतो
धर्मोऽभिनहोनादिलक्षणो यस्यासी सत्यधर्मा । इन्द्रः परवैद्यव्ययान् । अत एव
पथीना समरे न तस्यौ परिपन्थिनां शत्रूणां युद्धे स्वयमागत्य न तिष्ठति किन्तु
स्वकीयानामग्रहणमात्रेण ते पलायन्त इत्यर्थः ॥ कात्यायनः ॥ निपुज्यमानमभि-
पन्नपते सीरा युजन्तीति ॥ बन्धिवर्देः सह निपुज्यमानं सीरा युजन्तीत्यादि-

मन्त्रद्वयेनाभिमन्त्रयेत् ॥ तत्र प्रथमायाः पाठः ॥ सीरा युञ्जन्ति कवयो युगा
वितन्वते पृथक् । धीरा देवेषु मुन्मयेति ॥ कवयः कृषिकर्माभिज्ञाः, सीरा
सीरं लाङ्गलं युञ्जन्ति सज्जीकुर्वन्ति । तथा, युगा सुष्टु द्वादश वा
कक्ष्याविशेषेष्वपेक्षितानि युगानि तन्वते । एकैकं विस्तारयन्तु । कीदृशाः ।
कवयः । धीराः धैर्ययुक्ता अनलता इत्यर्थः । तथा देवेषु देवताविषयेषु मुन्मया
मुञ्जं मुत्तमिच्छन्तीति मुञ्जायवः ॥ अथ द्वितीयः ॥ युनक्त सीरा वि युगा तनुध्वं
कृते योनौ वपतेह बीजम् । गिरा च सृष्टिः सभरा असन्नो नेदीय इत्यण्यः
परमेयादिति ॥ हे कर्पकाः, सीरा युनक्त लाङ्गलं योजयत । युगा वितनुध्वं
युगानि विस्तारयत । कृतेन कर्पणेन संस्कृते इहास्मिन् योनौ स्थाने बीजं
प्रीक्षादिकं वपत । किञ्च तद्बीजं गिरा आशीर्वादरूपेण मङ्गलवाक्येन युक्त-
मिति शेषः । सृष्टिस्तत्र निष्पन्नस्तम्बो, नोऽस्मदर्थं सभरा असत् फलमारयु-
क्तोऽस्तु । परं फलं नेदीय इत् अन्तिकमेव अल्पकालनिष्पाद्यमेव तत् सृण्वः
सृण्वा लवनसाधनेन दात्रेण त्वनं स आइपात् । अस्मत्समीपम् आगच्छतु ॥
कात्पायनः ॥ कर्पति युनः सुफाला इति प्रत्युचमिति ॥ युनः सुफाला इसा-
दिभिश्चतसृभिर्हभिः कर्पणं कुर्यात् ॥ तत्र प्रथमः ॥ युनः सुफाला विकृपन्तु
भूमिः युनं कीनाशा अभियन्तु बाहैः । युनासीरा हविषा तोशमाना मुपिप्पला
ओपधीः कर्तमस्मे इति ॥ सुफालाः । त्रिफला विशरणे । शोभनं फालम्
अधिरोपणम् आकर्षणं येषां ते सुफालाः । भूमिं युनं सुखं यथा भवति तथा
विकृपन्तु कर्पणं कुर्वन्तु । कीनाशाः हलिनः कर्पकाः, बाहैर्वलीवदैः सह युनं
सुखं यथा भवति तथा अभियन्तु अभितः प्रवर्तयताम् । हे युनासीराः, युनो
वायुः सीर आदित्यः तावुभौ युवामेवं क्षेत्रे कृष्टे सति हविषा उदकेन तोश-
माना तोशमानौ भूमिं निग्नन्तौ, मुपिप्पलाः शोभनफलोपेताः ओपधीः, अस्मे
अस्मभ्यं कर्तं कुरुतं बीजावापं कुरुतमित्यर्थः ॥ अथ द्वितीयः ॥ घृतेन सीता
मधुना समज्यतां विवैर्देवैरनुमता मरुद्भिः । ऊर्जस्वती पयसा पिन्वमाना-
ऽस्मान्सीते वपसाऽभ्यावद्वत्स्वेति ॥ इयं सीता लाङ्गलपद्धतिर्मधुना मधुरेण
घृतेनोदकेन समज्यतां संतिच्यताम् । अतः सा सीता विवैर्देवैर्मरुद्भिश्चानुमता
समीचीनेपमिसङ्गीकृता सा युनऊर्जस्वती रसवती पयसा पिन्वमाना जलेना-
ऽऽप्पायिता वर्तते । हे सीते जलेनाप्पायिता त्वम् अस्मान् मस्यभ्यावद्वत्स्व
अभितः आदृत्ता भव ॥ अथ तृतीयः ॥ लाङ्गलं पवीरवत् गुणैश्च सोमपि-

त्सह । तदुद्रपति गामार्धं प्रपूर्व्यं च पीवरीं मस्यावद्रयवाहणमिति ॥ इदं
 लाङ्गलमुद्रपति उदधृतानि भौदलोद्गानि यथा भवन्ति तथा कर्षणं कुर्यादित्य-
 र्थः । कीदृशं लाङ्गलं, पीवरीवत् वज्रवत्तीक्ष्णोपेतं, सुशोभं कर्षकैः सुष्ठु सेवितुं
 शक्यम् । अतितीक्ष्णत्वेन सहसा भूमिभेदात् कर्षकाणां नास्ति मयास इत्यर्थः ।
 सोमवित्सह । सोमं पिबतीति सोमपा यजमानः । यजमानरूपार्था भूमौ सरण-
 क्षीलम् । अनेन कर्षणेन फलाधिक्ये सति गवादिर्कं यजमानः प्राप्नोदिति
 शेषः । तत्र गौरविरित्युभय मसिद्धमाप्रपूर्व्यं मयमवयस्कां कन्यां पीवरीं पुष्टार्क्षीं,
 मस्यावत् प्रयाणसमर्थं रथवाहनं रथं वोढुं योग्यमश्नादिकम् । यदा हि कृषिः
 समृद्धा भवति तदानीमेतत्सर्वं यजमानस्य सुलभम् ॥ अथ चतुर्थः ॥ कामं कामदुघे
 धुस्व मित्राय वरुणाय च । इन्द्रायाश्चिन्मां पूष्णे मजाभ्य ओषधीभ्य इति ॥
 काम्यन्त इति कामा भोगास्तान् कामान् दोग्धि सम्पादयतीति कामदुघा
 लाङ्गलपद्धतिः । हे कामदुघे, मित्रादीनामोपध्वन्तानां काममपेक्षितं भोगं धुस्व
 सम्पादय ॥ कात्यायनः ॥ अतडुहो विमुच्यध्वमिति ॥ वलीवर्दान् विच्छजे-
 त् ॥ पाठस्तु ॥ विमुच्यध्वमध्व्या देवयाना अग्न्य तमसस्थास्मस्य । ज्योति-
 रायामेति ॥ हे अघ्न्या, अहम्तन्वा गावो वलीवर्दाः, यूयं विमुच्यध्वम् । युगा-
 नि मुञ्चत । देवयाना देवतार्थं कर्मकारिणो यूयम् अस्य क्रियात्मकस्य
 तमसः पारं तीरं वयमग्न्य पारं गतास्मेति सन्ध्वमिति शेषः । अतो वयं
 ज्योतिः सुखाभिव्यञ्जकं यङ्गलक्षणम् आपाम मातृवन्तः ॥ कात्यायनः ॥
 अभिजुहोति सजूरन्द इतीति ॥ कुशस्तम्बे जुहुयात् ॥ पाठस्तु ॥ सजूरन्दो
 अपवोभिः सजूरुणा अरुणीभिः । सजोपसा अश्विना दत्तोभिः सजुः सूर
 एतश्च सजूर्वैश्वानर इत्यां घृतेन स्वाहेति ॥ अपवोभिरित्यनेन पदेन माता-
 श्वाद्गमासाश्चोच्यन्ते । तैरन्दः संवत्सरः सजुः समानमीति युक्तो भवत्विति
 शेषः । तथा उषा अरुणीभिः अरुणवर्णाभिः सजुः समानमीति युक्ताः । तथा
 अश्विना अश्विनौ देवौ दत्तोभिः कर्मभिः रसं सजोपमौ समानमीति युक्तौ । तथा
 सूर आदितः, एतश्च एतन्नाम्ना ऋषिणा शेन वा समानमीति युक्तः । तथा
 वैश्वानरोऽग्निः, इत्या अन्नरूपेण हविषा सजुः समानमीति युक्तो भवतु ।
 एवंविधेभ्यः सर्वेभ्यो देवेभ्यो घृतेनाहुतिरूपेण शरणरूपेणाज्येन स्वाहा घृहृत-
 मस्तु ॥ इति त्रयोदशोऽध्याये पञ्चमोऽनुवाकः ॥ १३ ॥ ५ ॥

पञ्चमेऽनुवाके श्रुतः कर्षणमुक्तम् ॥ पष्ठे ओषधीवापोऽभिधीयते ॥

कात्यायनः ॥ या ओषधीरिति प्रस्यूचैर्वपतीति ॥ या ओषधीरित्यादिभिः
 पञ्चदशसंख्याकाभिर्ऋग्भिः पञ्चतृचान संपद्यन्ते । तैस्तृचैः सर्वा ओषधीर्नि-
 र्वपेत् ॥ तत्रेयं प्रथमा ॥ या ओषधीः पूर्वा जाता देवेभ्यस्त्रियुगं पुरा । मनेनु
 वधूणां मदः शतं धामानि सप्त चेति ॥ युगशब्दः कालवाची । त्रियुगं वर्षा
 शतसप्त इति कालत्रयमुद्दिश्य पुरा सृष्ट्यादौ देवेभ्यः सकाशाद् या ओषधयः
 पूर्वाः प्रथमा जाता उत्पन्ना वधूणां प्राणिभरणसमर्थानां 'परिपाकेण
 विद्वलवर्णानां वा तासामोषधीनां शतं धामानि शतसंख्याकानि भेदात् सप्त च ।
 विशेषाकारेण ग्राम्यानारण्येषु सप्तधाम्यभेदात् । अहं मनेनु मन्ये जानामि ॥
 अथ द्वितीया ॥ अतं वो अम्ब धामानि सहस्रमुत वो रुहः । अथा शतक्रत्वो
 यूपमिमं ये अगदं कृतेति ॥ हे अम्ब, मातृस्थाना ओषधयो, वो युष्माकं
 धामानि जातिभेदाः क्षेत्राणि वा अतं सन्ति उत अपि च वो युष्माकं रुहः
 मरोहा अङ्कुराश्च सहस्रं सन्ति । शतसहस्रमित्याभ्यामपरिमितस्त्वमुपलक्ष्यते ।
 अथायैवं बहुभेदोपेतत्वे सति शतसंख्याका ऋतवो याभिर्युष्माभिर्निष्पाद्यन्ते
 तादृश्यः शतक्रत्वो यूपं मे मदीयमिमं यजमानम् अदगं कृतं क्षुत्पिपासादि-
 रोगरहितं कुरुत ॥ अथ तृतीयः ॥ ओषधीः प्रतिगृष्णीत पुण्यवती । मसूवरीः ।
 अथा इव सजित्वरीवीरुधः पारयिष्णव इति ॥ ओषधीः प्रतिगृष्णीत यूपं
 प्रतिगृष्णीत । कीदृश्यः पुण्यवतीः । पुण्यरूपेणाः । मसूवरीः फलपसववतीः ।
 अथा इव सजित्वरीः । सङ्ग्रामे यथा अथा जयशीलाः, तद्वत् फलपसव-
 त्वाज्जयशीलाः, वीरुधो लतारूपाः पारयिष्णुफलकान्तत्वं परित्यज्य पारं
 बहुसंवत्सरावसानं प्राप्तुं शीलं यासां तास्तथाविधाः ॥ अथ चतुर्थः ॥
 ओषधीरिति मातरस्तद्गो देवीरुपश्रुने । सनेयमश्वं गां वास आत्मानं तव
 पूरुपेति ॥ हे मातरो मातृसमाना देवीः देव्यः । इतिशब्दोऽत्र हेत्वर्थे वर्तते ।
 यस्यादोषधीर्यूपमोषधयः, तस्माद्गो युष्मानुपश्रुने मार्यये । कथं मार्यनमिति
 तद्वक्ष्यते । हे पूरुष, तव त्वदीयं सनेयं सह नेतव्यमश्वं, त्वदीयं गां पथे वास-
 स्त्वदीयं वस्त्रं स्थाने वा आत्मानं त्वदीयं शरीरम् एतत्सर्वमोषधयोऽभिष्टाद्धि
 प्रापयन्ति त्वहमोषधीः मार्यये । हे ओषधयो, वो यूपं यजमानाऽश्वादिक्प-
 भिष्टाद्धि प्रापयतेत्यर्थः ॥ अथ पञ्चमः ॥ अत्रत्ये वो निषदनं पर्णे वो वस-
 तिष्ठता । गोभाज इत्तिकलासय यत्सन्नवय पूरुपमिति ॥ हे ओषधिदेवताः, वो
 युष्माकमश्वत्ये निषदनम् अश्वत्यटसज्जायायामुपवेशनस्थानं यन्ति । पर्णे

पलाशवृक्षे यो युष्माकं वसतिः कृत्य निवासकारणं गृहं कृतम् । देवताधिष्ठित-
त्वादेव लोकेऽन्यत्पट्टसः प्रदक्षिणानमस्कारादिभिः पूज्यते । पलाशवृक्ष-
श्चेध्मादिरूपेण । इहशोऽपि यूयं गोभान इव भवदीयेन स्थानरूपेण भूमिभान
एवं भूत्वा अतथ किल स्थिताः । इतरलोके प्रसिद्धम् । तत्किमर्थमिति तदुच्यते ।
यद् यस्मात् कारणात् पूरुषम् इयं यजमानं मनुष्यं सगवथ अन्नदानेन
पोषयथ । तस्मात् स्यावरूपाद् इदं स्थानमित्यर्थः ॥ अथ पट्टः ॥ य-
ज्वीषधीः समम्भत राजानः समिता इव । विमः स उच्यते भिषग्नसोहा-
ऽमीवचातन इति ॥ यद्य यस्मिन् सेवे ओषधीरोषधयो यूयं समम्भत
फलप्रदानाय सद्गता भवत । तत्र दृष्टान्तः । राजानः समिता इव । यथा
युद्धे प्रतिपक्षिणः सेनां जेतुं परस्परमनुकूल राजानः संगच्छन्ते । एवं
संगताश्चौषधीषु विमो मेघावी रसवीर्यविपाकाभिज्ञो यः पुरुषः त भिषगुच्य-
ते । क्षुधादिरोगस्य चिकित्सक इत्यभिधीयते । कथं भिषक्तमिति तदुच्यते ।
रक्षोहा यकाभिरेताभिरोषधीभिः पुरोगमं रक्षोग्नं कृत्वा रक्षसां हन्ता तदुपद्रव-
रूपरोगं निवारयति । अभीवचातनः । ओषधीजन्यपट्टवादिभिरमीवान्
रोगांश्चातयति नाशयतीत्यमीवचातनः ॥ अथ सप्तपः ॥ अम्बावती ५ सोमावती-
मूर्जयन्तीसुदोजसप्त । आविति सत्वा ओषधीरस्माऽअरिष्टनातय इति ॥
काचिदोषधीजातिरद्वानती । अज्जा अस्यां सन्तीत्यद्वानती ताम् । छान्दसो
दीर्घः । ओषधिसमृद्धौ सत्वा यनद्वारेणाश्वा लभ्यन्ते इत्यर्थः । अन्या काचि-
दोषधीः सोमावती सोमपागोऽस्यामस्तीति भूमोभा वद्धी सोमपागः कर्तुं
शक्यत इत्यर्थः । अपरा जातिरुर्जयन्ती उर्जं बलं माषचेष्टां वा करोती-
त्यर्थः । अन्याजातिरद्वोजा उत्कृष्टमोजोधातुरङ्गे यस्याः सा उद्वोजाः । अन्न-
द्वारेण क्षरीरघातुं पोषयतीत्यर्थः । तास्मर्वा ओषधीः अहम् आविति सर्वतो
लब्धवानस्मि । किमर्थम् । अस्मा अरिष्टनातये अरिष्टस्य भावः अरिष्टनातिः ।
अस्य यजमानस्य हिंसाराहिषायेत्यर्थः ॥ अथाऽष्टमी ॥ उच्युष्मा ओषधीनां
गावो गोष्ठादिवस्ते धनं सनिष्यन्तीनामात्मानं तत्र पुरुषोति ॥ ओषधीनां शुष्प-
तदुपमोगज्जन्मवलविशेषा उदीरते उद्वच्छन्ति । तत्र दृष्टान्तः, गावो गोष्ठा-
दिषु । यथा गावः स्वनिवासस्यानाद् गृहादेररण्यदेशं प्रति उद्वगच्छन्ति तद्वत् ।
वीद्वशीनामोषधीनाम् । हे पुरुष, तव त्वदीयमात्मानं क्षरीरं प्रति धनं सनिष्य-
न्तीनां धनं दातुमिच्छन्तीनाम् ॥ अथ नवमी ॥ इच्छतिर्नाम यो माता-

ऽधो यूयं स्थ निष्कृषीः । सीराः पतत्रिणीः स्थ न यदामपतिनिष्कृषेति ॥
 हे ओषधयः, वो युष्माकम् इष्कृतिर्नाम । नकारलोपश्छान्दसः । निष्कृतिः
 निष्कृपणं क्षुधादिबिनाशनमेव माता मातृवदुत्पत्तिनिमित्तम् । क्षुधादिकं
 निवारयितुमेव हि भवतीनामुत्पत्तिः । अथो अपिचैवं सति, यूयं निष्कृतिः
 स्थ निष्कृत्य, क्षुधादिबिनाशका भवथ । सीराः । क्षुधादीनामपसारयिष्यः ।
 पतत्रिणीः पतत्रं पतनम् अस्मान् प्रत्यागमनम् । तेनागमनेनोपेताः स्थ न, भवत ।
 यत् क्षुधादिकमामपति रोगवद् बाधते तद् निष्कृत्य बिनाशयत ॥ अथ दशमी ॥
 अतिविश्वाः परिष्ठा स्तेन इव ब्रजपक्रमुः । ओषधीः प्राचुर्ययुर्वैत्किञ्च तन्वो
 रपः इति ॥ परिष्ठाः शरीरस्वोपरिस्थिता उदरमध्ये प्रविष्टाः, विश्वाः सर्वाः
 ओषधयः अति जीर्णादिदोषमतिलङ्घ्य अक्रमुः । क्रान्ता देहे व्याप्ता इत्यर्थः ।
 तत्र दृष्टान्तः । स्तेन इव ब्रजम् । यथा राज्ञो गुप्तचरो गोष्ठ उपविश्य गाम-
 पवर्तुं सावधानं गोशालायां सर्वतो व्याप्नोति तद्वत् । तन्वः शरीरस्य सम्ब-
 न्धी यत्किञ्च रपः शरीरे शिरोव्यथामुत्सामितिसारादिरूपं पापफलं यत्किञ्चि-
 दस्ति सर्वमोषधीरोषधयः प्राचुर्ययुः बिनाशितवत् ॥ ॥ अपैकादशी ॥
 यदिमा बाजयन्नहोपधीर्हस्त आदधे । आत्मा यक्षस्य नश्यति पुरा जीव-
 युषो यथेति ॥ यद्यदाहं बाजयन्नमिच्छन्निमा ओषधीर्हस्त आदधामि
 तदानीमेव यक्षस्य क्षुदादिशिरोगस्यात्मा स्वरूपं पुरा नश्यति । भोजनात्
 प्रागेव नष्टमहस्यो भवति । तत्र दृष्टान्तः । यथा लोके धीवरैर्जीवस्य
 क्षमादेर्ग्रहणात् पुरा भीतः शशः कर्णाभ्यां नेत्रे पिपाय भूमि संश्लिष्टो मृत
 इव तिष्ठति तद्वत् ॥ ॥ अथ द्वादशी ॥ ॥ यस्योषधीः प्रसर्पथाङ्गमङ्गं
 परुष्यहः । ततो यक्षं विवाधध्वमुग्रो मध्यमशीरिवेति ॥ यस्य रोगिणः अङ्ग-
 मङ्गं सर्वाण्यङ्गानि परुष्यहः परुःशब्दः पर्ववचनः । सर्वाणि पर्वणि च,
 हे ओषधीः, ओषधयो यूयं प्रसर्पथ प्रयच्छत व्याप्नुत । ततोऽनन्तरमेव यक्षं
 व्याधिं विवाधध्वमातस्मादङ्गपर्यसमुदायाद् व्याधयणमंकुरुध्वमातत्र दृष्टान्तः ।
 उग्र उद्गूर्णवत् सत्रिपः, मध्यमशीरिव मध्यमं मर्मभामं शृणाति विध्यति
 हिनस्तीति मध्यमशीर्मर्मघातकः सन् यथा शत्रुन् बाधते, एवमोषधयो यूयमपि
 रोगिणो रोगं बाधध्वमित्यर्थः ॥

अथ त्रयोदशी ॥ साकं यक्ष्य मपत चापेण किकिदीविना । साकं वा तस्य
 धाज्या साकं नश्य निहाकथेति । श्लेष्मावरुदकपृष्ठन्यध्वनेरनुकरणाद्यो-

ऽयं किकिशेन्दः । किकिना ध्वनिविशेषेण दीन्यति व्यवहरतीति रोगविशेषः
 किकिदीविः । स चश्रेष्मजन्यः । चापः कश्चित् पक्षिविशेषः । तद्वत् तीक्ष्ण-
 त्वात् पित्तजन्यो रोगश्चापः । हे यक्षगरज यक्ष्मादिरोग, त्वं श्रेष्मजन्येन
 पित्तजन्येन च वायेन साकं प्रपत प्रकर्षेण नष्टो भव । तथा तस्य ध्राज्या
 वातरोगस्य गम्भा व्याध्या सह नश्य नष्टो भव । तथा यथा पीडया निहतोऽस्मि
 हा कष्टमिति शब्दं करोति सा निहाका तथा साकं नश्य नष्टो भव ॥ अथ
 चतुर्दशी ॥ अन्या यो अन्यामवस्थान्यन्यस्या उपाऽवत । ताः सर्वाः संविदाना
 इदं मे प्रावता वचः इति ॥ हे ओषधयो, युष्माक मध्ये अन्या काचिदोषधी-
 व्यक्तिरन्यामित्ररामोषधीव्यक्तिम् । अवतु तथा रक्षिता सान्या अन्यस्या रक्षि-
 काया उपावत सधीपमागस तामप्यवतु । संहसकारित्वात् परस्पररसकत्व-
 मुचिताम् । ताः सर्वास्तपाविधा ओषधयो यूर्य संविदानाः परस्परमैकमर्थं
 गताः ससो मे मदीयमिदं वचो वाक्यं प्रार्थनाकर्म प्रावत प्रकर्षेण रक्षत ॥
 अथ पञ्चदशी ॥ याः फलिनीर्या अफला अपुण्या याश्च पुष्पणीः । बृहस्पति-
 प्रसूतास्ता नो सुखन्त्वहस इति ॥ या ओषधयः फलिनीः फलिन्यः फल-
 युक्ताः । याश्चाफलाः फलरहिताः । याश्चापुण्याः पुण्यरहिताः । याश्च पुष्पणीः
 पुष्पयुक्ताः । सर्वा बृहस्पतिप्रसूताः । बृहस्पतिना प्रेरिताः ससो नो-
 ऽस्मान् अहसः पापान्मुञ्चन्तु मोचयन्तु ॥ एतमोषधिशार्थानि पञ्च तृचान्या-
 म्नातानि ॥ अथाऽत्रैव विकल्पिता दशर्च आम्नायन्ते ॥ ॥ अथ मथमः ॥
 मुञ्चन्तु मा शपथ्यादयो वरुण्यादृत । अथो यमस्य पट्टीशात् सर्वस्माद्देव-
 किल्बिषात् इति ॥ शपथ्यात् शपथे भव शपथ्यम् । तस्मात्किल्बिषान्मात्रमोषधयो
 मुञ्चन्तु । अथो अपिच वरुण्याद् वरुणे भव वरुण्य तस्माद्वरुणापराधनिमित्ता-
 त् पापान्मा मुञ्चन्तु । उताऽपिच यमस्य सम्बन्धिनः पट्टीशात् पट्टीशश्छन्दो-
 ऽत्र बन्धनवाची । बन्धननिमित्तात् पापान्मा मुञ्चन्तु । अथोऽपिच सर्वस्माद्देव-
 किल्बिषादेवतापराधनिमित्तात् पापान्मा मुञ्चन्तु ॥
 अथ द्वितीयः ॥ अवयतीः समवदन्त दिव ओषधयस्परि । मां जीवमश्नवाग्दै-
 त्त स रिप्याति पूरुष इति ॥ दुर्लोकात् पतन्तो दृष्टिचिन्दन ओषधि-
 रूपेणोत्पद्यन्ते । तथाच तैत्तिरीयेऽग्निहोत्रवाह्येणैः समाम्नायते । यावन्तस्तोका
 आपः अपोऽवयन्ते तावतीरोषधयो जायन्ते इति । अतोऽत्रापि दिवः परि स्वर्ग-
 स्योपरितनपदेशादवयतीरवयत्यः अथस्ताद् भूमौ पतन्त्य ओषधयः समवदन्त

परस्परं सम्पद्येतद्वचनमुक्तवत्तः । कीदृशं वचनमिति तदुच्यते । यं जीवं प्राणिनमश्नन्नामहं व्याप्नुमः स पुरुषो न रिप्यति नैव विनश्यतीति ॥ अथ तृतीयः ॥ या ओषधीः सोमराज्ञीर्वह्नीः शतविचक्षणाः । तासामसि त्वमुत्तमाऽरं कामाय शब्दहृद इति ॥ सोमराज्ञीः सोमो राजा यासां ताः सोमराज्ञीः बह्नीर्वहपः शतविचक्षणाः शतं विचक्ष्यन्ते मोक्ष्यन्ते इति शतविचक्षणाः । एवम्भूता या ओषधीरोषधयः सन्ति तासामोषधीनां मध्ये हे ओषधीः, उत्तमा उत्कृष्टा त्वं कामाय अरम् अन्नं समर्पाऽसि । ततो हृदे हृदयाय वां सुखकारिणी भवेति शेषः ॥ अथ चतुर्थी ॥ या ओषधीः सोमराज्ञीर्विप्रिताः पृथिवीमनु बृहस्पतिममृता अस्यै सन्दत्त वीर्यमिति ॥ पृथिवीमनु विप्रिताः बृहस्पतिममृता बृहस्पतिना मेरिताः सोमराज्ञो या ओषधयो यूयम् । अस्यै पृथिव्यै वीर्यं सामर्थ्यं सन्दत्त सम्पक् प्रयज्यत ॥ अथ पञ्चमी ॥ याश्चेदमुपशृण्वन्ति याश्च दूरं परागताः सर्वाः सङ्गत्त वीरूधोऽस्यै सन्दत्त वीर्यमिति ॥ याश्चोपधिदेवता इदं मदीयं प्रार्थनं समीपस्थाः सत्यः शृण्वन्ति । याश्चान्या ओपधिदेवता दूरं यथा भवति तथा परागता व्याहृताः सत्य ईषच्छृण्वन्ति । हे वीरूधो ललरूपाः सर्वा ओपधयो यूयं सङ्गत्त सङ्गता भूत्वा अस्यै पृथिव्यै वीर्यं सामर्थ्यं पृथग्दत्त ॥ ॥ अथ षष्ठी ॥ नाशायित्री बलसस्पर्शात् उपचिनामसि । अथो शतस्य यक्ष्माणां पाकारोरसि नाशनीति ॥ हे ओपधि, त्वं बलसस्य बलमस्याति क्षिपतीति बलस्यस्तस्य अर्शसो मूलव्याधेर्नाशयिष्यसि । किञ्च उपचितां शरीरे उपचीयन्तेऽन्ये ये रोगास्ते उपचितः, तेषामपि नाशयिष्यसि । अथो अपिच शतस्य यक्ष्माणां व्याधीनां शतस्यापि नाशिनी त्वमसि । पाकारोः क्षयव्याधेरपि नाशनी त्वमसि ॥ ॥ अथ सप्तमी ॥ मा वो रिपद खनिता यस्मै चाहं खनामि वः । द्विपच्चतुष्पदस्माकं सर्वमस्त्वनातुरमिति ॥ हे ओपधयो, वो युष्माकं खनिता चिकित्सायै युष्मदीयमूलं ग्रहीतुं खननस्य कर्ता मा रिपद । मा विनश्यतु । अहं च यस्मै रुग्णाय चिकित्सार्थं वः खनामि युष्मन्मूलं ग्रहीतुं करोमि सोऽहमपि मा विनश्यामि । किं बहुना, अस्माकं सम्बन्धि द्विपच्चतुष्पदो प्राणिजातं युष्मानुपजीवति तत्सर्वमनातुरं रोगराहितमभु ॥ अथाऽष्टमी ॥ ओपधयः संवदन्ते सोमेन सह राज्ञा । यस्मै कृणोति ब्राह्मणस्तस्मान्न पारयामसीति ॥ ओपधयः ओपधिदेवताः स्वकीयेन स्वामिना सोमेन राज्ञा सह संवदन्ते वादं कुर्वन्ति । कथं संवाद इत्युच्यते ।

यस्मै रुणाय चिह्नितसामस्मदीयमुलादिना ब्राह्मणः कृणोति करोति, हे राजन्
 तपातुरं पारयामसि । वयं पारयामः । व्याधेः चारयामः ॥ अथ नवमी ॥
 त्वां गन्धर्वा अस्वनः स्वामिन्द्रस्त्वां बृहस्पतिः । स्वामोपधे सोमो राजा विद्वान्
 यस्मादमुच्यतेति ॥ हे ओपधे, त्वां गन्धर्वाः स्वापेक्षितकार्यसिद्ध्यर्थम् अस्वनम्
 स्वनमकुर्वन् । स्वामिन्द्रोऽपि अस्वनत् । तथा बृहस्पतिश्चाऽस्वनत् । विद्वान्
 ओपधिसामर्थ्यं जानन् सोमो राजा स्वामस्वनत् । अतस्त्वामयं सम्भुज्य
 यस्माद्रोगादमुच्यत मुक्तो भवतु ॥ अथ दशमी ॥ त्वमुत्तमास्वोपधे तव वृक्षा-
 ऽउपस्तयः । उपस्तिरस्तु सोऽस्माकं योऽस्मां अभिद्रासतीति ॥ हे ओपधे,
 त्वमुत्तमा उत्कृष्टासि । चूतादयः उपस्तयः त्वदीयवाधापरिहारार्थं वृक्षास्ति-
 ष्ठन्तीति उपस्तयो भवन्तु । योऽस्मानभिद्रासति अभिहन्ति स पुरुषोऽस्माकम्
 उपस्तिरस्तु । अस्मदुपद्रवपरिहाराय स्थिरो भवतु ॥ इति त्रयोदशोऽध्याये
 षष्ठोऽनुवाकः ॥ १३ ॥ ६ ॥

षष्ठेऽनुवाके ओपधिनिवापोऽभिहितः ॥ अथ सप्तमे लोकेष्टकोपधाना-
 दिमन्त्रा उच्यन्ते ॥ कात्यायनः ॥ मा मा हिंसीदिति मत्पृचं मदिशामिति ॥ मा
 मा हिंसीदित्वादिभिश्चतस्रिर्ऋषिभिः पूर्वादिदेहक्रमेण लोकेष्टकसंज्ञका लोक-
 ६॥ इष्टका उपद्रवादिति शेषः ॥ तत्र प्रथमा ॥ मा मा हिंसीज्जनिता यः
 पृथिव्या यो वा दिवः सप्तधर्मा व्थानद् । यथापश्चन्द्राः प्रथमो जजान कस्मै
 देवाय इविषा विधेमति ॥ यः प्रजापतिः पृथिव्या जनिता उत्पादकः, यो वा प्रजा-
 पतिः सप्तधर्मा अवितथधारणशक्तिः सन् दिवं द्युलोकं व्थानद् व्याप्तवान् ।
 पुनरपि यः प्रजापतिः प्रथमो मुख्यः शतचन्द्रः आल्हादिकारिणीः, आपः उदका-
 नि जजान उत्पादयामास तादृशाय कस्मै प्रजापतये देवाय इविषा विधेम वयं
 परिचरेम । एवम्भूतः प्रजापतिः मा मा हिंसीत् हिंसां मा करोतु ॥ अथ
 द्वितीया ॥ अभ्यावर्तस्व पृथिवि यज्ञेन पयसा सह । वषां ते अग्निरपितो
 अरोहदिति ॥ हे पृथिवि, यज्ञेनाघ्रातव्येन पयसा च तत्फलभूतेन सह अभ्या-
 वर्तस्व । अस्मदाभिमुल्येनागच्छ । इषित इच्छावानतोऽग्निः ते वषां त्वदीयं
 वषासदृशमिमं गदेक्ष्य अरोहत् । आरोहतु स्वीकरोतु ॥ अथ तृतीया ॥
 अग्ने यज्ञे शुक्रं यच्चन्द्रं यत्पूतं यच्च यद्वियम् । तद्देव्यो भ्रामसितीति ॥ हे अग्ने
 ते त्वदीयं त्वदङ्गं शुक्रं दीप्तिमत् । यच्चान्यदङ्गं चन्द्रम् आल्हादकरं यदप्यन्य-
 दङ्गं यज्ञिषं यज्ञार्हं तत्सर्वं लोष्टरूपं देव्यो देवानामर्थं भ्रामसि सम्पादयामः ॥

अथ चतुर्थो ॥ इषमूर्जमहमित आदमृतस्य योनिं महिषस्य धाराम् । आ मा गोषु विशत्वातनूषु जहामि सेदिमनिराममीवामिति ॥ ऋतस्य यज्ञस्य योनिं स्थानं महिषस्य महतोऽग्नेः धारणं च इषमन्नम् ऊर्जं रसं च इतोऽस्मात् प्रदे-
 शादहमादं स्वीकरोमि । एतत् सर्वं मा माम् आविशतु । आगस्य मविशतु ।
 किञ्च, तनूषु मदीयपुत्रादिशरीरेषु मदीयगोषु च आविशतु ॥ कात्यायनः ॥
 सिकताः प्रमार्ष्टुं जहामीतीति ॥ तत्र स्थिता बालुकाः प्रमार्जयेत् ॥ पाठस्तु ॥
 जहामि सेदिमनिराममीवामिति ॥ अनिरामजरहिताममीवां रोगयुक्तां सेदिं
 सिकताकृषां भूमिं जहामि परित्यजामि ॥ कात्यायनः ॥ कुशस्तम्बेऽग्ने तवेति
 सिकता न्युप्येति ॥ कुशस्तम्बेऽग्ने तवेत्यादिभिः पट्टभिर्ऋग्भिः सिकताः
 प्रक्षिप्येत्यर्थः ॥ तत्र प्रथमा ॥ अग्ने तव श्रवो वयो महि भ्राजन्ते अर्चयो
 विभावसो । बृहद्भानो शवसा वाचमुक्थ्यं दधासि दाद्युषे कथ इति ॥ विज्यते
 प्राणिभिरदप्यत इति वयोऽन्नम् । हे अग्ने, तव श्रवः त्वदीयत्वेन श्रूयमाणं
 वयोऽन्नं महि महदस्ति । विभा दीप्तिरेव वसु धनं यस्याऽसौ विभावसुः । हे
 विभावसो, अर्चयस्तत्र दीप्तयो भ्राजन्वेदीप्यन्ते । बृहन्तो भानवो रश्मयो य-
 स्याऽसौ बृहद्भानुः कविर्विद्वान् यजमानाभिमायज्ञः । तादृश हे अग्ने, दाद्युषे
 हविर्दत्तवते यजमानाय उक्थ्यं शस्त्राद्युपेतं यज्ञयोग्यं वाजमघ्नं शवसा त्वदी-
 येन घन्तेन दधासि स्वयमादयति ॥ अथ द्वितीया ॥ पावकवर्चाः शुक्रवर्चा
 अन्नूनवर्चा उदिपार्षि भानुना । पुत्रो मातरा विचरन्नुपावसि पृणसि रोदसी
 उभे इति ॥ पावकवर्चाः शोधकदीप्तिः, शुक्रवर्चा निर्मलदीप्तिः अन्नूनवर्चा
 ईदृशस्त्वं भानुजभासा उदिर्गपि उत्कर्षं गच्छसि । उभे रोदसी द्यावापृथिव्यौ वि-
 चरन् परिचरन्नुपावसि समीपमागत्य रक्षसि । पृणसि च । तपोः सम्पर्क-
 मापि करोषि । परिचरणे दृष्टान्तः । पुत्रो मातरा यथा । लोके शास्त्रीयमार्गेणा-
 ऽनुशिष्टः पुत्रो मातरौ परिचरति तद्वत् ॥ अथ तृतीया ॥ ऊर्जो नपाज्जातवेदः
 सुशस्तिभिर्मन्दस्वधीतिभिर्हितः । त्वे इषः सन्दधुर्भुरिवर्षमाश्चित्रोतयो वाम-
 जाता इति ॥ ऊर्जोऽन्नस्य नपाद् अविनाशयिता तादृश, हे जातवेदः, धीतिभि-
 र्हितः दीप्तिभिर्युक्तः सन् सुशस्तिभिः शोभनाभिः स्तुतिभिर्मन्दस्व हृत्पस्व ।
 भुरिवर्षसः नानारूपयजमानाः । त्वे त्वयि इषो हविर्लक्षणाणि अन्नाणि सन्द-
 धुः सम्पादितवन्तः । ईदृशा यजमानाः, चित्रोतयः विचित्रास्त्वया कृता
 ऊतपो रक्षा येषां ते चित्रोतयः वामजाताः वननीये सम्मजनीये देशे कुले

चोत्पन्नाः ॥ अथ चतुर्थी ॥ इरज्यन्मग्ने प्रथयस्व जन्तुभिरस्मे रायो अमर्त्यम् ।
 स दर्शितस्य वपुषो विराजसि पृणसि सानसि क्रतुमिति ॥ हे अमर्त्य मरण-
 रहिताग्ने, जन्तुभिः पुरोडाशादिहविःमदैः प्राणिभिरिरज्यन् दीप्यमानः सन्
 अस्ये अस्मासु रायो घनानि प्रथयस्व विस्तारय । स त्वं दर्शितस्य वपुषो दर्श-
 नीयस्य चित्वाग्निरूपस्य शरीरस्य मध्ये विराजसि विशेषेण दीप्यसे सानसि
 बहुविधनानाईक्रतुमस्मदीप्ययं पृणसि पूरय पारं गमयेत्यर्थः ॥ अथ पञ्चमी ॥
 इष्कर्तारमध्वरस्य प्रचेतसं सयन्तं राघसो महः । रातिं वामस्य सुभगां मही-
 मिपं दधासि सानसि रायेमिति ॥ अध्वरस्य इष्कर्त्तारं यजमानस्य निष्पाद-
 कम् । प्रचेतसं प्रकृष्टचित्तयुक्तं सयन्तं विशिष्टस्थाने निवसन्तं यजमानं वाम-
 स्य वतनीयस्य महो महतो राघसो घनस्य रातिं करोषीति शेषः । किञ्च,
 सुभगां सुष्टुभजनीयां महीं महतीम् इयमर्जं सानसि सम्भजनीयं रायि पश्वादि-
 धने च दधासि ददासि ॥ अथ षष्ठी ॥ ऋतावानं महिपं विश्वदर्शितमग्निं
 सुम्नाय दधिरे पुरोजनाः । श्रुत्कर्णं समयस्त्रयं स्वा गिरा दैव्यं मानुषा
 युगेति ॥ मानुषजना मनुष्यजातियुक्ता जन्तवः ऋत्विग्यजमानाः पुरः
 पूर्वस्मिन् काले युगा गिरा योग्यया स्तुतिरूपया वाचा सुम्नाय सुखार्थमागि-
 मत्र दधिरे स्थापितवन्तः । कीदृशमग्निम् । ऋतावानं सत्यवन्तं पशवन्तं वा
 महिपं महान्तं विश्वदर्शितं सर्वतो दर्शनीयम् । श्रुत्कर्णं शृण्वत्कर्णम् । यद्वि-
 ज्ञाप्यते । तत्सत्यमेव कर्णेन श्रुत्वा सम्पादयतीत्यर्थः । समयस्त्रयम् अतिशयेन
 मयासहितं कीर्तिमन्तं तादृशं त्वामग्निं दैव्यं देवेभ्यो हितं दाधेर इत्यन्वयः ॥
 कात्यायनः ॥ आप्यायस्वेति सिकतालम्भनमक्रुग्न्वापिति ॥ पूर्व न्युक्ता सिकता
 आप्यायस्वेति एताभ्याम् क्रुग्न्वा संस्पृशेत् ॥ तत्र प्रथमा ॥ आप्यायस्व समेतु
 ते विश्वतः सोमहृण्यम् । भवा वाजस्य सङ्गय इति ॥ हे सोम, त्वमाप्यायस्व
 सर्वतो वर्धस्व । ते तव हृण्यं वीर्यं विञ्चतः सर्वस्मात् समेतु सम्प्राप्नोतु ।
 वाजस्यान्नस्य सङ्गये सङ्गमने त्वन्निमित्तं भव ॥

अथ द्वितीया ॥ संते पयांसि समुयन्तु वाजाः संहृण्वान्याभिमातिपादः ॥ आप्याय-
 मानो अमृताय सोम दिवि श्रवास्त्युत्तमानि धिप्नेति । हे सोम, ते तव पयांसि
 पातप्यानि क्षीरादीनि समुयन्तु । संप्राप्तानि भवन्तु । तथा वाजा अज्ञान्यपि
 समुयन्तु । हृण्वानि रेषास्यापि समुयन्तु । कीदृशस्य तव अभिमातिपादः । अभि-
 मातिं पाप्मानं सहते तिरस्करोतीत्यभिमातिपादः । तस्य क्षीरादिसंपत्तौ ससां

स्वयमाप्यायमानो वर्द्धमानः, अमृताश्च यजमानस्यामृतत्वाय देवभावाय दिवि
 द्युलोके उत्तमान्युत्कृष्टानि श्रवास्स्पन्त्रानि भिन्न धारय संपादयेत्यर्थः ॥ आ-
 प्यायस्व मदिन्तमेसादिचतुर्णां मन्त्राणां विनियोगोऽन्वेष्टव्यः ॥ तत्र प्रथम-
 मन्त्रपाठस्तु ॥ आप्यायस्व मदिन्तम सोम विश्वेभिरऋग्भिः । भवा नः स-
 प्रथस्तमः सखा वृधे इति ॥ हे मदिन्तम अतिशयेन मदिन्तम सोम, त्वम्
 आप्यायस्व मृद्वदो भव । ततो विश्वेभिर्विश्वैः सर्वैरऋग्भिः सूक्तमाशीः सखा
 सखिभूतः सन्नोऽस्माकं वृधे वर्द्धनाय समयस्तमः । प्रथयितृमतो भव ॥ अथ
 द्वितीयः ॥ आ ते वत्सो मनो यमस्परमाक्षितसपस्यात् । अग्रे त्वां कामया
 गिरोति ॥ हे अग्ने, ते तव वत्सः भियमृतो यजमानः, त्वां कामया त्वां
 स्तोत्रु काम्यपाऽनया गिरा वाचा परमाक्षितसपस्यादृक्कृष्टादपि स्थानाद्
 मनोऽन्तःकरणम् आयमत् नियञ्जतु ॥ अथ तृतीयः ॥ तुभ्यं ता अङ्गिरस्तम
 विश्वाः सुक्षितयः पृथक् । अग्रे कामाय येमिरे इति ॥ हे अङ्गिरस्तम अग्ने,
 तुभ्यं यजमानैः कृता याः स्तुतयः सन्ति सर्वाः पृथक् पृथक् सुक्षितयः
 शोभननिवासास्ताः स्तुतयः कामाय यजमानानां मनसोऽभिलाषपरिपूरणार्थं
 येमिरे नियम्पन्ताम् ॥ अथ चतुर्थः ॥ अभिः भियेषु धामसु कामो भूतस्य
 भव्यस्य । सन्नाल्लोको विराजतीति ॥ भूतस्य उत्पत्तस्य भव्यस्य भविष्यतश्च
 जनस्य कामः कामपूरकः सन्नात् सम्यग्रजमानोऽग्निः भियेषु धामसु । अभि-
 रुचितेषु स्थानेषु एकोऽसहायभूतः सन् विराजति विशेषेण दीप्यते ॥ इति
 त्रयोदशोऽध्याये सप्तमोऽनुवाकः ॥ १३ ॥ ७ ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो इहै निवारयन् ॥

पुमर्थोऽथतुरो दद्याद्विद्यातीर्थमहेदवरः ॥ १ ॥

इति श्रीमद्राजाधिराज-परमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तक-श्रीवीरबुक्कभूपाल-
 साम्राज्यधुरन्धरेण सायणाचार्येण विरचिते माधवीये काण्वसंहिताभाष्ये-
 त्रयोदशोऽध्यायः ॥ १३ ॥

अथ चतुर्दशोऽध्यायः ॥ १४ ॥

यस्य निश्वासितं वेदा यो वेदेभ्योऽस्तिलं जगद ॥

निर्ममे तमहं बन्दे विद्यातीर्थमदेस्वरम् ॥ १ ॥

अथोद्देशोऽध्याये यजमानस्य कण्ठे रुक्मधारणादिमन्त्रा उक्ताः ॥ अथ चतुर्दशोऽध्याये यजमानजपपुष्करपर्णाद्युपधानमन्त्रा उच्यन्ते ॥ तत्र प्रथमेऽनुवाके यजमानजपादिस्रगुपधानपर्यन्ता मन्त्रा निरूप्यन्ते ॥ कात्यायनः ॥ उत्तरवेदिमपरेण तिष्ठन् यजमानो मायि शृङ्गामीति जपतीति ॥ पाठस्तु ॥ मायि शृङ्गाम्यमे अग्निं रायस्पोषाय सुमजास्त्वाय सुधीर्षाय । मामु देवताः सचन्तामिति ॥ अहं यजमानः अग्रे मयं मय्यात्मनि अग्निं शृङ्गामि भारषामि । किमर्थम् ? रायस्पोषाय घनपुष्ट्यर्थं, सुमजास्त्वाय शोभनपुत्रादिनिष्पादनार्थं, सुधीर्षाय शोभनसामर्थ्यार्थं च । किञ्च, उकारोऽप्यर्थे देवता अपि एवं स्थितं मां सचन्तां सङ्गच्छन्तां गप्नुवन्तु ॥ कात्यायनः ॥ पुष्करपर्णमुपदधाति स्तम्भे पूर्ववदिति ॥ पूर्वं मृदाहरणकाले येन मन्त्रेण कृष्णाजिने पुष्करपर्णमुपदध्याद् इदानीं तेनैवापां पृष्ठमसीति मन्त्रेण कुशस्त्वमे पुष्करपर्णमुपदध्यादित्यर्थः ॥ पाठस्तु ॥ अपां पृष्ठमसि योनिरग्नेस्तनुद्रममितः पिनम् । वर्धमानो महोऽन्ना च पुष्करे दिवो माघ्रया वरिष्णा प्रयस्वेति ॥ अवं मन्त्रो द्वादशाध्याये व्याख्यातः ॥ कात्यायनः ॥ तस्मिन् रुक्ममपः पिण्डं ब्रह्मजज्ञानमिति ॥ तस्मिन् पुष्करपर्णे रुक्ममधस्तनविलं यथा भवति तथा उपदधातीति शेषः ॥ पाठस्तु ॥ ब्रह्मजज्ञानं प्रथमं पुरस्तादि सीमतः सुरुचो वेन आवः । स बुध्न्या उपमा अस्य विष्टाः सप्तश्च योनिस्तत्तश्च विश्वरिति ॥ मध्यमे ज्ञानमादौ उत्पन्नमिदं रुक्मस्वरूपं ब्रह्म परिवृढमवत्यन्तं महदित्यर्थः । तस्य रुक्मस्य दृष्टान्तत्वेन सूर्यः प्रपञ्च्यते । पुरस्तात् पूर्वस्यां दिशि अवस्थितो वेनः कमनीयः सूर्यः सीमतः सर्वस्यां सीम्नि सुरुचः शोभनरश्मीन् विशेषेणाऽऽवः । आदृणोत् । अस्य रुक्मस्योपमा उपमानभूता विष्टा विशेषेणाऽवस्थिताबुध्न्याः बुध्न्ये मूले पृथिवीरूपे भवाः यदा ये सन्ति तानपि स वेनो विवः विवृतवान् प्रकाशितवानित्यर्थः । सतो विद्यमानस्य घटपटादेर्योनिः कारणं मृदादिरूपम् अमृतञ्चाविद्यमानस्य नरविषाणादेः कारणं मनुष्यमूर्धादिकमपि विवो विवृत-

वान् । तथाविधेन सूर्येण सदृशोऽयं रुमः । प्रकाशत इत्यर्थः ॥ कात्या-
यनः ॥ हिरण्यपुरूपं तस्मिन् हिरण्यगर्भ इतीति ॥ तस्मिन् रुमे सुवर्णेन निर्मितं
पुरूपम् ऊर्ध्वभिमुखं यथा भवति तथा हिरण्यगर्भ इति मन्त्रद्वयेनोपदध्या-
दिति शेषः ॥ तत्र प्रथममन्त्रपाठस्तु ॥

हिरण्यगर्भः समवर्तताग्रे भूतस्य जातः पतिरेक आसीत् ।
स दाधार पृथिवीं यामुतेमां कस्मै देवाय हविषा विधेमे-
ति ॥ हिरण्यं ब्रह्माण्डरूपेण गर्भरूपेणावस्थितः प्रजापतिर्हिरण्यगर्भः । स च
भूतस्य प्राणिजातस्याग्रे समवर्तत प्राणिजातोत्पत्तेः पुरा स्वयं शरीरधारी
बभूव । स च जात उत्पन्नमात्र एक एवोत्पत्त्यमानस्य सर्वस्य जगतः पति-
रासीत् । अत एव पृथिवीं यां विस्तीर्णी दिवं दाधार धृतवान्, उताऽपिचेमां
भूमिं दाधार तादृशाय कस्मै प्रजापतये देवाय हविषा विधेम वयं परिचरेम ॥
अथ द्वितीयः ॥ द्रप्सश्चस्कन्द पृथिवीमनु यामिमं च योनिमनु
यश्च पूर्वः । समानं योनिमनुसञ्चरन्तं द्रप्सं जुहोम्यनु सप्त होत्रा
इति ॥ द्रव्यान्तरमद्भुतमेव स्फुरितो हिरण्यपुरूपावयवलोको द्रप्सः । स
पृथिवीमनु चस्कन्द पृथिव्यां पतित इत्यर्थः । स च द्रप्सो हुतः सन् स्थान-
त्रयेण सञ्चरति द्युलोकेऽन्तरिक्षलोके भूलोके च । तदेवदभिमेस स्पर्धते ।
अग्नौ प्रास्ताहुतिः सम्पगादित्यमुपतिष्ठते । आदित्याज्जायते दृष्टिदृष्टेर्भूतः सतः
प्रजा इति । सोऽयमर्थो, यामित्पादिनाऽभिधीयते । यामिमं च योनिमनु
अन्तरिक्षरूपमिदं स्थानमनुमञ्चरति यश्च पूर्वः योऽपि पृथिवीमनु चस्कन्देति
पूर्वोक्तस्थानविशेषः तमप्यनुमञ्चरति । समानं सदृशं स्वस्य योग्यं योनिं
द्युलोककूपमादिसंस्थानमनुमञ्चरति तमिमं त्रिषु स्थानेष्वनुसञ्चरन्तं द्रप्सं जुहोमि
मनसा हुतमिव भावयामि । कुत्र होम इति ? तद्बुध्यते । अनु सप्तहोत्राः ।
यस्यां दिशि द्रप्सः पतितः । तद्वतिरिक्ता होमयोग्या याः सप्त दिग्घाः सन्ति
तास्वनुक्रमेण जुहोमि । यथाऽयं द्रप्सो हुत आदित्यादिस्थानत्रयेषु सञ्चर-
न्नुपकरोति । तथा भावयामीत्यर्थः ॥ कात्यायनः ॥ उपतिष्ठते यजमानो
नमोऽस्तितीति ॥ नमोऽस्तिस्वत्पादिभिस्त्रिभिर्मन्त्रैर्व्यजमान उपस्थानं कुर्यात् ॥
तत्र प्रथमः ॥ नमोऽस्तु सर्पेभ्यो येकेच पृथिवीमनु । येऽन्तारिक्षे
ये दिवि तेभ्यः सर्पेभ्यो नम इति ॥ ये केचित् सर्पाः पृथिवीमनुगता-
स्तेभ्यः सर्पेभ्यो नमोऽस्तु । अन्तरिक्षे अन्तरिक्षलोके वर्तमानाः सर्पा ये च

दिवि शुलोके वर्तमाना बाहूमभृतयस्तेभ्यः सर्पेभ्यो नमोऽस्तु ॥ अथ द्वितीयः ॥
 या इष्यो यातुधानानां ये वा धनस्पतीश्चरन् । ये वाऽवटेषु शेरते
 तेभ्यः सर्पेभ्यो नम इति ॥ याः सर्पजातयो यातुधानानां राक्षसाना-
 मिवो धाणरूपेण वर्तन्ते ये चाऽन्ये वनस्पतीश्चन्दनादिदृक्षाननुवेष्ट्यावेष्ट्य
 स्थिताः । ये चान्ये अवटेषु बिलेषु शेरते तेभ्यः सर्पेभ्यो नमोऽस्तु ॥ अथ
 तृतीयः ॥ ये वाऽमो रौचने दिवो ये वा सूर्यस्य रश्मिषु । चेष्वा-
 मप्सु सदस्कृते तेभ्यः सर्पेभ्यो नम इति ॥ दिवो शुलोकस्य रोचने
 दीप्तस्याने ये चामी सर्पा अस्माभिरदृश्यमानाः सन्ति तथा सूर्यस्य रश्मिषु ये
 वा सर्पा वसन्ति । चेपां सर्पाणामप्सु जलेषु सदः स्थानं कृतं तेभ्यः सर्पेभ्यो
 नमोऽस्तु ॥ कासायनः ॥ पञ्चगृहीतं जुहोति पुरुषे कृणुष्वपाज इति
 मत्पृचं प्रतिदिशमिति ॥ पञ्चवारं गृहीतमाज्यं हिरण्ये पुरुषे कृणुष्वपाज
 इत्यादिभिः पञ्चभिर्गतिभिः क्रमेण प्रागाधूर्ध्वान्नं पञ्च दिशोऽभिलक्ष्य जुहुयात्
 ॥ तत्र प्रथमा ॥ कृणुष्व पाजः प्रसितित्त पृथ्वीं याहि राजेवाऽमवां
 हमेन ॥ तृष्णीमनुमसितिं दृणानोऽस्तासि बिध्य रक्षस्तपिष्ठैरि-
 ति ॥ कृणुष्व कुरुष्व पाजो यत्नं, प्रसितिं न = मृगवन्धनहेतुभूतामिव पृथ्वीं
 ममारिताम्, अतोऽनन्तरं याहि अमवान् शत्रून् इमेन गजेन तृष्णीं क्षिपगामिनीं
 प्रसितिं प्रकृष्टेनां दृणानो हिंसन्, अस्ता संज्ञा बाधयिता रक्षनो राक्ष-
 सान् तपिष्ठैरिति सन्तापकैर्बाणैः । हे अग्ने, मृगवन्धनाय प्रसारितार्तां पृथ्वीं च
 रक्षोनिरोधाय प्रौढवल् कुरु अपात्ययुक्तो गजेन सहितो राजेव रक्षतामुपरि
 याहि । क्षिपगामिनीं परकीपसेनामनुष्टुतो गत्वा पलायनविशिष्टाया धाव-
 यिता भव । पलायमानानपि राक्षसान् बाणैस्तीक्ष्णैर्विध्य ॥ अथ द्वितीया ॥
 तथ भ्रमास आशुया पतन्त्यनुस्पृश घृपता शोशुचानः । तपू-
 ष्यग्रे जुह्वा पतद्भानसन्दितो विसृज विष्वगुल्का इति ॥ भ्रमासो
 भ्रमणशीला विस्फुलिङ्गा आशुया शीघ्रगामिनः पतन्ति इत्येतत्तत्तत्त गच्छन्ति ।
 घृपता धाप्येन शोशुचानो मृशं दीप्यमानः, तपूष्वपि तापकर्तृणि रक्षसि,
 पतद्भान् पतनशीलान् विस्फुलिङ्गान् अनुस्पृश स्पर्शनं कुरु । असन्दितः
 अलण्डितः विसृज विशेषेणोत्पादय । विष्वक् सर्वतः, उल्का महाज्वालाः ।
 हे अग्ने, तव सम्बन्धिनो विस्फुलिङ्गाः शीघ्रगामिनः सर्वतः पतन्तु । त्वमपि
 मृशं दीप्यमानस्तैर्विस्फुलिङ्गैस्तान्मुरान् धाप्येनात्यन्तगदमनुस्पृश पुन-

रापि जुह्वा हुतेन हविषा त्वमविच्छिन्नः सन् सन्तापान् विस्फुलिङ्गान् महा-
ज्वालास्वाप्तु स्वादनाय सर्वतो बाहुल्येनोत्पादय ॥ अथ तृतीयः ॥ प्रति
स्पशो विसृज तूर्णितमो भव पायुर्विशो अस्याऽअदन्धः । यो
नो दूरे अर्घशस्तो यो अत्यग्ने माकिष्टे व्यधिरादधर्षादिति ॥
स्पशः स्पशः । नोऽस्माकं दूरे योऽघशंसः, अघं पापं क्षंसति गच्छति अघ-
क्षंसः । अस्मद्द्रोही यो दूरे वसति । यश्चान्ति समीपेऽघशंसः । हे अग्ने, तं
प्रति स्पशः । स्पश वन्धन इति घातुः । स्पशयान्ति बध्नन्तीति स्पशो वन्धन-
कृतः मणिधीन् विसृज मेरय । अस्या अस्मदीयाया विशः प्रजायाः पायुः ।
पातीति पायुः पालको भव । कीदृशस्त्वम् । तूर्णितमः । तूर्णं वेगोऽस्यास्ती-
ति तूर्णी । असन्तं तूर्णी तूर्णितमः । वेगवचरः । अदन्धः । अनुपार्हिसितः ।
हे अग्ने, एवमनुग्रहमवृत्तस्य ते तव माकिः मा कश्चिद् व्यधिः, व्यययतीति
व्यधिर्व्ययकः शत्रुरादधर्षात् । घाष्ट्य मा करोतु । दूरसमीपस्यानस्मच्छत्रून्
प्रति स्वरितो वन्धकान् मेरय । केनाऽप्यर्हिसितोऽस्मत्प्रजापालको भव ।
राक्षसाश्च त्वां प्रति घृष्टा मा सन्निवर्त्यः । घृष्टो धातोलुकि द्वित्वम् अडभाष-
श्च मायोगात् ॥ अथ चतुर्थी ॥ उदग्ने तिष्ठ प्रत्यातनुष्व न्यऽमित्रां ओष
तात् तिग्महेते । यो नोऽअरातिः समिधान चक्रे नीचा तं भक्ष्य-
ऽतस्तं न शुष्कमिति ॥ हे अग्ने त्वमुचिष्ठ । ततः प्रत्यातनुष्व ज्वाला
विस्तारय । तिग्मा हेतयो यस्य स तिग्महेतिः । तिग्मं, तेजतेस्तदाहर्कर्मणः ।
तत्सम्बोधनं, हे तिग्महेते, उस्ताहवदायुध, अमित्रान् शत्रून्स्वं न्योपतात् नितरां
दह । उप दाहे । तुषोस्तातकिति हेस्तातदादेशः । हे समिधान, समिन्धे दीप्यते-
ऽसौ समिधानः । तस्मिन्बुद्धौ हे समिधान दीप्यमान, नोऽस्माकं योऽरातिषु अदानं
चक्रे करोति दानं प्रतिपेक्षति, तं नीचा नीचैः कृत्वा घसि दह । दह भस्मी-
करणे । बहुलं छन्दसीति शशि लुप्ते लटि मध्यवैकवचने घसीति रूपम् ।
तत्र दृष्टान्तः । शुष्कम् अतस्तं न । न इवार्थः । अतसो वृत्तः । शुष्कं वृक्षमिव
अदातारं निर्दहेत्यर्थः ॥ अथ पञ्चमी ॥ ऊर्ध्वो भव प्रतिविध्याध्व-
स्मदाचिष्कृणुष्व दैव्यान्यग्ने । अथ स्थिरा तनुहि यातुजूनां
जामिमजार्मि प्रमृणीहि शत्रूनि ॥ हे अग्ने, ऊर्ध्वो भव उन्नतो भव ।
अस्मदधि अस्माकमुपरि वर्तमानान् शत्रून् प्रतिविध्य प्रतितादय । दैव्यानि
देवसंवर्धनीनि कर्माणि आविः कृणुष्वमकट्य । किञ्च, यातुजूनां यातुधानानां

स्थिरा स्थिराणि घर्तुंषि अवतनुहि अवतारय । किञ्च, जाम्यजामि-
 शब्दौ पुनरुक्तापुनरुक्तवचनौ । जामिमजामि पुनरुक्तमपुनरुक्त कृत्वा, पुनः
 पुनस्तादितमतादितं वा शत्रून् प्रमृणीहि । मृणातिर्मारणार्थः । रिपून् मारय ॥
 कात्यायनः ॥ घृतपूर्णाग्नेष्टेति ॥ काष्मर्षमर्या पादमात्रदीर्घा षट्कुलविपुलां
 घृतपूर्णां प्रागग्रं स्तुचम् अग्नेष्टेति यजुषाग्निर्मूर्द्धेति ऋचा चोपदधाति ॥
 पाठस्तु ॥ अग्नेष्टा तेजसा सादयामीति ॥ हे स्तुक्, अग्नेः सम्बन्धिना
 तेजसा त्वा त्वां सादयामि ॥ अग्निर्मूर्धा दिवः ककुत्पतिः पृथिव्या
 अपम् । अपाऽरताऽसि जिन्वतीति ॥ अपं मन्त्रः पूर्ववद् व्याख्या-
 ता ॥ कात्यायनः ॥ एवमौदुम्बरीमुत्तरतो दधिपूर्णाभिन्द्रस्य स्वेति ॥ एवं-
 विधामेवौदुम्बरीं दधिपूर्णां स्तुचमुत्तरे उपदधाति ॥ पाठस्तु ॥ इन्द्रस्य त्वौ-
 जसा सादयामीति ॥ हे स्तुक्, इन्द्रस्योजसा तेजसा त्वा त्वां सादयामि
 स्थापयामि ॥ सुयो यज्ञस्य रजसश्च नेता यज्रानियुद्धिः सचसे
 शिवाभिः । दिवि मूर्धानं दधिपे स्वर्पा जिह्वामग्ने चकृपे हव्य-
 पाहमिति ॥ हे अग्ने, त्वं यदा हव्यपाहं हव्यं पशतीति हव्यपाद तां हविषो
 बोद्धीं जिह्वा ज्वालां चकृपे करोषि । लढ्ये लिट् । तदा यज्ञस्य हव्य-
 देवतासागात्मनो नेता भुवः भवसि । रजसो यज्ञपरिणामकपोदकस्य च नेता
 भुवः भवसि जगत्सारथम् । भवतर्लटि मध्यपैकवचने सिपि, इतश्च लोप इती-
 कारलोपे, लोटोऽडाटाविसडागमे, अचिन्नुधात्विस्त्युवडादेशे च कृते भुव
 इति रूपम् । कुत्र नेता भवमीत्यत आह । यत्र यस्मिन् स्थाने शिवाभि-
 मङ्गलरूपाभिनिपुद्गिरश्वाभिस्त्वं सधमे मम्यन्धं प्राप्नोषि । निपुतो वायोरि-
 त्युक्तं निपुतो नाम वायोरश्वाः । ताभिर्वायुर्लक्ष्यते । वायुना चाग्निरसि लक्ष्य-
 ते । यत्र च दिवि ध्रुवोक्तं मूर्धानम् आदित्यं दधिपे धारयति । लिट् लढ-
 ऽर्थे । किन्मूर्धं मूर्धानम् । स्वर्पाम् । स्वः स्वर्गं मनति ददातीति स्वर्पाः । पणु
 दाने । विट् मत्पथः । विट्पथोऽनुनामिकस्यादिति नकारस्थाकारः । यदा
 स्वः स्वर्गोऽस्पात्रं तिष्ठतीति स्वर्पाः । तप । पोऽन्तर्कर्मणि । विवत् । अन्तरिक्षे
 ध्रुवोक्ते च यज्ञस्य रजमश्च नेता भवमीत्यर्थः । यज्ञस्य सांद्धान्यां, निपात-
 स्य पोते दीर्घः । यस्य त्वेतत् कर्म तं त्वां स्तुभ्युपेण सादयामीति शेषः ॥
 इति चतुर्दशोऽध्याये मथनोऽनुवाकः ॥ १४ ॥ १ ॥

चतुर्दशे मथनोऽनुवाके यजमानयजुष्करण्यामुपधानमन्त्रा उक्ताः ॥

द्वितीयेऽनुवाके स्वयमातृणादीष्टकोपधानमन्त्रा उच्यन्ते ॥ कात्पायनः ॥
 स्वयमातृणां पुरुषे शर्करां छिद्रां ध्रुवासीति ॥ पुरुषोपरि ध्रुवेत्यादिचतुर्भि-
 र्ऋग्भिः स्वयमातृणामुपदधाति । कीदृशीं शर्करां, पापाणमयीम् । छिद्रां स्वा-
 भाविकाच्छिद्रयुतां सञ्छिद्राम् । अममयीष्टकैश्च स्वयमातृणोच्यत इति सूत्रा-
 ऽर्थः ॥ पाठस्तु ॥ ध्रुवामि धरुणास्तृता विश्वकर्मणा । मा त्वा
 समुद्र उद्धधीन्मा सुपर्णाऽव्यधमाना पृथिवीं दृश्येति ॥ हे स्वय-
 मातृणे, त्वं ध्रुवा स्थिराऽसि । कीदृशी त्वं, धरुणा । भूमिक्षेपेण विश्वस्य
 पारयित्री । विश्वं करोतीति विश्वकर्मा । तेनाप्यर्हिसिता विश्वकर्मणा जग-
 त्कर्त्रा सृष्टता सृष्टु निर्मिता आस्तृता उपहिता । समुद्रस्त्वा मोदधीत् स्वोदर-
 मध्ये निमज्जनलक्षणं वधं मा कार्षीत् । सुपर्णाः पक्षिराजोऽपि सर्पोद्यमन-
 वेलायां स्वामादाय मोदधीत् । दूरे परिसागलक्षणं वधं मा कार्षीत् । एवं
 सति अव्यधमाना भयरहिता त्वं पृथिवीमिमां दृश्य हृदीकुरु ॥ अथ द्वितीयः ॥
 प्रजापतिष्टा सादयत्वर्षां पृष्ठे समुद्रस्फेनम् । व्यचस्वतीं प्रथस्वतीं
 प्रथस्व पृथिव्यसि भूरसि भूमिरस्यदितिरसि विश्वघाया विश्वस्य
 भुवनस्य धारित्री । पृथिवीं यच्छ पृथिवीं दृश्य पृथिवीं मा हिंसीरि-
 ति ॥ हे स्वयमातृणे, प्रजापतिः, अपामृष्टे उदकानामुपरि समुद्रस्य समुदन-
 शीलस्योदकसंघातस्य, एमन् एतेर्धातोर्मिनिन् सप्तम्येकवचनम् । एमनि अवसादने
 सादयतु स्यापयतु । कीदृशीं त्वाम् । व्यचस्वतीम् अभिव्यक्तियुक्तां प्रथस्वतीं
 विस्तारयुक्ताम् । त्वमपि प्रथस्व अस्याग्नेः प्रथनं कुरु । किञ्च, त्वं पृथिव्या-
 मुत्पन्नत्वात् पृथिव्यसि भूरसि सुखानां भागयिष्यसि भूमिरसि सुमया पृथिव्य-
 भिमानिनी भूमिदेवताऽसि ॥ यदिदितिरसि, अलण्डनीयासि विश्वघाया विश्वस्य
 पोषयिष्यसि । तथा विश्वस्य भुवनस्य सर्वस्य लोकस्य धर्त्री धारयिष्यसि ।
 तादृशी त्वं पृथिवीं यच्छ निपतां कुरु । पृथिवीं दृश्य हृदीकुरु । पृथिवीं
 माहिंसीः पृथिव्या हिंसा माकुरु ॥ अथ तृतीयः ॥ विश्वस्मै प्राणाया-
 पानाय व्यानायोदानाय प्रतिष्ठायै चरित्राय । अग्निद्वान्निपातु
 मद्या स्वस्त्या छर्दिषा शान्तमेन तथा देवतयाङ्गिरस्वद् ध्रुवा
 सीदेति ॥ विश्वस्मै प्राणायापानाय व्यानाय वायुहृत्तिलायाय प्रतिष्ठायै
 स्वयं स्थितिलाभाय । चरित्राय शास्त्रीयाचरणाय प्राणिनामेतस्य सर्वस्य
 सिद्ध्यर्थम् । अयमग्निस्त्वामभितः पातु रक्षतु । केन रक्षणमिति । मद्या

स्वस्त्या मद्गत्या योगसेमसंपत्त्या । शन्तमेन छर्दिषा शृहेण असन्तमुसकरणा-
 दिभिर्विशेषेण । तत्र स्वाग्निभुता या देवता तथा देवतयाऽनुसृष्टीता ध्रुवाति ।
 सेति सीद इहोपविश । अङ्गिरस्वत् अङ्गिरसां चयनानुष्ठाने यथा त्वं ध्रुवा
 स्थिरा तद्वत् ॥ कात्यायनः ॥ मूलाग्रवर्ती दूर्वा काण्डात् काण्डादितीति
 मूलाग्रोपेतां दूर्वा काण्डात् काण्डादिति मन्त्रद्वयेनोपदध्यादिति शेषः ॥
 तत्र प्रथममन्त्रपाठस्तु ॥ काण्डात् काण्डात् प्ररोहन्ती परुषः परुष-
 स्परि । एवा नो दूर्वं प्रतनु सहस्रेण शतेन चेति ॥ काण्डशब्दः
 स्तम्बवाची । यावन्तः काण्डा स्तम्बाः सन्ति तत्रैकैकस्मात् प्रकर्षेण दूर्वोत्पद्य-
 ते । एकस्मिन्नपि स्तम्बे यावन्ति परुषं पर्वाणि तत्रैवेकैकस्य पर्षणः परितः
 प्रकर्षेण दूर्वोत्पद्यते । हे दूर्वं, त्वं तत्तत्काण्डात् तत्तत्पर्षणः प्रकर्षेणोत्पद्य-
 माना वर्तसे परुषः परुषस्परि । काण्डात् काण्डात् सर्वतः प्ररोहन्ती सती यथा-
 शताङ्कुरा भवन्ति एवा एवमेव प्रकारेण नोऽस्मदर्थं शतसंख्याकेन सहस्र-
 संख्याकेन वा स्वदीयभेदेन तत्तत्स्वरूपं प्रतनु विस्तृतं कुरु ॥ अथ द्वितीयः ॥
 या ज्ञातेन प्रतनोषि सहस्रेण विरोहसि । तस्यास्ते देवीष्टने
 विधेम हविषा चयमिति ॥ हे दूर्वं, या त्वं शतसंख्याकेन स्वरूपेण
 प्रतनोप्यसन्तं विस्तारयसि । तथा सहस्रसंख्याकेनाकारेण विरोहसि । हे इष्टके
 देवि, तस्या चयं हविषा विधेम परिचरेम ॥ कात्यायनः ॥ यास्त इति द्वि-
 यजुषमिति ॥ यास्त इति मन्त्रद्वयेन मन्त्रद्वयोपेतामिष्टकामुपदध्यात् ॥ तत्र
 प्रथममन्त्रपाठस्तु ॥ यास्ते अग्ने सूर्यं रुचो दिवमातन्वन्ति राक्षि-
 भिः । ताभिर्ज्ञां अथ सर्वाभी रुचे जनाय नस्तुधीति ॥ हे अग्ने
 सूर्ये मण्डले ते स्वदीया या रुचो दीप्तयो रक्षिभिः । रक्षिस्वरूपेण दिव-
 मन्तरितमातन्वन्ति सर्वतो न्वाप्नुवन्ति । या अग्ने दीप्तयस्ता एव सूर्योदय-
 काले सूर्यरश्मयो भवन्ति । एतच्च तैत्तिरीये अग्निहोत्रब्राह्मणे सामान्नातम्-
 उच्यन्तं वाऽऽदित्यमग्निरनुत्तमारोहतीति । ताभिः सर्वाभिर्दीप्तिभिरथा-
 ऽस्मिन् दिने नोऽस्मदर्थं नोऽस्मदीयाय पुत्रभृतादिजनाय रुचे कृधि प्रकाश-
 य कुरु ॥ अथ द्वितीयः ॥ या घो देवाः सूर्यं रुचो गोप्सवेषु या
 रुचः । इन्द्राग्नी ताभिः सर्वाभी रुच्यो घत्त बृहस्पते इति ॥
 हे देवाः, यो गुप्ताकं सम्बन्धिष्यः सूर्यमण्डले वर्तमाना या रुचो दीप्तयः सन्ति
 तथा गोप्सवेषु च या दीप्तयः सन्ति । हे इन्द्राग्नी, हे बृहस्पते, प्रयोऽपि सूर्यं

नोऽस्मदर्थं रुचं धत्त ॥ कात्यायनः ॥ विराट्स्वरादिति रेतस्सिक्तौ प्रति-
 मन्त्रमिति ॥ रेतःसिचालये द्वे इष्टके विराट्स्वरादित्येकैकेन मन्त्रेणोपध्यात्
 तयोः पाठस्तु ॥ विराट् उपोतिरधारयत् स्वराट् उपोतिरधा-
 यदिति ॥ विशेषेण राजन् इति विराट् । एवंविधा रेतःसिचालया मयमा
 इष्टका अस्मदनुग्रहार्थं उपोतिरधारयत् । स्वयमेव राजन् इति स्वराट् ।
 तादृशी द्वितीया रेतःसिचालयेष्टका अस्मदनुग्रहार्थं उपोतिरधारयत् ॥ का-
 त्यायनः ॥ मजापतिरिति विश्वज्योतिषमिति ॥ वैश्वज्योतिःसंज्ञकामिष्टकां मजा-
 पतिष्टेति मन्त्रेणोपध्यात् ॥ पाठस्तु ॥ मजापतिष्टा सादयत् पृष्ठे पृथिव्या
 उपोतिष्मतीम् । विश्वस्मै प्राणावापानाय व्यानाय विश्वं
 उपोतिर्पञ्चाअग्निष्टेऽधिपनिस्तथा देवतयाऽङ्गिरस्वदृष्टुवा सीदे-
 ति ॥ पृथिव्याः पृष्ठे उपरि ज्योतिष्मती ज्योतिषोपेतां त्वा स्वामिष्टकां मजा-
 पतिः सादयत् स्थापयत् विश्वस्मै सर्वस्मै प्राणादिसम्पत्त्यर्थं विश्वं ज्योतिः
 सर्वज्योतिर्यञ्ज । हे इष्टके, त्वं निष्टुद्वीप्स । अग्निश्च ते तवाधिपतिः । स्वामि-
 देवतया ध्रुवा स्थिरा सती सीद उपविश । अङ्गिरस्वत् । पुरा अङ्गिरसां
 चयनारूपे कर्मणि यथा स्थिरासीत् तद्दशापीत्यर्थः ॥ कात्यायनः ॥ ऋग्वे
 मधुश्च माधवश्चेतीति । ऋग्व्याख्ये द्वे इष्टके उपध्यादेति शेषः ॥ पाठस्तु ॥
 मधुश्च माधवश्च चासन्तिका ऋतू अभिरन्तःश्लेषोऽसि । कल्पे-
 तां यावापृथिवी कल्पन्तामाप ओपधयः कल्पन्तामग्नयः पृथक्
 मन ज्यैष्ठ्याय सव्रताः । ये अग्नयः समनसोऽन्तरा यावापृथिवी
 इमे यासन्तिका ऋतू अभिकल्पमाना इन्द्रमिव देवा अभिसं-
 विशान्तु तथा देवतयाङ्गिरस्वदृष्टुवे सीदतमिति ॥ मधुक्षेत्रो मासः ॥
 मापवो वैशाखमासः । तावुभौ वसन्तमग्न्याग्निनादृत्यययौ । हे तादृश
 वसन्तारूप ऋगो, त्वं चीयमानस्याग्नेरन्तःश्लेषोऽसि । यथा कुड्यस्यान्त-
 र्हाड्यार्थं काष्ठपाषाणद्वयः श्लिष्यन्ते तद्वत् । यमग्निं चिन्वतो यजमानस्य
 ज्यैष्ठ्यापोरुक्तार्थमिमे यावापृथिवी स्त्रोचितमुपकारसंपदा कल्पेताम् ।
 आपश्चौपधयश्च कल्पन्तां स्त्रोचितमुपकारं संपादयन्तु । समानं व्रतं कर्म येषां
 ते सव्रता एरुस्मिन् कर्मण्यवस्थिवा आहूनीयापग्रयोऽपि पृथक्कल्पन्तां
 प्रत्येकं स्वस्त्रोचितव्यापारं सम्पादयन्तु । किञ्च, इमे यावापृथिवी अन्तरा
 अनयोर्वावापृथिव्योर्मध्ये वर्तमानाः समनस एकमनस्का ये अग्रयस्ते सर्वेऽपि

वसन्तसम्बधिनाष्टवयववभिकल्पमानाः सर्वतः संपादयन्त एतत्कर्माभि-
संविशन्तु । तत्र दृष्टान्तः । इन्द्रपित्र देवाः । यथा अन्ये सर्वे देवा इन्द्रम्
अभितः सेवन्ते तद्वत् । हे ऋग्वये इष्टके, युवां तथा देवतयाऽङ्गिरसां कर्मणि
इव ध्रुवे स्थिरे सत्यौ सीदतम् उपविशतम् ॥ कात्यायनः ॥ अपाळ्हासीस-
ऽपाढामिति ॥ अपाढसंज्ञकापिष्टकाप, अपाढासीति मन्त्रद्वयेनोपद्रव्यादिति
क्षेपः ॥ तमायं प्रथमः ॥ अपाळ्हासी सहमाना सहस्वारातीः सहस्व
पृतनायतः । सहस्रवीर्यासि सा मा जिन्वेति ॥ हे इष्टके त्वम्
अपाढा केनाप्यपरिभूता सहमाना विरोधिनः परिभवशीला असि । ये अस्मभ्यं
दातव्यं धनं न प्रयच्छन्ति तथाविधा अरातीः शत्रून् सहस्व अभिभव पृतना-
यतः । ये च संग्राममिच्छन्तः शत्रवस्तानपि सहस्व । किञ्च, या त्वं सहस्रवीर्या-
स्वभावतः सहस्रवीर्यतपसि सा त्वं मा = मां जिन्व प्रीणय ॥ अथ द्वितीयः ॥
सहस्वेमा अभिमातीः सहस्र पृतनायतः । सहस्व सर्वपाप्मान-
सहमानास्योपय इति ॥ हे ओषधे, इष्टके, इमा अभिमातीः शत्रुभूताः प्रजाः
सहस्व अभिभव । तथा पृतनायतः संग्रामकाङ्क्षिणः शत्रून् सहस्व । सह-
माना त्वं स्वभावतः सर्वमभिभवनशीलाऽसि । अतस्त्व सर्वपाप्मानं सहस्वाऽभि-
भव ॥ इति षतुर्दशेऽध्याये द्वितीयोऽनुवाकः ॥ १४ ॥ २ ॥

द्वितीयेऽनुकवाके स्वयमावृण्णादीष्टकोपधानमन्त्रा उक्ताः । तृतीये तु
कूर्माभ्यञ्जनमन्त्रा उच्यन्ते ॥ कात्यायनः ॥ कूर्मं दधिमधुघृतैरनक्ति मधु
पाता इतीति ॥ मधु वाता इति मन्त्रत्रयेण दध्यादिभिः कूर्ममञ्ज्यात् ॥
तत्र प्रथममन्त्रपाठस्तु ॥ मधु वाता ऋतायते मधु क्षरन्ति सिन्धवः ।
माध्वीर्नः सन्त्योपधीरिति ॥ कर्तुं पक्षम् आत्मन इच्छतीति ऋतायत् ।
तस्मै यजमानाय वाता वायवो मधु क्षरन्ति मधुरसं स्नावयन्ति । सिन्धवः
समुद्राश्च मधुरसं स्नावयन्ति । ओषधीरोपधयोऽपि नोऽस्मदर्थं माध्वीः
मधुरसोपेताः सन्तु ॥ अथ द्वितीयः ॥ मधु नक्तमुतोपसो मधुमत्
वार्षिर्व रजः । मधु द्यौरस्तु नः पितेति ॥ नक्तं रात्रिः मधु मधुमदस्तु ।
उताऽपि च उपसो मधुमत्पः सन्तु । पार्थिवं पृथिव्यात्मकमिदं रजो मातृभूतो-
ऽयं लोको मधुमत् मधुरसोपेतमस्तु । नोऽस्माकं पिता पितृभूतो द्यौर्लोको
मधु मधुमत् मधुमानस्तु ॥ अथ तृतीयः ॥ मधुमाजो वनस्पतिर्मधुमां-
ऽस्तु सूर्यः । माध्वीर्गावो भवन्तु न इति ॥ वनस्पतिरश्वत्यादिर्नोऽस्म-

दर्थं मधुमानस्तु माधुर्यरसोपेतो भवतु । सूर्योऽपि मधुमान् सन्तापराहित-
लक्षणमाधुर्यरसोपेतोऽस्तु । तथा मावो नोऽस्मदर्थं माध्वीर्मधुरस्रीरोपेता
भवन्तु ॥ कात्यायनः ॥ अपां गम्भजिति तिसृर्भिर्दृश्यतीति ॥ पाठस्तु ॥
अपां गम्भन्तसीद मा त्वा सूर्योऽमिताप्सीन्माग्निर्वैश्वानरः ।
अच्छिन्नपत्राः प्रजा अनुवीक्षस्वानु त्वा दिव्या वृष्टिः
- सचतामिति ॥ हे कूर्म, अपां गम्भन् गम्भीरे स्थाने सीद उपविश ।
एवमुपायेष्टं त्वां सूर्यो माभिताप्सीत् । अभितो मा संतापयेत् । वैश्वानरः
सर्वेषां नराणामुदरस्योऽग्निस्त्वामभि मा संतापयेत् । त्वम् अच्छिन्नपत्रा
अनवखण्डितपत्राः प्रजाकृपा- इष्टका अनुवीक्षस्व दिव्या दिविभवा वृष्टि-
श्च त्वामनु सचतां भवताम् ॥ अथ द्वितीयः ॥ त्रीन्तस्समुद्रान्समस्तसृपत्
स्वर्गानिपां पतिर्वृषभ इष्टकानाम् । पुरीषं वसानः सुकृतस्य
लोके तत्र गच्छ पत्र पूर्वं परेता इति ॥ इष्टकानां वृषभो वर्पिता अपां
पतिर्वेषः स्वर्गान् स्वर्गसाधनभूतान् त्रीन् समुद्रान् समुद्रवन्धि स्वकारणाद्
समुद्रञ्छन्तीति समुद्रा लोकास्तान् समष्टपत् सम्पक्माप्नो भवति । यत्र यस्मिन्
स्थाने पूर्वं पुरातना ये कूर्मा अन्येष्वग्निषु उपहिताः सन्तः परेताः पारं गताः
सुकृतस्य शोभनकृतस्याग्रेऽग्नयतास्मिन् लोके स्थाने, पुरीषं शुष्कं पांशुकृपां मृदं
वसानः आच्छादयन् गच्छ ॥ अथ तृतीयः ॥ मही यौः पृथिवीचन इमं
यज्ञं निमिच्छताम् । पिपृतान्नो भरीमभिरिति ॥ अयं मन्त्रो नवमे-
ऽध्याये व्याख्यातः ॥ कात्यायनः ॥ मुसलं दक्षिणमुलूखलाद्विष्णोः कर्माणी-
तीति ॥ अत्र चयने उलूखलमुसले उपधातव्ये । तत्रोलूखलस्य दक्षिणभागे
उपधात्वात् ॥ पाठस्तु ॥ विष्णोः कर्माणि पश्यत यतो ब्रूतानि
पश्यते । इन्द्रस्य युज्यः सखेति ॥ अयं मन्त्रः षष्ठेऽध्याये व्याख्यातः ॥
कात्यायनः ॥ ध्रुवासीत्युक्तामिति ॥ ध्रुवामीति मन्त्रद्वयेनोत्तामुपधात्वात्तत्र मयम-
मन्त्रपाठस्तु ॥ ध्रुवासि चरुणेतो जज्ञे प्रथममेभ्यो योनिभ्यो अधि जात-
वेदाः । स गावःया त्रिष्टभानुष्टभा य देवेभ्यो हव्यं चक्षुः प्रजानन्
इति ॥ हे सखे चरुणा पारिवित्री त्वं ध्रुवा स्थिराऽसि । इदानीमुक्ता स्तूपते । इतो-
ऽस्या उतासाः सकाशात् प्रथममादौ जातवेदा अभिर्जज्ञे मादुर्भूतो भवति । तत
एतेभ्यो योनिभ्यः सकारणेभ्यः अधिजज्ञे । ततः स च गावःयादिछन्दस्रूपेण
देवान् इविष्ट मरुतेण जानन् अस्मदीयं हव्यं हविः देवेभ्यो देवानां

प्रीणनाय बहत् ॥ अथ द्वितीयः ॥ इषे राये रमस्व सद्यसे शुम्न ऊर्जे
 अपरयाय । सध्राळसि स्वरालसि सारस्वतौ त्वोत्सौ प्रावतामिति
 ॥ हे अग्ने, इषे अन्नार्थं, राये धनार्थं, महमे यज्यर्थं, शुम्ने यशोतिमिदम् । ऊर्जे
 क्षीरादिरसार्थम्, अपरयाय पुत्रार्थं रमस्व त्वमत्र क्रीडा कुरु । किञ्च सम्पदा
 राजत इति सध्राळसि । स्वयमेव राजत इति स्वरालसि । एवम्भूतं त्वाम्
 उत्सौ अस्तुःसुको, सारस्वतौ सरस्वतीसम्पन्निनाष्टमेवदत्तामवेदौ, प्रावता
 प्रकर्षेण रसताम् । तथा तैचिरीये श्रूयते, ऋक्साम वै सारस्वताबुत्साविति ॥
 कासायनः ॥ अग्रे युक्ष्वादीति मत्पृच स्तुवाहुती जुहोषीति ॥ अग्रे युक्ष्वादीति
 मन्यद्रूपेन स्तुवेण द्वे आहुती जुहुयात् ॥ ॥ तत्र प्रथममन्त्रपाठस्तु ॥ अग्ने
 युक्ष्वा हि ये तवाऽम्बासो देव साधवः । अरं वहन्ति मन्यव
 इति ॥ हे अग्ने, देव, मन्वन्विनो येकेचिदम्बासः अम्बाः साधवो दान्ताः
 सन्तो मन्यवे यज्ञार्थम् अरम् अलु वहन्ति । सुपु बहुन्तीत्यर्थः । तानववान्
 युक्ष्व इह योजय ॥ अथ द्वितीयः ॥ युक्ष्वा हि देवहृतमर्ऽअक्ष्वाऽअग्ने
 रधीरिच निहोता पूर्यः सव इति ॥ हे अग्ने, देवहृतमान् देवानामति-
 शयेनाह्वान् अववान् युक्ष्व योजय । हिशब्दः मसिद्धवाची । मसिद्धेऽस्मिन्
 कर्मणीत्यर्थः । योजने दृष्टान्तः । रधीरिव । रधीरवागिवेति । रथस्वामी यथा
 अववान् योजयति तद्वत् । किञ्च, त्वं पूर्यः पुरातनो होता होमोत्पादको
 भूत्वा निषदः अस्मिन् यागस्थाने निषीद ॥ इति चतुर्दशेऽध्याये तृतीयो-
 ऽनुवाकः ॥ १४ ॥ ३ ॥

तृतीयेऽनुवाके जुहाभ्यजनादिमन्त्रा उक्ताः ॥ चतुर्थेऽनुवाके तु हिरण्य
 पुरुषाऽम्बादिच्छिद्रेषु सुवर्णशकलस्यापनादिमन्त्रा उच्यन्ते ॥ कासायनः ॥ प्रति
 शिरः सप्त सप्त हिरण्यशकलामिमुक्ते करोति सम्पक्स्त्रवन्तीति ॥ यक्ष्यमाण-
 हिरण्यपुरुषाश्वादीना मध्ये एकैकस्य शिर स्थितेषु सप्तसु सप्तच्छिद्रेष्वपि सप्त
 सप्त सुवर्णशकलानि सिषेत् । तत्र मन्वक्स्त्रवन्तीत्यनेन मन्त्रेण प्रथममास्ये
 स्थापयेत् ॥ पाठस्तु ॥ सम्पक्स्त्रवन्ति सरितो न घेना अन्तर्हृदा मनसा
 पृथमानाः । घृतस्य धारा अभिचाकशीमि हिरण्ययो वेतसो मध्ये
 अग्नेरिति ॥ अन्तः शरीरस्याभ्यन्तरे हृदा मनसा हृदयपुडरीकवर्तिना तनो
 निरीक्षणयुक्तोऽन्तःकरणेन पृथमानाः पवित्रीक्रियमाणा घेना अन्नलक्षणाः ।
 अन्नं वै घेना इति श्रुतेः ॥ घृतस्य दीप्तियुक्तस्य सुवर्णस्य धाराः सम्पक् स्त्र-

वन्ति । सुष्ठु प्रवहन्ति । तत्र दृष्टान्तः । सरितो न । यथा नद्यः प्रवहन्ति तद्व-
त् । अपिच उत्सार्ग्येभ्ये हिरण्यः सुवर्णमयः वेतसः पुरुषोऽवभासते तं पुरुष-
मभिलक्ष्य स्रवन्तीस्ता घाराः अभिचाकशीमि अहमभियक्ष्यामि ॥ कात्यायनः ॥
उत्तरौ द्वौ द्वौ नासिकयो रुचे त्वेखण्डो भासे त्वेति श्रोत्रघोरभूदिदमिति ॥
अवशिष्टानामितरेषां खानां सुवर्णशकलानां मध्ये द्वौ शकलौ, रुचे त्वेति
मन्त्रद्वयेन नासिकाच्छिद्रयोः स्थापयेत् । द्वौ भासेदिति मन्त्रद्वयेन नेत्र-
योः स्थापयेत् । अमुदिति मन्त्रद्वयेन द्वौ श्रोत्रयोः सिपेत् ॥
तेषां पाठस्तु ॥ ऋचे त्वा-रुचे त्वा भासे त्वा ज्योतिषे
त्वा । अभूदिदं विश्वस्य सुवनस्य वाजिनमग्नेर्वैश्वानरस्य
वाग्निज्योतिष्मान् रुक्मो वर्चसा वर्चस्वानिति ॥ हे हिरण्य-
शकल, येयमृक् श्रोत्ररूपा तदर्थं-त्वां दक्षिणनासिकाच्छिद्रे प्रास्यामि ।
तथा हे हिरण्यशकल, यासौ रुक् दीप्तिस्तदर्थं त्वां नासिकाच्छिद्रेण मक्षिपा-
मि । तथा भासे प्रकाशाय त्वां दक्षिणाक्षिगोलके मक्षिपामि । तथा ज्योतिषे
दीप्तौ त्वा त्वामक्षिगोलके मक्षिपामि । इदं दक्षिणश्रोत्रे मक्षिष्यमाणं सुवर्णं
विश्वस्य सुवनस्य सर्वस्य भुतजातस्य वाजिनम् अग्नेर्वैश्वरूपम् । इन्द्रियं वै वीर्यं
वाजिनमिति श्रुत्यन्तरात् । तथा वैश्वानरस्य विश्वेषां नराणां स्वामिनोऽग्नेः स्व-
वीर्यरूपमभूत् । अयमग्निर्वाग्निश्रोत्रगोलकस्थितेन हिरण्यज्योतिषा स्वयं ज्योति-
ष्मानभूत् । तथा रुक्मो रोचमानोऽग्निर्वर्चसा हिरण्येन कान्सा वर्चस्वान् । स्व-
कान्तिर्वर्च इति भेदः ॥ कात्यायनः ॥ सहस्रदा इति पुरुषशिर उदृष्टेति ॥ पाठस्तु ॥
सहस्रदा असि सहस्राय त्वेति ॥ हे हिरण्यपुरुषत्वं सहस्रदा । सहस्रस्य धनस्य
दाताऽसि । ततस्त्वां सहस्राय सहस्रधनलाभायोदृष्टत्वामीति शेषः ॥ कात्या-
यनः ॥ मध्येऽङ्गान्योरुपरतः पूर्वापरे गोऽजयोश्च दक्षिणतः आदित्यं गर्भ-
मिति प्रतिमन्त्रमिति ॥ अङ्गादीनां मध्ये हिरण्यपुरुषमुपदध्यात् । तस्योत्तर-
तः प्राचीनदेशे स्थापयेत् । अविः पश्चिमे । तथा स्या दक्षिणतः प्राचीनदेशे गां
स्थापयेत् । अजं पश्चिमे स्थापयेत् ॥ अत्र पुरुषादीनामेकैकस्य स्थापनम्
आदिसं गर्भमित्याद्याः पञ्च मन्त्राः क्रमेण प्रयोक्तव्याः ॥ तत्र पुरुषोपधानमन्त्र-
पाठस्तु ॥ आदित्यं गर्भं पयसा समदधि सहस्रस्य प्रतिमां विश्वरूप-
म् । परिवृद्धिं हरसा माभिममस्याः शतायुषं कृणुहि । मान इति
हे अग्ने, चीयमानः सन् आदित्यम् आदितिर्देवमाता तस्याः संवत्स-

भीषणाय बहवु ॥ अथ द्वितीयः ॥ इषे राये रमस्व सहसे शुम्न ऊर्जे
 अपत्याय । सन्नाळसि स्वराळसि सारस्वतौ त्वोत्सौ प्रावतामिति
 ॥ हे अग्ने, इषे अन्नार्थं, राये धनार्थं, महमे बलार्थं, शुम्ने यशोनिमित्तम् । ऊर्जे
 क्षीरादिरसार्थम्, अपत्याय पुत्रार्थं रमस्व त्वमत्र क्रीडां कुरु । किञ्च सम्पन्न
 राजत इति सन्नाडसि । स्वयमेव राजत इति स्वराडसि । एवम्भूतं त्वाम्
 उत्सौ अत्युत्सुकौ, सारस्वतौ सरस्वतीसम्बन्धिनावृद्धेदसामवेदौ, प्रावता-
 मर्कषेण रक्षताम् । तथा तैत्तिरीये श्रूयते, ऋक्साम वै सारस्वतावुत्साविति ॥
 कात्यायनः ॥ अग्ने युक्ष्वाहीति प्रत्युचं स्त्रुवाहुती जुहोतीति ॥ अग्ने युक्ष्वाहीति
 मन्त्रद्वयेन स्त्रुवेण द्वे आहुती जुहुयाव ॥ ॥ तत्र प्रथममन्त्रपाठस्तु ॥ अग्ने
 युक्ष्वा हि ये तवाऽश्वासो देव साधवः । अरं वहन्ति मन्यव
 इति ॥ हे अग्ने, देव, मन्वान्विनो येकोचिदश्वासः अश्वाः साधवो दान्ताः
 सन्तो मन्यवे यज्ञार्थम् अरम् अलं वहन्ति । सुष्ठु वहन्तीत्यर्थः । तानश्वान्
 युक्ष्व इह योजय ॥ अथ द्वितीयः ॥ युक्ष्वा हि देवहूतमांऽअश्वांऽअग्ने
 रथीरिष निहोता पूर्यः सद इति ॥ हे अग्ने, देवहूतमान् देवानामति-
 शयेनाह्वातुन् अश्वान् युक्ष्व योजय । हिशब्दः प्रसिद्धवाची । प्रसिद्धेऽस्मिन्
 कर्मणीत्यर्थः । योजने दृष्टान्तः । रथीरिव । रथीरश्वा निवेति । रथस्वामी यथा
 अश्वान् योजयति तद्वन् । किञ्च, त्वं पूर्यः पुरातनो होता होगेत्यादको
 भूत्वा निषदः अस्मिन् यागस्थाने निषीद ॥ इति चतुर्दशेऽध्याये तृतीयो-
 ऽनुवाकः ॥ १४ ॥ ३ ॥

वन्ति । सुष्ठु प्रवहन्ति । तत्र दृष्टान्तः । सरितो न । यथा नद्यः प्रवहन्ति तद्व-
त् । अपिच उत्तरेर्मध्ये हिरण्यमयः सुवर्णमयः चेतसः पुरुषोऽवभासते तं पुरुष-
मभिलक्ष्य स्रजन्तीस्ता घाराः अभिचाकशीमि अहमभिपश्यामि ॥ कात्यायनः ॥
उत्तरौ द्वौ द्वौ नासिकयो रुचे त्वेत्तद्वर्णो भासे त्वेति श्रोत्रपोरभूदिदमिति ॥
अवशिष्टानामप्यतरेषां स्वानां सुवर्णशकलानां मध्ये द्वौ शकलौ, रुचे त्वेति
मन्त्रद्वयेन नासिकाच्छिद्रयोः स्थापयेत् । द्वौ भासेदिति मन्त्रद्वयेन नेत्र-
योः स्थापयेत् । अभूदिति मन्त्रद्वयेन द्वौ श्रोत्रयोः क्षिपेत् ॥
तेषां पाठस्तु ॥ ऋचे त्वा रुचे त्वा भासे त्वा ज्योतिषे
त्वा । अभूदिदं विश्वस्य भुवनस्य वाजिनमग्नेर्वैश्वानरस्य
वाग्निज्योतिष्मान् रुक्मो वर्चसा वर्चस्वानिति ॥ हे हिरण्य-
शकल, येयमृक् श्रोत्ररूपा तदर्थं त्वां दक्षिणनासिकाच्छिद्रे मास्यामि ।
तथा हे हिरण्यशकल, यासौ रुक् दीप्तिस्तदर्थं त्वां नासिकाच्छिद्रेण प्रक्षिपा-
मि । तथा भासे प्रकाशाय त्वां दक्षिणाक्षिगोलके प्रक्षिपायामि । तथा ज्योतिषे
दीप्तौ त्वा त्वामक्षिगोलके प्रक्षिपायामि । इदं दक्षिणश्रोत्रे प्रक्षिप्यमाणं सुवर्णं
विश्वस्य भुवनस्य सर्वस्य भूतजातस्य वाजिनम् अश्वं वीर्यरूपम् । इन्द्रि-
यं वै वीर्यं वाजिनमिति श्रुत्यन्तरात् । तथा वैश्वानरस्य विशेषां नराणां स्वामिनोऽग्नेः स्व-
वीर्यरूपमभूत् । अपमग्निर्वाग्मश्रोत्रगोलकस्थितेन हिरण्यज्योतिषा स्वयं ज्योति-
ष्मानभूत् । तथा रुक्मो रोचमानोऽग्निर्वर्चसा हिरण्येन कान्स्या वर्चस्वान् । स्व-
कान्तिर्वर्च इति भेदः ॥ कात्यायनः ॥ सहस्रदा इति पुरुषशिर उदयतेति ॥ पाठस्तु ॥
सहस्रदा असि सहस्राप त्वेति ॥ हे हिरण्यपुरुषत्वं सहस्रदाः सहस्रस्य घनस्य
दाताऽसि । ततस्त्वां सहस्राय सहस्रघनलामायोदयक्षापीति श्रेयः ॥ कात्या-
यनः ॥ मध्येऽप्रवाथ्योक्तचरतः पृथ्वापरे गोऽजयोश्च दक्षिणतः आदिस्थं गर्भ-
मिति प्रतिमन्त्रमिति ॥ अङ्गवादीनां मध्ये हिरण्यपुरुषमुपदध्वात् । तस्योत्तर-
तः प्राचीनदेशे स्थापयेत् । अविः पश्चिमे । तथापि दक्षिणतः प्राचीनदेशे गां
स्थापयेत् । अजं पश्चिमे स्थापयेत् ॥ अत्र पुरुषादीनामेकैकस्य स्थापनम्
आदिर्गर्भमित्याद्याः पञ्च मन्त्राः क्रमेण प्रयोक्तव्याः ॥ तत्र पुरुषोपधानमन्त्र-
पाठस्तु ॥ आदित्यं गर्भं पयसा समरुधि सहस्रस्य प्रतिमां विश्वरूप-
म् । परिवरुधि हरसा माभिममस्याः शतायुषं कृणुहि चीयमान इति
हे अमे, चीयमानः सन् आदित्यम् आदितिर्देवमाता तस्याः संबन्धि तत्कायक्यं

गर्भसदृशमिमं पुरुषं पश्यता क्षीरेण समद्धि सम्पगार्द्रांकुरु । सहस्रपतिमां बह्व-
 धनस्य मतिमानभूतं विश्वरूपं परितृङ्गधि परिस्रज । हरता तदीयज्वालारूपेण
 तेजसा माभिमस्थाः । अभिपूर्वो मानिर्हिसार्थः । यजमानं मा हिंसीः । किन्तु
 शतायुषं शतसंवत्सरपरिमितकालजीवनं कृणुहि कुरु ॥ ॥ अथाऽश्वोपधान-
 मन्त्रपाठस्तु ॥ वातस्य जूतिं वरुणस्य नाभिमद्वं जज्ञान् सरिर-
 स्य मध्ये । शिशुं नदीनां हरिमद्रियुधमग्ने मा हिंसीः परमे
 व्योमन्निति ॥ हे अग्ने, अश्वं मा हिंसीः । ज्वालाया मा दह । विविध-
 व्योमरक्षणं व्योममन्ततिसहस्रपञ्चस्य रोगास्तेष्वप्यः सर्वेष्वप्यः पालनामित्यर्थः ।
 तत्र परममुत्कृष्टं रक्षितस्याश्वस्य पुनरुपद्रवः कदाचिदपि न जायते । तथा
 करणं रक्षणस्य परमस्त्वम् । तादृशे परमे व्योमन् एतमश्वं स्थापयेदिति शेषः ।
 कीदृशमश्वम् । वातस्य जूतिं वायोर्गतिस्वरूपवच्छीघ्रगतिमित्यर्थः । वरुणस्य
 नाभिम् । अपामपिषतेर्वरुणस्य नाभिस्थानीयम् । यथा स्वोदरमध्यवर्तिनी
 नाभिर्वस्त्रपावरणादिना पाल्यते तद्वदन्ततः म्रियत्वाद्वरुणेन पालनीयमित्य-
 ऽर्थः । अत एव म्रियं तमभिमेष मजापतिर्वरुणाय याज्यमनपदिति तैत्तिरीये
 समाज्जातम् । सरिरस्य मध्ये यज्ञानां समुद्रजलस्य मध्ये बहवारूपेणोत्पन्न-
 म् । अणुयोनिर्या अश्व इति श्रुत्यन्तरात् । नदीनां शिशुम् । यदा नदीनां
 पतिः समुद्रः पूर्वोक्तन्यायेन पिता तदा नदीनां मातृत्वाच्चञ्चिद्युः । हरिमुपर्वाकृद-
 स्य पुरुषस्य हतारं नेतारम् । अद्रियुधम् अद्रियुद्धम् । नकारोपजनश्छान्दसः ।
 मार्गमध्ये खुरैश्वर्णीकृत्वा येऽद्रिभवस्तुदपापाणास्तैर्बुद्धम् । तादृशान् पापाणान्
 दह्युः मार्गेऽस्मिन्नश्वो गत इति बोद्धुं शक्यते ॥ अथ गोस्थापनमन्त्रः ॥ अजस्र-
 मिन्दुमकर्म सुरण्युमग्निमीळे पूर्वचित्तिं नमोभिः । स पर्वभिर्भक्तु-
 द्याः कल्पनानो गां मा हिंसीरादिति विराजमिति ॥ पूर्वचित्तिं
 पूर्वमहर्षिमिध्यैपमेतमग्निं नमोभिर्नमस्कारैर्बुद्धोऽग्निमीडे स्वोभिः । कीदृशमग्नि-
 म् । अजस्रमिन्दुं निरन्तरपरमैश्वर्योपेतम् । अहःशब्दो मर्मवाची । अहं
 मर्मसहार्तं सुरण्यं गरन्तं पोषयन्तम् । यथा यजमानस्य मर्मणि वैरिणो न
 वदत्यन्ति तथा कुर्वन्तमित्यर्थः । सोऽग्निरादित्यरूपेण स्थित्वा पर्वभिरवा-
 सास्पादिमिस्तिथिभिरुत्तुष्टः तस्मिँस्तास्मिन् ऋतौ कल्पमानः कर्मणि सम्पाद-
 यन् वर्तते । तादृश हे अग्ने, गां मा हिंसीः । कीदृशीं गां । अदितिमत्तण्ड-
 नीपाय । विराजं विशेषेण राजमानम् ॥ अयावेऽस्यापनमन्त्रः ॥ अस्त्यर्षी

त्वष्टुर्वरुणस्य नाभिमविं जज्ञानां रजसः परस्मात् । मही-
साहस्रीमसुरस्य मायामग्ने मा हिंसीः परमे व्योममिति ॥ हे
अग्ने, परमे व्योमन् उत्कृष्टे विविधरक्षणे स्थितामविं मा हिंसीर्मा वधीः ।
कीदृशीमविम् । त्वष्टुर्वरुणीम् । रूपाणां निर्माता यस्त्वष्टा तस्याऽनुग्रहात्
वरुणिरूपयुक्ताम् । वरुणस्य नाभिम् । अनिष्टनिवारकस्यग्नेर्नाभिस्थानीया-
म् । उत्कृष्टाजगद्वरजसो जज्ञानाम् । उत्कृष्टकाश्च माजापत्यरजस उत्पन्नम् ।
तथा तैत्तिरीये, वरसो बाहुग्यामित्यादिवाक्ये अविः पशूनामिति श्रुतम् ।
महीं महीति । साहस्रीं सहस्रमूलगार्हीम् । असुरस्य मायां, स्वर्मानोरसुरस्य
सम्बन्धित्वेन निर्मिताम् । अत एव तैत्तिरीये । स्वर्मानुरित्यादिवाक्ये साकृष्टा-
ऽविरभवदिति श्रुतम् ॥ अपाजस्यापनमन्त्रः ॥ योऽअग्निरग्नेरुपजायत
शोकात् पृथिव्या उत वा दिवस्पति । येन प्रजा विश्वकर्मा
जजान तमग्ने हेळः पति ते वृणक्ति ॥ पृथिव्या भूमेरुपरिस्थि-
तात्, उत वा अथवा दिवस्पतिं पुच्छोक्तस्योपरिस्थितात्, शोकादीतिपुक्तात् ।
अग्नेः प्रजापतिरूपात् सकाशाद्योऽग्निरूपोऽपजायत उत्पन्नोऽभूत् । येना-
ऽजकृतेण विश्वकर्मा जगत्सृष्टा प्रजापतिः प्रजाः पशून् जजान उत्पादितवान् ।
अजस्य प्रजापत्यसृष्टिपानत्वं तैत्तिरीये समाभ्यासम् ॥ ततोऽजः स्वपरः
समभवत्तां स्वायै देवताया आलभत । ततो वै स प्रजाः पशून् वृणतेति ॥ हे
अग्ने, ते त्वदीयो हेळः कोपः तं तादृशमजं परिहृणन्तु परिवर्णितं करोतु,
मा विनाशयस्वित्यर्थः ॥ कात्पापनः ॥ चित्रं देवानामित्यर्द्धवशः स्ववाङ्मती इति ॥
जुहुवादिति शेषः ॥ पाठस्तु ॥ चित्रं देवानामुदगादनीकं चक्षुर्मिधस्य
वरुणस्याग्नेः । आप्राच्यावापृथिवीऽअन्तरिक्षं सूर्य आत्मा
जगतस्तस्युपश्चेति ॥ अयं मन्त्रः पूर्वोद्धृताया व्याख्यातः ॥ इति चतुर्दशो-
ऽध्याये चतुर्थोऽनुवाकः ॥ १४ ॥ ४ ॥

चतुर्थेऽनुवाके हिरण्यपुरुषादीनां शिरश्छिद्रेषु सुवर्णशकलस्थापनादि-
मन्त्रा उक्ताः ॥ पञ्चमे तेषामुपस्थानमन्त्रा उच्यन्ते ॥ कात्पापनः ॥ उद्-
तिष्ठन्नुपतिष्ठत उत्सर्गेरिमं मा हिंसीरिति प्रतिमन्त्रमिति ॥ अध्वर्युरुदङ्गमुत्तो
भूत्वा इमं मा हिंसीरित्यादिशोकपरिसागलक्षणैर्मन्त्रैः क्रमेण पुरुषाश्वादीना-
मुपस्थानं कुर्यात् । पुरुषोपस्थानमन्त्रपाठस्तु ॥ इमं मा हिंसीर्दिपादं
पशुं सहस्राक्ष मेधाय षीयमानः । मयुं पशुं मेधमग्ने जुपस्व तेन

चिन्वानस्तन्वो निषीद । मयुं ते शुगृच्छतु यं द्विष्मस्तं ते शुगृच्छतु
 इति ॥ हे सहस्राक्ष सहस्रतरूपाकञ्जालारूपचक्षुर्युक्ताग्ने, मेघाय यज्ञाय चीयमान-
 श्रयणेन सह क्रियमाणम् इमं द्विषादं पादद्वयोपेतं पुरुषरूपं ग्राम्यं पशुं
 मा हिंसीः दाहरूपां हिंसां मा कार्षीः । यदि तत्र भक्ष्यापेक्षा तर्हि तत्र भक्षणाय
 मेघं पशुं मयुं कृष्णमृगरूपं जुषस्व नेषस्व । भक्षयेत्पर्यः । तेन मधु-
 भक्षणेन ज्वालारूपास्तन्वस्त्वदीयतनूश्चिन्वानः पोषयन्निह निषीद । ते तत्र
 शुक् श्लोकः सन्तापो मयुं कृष्णमृगम् कृच्छतु प्राप्नोतु । किञ्च, वयं यं पुरुषं
 मति द्विषो द्वेपं कुर्मः । तं पुरुषं ते त्वदीयः शुक् सन्तापो कृच्छतु प्राप्नो-
 तु ॥ अथाश्वोपस्थानमन्त्रपाठः ॥ इमं मा हिंसीरेकशकं पशुं कति-
 क्रदं वाजिनं वाजिनेषु ॥ गौरमारण्यमनु ते दिशामि तेन चिन्वान-
 स्तन्वो निषीद । गौरं ते शुगृच्छतु यं द्विष्मस्तं ते शुगृच्छतु
 इति ॥ हे अग्ने, इममेकशकयुक्तमश्वरूपं पशुं मा हिंसीर्दाहरूपां हिंसां मा
 कार्षीः । कीदृशमश्वं, कनिकदं हेषाशब्देनास्पन्तक्रन्दनेनोपेतम् । वाजिनेषु
 शीघ्रगतियुक्तेषु प्राणिष्वत्यन्तशीघ्रगतियुक्तम् । यदि ते तत्र भक्ष्यापेक्षा, त-
 र्हि ते तत्र भक्षणायेममारण्यं गौरं सिंहम् अनुदिशामि पुरुषशीर्षेण तु त्वज्जक्ष्य-
 स्वेनातिस्मृजामि । तेन गौरभक्षणेन त्वदीयज्वालारूपाः तनूः पोषयन्निह
 निषीद । शिष्टं पूर्ववत् ॥ अथ गौरपस्थानमन्त्रः ॥ इमं साहस्रं शतधार-
 मुरसं व्यच्यमानं सरिरस्य मध्ये । घृतं दुहानां मदिति जना-
 याग्ने मा हिंसीः परमे व्योमन् ॥ गवयमारण्यमनु ते दिशामि
 तेन चिन्वानस्तन्वो निषीद । गवयं ते शुगृच्छतु यं द्विष्मस्तं ते
 शुगृच्छत्विति ॥ हे अग्ने, इमं गां मा हिंसीः । किन्मृताम् । साहस्रं सहस्रार्हा
 शतधारं कूपम् । बहुस्रोतसं कूपमिव बहूपकारकं बाहदोहादिभिः । सरिरस्य
 मध्ये व्यच्यमानं विविधमुपजीव्यमानम् । इमे वै श्लोकाः सरिरमिति
 श्रुतः । जनाय जनेभ्यो वा घृतं दुहानां घृतपूरणी वा । घृतस्य कारण-
 मृतां क्षीरदोग्धीम् । आदितिमसण्डनीयाम् । गवयो गोसदृश आरण्यो मृग-
 विशेषः । शिष्टं स्पष्टम् ॥ अथावेरुपस्थानमन्त्रः ॥ इममूर्णां चरुणस्य नाभिं
 त्यक्षं पशूनां द्विषदां चतुष्पदाम् । त्वष्टुः प्रजानां प्रथमज्जनित्र-
 मग्ने मा हिंसीः परमे व्योमन् ॥ उष्ट्रमारण्यमनु ते दिशामि तेन
 चिन्वानस्तन्वो निषीद । उष्ट्रं ते शुगृच्छतु यं द्विष्मस्तं ते शुगृच्छ-

तिवति ॥ हे अग्ने, इमम् ऊर्णायुम् अवि मा हिंसीः । कीदृशम् अविम् ।
वरुणस्यानिष्टनिवारकस्याग्नेर्नाभिस्थानीयम् । द्विपदा मनुष्याणां चतुष्पदा-
गशादीनाम् उभयरूपाणां पशूनां त्वक्मदशम् । यथा त्वचा शरीरमावृतम् ।
द्विपदो मनुष्याः शीतनिवारणार्थमविजन्येन कम्बलेनाच्छादिता भवन्ति । चतु-
ष्पदोऽप्यश्वश्च घलीवर्दाश्च भारवहनेन मार्दवार्थं पृष्ठे कम्बलेनाच्छादिता भवन्ति ।
तथा त्वष्टुः मजापतेः सकाशादुत्पद्यमानानां मध्ये मयम् जानिषं प्रधानत्वेनो-
त्पद्यम् । माशान्यं च धीर्यवत्त्वात् । धीर्यवत्त्वं च बाहुजम्पानां सर्वेषां तैत्तिरीये
आम्नातम् । तस्मात्ते धीर्यवतो धीर्यानुसृज्यन्तेति ॥ उष्ट्रः प्रसिद्धः । शेषं
पूर्ववत् ॥ अपाजोपस्थानमन्त्रः ॥ अजो ह्यग्नेरजनिष्ठ शोकात् सो-
अपश्यज्जनितारमग्ने । तेन देवा देवतामग्रमावस्थेन रोहमाय-
न्नुपमेध्यासः ॥ शरभमारण्यमनु ते दिशामि तेन चिन्वान-
स्तन्यो निपीद । शरभं ते शुशुच्छतु यं द्विष्मस्तं ते शुशुच्छत्वि-
ति ॥ हि यस्मादयमजः शोकादीमित्युक्तादग्नेः सकाशादजनिष्ट । अत एव
तैत्तिरीये आम्नातम् । आत्मनो वषामुदसिदवामग्नेः प्रागृह्णात्ततोऽजस्तूपरः
सगभवदिति ॥ ॥ एवान्तेः मजापतिरूपादुत्पन्नोऽजो जनयितारं स्वोत्पादकं
मजापतिरूपमग्निमग्नेऽपश्यत् । उत्पत्त्यनन्तरमेव दृष्टवान् । यस्मादेवमजः
मयास्तस्यस्मादिदानीं वर्तमानादेव अग्ने पूर्वस्थित्वा जन्मानि तेनैवाजेन कार्णाप्य-
ऽनुष्ठाय देवतामायन् देवत्वं प्राप्ताः । किञ्चेदानीं मेध्यासो यागयोग्या यज-
मानारोहणीयं स्वर्गमुपायन् साधीप्येनैव प्राप्ताः । विलम्बमन्तरेण प्राप्ता इत्यर्थः ।
शरभः सिंहघाती क्रूरमृगः । शेषं पूर्ववत् ॥ कासायनः ॥ त्वं पविष्टेति चिसो-
पस्थानमिति ॥ चियाम्नेरुपस्थानं कुर्वात ॥ पाठस्तु ॥ त्वं पविष्ट दाशुपो
नृत्पाहि शृणुधी गिरः । रक्षा लोकमुत्तममेति ॥ हे पविष्ट
पुत्रतमग्ने, त्वं दाशुपो इर्विदितवतो यजमानस्य नृन् मृसादीन् मनुष्यान्
पाहीति ऋत्विजां गिरः आशिपः शृणुषि शृणुहि । उताऽपि चत्मना आत्मना
त्वदीयेन प्रयत्नेन लोकमपत्यं रसः ॥ इति चतुर्दशेऽध्याये पञ्चमोऽनुवाकः ॥ १४ ॥ ५ ॥

पञ्चमेऽनुवाके हिरण्यपुरुषाज्जादीनामुपस्थानमन्त्रा उक्ताः ॥ पष्ठेऽपस्था-
ऽऽख्येष्टकोपधानमन्त्रा उच्यन्ते ॥ कात्यायनः ॥ अपस्याः पञ्च पञ्चानुकान्तेऽप्यां
त्वेमन्निति प्रतिपन्नमिति ॥ अग्निलङ्घैर्मन्त्रैरुपयेया इष्टका अपस्या एतत्संज्ञकाः ।
पञ्च पञ्चेष्टका अपां स्वेमन्नित्यादिभिर्गन्धैः ऋषेणानुकान्तेषूपदध्यादिति शेषः

॥ तत्र पपपञ्चकमन्त्रपाठः ॥ अपां त्वेमन्त्सादयाम्यपां त्वोद्यन्त्सा-
दयाम्यपां त्वा भस्मन्त्सादयामि । अपां त्वा ज्योतिषि सादया-
म्यपां त्वापने सादयामीति ॥ हे इष्टके, सायामेवम् एमनि जल-
सम्पन्निमराहादिगमनप्रकारे सादयामि स्थापयामि । एवमुत्तरत्रापि योज्यम् ।
ओद्यन् वीचितरङ्गादिरूपे । उदन् । मस्मन् मासके मृत्तरूपे ज्योतिषि प्रकाशे
नैवेत्येव इत्यर्थः । अपने नदीकृपाद्यापारे ॥ अथ द्वितीयपञ्चकमन्त्रपाठः ॥
अर्णवे त्वा सद्ने सादयामि समुद्रे त्वा सद्ने सादयामि मरिरे
त्वा सद्ने सादयामि । अपां त्वा क्षपे सादयाम्यपां त्वा सधियि
सादयामीति ॥ अर्णवशब्देन सादयाम् मोहं तटाकाद्युपलक्ष्यते । अपां
सदन्, तस्मिन् स्थाने, हे अपस्याख्ये इष्टके, त्वा त्वां सद्दयामि स्थापयामि ।
समुद्रः मतिद्धः । सरिरशब्देनानिर्द्धारितविशेषो जलमात्रापाद उपलक्षणः ।
क्षीयन्ते मृत्पत्तपापोऽन्नेति युष्कनडागादिः क्षपः । जपेन सह धीयतेऽवस्था-
प्यते इति मधिवर्षोपलादिः ॥ अथ तृतीयपञ्चकमन्त्रपाठः ॥ अपां त्वा
सद्ने सादयाम्यपां त्वा सधस्ये सादयाम्यपां त्वा योनौ साद-
यामि । अपां त्वा पुरीषे सादयाम्यपां त्वा पाथसि सादयामी-
ति ॥ हे इष्टके, अपां सद्ने स्थाने नद्यादी त्वां सादयामि स्थापयामि ।
अग्निः सह विद्युदादयो यत्र मेघे तिष्ठन्ति सोऽयं मेघः सधस्यः । योनि-
शब्देन जलकारणभूतोऽग्निरुच्यते । अग्नेराय इति श्रुतेः । पुरीषशब्देन नद्या-
दिगताः सिकता उच्यन्ते । पीयते जलं जीयतेत्येति पाथः समुद्रः ॥ अथ
चतुर्थपञ्चकमन्त्रपाठः ॥ गायत्रेण त्वा छन्दसा सादयामि वैष्टुमेन
त्वा छन्दसा सादयामि जागतेन त्वा छन्दसा सादयामि ।
आनुष्टुमेन त्वा छन्दसा सादयामि पादुक्तेन त्वा छन्दसा सा-
दयामीति ॥ हे इष्टके त्वां गायत्रीसम्पन्निना छन्दसा सादयामि । स्थापयामि
एवमुत्तरत्रापि योज्यम् ॥ इति चतुर्दशेऽध्याये षष्ठोऽनुवाकः ॥ १४॥६॥

षष्ठोऽनुवाकः षपत्येष्टकोपधानमन्त्रा उक्ताः ॥ सप्तमे प्राणमृत्संज्ञकानामि-
ष्टकानामुपधानमन्त्रा उच्यन्ते ॥ कासायनः ॥ प्राणमृतः कर्णसहिता दश-
दशाऽयं पुरुष इति मतिमन्त्रमिति ॥ वासां प्राणमृत्संज्ञकानां पञ्चाशदिष्टकानां
कर्णाभिष चिह्नमस्ति तद्युक्ता सा दश दशेष्टका उपदध्यादिति शेषः ॥
तत्र पूर्वस्थां दिक्षुपथेवानां दशेष्टकानां मन्त्रपाठः ॥ अयं पुरोमुषस्तस्य

प्राणो भौवायनो वसन्तः प्राणायनः । गायत्री वासन्ती गायत्र्यै
 गायत्रे गायत्रादुपाश्लुक्पाश्लोस्त्रितृ विटतो रथन्तरम् ।
 वसिष्ठ ऋषिः प्रजापतिगृहीतया त्वया प्राणं गृह्णामि प्रजाभ्य
 इति ॥ भवत्यस्माज्जगदिति भुवः शब्दः प्रजापतिमाचष्टे । पुरः पूर्वस्यां दिशि
 अयं भुवो वर्तत इति शेषः । हे इष्टके, तद्रूपासीत्यभिप्रायः । एवमुच्यते चोऽप्यम् ।
 तथा भुवःशब्दाभिधेयस्य प्रजापतेः सम्बन्धी प्राणः । अत एवापत्यत्वमुप-
 चर्यते । भौवायन इत्युच्यते । तस्य च प्राणस्य एवासत्त्वित्त्वरूपस्यापत्यत्वेनोप-
 चरितः प्राणायनो वसन्त ऋतुः । तस्य च वसन्तस्य सम्बन्धिनी गायत्री ।
 तस्यावच्छन्दोक्त्या गायत्र्याः सम्बन्धि गायत्रं साम । तस्माच्च गायत्रसाम्न
 उत्पन्न इवोपांशुग्रहः । तस्माच्चोपांशुग्रहादुत्पन्नमिव त्रितृस्तोमम् । तस्मात्
 त्रितृस्तोमादुत्पन्नमिव रथन्तरं साम । यो वसिष्ठाख्यस्तद्रूपा वाऽसि । हे इष्टके,
 यथोक्तप्रकारेण प्रजापतिप्राणवसन्तादिरूपोपचारेण प्रजापतिगृहीतया त्वया
 प्रजाभ्यः सर्वासां प्रजानां प्राणं गृह्णामि प्रजानां प्राणसिद्धये त्वामुपदधा-
 मीत्यर्थः । यद्यप्यनेकवाक्यत्वादेक एव मन्त्रस्तथापि प्रतीकमाह्वया
 दश मन्त्राः सम्पद्यन्ते ॥ अथ दक्षिणस्यां दिक्षुपधेयानां दशोक्तानां
 मन्त्रपाठः ॥ अयं दक्षिणा विश्वकर्मा तस्य मनो वैश्वकर्मेणम् ।
 श्रीधरो मानसस्त्रिष्टुप् प्रैष्वी । त्रिष्टुभः स्वारस्वारादन्तर्पा-
 श्लोऽन्तर्गामात् पञ्चदशः पञ्चदशाद् वृद्धत् । भरद्वाज ऋषिः ।
 प्रजापतिगृहीतया त्वया मनो गृह्णामि प्रजाभ्य इति ॥ विश्वानि
 कर्माणि जगदम्बापारादीनि यस्याऽसौ विश्वकर्मा । हे इष्टके, तद्रूपा त्वमसि ।
 प्राणवसन्तादिपरम्परेव मनोऽग्रीष्मादिपरम्परा व्याख्येया । स्वारमिति वास-
 विशेषः ॥ अथ पश्चिमार्धां दिक्षुपधेयानामिष्टकानां मन्त्रपाठः ॥ अयं
 पश्चाद्विश्वव्यास्तस्य चक्षुर्वैश्वव्याचसम् । वर्षाश्चाधुप्यो जगती
 धार्यी । जगत्या ऋक्सममृक्समाच्छुक्रः । शुक्रात् सप्तदशः ।
 सप्तदशाद्वैक्वम् । जमदग्निर्ऋषिः प्रजापतिगृहीतया त्वया चक्षु-
 र्गृह्णामि प्रजाभ्य इति ॥ विश्वे सर्वे जगद्यचति, व्याप्नोतीति विश्वव्या-
 प्रजापतिः । शेषं पूर्ववद् विभजनीयम् । वर्षा वर्षेतुः । ऋक्सप्तमिति
 सामविशेषः ॥ अथोत्तरस्यां दिक्षुपधेयानामिष्टकानां मन्त्रपाठः—
 इदमुत्तरात् स्वस्तस्य श्रीत्रै सौवम् । शरच्छौऽप्यनुष्टुप्

शारदी । अनुष्टुभ ऐळमैळान्मन्थी भान्धिन एकविंश एक-
 विंशाद्वैराजम् । विश्वामित्र ऋषिः प्रजापतिगृहीतया त्वया
 ओत्रे गृह्णामि प्रजाभ्य इति ॥ सौति सर्वं जगत् प्रेरयतीति स्वशब्दः
 प्रजापतिवाची । उत्तरस्यां दिशि यदिदं स्यः प्रजापतिशरीरं, हे इष्टके, रवं
 तद्रूपासीतियोज्यम् । ऐळमिति सामविशेषः । शेषं पूर्णवद् योज्यम् । अथ मध्यम-
 देश उपपेयानामिष्टकानां मन्त्रपाठः ॥ इयमुपरिमतिस्तस्यैवाह्नात्तया
 हेमन्तो वाच्यः पङ्क्तिर्ह्यमन्ती । पङ्क्त्यै निधनवं निधनवत् आग्र-
 यण आग्रयणात् त्रिणवन्नयस्त्रिंशौ त्रिणवन्नयस्त्रिंशाभ्यां
 शाकरैर्यते । विश्वकर्मऋषिः प्रजापतिगृहीतया त्वया वाचं
 गृह्णामि प्रजाभ्य इति ॥ मन्थते कृत्स्न जगज्जानातीति मतिः प्रजापतिः ।
 ऊर्ध्वापां दिशि येयं प्रजापतिः । हे इष्टके, तद्रूपा त्वमसि । मतिनाम्नः
 प्रजापतेरुपपर्यरूपा येयं वाक् सा माया । वाचोऽप्यसं वाच्ययनः । निध-
 नवमिति सामविशेषः । अत्रैकैकस्मिन्मन्त्रे प्रजापतिरिन्द्रियमृतुशब्दः सामवि-
 शेषो ग्रहस्तोमपृष्ठस्तोत्रसाम ऋषिरिति नाडीनामेतेषां पदार्थानां यद्यपि
 लोकप्रसिद्धो जन्यजनकभावो नास्ति, तथापि मन्त्रार्थत्वेन मनसा भावयितु-
 मिदमुक्तमित्यविरोधः ॥ कासायनः ॥ लोकम्पृणा दक्षिणास्त आदध्यात्
 समदध्याद् इति ॥ लोकम्पृणसंज्ञका इष्टका दक्षिणांसवारभ्य मध्यदेशपर्यन्ता
 लोकम्पृणेत्यादिभित्तिभिर्मन्त्रैरुपदध्यादिति शेषः । तेषां मन्त्राणां प्रतीका-
 न्याह ॥ लोकम्पृणा ता अस्तेन्द्रं विश्वा इति ॥ लोकम्पृणेतीदं प्रथम-
 मन्त्रप्रतीकम् ॥ ता अस्त्येति द्वितीयमन्त्रस्य प्रतीकमिदम् ॥ इन्द्रं विश्वा इति
 तृतीयमन्त्रस्य प्रतीकम् ॥ ते च मन्त्रास्त्रयोदशोऽध्याये व्याख्याताः ॥ इति
 चतुर्दशोऽध्याये सप्तमोऽनुवाकः ॥ १३ ॥ ७ ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् ॥

पुण्याश्चतुरो दद्याद्विद्यातीर्थमहेव्वरः ॥ १ ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तकश्रीवीरबुक्कभूपालसाम्राज्य-
 पुरन्धरेण सामणाचार्येण विरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे काण्वसंहिता-
 भाष्ये चतुर्दशोऽध्यायः ॥ १४ ॥

अथ शुक्रयजुःकाण्वमन्त्रमाध्वे पञ्चदशोऽध्यायः ॥ १५ ॥

यस्य निश्चसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत ॥

निर्ममे तमहं वन्दे विद्यातीर्थमहेम्बरम् ॥ १ ॥

चतुर्दशेऽध्याये यजमानपुष्करपर्णस्तरणादिप्रयमचितिमन्त्रा उक्ताः ॥ एतावता प्रथमचितिः समाप्ता ॥ अथ पञ्चदशाध्याये द्वितीयतृतीयचितिरयादि-
मन्त्रा उच्यन्ते ॥ तत्र प्रथमाऽनुवाके द्वितीयचितौ आश्विन्याख्या इष्टका
अभिधीयन्ते ॥ कात्यायनः ॥ आश्विनीध्रुवक्षितिरिति मातेमन्त्रमिति ॥
अश्विदेवयुक्तैः गन्त्रैरुपधेया इष्टका आश्विन्यः । ता ध्रुवक्षितिरित्यादिभिः
पञ्चभिर्मन्त्रैः क्रमेणोपदध्यादिति शेषः ॥ तत्र प्रथममन्त्रपाठस्तु ॥ ध्रुव-
क्षितिर्ध्रुवयोनिर्ध्रुवास्ति ध्रुवं योनिमासीद साधुया । उख्यस्य
केतुं प्रथमं जुषाणाभ्विनाध्वर्युं सादयतामिह त्वेति ॥ ध्रुवा स्थिरा
क्षितिर्निवासभूमिर्यस्या इष्टकायाः सा ध्रुवक्षितिः । यस्यां भूमौ इष्टका निव-
सतिः तस्या भूमेश्चाञ्जल्यमावात स्थैर्यं द्रष्टव्यम् । ध्रुवा विनाशराहिता योनि-
रुत्पत्तिहेतुर्मृदूया यस्या इष्टकायाः सा ध्रुवयोनिः । हे इष्टके, तादृशी त्वं स्व-
रूपतो ध्रुवा अस्ति । आमकपालादिभिः संयोज्यनिर्मितत्वाद् ध्रुवा त्वम् ।
साधुया अस्माभिः साधनीया उपधातव्या त्वं ध्रुवं योनिं स्थिरगग्निक्षेत्ररूपं
स्थानम् आसीद आगलोपविश । किञ्च, उख्यस्य उखायां स्थितस्याग्नेः
केतुं प्रज्ञापकं प्रथमं द्वितीयायां चितौ मुख्यं स्थानं जुषाणौ सेवमानौ देवा-
नामध्वर्युं उमाश्विनाविहास्मिन्नग्निक्षेत्रे इष्टके त्वा त्वां सादयतां स्थापय-
ताम् ॥ अथ द्वितीयः ॥ कुलापिनी घृतवतीपुरन्धिः स्पौने सीद
सदने पृथिव्याः । अभि त्वा रुद्रा वसवो गृणन्तिवसा ब्रह्म
पीपिहि सौभगायाश्विनाध्वर्युं सादयतामिह त्वेति ॥ हे इष्टके,
त्वं कुलापिनी निवासस्थानवती घृतवती होष्यमाणेनाज्येन संयुता सती
पुरन्धिः पुरु बहुधा धीयते सम्यगवस्थाप्यत इति पुरन्धिः । तादृशी सती
पृथिव्याः प्रथमचितिरूपाया भूमेः सम्बन्धिनि, स्पौने सुखरूपे सदने स्थाने
सीद उपविश । किञ्च, रुद्रा वसवः सर्वे देवाः सर्वे त्वा त्वाम् अभिगृणन्तु ।
इमा इमानि ब्रह्म ब्राह्मणानि मन्त्रात्मकानि पीपिहि आप्यायस्व । किमर्थम् ।
सौभगाय महदैश्वर्यार्थम् । पूर्ववत् ॥ अथ तृतीयः ॥ स्वैर्दक्षैर्दक्षपितेह

सीद देवानां सृजे बृहते रणाय । पितेवैधि सुनव आ सुशेवा
 स्वावेशा तन्वा संविशस्वाश्विनाध्वर्यु सादयतामिह त्वेति ॥
 स्वैर्दत्तैः स्वकीयैर्वलैर्दत्तपिता बलस्य पालयित्री, हे इष्टके त्वम् एवंविधा सती
 इहास्यां द्वितीयायां चिनौ सीद उपविश । किमर्थम् । बृहते महते रणाय रम-
 णीयाय देवानां सम्पन्निनि सुम्ने सुखाय सुखमाप्स्यर्थम् । तत्र आ सर्वतः
 सुशेवा सुखेन सेवितुं शक्या एधि भव किं इव । सुनवे पितेव । यथा पुत्रार्थं
 पिता सुखेन सेव्यो भवति । किञ्च, तन्वा स्वकीयेन शरीरेण स्वावेशा सुखेन
 प्रवेशयती सती संविशस्व । अवस्थानं कुरु । अश्विनेत्यादि पूर्ववत् ॥ अथ
 चतुर्थः ॥ पृथिव्याः पुरीषमस्यप्सो नाम तां त्वा विश्वे अभिगृण-
 न्तु देवाः । स्तोमपृष्ठा घृतवतीह सीद प्रजावदस्मे द्रविणाऽऽयज-
 स्वाश्विनाध्वर्यु सादयतामिह त्वेति ॥ हे इष्टके, त्वं पृथिव्याः
 प्रथमचितिभूताया भूमेः पुरीषं पूरकमसि । अप्सो नाम । अपः सनोतीस-
 प्सो रसाः । या त्वमेवं रसगुणभूता प्रसिद्धा तां त्वां तादृशीं त्वां विश्वे देवाः
 सर्वेऽपि देवा अभिगृणन्तु सर्वतः कीर्तयन्तु । स्तोमपृष्ठा सप्तदशादिस्तोमभि-
 र्युक्तानि पृष्टस्तोत्राणि यस्याः सा स्तोमपृष्ठा घृतवती होष्यमाणेनाज्येन संयु-
 ता सती इहास्मिन् क्षेत्रे सीद तिष्ठ । अस्मभ्यं भनावत् पुत्रपौत्रादियुक्तानि
 द्रविणानि धनानि आपन्नस्य सर्वतो देहि । अश्विनेत्यादि पूर्ववत् ॥ अथ
 पञ्चमः ॥ अदित्यास्त्वा पृष्ठे सादयाम्यन्तरिक्षस्य धर्त्रीं विष्टम्भनीं
 दिशामधिपत्नीं सुवनानाम् । ऊर्मिद्रप्सो अपामसि बिभ्वकर्मा
 त त्वाविरश्विनाध्वर्यु सादयतामिह त्वेति ॥ हे इष्टके, त्वा त्वाम् ।
 अदित्याः पृष्ठे प्रथमचितिभूताया भूमेरुपरि सादयामि स्थापयामि । कीदृशीं
 त्वाम् । अन्तरिक्षस्य लोकस्य धर्त्रीं धारयित्रीम् । तथा मात्स्यादीनां दिशां
 विष्टम्भनीं विविधकार्येण स्तम्भयन्तीं व्यवस्थापयन्तीं, सुवनानां सर्वेषामधि-
 पत्नीम् आधिपत्येन पालयित्रीम् । यस्यास्ते बिभ्वकर्मा प्रजापतिर्ऋषिर्द्रष्टा सा
 त्वम् अपाम ऊर्मिः, यश्च द्रप्सः, तदुभयकृपाऽसि । तिष्ठ पूर्ववत् ॥ कासा-
 यनः ॥ युक्रश्च शुचिश्चेत्युत्तरे इति ॥ ऋतव्यसंज्ञके द्वे इष्टके उपद्रव्यादिति
 शेषः ॥ पाठस्तु ॥ शुक्रश्च शुचिश्च यैष्मा ऋतु अग्नेरन्तःश्रेष्ठो-
 ऽसि । कल्पेतां यावापृथिवी कल्पन्तामाप ओषधयः कल्पन्ता-
 मन्नयः पृथक्मम ज्यैष्ठ्याय सव्रताः । ये अग्नयः समनसोऽन्तरां

यावापृथिवी इमे । त्रैष्णमाऽऽकृतु अभिकल्पमाना इन्द्रमिव
 देवा अभिसंविशन्तु तथा देवतयाऽङ्गिरस्वद् ध्रुवे सीदतमिति ॥
 शुक्रो ज्येष्ठमासः । शुचिराषाढः । तावुभौ त्रैष्णसम्बन्धिनावृत्तवयवौ, हे
 त्रीष्णाल्पकृतौ, त्वं धीयमानस्याग्नेरन्तःश्लेषोऽसि । यथा कुड्यस्यान्तर्द्वार्या-
 र्थं काष्ठपाषाणदयः श्लेष्यन्ते तद्वत् । ममार्थं चिन्वतो यजमानस्य
 ज्येष्ठ्यायोत्कर्षार्थमिमे यावापृथिव्यौ स्वीचितमुपकारं कल्पेतां सम्पादयेताम् ।
 आपधोपधपक्ष कल्पन्तां स्वीचितमुपकारं सम्पादयन्तु । समानं व्रतं कर्म
 येषां ते सन्नता एकस्मिन् कर्मण्यवस्थिता आहवनीयाद्यप्रयोऽपि पृथक् कल्पन्ता-
 म् । प्रत्येकं स्वीचितव्यापारं सम्पादयन्तु । किञ्च, इमे यावापृथिवी अन्तरा
 अनयोर्द्यावापृथिव्योर्मध्यं वर्चमानाः, समनस एकमनस्का ये अग्रयः ते सर्वे-
 ऽपि त्रैष्णसम्बन्धिनावृत्तवयवावभिकल्पमानाः सर्वतः सम्पादयन्तः, एत-
 त्कर्माभिसंविशन्तु । तन्न दृष्टान्तः । इन्द्रमिव देवाः । यथाऽप्ये सर्वे देवाः,
 इन्द्रमभितः सेवन्ते तद्वत् । हे आग्नये इष्टके, युवां तथा देवतया अङ्गिरस्वद्
 अङ्गिरसां कर्मणां च ध्रुवे स्थिरे सखी सीदतश्च उपविशतश्च ॥ इति पञ्चदशे-
 ऽध्याये प्रथमोऽनुवाकः ॥ १५ ॥ १ ॥

प्रथमेऽनुवाके आदिश्रव्यादीष्टकोपधानमन्त्रा उक्ताः ॥ द्वितीये वैश्वदेवी-
 ष्टकाद्युपधानमन्त्रा उच्यन्ते ॥ कासायनः ॥ वैश्वदेवीः सजूर्कतुभिरिति मति-
 मन्त्रमिति ॥ नानाविधदेवतायुक्तैर्मन्त्रैरुपपेया इष्टका वैश्वदेव्या । ताः सजु-
 र्कतुभिरित्यादिभिः पञ्चभिर्मन्त्रैः क्रमेणोपदध्यादिति शेषः ॥ तत्र प्रथममन्त्र-
 पाठस्तु ॥ सजूर्कतुभिः सजूर्बिधाभिः सजूर्देवैः सजूर्देवैर्विधोनाधैः ॥
 अग्रये त्वा वैश्वानरायाहिबनाध्वर्यू सादयतामिह त्वेति ॥
 हे इष्टके, ऋतुभिर्भसन्तादिक्रतुभिः सजुः समानमीतिरसि । वसन्तादीनां यादृशी
 प्रीतिस्तादृशी तवेत्यर्थः । एवमुत्तरत्रापि सजुःशब्दो योज्यः । विधिं जगद-
 धति पोषयन्तीति ब्रह्मादयो विधाः । तैः समानमीतिरसि । यद्वा विधाशब्देनापि
 उच्यन्ते । आपो वै विधा इति श्रुतेः । तादृशीभिः समानमीतिरसि । वयो-
 नाधैः पदैश्छन्दोरूपैः प्राणरूपैर्वा देवैः समानमीतिरसि । तथाच श्रूयते ।
 प्राणा वै देवा वयोनाधाः । प्राणैर्हीदै सर्वं वयुनं नदमथ छन्दास्सि वयो-
 नाधाः । छन्दोभिर्हीदै सर्वं वयुनं नदं प्राणैर्न सयुग्मृत्ता माजनपादसादि ।
 सजूर्देवैरिति पुनर्वचनमादरार्थम् । एवं तादृशैर्देवैः समानमीतियुक्तो त्वा वैश्वान-

नरायाग्रये सर्वपुरुषाणां हितकारिचक्षुष्यमहमुपदधामीति शेषः । एवमुप-
हिता त्वां देवानामध्वर्युं अन्विना इहास्मिन् क्षेत्रे सादयतां स्थापयताम् ।
एव मुत्तरेष्वपि मन्त्रेषु योजनीयम् ॥ तेषां पाठस्तु ॥ सजूर्कृतुभिः सज्-
र्विधाभिः सजूर्वसुभिः सजूर्देवैर्वयोनाधैः । अग्नये त्वा वैश्वान-
नरायाऽद्विबनाध्वर्युं सादयतामिह त्वा ॥ सजूर्कृतुभिः सज्-
र्विधाभिः सज्जूरुद्वैः सजूर्देवैर्वयोनाधैः । अग्नये त्वा वैश्वाननराया-
ऽद्विबनाध्वर्युं सादयतामिह त्वा ॥ सजूर्कृतुभिः सजूर्विधाभिः
सज्जुरादित्यैः सजूर्देवैर्वयोनाधैः । अग्नये त्वा वैश्वाननरायाद्विबना-
ऽध्वर्युं सादयतामिह त्वा ॥ सजूर्कृतुभिः सजूर्विधाभिः सज्जु-
र्विदेवैर्देवैः सजूर्देवैर्वयोनाधैः । अग्नये त्वा वैश्वाननरायाद्विबना-
ऽध्वर्युं सादयतामिह त्वेति ॥ कात्यायनः ॥ प्राणमृतः प्राणं य इतीति ॥
प्राणमृतस्तृक्का इष्टका उपदध्यात् ॥ पाठस्तु ॥ प्राण मे पाह्यपानं मे
पाहि व्यानं मे पाहि । चक्षुर्म उर्व्या विमाहि ओष्ठं मे इलोकये-
ति ॥ हे इष्टके त्वं मे मदीयं प्राण पाहि पालय । एवमुत्तरत्रापि । उर्व्या
विशालया दृष्टया मदीयं चक्षुर्विभाहि विशेषेण प्रकाशय । दर्शनसमर्थं कुर्वि-
सर्षः । मदीयमत्रो न संघाते शक्तं कुरु । बहुविधशास्त्रश्रवणसमर्थं कुर्वित्यर्थः ॥
कात्यायनः ॥ भेषः पिबेत्तपस्या इति ॥ आपस्यानामका इष्टका उपदध्यात् ॥ पाठस्तु
अपः पिबेत्तपधीर्जिन्व द्विपादव चतुष्पात् पाहि । देवो वृष्टिमे-
रयेति ॥ हे इष्टके, त्वमपो जलानि पिबन् प्रीणय । ओषधीरपि जिन्व प्रीण-
न् ॥ द्विपात् मनुष्यशरीरम् अव रक्ष । चतुष्पात् पशुशरीरं पाहि पालय ।
दिवः सकाशाद् दृष्टिमेरय । आसमन्तात् प्रेरय ॥ इति पञ्चदशेऽध्याये द्वितीयो-
ऽनुवाकः ॥ १५ ॥ २ ॥

द्वितीयेऽनुवाके वैश्वदेवीष्टकाद्युपधानमन्त्रा उक्ताः ॥ तृतीये वयस्याह्ये-
ष्टकोपधानमन्त्रा उच्यन्ते ॥ कात्यायनः ॥ वयस्याः पञ्च पञ्चानुवाकान्तेषु
मूर्द्धा वय इति प्रतिमन्त्रमिति ॥ वयःशब्दोपेतैर्मन्त्रैरुपधेया इष्टका वयस्याः ।
ता अनुवाकान्तेषु पञ्च पञ्चोपदध्यात् ॥ पाठस्तु ॥ मूर्द्धा वयः प्रजापति-
इच्छन्दः शत्रुं वयो मयन्दं छन्दः । विष्टम्नो वयोऽधिपतिश्छन्दो
विद्वक्कर्मा वयः परमेष्ठीछन्दः । वस्तो वयो पिबल छन्दो वृष्टि-
र्धयो विशाल छन्दः । पुरुषो वयस्तन्द्र छन्दो व्याघ्रो धयो-

ऽनाधृष्टं छन्दः । सिन्धो वधश्छन्दश्छन्दः घष्टवाडयो बृहमी-
च्छन्दः । उच्चावयः ककुप्छन्दः । ऋषमो वयः सतो बृहती छन्दः ।
अनङ्गवान् वयः पङ्क्तिश्छन्दो धेनुर्वयो जगतीछन्दः । उपविर्ब-
यस्त्रिष्टुप्छन्दो दिव्यवाङ्मयो विराट् छन्दः । पञ्चाविर्बयो
गायत्रीछन्दस्त्रिषत्सो वयः उष्णिक् छन्दः । तुर्ववाङ्मयो-
ऽनुष्टुप् छन्दः । इति ।

पुरा खलु सृष्टवतः प्रजापतेर्विश्वस्मात् सकाशात् सृष्टाः पश-
वश्छन्दोरूपमास्थाय निरगच्छन् । ततः स प्रजापतिः स्वयमेव गायत्र्या-
दिछन्दोरूपं स्वीकृत्य पृथग्मन्त्रिण्यर्थां तत्तदवस्थायां तान् योजयत् । तत्र
तावदादितश्चतुर्भिर्मन्त्रैः प्रजापतेरष्टावयवात्मकं गायत्रीरूपं परिकल्पयत् ।
एवं गायत्रीछन्दोरूपेण परिकल्पितोऽसौ प्रजापतिः स्वयमेव मूर्द्धा पृथग्म-
न्त्रिण्यधिरः । वयः शरीरावस्था । प्रजापतिरेव मूर्द्धलक्षणं वयोऽभवत् ।
अत एव मूर्ध्नि इतरावयवेभ्यः माधान्यं दृश्यते । तथा प्रजापतिः स्वयमेव
छन्दोऽभवत् । अस्मिन् मन्त्रे उत्तरमन्त्रेष्विव छन्दसो विशेष्य यच्छन्दः सा-
मान्यं विधीयते । अनेन मन्त्रेण प्रजापतेर्द्वावयवौ परिकल्पितौ । सतात्
जायत इति सत्यम् । तादृशं वयः शरीरावस्था प्रजापतिरभवत् । मयः
सृष्टं ददातीति मयन्दं तादृशं छन्दश्चाभवत् । कृत्स्नं शरीरं विष्टम्भोति
स्थिरीकरोती विष्टम्भः प्रजापतिः । स्वयं विष्टम्भात्मकं वयोऽभवत् । अधि-
ष्ठापयतीत्यधिपतिः । एतदात्मकं छन्दोऽभवत् । विश्वं कर्म कर्तव्यं यस्या-
ऽसौ विश्वकर्मा प्रजापतिरीदृग्रूपं वयोऽभवत् । परमे उत्कृष्टे । स्थाने
तिष्ठतीति परमेष्ठी एतदात्मकं छन्दोऽभवत् । एवं प्रतिमन्त्र द्वौ द्वावयवा-
चिन्ति अष्टावयवः प्रजापतिः परिकल्पितः । तथाचाष्टसंख्योपेतत्वात् सर्व-
छन्दःप्रकृतिभूतं गायत्रीरूपमस्य संपन्नम् । एवं गायत्रीरूपः प्रजापतिः किम-
करोदिति तदाह । वस्तोवय इत्यादिना । एकपदा वै विवर्द्धं छन्द इति
श्रुतेः । प्रजापतिः स्वयमेकरुपा गायत्रीछन्दो भूत्वा वयः । सृष्टां सृष्टिगिति
तृतीयाया लुक् । वस्तश्छन्दः । अत्रापि द्वितीयैकत्रयस्य सुवादेशः । व-
यसा शरीरावस्थायां निर्गतं वस्तारूपं पद्यं पर्यगृह्णात् । एतमुत्तरमन्त्रेषु
विभक्तिविपरिणामं कृत्वा तत्तच्छन्दोरूपमास्थाय प्रजापतेरष्टावयवात् ॥ पद्यं
परिमृहीतवानिति योर्यपम् । विशेषस्तु । कल्पते । दृष्टिः सेचनसमर्थो मेघः ।

द्विपदां गायत्री । विशालारूपं छन्दः । द्विपदा वै विशालं छन्द इति श्रुतेः ।
 विरादछन्दः । अनाष्टपुष्प । विराद्वा अनाष्टपुष्पिति श्रुतेः । अनाष्टपुष्पं
 विरादछन्दो विराद् । सर्वाणि छन्दांसि छादयतीति छदिः । अति-
 छन्दः अतिछन्दो वै छदिरिति श्रुतेः । पृष्ठे पृष्ठमागे बहतीति
 पृष्ठवाद् पञ्चवर्षः पथुः । उक्ता सेचनसमर्थः पथुः । अन्तिमौ द्वा-
 वष्टाक्षरौ पादौ मध्यपादौ द्वादशाक्षरश्चेव सा ककुप् । ऋपभः सेचनस-
 मर्थोऽनङ्गवान् । प्रथमतृतीयौ पादौ द्वादशाक्षरौ सासतो बृहती । अतो
 बहतीत्यनङ्गवान् पञ्चीवर्षः । हेनुर्नवमसूता । सवर्मा गौस्त्रिधा भवतीति
 त्र्यविः । यद्वा अविशब्देन क्षीरादिकमश्वं छलपित्वा तत्प्राशनाय विहितः
 पन्मासारयकः कालो लक्ष्यते । तथा च तिस्रो अवयोऽस्य सञ्जादा इति त्र्य-
 विरादक्षमासः पथुरिति । दिस्पाई खण्डनाई बहतीति दिस्पवाद् । यद्वा
 द्विवर्षः पथुर्दिस्पत्वादित्युच्यते । पञ्चपथुः पञ्चाविः । त्रयो वस्ता यस्पासौ
 त्रिरस्मः । यद्वा त्रिवस्तरः पथुस्त्रिवस्तरः । तुर्यं चतुर्थं बहतीति तुर्यवाद् ।
 मूर्द्धा वय इत्यादीना मन्त्राणां श्रुत्यनुमारेणैवं व्याख्यानं कृतम् । तत्सर्व-
 शातपथादवगन्तव्यम् ॥ कार्त्त्यापनः ॥ लोकम्पृष्ठासंज्ञका इष्टका यथापूर्व-
 मुपदध्यादिनि शेषः । तेषां मन्त्राणां प्रतीकान्याह । लोकं पृणता अस्वेन्द्रं
 विश्वा इति पूर्वव्याख्येयम् ॥ इति पञ्चदशोऽध्याये तृतीयोऽनुवाकः ॥१५॥३॥

तृतीयेऽनुवाके त्र्यवस्थालोऽम्पृष्ठासंज्ञका इष्टका उक्ताः पृतावता द्वितीया
 चितिः समाप्ता ॥ अथ चतुर्थे तृतीयस्या चितौ स्वयमावृष्णाया उच्यन्ते ॥
 कार्त्त्यापनः ॥ तृतीयायां स्वयमावृष्णामिन्द्राग्नी इति ॥ तत्पाठस्तु ॥

इन्द्राग्नी अन्वधमानामिष्टकां हतं युवम् । पृष्ठेन याचा-
 पृथिवी अन्तरिक्षं च विषाधसे । विश्वरुमा स्वा सादपस्वन्त-
 रिचस्व पृष्ठे व्यचस्वतीगधध्वती । अन्तरिक्षं यच्छान्तरिक्षं ५
 हान्तरीक्षं मा हिंसीः । विश्वस्मै प्राणायापानाय व्यानायोदानाय
 प्रतिष्ठापै चरित्राय । वायुप्राग्निपातु महता स्वस्त्या छर्दिदा
 शन्तमेनं तथा देवतयाद्भिरस्वद् घृषासीदेति ॥

अत्रोत्तरार्द्धः प्रथमे व्याख्येयः । येषामिष्टका पृष्ठेन स्वकीयेनोपरि-
 भागेन लोकत्रयं विषाधसे पुरुषव्यसयः । विभातेषु अभिभवति । इन्द्राग्नी

युवं युवाम् अव्ययमानां भङ्गं रहिता स्वयमातृष्णारूपां तामिष्टकां दृष्ट्वा
दृढीकुरुतम् । किञ्च, विश्वानि कर्माणि यस्यासौ प्रजापतिः । हे स्वयमा-
तृष्णो त्वां स प्रजापतिस्त्वामन्तरिक्षस्य पृष्ठे उपरि सादयतु । कीदृशीम् ।
व्ययस्वतीम् अभिव्यक्तियुक्ताम् । मयमस्वतीं विस्तारोपेतम् । येयं स्वयमा-
तृष्णा सा त्वमन्तरिक्षं गच्छ । गन्धर्वाप्सरोगणां सा त्वमन्तरिक्षं यच्छ ।
गन्धर्वाप्सरोगणादिधारकतया नियमय । तगाऽन्तरिक्षं दृष्ट्वापरोपदवराहि-
त्पेन दृढीकुरु । त्वमपि तदन्तरिक्षं मा हिंसीः । विश्वस्मै सर्वस्मै प्राणा-
पानव्यानोदानारूपं वायुवृत्तिलाभाय मतिष्ठायै स्वशुद्धे स्थितिलाभाय च-
रित्राय शास्त्रीयाथरणाय प्राणिनायतत्त्वं सर्वस्य सिद्ध्यर्थमयं वायुस्त्वामभिमतः
यातु । केन रक्षणामिति । तदुच्यते । मन्त्रा स्वस्त्वा महत्या योगक्षेमसंपत्त्या
ज्ञातमेव छर्दिषा अत्यन्तशुभकारिणा दीप्तिविशेषेण ॥ स्वामिभूताया देवता-
पानुगृहीताधुवा स्थिरा सती सौद इहोपविशे । आङ्गिरसां चपनानुष्ठाने
यथा त्वं ध्रुवा स्थिरा तद्वत् ॥ कात्यायनः ॥ पञ्चरिष्या वैश्वदेवीवद् रा-
ज्यसीति प्रतिगम्यमिति ॥ दिक्शब्दपञ्चकोपेतैर्गन्धैरुपेया इष्टकाः पञ्चदि-
श्या राक्षसीति ॥ मन्त्रपञ्चकेनोपदध्यादिति शेषः ॥ पाठस्तु ॥

राक्षसिप्राची दिग्विराणसि दक्षिणा दिक् सत्राणसि
प्रतीचीदिक् स्वराणस्तुदीची दिग्धिपतन्यसि बृहती दिगिति ॥

हे इष्टके त्वं राक्षी राजमाना दीप्यमाना सती प्राची दिगिति पूर्वदिग्-
भवति । पिराङ्गविराजमाना दक्षिणा दिगिति । सत्राङ्ग सम्पत् राजमाना
प्रतीची दिगिति । स्वराद् परनिस्पेक्षतया स्वयमेव राजमाना उदीची दि-
गिति । अधिकं पातीत्यधिपत्री तादृशी त्वं बृहती मोदोर्ध्वा दिगिति ॥
कात्यायनः ॥ विश्वकर्मेति विश्वज्योतिषमिति ॥ पाठस्तु ॥

विश्वकर्मा त्वा सादयत्वन्तरिक्षस्य पृष्ठे ज्योतिष्मतीं चि-
द्वस्मै । प्राणापानाय व्यानाय चिद्वं ज्योतिर्यच्छ । वायु-
ष्टेऽधिपतिस्तया देवतयाङ्गिरस्वद् ध्रुवासीदेति ॥

हे इष्टके ज्योतिष्मती त्वा त्वां विश्वकर्मान्तरिक्षस्य पृष्ठे उपरि आ-
सादयन्तु किञ्च, सर्वमाण्यपिलाभार्थे, हे इष्टके त्वं सर्वज्योतिर्यच्छ मयच्छ
वायुस्ते त्वाधिपतिराधेदेवता तथा देवतया ध्रुवा स्थिरा सती सौद
व्यविश । आङ्गिरस्वत् । आङ्गिरसां चिती पूर्वं ध्रुवा सती मतिष्ठ

तद्दन्नापीत्यर्थः ॥ कात्यायनः ॥ ऋग्व्ये नमस्यश्वेतीति ॥ पाठस्तु ॥

नमश्च नमस्यश्च वार्षिकाऽऋतूऽअग्नेरन्तः इलेपाऽसि ।
कल्पतां यावापृथिवी कल्पन्तामाप औपचयः कल्पन्तामग्नयः
पृथक्कामज्यैष्यथाप सन्नताः । ये अग्नयः समनसान्तरा यावा-
पृथिवी इमे । वार्षिकाऽऋतू अभिकल्पमाना इन्द्रमिव देवा
अभिसंविशन्तु तया देवतयाङ्गिरस्यद् वसीदतमिति ॥

स्पष्टार्थः ॥ इषधोर्जश्चेत्यपरे इति ॥ इतर ऋतव्ये इष्टके उपध्यादि-
विशेषः ॥ पाठस्तु ॥

इषधोर्जश्चक्षारदा ऋतूऽअग्नेरन्तः इलेपाऽसि । कल्पता
यावपृथिवी कल्पेतामाप औपचयः कल्पेन्तामग्नयः पृथक्काम-
ज्यैष्यथाप सन्नताः । ये अग्नयः समनसान्तराद्यावापृथिवी इमे ।
वार्षिकाऽऋतूऽअभिकल्पमाना इन्द्रमिव देवाऽअभिसंविशन्तु ।
तया देवतयाङ्गिरस्यद् ध्रुवे सीदतमिति ॥

व्याख्यातसमानार्थः ॥ इति पञ्चदशेऽध्याये चतुर्थोऽनुवाकः ॥१५॥४॥

चतुर्थेऽनुवाके स्वयमातृणादीष्टकोपधानमन्त्रा उक्ताः ॥ पञ्चमप्राणमृ-
दिष्टकोपधानमन्त्रा उच्यन्ते ॥ कात्यायनः ॥ पूर्वादे माणमृतो दशाधुर्मे इति
प्रतिमन्त्रमिति ॥ पूर्वभागे माणमृतसंज्ञकाद्यसंख्याकादष्टका एकैकेन मन्त्रे-
णोपदध्यात् ॥ तेषां पाठस्तु ॥

आयुर्मे पाहि प्राणां मे पात्यपानं मे पाहि व्यानं मे पाहि
अक्षुर्मे पाहि श्रोत्रं मे पाहि वाचं मे पिन्व मनो मे जिन्वात्मानं
मे पाहि ज्योतिर्मे यच्छति ।

हे इष्टके मदीयमायुः पाहि रक्ष एव सुतरात्रापि योज्यम् । पिन्व प्रीणय । जीन्व
प्रीणय आत्मानं जीवस्वरूपं ज्योतिः कान्तिं यच्छ देहि ॥ कात्यायनः ॥ छन्दस्पा-
द्वादिशब्दादशाप्यनयेषु पाछन्द इति प्रतिमन्त्रं बालयित्वा लोके पश्चात्तिष्ठेति ।
छन्दः शब्दोपेतैर्मन्त्रैरुपेया इष्टकाच्छन्दस्याः ताः पञ्चत्रिंशत्संख्योपेता वा-
च्यत्वेष्टकोपधानार्थं यदध्यात् ॥ पाठस्तु ॥

सा छन्दः प्रमाछन्दः प्रतिछन्दो अस्त्रीव्यछन्दः । पञ्च-
स्तिछन्दोऽष्टिण्छन्दः । वृद्धतीछन्दः । वृद्धतीछन्दोऽनुष्टुप्छन्द-
विरादछन्दो मापत्रीछन्दः । त्रिष्टुप्छन्दो जगतीछन्दः । पृथि-

वीछन्दोऽतरिक्षश्छन्दो यौश्छन्दः समाश्छन्दः । नक्षत्राणि-
छन्दो वाक् छन्दः । मनश्छन्दः कृषिछन्दो हिरण्यछन्दो गौ-
छन्दः । अजातश्छन्दोऽश्वश्छन्दः । अग्निर्देवता वातोदेवता
सूर्योदेवता चन्द्रमादेवता । वसवोदेवता । आदित्यादेवता म-
हतोदेवता विश्वेदेवादेवता बृहस्पतिर्देवता । इन्द्रोदेवता ब्रह्म-
णोदेवतेति ॥

अत्र या प्रमा मतिषादिशब्दाभिधेयाश्छन्दो विशेषाः केचिद्देवेष्वेव
मतिदाः केचिद्लोकेष्वपि मतिदाः । हे इष्टके त्वं मनामछन्दोरुपासि । प्रमा-
नामछन्दोरुपासि । इत्येवं सर्वत्र योज्यम् । अग्न्यादीनान्तु देवतात्वं मतिदं
हे इष्टके त्वं अग्निदेवतारुपासीत्येवं तत्रापि योज्यम् ॥ इति पञ्चदशोऽध्याये
पञ्चमोऽनुवाकः ॥

पञ्चमेऽनुवाके प्राणमृदिष्टकादिमन्त्रानुक्ताः ॥ षष्ठे बालखिल्यादीष्टको-
पचान् मन्त्रा उच्यन्ते ॥ कात्यायनः ॥ बालखिल्याः सप्तमूर्दांसि एहिमति-
मन्त्रमिति बालखिल्येष्टकाः सप्तपूर्वभागे मूर्दांसि एहिीतसप्तभिर्मन्त्रैरुपाधेयाः ।
इतराः सप्तपश्चिमभागे यन्त्रीएदितिपतिमन्त्रमिति । बालखिल्येष्टकाः सप्त-
पूर्वभागे मूर्दांसिरादिति सप्तभिर्मन्त्रैरुपाधेयाः । इतराः सप्तपश्चिमभागे यन्त्री-
रादितिसप्तभिर्मन्त्रैरुपाधेयाः ॥ पाठस्तु ॥

मूर्दांसिराद् ध्रुवासि धरुणाध्वंसि धरणी । आयुषेरवा
वर्चसेत्वाकृष्यै स्वा क्षेमायत्वा । मन्त्रोरामन्त्रयसि यमनीध्रुवासि
धरित्री । इषेस्वोर्जेस्वारस्येत्वापोययत्वेति ।

हे इष्टके त्वं मूर्दां मूर्देवद्रुतमाराद् राजमानाचासि । हे इष्टके त्वं मूर्दां-
मूर्देवद्रुतमाराद् राजमानाचासि । हे इष्टके त्वं ध्रुवास्थिरावरुणाधारणहेतु-
श्चासि हे इष्टके त्वं यन्त्रीधारणं कुर्वीधरणी भूमिरुपासि । आयुषे आयुष्ट-
ध्वयं त्वामुपदधामि । वर्चसे कांस्यं त्वामुपदधामि । कृष्यैमस्यतिपयत्वे
त्वामुपदधामि । क्षेमाय सम्पादितस्य यनस्य रत्नणाय त्वामुपदधामि । हे इ-
ष्टके त्वं यन्त्रीनिपमोषेताराद् राजमानाचासि । तथा यन्त्रीस्त्वयमपि नियन्त्री-
यमुनीसर्वेषां नियमकारिणीचासि । तथा ध्रुवास्थिरासतीधरित्रीभूमिरुपाचा-
सि । हे इष्टके इषे अस्माय त्वामुपदधामि । ऊर्जे बलाय त्वामुपदधामि । २-

यै धनार्थं त्वामुपदधामि । पोषाम तद्वन्नपुच्छयै त्वामुपदधामि ॥ का-
त्यायनः ॥ लोकं पृणाः पूर्ववदिति । तन्मन्त्रप्रतीकं ॥ पाठस्तु ॥

लोकं पृणता अस्येन्द्रविश्वा इति ।

पूर्ववद्व्याख्येयम् ॥ इति पञ्चदशोऽध्यायेषष्टानुवाकः ॥

षष्टानुवाके गालखिल्लादीष्टकोपथानमन्त्रा उक्ताः ॥ एतावता तृतीया-
चितिः समाप्ता ॥ अथ सप्तमेऽनुवाके चतुर्थ्या चितौ वक्ष्यमाणार्था स्तोमो-
पाख्याया इष्टकास्तासामुपथान केचिन्मन्त्रानुच्यन्ते ॥ सूत्रन्तु चतुर्थ्यामनु-
वाक्येषु दक्षिणोत्तरे द्वे द्वे इत्यारभ्य प्रतूर्तिरष्टादश इत्यन्तं कात्यायनेनोदा-
हृतम् ॥ तेषां पाठस्तु ॥

आशुस्त्रिष्टहान्तः पञ्चदशा व्योमा सप्तदशोधरुण एकविं-
शः प्रतूर्तिरष्टादशः । तपो नवदशोभीवर्तः स विश्वो वर्चो-
वाविश्वः सम्भरणं स्त्रयो विश्वो व्योमा सप्तदशो धरुणरेक-
विंशः प्रतूर्तिरष्टादशः । तपो नवदशोभीवर्तः स विश्वो वर्चो
वाविश्वः सम्भरणस्त्रयोविश्वो योनिश्चतुर्विश्वः । गर्भाः प-
ञ्चविंश ऊजस्त्रिषवः क्रतुरेकविंशः प्रतिष्ठा त्रयस्त्रिंशो
यज्ञस्य विष्टपञ्चतुस्त्रिंशः । नाकः पदत्रिंशो विद्यतोऽष्टाच-
त्वारिंशो धर्मश्चतुष्टोम इति ।

अत्र त्रिष्टपञ्चदशसप्तदशादिशब्दाः स्तोमविशेषवाचिनः स्तोमाश्च त्रि-
ष्टप त्रिष्वस्य साम्न आद्यातिभेदाभिप्रेद्यन्ते । आद्यात्तत्प्रकारस्तु त्रिष्टपञ्चदश-
सप्तदशानां राजस्याधिपापके एकादशोऽध्याये सामब्राह्मणोदाहरणेनाम्ना-
भिर्व्याख्यातः । एकविंशास्त्रिणवस्त्रयस्त्रिंशाख्यायापि स्तोमाः सामब्राह्मणे
पठिताः । अष्टादशनवदशादयस्तु न्यायेनोच्येया स्तोमान्तु ब्राह्मणान्ना-
ताः तदुक्त्यनार्थत्वाद्युक्तिप्रकारः सामसूत्रादवगन्तव्यः । अत्र त्रिष्टदा-
यश्चतुष्टोमान्ताः स्तोमविशेषा अष्टादशमंख्याका आच्यन्ताः । आशुस्त्रिष्टहान-
तत्त्वादीनि स्तोमविशेषणानि कानिचिद्गुणनाचकानि कानिचिद् द्रव्य-
वाचकानि तथासति गुणसम्बन्धं द्रव्यतादात्म्यं वा स्तोमेषूपचरन्ते ।
अत्र स्तोमरूपत्वं न तादिष्टकायाः प्रशंसनार्थं उपन्यस्यते । तत्रैवमक्षरयोजना ।
आद्यः शेषप्रत्युपापेतो पश्चिद्वत्त्वतोऽयः हेइष्टके त्वं तदूपासि । एवमुत्तरप्रापि

योज्यम् । भान्तो भासमानः व्योमेतिवसिद्धं द्रव्यव्यत्ययेन पुष्टिद्वया ।
धरुणो धारकः प्रकृष्टातूर्तिस्त्वरायस्यासौ प्रतूर्तिः शीघ्रकारीत्यर्थः । तपः
प्रसिद्धम् । अभीवन्तः सोमविशेषज्ज्ञानदसो दीर्घः सहविंशत्या संख्यया
सर्विंशः स्तोमविशेषः । वर्चो बलविशेषः । सम्भरणः सम्यक्प्रोपकः योनिः
प्रजोत्पादकः गर्भः प्रसिद्धः । ओजोष्टोमा घातुः क्रतुज्योतिष्टोमादिः ।
मणिष्टा स्थितिहेतुः । वध्नस्यादिसस्य विष्टपं निवासस्थानम् । असौ वा
आदिसस्य विष्टपं निवासस्थानम् । अमौ वा आदिसो वध्न इतिश्रुत्यन्तरा-
त् । नाकः स्वर्गारुणो भोगमुभिः । विपरीतत्वेन वर्तनमस्यासौ विवर्तः ।
त्रिवसं च दशमस्तदशैकार्वांशान्निवजप्रपास्त्रिंशा , अनेनैवास्मात्क्रमेण कचि-
दनुष्ठीयन्ते । कचित्तु विपरीतक्रमेण । अतएवायस्तम्बाचार्येण कचिदुक्तम् ।
अयस्त्रिंशारम्भणास्त्रिवदन्तया इतिधर्तो पारकश्चतुष्टोमस्त्रिवृत् पञ्चदशतप्तद्वौ-
कचिंशानां समूहः । एतैस्तोमवादिभि इष्टादशभिर्मन्त्रैः स्तोमरूपस्थमापादिता ।
अष्टादशोष्टकानुपदध्यादित्यर्थः ॥ इतिपञ्चदशोऽध्यायेतत्तप्तगोपुराकः ॥

तप्तगोऽपुराके केचिदनुपा स्तोमीयारूपेष्टकोपधानमन्त्रा उक्ता । अथा-
ष्टमे तदवशिष्टेष्टकोपधानमन्त्रानुत्पन्ते ॥ अग्नेर्भागोऽस्मिन् पञ्चानाम्भाग इत्य-
न्तं कासायनेन सूचितम् ॥ तेषां पाठस्तु ॥

अग्नेर्भागोऽसिदीक्षाया आधिपत्यं ब्रह्मस्मृतन्निवृत्तोमः ।
इन्द्रस्य भागोऽसि विष्णोराधिपत्यं ब्रह्मस्मृतं पञ्चदशस्तोमः । तु-
षक्षसां भागोऽसि घातुराधिपत्यं ब्रह्मस्मृतं सप्तदशस्तोमः ।
मित्रस्य भागोऽसि यरुणस्याधिपत्यं ब्रह्मस्मृतं सप्तदशस्तोमः ।
स्तोमः । वसुनां भागोऽसि रुद्राणामाधिपत्यं चतुष्पात्स्मृतं
चतुर्विंशस्तोमः । आदित्यानां भागोऽसि मरुतामाधिपत्यं म-
र्माः स्मृताः पञ्चविंशस्तोमः । अदितेर्भागोऽसि पूष्या आ-
धिपत्यं योजस्मृतं त्रिणवस्तोमः दिवस्य सवितुर्भागोऽसि बृह-
स्पते राधिपत्यं सप्तमीचीर्दिशः स्मृताश्चतुष्टोमस्तोमः । यवानां
भागोऽस्य यवानामाधिपत्यं प्रजासृताश्चतुश्चत्वारिंशस्तोमः ।
भृभूणां भोगोऽसि विश्वेषां देवानामाधिपत्यं भृतस्मृतान्प्र-
त्तिंशस्तो इति ।

हेइष्टके योयमग्नेर्मागोहविर्लक्ष्णः त्वं दीक्षा देवताया आधिपत्यं
 स्थापित्वं स्मृतं वक्ष्यद्वानां प्रीतिकारं मन्त्रज्ञानं ब्राह्मणजातिर्वायोपि त्रिष्ट-
 दाख्यः सोमविशेषस्तत्सर्वं त्वमसि । हेइष्टके योयमिन्द्रमागो हविर्विशेषः
 यच्च विष्णोः परमेश्वरस्याधिपत्यं यदपि स्मृतं प्रीतिकरं बलं सत्त्वं सन्निपजाति
 वा योनिः पञ्चदशाख्यः स्तोमः तत्सर्वं त्वमसि । हेमनुष्याः सन्तः वक्षते
 वेदं व्यक्ताव्यक्तमुच्चारयन्ति तेनानृचक्षसकृत्वजस्तेषां भागो दाह्यकमा
 गवादिभानुमभूनेर्षदाधिदत्तं यच्च स्मृतं प्रीतिकारणं जानजं जननशीलमन्नं
 तत्सर्वं त्वमसि । स्मृतः प्रीतिहेतुर्वातोवायुदिवः सकाशादागताष्टिभ्य-
 पुष्पाद्गवाभ्यादिगर्माद्विपदां च पुष्पदां चादरगताः प्रीतिहेतवः आजो-
 बलमष्ट्यानुर्वा योस्तु दिश्ववस्थिताः प्राणिनामनुकूलाः तादिशः समीच्यः
 युगमिथ्री भवतः शुक्लकृष्णपक्षावत्रेति यथाभासाः स तथाविधत्वादपवा अर्प-
 मासाः ऋतुशब्दैवसामान्यवाचीगाणविशेषो विश्वेदेवा भूतं निष्पक्षं प्रीति-
 करं स्यात्तं हेइष्टकं त्वं तत्सर्वमसि ॥ कात्यायनः ॥ ऋग्व्ये सहस्रसहस्रोते ॥
 ॥ पाठस्तु ॥ सहस्रं सहस्रं हैमन्तिकाऋतून्मरेतः श्लेषोसि
 कल्पनां घावा पृथिवी कल्पनामाय अन्वधयः कल्पनामग्नयः
 पृथग्नमज्यैष्ठ्याय सप्रताः । येअग्नयः समनसोन्तरा घावा
 पृथिवी इमे । हैमन्तिकाऋतूः अभिकल्पमाना इवमिव दे-
 वाः अभिसम्बिभन्तु तथा देवतायाद्विरस्वद्वेसीदतमिति
 व्याख्यातः समानार्थः ॥ इति पञ्चदशोऽध्यायेऽष्टमोऽनुवाकः ॥

अष्टमेऽनुवाकेऽग्निष्टानामक्षुपास्तोषीयानामिष्टकानामुपधानमन्त्रा उक्ताः ॥
 नवमे तु सृष्टिशब्दाभिधेयेष्टक्रोपपानमन्त्राः उच्यन्ते ॥ कात्यायनः ॥ सप्त-
 दशसूत्रैरेकया स्तुवतेतिप्रतिमन्त्रमिति । सूत्रपतुर्गुर्कर्मत्रैस्तपधेया इष्टका
 सृष्टयः ता एकयास्तुवतस्तादिभिः सप्तदशभिर्मन्त्रैः क्रमेणोपध्यादितिशेषः ॥
 तेषां पाठस्तु ॥ एकया स्तुवत प्रजा अधीयन्त प्रजापतिरधिपति-
 रासीति सभिरस्तुवत ब्रह्मा सृज्यत ब्रह्मणस्पतिरधिपतिरा-
 सीत् । पञ्चमिरस्तुवनंभूतान्पसृज्यन्तभूतानां पतिरधिपतिरासी-
 त्समभिरस्तुवत सप्तक्रवयो सृज्यन्त घाताधिपतिरासीत् । नव-
 मिरस्तुवत पितरो सृज्यन्तादितिरधिपत्यासोदेकादशमिरस्तु-

षत क्रान्ते सृज्यन्तार्त्वाः अधिपतय आसन् । त्रयोदशभिर-
स्तुवतमासाः अमृज्यन्त संवत्सरोधिपतिरासीत्पञ्चदशभि-
स्तुवनचत्रमेसृज्यतन्द्रोधिपतिरासीत् । सप्तदशभिरस्तुवत
ग्राम्याः पञ्चवो सृज्यन्त बृहस्पतिरधिपतिरासीत्पञ्चदशभि-
रस्तुवत शूद्राणां अमृजेतामहोरात्रेः अधिपती आस्तां एकविं-
शत्यास्तुवतैरुशकाः पञ्चवो सृज्यन्त सोमोधिपतिरासीदिति ।
अत्र निदानं पुरा मजापतिरिन्द्रियाधिष्ठातृत्वेनान् गांस्तुवध्वमित्यवधीत् ।
ते च देवाः केन स्तोत्रपामह इत्यवोचत् । एतमुक्ताः मजापतिर्मया च पुण्या-
भिश्च स्तुतिः करिष्यन् इत्यादिकं सर्वं एतद्वै मजापतिरुक्तादिके शतपथब्रा-
ह्मणेऽनुसन्धेयम् । एकथा नानानं देवाः प्रथममस्तुवत । स्तुतिमकुर्वन् ततः
मजापतिना मजा अधीपतिरासीत् । ततः पञ्चभिः प्राणादिभिरस्तुवत तदानीं
पञ्चभूतानि सृष्ट्वन्यभूवन् भूतानां पतिरितिकश्चिदेव विशेषः । अत्र स ए-
वाधिपतिरासीत् । श्रे.मे चक्षुषिनागिकेनागिदिव्येसप्तशीर्षाण्यतोत्तमभिरस्तु-
वत । ततः सप्तर्षयः सृष्ट्वा अभूवन् । चाता जगत्सृष्ट्वा यो देवः स एवा-
धिपतिरासीत् । नवभिरस्तुवत । सप्तशीर्षिण्याः द्वावर्चाचाविति येनच प्राणाः
तैरस्तुवत स्तुतिमकुर्वन् । ततः पितरोऽग्निष्वात्तादयः सृष्ट्वाऽदितिरैनं विधस्य
मजापतेरखण्डिनायानकिमेष तेषां सृष्टानां पितॄणां अधिपती स्वागित्ये-
नाभिकं पालयिष्यतीति । दशप्राणा आत्मैकादशसंख्या कायास्तैर्कृत्वा
इन्द्रियाधिष्ठातारो देवाः मजापतिं स्तुतिमकुर्वन् । ततः ऋग्वो वसन्त्याद्याः
सृष्ट्वाऽग्नेपामात्वा ऋतुपालकाः केचिद्देवविशेषास्तएव स्वामिनोऽभूवन् ।
सप्तदशप्राणा द्वौ प्रतिष्ठासुवौ वादौ एकआज्येति ये त्रयोदशसंख्याकादौरस्तु-
वत । ततो मासाश्चैवादयः सृष्ट्वा मासाणिमानोयः संवत्सरः । तेषां स
एवाधिपतिरासीत् । दशहस्त्यागुलपञ्चत्वारोदोर्बाह्वः नाभेरु-र्नयच्छ-
रीरं एतैः पञ्चदशभिरस्तुवतः सत्रं क्षत्रियजातिः सृष्ट्वाऽन्द्रस्तदधिपानी दे-
वसंस्वम्भूत् । दशपादाङ्गुलयः कुरुङ्गमष्टोद्वयश्च नाभेरङ्गुलछीरं एतैः
सप्तदशभिरस्तुवत । तदा ग्राम्याः पञ्चवः सृष्ट्वास्तेषां बृहस्पतिस्तदधिपानी-
स्वाम्यभूत् । दशहस्त्याङ्गुलयो नरप्राणस्तैर्नवदशभिः शूद्राणां शूद्राणां त्रै-
व्यशूद्रौ सृष्टौ तयोरहोरात्रे स्वाभित्वेनाभूताम् । हस्तवताङ्गुलयः ।
दशपादगताआत्मैकविंशति या एकविंशक्तिर्मख्यास्तयास्तुवत् । तत्

एकशक्ता अत्रादयः पञ्चशः सृष्टास्तेषां वरुणोऽधिपतिरासीत् । दशपासाद्वे-
 मतिष्ठे आत्मा त्रयोविंश इति या त्रयोविंशतिः संख्या तयाम्नुवत् । ततः
 शूद्रास्वजादयः पञ्चशः सृष्टास्तेषां पूज्यस्वाभ्यासीत् । दशहस्तांगुलयो दश-
 पाद्याश्चत्वारः करचरणआत्मापञ्चविंशतिः संख्या तया स्तुतिमकुर्वन् तदा
 हारण्याः कृष्णसृगादयः सृष्टास्तेषां वायुरधिपतिरासीत् । दशहस्तांगु-
 लयोदशपाद्याः सप्तशीर्षिण्याः माणइति या सप्तविंशतिस्तयास्तुयत् तत्र घ्रात्रा
 पृथिव्यौ व्येनां विशेषेणगच्छतां वसवोरुद्राआदित्याइति ये देवा अनुष्पा-
 यन् अन्वागच्छत एव स्वामिनो भुवन् । दशहस्तयम् । अङ्गुलयोदशपा-
 द्यावयवमाणा इति । या तयाऽस्तुवत्ततो वनस्पतयस्तत्र सोमोऽधिपतिरासीत् ।
 दशहस्ताङ्गुलयो दशपाद्यामाणा आत्मैकत्रिंशतयाताइतियत् तेनैवास्तुवत् ।
 ततः मजाः सृष्टास्तासां मजानां यवाः पूर्वपक्षाः । अयराः । अपरपक्षा-
 म्वाधिपतये आसन् दशहस्तांगुलयोदशपाद्यारशःमाणाद्वेपतिष्ठे आत्मायं-
 यस्त्रिंशदित्येतेनारस्तुवत् ततः सर्गाणि भूतान्याशाम्पन् । सर्वे प्राक्तिनः
 शान्ता अभूवन् । परमे सत्यलोके तिष्ठतीतिपरमेष्ठी मजापति ॥ सर्वेषां
 भूतानां स एवाधिपतिरासीत् । अत्र यायैका येन येन गन्धेनोपधेयात्
 तादिष्टकान्तत्पञ्चमतिपादकदैवतारूपस्येन प्राप्तेत्यर्थः ॥ ॥ कात्ययनः ॥
 लोकं पृणाः पूर्ववत् । लोकं पृणसंज्ञकाः इष्टकाः पूर्ववदुपदध्यात् ॥
 तन्मन्त्रमतीकपाठस्तु ।

लोकं पृणत्ता अस्पेदं विश्वा पूर्ववद्धारूपेयम् ।

इतिपञ्चदशेऽध्यायेनवमोऽनुराक ॥

वेदार्थस्यप्रकाशेन तमोहार्दं निरारयन् ।

पुमर्थोऽश्वतुरो दद्याद्विधातीर्थं महेश्वरः ॥ १ ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तकश्रोवीरबुक्कमुपा-
 लसाम्राज्यधुरंधरेण सायणाचार्येणविरचितेमाधवीये काण्यसं-
 हिताभाष्ये वेदार्थप्रकाशे पञ्चदशोऽध्यायः ॥ १५ ॥

अथ यजुर्वेदकाण्वमन्त्रभाष्ये षोडशोऽध्यायः ॥ १६ ॥

यस्य निश्चासितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।

निर्ममे तमहंवन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥ १ ॥

पंचदशोऽध्याये द्वितीयतृतीयचतुर्थचित्तिरिपपऽष्टका मन्त्रा उक्ताः ॥
 षोडशे तु पंचमचित्तिरिपपेऽष्टका मन्त्रा उच्यन्ते । कात्यायनः ।
 पंचम्या सपत्या अग्ने जातानिति प्रतिमन्त्रमिति । पंचम्या चितौ मयमं
 असपत्याख्या इष्टका अग्ने जातानितिपञ्चभिर्मन्त्रैः क्रमेणोपदृष्यात् । । तत्र
 मयममन्त्रपाठस्तु । । अग्ने जातात्प्रणुदानः सपलान् प्रत्यज्ञातां
 जातवेदानुदस्व । अधिनो वृहिस्क्रमनाअहेलस्तवस्याम स्त्रि-
 चरुत्युडम्भश्चिति । हे अग्ने नोऽस्माकं जातान् सपलान् येषुर्वसुत्पन्नाः ।
 शन्नवस्तान् प्रणुद मर्गेण नाशय । किञ्च हेजातमज्ञातेषुर्वसुत्पन्नाः इतः
 परमुत्पत्तिपशक्तियुक्तास्तान् जातान् शन्नून् प्रविनुदस्व व्रत्पतिमतिवंधेन
 निराकुरु । सुमनाः सानुग्रहचितस्त्वं अहलंनुदबुधं नोऽस्माकं अधिगृहीह ।
 अत्र यज्ञै इति कर्तव्यतानुपादिता । उभ्यौ मा दीप्तौ पशुघनघान्यादिभिरुद्भि-
 द्घनइत्युद्भिः । तस्मिन् शर्मन् शर्मकि सुखाज्यभूते मादीप्तौ शत्रुघनघन्या-
 दिभिरुद्भिदघत इत्युद्भिः । तस्मिन्नुद्भौ । त्रिवरुत्येष्टाभ्यं । सदोहविधान
 रूपे यज्ञगृहे नवप्रमादात् वयं स्पाम सृष्टिनो यजेम ॥ ॥ अथद्वितीयः ॥ स-
 हस्य जातात्प्रणुदानः सपलान्प्रत्यस्तान्नुदजातवेदः । अधिनोवृ-
 हिस्क्रमनस्यमानो वयस्स्यामप्रणुदानः सपलानिति सहसा वलेन
 जातान्स्वशास्या उत्पन्नान् नः शन्नून् प्रणुदा हेजातवेदः अजाताश्च मतिनुद-
 किंचन्मनस्वमानः अस्मात् मौमनस्य प्राप्तः सन् नोऽस्मानधिगृहीह शन्नभ्यो-
 धिका । तद् वयमपि त्वदनुग्रहादधिकाः स्याम । नोऽस्मदीयान् सपलान्
 शन्नून् प्रणुद । मृयोमृगः प्रणुदेत्यर्थः ॥ ॥ अथतृतीयः ॥ ॥ षोडशी-
 स्तोमओजोद्रविणोमिति । षोडशभिरावृत्तिभिहेतुः षोडशीयस्तावदाः स्तोमः ।
 यज्ज ओजो द्रविणं बलरूपं धनं हेइष्टके तदुभयरूपात्वमिति ॥ ॥ अथचतुर्थः ॥
 ॥ चतुश्चत्वारिंशस्तोमोवर्चा द्रविणामिति । योषं स्तोमश्चतुश्चत्वारिंशदा-
 वृत्त्या सम्पन्नः यज्ज बलरूपं धनं हेइष्टके तदुभयरूप त्वमिति ॥ ॥ अथपञ्चमः ॥
 ॥ अग्नेः पुरीषमस्पृशोनामतां त्वा विश्वे आभिरष्टंनु देवाः । स्तोमष्टा

पृतत्रवीहसीदमजावदस्मेद्रविणा यजस्वेति हेइष्टके त्वं अग्नेः पुरीषमग्नि
 पूरयिषी भवसि । अप्स इति भक्षयति विनाशयतीतिज्ञः । नक्षातीत्यज्ञः ।
 योऽग्निः तादृशनामासि तस्याग्नेरित्यर्थः । इतरो व्याख्यातममार्थः ॥
 ॥ कात्यायनः ॥ ॥ विष्णो दशदशैव छंद इति प्रतिपञ्चमिति विराट्
 संज्ञकाश्चत्वारिंशदिष्टकारताः माध्यादिसूत्रेण दशदशोपदध्यात् ॥
 ॥ तेषां पाठस्तु ॥ ॥ रावश्छन्दो वारिश्छन्दः शंभुश्छन्दः शंभूश्छन्दः
 परिभुश्छन्दः आछछन्दो मनश्छन्दो व्यथश्छन्दः सिन्धुश्छन्दः ससु
 प्रश्छन्दः सरिच्छन्दः । ककुप्छन्दः । ककुप्छन्दास्त्रिककुप्छन्दः
 काव्यं छन्दो अंकुप्छन्दः । अक्षरपंक्तिश्छन्दः प्रदपंक्तिश्छन्दो
 विष्टारपंक्तिः छन्दः आछछन्दोः संपछन्दो विष्यछन्दः वहछन्दो ।
 धंतरछन्दो निकायश्छन्दो विवधश्छन्दः । गिरश्छन्दो अजश्छन्दः
 सःसुप्छन्दोऽनुप्छन्दः । रावश्छन्दो वारिश्छन्दो व्यथश्छन्दो
 व्यथस्कृच्छन्दः विष्प्रीश्छन्दो विशाल छन्दश्छदिश्छन्दो दूरोहणं-
 छन्दः गिरश्छन्दो अजश्छन्दः सःसुप्छन्दोऽनुप्छन्दः एवश्छन्दो
 वरिश्छन्दो व्यथश्छन्दो व्यथस्कृच्छन्दः । विष्प्रीश्छन्दो विशाल-
 छन्दश्छदिश्छन्दो दूरोहणं छन्दः । तंछन्दो अंको कं छन्द इति ।
 राति गच्छपरिमन्सर्वः ग्राणिनिकाय इति । एवं पृथिवीलोकः स एव
 छन्दोरूपेण स्थितत्वाच्छन्दकत्वाच्छन्दः । हेइष्टके त्वं तदपामीतिशेषः ।
 एवमुतरेष्वपि योजना वारिवः प्रभामण्डले नावृणन् इति वारिवोतरिक्षे तदेव
 छन्दः शम्भुः शान्तिरातिशयसुरां अस्याद्भवतीति शम्भुश्लोकः परितो
 भवति व्याप्य वर्तते इति व्युत्पत्त्या परिभुः शब्दो दिग्भवनः । आछाद-
 यति आत्मा येन रसेन सर्वे शरीराभित्वा छन् अर्जं प्रथमष्टवं मजापत्यात्मकं
 यन्मनस्व देवछन्दः । विचिन्विष्यामिन्तर्मायिवतिष्वाप्नोति सर्वजगदिति च्यवो-
 सावादित्यः स्पंदति नदीशरीरं व्याप्नोतीतिसिन्धुः प्राणो वायुः समुद्रवत्य-
 स्माहिकल्पजातातिति समुद्रं मनः । यद्वा समुद्रा यथा सर्वाभिर्नदीभिः
 पूरितोपि पर्याप्ति न प्राप्नोति । तथा शरद्वर्षादिनिपयैस्तुभ्यपमानैस्तृप्ति न
 प्राप्नोतीति समुद्रसाम्प्रात् । समुद्रमेव मनः शरीरदनुमहारात्रिर्गच्छतीति
 शरीरं वात् । कं मुखं स्तत्माति शरीरे धारयतीति ककुप् ककुप् प्राणः
 मेधा कं पितृमुदकं सुभाति पिपतीति त्रिककुप् पयदानः । त्रयारमकः

शद्वकाव्यं । अं कुपं अकृगगकुटिलायां गनौ कुटिलगत्वा आप्रोतीत्यकुपं
उदकं अक्षरनाक्षरहिता नक्षत्राणां परावालिर्यस्याः सा द्यौरक्षरपङ्क्तिः प-
दानां पङ्क्तयो यस्मिन्तोयं मृत्कोर्कः पदपङ्क्तिः विस्मारिता । आपणे प्र-
सारिता वस्तूनां पङ्क्तयो यस्याः सा वैश्यजातिः विष्टारपङ्क्तिः एवं क्षुरो-
भ्रतप्रभृतीनां सुगरेषां छन्दसां यौगिक्या व्यावृत्त्याप्यर्थान्तरेषु वृत्तिः-श-
तपथब्राह्मणाद्वगन्तव्या यद्वा गायत्र्यादिवदक्षरसंख्या निष्पाधातिच्छन्दो-
न्तरपथ एवोपरिवर्द्धसादिभिर्नाभिः प्रतिपाद्यन्ते । नानिवैच्छन्दाःसि
सुवर्गप्यासं सैर्देवाः सुवर्गलोकमापन्निति तैत्तिरीयश्रुत्या तेषामेव मसृतीनां
छन्दसां स्वर्गसाधनताऽस्तानात् । अन्नेष्टकास्तु तदूपेण श्रुतिः ॥

इति षोडशेऽध्याये प्रथमोऽनुवाकः ॥

प्रथमेऽनुवाके असपलादीष्टकोपधानमन्त्रा उक्ताः ॥ द्वितीये लोका
भागेष्टकौपधानमन्त्रा उच्यन्ते ॥ कात्यायनः ॥ स्वोकभामारश्मिना सत्या-
येति प्रतिमन्त्रमिति अस्यानुवाकस्य स्तोत्राभ्यनुज्ञायते विनियोगाद्विवृदा-
दिस्तोम सम्बन्धात्स्तोमा इति वाग्यासोमभाग एतदनुवाकव्यवस्थितो मन्त्राः ।
तदुपधेया इष्टकाश्च तथैव व्यपदिश्यन्ते । तास्त्रिंशदिष्टका अनेगानुवाकेन
प्रतिमन्त्रमुपध्यादित्यर्थः ॥ तत्पाठस्तु ॥ रश्मिनासत्यायसत्यञ्जि च
प्रेतिनाधर्मणाधर्मजिन्व । अन्विद्यादिवादिवाञ्जिन्वसन्धिनान्त-
रिक्षेणान्तरिक्षजिन्व । प्रतिधिना पृथिव्यापृथिवीजिन्वक्षिष्टस्मे-
तवृष्ट्या वृष्टिजिन्व । प्रवधाह्वाहर्जिन्वानुवाराभ्यारात्रीजिन्व ।
नुशिजावसुभ्योवसुजिन्वप्रकेतेनादित्येभ्य आदिस्थाजिन्व । त-
न्तुनारायस्योपेणारायस्योपजिन्व सप्तसर्वेण श्रुतायश्रुतंजिन्व ।
ऐलेनौपधीभिरोपधीजिन्वोत्तमेनतनूमिस्तनूर्जिन्व । चपोधसा-
धीतेनाधीतं जिन्वाभिजितातेजसातेजोजिन्व । प्रतिपदसि-
प्रतिपदेत्वानुपदस्य नुपदेत्वा । संपदसिसंपदेत्वातेजोसितेज-
सत्वा । त्रिवृदसित्रिवृतेत्वाप्रवृदसिप्रवृतेत्वा । विवृदसिविवृते
त्वासवृदसि सवृतेत्वा । आक्रमोत्पत्क्रमायत्वासंक्रमोसि सं-
क्रमायत्वा । उत्क्रमोत्पत्क्रमायत्वात्क्रान्तिरस्युत्क्रान्त्यैत्वा ।
आधिपतिर्नोर्भोर्जिन्ववेपथ्रीःक्षत्रायक्षजंजिन्वेति । हे इष्टके त्वं
रश्मिना तेजोरूपेणाग्नेन सत्त्वाभिमानिदेवतार्थं सत्यं जिन्वन ग्रीणय रश्मि-

नमिति श्रुतेः । मेतिना प्रकपेण देहमेति गच्छतीति मेतिरन्नं तेन घर्म
जिन्य ग्रीणय । मेतिरन्नमिति श्रुतेः । किमर्थं घर्मणा । अत्र विभक्ति-
व्यत्ययः । घर्माय घर्मार्थम् । अन्वित्या अन्नेन । अन्वितिरामिति श्रुतेः ।
दिवं द्युलोकं जिन्य तर्पय दिवाद्युलोकार्थं सन्धिना सम्यक् बलादिकं धी-
यतेऽस्मिन्नविषयिष्यते तेन अन्तरिक्षं जिन्य । अन्तरिक्षेण अन्तरिक्षार्थं
प्रतिधिता प्रतिधीयतेऽस्मिन्निति प्रतिधिरन्नं तेन पृथिव्या पृथिव्यै पृथिवी
अग्नेदेहादिषिष्टमननिमित्तत्वात् । षिष्टं भोजं तेन पृथ्व्यै सृष्ट्यर्थं पृष्टिं
जिन्नम् । प्रवया प्रवाप्यत इति प्रयान्नं तेन अह्ना अह्ने अहर्जित् ।
देहान्तर्गमनद्वारा मतिनाडीरन्धीयतेऽनुगच्छती सन्धी अन्नतया अत्वा
अनुपेति छान्दसं रूपं राक्ष्या राक्ष्यभिमानी देवार्थं रान्ति जिन्ननुशिजासर्वं
काम्यमानत्वादुशमन्नं तेन वसुभ्योऽर्थाय वसुन् जिन्नं प्रकृतेन प्रकपेण कं
सुसृष्टयते अन्नेनेति केतमन्नं तेन आदित्येभ्योऽर्थाय आदित्यान् जिन्न ।
तप्तुना जन्पते विस्तार्यते इतिऽगुरन्नं तेन रयस्योपेण रायो धनं पुष्ट्यर्थं
मुपहितासती रायस्योपजिन्न । संतृप्यते गम्यते इतस्ततो पदार्थसंसर्ग-
क्षेन । श्रूयेत इति श्रुत जिन्न । ऐलेन इसान्नं तस्य इद ऐलन्तेन
औषधीभिरौषधीभ्य औषधीभिर्नोत्तमेनोत्कृष्टेनाग्नेनतन्मृभिस्तन्मृजिन्न । वयो-
धसावयः शरीरावस्थान् मेधते पोषयतीति वयोधोन्नम् । तेनाधीतेनाधीत्यर्थं
आधीतं जिन्न अभिजिता सर्वजपहेतुरन्नमभिभिद् । तेजसा तेजसे तेजो
जिन्न येन जीवनं प्रतिपद्यत इति प्रतिपदन्नं । हे इष्टके यतस्त्वं तादृगूपा-
सि तदर्थं त्वां उपदधामीतिशेषः । प्रतिदिवसमनुपद्यत इत्युपदन्नं । हे-
इष्टके यतस्त्वं तादृगूपासि तदर्थं त्वासुपदधामीतिशेषः । संपदसि हेइष्टके त्वं
तद्रूपासि । तदर्थं त्वां उपदधामि । अन्नं वै संपदिति श्रुतिः । तेजः का-
रणत्वातेजोन्नं त्रिधा वर्तत इति त्रिवृत् । अन्नम् । प्रकपेण प्रवर्तत इति म-
द्वद अन्नम् । विशेषेण वर्तत इति विद्वदन्नम् । समेनवर्तत इति सद्वद
अन्नम् । सुमाक्रामतीति आक्रामोन्नम् । देहस्य सर्वावयवत्वासंक्रमत इति
संक्रमोन्नं अपयोत्पयर्थञ्च तादृगूपेणोत्कामन्तीत्युत्कामोन्नं उत्क्रान्तिरुत्कृष्टे
गमने यस्यान्नस्य अधिपतिना अधिकं पालनेन ऊर्जावृत्तसेन ऊर्जाजिन्नवेपथ्री-
र्वेपस्य शोभा यस्य तदन्नज्ञात्रा आयत इति क्षनमन्नं तदर्थं क्षन्नं जिन्न ॥

इति षोडसेऽध्याये द्वितीयोऽनुवाकः ॥

द्वितीयेऽनुवाके लोकभागमन्यं इष्टका, उक्ताः ॥ तृतीयेऽनुवाकेनाक-
स्वदाख्या इष्टका उच्यन्ते ॥ कात्पायनः ॥ नाकसदोसराअसीति प्रति-
पञ्चगिति नाकः स्वर्गसंपद्यते वैर्मत्रैस्तेनाकमदः । तथाच मंत्रालिंगं नाकस्य
पृष्ठे स्वर्गे लोके यजमानं वसादयंतु वैर्मत्रैरुपधेया इष्टका । अणिनाकसद्
इत्युच्यते ॥ तथाच प्रथममंत्रपाठः ॥ राज्यासि प्राचीदिग्बस्तचस्ते दे-
वाऽअधिपतयः । अग्निर्हेतीनां प्रतिघर्ता । त्रिवृत्वास्तोयः पृथि-
व्या २अयत्वाज्ययुक्कथामव्यथायैस्तस्मात्तुरतरथंस्ताम प्रतिष्ठित्वा
अन्तरिक्षे । ऋषयस्त्वाप्रथमजा देवेषु दिवोमात्रया वरिष्ठाप्र-
थन्तु । विधर्ता चायमधिपतिश्च तेत्वास्त्वंसंविदाना ना-
कस्य पृष्ठे स्वर्गे लोके यजमानं च सादपठिचिति ।
हेष्टके राजीराजमानाया प्राचीदिक् त्वंतद्रूपासि । ते तव वसवोऽष्टसंख्या
कादेवा अधिपतयो अधिकं पालयितारः । अग्निस्त्रयोपद्रवकारिणीनां
परकीपायुभानां प्रतिघर्ता निराकर्ता योऽयं त्रिवृदाख्यः स्तोमः स त्वां-
पृथिव्यां अयन्तु स्थापयतु यदा ज्यमुक्तं आज्यनामकं प्रवो देवायाग्रे इसा-
दिकं क्षत्रपस्तिप्ताय व्याप्यायै चररहितायस्त्रज्ञातुदृक्करोतुंअतिरक्षे लोके
प्रतिष्ठित्यो प्रतिष्ठापनाय रथ तर्ं सामत्वां स्त्रज्ञातु । देवेषु मध्ये प्रथम-
मथेन ऋषयः प्राप्याः । प्राणा वा ऋषय इतिश्रुतेः । यद्वा ऋषयो
नारदाद्या अतएव स्मर्यते । देवर्षिनारदस्तथेति । एवं मृता ऋषयस्त्वा त्वां
दिवो मात्रया आकाशस्य यत्परिमाणे तेन परिमाणेन प्रथंतु विस्तारयंतु ।
कीदृश्यामाष्टयावीरेष्णा श्रेष्ठया न केवलमप्ययः । प्रथयंतु किंतु विमृता
चायमधिपतिश्च योयमिष्टकानां निष्पादपिनायश्च पालस्त्रावपि प्रथमर्ता ।
यद्वा अयं विधर्ता विश्लेषण धारयिता तव वीर्यायिता वागधिमानदेवः
अधिपतिः प्रधानभूतो मनोऽभिमानो देवश्च प्रथयतामिति यावत् । ते सर्वे-
दिगाग्नि वस्त्रादयः संविदानाः परस्परयैकमत्वं प्राप्तानाकस्य पृष्ठे-स्व-
र्गसदस्य क्षेत्रस्थोपरि त्वां त्वा सादयतु । एतत्फलमोगार्थयजमानश्च स्वर्ग-
लोके सादयंतु । एवमुत्तरेष्वपि मंत्रेषु योज्यम् ॥

अपद्वितीयः ॥ चिरालसिदक्षिणादिमुद्राले देवा अधिपतयः ।
इन्द्रो हेतोनां प्रतिघर्ता । पंचदशस्त्रास्तो यः पृथिव्याः २अयन्तु
प्रजगमुक्थमव्याथायैस्तस्मात् । बृहत्सायप्रतिष्ठित्वा अन्तरिक्षे ।

ऋषयस्त्वाप्रथमजा देवेषु दिवो मात्रया वरिष्णा प्रयंतु । वि-
घर्ताचापमधिपतिश्च ते त्वा सर्वे संविदाना नाकस्य पृष्टे स्वर्गे
लोके यजमानं च सादयन्त्विति ।

स्तोमाः सामानि राचे सूर्यमकारेण व्याख्यातानि । वायुरग्रेणा इसा-
दिकं शस्त्रं शिष्टं समानम् ॥

अथ तृतीयः ॥ सत्रालसि प्रतीर्चादिमादित्यास्ते देवा
अधिपतयः । यरुणो हतीनां प्रतिघर्ता । सप्तदशस्तास्तोमः
पृथिव्याऽश्रयतु वैरुवतीयमुखमव्यधायिस्तत्रातु । यैरुपऽसा-
मप्रतिष्ठित्या अन्तरिक्षे । ऋषयस्त्वाप्रथमजा देवेषु दिवोमात्र
यावरिष्णा प्रथलु ॥ विघर्ताचापमधिपतिश्च ते त्वा सर्वे सं-
विदाना नाकस्य पृष्टे स्वर्गलोके यजमानं च सादयन्त्विति ।

इदं वक्षो मुनमप्यनु इति महत्तृतीयं शस्त्रम् ।

अथ चतुर्थः ॥ स्वरालस्युष्टीचादिरुमुक्तस्ते देवाऽअधिपतयः ।
स्तोमो हतीनां प्रतिघर्ता । एकाविंशस्वास्तोमः पृथिव्याऽअ-
यतु निष्केवल्यमुखमव्यधायिस्तत्रातु । यैराजऽसमाप्रतिष्ठि-
त्वा अन्तरिक्षे । ऋषयस्त्वाप्रथमा देवेषु दिवोमात्रया वरिष्णा
प्रयंतु । विघर्ताचापमधिपतिश्च ते त्वा सर्वे संविदाना नाक-
स्य पृष्टे स्वर्गे लोके यजमानं च सादयन्त्विति । अभित्वशूर-
नोनुमसादिकं शस्त्रं निष्केवल्यम् ॥

अथ पञ्चमः ॥ अधिपत्यसि बृहतीदिग्बिज्येते देवा अधि-
पतयः । बृहस्पतिर्हतीनां प्रतिघर्ता । त्रिणवश्रपस्त्रिंशौत्वा-
स्तोमो पृथिव्याऽश्रयतो वैश्वदेवोऽग्निं माकते नुच्छेऽन्नव्यधायै-
स्तत्राताम् । शाकरैवते सामानांप्रतिष्ठित्याऽअन्तरिक्षे । ऋ-
षयस्त्वाप्रथमजा देवेषु दिवोमानयावरिष्णो प्रयंतु । विघर्ता-
चापमधिपतिश्च ते त्वा सर्वे संविदाना नाकस्य पृष्टस्वर्गे लोके
यजमानं च सादयन्त्विति । अधिपत्रीपलपित्री अधिपत्री बृहतीदिक्
प्रौढार्घ्यादिक् । तत्सावेतुर्वृणीमह इत्यादिकं शस्त्रं वैश्वदेवं वैश्वानराय
पृथुपानसमित्यादिकं शस्त्रमग्निमाकृतम् । शिष्टं व्याख्याताभिमायमेतद् ।
अतो मानुदाह्रवानि आज्यादेस्पृष्टाधि नान्यान्वलायनो दशर्षति ।

प्रवामहेऽप्याज्यमुपमंतनुवादिति । वागुरग्रेण । यशशीरिति । समानां पुरोरुचा-
नस्यास्रस्तनुपरिष्ठात्पृच्छंशशिद्धा यवो हि सप्तवृत्ताद्वितीयां प्रनुगन्निरिति मह-
त्स्वतीयशस्त्रं ज्ञेयं देववर्षेणोमिति माध्वान्दिनेशस्त्रादिप्याहावर्जत्वार्थं यथोक्तं
इदवसो स्तनमन्थ इति मरुत्स्वतो यस्य प्रतिपदनुचराविति निष्केवल्यस्याभि-
स्वाशूरनोनुमोभि स्वपूर्यपीतय इति प्रगाथौ स्तोत्रियानुरुपौ यदि रथन्तरं
प्रष्टमिति तस्मात्तुष्टेष्ठीमहे द्यानेदेवसवितरिति वैश्वदेवस्य प्रतिपदनुचरा-
विति स्वभ्यश्चामाग्निमारुतं तस्यामागस्यवाचायचलशस्त्राचेद्वर्चसइस्नसन्तान-
मुन्नमेन वचनेन वैश्वानराय धृयुपाकसंस्तुतिः ॥ ॥ इति षोडशोऽध्याये वृ-
त्तीयोऽनुवाकः ॥

वृत्तीयेऽनुवाके सदारुणा इष्टका उक्ताः ॥ ॥ चतुर्थे पञ्चचूडास्या इष्टका
उच्यन्ते ॥ ॥ कासापनः ॥ ॥ अयं पुर इति पञ्चचूडाः प्रतिमन्त्र प्रतिदिश-
मिति । याः सर्वासाभिष्टकानां शिखास्थानीयाः । तानुपदध्वादिःस्यर्थः ॥ तत्र
प्रथममन्त्रपाठस्तु ॥ ॥ अथ पुरो हरिकेशः सूर्यरस्मिस्तस्य रथ-
गृह्यश्च रथौजाश्च सेनानीग्रामण्यौ । पुञ्जिकस्पलाचाक्षरसौ
पशवो हेतिः पौरुषयो वधः प्रहेतिः । तेभ्यो नमो अस्तुते नो
मङ्गवन्तुते नोऽवन्तु । तेयं द्विष्णो यश्च तौ द्वेष्टि तमेयां ज-
म्भेदध्म इति । हरिकेशः हिरण्यवर्णात्तेशमाना ज्वाला यस्यासौ हरिकेशः
सूर्यरश्मय इव रश्मयो यस्यासौ सूर्यरश्मिः एवम्भूतो योऽयमिष्टकाकूपोभिः
पुरः पूर्वस्यां दिशि अवस्थापितः । तस्याग्रे रथगृह्यः रथगृह्यसौ मेधावी रथ-
युद्धकुशल इत्यर्थः । रथे ओजो बलं यस्य स रथौजाः । चकारौ समुद्यवा-
यौ । राजन्नामकौ । सेना नयतीति सेनानी । ग्रामं नयतीति ग्रामण्यौ वा
सन्ति कौ यासौ परिचारकौ तथा पुञ्जिकूपलावपसौभाग्यगुणस्थलापुञ्जि-
कस्थला । क्रतूनां सङ्ख्यानां स्थलमिव स्थिता क्रतुस्थला एतदारुणे दि-
गुपदिगुपदिसूपद्रेःसरसौ परिचारिकदंशवः पशवो दंशनशीला व्याघ्रादयः
पौरुषेयः मरुपसम्पन्निहेतिरायुचं वधे हननशीलः । एवं भूतो हेति रथ्यायु-
धविशेषौ । यस्याग्रे रिदं सर्वमस्ति । हेइष्टके त्वं तदग्निस्वरूपासीत्यर्थः ।
योयमग्निर्पौचसेनानी ग्रामण्यौ येचाप्सरसौ येतहेति प्रहेती तेभ्यः सर्वेभ्यो नमो
अस्तुते सर्वेभ्योऽम्भान्सृष्टवन्तु सृष्टवन्तु । तेनेऽस्मानवन्तु रक्षन्तु । यं वैरिणं ते
वयं द्विष्मः द्वेषं कुर्मः । यश्च वैरीणोऽस्मां द्वेष्टि तं वैरिणं एषा हेतिमहेता-

दीनां जंघे दंष्ट्राकराले दध्यः स्थापयामः ॥ ॥ अथ द्वितीयः ॥ ॥ अयं
दक्षिणीयद्वयकर्मा तस्य रथस्य नश्च रथे चित्रश्च सेनानी ग्राम-
ण्यौ मिनका च सहजन्याचाप्सरसौ यातुधानाहेतीरक्षांसि
प्रहेतिः । तेभ्यो नमो अस्तु ततो मृडयन्तु तेनोचन्तु । ते यद्वि-
ष्णोभ्यश्च नोद्वेष्टि तमेपां जम्भे दध्म इति ॥ विश्वानि कर्माण्यग्निहो-
त्रादीनि यस्य सोऽयमग्निविश्वकर्मा तस्य दक्षिणादक्षिणस्यां दिशि स्थितस्य
रथश्चनः सेनानीः रथचित्रो ग्रामणीः मानपते मां तेना इति येना समाना
जनानां सहजन्या मेनकेति सहजन्येति चाप्सरसौ नामधेयम् । यातुधाना रक्षां-
सि चेत्यवान्तरजातिभेदोऽयमन्तव्यः । हेति प्रहेती अप्यायुत्रावक्षेपौ । तत्र
यातुधानाः क्रूरास्तीष्णाहेति स्वरूपाः रक्षांस्यतिक्रूराणि अतितीक्ष्णमहेतिस्व-
रूपाणि । सम्प्रभोरिदं सर्वं हेरष्टकेतदग्निस्वरूपासीत्यभिप्रायः । शिष्टं व्याख्या-
तम् ॥ ॥ अथ तृतीयः ॥ ॥ अयं पञ्चाद्विश्वव्यचास्तस्य रथप्रोतश्चा-
समरथश्च सेनानीग्रामण्यौ । प्रश्लेपं तीक्ष्णानुश्लोचन्तीचाप्सर-
सौखपाघाहेतिः सर्पाः ब्रहेतिः । तेभ्यो नमोऽअस्तुते नो मृड-
यन्तुते नोऽचन्तु । ते यद्विष्णो यश्च नोद्वेष्टि तमेपां जम्भदध्म
इति ॥ विश्वं व्यपति अर्वाप्रोतीति विश्वव्यचाः सोऽयमग्निः पश्चात् प्रतीच्यां
दिशि वर्तते । तस्य रथघातः रथऽवस्थितेः श्रोतश्च अतमरथरन्वैरनभिमुत्प ।
प्रश्लोचन्तीषुमांसं मस्यात्मानं दर्शयन्ती स हि तस्या स्वभावः । अनुश्लो-
चन्ती स एवार्थः स रमन्तपूर्वव्याख्येयम् ॥ ॥ अथचतुर्थः ॥ ॥ अयमु-
त्तरारसंपदुस्तस्य तार्क्ष्यश्चारिष्टने मिथ्यसेनानीग्रामण्यौ वि-
श्वाचीचघृताचोचाप्सरसा आपो हेतिर्वातः प्रहेति । तेभ्यो
नमोऽअस्तु तेनोमृडयन्तु तेनोऽचन्तु । ते यं विष्णो यश्च नो द्वेष्टि
तमेपां जम्भे दध्म इति ॥ सम्प्रक् प्राप्ते वस्तुधनं यस्याग्नेः सोऽयं सं
यद्वेष्टुः सोऽग्निः उत्तरादुत्तरस्यां दिशि वर्तते । तार्क्ष्यः तीर्थेऽन्तरिक्षे क्षिपति
निवसतीति तार्क्ष्यः आरिष्टनेमिः । अनुपादिसितायुधः । विश्वाचीति मत्पच-
रशीलाघृताची । घृतश्च ना । घृतं चैदघृतवस्त्यमन्नम् । आपो वातहेतिः ।
क्षेपं पूर्ववत् ॥ ॥ अथ पञ्चमः ॥ ॥ अयमुपर्ययग्विमुस्तस्य सेनतिश्च
मृदेणश्चसेनानी ग्रामण्यौ । उर्वशीच पूर्वचित्तिश्चाप्सरसा अय-
श्कर्जहोति विष्टुप्रहेतिः । तेभ्यो नमो अस्तु तेनो मृडयन्तु ते-

नोवातु । वयं द्विप्मो यश्च नो द्येष्टि तमेपां जग्मे दध्म इति ॥
अर्वाग्वसु रथोमुखत्वेन वसनात् मेधादमूषौ पतताद्वैद्युतोऽग्निस्त्वस्येत्युच्यते ।
सचोपर्यूर्ध्वायां दिशि वर्तते । तस्याग्नेः सेना जयतीतिसेनजिद । सेनानाः
शोभना सेना यस्यासौ सुपेणोग्रामणीः तुरुः पृथुः कापो वरो यस्यामसी-
त्सुर्वशीरूपलावण्यातिशयात्पूर्वमेव पुरुषाणां चित्रमभ्युपैतीति पूर्वचितिः ।
एतेऽस्तरसौ तुभयहेतुः । शब्दविशेषे अवस्फूर्जन् स्फूर्जतिर्विज्वनिर्पोषा भय-
हेतिः प्रकाशो विद्युत् । एतावापे प्रतिहेतिरूपाऽपुषविशेषौ । शेषं स्पष्टम् ।
इति षोडशोऽध्याये चतुर्थोऽनुराकः ॥

चतुर्थेऽनुवाके चूडाख्या इष्टका वक्ताः ॥ ॥ पञ्चमे छन्दस्या इष्टकानु-
च्यन्ते ॥ ॥ कात्यायनः ॥ ॥ छन्दस्यास्तिस्रोस्तत्त्वानूकां तेषु पुरुषस्त-
द्भाषत्रीरग्निमृत्रेति प्रत्युचमिति ॥ गायत्र्यादिछन्दस्याभिर्भूमिरूप-
धेया इष्टकाऽछन्दस्याः । ता अनूकादिप्रदेशेषु हिसृत्तिसृज्युपदध्यात् ॥

तत्र प्रथमः ॥ ॥ अग्निमूर्द्धादिवः ककुत्स्पतिः पृथिव्याऽअर्धं
अपांर्रेतांस्सिजिन्वतीति । अयमाग्निरादिस्वरूपेण दिवो ब्रूलोकस्य
ककुत्स्पतो मूर्द्धा शिरस्थानीयः पृथिव्यापातेः । दाहपाकारित्वेन बाल-
कोप्यम् । किञ्च अपांर्रेतांस्सि । बद्धकावर्णि स्यात्वरणङ्गमनारीराणि
जातराग्निरूपेण जिन्वति ग्रीणपाति ॥

अथ द्वितीयः ॥ अयमग्निः सहस्रिणो वाजस्पति तस्पति ।
मूर्द्धाकवीरयीणामिति । अयमग्निः सहस्रिणो वाजस्पति नस्पतिः ।
मूर्द्धाकवीरयीणामिति । अयं समिध्यमानोऽग्निः सहस्रिणः सहस्रं संख्यावतः
शतिनः शतसंख्यावतः वाजस्पानस्य पातिः । अत एव मूर्द्धा शिरोबहुतमः ।
कचिर्विद्रात् । तादृशो रयीणो घनानां दाता भवतु ॥

अथ तृतीयः ॥ ॥ त्वामग्ने पुष्करादव्ययर्चातिरमन्धत मूर्द्धा वि-
श्वस्य वाद्यत इति । हे अग्ने अथर्वारूपऋषिः पुष्करादधिपसपत्रस्योपारे
त्वा निरमन्धत । निःशेषेण मथितवान् । अतएव तैत्तिरीये पञ्चमकाण्डे ब्राह्म-
णमास्तातम् । पुष्करपर्णेर्द्धेननुपश्रितमनिन्दादिति । कीदृशात् पुष्करात्
मूर्द्धा उत्तमाङ्गवत् । प्रशस्तात् । विश्वस्य वाद्यतः सर्वस्य जगतो वाङ्मात् ।
इदं हि पुष्करपर्णमग्निपपन्गव । यज्ञानिष्यादन्द्वारा सर्वं जगन्निर्वाहतिः ॥
कात्यायनः ॥ ॥ उत्तराश्वत्रिष्टुमोरेतः शिलाया भुवो यज्ञस्येति । त्रिष्टुप्

छन्दस्काभिर्भूमिरुपेया इष्टकास्त्रिष्टुभः तस्तिस्तो गायत्रीष्टकानां पूर्वभागे
उपध्यादितिशेषः ॥

तत्र प्रथमः ॥ ॥ भुवो यज्ञस्य रजसश्चनेनायत्रानिमुद्भिः स च
स शिवाभिः । दिवि मूर्द्धानं दधिपे स्वर्षा जिह्वामग्नेचष्टपेह-
व्यचाहामिति । अयमग्निर्भूर्लोकस्य तत्रानुष्टे यस्य यज्ञस्य तस्मिन्पक्षे प्रवर्त-
कस्य रजसो रजो गुणस्य सच नेता निर्वाहकः । तादृश हेअग्ने यत्र यस्पर्षा दिवि
सूर्यरूपो भूत्वा नियुजिः स्मे नितरां योजयगानाभिः शिवाभिर्नगाभिः सचसे
समयोपे । तस्यां दिवि मूर्द्धानं शिरोबहुव्रीति दधिपे धारयति । कीदृशं
मूर्द्धानम् । स्वर्षा स्वः स्वर्गस्येति सर्वदावितिस्वर्षा स्तं हर्षाम् । सोमयाः
शब्दवरपुष्टिज्ञोऽयं हे अग्ने स्वपस्मिन्पक्षे ह्यपवाह हविषः प्रापिकां ज्वालां
जिह्वाश्च कृपे करोषि ॥

अथद्वितीयः ॥ आपोऽध्याग्निः समिधा अयमग्निरयोधितः प्र-
ज्वलितोऽभूत् । तत्र दृष्टान्तः । आपतीयुपासं । प्रतिषेनुमिव । उपः काले
सामगते सतिदोहनार्थं शमानां धेनुं यथेच्छार्पयति । उद्भुत्पमानस्याम-
र्षान्वो रश्मयः प्राजिहानाः प्रकर्षेणोद्गच्छन्ते नाकं यच्छ स्वर्गमभिप्राप्तुं प्र-
सिञ्जते अतिक्षयेन प्रसंसति । तत्र दृष्टान्तः । यद्वा इव वर्षावीनां पक्षिणां
मध्ये यद्वा महान्तः पक्षिणो प्रकर्षेणोत्पतन्ति । तद्वत् । यद्वा मर्हतो
जातपत्ताः पक्षिणः मगपांतवयस्यां वृक्षलाक्षां नुजिहाना ऊर्ध्वं गच्छेयु-
स्तद्वत् ॥

अथतृतीयः ॥ ॥ अघोचाम् कवयेमेध्यायवभोवदाह ह्यपवाय
ष्टप्यो । गविष्टिरोनगसास्तोममेधौ दिवीवर वनमुह्वयं चम-
ओदिति । कवये छान्तदर्शने वदये वचो वाक्य अघोचाम् । कीदृशाय
कवये मेध्याय गङ्गायुक्ताय ष्टप्यो कामानां वर्पयित्रे । गविष्टिः गविष्टि-
रायभूमौस्थिरस्तेनावस्थितान कीदृशं वचः । अग्रानसास्तो समप्रिविषमे
नमस्कारेण प्रक्तं सोत्तरूपं अतएवं दारुचन्दनशीलं । तत्र दृष्टान्तः । दिवी
शुलोके रुतं रोचमानं नुरुव्यं च विस्तीर्णगतिमात्रं सन्ध्यावन्दनादिषु वा-
हणे प्रयुक्तं वाच्यमभेत् । आहवति । तद्वदृष्टान्तः । दिवि शुलोके रुतं
रोचमानं रुरूपं च विस्तीर्णगतिमात्रं सघावनादिदायु प्राहणे प्रयुक्तं वा-
च्यमश्रयति । तद्वदस्पदतोपि वह्निमाश्रयत् ॥ ॥ कात्यायनः ॥ ॥ जगती-

भादयमिहेतीति । जगतीच्छदस्ताभिर्ज्ञिग्ररूपधेया इष्टका जगत्पः ताः अ-
न्तिमभागे अयमिहेत्यादिभिस्तृतीयाभिस्कारिभिरुपधेया इति ॥ ॥ तत्र प्रथमः
अयमिष्ट प्रथमोधा विधातृभिर्होतायजिष्ठो अध्वरेष्टीमः । य-
सप्रधानोभगवोधिहहवुर्वनेषु चित्रं विश्व विशेविश इति ।
तेषामेकतृतीयेऽध्याये उगप्रपतहापेतस्मिन्ननुवाके व्याख्याता अध्वरेष्टीयः ॥
॥जनस्य गोपा अजमिष्टजागविरग्निः स्कदक्षः स्कतितागव्य-
स । घृतप्रतीको वृहतोदिविस्पशाधुमहिभातिभरतेभ्यः धवि-
रिति । अयमग्निरचनिष्ठोत्पन्नः किमर्थं सवितायनग्यसे स्तुष्टुमाप्ताय
स्तुतियुक्ताय कर्मणे एतत्कर्मसिध्यर्थमित्यर्थः । कीदृश्याग्नि जनस्य गोप्तः ।
प्राणिनो रक्षकः सुदसोऽत्यन्तकुशलः । जागवे । कर्मणितावधातः । घृतं
प्रतीके सुखे यस्यासौ घृतप्रतीकः । तादृशोऽयमाग्निर्बृहदोमौदेयादिविस्पशा-
धुमपदीप्यमानः । मुविः मुर्दः सन् भरतेभ्यो यज्ञभरणकुशलपजमाशानां
विभाति विशेषेण भासते ॥ ॥ अध्वरेष्टीयः ॥ ॥ त्वामग्ने आतिसो गु-
हाहितमन्वविंदच्छिधिपार्ण वने वने । सत्तायसे मध्यगानः
सहोमहत्थामाहुः सहसस्युभमंगिर इति । हि अग्ने अगिरसो म-
हर्षयः रन्वामन्वतिदन् । अन्विष्या लभंता किदृशं त्वां अरणिममृतिषु गो-
ष्टस्थानेषु अवस्थितं वने वने शिथिपार्णं तस्मिन्मिन्नरूपे दावाभिरुपे-
णाश्रितः । स त्वं सहः मौदं बलमवलम्ब्यमध्यमानो जायसे हेअगिरः अम-
सौष्टवयुक्तामे त्वालहसस्युत्रं बलस्य पुत्रमाहुः । महता बलेन मयने सति
जायमानत्वात् ॥ ॥ कात्यायनः ॥ ॥ अपरास्ताभ्योऽनुष्टुपः सत्तायः तत्र
इतीति । अनुष्टुप्छन्दरकाभिर्कर्मिभिरुपधेया इष्टका अनुष्टुपः । ताजागतीष्टका-
नाप्रथिमभागे सकावः सव इति तृतीयाभिस्कारिभिरुपधेयात् । तत्रप्रथमः । सत्ता-
यः सवः समाचमिषंस्तोमं वाग्रये । वर्षिष्ठाय क्षितीनामृजोनमे-
सहस्वत इति । हि सत्तायः परस्परसख्ययुक्ताकृत्स्नयजमाना वो युष्माकं
सम्यं चमिषंस्मीचीनमिष्टार्थं सम्पादय तसमित्यस्योपसर्गोऽपेक्षितः श्रेयोध्यातृतः
पूर्वचाग्रये स्तोत्रं सम्पादयत । कीदृश्याग्रये क्षितीनां निवासहेतूनां मध्ये व-
र्षिष्ठाय बृहत्तमाय दृगृजोनमेबलस्यधातयित्रेविनाशयकुर्वते सहस्वते स्वयम-
तिशयेन बलवते ॥ अथद्वितीयः ॥ सत्समित्युवसेष्टपन्नमेविश्वान्य-
र्थथा । इच्छस्पदेसमिध्यसेसनोवसून्त्याभरेति । हेष्टपन्न कामानां

वर्षकामानां वर्षकामे विश्वानि सर्वाणि फलानि संमपित् सम्पादय सम्पा-
 धैवयुरसे यजमानेन निश्रयसि । अर्थ ईश्वरस्वमागत्य इत्यप्यदपृथिवी-
 रूपार्यरेद्यास्थाने समिध्यसे सम्यक्त्वात्पसेसतादशोमदानुभावस्त्वन्तीस्प-
 र्भ्यं वसुनि धनानि समाभर । सम्यगातृप्पमसच्छ ॥ अथतृतीयः ॥ त्वाम-
 ग्नेहचिदमन्तौदेवममर्तासईलते । मन्येस्वाज्ञातयेदसः सहव्याव-
 क्ष्यानुपगिति । हे अग्ने मर्ताऽसौमरणशीला मनुष्यह विष्मन्तः पा-
 णौ गृहीतहविषो यज्ञभागादेवं देवनादियुगे युक्ते त्वा ईलते स्तुवन्ति ।
 अहमपि त्वां ज्ञातवेदसं सर्वज्ञं जानामि मध्ये । सत्वं आनुपक् । अनुपक्तः
 सन् हव्याहर्षीपि वक्षि वहसि ॥ तत्र वैकल्पिका चतुर्थी ॥ त्वां चित्रश्रव-
 स्तमहवन्ते विष्णु जन्तवः । श्रोचिष्केषां पुहप्रियाग्ने हव्याय बोद्धव्य इति ।
 चित्र श्रवोविचित्राकीर्तिर्यस्यासौ चित्रश्रवा अतिशयेन वित्रश्रवस्तमः पुह-
 णां वहतां यजमानानां प्रियः पुहप्रियः तथाविध हेअग्ने विष्णु मजामु
 मध्ये जतन्वः जतिग्रपातताः त्वां हवन्ते आदकयन्ति किमर्थं हव्याय बो-
 द्धवेदविवोढुं । कीदृश त्वां श्रोचिष्के प्राशोर्चां पितृनालाप्य केशस्थानीयो
 यस्यासौश्रोचिष्केशः ॥ कालापनः ॥ आषाढावेलापाः परस्तादृहीरे ना
 वहीति । दृढीच्छन्दस्ताभिः ऋग्भिर्मि रूपधेया इष्टकाः दृढस्यः ता अस्त्रि-
 लेष्टकामाः पूर्वभागेरानाव इति तिसृभिर्ऋग्मिरूपदध्यात् । तत्र प्रथमः ॥
 एनाथो अग्निममसोर्जोनपातमाहवेप्रियश्चे । तिष्ठमरतिः स्वध्व-
 न् धिन्ध्वस्य दूतममृतमिति । हेकृत्विगपत्तमाना वो युष्माकं तत्तन्मधि-
 नममि एता नमता । एतेन नमस्कारेण युक्तोऽहमाहुवे आहवामि । की-
 दृशममि । ऊर्जाऽनस्य नपातम विनाशयितारं प्रिय यजमानं । प्रीतिहेतिश्रो-
 तिष्टं अतिशयेन चेतयितव्य अरतिरूपरमस्तद्रहितं सवन्दोयुक्तमिसार्थः । स्व-
 ध्वरं शोभनस्य क्रतो निर्णदक विश्वस्य दूतं सर्वस्य जगतो दूतवत्कार्य-
 कारिणं । सर्वस्य हि गृहे दाहपाकादिकार्यं करोति अमृत मरणरहितं ।
 मनुष्यवदेवानां सहसा मरणं नास्ति ॥ अथद्वितीयः ॥ चिद्वस्य दूत-
 ममृतं चिद्वस्य दूतममृतं । स योतते ऽअरूपा विश्वमोज-
 मासद्गुद्रयत्स्यालुत इति । विश्वस्य दूतं सर्वस्य जगतो दूतं सर्वस्य ज-
 गतो दूतवत्कार्यकारिणं । अपृतंअमरणशीलमग्निं आहवाभिपुनर्वचनयाद-
 रार्थमग्निमाहुवसोऽग्निविश्वमोजसा विश्वस्य भोक्तारी अहवा अरोच्यमाना

वश्यो योजते रथे युनांक्तः । ततः सरावाग्निः स्वाहुतः । सुष्टु आहुतः सत्र-
 दुद्रवत् । गच्छति ॥ अथ तृतीयः ॥ सदुद्रवत्स्वाहुतः सदुद्रवत्स्वाहु-
 तः । सुब्रह्मायज्ञः सुशमो वसुनादेवेश्वराणेजनानामिति । स्वाहु-
 तः ऋग्भिः सुष्टु कर्मण्याहुतः सोऽप्यग्निर्वसुनां जनानानां निवासाग्निनां प्रा-
 णिनां सन्वान्निदेवं दोह्यमानं रायोहविलक्षणं धनं प्रतिदुद्रवत् । आगच्छ-
 तु । ईदृशोऽग्निः क्षुरसा शोभन ऋषिब्रह्मणो ब्रह्मा यस्यासौ शोभनमन्त्रो वा
 यज्ञो यजनी या पूजनीयः । सुशोभी शोभनकर्मणात् ॥ ॥ कात्यायनः ॥
 अपरेणगायत्रीभ्यनुष्णि होप्ते वाजस्पेतीति । सुष्णिक्च्छन्दस्काभिर्ऋग्भि-
 रूपधेया इष्टकानुष्णि । हस्तांगावत्रीष्टकाभ्यः पश्चिमभाविनीरूपदध्यात् ॥
 तत्र प्रथमः ॥ ॥ अग्नेवाजस्पगोमतर्हृशानः ॥ सहस्रोयहो ।
 अस्मे धेहि ज्ञातवेदोमहिश्रव इति । सहस्रो बलस्य यहो हेसूनो जा-
 तवेदवत्पञ्चगवदभिज्ञाने गोमतो । गोभिपुक्तस्य वाजस्याश्वस्य ईशानस्य
 अस्मे अस्मासु महिश्चरी महतीकीर्तिर्महदञ्जं वा धेहि सम्पादय ॥ ॥ अथ
 द्वितीयः ॥ ॥ सद्धानोवसुष्कविरसिरीलेन्योगिरा । खेदस्मभ्यं-
 पुर्वणीकदीदिहीति । पुह बलं अनीकं सुखं सैन्यं वा यस्यासौ पुर्व-
 णीकः । तादृश हेअग्ने सत्त्वमस्मभ्यं रेयव । रथिवनुनश्च । धनयुक्तं पृहतेषा-
 दिकं दीदीहि । दीप्यस्व । कीदृशस्त्वं ईशानो दीप्यमानः वसुर्निवासेतुः
 कविः क्रान्तदृशी नभिरग्रणीः प्रथमं यज्ञप्रवृत्तक इत्यर्थः । गिरा मन्त्ररूपया
 वाचा ईलेन्यः स्तुतः ॥ ॥ अथ तृतीयः ॥ ॥ क्षपो राजश्रुतस्मनासं
 वस्तोहतोपसः । सतिग्मजभ्ररक्षसो दहमसिति । हेअग्ने वस्तोर-
 हानि क्षपः क्षपय । उतापिच । उपसः उपः कालानपि क्षपय । द्वितीया
 या अत्यन्तं तद्गोमावात्स्वत्वात् । सर्वेष्वप्युपः कालेषु राक्षसान् विनाश-
 येत्यर्थः । हेराजन् दीप्यमानाघेन केवलं स्वकीयसेनामुखेन रक्षसां क्षपणं
 उतत्यना आत्मनापि स्वयमपि क्षपयेति मुखे विदारणवाचिना जन्मशब्देन
 चालानुपलक्ष्यन्ते तिमहाही । क्षणं जन्मा यस्यासौतिग्मजभ्रः । हेतिग्मजभ्र-
 सत्त्वं रक्षसो राक्षसान्प्रतिपत्येकं दह भस्मीकुरु ॥ ॥ कात्यायनः ॥ भद्रो न
 इति ककुभच्छन्दस्काभिर्ऋग्भिरूपधेया इष्टका ककुभस्ताभद्रो न इति ति-
 रुभिर्ऋग्भिरूपदध्यात् ॥ तत्र प्रथमः ॥ भद्रो नो अग्निराहुतो भद्रा-
 उअध्वरः । भद्रा वत प्रस्तय इति । आहुत क्रत्विभिराहुतोऽग्निर्नो

वर्षकामानां वर्षकाग्ने विश्वानि सर्वाणि फलानि संभवि सन्पादय सन्पा-
 दैवयुगसे यजमानेन निश्रयसि । अर्थ ईश्वरस्वभामस्य इत्यप्यपदपृथिवी-
 रूपार्थरेखास्थाने समिध्वसे सम्यक्त्वात्पसेसतादृशोमहानुभावस्त्वन्तीस्य-
 भ्यं वसुनि धनानि समापर । सम्यग्भानृष्यप्रसच्छ ॥ अथतृतीयः ॥ त्वाम-
 ग्नेहविष्मन्तोदेवममर्तासईलते । मन्येस्याज्ञातयेदसः सहव्याव-
 क्ष्यानुपगिति । हे अग्ने मर्ताऽसौमरणशीर्ला मनुष्णह विष्मन्तः पा-
 णौ गृहीतहविषो यज्ञभागादेवं देवनादिगुणे युक्ते त्वा ईलते स्तुवन्ति ।
 अहमपि त्वां जातयेदसं सर्वज्ञं जानामि मन्ये । सर्वं आनुपक् । अनुपक्तः
 सत् हृष्याहर्षोपि वसि वहीस ॥ तत्र वैकल्पिका चतुर्थी ॥ त्वा चित्रश्रव-
 स्तमहवन्ते विष्णु जन्तवः । शोचिष्केशं पुहमिषाग्ने इव्याय बोद्धव इति ।
 चित्र श्रवोविचित्राकीर्तिर्यस्यासौ चित्रश्रवा अतिशयेन चित्रश्रवस्तमः पुरु-
 णा वहीतां यजमानानां प्रियः पुहमिषः तपाविष हेअग्ने विष्णु मजामु
 मध्ये जतन्वः स्रस्त्रिग्रपातताः त्वा हवन्ते आदक्यन्ति किमर्थं इव्याय बो-
 द्धवेहविषोऽहुं । कीदृश त्वां शोचिष्के शशोर्चीं पितालाएव केशस्थानीयो
 यस्यासौशोचिष्केशः ॥ कात्यायनः ॥ आपादावेलायाः परस्तादृहीरे ना
 वहीतीति । वृद्धीच्छन्दस्ताभि ऋग्भिभि रूपधेया इष्टकाः वृहत्यः ता अस्त्रि-
 छेष्टकामाः पूर्वभागेरानाव इति तिष्ठभिर्कृग्मिरूपदध्यात् । तत्र मयमः ॥
 एनाचो अग्निनमसोर्जोनपातमाहवेप्रियश्चे । तिष्ठमरतिस्त्वध्व-
 न् बिध्वस्य दूतममृतमिति । हेक्रतिस्त्वत्तमाना वो पुष्पाक तत्तस्त्वधि-
 नममि एता नमसा । एतेन नमस्कारेण युक्तोऽहमाहुवे आहवामि । की-
 दृशमग्नि । ऊर्जाऽन्त्यस्य नपातम विनाशयितार प्रिय यजमानं । मीतिहेतिश्चे-
 तिष्टं अतिशयेन चेतयितव अरतिरूपरमस्तद्रहित तवन्दोयुक्तमित्यर्थः । स्व-
 ध्वरं शोभनस्य क्रनो निर्णदक बिध्वस्य दूतं सर्वस्य जगतो दूतवत्कार्य-
 कारिणं । सर्वस्य हि गृहे दाहपाकादिकार्यं करोति अमृत मरणरहितं ।
 यनुप्यवदेवानां सहसा मरणं नास्ति ॥ अथाद्वितीयः ॥ चिद्वस्य दूत-
 ममृतं विद्वस्य दूतममृतं । स योतते ऽअरूपा विद्वमोज-
 सासदुद्रवत्स्वाहुत इति । बिध्वस्य दूतं सर्वस्य जगतो दूतं सर्वस्य ज-
 गतो दूतवत्कार्यकारिण । अमृतमरणशीलमाग्नि आहवामिपुनर्वचनपाद-
 सार्धमग्निमाहुःसोऽग्निविश्वमोजसा बिध्वस्य भोक्तारौ अह्मा शरोच्यमाना

सायंकाले मदीप्यमानमग्निं दृष्ट्वा अयमस्मद्बोहनकाल इति ज्ञात्वा
अस्तं स्वकीययजमानगृहं प्रति किञ्च । आशन्नः क्षीघ्रगामिनो अचन्तो-
ऽश्वा अयमग्निं दृष्ट्वा अस्तं गृहं यन्ति गच्छन्ति । पुनस्तदेवाह । नि-
त्यासो नित्याः शाश्वता वाजिनो बलवन्तो अश्वा यमग्निं दृष्ट्वा अस्तं गृहं गच्छ-
न्ति । हे तादृशाम्ने ! त्वं स्तोतृभ्योऽस्मभ्यं इषमन्नं आभर सम्पादयेत्यर्थः ॥

अथ द्वितीयः ॥ सोऽअग्निर्योयस्रुर्गृणसन्न्यमायन्ति धेनवः
समर्चतो रघुद्रुवः । स० मृजातासः चरय इष० स्तोतृभ्य
आभरेति ।

यो निवासहेतुरग्निरस्ति स तादृशोऽग्निर्यो अस्माभिस्तुयते धेनवः
पशवो यमग्निं दृष्ट्वा समायन्ति सम्पगगभिमुखेन गच्छन्ति । किञ्च रघुद्रुवः
रघुद्रुवः क्षीघ्रगामिनोऽश्वाः प्रतिसमायन्ति । मृजातासः शोभनं जन्मानः
मृगयो विद्वानः ऋत्विजादयः यमग्निं प्रतिसमायन्ति हे अग्ने तादृशस्तरं
स्तोतृभ्य इषमन्नं सम्पादय ॥

अथ तृतीयः ॥ ॥ उमेस्त्वध्वंसर्पिषो दर्शश्रोणीप आसनि ।
उतो न उत्सूर्यानुक्थेषु ज्वसस्यत इष० स्तोतृभ्य आभरेति ।

हेमृश्वन्द्र सुष्टु आढादनकाराम्ने । आसनि त्वदीय आस्ये
सर्पिष आश्वस्य सम्बन्धिभ्यौ उमे दर्शसदृशदूर्पद्रामर्षिषः पानार्थं
दर्शसदृशो हस्तौ । अथवा सर्पिषः सर्पिः सम्बन्धिभ्यौ ऋहृ मभृतौ ।
श्रीणीपे सेवते । हनुमेरणपर्यन्तं सर्पिस्त्वया पीतमित्यर्थः । उतो अपि च
देशवत्सत्वेन बलस्याधिपते उक्थेषु यज्ञेषु नोऽस्मानुपूयाउत्कर्षेण पूरय
प्रापयेत्यर्थः । स्तोतृभ्यो यजमानेभ्यः इषमन्नं आभर सम्पादय ॥ ॥ का-
त्यायनः उत्तरे षडपंक्तिरग्रेणमयेतीति । षडपंक्तिरुदंस्काग्निरुपधेया इष्टका
षडपंक्तयस्ता अनूकस्योत्तरभागेनुपदध्यात् ॥

तत्र प्रथमा ॥ ॥ अग्ने तमयाद्वत्तसोनैः क्रतुसभ्रव्र० हृदि-
स्पृशो ऋध्या मातओहैरिति ।

हेअग्ने हृदिस्पृश हृद्यमत्यन्तमियं ते त्वामयास्मिन् कर्मणि ओहैः क-
र्त्तव्यापकस्तोमैः ऋध्यामसृष्ट्वा करवाम । तत्रैको दृष्टान्न । अन्नं न यथा लोके
१४

अश्वं घातादिप्रदानेन समर्द्धयन्ति तद्वत् । अथापरो दृष्टान्तः । घृतं न यथा समीधीत उपोतिष्टोमादिभक्तुं संगीतानुष्ठानेन समर्द्धयन्ति तद्वत् । भद्रं कस्याणिमित्याग्निविशेषणं वाऽस्तु ॥

अथ द्वितीयः ॥ ॥ अथाष्टाग्रे क्रतोर्भद्रस्य दक्षस्य साधोः धि रतस्य दृढतो यभूवेति ।

हेअग्रे अथाऽस्पदीयस्तोज्ञानभारं क्रतोरनुष्ठीयमानस्य कर्मणो रधीर्वभूव हि । रथोस्यास्तीति रथी सारथिर्यथा निर्वाहकस्तथा त्वं निर्वाहको यभूव खलु कीदृशस्य क्रतोर्भद्रस्य कल्याणरूपस्य दक्षस्य स्वफलप्रदानसमर्थस्य साधोरस्माभिः माध्यस्य क्रतस्य व्यत्यस्य मोघफलस्य दृढतः प्रौढस्य ।

अथ तृतीयः ॥ एभिर्नां अर्कैर्भवानोऽअर्वाङ् स्वर्णपीतिः । अग्ने विश्वेभिः सुमनाऽअग्नीकैरिति ।

हेअग्रे विश्वेभिः अग्नीकैः सर्वैस्त्वदीयसैन्यैः सहितः सुमनाः सौमनस्यं प्राप्तः सते एभिर्शर्दानीं क्रियमाणैर्नोऽस्मान्-सन्वन्धिभिरर्कै-रर्चनीयैः स्तोत्रैर्नोऽस्मान्मत्स्यर्वाक् भर समीपस्थो भव अवरं समीपदेशमञ्चति गच्छत्यर्वाक् । तत्र दृष्टतः । स्वर्णज्योतिः स्वर्गलोके भक्ताश्रय आदिर्यो यथासमीपवर्ती भवति तद्वत् ॥ ॥ कात्यायनः ॥ पुरीषवत्याः पूर्वामतिच्छदसं प्राच्यौ पुरीषसहिते मट्टाराभिर्नृजं त्वेऽवस्थिराभिर्होतारमितीति । अतिच्छदस्काभिर्ऋग्भिरुपर्धया इष्टकास्तिष्ठोतिच्छदसस्तासां मध्ये एकमतिच्छदसमिष्टकापुरीषवतीष्टकायाः पूर्वभागं उपदध्यात् ॥

तत्रैकस्याः पाठः ॥ ॥ अग्निर्होतारं मन्ये दास्यन्तं यस्तुंस्तुंसहस्रो जातवेदसं धिप्रज्ञजातवेदसं । यकध्वयो-स्वध्य सदेवोदेवाच्याकूपा । घृतस्य विघ्नाष्टिपनुवष्टिशोचिषा जुहानस्य सर्पिष इति ।

इममग्निं होतारं देवानामाह्वातारमहं मन्ये कीदृशमग्निं यस्तुं धनं दास्यन्तं प्रपच्छंतं सहस्रः स्तुं बलस्य पुत्रं जातवेदसं इत्यग्रे जगदभिज्ञं । तत्र दृष्टान्तः निर्मं नजातवेदसं । यथा ब्राह्मणं कुटुम्बिनं उत्पन्नपुत्रानभिज्ञं मन्ये तद्वत् । योऽभिर्दंतकुर्ध्वपाभत्यन्नतया उत्पन्नतया देवाच्या देवान्मतिं पृच्छता

कृपात्कृतृषा ज्वालया स्वध्वरः सुप्तु यागानिष्पादको भवति योऽग्निर्घृतस्य विभ्रापि विशेषदीप्तिं शोचिषा स्पर्कीयेन तेजसा अनुवाष्टि । अनुवाष्टिः अनुकामयते कीदृशस्य घृतस्य आजुहानस्य सर्वतो हूयमानस्य सर्पिषः सर्पणशीलस्य ॥ ॥ कात्यायनः ॥ अग्नेस्त्वामित्यनुवाकतेपर इति । अनुकस्य पश्चिमभागे द्विपदछन्दस्यास्तिस्त्र-इष्टका उपदध्यात् ॥

तत्र मयमः ॥ अग्नेस्त्वन्तोअस्मां चोमवावरुध्यहति । -

हेअग्ने त्वं नो अस्माकं अन्तमो अन्तिकतमो भव उतापि च नाता रक्षकः शिशो मंगलरूपी त्वं वरुध्यो वरुधे घृदे निरसं सन्निहितो भव ॥

अथ द्वितीयः ॥ ॥ वसुतरग्निर्वसुअवा अच्छानक्षि शुमतमं रयिंदा इति ।

वसुर्वसुमानयमग्निर्वसुभिरेन्द्रादिदैवतैरावरेण श्रूयत इति वसुअवाः हेतादृशाग्ने । अच्छास्मदभिमुखोमक्षि । माप्नुहि कीदृशस्त्वं शुमं चमं अतिशयेन दीप्तिपुक्तं रयिं धनं दाः मयच्छन् ॥

अथतृतीयः । तं त्वा शोचिष्टदीदिवः सुम्नाय नूनमीमहे सखिभ्य इति ।

हेशोचिष्टदीदिवः शुद्धतमदीप्यमान सखिभ्यः सखीनामस्माकंसुखाय सुखाय तं पूर्वोक्तगुणयुक्तं त्वा ईमहे माप्नुमः ॥ ॥ इति षोडशाध्याये पञ्चमोऽनुवाकः ॥

पञ्चमेऽनुवाके छन्दस्या इष्टका उक्ताः ॥ ॥ अथ षष्ठेगार्हपत्यस्य पुनश्चितिमन्त्रा उच्यन्ते ॥ ॥ कात्यायनः ॥ ॥ मध्ये सृक्तं गार्हपत्यं पुनश्चिति-श्रोपरितन्द्रेण ऋषय इति मत्सृचामिनि पूर्वमुपहिताया गार्हपत्यस्य चितेर्मध्ये पुनरष्टका येन ऋषयइष्टेत्येष्टाभिर्मन्त्रैरुपध्यात् ।

तत्र मयममन्त्रपाठस्तु ॥ येन ऋषयस्त्वपसा सत्रमायं निधायाअग्निंस्वराभरतः । तस्मिन् ह निदध नाके अग्निं यमाहमनवस्तीर्णमर्हिपमिति ॥

येन स्वर्गेण निमित्तभूते पूर्वमर्हपस्तपसा संतापयुक्तेनाग्निना सत्रमाय-अनुपुतंवतः । कीदृशा मर्हपयः अग्निमिन्धानाः मज्जालपंतः स्वराभरतः स्व-

गमादृतुं समुद्यताः अहमापि तस्मिन्नाके निमित्तभूते सति आग्निं दधे स्थाप-
यामि । यमग्निं मनत्रः पूर्वमनुष्वास्तीर्णवर्हिषः मसारितयज्ञमाहुः । तमग्निं
निदधे इत्यन्वयः ॥ ॥

अथ द्वितीया ॥ ॥ तपस्वीभिरनुगच्छेम देवाः
पुत्रैर्भ्रातृभिरुनया हिरण्यैः । नाकं गृभ्णानाः सकृतस्य लोके
तृतीये पृष्ठे अधिरोचते दिव इति ।

हेदेवा ऋत्विजः सर्वे वयं पर्यादिभिः सर्वे मनुष्यैः
उत वा हिरण्यैः । नाकं गृभ्णानाः सकृतस्य लोके तृतीये पृष्ठे
अधिरोचते दिव इति । हेदेवा ऋत्विजः सर्वे वयं पर्यादिभिः
सर्वैर्मनुष्यैः उतवा हिरण्यैर्वादिभिः सर्वमाघनद्रव्यैः स्वसाहितान्तमग्निं अनुगच्छेम
अनुगताः सन्तः फलमाप्स्याम इत्याशयः । स एव स्पष्टीक्रियतेऽत्रिः पृष्ठे
स्वर्गस्वोपरि नाकं दुःस्वरहितं स्थानं गृभ्णाना गृहीतुकामा वयमित्यर्थः ।
कीदृशा दिवः पृष्ठमुत्कृतस्य लोके सम्पन्नमुत्कृतस्य कर्मणः फलभूते तृतीये
पृथिवीमारभ्य गणनार्थं त्रिमंलपापूरकअधिरोचने अधिकश्चेन दीप्यमानः ॥
॥ अथ तृतीया ॥ ॥ आवाच्या मध्यमरुक्षुरपयुरधमग्निः सत्यतिथ्ये
कितानः । पृष्ठे पृथिव्या निहितो दक्षिणतदधस्यदंकृणुतां येष्टु-
तन्मय इति ।

अयमग्निर्वाचोमध्यमरुहन् स्तोत्ररूपाया वाचः प्रतिपाद्यमर्थमा-
रुहस्तोत्रगतसर्गगुणयुक्त इत्यर्थः । कीदृशोऽग्निः भुरणुर्जगद्धरण-
शीलः । सत्पालकः । चेकितानोऽभिज्ञानवान् । स च पृथिव्याः पृष्ठभूमे
रुपरि निहितः । स्थापितो दक्षिणतत् । अतिशयेन द्योतते ये तु शत्रवः
पृथग्व्यो अस्माभिः सह कलहं कर्तुमिच्छन्ति तानधस्यदं कृणुतामस्माकं
पादयोरप्रस्तादवस्थितान् कुरुताम् ॥

अथ चतुर्थः ॥ ॥ अयमग्निर्वीरितमोचयोधाः सहास्त्रियो
नौततामप्रयच्छन् । विश्राजेमानः शरीरस्य मध्यउपप्रयाहि
दिव्यानि धामेति ।

अयमग्निः द्योततां अस्मिन्कर्मणि प्रकाशतां कीदृशः वीरतमः अ-
तिशयेन दूरः वयोधाः वयम आयुषः स्थापयिता सहस्रियद्रुकासहस्रेण
संनिभः अयमुच्छन्नः । अस्मिन् कर्मणि प्रमादरहितः । सर्वशरीरस्य जलस्य मध्ये

विभ्राजमानः पूर्ववत् । वैकुंठादिरूपेण विशेषः । अकाशमानः । हे अग्ने एवंभूतस्त्वं दिव्यानि धामस्थानानि उपपयाहि प्राप्नुहि ॥

अथ पञ्चमः ॥ ॥ सम्प्रच्यवध्वमुपसम्प्रयाताग्ने यथो देवमानान्कृणुध्वम् । पुनः कृण्वानापितरायु-
वानान्वातांसो त्वयि तनुमेनमिति ।

हेअग्नेत्वं सम्प्रच्यवध्वं स्वकीयारस्थानात्मस्यच्यवध्वंसम्पह्नुर्निर्ग-
च्छ । ततः अस्मदीयदेवयजन मागसोपेत्य सम्प्रयात सम्प्रव्याप्नुहि ।
ततो देवमानान् । देवलोकमासिहेतुन् यथोमार्गान् कृणुध्व कुरु सर्वत्र पूजार्थं
बहुप्रचनम् । किंकुर्वन् पितामातरौ पुत्राना पुत्राणी तरुणौ पुनः भूयो
भूयः कृण्वाना कुर्वन् एवंभूतः सोऽग्निः यजनत्वानिमिचभूवे सति एतं तुं
महमवाहं अक्षातांसात् । अनुक्रमेण तनोतु सम्पादयतु ॥ ॥

अथ षष्ठः ॥ ॥ उद्वुध्यस्वामि प्रति जागृहि त्वमिष्टापूर्ते
संष्ट्रजेथापयध्व । अस्मिन्सधस्थे अध्युत्तरस्मिन्विश्वेदेवा
यजमानश्च सीदतेति ।

हे अग्ने त्वं उद्वुध्यस्व अस्मद्विषये सावधानो भव । एतं
यजमानं प्रतिजागृहि । प्रतिदिनं जागरुकं सावधानं कुरु । अथ च त्वञ्च ।
मिलित्वा इष्टापूर्ते श्रौतस्मार्त्ते कर्मणी संष्ट्रजेथां सम्पादयतध्व । किञ्च
विश्वेदेवा यजमानश्च सर्वे यूयं सधस्थे सहस्रतिपोम्नेऽस्मिन्कर्मणि सीदत
उत्तरस्मिन्त्रोके अधिकपदेन सीदताम् ॥

अथ सप्तमी ॥ येन बहसि सहस्रं येनाग्ने सधस्थेदसम् ।
तेन संयज्ञतो नय स्वर्देवेषु गन्तव्यमिति ।

हे अग्ने येन व्यापारेण सहस्रं बहसि सहस्रदक्षिणकं यत्
सर्वलोकं देवेषु देवान् प्रतिगन्तवे गन्तुं नय प्रापय ॥

॥ अष्टमः ॥ ॥ अयं तयोर्निर्ऋत्वियो यतोजातोऽभरो-
चथाः । तं जानन्नग्नआरोह्यापानो वर्धया रयिमिति ।

अयं मन्त्रो तृतीयाध्यायस्य षष्ठेऽनुवाके व्याख्यातः ॥ ॥ इति षोडशेऽध्याये षष्ठोऽनुवाकः ॥

षष्ठेऽनुवाकं गार्हपत्येष्टकोपधानमन्त्राउक्ताः ॥ ॥ अथ सप्तमे पुनराह-
धनीयस्य पञ्चमचितिशेषभूतेष्टकोपधानमन्त्रा उच्यन्ते ॥ ॥ कात्यायनः ॥
ऋग्वे तपश्च तपस्यश्चेतीति द्विऋतव्येष्टके उपदध्यादितिशेषः ।

पाठस्तु ॥ तपश्च तपस्यश्च शैशिराऽऋतृऽअग्नेरन्तः हले-
पापि । कल्पेता यावापृथिवीकल्पं तापाय औषधयः कल्प-
न्तामग्नयः पृथङ्मन्त्रैष्येष्टयायसन्नताः । ये अग्नयः समनसो-
न्तरा यावापृथिवी इमे । शैशिरा ऋतूअधिकस्वमाना इन्द्र-
मिष देवा अमिसंविशन्तु तपा देवतयाङ्गिरस्वदूक्षुवे सी-
दतमिति ॥

व्याख्यातः समानार्थः ॥ ॥ कात्यायनः ॥ ॥ विश्वज्योतिषं परमे-
ष्ठीत्येति ।

पाठस्तु ॥ परमेष्ठीत्वासादयतु दिवस्पृष्टे ज्योतिष्मतीम् ।
विद्यस्मै प्राणायानाय व्यानाय विश्वं ज्योतिर्षच्छा सूर्य-
स्तेधिपतिस्तगादेवतायां गिरस्य ध्रुवासीदेति ।

अथमपि व्याख्यातः ॥ ॥ कात्यायनः ॥ ॥ लोकं पृष्ठा पूर्ववदिति ।

पाठस्तु ॥ लोकं पृष्ठायोसीदधुवातवम् । इन्द्राग्नी-
त्वा वृहस्पतिरस्मिन्योना असीपन् । ताऽअस्यवृद्धदोहसः सो-
मंभ्रीणन्ति पृथनयः । तन्वन्देवानां विशस्त्रिप्यारंचनेदिवः ।
इन्द्रविद्याऽअवीदधन्समुद्रव्यचसद्भिरः । रथा तमं रथीनां-
वाजानां सत्यति पतिमिति ।

अथो लोकं पृष्ठेष्टकोपधानमन्त्रा व्याख्याताः ॥ ॥ कात्यायनः ॥
भोपदग्गत्पुतरां विकणीमिति । उपदध्यादितिशेषः ।

पाठस्तु ॥ प्रोथदश्चानयवसेविष्यन्पदामहः संवरणा-
द्यस्थात् । आदस्यचातोअनुवातिशोचिरधस्मतेवृजनंकृष्णम-
स्तीति ।

अयमग्निरश्मौन अश्न इव प्रोथत् । प्रोथदश्चः । आ-
ग्नेयी त्रिष्टुप् । मध्यमानोऽग्निच्यते । प्रोथति शब्दार्थः शब्दा-
यतेऽग्निः अश्नोऽनयवसेविष्यन् । अश्न इव यवसे घाते विषयभूते अ-
विष्यन् प्रसिष्यन् । यदा यस्मिन्काले महतः संवरणात् । संप्रियते अस्मि-
न्निग्निरिति संवरणमरणिकाष्टमुच्यते । अरणिकाष्टात् व्यस्थात् व्युत्तिष्ठते
प्रकाशीभवति । आत् अयान्तस्मेव अस्याग्नेः वातः अनुवाति । शोधिः
संदीपनः । अय समानार्थो छन्दसि । स्पनिपातोऽनर्थकः तथैतस्येत्यर्थः ।
नञ्च युष्मदः प्रयोगः । परोसकृतत्वान्मन्त्रस्य । श्रुतिरप्यमुमर्थं दर्शयति ।
अथैतस्य व्रजनं कृष्णं भवतीति । व्रजति गच्छत्यनेनेति व्रजनं कृष्णं भवति ।
कात्पायनः । आयोष्टेति स्वयमाव ।

पाठस्तु॥आयोष्टासदने सादयाम्यवतश्छामापां समुद्रस्य
हृदये । रश्मीवतीं भास्वतीं मायामास्याष्टिषी मोऽवन्तरिक्षम् ॥
परमेष्ठी स्वासादयतु दिवस्पृष्टे व्यचस्वतीम् । दिवं मच्छदिवं
याहिंसीः । विश्वस्मै प्राणायोपानाय व्यानापोदानाय प्रति-
ष्टायै चरित्राय । सूर्यस्त्वाभिपातुमह्यास्वस्त्याछर्दिषा शान्त-
मेनतया देवतयां गिरस्वध्रुवे सीदतामिति ।

राति निरन्तरं गच्छतीत्यापुरादित्यः गच्छ मर्षजगद्वाते तस्या-
वतः समुद्रस्य समुद्रसमानस्यादित्यस्य हृदये प्रधानभूते छायायां
आश्रयभूते सदनेस्मिन् स्थाने सादयामि । कीदृशी त्वा रश्मी-
वतीराश्विसंपुक्ता मास्यवीदीप्तिमती हिष्टके या त्वं यां सुलो-

*अस्यैकमन्त्रस्य भाष्यं आदर्शं हस्तलिखित पुस्तके अनुपलब्ध-
त्वात् उपरं भाष्यादुद्धृतम् ।

कं आभासयति प्रकाशयामि । तथा उर्वीं भूलोकं उरुविस्तीर्णमतारिप्तं
 चाभासि । तादृशीं त्वा सादयामीतिसम्वन्धः । शिष्टं व्याख्यातं ॥ ॥ का-
 त्यायनः अग्निं मोक्षति हिरण्यशकलमहस्त्रेण शतेद्रे प्रकिरति सहस्रस्वेति
 प्रतिमंज्रमिति । हिरण्यसम्वन्धीनां शकलानां सहस्त्रेणाग्नेः प्रोक्षणं कु-
 र्यात् । तत्र शकलसहस्रमध्ये द्वेद्रे शते सहस्रस्येत्येकैकेन मन्त्रेण प्रकिरेत् ॥ ॥
 तेषांपाठः ॥ ॥ सहस्रस्य प्रमासि सहस्रस्य प्रतिमासि सहस्रस्योन्मासि ।
 साहस्रोति सहस्रायत्वेति । हेचि ते इष्टकानां सहस्रस्य पूर्वभागावस्थितस्य
 प्रमातुल्यासि । तथा दक्षिणवस्थितस्येष्टकासहस्रस्य प्रतिमा तुल्या । एवं
 पश्चिमदिग्भागावस्थितरगेष्टकासहस्रस्य उन्मा तुल्यासि हेचित्पन्ने चतुत्तरस्यां
 दिशि माहस्रः सहस्रसम्वन्धयसि । तथा ऊर्ध्वायां दिशि सहस्रसंख्याकफ-
 लमन्धर्धं प्रोक्षामि ॥ ॥ इतिषोडशेऽध्याये सप्तपञ्चवाकः ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तपो हार्दि निवारयन् ।

पुमर्थाश्चतुरो दद्याद्विद्यातीर्थमद्देश्वरः ॥ १ ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तकश्रीवीरयु-
 क्तभूपालसाम्राज्यधुरंधरेण सायणविरचिते माधवीयवेदार्थप्रका-
 शे काण्वसंहिताभाष्ये षोडशोऽध्यायः ॥ १ ॥

अथ शुक्लयजुर्वेदकाण्वमन्त्रभाष्ये सप्तदशोऽध्यायः ॥ १७ ॥

यस्य नि शसिनं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।

निर्ममे तमहं वन्दे विद्यातीर्थमेश्वरम् ॥ १ ॥

षोडशोऽध्याये चयनमन्त्रान् समाप्य सप्तदशोऽध्याये शतहृदि-
याह्वाहोममन्त्रा उच्यन्ते ॥ ॥ तत्र कात्पापनः ॥ ॥ शतहृद्विहोमउत्तर-
पक्षस्यापरस्या स्रकाम्यारिश्रितस्वर्कपर्णेनार्ककाष्ठेन शतर्षन् सन्ततं जर्तिलं
मिश्रानात्रेयुकासम्बुजनाक्षीरमेके तिष्ठस्तुदद्मस्त इत्यध्यायेन अनु-
वाकान्ते स्वाहाकारो जानुमात्रे पञ्चान्ते च नाभिमात्रे । प्राक्-
प्रत्यवरोहेभ्यो मुखमात्रे । मतिन्त्रोमं प्रत्यवरोहं जुहोति प्रमाणेषु नमोस्त्विति
प्रतिमन्त्रं । अस्यार्थः ॥ हिरण्यशकलैरभिषोक्षणानन्तरं शतहृदि-
यसंज्ञो होमः । तस्य हवनीये प्राप्तावपवादमाह । उत्तरपक्षपश्चिमको-
णेषाः परिश्रितो जह्वामाह्वापादयः पूर्वं निखातास्तासु होमः । तत्र विधिः ज-
र्तिलंरूपविर्तिलंमिश्रानात्रेयुकासम्बुजनाक्षीरमेकैकमक्षतर्कपत्रेण जुहोति । किङ्कु-
र्धन् । अर्ककाष्ठेन सन्ततं क्षारयन् परिश्रितेषु पातयन् । अर्कपत्रं दक्षकरे-
णादायार्ककाष्ठं वामेनादाय तेन पीतनीयम् । सक्तुस्त्वानेऽजादुग्धमतिकेचिन् ।
उदङ्मुखो नमस्त इत्यध्यायेन । तत्रानुशाकत्रयान्तेऽर्भकेभ्यश्च नम इत्यत्र
जानुमात्रपरिश्रितस्वाहाकारो विधेयः । पञ्चानुवाकान्ते सुधन्वने चैत्यत्र
षाभिमात्रे परिश्रितस्वाहाकारः । नमोस्तु रुद्रेभ्य इतिप्रत्यवरोहमंत्राः तेभ्यः
माह्मुत्तमात्रपरिश्रिते स्वाहाकारः । नमोस्त्विति त्रिसृषिभ्यः मतिन्त्रोमं होमः ।
ये दिषीति मुखमात्रे । येऽपरिह इति नाभिमात्रे । ये पृथिव्यामितिजानु-
मात्र इतिमूत्रार्थः ॥ ॥ पाठस्तु ।

ॐ नमस्ते ऋतमन्यवऽउतोतऽह्यवे नमः । यादृभ्या-
मुतते नम इति । रुद्रं दुरा द्राययानि इति रुद्रः । यद्रा । रगतौ
गतवर्षास्ते ज्ञानार्थाः । स्वर्णं रुद्रं ज्ञानम् । मावे किप् । तुगागमः ।
रुद्रं ज्ञानं राति ददाति रुद्रः । ज्ञानमदः । यद्रा पापिनो नरान् दुःप्रभोगे-
न रोदयतीति रुद्र । हेरुद्र । ते तव मन्यवे प्रोषाय नमो नमस्कारोऽस्तु ।

उतोऽपि च ते त्वेष्वेवाणाय नमः । उतापि च ते तत्र बाहुभ्यां नमः । तत्र
क्रोधवाणदस्ता अस्मदरिष्वेव प्रसरन्तु नास्मास्त्रिसर्धः ॥ १ ॥

या ते रुद्र शिवात्तनूरघोरा पापकाशिनी । तथानस्तन्वा शं-
तमयागिरिशन्ताभिचाकशीद्दीति । हेरुद्र ! याते त्वेदंशी तनूः शरीरं हे
गिरिशंता तथा तन्वा नोऽस्मानभिचाकशीद्दी । अभिपश्य । चाकशीद्दी पश्यति
कर्म कीदृशी तनूः । शिवा शान्ता मङ्गलरूपा । यतोऽघोरा । अविषमा सौम्या ।
अतएवापापकाशिनी । पापममूलं काशयति प्रकाशयति पापकाशिनी न
पापकाशिनी अपापकाशिनी । या पुण्यफलमेव ददाति न पापफलमित्यर्थः ।
गिरौ कैलासे स्थितः शं मुमुं माणिनां तनोति विस्तारयति गिरिशन्ता ।
गिरौ विस्थितः शं तनोतीति वा । गिरौ मेघे स्थितो वृष्टिद्वारेण शं तनो-
तीति वा । गिरौ शेते गिरिशः । अमति गच्छति जानातीत्यन्तः सर्वज्ञः
अमगतौ भजने शब्दे । कर्त्तरि क्तः । गिरिशश्चाद्यसन्तश्च गिरिशन्तः तत्त-
म्बुद्धिः । शकंश्चादिस्वात् परकृपम् । कीदृश्या तन्वा । शन्तमया सुखतम-
या सुखयिहृतमया ॥ २ ॥

यामिषु गिरिशन्तहस्ते विभर्षस्तवे । शिवां गि-
रिभर्ता कुरु मा हि भंसीः पुरुषं जगदिति । हेगिरिशंता
त्वं यामिषु वाणम् । हस्ते विभर्षि । धारयति । किं कर्तुम् । भस्तवे ।
अमु क्षेपणे । तुमर्षे तवे प्रत्ययः । अतितुम् । शत्रून् क्षेप्तुमित्यर्थः । हेगि-
रिश गिरौ कैलासे स्थितो भूतानि प्रायत इति गिरिशन्तः । तां ह्यं शिवां
कल्याणकारिणीं कुरु । किञ्च । पुरुषं पुत्रपौत्रादिकं जगन् जंगममन्यदापि
गनाश्चादिकं मा हिंसीः मा बधीः ॥ ३ ॥

शिवेन वचसा त्वा गिरिशाच्छावदामसि । यथा-
नः सर्वमिज्जगदयश्मभंसुमना असदिते । गिरौ कैलासे
शेते गिरिशः । हेगिरिश शिवेन वचसा मङ्गलेन स्तुतिरूपेण वच-
नेन त्वा अच्छ । त्वा । माप्सुं वयं वदामसि । वदामः प्रार्थयामहे ।
अच्छाभेराप्सुमिति शकपूणिरिति यास्कोक्तेः । संहितायां निपातस्य चेति
दीर्घः । इदं तोमसि । किं वदाम इत्यत आह । नोऽस्माकं सर्वमिदं ।
सर्वमेव जगत् जग्नं नरपशूनादि यथा येन प्रकारेण अवश्यं निरोगं सुमनः
शोभनमनस्कं अमत् । भवति तथा कुर्विति शेषः । सुमनः शब्दे पुंस्त्वमापे

यति । सुखयतु । असौ गंहलवतीरुद्र एव तपतीति ज्ञातः । सुखं करो
त्वित्यर्थः ॥ ७ ॥

नमोस्तु नीलग्रीवाय सहस्राक्षाय मीढुपे । अथो ये
अस्य सत्त्वानो हंतेभ्यो करं नम इति ।

नीलग्रीवाय नीलकंठाय नमोस्तु । नमस्कारो भवतु । कीदृशाय ।
सहस्राक्षाय । सहस्रमसीणि यस्य । इन्द्रस्वरूपिणे । मीढुपे । मिमेहेति
मीद्वान् तस्मै । मिह सेचने । दाश्यास्नाद्धान्मीद्वान् श्वेति कर्मतो निपातः । सेक्रे
छाष्टिकर्त्रे पजन्यरूपायेत्यर्थः । तरुणाय वा । अथो अपि वास्य रुद्रस्य ये
सत्त्वानः प्राणिना भृत्योस्तेभ्योऽहं नमो नमस्कारं करोमि । कृन्न् कृतौ श-
प् । लङित्तमैरुवचनम् ॥ ८ ॥

प्रमुञ्च धन्वनस्त्वमुभयोराल्योर्ज्या । पाञ्चते हस्त इषवः
पराता भगवो वपेति ।

हेभगवः भगं षड्विधैश्वर्यमस्यास्ति भगवान् । मनुवसोहः संभु-
द्धौ छन्दसीतिरुक्तं । ऐश्वर्यस्य समग्रस्य धर्मस्य यशसः श्रियः । ज्ञानवैराग्य-
योश्चैव वर्णो भगवतीरणेत्युक्तेः । हेभगवन्तु रुद्र तत्र धन्वनो धनुषः उभ-
योराल्योर्द्रियोः कोट्योः स्विता ज्वां मौर्वी त्वं प्रमुञ्च दूरीकुरु । पञ्च ते
तत्र हस्ते इषवो बाणास्ताः पूः परावप ॥ पराक्षिप ॥ ९ ॥

विजयं धनुः कपर्दिनो विशाल्यो बाणबाऽनुत । अनेश-
न्नस्य या इषव आभुरस्य निपंगधिरिति । कपर्दी जटाजूटोऽस्पा-
स्तीति कपर्दी रुद्रस्य धनुर्विजयं यौर्वरिहितपस्तु । विगता ज्वा यस्य
तत् । उताविशानवान् । बाणा अस्विन् संतीति बाणान् विशाल्यो विफलो-
स्तु । बाणाग्रतो लोहभागः शल्यं । इषुधिनिरग्रमणोस्तु । अस्य रुद्रस्य या
इषवस्ता अनेशान् । नश्यंतु । नशेरतएगर्भाद्वेत्येत्वं । पुषादित्याक् प्लेरङ् ।
अस्य रुद्रस्य निपंगधिर्निपज्यत इति निपंगधिः सङ्गः स धीयतेऽस्मिन्निति
निपंगधिः । कोशः । स आयुः रिक्तः सङ्गरहितोस्तु । रुद्रोऽस्मान्प्रति न्य-
समर्वशस्त्रोस्तिरत्यर्थः ॥ १० ॥

परिते धन्वनो हेतिरस्मान्पुणक्तु विश्वत । अथोयऽहपु-
घिस्तावारे अस्मन् निघेहितमिति ।

हेरुद्र ते तत्र धन्वनो हेतिर्धनुं सम्बन्धि आयुधं विश्वतः सर्वतो-

स्मान्परिवृणक्तु त्यजतु । माहस्वित्यर्थः । वृजीवर्जने । रुधादित्वात् श्रम् ।
अथो अपि च यस्तव इषुषिस्तं अस्मत्तकाशाद्दूरे निधेहि । अस्मतो दूरे
स्थापय ॥ ११ ॥

घाते हेतिर्माहुष्टम हस्ते बभूव ते धनुः तयास्मान्विद्व-
त्तस्त्वमयक्षमया परिमुजेति ।

अतिशयेन यीद्वान्मीदुष्टमः । तसौ यत्पर्ये इतिप्रसङ्गाया वसोः सं-
प्रसारणम् । पत्न्युत्वे । हेमीदुष्टमसेक् तृतम कामयवर्चक ते तव हस्ते वा
धनुर्हेतिर्धनुरूपमायुष बभूव अस्ति एक ते पदं वादपूरणाय । तथा धनुर्-
पया हेत्या विश्वतः सर्वतो नोऽस्माद् ॥ परिमुज । परिपालय । मुजे विक-
रणव्यत्यये शप् मत्वमः । कीदृश्या तया अयक्षमया नास्ति यक्ष्मा रोगो
यस्या स्तया निरूपद्रव्या दृढया । अनुपद्रवकारिण्या वा ॥ १२ ॥

अवतस्य धनुष्वसहस्राक्ष क्षातेषुषे । निशीर्ष क्षात्यानां
मुखा शिखो नः सुमनाः भवेति ।

सहस्रमक्षीणि यस्य । क्षातं इषुषयो यस्य । हे सहस्राक्ष हेक्षातेषु-
षे त्वं नोऽस्मान्प्रतिक्षिपः क्षातः सुमनाः शोभनचित्तश्च भव । अनुपद्राणे-
त्यर्थः । किं कृत्वा । धनुरवतस । अपज्याकं कृत्वा । क्षात्यानां मुखा । मु-
खानि बाणफलाग्राणि निशीर्ष क्षीर्णानि कृत्वा । श्रुहिस्ताया । समासेऽन-
नुपूर्वत्कोषपद् । ऋत इद्धातोः ॥ १३ ॥

नमस्त आयुधायानातताय धृष्णवे । उभाभ्यामुतते नमो
पादुभ्यां तव धन्वन इति । हेरुद्र ते तवायुधाय नमोस्तु बाणाय
नतिरस्तु कीदृशाय । अनातताय । धनुष्वमारोपिताय । धृष्णवे । धर्षण-
णशीला धृषेः कुपत्ययः रिपून् हन्तु मगत्माय । उतापि च ते तत्रोभाभ्यां
नमः । तत्र धन्वने धनुषेऽपि नमोस्तु । तस्यापि विशेषणम् । अनातताय
अवतारितमौर्वीकाय ॥ १४ ॥

मानो महतिमुतमानो अर्यक मानुक्षंत मुतमान उ-
क्षितं । मानोवधीः पितरं मोत मातरं मातः प्रियास्तन्वो रुद्र-
रीरिष इति ।

हेरुद्र नोऽस्माकं महान्तं वृद्धं गुरुषिवृन्त्यादिकम् । मावधीः मा
हिंसीः उतापि नोऽस्माकमर्थकं बाल मा वधीः । नोऽस्माकमुत्तमं सिञ्चन्ते

तरुणं मावधीः । उतापि नोऽस्माकमुक्षितं सिष्कङ्गर्भस्थं च मावधीः । नः
पितरं जनकं मा वधीः । उतापि नोमातरं जननीं च मावधीः । महान्तमिस-
नेन सिद्धयो मा तापित्रोः पुनरादानपादरार्थं नोऽस्माकं प्रियावल्लभास्तन्व-
स्तनुः शरीराणि पुत्रपौत्ररूपाणि त्वं मारीरिपः । माहिंसीः रिपति हिं-
साकर्म ॥ १५ ॥

मानस्तोके तनये मान आयुषि मानो गोष्ठु मानोऽश्वेषु
रीरिपः । मानोवीरान् रुद्रभाभिनी वधीर्हविष्मन्तः सदमित्वाबा-
महइति । हेरुद्र नोऽस्माकं तोके पुत्रे तनये पौत्रे मारीरिपः । माहिंसीः ।
नः आयुषि जीवने माहिंसीः । नो गोष्ठु घेनुषु मारीरिपः । नोऽश्वेषु
तुरगेषु मारीरिपः विभक्तिव्यत्ययो वा । तौकं तनयं आयुर्गाव्यवामाहिंसीः ।
भामक्रोधेभाभिनाः क्रोधयुतात् । अपि नोऽस्माकं वीरान् मृत्यान्मावधीः ।
कउपकारइतिचेत् । हविष्मन्तोहविर्युक्ता सदं इव । सदेवत्वात्वा वयं हवामहे ।
यागाय । हवामः । तदेकशरणावधमिति भावः ॥ १६ ॥

॥ इतिसप्तदशोऽध्याये मयमोऽनुवाकः ॥

नमो हिरण्यवाहये सेनान्येदिशांचपतये नमोनमो वृक्षे-
भ्यो हरिकेशेभ्यः पशूनां पतये नमः । नमः शार्पिजराय-
त्विपीमते पथीनां पतये नमो नमो हरिकेशायोपवीतिने
पुष्टानां पतये नम इति । हिरण्यमाभरणरूपं बाह्योर्पस्य स हिरण्य-
वाहुः स च सेनां नयतीति सेनानीस्तस्मै रुद्राय नमः । दिशां पतये पा-
लकाय रुद्राय नमः । हरयो हरितवर्णाः । केशाः पर्णरूपा येषां ते हरिके-
शास्तेभ्यो वृक्षेभ्यो वृक्षरूपवृक्षेभ्यो नमः । पशूनां जीवानां पतये पालकाय
रुद्राय नमः । शार्पं बालवृणं रुद्रं पिञ्जराय पीतरक्तवर्णाय । दिलोप-
भृतांदंतः । त्विपि दीप्तिरस्यास्तीति त्विपिमानं संहितायां त्विपिशल्यदीर्घः
इदशापरद्राय नमः पथिनां मार्गाणां पालकाय नमः पथि शब्दो मार्गवाचि ।
उत्तर दक्षिण तृतीया मार्गाः श्रुतायुक्ताः हरिकेशाय नीलवर्णकेशाय जरार-
दितायोपवीतिने महत्कार्यपशोपवीतधारिणे रुद्राय ते नमः । पुष्टानां शुण-
धूनां नराणां पतये स्वामिने नमः ॥ ८ ॥ १ ॥

नमो यभ्लुशायव्याधिनेऽज्ञानां पतये नमो नमो भवस्य
हेरवे जगतां पतये नमः । नमो रुद्रायाततापिने क्षेत्राणां पतये

नमो नमः सूताया हन्त्यै वनानां पतये नम इति । बभ्रुशः कपि-
लवर्णः । यद्वा विमर्त्ति रूद्रमिति यमुवर्षभ स्तस्मिन् श्येते स बभ्रुशः ।
विध्याति शत्रूनतिव्याधी तस्मै रुद्राय नमः । अन्नाना पालकाय नमः । भव-
स्य संसारस्य हेत्यै आयुषाय संसारनिवर्तकाय रुद्राय नमः । जगता पाल-
काय रुद्राय नमः । आततेन विस्तृतेन धनुषा सह एति गच्छति आतातायी
उद्यतायुधस्तस्मै रुद्राय नमः । सेनाणा देहाना पालकाय नमः । न हन्ती-
त्यहन्तिस्तस्मै अहन्ने सूताय सारयये तद्रूपाय रुद्राय नमः । सारधिर्न हन्ति ।
वनानां पालकाय नमः ॥ ८ ॥ २ ॥

नमो रोहिताय स्थपतये वृक्षाणां पतये नमो नमो भुवन्तये
वारिवस्कृतायौषधीनां पतये नमः । नमो मन्त्रिणे वाणिजाय
कक्षाणा पतये नमो नम उच्चैर्घोषायाकन्द्यते पत्तीनां पतये नम
इति । रोहितो लोहितवर्णः । स्थपतिर्गृहादिकर्ता विश्वकर्मा रूपेण । तस्मै
नमः । वृक्षाणां पालकाय नमः । भुवं तनोतीति भुवन्तिर्भूमण्डलविस्तारकः ।
वरिषोधनं करोतीति वरिवस्कृत । मय्य वारिवस्कृतः । स्वार्धेऽणस्यानभो-
ग्यकाराय नमः । औषधीना ग्राम्यारण्याना पालकाय नमः । अलोघनकु-
शलो मन्त्री । वाणिगेववाणिजः व्यापारकर्ता । तद्रूपाय नमः । वनगता सुख-
वीरुधाद्रयः कक्षास्तेषा पालकाय नमः । उच्चैर्घोषो ध्वनिर्वैश्य स उच्चैर्घोषः ।
आक्रन्दयति रोदयतीसाक्रन्दमन् । युद्धे महाशब्दाय रिपुरोदकाय नमः ।
पत्तीनां सेनाविशेषाणां पदातीना वा पालकाय नमः । एको रथो गजेश्वाश्वा-
स्त्रयः पञ्चपदातयः । एष सेनाविशेषोऽयं पचिरित्यभिधीयत इतिव्या-
सोक्तेः ॥ ८ ॥ ३ ॥

नमः कृत्स्नाय तद्व्यघावते सत्वानां पतये नमो नमः सह-
मानाय निव्याधितआव्याधिनीनां पतये नमः । नमः ककुभाय
निपद्भिणे स्तेनानां पतये नमो नमो निचेरवे परिचरापारण्या-
नां पतये नम इति । कृत्स्नं समग्रमायतं विस्तृतमर्षाद्भुनुर्यस्य ॥ कृ-
त्स्नायतः आकर्णपूर्णधनुष्टेन घावते । युद्धे शीघ्र गच्छते । रुद्राय नमः ।
शीघ्रगती सरते धीवादेषः तलोपशब्दसः । यद्वा कृत्स्नः सर्व आपो
लाभो यस्य स कृत्स्नायतः घावते सर्वलोभमापकत्वेन घावते यत्र गच्छति
तत्र सर्वेष्ट्याभं प्राप्नोतीत्यर्थः । सत्स्वन् शब्दः माणिवाची । सत्स्वनः सा-

त्विकाः शरणागतः प्राणिनस्तेषां पालकाय नमः । सहतेरीनभिभवतीति
सहमानः । नितरा विध्यति हन्ति शत्रूनििति निष्पाधी । तस्मै नमः । आस-
मन्ताद्विध्यन्तीत्याव्याधिन्त्यः शूरसेनास्तासा पालकाय नमः । ककुभो महान्
तस्मै रुद्राय नमः । ककुभ इति महन्नाममुपठितम् । निपद्मः खड्गः सो-
ऽस्यास्तीति निपद्मी । स्तेना गुप्तचौरास्तेषां पालकाय नमः । अपहारबुद्ध्या
निरन्तरं चरतीति निचेरुः । परित आपणवाटिकादौ हरणेच्छया चरतीति
परिचरः । तस्मै नमः । अरण्यानां वनानां पतये नमः रुद्रो लीलया चो-
रादिरूपं पतेः । यद्वा रुद्रस्य जगदात्मकत्वाच्चोरादयो रुद्रस्य ध्वेयः । यद्वा
स्तेनादिशरीरे जीवेश्वररूपेण रुद्रो द्विधा तिष्ठति । तत्र जीवरूपं स्तेनादि-
शब्दवाच्यं तदीश्वररुद्ररूपं लक्षयति । यथा शाखाग्रं चन्द्रस्य लक्षकम् ।
किन्महूना लक्ष्यार्थविवक्षया मन्त्रेषु लौकिकाः । शब्दाः प्रयुक्ताः ॥८॥४॥

नमो वञ्चते परिवञ्चते स्तायूनां पतये नमो निपद्मिण इष्ट-
धिमते तस्कराणां पतये नमः । नमः स्रुकापिभ्यो जिघांसद्-
भ्यो मुष्णतां पतये नमो नमो सिमद्भ्यो नक्तं चरद्भ्यो वि-
कृन्तानां पतये नम इति । वञ्चति प्रतारयति वञ्चन् । परितर्वतो
वञ्चति परिवञ्चन् । तस्मै नमः । स्वाभिनः आप्तो भूत्वा व्यवहारे कुम्भचि-
त्तदीयं धनमपह्नुते तद्वञ्चनम् । सर्वव्यवहारे धनापह्नः परिवञ्चनम् । गु-
प्तचौरा द्विविधाः । राज्ञो गृहे स्वात्मादिना द्रव्यहर्तारः । स्वीयात्रपवर्हेनिश-
महाताडर्चिरश्च पूर्वस्तेनाः । उत्तरेस्तापवः । तेषां पतये नमः । निपद्मः
खड्गो चाणो वा । सोऽस्यास्तीति निपद्मी । इषुविर्षाणाचारोऽस्यास्तीतीषु-
धिमान् । तदुभयरूपाय नमः । तस्कराः प्रकटचोराः । तेषां पतये नमः ।
स्रुक् इतिवज्रनाम । स्रुकेण वज्रेण सहयन्ति गच्छतीत्येवं शीलाः स्रुकायिनः ।
अतएव शत्रून् हन्तुं इच्छन्ति जिघामन्ति जिघासन्तीति जिघांसन्तः । हन्तेः
सनन्ताछनृपत्ययः । तेभ्यो रुद्रेभ्यो नमः । क्षत्रादिषु धान्यापहर्तारो मु-
ष्णन्तस्तेषां पालकाय नमः । अतयः सङ्गाः सन्ति येषान्तेऽसिमन्तः ।
नक्तं रात्रौ चरन्ति ते नक्तं चरन्तः । खड्गं धृत्वा राज्ञो वीथीनिर्गतप्राणिपा-
तकास्तेभ्यो रुद्रेभ्यो नमः । विकृन्तन्तिच्छिन्दन्तितोविकृताः । छिन्नापहं-
नस्तेषां पतये नमः ॥ ८ ॥ ५ ॥

इति सप्तदशोऽध्याये द्वितीयोऽनुवाकः ॥

नमो उष्णीषिणे गिरिचराय कुलुञ्जानां पतये नमो नमः ।
 ऽहधुमङ्गयो घन्वापिभ्यश्च वो नमः । नमऽआतन्वानेभ्यः प्रतिद-
 धानेभ्यश्च वो नमो नमऽआयच्छद्भ्योऽप्यङ्गथश्च वो नम इति ।
 उष्णीषं शिरोवेष्टनमस्यास्तीत्युष्णीषी उष्णीषेण शिरः प्रावृत्य ग्रामेऽपहर्तुं
 गच्छतः । गिरौ चरति गिरिचरः । अध्वन्यानां वस्त्राद्यपहर्तुं पर्वता-
 दिविषमस्यानचारी । तदुभयरूपाय रुद्राय नमः । कुं भूमिं क्षेत्रगृहा-
 दिरूपां लुञ्जन्त हरन्ति कुलुञ्जाः । कुत्सितं लुञ्जति वा तेषां पालकाय
 नमः । इषवो विघ्नन्ते येषान्ते इषुमनः । जनान् भीषयितुं वाणधारिणस्तेभ्यो-
 नमः । घन्वना घनुषा सह यन्ति गच्छन्ति घन्वापिनः । हेरुद्रा घनुषा-
 रिभ्यो वा युष्मभ्यं नमः । चकारो मन्त्रभेदज्ञापनार्थः । एवमग्रेऽपि । आ-
 तचन्त्यारोपयन्ति उषां घनुषिते आयलन्तः । तेभ्यो नमः । अस्पतिं ज्ञि-
 यन्ति वाणानिग्रह्यन्तस्तेभ्यो नमः । असु क्षेपणे दिवादेः ॥ ८ ॥ १ ॥

नमो विसृजज्ञो विध्यङ्गथश्च वो नमो नमः स्वपद्भ्यो जा-
 यद्भ्यश्च वो नम नमः । नमः शयानेभ्य आसीनेभ्यश्च वो न-
 मो नमस्तिष्ठद्भ्यो घावद्भ्यश्च वो नम इति ।

विसृजन्ति मुचन्ति वाणानरिषु इति विसृजन्तः । तेभ्यो नमः । वि-
 ष्यन्ति ताऽपतिं शत्रूनि ते विष्यति । तेभ्यो वो नमः । मुक्तस्य वाण-
 स्य लक्ष्ये प्रवेशो वेधः । स्वपीतते स्वपनः । स्वप्नावस्थायनुभवंतस्तेभ्यो
 नमः । जाग्रति ते जाग्रतः । जाग्रदवस्थावन्तस्तेभ्यो वो नमः । सो-
 रतेति शयानाः सुषुप्त्यवस्थावन्तस्तेभ्यो नमः । आसते ते आसीना उप-
 विशन्तस्तेभ्यश्च वो नमः । तिष्ठन्ति ते तिष्ठन्वो गतिनिवृत्तास्तेभ्यो नमः ।
 धावन्ति ते धावन्तः वेगवद्गतयस्तेभ्यो वो नमः ॥ ८ ॥ २ ॥

अथ मातसङ्गा रुद्रा रुद्रलोके सन्ति ते कथ्यन्ते रुद्रा द्वैतमतिपादप-
 ना । अथो एव हेतानिरुद्राणां जातानीति श्रुतेः ।

नमः सभाभ्यः सभापतिभ्यश्च वो नमोनमोऽग्निभ्यो-
 ऽश्वपतिभ्यश्च वो नमः । नम आन्वापिनीभ्यो विविध्यन्तीभ्य-
 च्च वो नमो नमऽउगणायपस्तपहतीभ्यश्च वो नम इति ॥

समारूपेभ्यो रुद्रेभ्यो नमः । सभादिषु रुद्रादिः कथ्यन्ते तास-
 द्यः । सभापाः पतिभ्यो वो नमः । अश्वस्तुरगास्तेभ्यो नमः । अश्व-
 ११

नां पतिभ्यो वो नमः । आसमन्ताद्विध्यन्तीत्याव्याधिभ्यो देव्यः । सेना वा
ताभ्यो नमः । विशेषेण विध्यन्ति विविध्यन्त्यस्ताभ्यो वो नमः ।
उत्कृष्टा गणा भूतसमूहापासान्ता उमणाः । उपसर्गात्यलोपः पृथोदरादिस्वादा
ब्राह्मणाया मातरस्ताभ्यो नमः । तृदन्ति घ्नन्ति तृदसः । तृहृ हिंसायां । इन्तु
समर्था दुर्गादयस्ताभ्यो नमः ॥ ८ ॥ ३ ॥

नमो गणेभ्यो गणपतिभ्यश्च वो नमोनमो व्रतेभ्यो व्रात-
पतिभ्यश्च वो नमः । नमो गृत्सेभ्यो गृत्सपतिभ्यश्च वो नमो-
धिरूपेभ्यो चिह्नवरूपेभ्यश्च वो नम इति ॥

देवानुचरा भूतविशेषा गणास्तेभ्यो नमः । गणानां पालका गणपत-
यस्तेभ्यो वो नमः । व्राता नानाजातीयानां सन्यास्तेभ्यो नमः व्रातपालका
व्रतपतयस्तेभ्यो नमः । गृध्यन्ति वॉञ्छन्ति गृत्सा विषयकंपटाः । गृत्सा-
मेधाविनो वा तेभ्यो नमः । गृत्सपतयस्तत्पालकास्तेभ्यो वो नमः गविष्ठतं रूपं
पेषान्ते विरूपा नम्रमुण्डगटिलादयस्तेभ्यो नमः । विश्वं सर्वं नानाविधं रूपं
पेषान्ते विश्वरूपास्तुरङ्गास्तुरङ्गवदनहयग्रीवादयस्तेभ्यो वो नमः ॥ ८ ॥ ४ ॥

नमः सेनाभ्यः सेनानिभ्यश्च वो नमो नमो रथिभ्यो अरथे-
भ्यश्च वो नमः । नमः क्षतृभ्यः संग्रहीतृभ्यश्च वो नमो नमो
महद्भ्यो अर्भकेभ्यश्च वो नम इति ॥

सेनाकूपेभ्यो नमः । सेना नयन्ति सेनान्यः सेनापतयस्तद्रूपेभ्यो
वो नमः । इन्द्रश्चन्द्रान्तसः । रथाः सन्ति येषां ते रथिनः । तेभ्यो नमः ।
नास्ति रथा येषां अरथास्तेभ्यो वो नमः । क्षतृभ्यः । क्षि निवासगत्स्योः ।
तृदादिः । क्षिपन्ति निवसन्ति रथेष्विति सचारः । यद्वा । क्षिप म्रेरणे ।
क्षिपन्ति म्रेरयन्ति सारथीविति सचारो रथाधिष्ठातारः । नष्टनेष्टृत्वष्टृतृ-
होतृपोतृ इत्यौणादिकसूत्रेण तृप्रत्ययान्तो निपातः । तेभ्यो नमः । संगृह्णन्ति
अदवानिति संग्रहीतारः साराथिनः । णुल् तृचाविति तृच् । तेभ्यो नमः म-
हान्तो जातिविद्यादिभिरुत्कृष्टास्तेभ्यो नमः । अर्भकाः प्रमाणादिभिरुत्था-
स्तेभ्यो नमः ॥ ८ ॥ ५ ॥

इति सप्तदशोध्याये तृतीयोज्जुवाकः ॥

नमस्तक्षभ्यो रथकारेभ्यश्च वो नमो नमः कुलालेभ्यः क-
र्मारेभ्यश्च वो नमः । नमो निपादैभ्यः पुंजिष्टेभ्यश्च वो नमो न-

मः इवनिभ्यो मृगयुभ्यश्च वो नम इति ।

तत्ताणः शिल्पिजातयस्तेभ्यो नमः । रथं कुर्वतीति रथकाराः सूत्रधार-
रविशेषास्तेभ्यो वो नमः । कुन्डालाः कुंभकारास्तेभ्यो नमः । कर्मारा लो-
हकारास्तेभ्यो वो नमः । निपादा गिरिचरा मांसाशिनो भित्तास्तेभ्यो
नमः । पुत्रेष्टाः पक्षिपुत्रघातकाः । पुष्कमादयस्तेभ्यो वो नमः । शुनो न-
यन्ति ते श्वन्यः । श्वकण्ठवद्धरज्जुधारकाः द्यनिनः । नयतो ह्रस्व आर्षः ।
तेभ्यो नमः । मृगान्काभयते ते मृगययः । इदंयुरिदं कामयमान इति या-
स्कोक्तेः । सुप आत्मनः क्यजि निरयच् । क्यचि चेति मात्स्येत्वस्य पुत्र-
स्येति निषेधः । मृगयवो लुब्धकास्तेभ्यो वो नमः ॥ ८ ॥ १ ॥

नमः इवभ्यः इवपतिभ्यश्च वो नमो नमो भवाय च
रुद्राय च । नमः शर्वाय च पशुपतये च नमो नीलग्रीवाय च
शितिकण्ठाय चेति ॥

ईवानः कर्कुरास्तद्रूपेभ्यो नमः युनां पतयः इयपतयः । इयपालका-
स्तेभ्यो वो युष्मभ्यं नमः । इयपतय तिरातवेपस्य रुद्रस्यानुचराः । नम
इयुमदूभ्यो धन्वायिभ्य इसारभ्य ये वः शब्दास्ते पूजावाचका न युष्मदादे-
शाः इत्युभयतो नमस्कारमन्त्राः समाप्ताः । अय नमस्कारोपक्रमा नाममन्त्रा
उच्यन्ते ॥ भवन्त्युत्पद्यन्ते जन्तवोऽस्मादिति भवस्तस्मै नमः । रतं दुःखं द्रा-
वयति नाशयति रुद्रस्तस्मै नमः । शृणाति हिनास्ति पापमिति शर्वस्त-
स्मै नमः । पशूनशान्पाति रक्षतीति पशुपतिस्तस्मै नमः । विपभक्षणेन नी-
ला नीलवर्णा ग्रीवा कण्ठेकदेशो यस्य ॥ नीलग्रीवस्तस्मै नमः । शितिः श्वे-
तः कण्ठो नीलातिरिक्तभागो यस्य शितिकण्ठस्तस्मै नमः शिती धवलमेच-
कौ ॥ ८ ॥ २ ॥

नमः कपर्दिने च व्युत्तकेशाय च नमः सहस्राक्षाय च श-
तधन्वने च । नमो गिरिशाय च शिपिविष्टाय च नमो मी-
ढुष्टमायेपुमते चेति ।

कपर्दो । जटाजूटोऽस्यास्तीति कपर्दी तस्मै नमः । पाशुपतादेवेपे-
ण । चकाराः सर्वे समुच्चयार्था श्लेषाः व्युत्तामुण्डिताः केशाः यस्य स व्यु-
त्तकेशस्तस्मै नमः । यत्यादिरूपेण मुण्डितत्वं । सहस्रमक्षीणि यस्य सहस्रा-
सस्तस्मै इन्द्ररूपाय नमः । शतं धनुषे यस्य शतधन्वा । धनुषश्चेत्यनह ।

तस्मै षडुपनुर्वारिणे नमः । गिरौ केलासे वेतेऽसौ गिरिश्चक्षस्तस्मै नमः । शि-
पिविष्टाय विष्णुरूपाय । विष्णुः शिपिविष्ट इति श्रुतेः । यद्वा शिपिषु प-
शुषु विष्टः शिविष्टः शिपिविष्टः । पशवो वै शिपिरिति श्रुतेः । सर्वप्राणिष्वन्त-
र्यामितया स्थित इत्यर्थः । यद्वा यज्ञो वै शिपिः । यज्ञेऽधिवक्तात्वेन शिविष्टः ।
शिपिरादित्यो वा । मण्डलाधिष्ठितेत्यर्थः । शिपयोऽत्र रश्मय उच्यन्ते तै-
राविष्टो भवतीति यास्कोक्तेः । अतिशयेन गीह्वान्मेढ्यरूपेण सेक्ता मी-
ढ्रष्टमः । तस्मै नमः । इपवो वाणाः सन्त्यस्येतीषुमान् । तस्मै नमः । ८ । ३ ।

नमो ह्रस्वाय च वामनाय च नमो बृहते च वर्षीयसे च
नमो वृद्धाय च सहस्रे च नमोऽम्पाय च प्रथमाय चेति ॥

वपतो नमस्काराः । ह्रस्वोऽल्पशरीरस्तस्मै नमः । वामनः सङ्कुचिताव-
यवस्तस्मै नमः । बृहत्समौढांगस्तस्मै नमः । वर्षीयानतिशयेन वृद्धः । मस्य-
स्पेसादिना वर्षादेशस्तस्मै नमः । वृद्धो वपसाधिकस्तस्मै नमः । वर्द्धते
विधाविनयादिगुणैस्ते वृद्धाः पण्डिताः । किप् । तेः सह वर्तन् इति सहृद
तस्मै नमः । जगतामग्रे भवोऽग्रयस्तस्मै नमः । अग्राद्यद् । सर्वत्र मुख्यः
प्रथमस्तस्मै नमः ॥ ८ ॥ ४ ॥

नमऽआशवे चाजिराय च नमः शीष्पाय च शीम्पा-
य च । नमः कुर्म्याय चावस्वम्पाय च नमो नादेयाय च क्षी-
म्पाय चेति ।

अश्नुते जगद्वाग्मोतीत्याद्यस्तस्मै नमः । अजति गच्छतीत्यजिरो
गतिशीलस्तस्मै नमः । क्षीप्ते वेगवद्भुनि भवः क्षीष्पः । तत्र भव इति
यत्सर्वत्र । शीमृ कथ्यते । शीमते कथ्यते इति शीम आत्मदलाधी अचा-
द्यद् । तत्र भवः शीष्पः शीमो जलप्रवाहो वा । शीमः सिमो वा । तत्र
भवाय नमः । कुर्मिषु कल्लोलेषु भवः कुर्म्यस्तस्मै नमः । अवगतः स्वनो
यस्मात्तरवस्वनं स्थिरजलं । यद्वा अवनीचैर्गतादौ स्वनोऽवस्वनस्तत्र भवाय
नमो भवो नादेयस्तस्मै नमः स्त्रीभ्यो उक् द्वीपे जलांतर्वात्तनिर्जलमूमी भ-
वो द्वीपस्तस्मै नमः ॥ ८ ॥ ५ ॥

इतिसप्तदशोऽध्यायेचतुर्योऽनुवाकः ।

नमो ज्येष्ठाय च कनिष्ठाय च नमः पूर्वजाय चापरजाय च । नमो मध्यमाय च । प्रगल्भाय च नमो जघन्याय च बुध्न्याय चेति ।

त्रयोवस्याविशेषाभिषायकाः षट् नमस्काराः । अद्यन्तं प्रशस्यो ह्येष्टस्तस्मै नमः । उच्येति प्रशस्वशब्दस्येष्टनेज्यादेशः अत्यन्तं युवाऽल्पो वा कनिष्ठस्तस्मै नमः । युवाल्लपोः कनन्यतरस्यामिति कनदेशः । पूर्वं जगदादौ हिरण्यगर्भरूपेणोत्पन्नः पूर्वजस्तस्मै । अपरास्मिन्काले प्रलये कालाग्निरूपेण जातोऽपरजस्तस्मै नमः । मध्यमसृष्टिसंहारांत-
र्देवतिर्यगादिरूपेण भवो मध्यमस्तस्मै नमः मध्यान्मः । गल्मो घाण्डर्वे । गल्मनं गल्मो घाण्डर्वः । अपगतो गल्मो य-
स्मात्सोपगल्मोऽव्युत्पन्नेन्द्रियस्तद्रूपाय नमः । एकगर्भान्तरितो ऽगल्मो वा । जघनं गवादीनां पश्चाज्जागस्तत्र भवो जघन्यस्तस्मै नमः । बुध्ने वृक्षादिमूले भवः बुध्न्यः तस्मै नमः ॥ ८ ॥ १ ॥

नमः सोभ्याय च प्रतिसर्गाय च नमो याम्याय च क्षे-
म्याय च । नमः श्लोकपाय चावसान्याय च नमः उर्वर्याय च खल्या चेति ।

सोमं गन्धर्वनगरं तत्र भवः सोम्यः । यद्वा । उभाभ्यां पुण्यपापा-
भ्यां सहितः सोमो मनुष्यलोकः । पुण्येन पुण्यं लोकं नयति पापेन पा-
पमुभाभ्यां मनुष्यलोकमित्यधर्वणश्रुतेः । तत्र भवः सोम्यस्तस्मै नमः ।
प्रतिसारो विवाहोचितं हस्तसूत्रमभिचारो वा तत्र भवः प्रति-
सर्ग्यस्तस्मै नमः । आहुः प्रतिसारं हस्तसूत्रे माल्यस्यमुँडने । ब्रह्मयुद्धौ च
भूपृष्ठे निषोज्यारक्षकङ्कणे । मन्त्रभेदेपीति विद्वः । यमे भवो याम्यः ।
पापिनां नरकातिदाता तस्मै नमः । क्षेमे कुशले भवः क्षेम्यस्तस्मै नमः ।
श्लोका वैदिकमन्त्रा यशो वा तत्र भवः श्लोक्यस्तस्मै नमः अवसानं समा-
प्तिर्वेदान्ता वा तत्रभवोऽवसान्यस्तस्मै नमः । उर्वरा सर्वसस्याख्या मृस्तत्र
घान्मरूपेण यत्र उर्वर्यस्तस्मै नमः । खलो घान्मविधेचनदेशस्तत्र भवः
खल्पस्तस्मै नमः । खलः कल्के भूविधाने कल्के कर्णेज्येऽधमे इत्युक्तेः ८।२

नमो वन्याय च कक्षाय च नमः अघाय च प्रति-
अघाय च । नम आयुषेणाय चाशुरघाय च नमः शूराय
चावभेदिने चेति ।

वनं वृक्षादिरूपेण भवो वन्यस्तस्मै नमः । वनं वृक्षेभ्यो
जलं वा । वनं प्रसवणे गेहे प्रवासोऽमसि कान्ते । कर्षं वृणं वल्ली
वा तत्र भवः कक्ष्यतस्मै नमः । कर्षो वीरुधिदोर्मूले कले शुष्कवने वृणे ।
श्रूयते इति श्रवः शब्दस्तद्रूपाय नमः । प्रतिश्रवः प्रतिशब्दस्तद्रूपाय नमः ।
आशु क्षीघ्रा सेना यस्य स आयुषेणः । तस्मै नमः । आशुः क्षीघ्रो-
रयो यस्यासावाशुरयस्तस्यै नमः । शूराय युद्धधीराय नमः । अवभिनति-
रिपूक्षीधौधिरायतीश्वभेदी तस्मै नमः ॥ ८ ॥ ३ ॥

नमो विलिम्बे च कवचिने च नमो चर्मिणे च वरुधिने
च । नमः श्रुतेरपि श्रुतसेनाय च नमो दुन्दुभ्याय चाह्न-
न्याय चेति ।

विलम्बं शिरस्त्राणमस्योस्तीति विलम्बी तस्मै नमः । पटस्पृत्
कार्पासगर्भं देहरक्षकं कवचं तदस्यास्ति कवची । तस्मै नमः ।
लोहमयं क्षीररक्षकं वर्मं तदस्यास्ति वर्मा तस्मै नमः ।
गजो परिस्थो गजाकारः कोष्ठो वरुधः । रथपुष्टिर्वासोऽस्मास्तीति वरुधी
तस्मै नमः । वरुधं तु तनुत्राणे रथगोपनवेशने । श्रुतायमसिद्धाय नमः ।
श्रुता मसिद्धा सेना यस्यस्य श्रुतसेनस्तस्मै नमः । दुन्दुभौ भेषाम्भवो दु-
न्दुभ्यस्तस्मै नमः । दुन्दुभिस्तु भेषां दितितितुते विषे । आह्नयते ताड्यते
नेनेत्याहनं वायसाघनं दण्डादि तत्र भव आहन्यस्तस्मै नमः ॥ ८ ॥ ४ ॥

नमो घृष्णवे च प्रमृशाय च नमो निषङ्गिणे चेषुघिमते
च । नमस्तीक्ष्णेपवेचायुधिने च नमः स्वायुधाय च सृधन्वेचेति ।

घृष्णोतीत्येवंशीलो घृष्णुः प्रमृश्यस्तस्मै नमः । प्रमृशति विचार-
यति प्रमृशः पण्डितस्तस्मै नमः । इषुषेति कः । निषङ्गिणे सङ्गयुताय
नमः । इषुषिमते तूष्ण्याय नमः । तीक्ष्णा अस्रवा इषवो वाणा यस्य ॥
तीक्ष्णेपुस्तस्मै नमः । आयुधान्यथान्यपि सन्त्यायुधी । तस्मै नमः ।
शोभनमायुधं त्रिशूलं यस्य स स्वायुषस्तस्मै नमः । शोभनं धनुः पिनाकं
• यस्य ॥ सुयन्त्रा तस्मै नमः ॥ ८ ॥ ५ ॥

इति सप्तदशोऽध्याये पञ्चमोऽनुवाकः ॥

नमः सुत्याय च पथ्याय च नमः कात्याय च । नमः कु-
ल्याय च सरस्याय च नमो नादेया पचवैशन्ताय चेति ।

स्रुतिः सुद्रः प्रवाहः सुद्रमार्गो वा । तत्र भवः स्रुत्यस्तस्मै
नमः । यथा रथादियोग्यो मार्गस्तत्र भवः पथ्यस्तस्मै नमः । कु-
त्तितमतीति जना यत्रेति काटो विषममार्गस्तत्र भवः काट्यस्तस्मै नमः ।
काटकुल्या प्रदेशो वा नीचैः पतन्त्यापो यत्रेति नीचोर्गिर्वधोभागाः ।
ऋष्यपूरञ्चूरित्यप्रत्ययः । अतस्त्वरूपसर्गेष्वेदं लिप् शब्दस्येकारः । तत्र
भवो नीचोऽस्तस्मै नमः । कुल्या कृत्रिमा सरित्तत्र भवः कुल्यः कुलेषु
देहेषु वाऽन्तर्गामिकूपेण भवः कुल्यस्तस्मै । कुलं देहेऽन्वये गणे । सरसि
भवः सरस्यस्तस्मै नमः । नद्यां भवो नादेयस्तस्मै नदीजलरूपाय नमः ।
वैशन्तोऽस्य सरस्तत्र भवो वैशन्तस्तस्मै नमः ॥ ८ ॥ १ ॥

नमः कूप्याय पायद्याय च नम ईष्याय चातप्याय च
नमो मेघ्याय च विद्युत्याय च नमो वर्ष्याय शावर्ष्याय चेति ॥

कूपे भवः कूप्यस्तस्मै नमः । अवयवे गर्तस्तत्र भवोऽवद्व्यस्तस्मै नमः ।
इन्द्रि दीप्तो । ईश्र निर्मलं शरदभ्र तत्र भव ईश्र्यः । यद्वा ईधो दीप्तिर्यस्मात्स
ईधो घनागमस्तद्भवाय नमः आतपे भव आतप्यः । तस्मै नमः । मेघे भवो
मेघ्यस्तस्मै नमः । विद्युति भवो विद्युत्यस्तस्मै नमः । वर्षे वृष्ट्यां भवो
वर्ष्यस्तस्मै नमः । अवर्षे वृष्टिप्रतिषेधे भवोऽवर्ष्यस्तस्मै नमः ॥ ८ ॥ २ ॥

नमो वात्याय च रेष्म्याय च नमो वास्तव्याय च वास्तुपा-
य च नमः । सोमाय च रुद्राय च नमस्ताम्राय चारुणाय चेति ॥

वाते भवो वात्यस्तस्मै नमः । रिप्षन्ति नश्यन्ति भूतान्यत्रेति रेष्मा
मलयकालः अन्येष्वपि दृश्यन्त इति मनिन् । तत्र भवो रेष्म्यस्तस्मै नमः ।
प्रलयेऽपि विद्यमानायेत्यर्थः । वास्तुनि गृहशुचि भवो वास्तव्यस्तस्मै । घेडम-
भूर्वास्तुरस्त्रिषाम् । वास्तुं गृहशुचं पाति रक्षति वास्तुप्यस्तस्मै नमः । उमया
सहितः सोमस्तस्मै नमः । रुत दुःखं द्रावयति रुद्रो दुःखनाशकस्तस्मै नमः
ताम्रो रक्तवर्णउदयद्रविरूपेण । तस्मै नमः । अरुण ईषद्रक्तउदयोत्तरकाली-
नार्करूपेण ॥ ८ ॥ ३ ॥

नमः शङ्खे च पशुपतये च तु नम उग्राय च भीमाय च ।

नमोग्रेवधाय च दूरेवधाय च नमो हन्त्रे च हनीयसे च । नमो
वृक्षेभ्यो हरिकेशेभ्यो नमस्तारायेति ।

शं मुखं गमयति प्रापयति शङ्खः । शं मुखरूपा गावो
वाचो वादरूपा यस्येति वा तस्मै नमः । पशूनां प्राणिनां
पतिः पालकस्तस्मै नमः । उग्र उदगूर्णायुधः शत्रून् हन्तुं
तस्मै नमः । भीमः शत्रुपयोत्पादकः । अग्रे पुरो वर्तमानो हन्तीत्यग्रे वध-
स्तस्मै नमः । दूरे वर्तमानो हन्तीति दूरेवधस्तस्मै नमः । हन्तीति हन्ता तस्मै ।
लोकै यो हन्ति तद्रूपेण रुद्रपञ्च हन्तीत्यर्थः । अतिशये हन्तानीयान् । तस्मै
नमः । तुरिष्ठे मेयः स्त्रिंशे वृक्षो लोपः । प्रलये सर्वहन्तेत्यर्थः । हरपो हरि-
ताः केशाः पञ्चरूपा येषां तेभ्यो वृक्षेभ्यः कल्पतरुरूपेभ्यो नमः । तारयति
संसारमिति तारस्तस्मै नमः ॥ १० ॥ ४ ॥

नमः शम्भवे च मयोभवे च नमः शङ्कराय च मयस्क-
राय च नमः शिवाय च शिवतराय चेति ॥

शं मुखं भवतीति शम्भूः । यद्वा शं मुखरूपं
भवन् आर्चिभवनम् । मुक्तिरूपो भूः तस्मै नमः । मयः मुखं
भवत्सम्मानयो भूः सुखप्रदः तस्मै नमः । शं लौकिकमुखं करोति
शङ्करस्तस्मै नमः । मयो मोक्षं मुखं करोति मयस्करस्तस्मै नमः । सृक्च-
न्दनादिक्रमेण लौकिकमुखकारित्वम् । शास्त्राचार्यादिक्रमेण ज्ञानप्रदत्वात्
मोक्षमुखकारित्वमित्यर्थः । एताभ्यां पदाभ्यां साक्षात् मुखकारित्वम् ।
पूर्वपदाभ्यां तद्वारा कारापितृत्वमिति विवेकः । शिवः कल्याणरूपो निः-
पापस्तस्मै नमः । शिवतरोऽखन्त शिवो भक्तानपि निःपापान् करोति तस्मै
नमः । अर्थां कण्ठकार्यां पण्यज्जपि । पूर्वस्या दशोक्तेः ॥ ५ ॥

इति सप्तदशोध्याये पष्ठोऽनुवाकः ॥

नमः पार्याय चावार्याय च नमः प्रतरणाय चोत्तरणाय
च । नमस्तीर्थ्याय च कूल्याय च नमः शर्याय चफेन्याय चेति ॥
पारे संसाराम्बेः परतीरे जीवन्मुक्तरूपेण भवः पार्यस्तस्मै नमः । अवारे अर्वा-
क्षीरे संसारमध्ये संसारित्वेन भवोऽवार्यस्तस्मै नमः । पारावारे परार्वाक्षी तीरे
पात्रं पदन्तरमिति कोशः । प्रकर्षेण मन्त्रजपादिना पापतरणहेतुः प्रतरण-

स्तस्मै नमः । उत्कृष्टेन तत्त्वज्ञानेन सिसारोचरणहेतुरुचरणस्तस्मै नमः । शीर्षे
प्रयागादो भवस्तीर्थस्तस्मै नमः । कूले तीरे भवः कूल्यस्तस्मै नमः । शण्यं
वालवृण गङ्गातीरोत्पन्न कुशाङ्कुरादौ तत्र भवः शण्यस्तस्मै नमः । फेने
दिदिरे भवः फेन्यस्तस्मै नमः ॥ ८ ॥ १ ॥

नमः सिकत्याय च प्रवाहाय च नमः किंशिलाय च ।
क्षयणाय च । नमः कपर्दिने च पुलस्तिने च नमः हरिण्याय च
प्रपथ्याय चेति ॥

सिकतासु भवः सिकत्यस्तस्मै नमः । प्रवाहे स्रोतसि भवः प्रवाह
स्तस्मै नमः कुत्सिताः क्षुद्राः शिलाः शर्करारूपाः पाषाणा यत्र प्रदेशे स किं-
शिलस्तद्रूपाय नमः । क्षिय निवसन्त्यापो यत्र ॥ क्षयणः स्थिरजलप्रदेशस्त-
स्मै नमः । कपर्दो जटास्पास्ति कपर्दो तस्मै नमः । हरिणमुपर चित्तृणदे-
शस्तत्र भव हरिण्यस्तस्मै नमः । प्रकुट्टः पन्थाः प्रपथो बहुसेवितो मार्गस्तत्र
भवः प्रपथ्यस्तस्मै नमः ॥ ८ ॥ २ ॥

नमो ब्रजपाय च गोष्ठपाय च नमस्तल्पपाय च गो-
ष्पाय च । नमो हुपाय च निषेधपाय च नमः काटपाय च
गह्वरेष्टाय चेति ॥

ब्रजे गोसमूहे भवो ब्रजस्तस्मै नमः । गोष्ठा ध्वनिवहा ब्रजाः
गावस्तिष्ठन्ति यत्रेति गोष्ठोऽपि तत्र भवो गोष्ठ्यस्तस्मै नमः । तल्प शय्या
तत्र भवस्तल्पस्तस्मै नमः । गोत्रे गृहे भवो गोत्र्यस्तस्मै नमः । हृदे भवो
हृद्यो जलजन्तुरूपस्तस्मै नमः । निषेध आवतो नीहारजल वा तत्र भवो
निषेध्यस्तस्मै नमः । कुत्सितमटन्ति गच्छन्ति जना यत्र सकारो दुर्गारण्य-
देशः । काटः कूपो वा तत्र भवः काट्यस्तस्मै नमः गह्वरे विषये गिरिशुद्धादौ
गभीरे जले वा तिष्ठतीति गह्वरेष्टस्तस्मै नमः । गहर विलमेदयोः ॥ ८ ॥ ३ ॥

नमः शुष्कपाय च हरित्याय च नमः पाथंस्तण्याय च
रजस्याय च । नमो लोप्याय चोलप्याय च नमः कुर्याय च
सुर्ग्याय चेति ।

शुष्के काष्ठादौ भवः शुष्क्यस्तस्मै नमः । हरिते आर्दे काष्ठादौ भवो
हरित्यस्तस्मै नमः । पांशुषु घूलिषु भवः पांश्व्यस्तस्मै नमः । एर्युणः ।

रजसि गुणे परागे वा भवो रजस्यस्तस्मै नमः । रजो रेणुपरागयोः स्त्री-
पुष्पेषु गुणभेदे च । लुप्यते नश्यति गपनादि यत्रेति लोपोऽगम्यमदे-
शस्तत्र भवो लोप्यस्तस्मै नमः । लोपः । संहारो वा । उलषा बल्लजादि
तृणविशेषास्तत्र भव उलप्यस्तस्मै नमः । उलपस्तु शुल्मिनी तृणभेदयोः ।
उर्व्यां भूमौ भव उर्व्यस्तस्मै नमः । दीर्य आर्षः । ऊर्वो बहवानलो वा ।
क्षौरान ऊर्वः सूर्यः कल्पानलस्तत्र भवः सूर्यस्तस्मै नमः ॥ ८ ॥ ४ ॥

नमः पर्णाय च पर्णशदाय च नम उद्गुरमाणाय चा-
भिघ्नते च । नमऽ आखिदते च प्रखिन्दते च नम इषुकृद्भ्यो
धनुष्कृद्भ्यश्च धो नम इति ।

तद्वर्णा पन्नरूपाय नमः । शलु शातने शदनं शदः
शातनं । यद्वा । पर्णानि क्षीयन्ते पक्कानि पतन्ति यत्र पृचपर्ण-
सदः पतितपर्णस्थितिदेशस्तस्मै नमः । गुरोः द्वयोः । तुदादिभ्यः शः ।
उद्गुरते जघर्म करोति उद्गुरमाण जघमी तस्मै नमः । अभिंहति शक्न-
मिः अभिघ्नन् । तस्मै नमः । आ सर्पताव लिखते दैन्यं करोति अभक्ता-
नामित्पाखिदन् तस्मै नमः । प्रकर्षेण खेदयति पापिन इति पाखिदंस्तस्मै
नमः । इषून् वाणान् कुर्वति ते इषुकृतस्तेभ्यो रुद्रेभ्यो नमः । धनूषि चा-
पानि कुर्वति ते धनुष्कृतः । तेभ्यो वा युष्मभ्यं रुद्रेभ्यो नमः ॥ ८ ॥
युष्मददेशयोगा स्वत्यक्ता एते रुद्राः । तिस्रोक्षीतयो रुद्राणां समाप्ताः ।
एवं चत्वारिंशदधिकशतद्रुपमन्त्रै रुद्रस्य सर्वात्मत्वमुक्तं । अथ रुद्रेषु प्र-
धानभूतानामभिवायुसूर्याणां सम्बन्धीनि चत्वारि यज्जूप्युच्यते । चतुर्णामादौ
नमः शब्दाच्चत्वार्येव यजूंषि । आर्यं चतुर्दशाक्षरं त्रीणि सप्ताक्षराणि ता-
नि व्यावृत्तिसंज्ञानि ।

नमो वः किरिकेभ्यो देवानां हृदयेभ्यो नमो विचि-
न्वत्केभ्यो नमो विश्विण्वत्केभ्यो नम आनिर्हतेभ्य इति ।

देवानां हृदयेभ्यो रुद्राणां हृदयप्रधानभूतेभ्योऽग्निवायुसूर्येभ्यो
वो युष्मभ्यं नमः । देवानां हृदयेभ्य इत्यग्निवायुरादिस एतानि ६ । ता-
नि देवानां हृदयानीति श्रुतेः । हृदयानीत्य हृदयानि । यथांगानां हृदयं
प्रधानमेवमेते रुद्राणां प्रधाना इत्यर्थः । कीदृशेभ्यस्तेभ्यः । किरिके-

भ्यः । दृष्ट्यादिद्वारा जगत्कुर्वीति किरिकास्तेभ्यः । एते हीदं सर्वं कुर्वतीति श्रुतेः । विचिन्वन्ति पृथक् कुर्वन्ति धर्मिणं चेति विचिन्वत्कास्तेभ्यो-
ग्न्यादिभ्यो नमः । विविधं सिष्वन्ति हिंसन्ति पापमिति विक्षिणत्का-
स्तेभ्योऽग्न्यादिभ्यो नमः । आसमन्तानिर्हता निर्गता सर्गादौ लोकेभ्य
इत्यानिर्हतास्तेभ्यो रुद्रावतारेभ्योऽभिवायुसूर्येभ्यो नमः । हन्तिर्गत्यर्थः ।
तेभ्यस्तप्तेभ्यस्त्रीणिज्योतीष्यजापंतामिर्योपं पवते सूर्य इति श्रुतेः ॥४॥५॥

इति सप्तदशोऽध्याये सप्तमोऽनुवाकः ॥

द्राये अंधस्सपते दरिद्र नीललोहित । आसौ प्रजानामेषां
पशूनां मा मेमोराङ्मो च नः किं च नाममदिति ॥

हेद्राये । द्रा कुत्सार्पा । द्रापयति कुरित्सां गतिं पापिनां प्रापयतीति
द्रापिः । अंधसः सोमस्य पते पालक । अघस्पत इति अघस्पत इति सो-
मस्य पत इत्येतदिति श्रुतेः । हेदरिद्र निःपरिग्रह आद्वितीयत्वादिति भा-
वः । हेनीललोहित ! कण्ठे नीलोऽन्यत्र लोहितः । हे शिव ! नोऽस्माकमा-
सां प्रजानां पुत्रादीनामेवं पशूनां गवादीनां त्वं माभेः । भयं मा कु-
र । बहुलं छन्दसीति शपो लुक् । मो रोक् । रुजो भङ्गे । प्रजानां प-
शूनां भङ्गं मो इति माकार्षीः । कर्मणि पठ्यौ । च पुनर्नोऽस्माकं किञ्चन
किमपि द्विपदचतुः पदादिकं मो मा आमपद । शृण्वं मो मा कार्षीद ।
यद्वा रुणं मो मास्तु । अथ रोगे । लङि धातोरेषागम आर्पः ॥ १ ॥

इमा रुद्राय तवसे कपर्दिने क्षयक्षीय प्रभरामहे म-
तीः । यथा शमसन्निपदे चतुष्यदे विद्वं पुष्टं ग्रामे अस्मिन्न-
मातुरमिति ॥

वयं इमाः अस्मदीया मतीर्बुद्धीः रुद्राय शङ्कराय प्रभरामहे । मह-
रामहो समर्पयामो रुद्रं स्मराम इत्यर्थः । हृग्रहोर्भः । कीदृशाय । तवसे
महते बलवते वा । उभयत्र तवः शब्दः पठितः । कपर्दिने जटिलाय ।
क्षयक्षीराय । क्षयंतो निवसन्तो धीराः शूरा यत्र स क्षयक्षीरस्तस्मै शूर-
मुतापेक्ष्यः । क्षयन्तो नश्यन्तो धीरा रिपवो यस्मादिति वा द्विपदे पुत्रा-
दये चतुष्यदे गवादि पशवे सप्तमी वा । द्विपदचतुष्यद्विपये यथा येन-
प्रकारेण शं सुखं । असद्य भवति । अस्मिन्ग्रामेऽस्मान्निवासस्थाने विद्वं-

सर्वे प्राणिजातं पुष्टं समृद्धं अनातुरं निरुपद्रवं स्वस्थं च यथा असद
स्पात्तया मर्ति हरे समर्पयाम इत्यर्थः ॥ २ ॥

या ते रुद्र शिवा तनूः शिवा विश्वाहा भेषजा । शिव
ऽस्मात्स्य भेषजी तथा नो मृत जीवस इति ।

हेरुद्र या ते तवेदशी तनूः शरीर । तथा तन्वा नोऽस्मान् जीव-
से जीवितुं मृत सुख्य । कीदृशी । शिवा शांता । अघोरा विश्वाहा ।
विश्वानि च तान्यहानि च विश्वाहा । कालाध्वनोरत्यंतसंयोग इति द्विती-
या । तस्या आकारः । सर्वेष्वहस्तु सर्वदा शिवा कल्याणकारिणी । भे-
षजी औषधरूपा संसारघ्नाधिनिर्वातिका । ऋतस्य यज्ञस्य शिवा समीची-
ना भेषजी । निर्वातिकौषधिः ॥ ३ ॥

परि णो हेती रुद्रस्य वृज्यात्परि त्वेषस्य दुर्मतिर्महीगा-
त् । अवास्थिरा मघवद्भ्यस्तनुष्यमीदृयः स्तोकाय तनाय मृलेति ।

रुद्रस्य शिवस्य हेतिरायुधं नोऽस्मान्परिवृणक्तु । परितो वर्जयतु ।
अस्मान्मा हंतिसर्पः । त्वेषस्य क्रुद्धस्य । दुर्मतिर्दुष्टमतिद्रोहबुद्धिआस्मा-
न्परिवृणक्तु । महीगात् । मेहति सिवन्तीति मीढ्वान् । हेमीद्वः कामाभिष-
र्षुक स्थिरास्थिराणि दृढानि घर्षेपि त्वं अवतनुष्व । अवतारय । उपार-
हितानि कुरु । किमर्थं । मघमय्यः मघमिति घननाम । मयं हविर्लक्षणं ध-
नं विद्यते येषां ते मघवेन्तो यजमानास्तदर्थं । यजमानानां भयानिवृत्त-
ये इत्यर्थः । किं च तोकाय पुत्राय तनवाय पौत्राय मृद । पुत्रपौत्रं च
सुख्य । कर्मणि चतुर्थ्यौ ॥ ४ ॥

मीदुष्टम शिवा नः सुमना भव परमे दृक्ष आयुध-
निधाय कृत्तिं वसान आचर पिनाकं विभ्रदामहीति ॥

अतिशयेन मीद्वान्मीदुष्टमः । अत्यन्तं शिवः शिवतमः । हे-
मीदुष्टम अतिशयेन कामसेक्तः । हे शिवतमअत्यन्तं कल्याणकर्तृः नो-
ऽस्मान् माते शिवः शान्तः सुमना दृष्टवित्तश्च भव । किञ्च । परमे
दूरस्थे उन्नते वा दृष्टे षटादौ आयुधं त्रिशूलादिकं निधाय संस्थाप्य
कृत्तिं चर्म परिदधानः सन् आचर आगच्छ । तपश्चरेति वा ।
आगच्छन्नपि पिनाकं धनुर्विभ्रद । धारयन्सन् । आगहि । आगच्छ
व्याशरहीनं धनुर्मात्रं शोभार्थं धारयन्नागच्छेत्यर्थः ॥ ५ ॥

विकिरिद्विलोहिते नमस्ते अस्तु भगवः । यास्ते सहस्रं हेतयोऽन्यमस्मन्निवर्षेतु ता इति ।

विविधं किरं घाताद्युपद्रवं द्रापयति नाशयति विकिरिः । यद्वा विकिरति विक्षिपति शरानिति विकिरिः । विकिरिः सन् । बाणान् मुच्यन् द्रापयति शत्रूनि विक्षिपति । देविकिरिद ! देविलोहित ! विगतं लोहितं कल्मषं यस्मात्तु विलोहितः । हेयुद्धस्वरूप हेमगवः भगवन् ! ते तुभ्यं नमोऽस्तु हेरुद्र ! ते तव याः सहस्रं हेतयोऽसंख्याभ्यामुच्यन्ते । ता हेतयोऽस्मदन्धमस्मद्व्यतिरिक्तं निवपन्तु घ्नन्तु ॥ ६ ॥

सहस्राणि सहस्रशो बाहोस्तव हेतयः । तासामीशानो भगवः पराचीना मुखामृचीति ।

हेभगवः भगवन् पद्मगुणैश्वर्यसंपन्न तव बाहोर्हेतयोऽर्थाः सहस्राणि सहस्रशो हेतयः सन्ति तासां हेतीनां मुस्तानि शल्पा-
नि पराचीनानि अस्मत्तः पराङ्मुस्तानि त्वं कृषि कुरु करोतेः
शपिल्लुसेष्टुशृणुपृच्छद्व्यञ्जन्दसीति हेर्धिः । कीदृशत्वं । ईशानः ईष्टे
इतीशानः जगन्नाथः । सहस्राणि सहस्रसंख्यानि । धनुः शूलं चर्म-
त्पादि जातिभेदेन सहस्रसंख्यत्वम् । सहस्रशः । सहस्रं सहस्रमिति स-
हस्रशः । संख्यैकवचनाच्च बीप्तायामिति शस्त्रत्ययः । धनुरादीन् । म-
त्येकं सहस्रसंख्यकमित्यर्थः ॥ ७ ॥ भूमिस्था रुद्रा उच्यन्ते ।

असंख्याता सहस्राणि ये रुद्रा अधिभूम्यां । तेषां सहस्र-
योजने व धन्वानि तन्मसीति ।

असंख्यातानि अपरिमितानि सहस्राणि अमिता ये रुद्रा भूम्यां अ-
धिभूमेरुपरिस्थिताः । तेषां रुद्राणां धन्वानि चतुर्षु सहस्रयोजने सहस्रयो-
जनानि यास्मिंस्तदृशे पथि सहस्रयोजनव्यवहिते मार्गे ययमवतन्मसि । अव-
तन्मः । अवतारयामः । अपञ्चानि कृत्वाऽस्मद्यो दूरं क्षिपाम इत्यर्थः ॥ ८ ॥
अन्तरिक्षस्था रुद्रा उच्यन्ते ।

अस्मिन्महत्पर्वण्वन्तरिक्षे भवा अधि । तेषां सहस्रयोजने-
व धन्वानि तन्मसीति ।

अस्मिन्महत्पर्वण्वन्तरिक्षे अधिभूमेः ये भवा रुद्राः स्थितास्तेषां धन्वान्यव त-

न्मसीति पूर्ववत् । कीदृशोऽतरिक्षे । महति विशाले । अर्णवे । अर्णांसि जलानि विद्यन्ते यत्र तदर्णवं घेषाधारत्वात् । अर्णसो लोपश्चेति वमत्य-
योऽन्तलोपश्च ॥ ९ ॥ द्युस्या रुद्रा लक्ष्यन्ते ।

नीलग्रीवा शितिकण्ठा दिवाः रुद्रा उपाश्रिताः । तेषां सहस्रयोजने यधन्वानि तन्मसीति ।

ये रुद्रा दिवं द्युलोकमुपाश्रिताः । स्वर्गस्थास्तेषामिति पूर्ववत् । कीदृशाः नीलग्रीवाः । नीला इयमा ग्रीवा येषां ते । शितिः श्वेतः कंठो येषां ते । विपश्चात्सात्किपान्कंठभागः कृष्णः । किपान् श्वेत इत्यर्थः ॥ १० ॥ पातालस्था रुद्रा लक्ष्यन्ते ।

नीलग्रीवाः शितिकण्ठाः शर्वाः अथः क्षमाचराः । तेषां सहस्रयोजने च धन्वानि तन्मसीति ।

अधोभागे ये शर्वाः रुद्राः क्षमाचराः । क्षमायां भुवोऽधोभागे च-
रन्ति गच्छन्ति क्षमाचराः पातालवर्तमानास्तेषामित्युक्तम् । नीलग्रीवाः ।
इतिशितिकण्ठाः पूर्ववाद्भिषेपणे ॥ ११ ॥

ये वृक्षेषु शष्पिञ्जरा नीलग्रीवा विलोहिताः । तेषां सहस्रयोजने च धन्वानि तन्मसीति ।

ये रुद्रा वृक्षेष्वश्वत्यादिषु स्थिताः । कीदृशाः शष्पिञ्जराः शष्पं पालतुं तद्वत्पिञ्जरा हरितवर्णा नीलग्रीवाः । नीलाग्रीवा येषां ते । कण्ठे नीलवर्णाः । तथा केचन विलोहिताः । विशेषेण रक्तवर्णाः यद्वा । विगतं लोहितं रुधिरं येषां ते । लोहितपदं मांसादीनामुपलक्षणम् । विगतलोहि-
तादि घातवः । तेजोमयशरीरा इत्यर्थः तेषामित्याद्युक्तम् ॥ १२ ॥

ये भूतानामधिपतयो विशिखासः कपर्दिनः । तेषां सहस्रयोजने च धन्वानि तन्मसीति ।

ये ईदृशा रुद्रास्तेषां धन्वानीति पूर्ववत् । कीदृशाः । भूतानां देव-
विशेषाणामधिपतयः । अन्तर्हितशरीराः सन्तो भनुष्योपद्रवकरा भूतास्तेषां
पालकाः । तत्र केचित् । विशिखासः । विगता शिखा येषान्ते । शिखाश-
ब्दः केशोपलक्षकः । मुण्डितमुण्डा इत्यर्थः । अन्ये कपर्दिनः । जटा-
जूटयुताः ॥ १३ ॥

ये पंथा पथि रक्षिण ऐलवृदा आयुर्युधः । तेषां सहस्र-
योजनेव धन्वानि तन्मसीति ।

ये चेदृशा रुद्रास्तेषामित्युक्तम् । कीदृशाः । यथा लौकिकवैदि-
कमार्गीणां अभिपतय इति पूर्वकचोऽनुपद्वः । तथा पथि रक्षिणः । पथो
मार्गीस्तानेग्रान्पानपि रक्षन्ति पालयन्ति ते पथि रक्षिणः । ऐलवृदाः । इला-
नामन्नानां समूह ऐलं अन्नसमूहः । यद्वा । इला पृथ्वी तस्या इदमैलं अन्नं
तद्वद्विभ्रन्ति ते ऐलमृतः । त एव परोक्षवत्सा ऐलवृदा उच्यन्ते । अक्षैर्ज-
तूनां पोषका इत्यर्थः । आयुर्युधः । आयुषा जीवनेन युध्यन्ते । यावज्जीव-
युद्धकाराः । यद्वा । आयुर्जीवनं पणीकृत्य युध्यन्ते ते आयुर्युधः ॥१४॥

ये तीर्थानि प्रचरन्ति सृकाहस्ता निपद्भिणः । तेषां स-
हस्रयोजनेव धन्वानि तन्मसीति ।

ये रुद्रास्तीर्थानि प्रयागकाष्पादीनि प्रचरन्ति । गच्छन्ति । की-
दृशाः । सृकाहस्ताः । सृकेत्यायुधानि । हस्तेषु येषां ते । निपद्भिणः ।
निपद्भिः खड्गा विद्यन्ते येषां ते । सृकाहस्तत्वेपि निपद्भिस्त्योक्तिः । खड्ग-
ग्राधान्पाय ॥ १५ ॥

येन्नेषु विविध्यन्ति पात्रेषु पिबतो जनान् । तेषां सह-
स्रयोजनेव धन्वानि तन्मसीति ।

ये रुद्रा अन्नेषु भुज्यमानेषु स्थिताः सन्तो जनान् विविध्यन्ति ।
विशेषेण तादयन्ति धातुवैषम्यं कृत्वा रोगानुत्पादयन्तीत्यर्थः । तथा पात्रेषु
पात्रस्थक्षीरोदकादिषु स्थिताः सन्तः क्षीरादिषानं कुर्वतो जनान् विविध्य-
न्ति । अन्नोदकभोक्तारो व्याधिभिः पीडनीया इति भावः । तेषामिति
पूर्ववत् ॥ १६ ॥

य एतावन्तश्च सृपां सञ्चदिशो रुद्रा वितस्थिरे ।

तेषां सहस्रयोजनेव धन्वानि तन्मसीति ॥

ये रुद्रा एतावन्तः एतत्प्रमाणं येषां ते । अतिशयेन बहवो भूपांसः
उक्तेभ्योऽति बहवश्च ये रुद्रा दिशो दश वितस्थिरे आश्रिताः । दश दिशो
व्याप्य स्थिताः । तेषां धनूपि अवतन्मः इति पूर्ववत् ॥ १७ ॥

नमोस्तु रुद्रेभ्यो येदिवि येषां वर्पमिषवः । तेभ्यो दश

प्राचीर्दश दक्षिणा दश प्रतीचीर्दशोदीचीर्दशोर्ध्वाः । तेभ्यो नमो अस्तु ते नो मृळयन्तु ते नो मृळयन्तु ते नो वन्तु । ते यं द्विष्मो यश्च नो द्वेष्टि तमेपां जम्मे दध्म इति ।

त्रिलोकस्या रुद्रा वक्ष्यन्ते । दिवि द्युलोके ये रुद्रा वर्तन्ते । येषां च रुद्राणां वर्षं दृष्टिरेव इषवो वाणाः । आयुषस्यानीया दृष्टिः । अतिदृष्ट्यादीतिभिः प्राणिनो ग्रन्ति । तेभ्यो रुद्रेभ्यो नमो नमस्करोस्तु । तेभ्यो रुद्रेभ्यो दश दशसंख्याकाः प्राचीः प्रागभिमुखा अद्भ्युलीः कुर्वे इति शेषः । प्राङ्मुखाञ्जलिकरणे प्राच्यो दक्षागुलयो भवन्ति । दक्षिणा । दक्षिणा भिमुखाः दक्षागुलीः कुर्वे । प्रतीचीः मसङ्मुखा दक्षागुलीः कुर्वे । उदीचीरुदङ्मुखा दक्षागुलीः कुर्वे । ऊर्ध्वा उपरि दक्षागुलीः कुर्वे । अञ्जलि बध्वा सर्वादिष्टु नमस्करोमीत्यर्थः । तेभ्यो रुद्रेभ्यो नमोऽस्तु । अञ्जलिपूर्वं नतिरस्तु । ते रुद्रा नोऽस्मान् मृळयन्तु मुल्लयन्तु । अवन्तु रसन्तु । किं च ते रुद्रा यं पुरुषं द्विषन्तीति शेषः । यं च यं द्विष्मः । यस्य द्वेषं कुर्वे । च पुनर्यो नरो नोऽस्मान् । द्वेष्टि । तं पुरुषं एषां पूर्वोक्तानां रुद्राणां जम्मे दंष्ट्राकराले मुखे दध्मः स्थापयामः । अस्मद्विषमस्मद्वेषं च नरं रुद्राः । पूर्वोक्ता भक्षयन्तिवत्यर्थः । अस्मांश्चावन्तु च ।

नमोस्तु रुद्रेभ्यो यंऽतरिक्षे येषां वा त इषवः । तेभ्यो दश प्राची दश दक्षिणा दश प्रतीचीर्दशोदीचीर्दशोर्ध्वाः । तेभ्यो नमोऽस्तु ते नो मृळयन्तु ते नो वन्तु । ते यं द्विष्मो यश्च नो द्वेष्टि तमेपां जम्मे दध्म इति ।

ये अतरिक्षे रुद्रा वर्तन्ते । तेभ्यो रुद्रेभ्यो नमोस्तु । येषां रुद्राणां वात इषवः । वायुरायुषस्यानीयः । कुवातेनाञ्जं विनाश्य वातस्यो गं वोत्पाद्य जनान् ग्रन्ति । तेभ्योऽतरिक्तस्येभ्यो वातेभ्यो रुद्रेभ्यो नमोस्तु शिष्टं व्याख्यातं । नमोस्तु रुद्रेभ्यो ये पृथिव्यां येषामन्नामिषवः । तेभ्यो दश प्राचीर्दश दक्षिणा दश प्रतीचीर्दशोदीचीर्दशोर्ध्वाः । तेभ्यो नमोऽस्तु ते नो मृळयन्तु ते नो वन्तु । ते यं द्विष्मो यश्च नो द्वेष्टि तमेपां जम्मे दध्म इति । ये पृथिव्यां रुद्रा वर्तन्ते । येषां अन्नं इषवः । अन्नमदनीयं वस्तु आयुषधम् । अपपाद्यमसृजे कदनमसृजे क्षीर्ये वा प्रवर्त्य रोगमुत्पाद्य जनान् ग्रन्ति । तेभ्यः पृथिवीस्येभ्योऽन्नायुषेभ्यो रुद्रेभ्यो नमोस्तु । तेस्मान्मृळयन्तिवत्यादि पूर्ववत्

एते प्रत्यवरोहपञ्चाः । अथ प्रत्यवरोहान् लुहोतीति व्यवहाराय
संज्ञाकरणं ॥

इति सप्तदशोऽध्यायेऽष्टमोऽनुषाङ्गः ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् ।

पुमर्थीश्चतुरो दद्याद्विद्यातीर्थमहेम्बरः ॥ १ ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तकश्री-
वीरबुक्कभूपालसाम्राज्यधुरधरेण सायणाचार्येण विरचिते मा-
धवीये वेदार्थप्रकाशे काण्वसंहिताभाष्ये सप्तदशोऽध्यायः ॥

अथाष्टादशोऽध्यायः ।

यस्य निश्वसितं वेदा यो वेदभ्योऽपिल जगत् ।

निर्ममे तमह वदे विद्यातीर्थमहेश्वर ॥ १ ॥

सप्तदशोऽध्याये शतरुद्रीयहोम उक्तः ॥ अष्टादशोऽध्याये चित्पारिषे-
कादिमन्त्रा उच्यन्ते । कात्यायनः ॥ चित्प परिपिञ्चत्यग्निं दक्षिणे
निकसेऽद्रिं कृत्वा इयन्मूर्जमित्यद्रेराधिपसस्यापरसन्धिः कसस्तस्य समीप
निकस । दक्षिणापथा परसन्धिमगीप आत्पभागेऽश्मानं निघापो-
दकुम्भमावापोद्रेरारभ्य सवत्सपुलपार्थि प्रदक्षिण जलधारया सपन्तादार्थि
सिञ्चतीत्यर्थः ॥ पाठस्तु ॥

अस्मन्नूर्जं पर्वते शिश्रियाणामदुभ्य ओपधिभ्यो धन-
स्पतिभ्यो अधिसमृत पयः । तान्न इयन्मूर्जं धत्त मरुतः सप्त
रराणा इति ।

हेमरुतः । तां मसिद्धां इय । अन्न । ऊर्जं रस च नोस्म-
भ्यं धत्त दत्त यूय किंभूताय च सरराणाः । सम्पक् रान्ति ते सरराणाः ।
सम्पक् दातारः । रा दाने । बहुल छन्दसीति जुहोत्यादिभ्यः श्लुद्रित्व च
शानचि परे । कीदृश । इय । ऊर्जं । अश्मन् ॥ अश्मनि पापाणे पर्वते ।
विष्ण्वहिमवदादौ शिश्रियाणा । श्रयतीति शिश्रियाणा । श्रयतेः । शा-
नचि जुहोत्यादित्व । तथा ऊर्जं सारभूत । बलहेतु । पर्वणि विधत्ते य-
स्मिन्स पर्वतः पर्वमरुदभ्यां तन्मत्ययः । अस्मातीत्यश्या । अन्येभ्योपि दृश्यते-
इति अन्तात्तेर्मनिन् । अशनवति पर्ववति मेघे ऊर्जं जल शिश्रियाणा । आ-
श्रितां दृष्टिस्तप्तायामित्यर्थः । तथा अन्न जलेभ्यः ओपधिभ्यो यवादिभ्योऽ-
भ्यत्थादिभ्यः सकाशात् । अधिक सम्पादित । गोद्वारेण पयो दुग्ध च शि-
श्रियाणा गौरपः पीतौपधिवनस्पतीन्मत्तयित्वा पयो दोग्ध । ता द्वि-
रूपा मेघोत्थां जलरूपा गोसमुत्थां पयोरूपा चेपमूर्जं ददातीत्यर्थः । म-
रुतो हि बर्षत्येषत इति श्रुतेः ॥ कात्यायनः ॥ ॥ अश्मस्ते श्लुदित्यद्रौ
कुम्भं कृत्वा मपि स ऊर्गित्यादौ यैव द्विरपर । सेकान्तेऽश्मनि कुम्भ अ-
श्मस्ते श्लुदिति निघाय मपि स इति पुनरादाय पुनर्द्विवारमपिञ्चेत्यदित्य-
र्थः । अश्मस्ते श्लुन्मापे स ऊर्गिति । अन्नापीत्यश्या । हे अश्मन् ।

सर्वभक्षक अग्रे ते तत्र क्षुत् । क्षुधा अस्तु बहु हविषा मोक्षत्वात् । कुम्भा-
दत्ते । ययि ते हे अश्वन् । ते तव ऊर्जं सारभागो ययि अस्त्विति शेषः ॥
कात्यायनः ॥ कुभेष्टे कृत्वा दक्षिणस्यां वेदिश्रोणीं माङ्गं तिष्ठन् दक्षिणा-
स्पतिं पं द्विष्म इति । तं पापाणं कुम्भे कृत्वा दक्षिणे वेदिश्रोणीं पूर्वामु-
खास्तिष्ठन् । दक्षिणस्यां दिशि साश्मानं घट्टनिरस्पेतीत्यर्थः । पं
द्विष्मस्ते ते घृमछत्तिविति । त्रं कं । ययं यं नरं द्विष्मः । अस्मद्रेपावेपयं तव
शोको गलतु । कात्यायनः अनपेक्षमेत्योदह माङ्गं तिष्ठन्नात्मन उपरि मा-
पणान्ते जपती मा म इति । कुम्भनिरमनानन्तरं । अपश्यन्नेत्य दक्षिणतोदे-
श्रोणिसमीपे ईक्षाणोमिमुखस्तिष्ठन्नात्मन उपरि हस्तौ मसार्धं यावत् । स्पृ-
ष्टुं शक्नोति तावत् । स्पृष्टे मा म इतिकंडिकाद्वयं स्वरेण जपतीत्यर्थः ।
पाठस्तु ॥

इमा मे ऽअग्न इष्टका घेनवः संत्थकाश्च दश च शतं च
शतं च शतं च सहस्रं च सहस्रं चायुतं चायुतं च नियुतं-
चनियुतं च । अर्जुद च न्यर्जुदं च समुद्रश्च मध्यंचान्तश्चप-
रार्धश्च परार्धश्च । एतामे अग्न इष्टघेनवः - संत्थमुज्रासुष्मि-
ल्लोक इति ॥

हे अग्रे या इष्टकाः पञ्चसु चित्तिपूर्वादिनां इमा इष्टका मे महीं
मदर्थं घेनवोऽभिमतफलदोऽग्नयः सन्तु त्वत्पसादादस्मिलोके इति शेषः ।
तासां संख्यामाह । एकेत्यादि । अत्रैकादि परार्धपरितैः शब्दैरुत्तरोत्तरं द-
शदशगुणिता संख्योच्यते । एका एकत्वं संख्या विशिष्टा सा दशगुणि-
ता दश संख्यामापद्यते । सा दशगुणिता शतं भवति पूर्वसंख्यासहि-
तोत्तरसंख्याग्रहणं आधिक्यपाम । शतं दशगुणितं सहस्रं भवति । दश-
गुणितमयुतं भवति । अयुतं दशगुणितं नियुतं भवति । अर्जुदं दशगुणं
न्यर्जुदं भवति । न्यर्जुदशब्देन शंकुसंख्या ज्ञेया । एतेषां ग्रहणं अग्न-
समुद्रागवर्तिना नासर्वमहापञ्चशंकुनेजानां संख्यानामुपलक्षकं । तेनाग्नं द-
शगुणं स्रवं स्रवं दशगुणं निस्त्रवं । निस्त्रवं दशगुणं महापद्मं
महापद्मं दशगुणं शंकुः । शंकुर्दशगुणः समुद्रः । समुद्रो दशगु-
णो मध्यं दशगुणमन्तः । अन्तो दशगुणः परार्धः । चकारा इतरेतरसमु-
च्चयार्थाः । एवमेकाग्रदशसंख्या संज्ञा समिक्ता इष्टका एता हे मे

धेनवः संत्विषि पूर्वोक्तस्य नियमनं । एतद्धेतुमवनं कुत्रार्थ्यते तदाह ।
अमुत्र । अन्यजन्मनि । तथामुष्मिन् श्लोके स्वर्गे सर्वत्र इष्टदाः संत्विष-
यः । यद्यपिनियतसंख्ययेष्टकाश्चीयन्ते तथापि मन्त्रसामध्याद्वर्धमाना एका-
दिपराद्धीतसंख्या भवन्तीति यावः ॥ ॥ द्वितीयमन्त्रपाठस्तु ॥

अनवस्थ ऋतावृद्ध ऋतुष्टा स्थ ऋतावृद्धः । घृतश्च्युतो
मधुश्च्युतो विराजो नाम कामदृष्टा अच्छीयमाणा इति ।

अपि च हेष्टका यूयं ऋतवः स्य वसन्तायार्त्तिका भवथ ।
ऋतं सत्यं मङ्गं वा वर्द्धयतीति ऋतावृद्धः । ऋतुषु वसन्तादिषु तिष्ठन्त्वा-
स्य । भवथा ऋतावृद्ध इति पुनर्वचनमादरार्थः । घृतं श्रोततो घृतश्च्यु-
तः घृतस्त्राविष्यः । मधुश्च्युतः । मधु मासिकं स्रवन्त्यः एवं गुणविशि-
ष्टा भवथ । सा यूयं विराजो नामविशेषेण राजिना इति विराजः । विरा-
ज इति मसिद्धा घेनवो भूत्वा लोकान्तरे कामदृष्टा यदुक्त्वा कामयते तस्य-
सर्वस्य दोग्ध्यो भवत । तथा अच्छीयमाणाः । क्षयरहिता भवत । कात्याय-
नः ॥ ॥ मण्डूका वका चेतशिखावन्धौ नद्धा कर्षति समुद्रस्येति मयूचमि-
ति । मण्डूकादीन् दीर्घवंशाग्रे बद्धा तेन समुद्रस्य त्वेत्यादिभिः सप्तभिर्ज-
ग्मिः प्रतिमन्त्रं चित्रमष्टिं चिकुपेत् । यथाग्ने चिकुपेत् । यथाग्नेरु-
परि सर्वत्र मण्डूकादिभिः स्पर्शो भवति । तथा दीर्घं वंशाग्रेण क-
र्षेदित्यर्थः ॥ ॥ तत्र मयमः ॥

समुद्रस्य त्वा वकयाग्रेपरिष्ययामसि । पावको ऽअ-
स्मभ्यं शिवो भवेति ।

अवकापो वालं । हेअग्ने ! त्वा त्वां समुद्रस्यावकया समु-
दनशीलस्य उदकस्य सम्बन्धिना शेषालेन परिष्ययामसि परितः
संवरणं कुर्म उपरि माते सर्वत्र विकर्षाम इत्यर्थः । त्वं चास्मभ्य-
मस्मर्द्य पावकः । शोधकः शिवः शीतश्च भवः ॥ अथ द्वितीयः ॥ ॥

हिमस्य त्वा जरायुणाग्ने परित्यतामास । पाव-
को ऽअस्मभ्यं शिवो भवेति ॥

हेअग्ने ! त्वं हिमस्य शैत्यस्य जरायुणा जरायुवदुत्पत्तिस्या-
नीयेन शेषालेन शोषं पूर्ववत् ॥ ॥ अथ तृतीयः ॥

उपजमन्तुपवेतसेऽवतर नदीन्वा । अग्ने पितमयामसि

मण्डूकि ताभिरागहि सेमन्त्रो यज्ञं पावकवर्णं शिवं कृधीति ।

हेअग्ने ! त्वं उपज्मन् इषा पृथिवी तस्यां उपावतर तरुण्वा-
वेतसे वंजुलशास्त्रायां उपावतर । तथा नदीप्रा नदीजलेष्वपि
अवतारा अपां पितमसि तेजो मवाति । एवमग्निं सम्बोध्येदा-
नीयं मण्डूकीमाह । हेमण्डूकि ! मण्डूका मेकास्तेषां स्त्री मण्डूकि तत्सबोधनं-
हेमण्डूकि ! । त्वं ताभिः पूर्वोक्ताभिरग्निः सह आगहि आगच्छ । सा
त्वमिममनुष्ठीपमानं नोस्पदीयं यज्ञं पावकवर्णं अग्निसमानते-
जस्कं शिवफलमदत्वेन दाते कृधि कुरु ॥ अथ चतुर्थः ॥ ॥

अपामिदं न्ययनं समुद्रस्य निवेशनं । अन्याः
स्ते अस्मत्तपंतु हेतयः पावको ऽअस्मभ्यं शिवो भवेति ॥

इदं चिसाजिरस्यानं अपां न्ययनं नियमेन प्राप्तिस्यानं । याग-
द्वारा सायः माप्यन्ते । अत एवापां बहुलत्वात् समुद्रस्य निवेशनं पृ-
हस्यानीयं तद्रूपं हे अग्ने ते त्वदीया हेतयः । अस्मत्तोऽपान्विरोधिनः
पुरुषान् तपतुं क्लेशयन्तु । अस्मभ्यमस्मदर्थं पावकः शोधकः शिवः शा-
न्तश्च भव ॥ अथ पञ्चमः ॥

अग्ने पाकरोचिषा मन्द्रया देवजिह्वया । आदेवान्ब-
क्षि यक्षि चेति ॥

हेअग्ने ! पावक शोधक देवद्योतनात्मक रोचिषा दीप्तिमत्ता
मन्द्रया जिह्वया वाचा देवानां वक्षि आह्वय यज च ॥ अथ षष्ठी ॥

सनः पवक दीदिवोग्ने देवाँ इहावह । उपयज्ञं
हविष्य न इति ॥

हेअग्ने ! पावक शोधक दीदिवः दीप्यमानः अग्ने नोऽस्मद-
र्थं देवानां इह कर्मण्यावह नोस्माकं इयं यज्ञं हविष्य उप देवसमीपे-
मापय ॥ अथ सप्तमः ॥

पावकया यज्जितयंत्या कृत्या क्षामन्तुरुच उषसो न मा-
नुना । तूर्ध्वन्तया र्धनेतशस्यन् इण ऽआपो धृणेन तत्प्रा-
णो अजर इति ॥

योगिनः पावकया पावयिष्या चिन्तयन्ता चेतयिष्या चितं
कुर्वाणा वा कृपा कल्पनया सामर्थ्येन युक्तः सन् क्षामन् साक्षि-

भूमौ रुरुचे दीप्तवान् । तत्र दृष्टान्तः । उपसो न प्रातुना । यथा उपसः संवाधिना प्रकाशेन दीप्यन्ते तद्वत् । किञ्च योगिनः एतदस्य गमनकुशलस्याश्वस्य यामान्नियामकरणे युद्धे तूर्तं परबलानि हिंसन्निव आघृणेत्तु सर्वतो दीप्यते सल्लु सोमिन्; अजरो जराहितः । तदृषाणो न तृष्णायुक्तो भवति । यथा लोके शीघ्रगमनस्वभावमर्शं वायवस्तमनेन खलीनेन हृदं नियम्य रणे प्रवर्तमानः पुरुषः परबलानि हिंसनसन्तं स्वरते एवमयमग्निः प्रज्वलति । न कदाचिज्जीर्णति नाप्यसौ तृष्णायुक्तः । किन्तु तृप्त इत्यर्थः । कात्यायनः ॥ ॥ चित्यारोहणं नमस्त इतीति चित्यमग्निमारोहेव ॥ पाठस्तु ॥

नमस्ते ह रसे शोचिषे नमस्ते अस्त्वर्त्विषे । अन्यास्ते अस्मत्तपन्तु हेतयः पावको ऽअस्मभ्यं शिवो भवेति ॥

हेअग्ने ! ते तव रसे रसानां संहर्त्रे शोचिषे शोषणहेतवे तेजसे नमोऽस्तु । किञ्च ते तव अर्चिषे पदार्थप्रकाशकाय । तेजसे नमोऽस्तु । अन्यानिशादे पूर्ववत् ॥ कात्यायनः ॥ स्वयमातृणार्या पञ्चगृहीतं जुहोति । नृपदेवेति प्रतिमंत्रमिति । स्वयमातृणार्याभिष्टकार्या पञ्चवारं गृहीतमाश्वं नृपदेवेतिपादिभिः पञ्चभिर्मन्त्रैः क्रमेण जुहुयात् । पाठस्तु ।

नृपदेवेत्युपदेवेद् बर्हिषदेवेद् वनसदेवेद् स्वर्षिदेवेद् इति ।

नृपु मनुष्येषु जातराग्निरूपेणासीदतीति नृपत्वं । अप्यु बह्वानलरूपेण स्वर्गं विन्दते लभते इति स्वर्गत्वं ॥ कात्यायनः ॥ कुशोः प्रोक्षति ये देवा इति द्वाभ्यामिति । दधिमधुघृतवत्यां पाश्यां ये कुशाः समासिताः तेः ये देवा इति द्वाभ्यां मन्त्राभ्यां चित्यमिप्रोक्षणं कुर्यात् ॥ तत्र मयममन्त्रपाठस्तु ॥

ये देवा देवानां यज्ञिया यज्ञियानां सरत्सरीणमुष-
भागभासते । अहुता दोहविषो यज्ञे अस्मिन्नृपं पिबन्तु मधुनो घृतस्पेति ।

द्विविधा देवा षड्विभुज इन्द्रवरुणादयः । शरीरनिर्वाहकाः
 प्राणापानादयश्च दीप्यतीति व्युत्पत्तिरुभयत्रापि सिध्यति । उभयेऽप्येते
 यज्ञियाः तज्जेंद्रादयो यज्ञेन पूज्यत्वात् । यज्ञियाः प्राणादयस्तु यज्ञेन
 पूजनीयत्वाद्यज्ञियाः । एवं सति यज्ञियानां इन्द्रादिना देवतासम्बन्धिनः
 प्राणरूपाये यज्ञियाः देवाः संवत्सरेण साध्यं चित्प्राप्तिमार्गं भजनीयं उ-
 पासते ये प्राणाद्या अहुतादः हुतं स्वाहाकारेण समर्पितमदंतीति हुतादः
 इन्द्रादयः तद्विपरीतत्वात्प्राणाद्याः अहुतादः । ये तथाविधाः प्राणाद्या
 देवा अस्मिन्पक्षे हविषो हवीरूपस्य मधुनो घृतस्य च सामर्थ्याद्ब्रह्म
 तत्तं मार्गं स्वयं पिबतु । मदीयेन स्वाहाकारेणार्पणेन विनास्वयमेव
 दीधिमधुघृतांशं स्वीकुरुन्वित्पर्यः । अथ द्वितीयः ॥

ये देवा देवेष्वपि देवत्वमापत्येव ब्रह्मण पुर एतारोऽअ-
 स्य । येभ्यो न ऋते पर्वते धाम किञ्चन न ते दिवो न पृथिव्या
 अधिस्तुष्विति ।

ये प्राणा देवेष्विन्द्रादिविष्वपि अधिष्ठातृत्वेन देवत्वमायन् प्राप्ताः
 प्राणैरधिष्ठापिता एवेन्द्रादिविश्रवा उपवहरंतीत्यर्थः । किञ्चास्य ब्रह्मणः
 भ्रामयमाणस्याग्नेः परिहृदस्य पुर एतारः पुरतो गतारो निर्वाहका इ-
 त्यर्थः । खलु प्राणैर्विना जीवमानोऽभिनिर्वेष्टुं शक्नोते किञ्च येभ्य ऋते पा-
 म्प्राणाभिवना किञ्च न धाम किमपि शरीरं न पर्वते न शुद्धं भवति ।
 ते प्राणरूपा देवा दिवो न दिवापि न तिष्ठन्ति । किं तां हि स्तुषु पर्वत
 सानुसदृशशरीरेष्वंतश्चक्षुरादिगोलकेषु अपि आश्रित्य वर्तन्ते ॥ कासा-
 यनः ॥ प्राणदा इत्यवरोहतीति चित्पक्षेः सकाशादवसरोहेत् पाठस्तु ।

प्राणदा अयानदी व्यानदा चर्चोदा चरिवोदाः । अ-
 न्याः स्ते अस्मत्तर्पंतु हेतय पावको अस्मभ्यश्चिदो भवेति ।

यजमानाय प्राणं ददातीति प्राणदा इत्यभिप्रेतमधीयते । प्राणं
 सुख्यं करोतीत्यर्थः एवमुच्यते अपि शोध्यं । चर्चो वलं । चरिवोपनं ।
 अन्यानित्यादि पूर्ववत् ॥ इत्यष्टादशोऽध्याये प्रथमोऽनुवाकः ॥

प्रथमेऽनुवाकेपरितेचनादिकमुक्तं ॥ अथ द्वितीयेऽनुवाके वैश्वकर्मेण हो-
 मात्पूर्वं कर्तव्या या एकाद्विपरित सा वैश्वकर्मेण होमस्य मयमाहुतिश्चेत्युभयम-

भिधीयते । कात्पायनः । पञ्चगृहीतं जुहोत्यग्निस्तिग्मेनेस्पृचेनेति । पाठस्तु ।
अग्निस्तिग्मेन शोचिषा यासद्विदधन्पुत्रिणं । अग्निर्नो
वनुते रयिमिति ।

अपे धीयमानोर्मास्तिग्मेन शोचिषा सीद्मेन तेजसा अश्वत्थेन
भक्षणं तदस्यास्तीत्यग्निं तादृशं सर्वं राससादिकं नियासतु । यास व-
पसेवे । नितरायुपक्षीणं करोतु । किंचायमग्निर्नोस्मर्दयं रयिं भनं व-
नुते ददातु । कात्पायनः षोडशगृहीतार्थमनुवाकशेषेणेति । षोडशगृही-
तस्याजपस्याज्येन वैश्वकर्मेण होमस्य प्रथमाहुतिर्ब्रह्मेत्यादिभिरष्टभिर्हविर्हवि-
र्जुहुयात् । तत्र प्रथमा ।

ये इमा विश्वा भुवनानि जुह्वद्विहोतान्पसीदत्वि-
तानः । स आशिषा ब्रविणमिच्छमानः प्रथमच्छद्वरां ऽआ-
विशेष्टेति ।

यः परमेश्वरः विश्वा भुवनानि जुह्वत् बलवत्काले पृथिव्यादी-
निमाद्यु सर्वांश्च लोकान् स्वात्मन्याहुतिप्रक्षेपवत्सहरन्नुपरितीन्द्रिपद्रष्टा स-
र्वज्ञः होता संहाररूपस्य होमस्य कर्ता नोऽस्माकमपि सहर्ता पुनः स्रष्टा
वसनः सर्वज्ञो यः परमेश्वरः स्वयमेवासीत् । अत एव सर्वा अप्युपनि-
षद् एवमाहुः । आत्मा वा इदमेक एवात्र आसीत् । नान्यत्किञ्च
नमीषद् सदेव सोम्येदमऽग्न आसीत् । एकमेवाद्वितीयमित्याद्याः । स-
त्तादृशाः परमेश्वरः आशिषा बहुस्यां प्रजायेत्येवंरूपया पुनरिच्छया द्व-
विणामिच्छमानः घनोपलक्षितं जगज्जोगमयेक्षमाणः प्रथमस्थं स्वकीयमेकमेवा-
द्वितीयमुत्कृष्टं रूपमावृण्वानः परानभिष्यक्तोपाधिना विवेकं जीवरूपेण प्र-
विष्टः एतच्च सर्वमुपनिषद्याम्नातं । सोकामपत् बहुः स्यां प्रजायेतेति ।
स तपोतप्यत । सतपस्तपत्वा । इदं सर्वमसृजत । यदिदं किञ्च ।
सः स्रष्टा तदेवानुभाविषादिति । एवमन्या अप्युपनिषद् उदाहार्याः । अ-
थ द्वितीयः ।

किं स्विदास्वीदधिष्ठानमारंभणं कतमात् स्विक्तथासीत् ।
यतो भूमिं जनयन्विदधकर्मा विष्यामौर्णान्महिना विदध-
वक्षा इति ।

लोके हि पदं चिकीर्षुः कुलालादयो गृहादिकं किञ्चित्स्थानमधि-

प्राय मृदूणेणारम्भकद्रव्येण चक्रादिरूपैरुपकरणैर्यदं निष्पादयति । ईश्वरस्य निरपेक्षत्वात्तत्सर्वमत्राप्तिष्यते । आवापृथिव्यारुत्पादनवेलायामीश्वरस्याधिष्ठानं निवामस्थानं किंस्विदासीत् न किञ्चिदित्यर्थः । तथा आरम्भने कतमस्त्विदासीत् । आरभ्यते अनेनेत्वारम्भणमुपादानकारणं तदपि कतमद्भवेत् । नहि आवापृथिव्यौ जनयितुं किञ्चिदुपादानं सम्भवति तथा दण्डचक्रादिनिमित्तमपि कथा कथंभूतं किमकारमासीत् । न किञ्चित्भवतीत्यर्थः । विश्ववत्ताः । सर्वद्रष्टा विश्वकर्मा यतो यस्मिन् काले भूमिं मूलोकं आं मूलोकं च जनयन्वर्तते तस्मिन् काले मदिना स्वमहिम्ना साधनान्तरं विनैव विशेषेण ऊर्णोत् सृष्टौ आवापृथिव्यावाच्छादेतवान् । अतन्पश्चात्किरयं परमेश्वर इत्यर्थः ॥ ॥ अथ तृतीयः ॥

विद्यतश्चक्षुरुन विद्यतो मुख्यो विद्यतो बाहुरुत विद्यतः स्यात् । सबाहुभ्यां धमति सम्पतजैर्याथाभूमी जमयन्देव एक इति ॥

चक्षुरादिमीणनां आवापृथिव्याश्चोत्पत्तौर्द्ध्वं विश्वरूपः परमेश्वर एवं भासते । कथामिति तदुच्यते । विद्यतश्चक्षुर्विद्यता सर्वतश्चरस्य सर्वमाणामकतायात् यस्य यस्य प्राणिनो ये चक्षुषी तस्य तदुपाधिकस्य परमेश्वरस्येति सर्वत्रास्य चक्षुषि सम्पद्यन्ते । एवं मुखहस्तपादेऽप्यपि योजनीयं । स तादृश एको देवो आवाभूमी जनपन् । बाहुभ्यां बाहुस्यानीपाभ्यां धर्माधर्माभ्यां निमित्तकारणाभ्यां सम्पद्यति । धम निर्गत्यर्थः । जगत्सर्वं सम्पद्भातं प्राप्त स्वधीनं करोति तथा पतत्रैः पतनशीलैः भनिलैः । पश्चभूतैरुपादानकरणैर्जगत्स्वाधीनं करोति सम्पद्यति ॥ अथ चतुर्थी ॥

किञ्चित्स्वदनं क व स वृक्ष आस यतो आवापृथिवी तिष्ठतधुः । मनीषिणो मनसा पृच्छते इतयदधातिष्ठद् भुवनानि धारयन्निति ॥

लोको हि मौदमासादनिर्माणः कस्मिंश्चित्त्वौदे यने कश्चिन्मदन्तः पृष्ठं उत्तिवा सप्तणादिना स्तम्भादिकं सम्पादयति । इह तु परमेश्वरमे-

रिता जगत्सृष्टासौ यतो यस्माद्वनायं वृक्षमादाय द्यावापृथिवी तिष्ठ-
 तक्षुः । तक्षणेन द्यावापृथिव्यौ निष्पादितवन्तः । तद्धनं किञ्चित्स्तिव ।
 किञ्चाम स्यात् न किञ्चित्तादृशं सम्भवति । तथा कः स वृक्षः तादृशः प्रो-
 द्यो वृक्षोऽपि क आसन् कश्चित्सम्भवति । हेमनीषिणो विद्वांसः । मनमा-
 स्वकीयेन विचार्य पृच्छन् इदं सर्वं पृच्छत इत् एष किञ्चेऽश्वरो भुवननानि
 धारयन् । यदध्यातिष्ठत् । यस्स्थानमधिष्ठन्वान् । तदपि स्थानं मर्वतः पृ-
 च्छत । एतस्य मन्त्रस्य सर्वस्याप्युत्तरं श्रुत्यन्तरेषु ब्रह्म वनं ब्रह्म न वृक्ष आ-
 सीत् । इत्येतस्यामृच्याम्नातं स्वरूपव्यतिरिक्तवनादि निरपेक्षत्वमेवा-
 स्योत्तरस्याभिप्रायः । अतोऽत्रापि किञ्चित्त्वनमित्याक्षपपरत्वेनैव याजिन
 पृच्छतेत्यास्याप्ययमभिप्रायः । अत्राहः पृष्ठोऽप्यभिज्ञानिरपेक्षस्त्वमेव यदिप्य-
 तीति । अथ पञ्चमी ।

या ते धामानि परमाणि या च माया मध्यमा विश्वक-
 मेत्युक्ते मा । शिक्षा सस्त्रिभ्यो हविषि स्वना वः स्वर्गयुजस्व त-
 न्वं वृद्धान इति ॥

हेनिष्कर्मन् ! ते त्वदीयानि परमाणि धामानि उतापिच या
 मध्यमापायानि च मध्यमस्थानानि इमाति सर्वाणि स्थानानि सस्त्रि-
 भ्यः सस्त्रिवति चयेभ्यो यजमानेभ्यो हविषि । हविः प्रदाननिमित्तं शि-
 क्षोपदिक्ष हेस्त्रिधावः ! स्वपोषलक्षितहविर्लक्षणाश्चैव विश्वकमेव तन्व
 वृधानः । यजमानशरीरं वर्धमानः । स्वयं यजस्व त्वदनुग्रहमन्तरेण को-
 धान्यो यष्टु शक्त इत्यर्थः । अथ वाचस्पतिमिसाद्यास्त्रिस्त ऋचोष्टमे ऽया
 ये व्यालमाताः ॥

इत्यष्टादशाध्याये द्वितीयोऽनुवाकः ।

द्वितीयेऽनुवाके वैश्वकर्मण होमस्य प्रथमाहुतिरुक्ता ॥ ॥ अथ
 तृतीये द्वितीयाहुतिरुच्यते ॥ ॥ कात्यायनः ॥ चक्षुषः पितेत्यपराहु-
 त्यानुवाकेनेति । षोडशपृष्टीतस्याज्यशेषेण वैश्वकर्मण होमस्य द्वितीयमा-
 हुतिं चक्षुषः पितेत्यष्टभिर्ऋग्भिर्जुहुयादेति शेषः ॥ ॥ तत्र प्रथमा ॥

चक्षुषः पिता मनसा हि धीरो घृतमेने अजलमन्मा-
 ने । पदेद ता अदद हंत पूर्वं आदिद्यावापृथिवी अग्रयेतामिति ॥

चक्षुश्चक्षुरादेः प्राणममुदायस्य पितोत्पादको धीरो धैर्यवान्विश्व-
कर्मा मनसा स्तेछया घृतं घृतवत्तात्प्राणिनामुपभोगसाधनभूते एते द्यावा-
पृथिव्यौ नमनमाने परस्परानुकूलेन नमनोपेते अजनदुत्पादितान् । य-
देष पूर्व प्रथमोत्पन्नानां अनी जननयुक्ताश्चेष्टावतश्चक्षुरादिप्राणा अददृहत-
दृढा अभवन् । आदित अनेतरमेव द्यावापृथिवी अपयेतां द्यावापृथि-
व्यौ विस्तृते अयुता ॥ ॥ अथ द्वितीया ॥

विश्वकर्मा विमना आद्धिहाया धाता विधाता परमो-
तदृक् । तेषामिष्टानि समिपामर्दति यत्रास सप्तऋषीन्पर
एकमाहुरिति ॥

विश्वविषयाणि कर्माणि सृष्टिस्थितिमंहारूपाणि कर्माणि यस्मात्सौ-
विश्वकर्मा स च विमना विभूतमनाः तेषु तेषु कर्मसु मन एवमापन्न
इत्यर्थः । आत् । अपि च यस्मादेवं तस्मात्सर्व एव विधाता धाता विशा-
या इति चोच्यते । विधातोत्पादकः । धाता पोषकः । विशेषेण जहा-
ति परित्यजतीति विहायाः संहर्त्तेत्यर्थः । उतापि च अत एव परमः
सर्वेषु उत्कृष्टः सम्पत्त्यव्यतीति सदृक् सर्वज्ञ इत्यर्थः । यत्र यस्मिन्परः प-
रस्मिन्नीश्वरेण सप्तऋषीन् एकमाहुः । य एते मरीच्यत्रिममुखाः सप्त ऋ-
षयो विविधा दृश्यन्ते सर्वे सृष्टेः मातृ परस्मिन्नेकीभूता इति वेदान्तपाण्या-
आहुः । स च परमेश्वरसोपा सप्त ऋषिमभृतीनामिष्टान्यपेक्षितानि स्था-
नादीनि इषा स्वेष्टामात्रेण सम्पादयति । तेन च ते महर्षयो नैर्दति ह-
प्यन्ति ॥ अथ तृतीया ॥

यो नः पिता जनिता यो विधाता धामानि वेदभुवना-
नि विश्वा । यो देवानां नामधा एक एव तस्य संप्रदान भुव-
नार्यन्त्येति ॥

यो विश्वकर्मा नोस्माकं पिता पालयिता न केवलं पालकः कि-
न्तु जनिता उत्पादकोपि । किमेतेनास्माकमुत्पादयिताऽतिसंकोचेन यो
विधाता सर्वस्य जगतः उत्पादकः । यश्च विश्वकर्मा विश्वा विश्वानि च-
तुर्दशरूपाणि धामानि वेद जानाति किञ्च यः देवानां नामधाः स्वयमेव
सर्वदेवरूपेणाशीष्टमित्रादीनि देवतानामानि धारयति । अत एवान्यत्रा-

म्नातं । इन्द्रमित्रवरुणमग्निं अदुरयो दिव्यः स सुवर्णो गन्तमान् ।
एतं सद्रिष्या यदुधा वदन्त्यसि यमं मातरिभ्यश्चानमादुरिति । अत एवाहुतानां
देवानां नामानि धारयन्नपि स्वयमेक एवं तं विदमकर्माणं परमेश्वरं अ-
न्या भुवनानि तस्मादन्धानि छष्टानि सर्वाणि भुवनानि संपन्नो यथा भवति
तथा यन्ति । मलयकाल एकत्वं गच्छन्ति । एकीभावयुक्ते मलय एक
ईश्वरः कानि भुवनानीति एवं संपन्नः सप्रधारणं भवति । विभागभावेन
श्रुत्यनौपमैर्ज्ञातुमशक्यत्वात् ॥ ॥ अथ चतुर्थी ।

तऽआपञ्चनद्रविणः समस्मा ऋषयः पूर्वं जरितारो न
भूता । असृत्तं सृत्तं रजसि निपते ये भूतानि सम-
कृष्वन्निमान्नीति ।

पूरोदाहृतेन विश्कर्मेणा प्रथमोत्पादिता ये विश्वस्तृष्टारः अमूर्ते
असृष्टिः प्राणैः मेरिते जगमात्मके सृते प्राणादिष्वतिरिक्तेन मेरिते स्था-
वरात्मके निपते निपण्णे स्थिते रजसि लोके इमानि भूतानि सर्वा-
न्तान् प्राणिनः समकृष्वन् सम्पशुदपादयन् । ते पूर्वं सृष्टारः अस्मै
सृष्टाय जगते द्रविणं धनरूपं भोग्यजातं समापयन् तं सम्पक् संपादयतः
कीदृशास्ते ऋषयः अनीन्द्रियद्रष्टारः सर्वज्ञा इत्यर्थः । भूनाजरितो न भूम्ना
स्वकीयेन महत्त्वेन कदाचिदपि जीर्णां नश्वरा न भवन्ति ॥ अथ पञ्चमी ॥

परो दिवा पर एता पृथिव्या परो देवेभिरस्तुरैर्यद-
स्ति । कः स्विद्वर्धं प्रथमं दध्रे आपो यन्न देवाः सम-
पश्यन्त पूर्वं इति ।

हृदयपुण्डरीके पदीश्वरमस्ति तत्तत्त्वं दिवापरः । सुलोकादपि
दूरे तिष्ठति एता पृथिव्या परः अस्याः पृथिव्याः पर अस्याः पृथिव्या
अदूरे तिष्ठति देवेभिरस्तुरैः परः देवेभ्योस्तुरेभ्यश्च दूरे तिष्ठति सकारात्तः
परः शृष्टे दूरवाची दूरत्वं नामविच्छिन्नं सर्वजगदिलक्षणत्वात् गुरुशास्त्र-
विमुखैर्न ज्ञायते इत्यर्थः । किञ्च यत्र यस्मिन्नापि पूर्वं प्रथमोत्पादिताः सर्वे
देवाः समपश्यन्त स्वस्थानानि सम्पश्यन्त्यन्तः । तं कं स्विद्वर्धं कं नाम
गर्भं आपः प्रथमं दध्रे दध्रे आद्यंजिः पूर्वं धृते गर्भे देवमनुष्यादयः
सर्वे प्राणिनो वर्धन्ते इत्येवं शास्त्रमसिद्धः सोऽपि गर्भक इति न ज्ञायते यदा

स्थूलोष्णं जगदाधारो न ज्ञायते । तदानीयत्यन्तमूर्खं तत्त्वं न ज्ञायते इति किमु वक्तव्यमित्यभिप्रायः ॥ ॥ अथ पृष्ठी ॥

तामिद्गर्भं प्रथमं दध आपो यत्र देवाः समगच्छन्त विश्वे । अजस्य नाम्ना अध्येकमर्पितं यस्मिन्विश्वानि भुवनानि तस्थुरिति ।

इदानीं गुरुशास्त्रानुशासनोपेतेषु विद्यमानस्तत्त्वनिर्णयोऽभिधीयते । यत्र यस्मिन्ब्रह्माण्डगर्भे विश्वे सर्वेऽपि देवाः समगच्छन्त सद्गताः सम्भूयवर्तते । तमिमेष्वर्गमापः प्रथमं दध्रे घृतवसः । तद्वारेण प्रकार एव स्पष्टीक्रियते । अजस्य जन्मरहितस्य परमेश्वरस्य नाम्ना नामौ नाभिस्थानीयस्वरूपमध्ये एकद्विचिह्नं जं अद्याप्येतं अधिकत्वेन स्थापितं यस्मिन् बीजं विश्वानि सर्वाण्यपि भुवनानि भूतजातानि तस्थुः । तद्वीजमर्पितं । तथा च स्मर्यते । अपमेव स सर्जादौ तासु वीर्यमवाच्यताम् । तदण्डमभवद्देवं सूर्यकोटिसमममिति ॥ अथ सप्तमी ॥

न तं विदाथ य इमा जजानान्यद्युष्माकमन्तरं बभूव ।

नीहारेण प्रावृता जलप्वा आसुतृप उक्थशासश्चरन्तीति ॥

यो विश्वकर्मा इमा इमानि भूतानि जजानोत्पादितवान् । विश्वकर्माणं न विदाथे न स्पृष्टा हेजीवा यूयं न जानीथ । देवदत्तोहं यज्ञदत्तोहमित्येवं सर्वेऽपि वयमात्मानं विश्वकर्माणं जानीम इति यद्युज्येत तदसत् तर्ह्ये प्रत्यगागम्यं नैवं रूपं विश्वकर्मणः परमेश्वरस्य तत्त्वं किन्तु युष्माकमहं मत्प्रयगम्पानां जीवानामज्ञानमन्तरमभ्यन्तरं अन्यदहं प्रत्ययगम्पादतिरिक्तं सर्ववेदान्तवेद्यमीश्वरत्वं बभूव भवति विद्यते नैव रूपवत्तदपि कुतो न विदुम इति चेत् नीहारेण आवृता । भवतो नीहारसदृशोनाज्ञानेनावृतत्वाच्च अनन्ति । यथा नीहारो नासन्तसमन्तात् दृष्टेरावरकत्वात् । नात्यन्तं सत् काष्ठपाषाणादि चान्तरेण संबद्धं अयोग्यत्वात् । एवमज्ञानमपि नासन्तमसत् । ईश्वरतत्त्वावरकत्वात् । नापि सत् बोधमात्रनिर्वच्यत्वात् । दृश्येनानिर्वचनीयेनाज्ञानेन भवन्तः सर्वेऽपि जीवाः प्रावृता न केवलं प्रावृता न केवलं प्रावृतत्वं किन्तु जलप्वाच देवोहं ममेदं गृह्णेत्यामिसाद्यन्तजल्पनपराश्च किञ्च असुतृपः । असुतृप तृप्सन्तीति असुतृपः । केनापि प्रकारेण प्राप्सन्वा

तावेतेन तृप्यन्ति भवता न तु परमेस्वरत्वं विचारयितुं प्रवर्तन्तं न केवल-
मिदल्लोके भोगमावृत्तिः किन्तु उच्यतेऽयमः परलोकेऽपि भोगं सम्पादयितुं
नानाविधपक्षेण उच्यमानि शस्त्राणि शंसतीत्युच्यतेऽयमः । तादृशा भूत्वा भव-
न्तश्चरन्ति षोडशकामुष्मिकभोगयोः सर्वदो प्रवर्तते । तस्मादज्ञानं मिथ्याज्ञान-
पराधीनानां भवतां नास्ति तत्त्वज्ञानमित्यर्थः ॥ अथाऽष्टमी ॥

विश्वकर्मा ह्यजनिष्ट देव आदिङ्गन्धर्वाऽअभवद्दिनीयः ।
तृतीयः पिता जनितापधीनामर्षां गर्भं व्यदधात्पुरुषेति ॥

ब्रह्माण्डमध्यगतानां उत्पत्तिरुच्यते । अण्डमध्ये प्रथमं विश्वकर्मा
देवतिर्पणादिविश्वभेदस्य कर्ता सत्पलोकवासी चतुर्मुखो देव अजनिष्टोत्प-
न्नः । आदित् । अनन्तरमेव तदपेक्षया सगन्धर्वो गो वाचः धारयिता पृथि-
व्या वा गन्धर्वोऽग्निः । अग्निर्वै गन्धर्व इति श्रुतेः । सद्वितीयः सप्तहायः ।
अभवत् । उत्पन्नः । ततोयः पिता पालयिता औपधीनां जनिता उत्पादकः ।
तदपेक्षया तृतीयोभवत् देवमाया गर्भं ब्रह्माण्डं परमेस्वरः पुरुषा व्यदधात् ।
बहुधा विभक्तं कृतवान् ॥

इत्थष्टादशोऽध्याये तृतीयोऽनुवाकः ॥

तृतीयेऽनुवाके वैश्वकर्म्मणहोमस्य द्वितीयाहुतिरुक्ता ॥ एतावता वैश्व-
कर्म्मण होमः समापितः ॥ अथ चतुर्थेऽऽनुवाके ब्रह्मणो जप्यं चाऽप्रतिर-
ध्वाह्यं सूक्तमाम्नायते ॥ तत्र अहवनीयेऽग्नौ मणीषमानेध्वर्युणा संप्रेषितो
ब्रह्मा दासिणोत्तरतोऽनुब्रजन् आयुः शिक्षान इत्येतत्सूक्तं अप्रतिरध्वाह्यं
जपेत् ॥ तथा च कात्यायनः ॥ ब्रह्मन्प्रतिरथं जपतीति संप्रेष्यतीति शेषः
संप्रेषणमध्वर्षादेव ब्रह्मा एतत्सूक्तं जपेदित्युक्तं भवति ॥ तत्र मथमा ॥

आशुः शिक्षानो हृषभो न भीभो घनाघनः चोभनश्च-
र्षणीनाम् । संक्रन्दनो निमिष एकवीरः शतसेनाऽअजय-
त्साकमिन्द्र इति ॥

अयमिन्द्रः परमैश्वर्योपिताग्निः शतं सेनाः शतसंख्याकाः परकीय-
सेनाः साकमेकप्रपत्नेनैवाजयत् । कीदृश इन्द्रः आयुः शीघ्रगामी शिक्षान-
स्तीक्ष्णः । अत्युग्र इत्यर्थः । तत्र दृष्टान्तः ॥ हृषभो न भीमः यथा हृषभोऽ-
मयङ्करः । घनाघनः शत्रूणां प्रतिशयेन घातकः । चर्षणीनां परसेनागतानां

मनुष्पाणां शोभणः । शोभहेतुः । संक्रन्दनः समीचीनं संक्रन्दनं परमयहे-
तुध्वनिविशेषो यस्यासौ संक्रन्दनः । अनिमिषः कदाचिदपि निमेषं न
करोति अत्यन्तसावधान इत्यर्थः । एकवीरः परनैरपेक्षेण स्वयमेक एव जेतुं
शक्तः शूरः ॥ अथ द्वितीयः ॥

संक्रन्दनेनानिमिषेण जिष्णुना युत्कारेण दुश्चवनेन धृ-
ष्णुना । तदिन्द्रेण जय तत्सहध्वं युधो नर इषुहस्तेन वृष्णेति ॥

युधो युद्धार्थिनो हेनरा मनुष्पा ! इन्द्रेणानुष्टुप्ताः सन्तस्तत्परवलं
जयत वशीकुरु । वशीकृत्य च तत्सहध्वं अभिभवन्तु विनाशयतेत्यर्थः ।
कीदृशेनेन्द्रेण संक्रन्दनेनानिमिषेण पूर्ववद्वाक्येयम् । जिष्णुना जयशीलेन
युत्कारेण युद्धकारिणा दुश्चवनेन च्वावापेतुं दृ शक्येन धृष्णुना नीतिरहि-
तेन इषुहस्तेन । घाणाघायुघ्रोपेतेन । वृष्णा प्रधानेन वर्षकेण ॥ अथ तृतीयः ॥

स इषुहस्तैः सनिघद्भिर्बिर्वशी सध्वं सधुध इन्द्रो
गणेन । सः सृष्टजित्सोमपा बाहुशर्धुम्रधन्वा प्रतिहिता-
भिरस्तेति ॥

इषवो हस्तेषु घेपां भटानां ते इषुहस्तास्तैः सार्कं सा इन्द्रो वशी
परवलं च्वावर्शं करोति निघद्भिः खड्गहस्तास्तैः सार्कं स इन्द्रो वशी स्व-
कीयैर्दानुष्कैः खड्गहस्तैश्चोपेतत्वात्परतैर्न्यं वशीकरोतीत्यर्थः । यद्वा परतै-
न्यगतैर्दानुष्कैः खड्गहस्तैः सहितान् परकीयान् सर्वांश्च वशीकरोति । ॥
इन्द्रो युधं योधगणेन परकीयगृहमसृहेन संस्रष्टा सम्यक् मिश्रितो भवति ।
मिश्रोभूय च ये स्वेन संस्रष्टास्तान् सर्वान् जयतीति संस्रष्टजित् । सोमपाः
यजमानानां यागेषु सोमं पिबति अग एव बाहुशर्द्धौ बाहुबलोपेतः उग्र-
धन्वा उद्यतधनुष्कः प्रतिहिताभिस्तेन घनुपा भेरिताभिरिषुभिरस्ताक्षेण वि-
नाशयितेत्यर्थः ॥ अथ चतुर्थः ॥

वृहस्पते परिदीया रथेन रक्षोहाऽमित्रां ऽअपथाधमानः ।
प्रमञ्जन्सेनाः प्रमृणो युधा जयस्रस्माकमेध्याविता रथानामिति ॥

वृहती वाक् तस्याः पालको वृहस्पतिरिन्द्रः । अग एवान्यत्रा-
म्नातम् । वारि वृहती तस्या एव पावेस्तस्माद् वृहस्पतिरिति । व्याकरणक-
र्तृत्वादिन्द्रस्य वाचपतित्वम् । तच्चान्यत्र समाम्नातम् । देवा इन्द्रमनुवंस्ताई नो

वाच ज्याकुर्वीचि । तथाविध हेइन्द्र ! त्वं रथेन परिदीय सर्वतो गच्छ । कीदृश-
इन्द्रः । रक्षोहा राक्षसानां हता अमित्रान् शत्रून्पत्राधमानः । यथा अपन-
यन्ति तथा वाधमानः सेनाः परकीयाः प्रपन्नं प्रकर्षेण भयाः कुर्वन् प्र-
मृणः प्रकर्षेण ॥ हिंसकः । युद्धेन जयन् सर्वत्र विजयमानः । अस्मा-
कमस्मदीयानां स्थानामविता एधिरस्रको भव ॥ ॥ अथ पंचमी ॥

यलविज्ञायः स्थविरः प्रवीरः सहस्वान्वाजी सहमान-
उग्रः । अभिर्वारो अभिसत्त्वा सहोजा जैत्रमिद्र रथमातिष्ठ
गोविदिति ॥

हेइन्द्र ! त्वं जैत्रं जयशालि रथमातिष्ठ आरोह । कीदृशस्त्वं बलं पर-
कीयसामर्थ्यं विजानातीति यलविज्ञायः । स्थविरः पुरातनः । शूरेष्वति-
शूरः । सहस्वान् बलवान् वाजी अचवान् सहमानः परेषामभिपविता ।
उग्रो युद्धेषु क्रूरः । अभितो वीरा शूरपटा यस्यासामभिर्वीरः अमितः
सत्त्वानः परिचारकाः प्राणिनो यस्यासामभिसत्त्वा सहस्रो बलादिव-
जातः सहोजः बलाधिक इत्यर्थः । गा भूमिं विदन्ते लभन् इति गोवि-
द ॥ अथ पष्ठी ॥

गोत्रमिदं गोविदं वज्रमाहु जघंतमज्यं प्रमृणं तमोज-
सा । इमं सजाता अनुवीर्यध्वमिन्द्रं सत्त्वापोऽनुसर-
मन्धमिति ॥

हेसजाता समानजन्मानोऽस्मदीया ज्ञातव्यो यूयमिमामिन्द्रमनुसर-
मन्ध इन्द्रः पुरतो युद्ध सम्यगारभता कीदृशमिद्रं गोत्रीमदं गोत्रान् प-
र्वतान् भिनत्तीति तदीयपत्नान् छिनत्वीति गोत्रमित् । त गा भूमिं विद-
न्ते लभन्ते इति त गोविद । वज्र वाही यस्य स वज्रमाहुस्त । ज्या भूमिं
रज्य भूमिरादित्य शत्रूणां यथा भवति तथा विजयत विजयमानं । ओजसा
बलेन प्रमृणन्तं प्रकर्षेण हिमन्तप ॥ अथ सप्तमी ॥

अभिगोत्रिणि सहसा गाहमानोदयो वीरः शतमन्यु-
रिन्द्रः । दुदृच्यवनः पृतनापालयुध्योस्माकं सेना अबतु प्र-
युत्सु इति ॥

अयमिन्द्रः प्रयुत्सु मच्छ्रेषु युद्धेष्वस्माकं सेना अबतु रसतु की-
दृशः इन्द्रः अभि सर्वतोऽवस्थितानि गोत्राणि युद्धसेनाणि सहसा वीर-

गाहपातः प्रविशन् । अदयो दयारहितः । वीरः शूरः । शतमन्युर्वहुषा
क्रोधयुक्तः । दुश्चयवनः च्वावयितुं दुःशयवः । पृतनापाद् परकीयसेना-
नामभिभविता । अयुद्धयः केनापि योद्धुमशक्नवः ॥ ॥ अथाष्टमी ।

इन्द्र आसां नेता बृहस्पतिर्दक्षिणा यज्ञः पुर एतु
सोमः । देवसेनानामभिभजतीनां जयन्तीनां मरुतो
येत्वग्रमिति ।

याः सेना अस्पदनुग्रहायै वैरिषु गच्छन्ति आसां सनाभामिन्द्रो नेता
भवतु यो बृहस्पतिर्यो च दक्षिणा देवी यश्च यज्ञो यश्च सोम एतेषा-
मेकैकः पुरतः गच्छन्तु याश्चेतत्संचिन्पन्थो देवसेनाः परबलं अभितो भं-
जयंसो जयन्ति तासामग्रं पुरतो मरुतो यन्तुं गच्छन्तु । अथ नवमी ।

इन्द्रस्य वृष्णो वरुणस्य राज्ञऽ आदित्यानां मरुतां
शार्धं उग्रं । महामनसां सुवनच्यवानां घोषो देवानां जय-
तामुदस्थादिति ।

वृष्णः कामस्य वर्षणः इन्द्रस्य राज्ञो राज्ञं कुर्वतो वरुणस्य आ-
दित्यानां अदितिपुत्राणां मरुतां शार्धं बलं युद्धेऽभितः प्रमत्स्वितिक्षेपः ।
महामनसां युद्धे स्थिरचितानां वाज्रान् भुवनेभ्यश्च्यवयितुं समर्थानां ज-
यतां विजयमानानां देवानां इन्द्रादीनां घोषशब्दो ध्वनिरुदस्यात् सर्वेण उ-
त्थितोऽयूत् ॥ अथ दशमी ।

उद्धर्षय मधवस्त्रायुधान्युत्सस्त्वानां मामकानां मनाश्
सि । उद्ध्रहन्वाजिनां वाजिना न्युग्रथानां जयतां यन्तु
घापा इति ।

हेमयवन् ! इन्द्र आयुधान्वस्मदीयान्युद्धर्षय परकीयेभ्य उत्कृष्टानि
कृत्वा अस्मान्दुर्षय । मामकानां मदीयानां सत्त्वानां प्राणिनां मनांसि उ-
त्कृष्टानि कृत्वा हर्षय । हेतुत्रइन्द्र वैरिषातिन् वाजिनामश्वानां अस्मदीयानां
वाजिनानां निशि गमनानि उत्कृष्टानि कृत्वा हर्षय जयन्तां विजयं प्राप्नु-
वतां रपानामस्मदीयानां घोषाः उद्यन्तु महान्तो ध्वनय उद्गन्तु ॥
अपैकादशी ॥

अस्माकर्मिद्रः सभृतेषु ध्वजेष्वस्माकं पा इषयस्ता ज-

यन्तु । अस्माकं वीरा वसरे भवन्त्वस्मां उ देवा अव-
ताह्वेष्विति ।

युदार्यं परसैन्यगतेषु ध्वजेषु सभृतेषु सम्यक् मातेषु सत्सु अ-
स्माकामिन्द्रो रक्षितेति शेषः । तदानीमस्माकं या इषवो अस्मदीयैर्मुक्तास्ता
जयन्तु परसैन्यानि वध्यन्तु । अस्माकं वीरा ये शूरा भटा ते उत्तरे
भवन्तु परकीयभटेभ्य ऊरुकृष्ठा भवन्तु । अपि च हेदेवा ! आह्वेषु युद्धेषु
अस्मान् यूयमवत रक्षत ॥ अथ द्वादशी ।

अभीषां चित्तं प्रतिलोमयन्ती शृहाणांगान्यप्ते परेहि ।
अभिप्रेहि निर्देह हस्तुशोकैरन्धेनामित्रास्तमसा सचन्तामिति ।

हेअप्ते सर्वव्यापनशीले इन्द्रसेने अभीषां शत्रूणां चित्तं चित्तानि
वेतासि मतिलालयन्ती विमोहमाना त्वं तच्छत्रूर्ध्वधीनि हृदयान्यापि शो-
कैर्निर्देह भस्मीकुरु त्वेमित्रास्तेष्वपि शत्रवः अन्येन तपसा तीव्राधिकारेण स-
चेताः संगता भवन्तु । अथ त्रयोदशी ।

अवसृष्टा परापत सारव्ये ब्रह्मसभक्षिते । गच्छामित्रा-
न्प्रपद्यस्व मामीषां कंचनोच्छिष इति ।

हिंसा सिका हेतिः श्रद्धया ब्रह्मणा मन्त्रेण संरक्षिता सर्जीकृता
ब्रह्मसभक्षिता तादृशी । हेसारव्ये ! त्वं अवसृष्टा अस्माभिर्मुक्ता सती परापत
सहसा परसैन्यं वसिता भव । पतित्वा च अभिमानं शत्रून् गच्छ माप्य च
पद्यस्व शत्रूणां शरीरमध्ये भवेशं कुरु । प्रविश्य च अभीषां शत्रूणां मध्ये
केचन पुरुषं मोक्षिषः अवशिष्टं वा कुरु सर्वानपि जहीसर्थः ॥ अथ चतुर्दशी ।

प्रेता जयता नर इन्द्रो वः शर्म यच्छतु । उग्रावः सन्तु
बाहवो नाघृष्या यथा सथेति ।

हेनरोऽस्मदीयाः पुरुषाः प्रेत परसैन्यं प्रकर्षेण गच्छत । ततो जयत
विजयं प्राप्नुत । अयामिन्द्रो वः युष्मभ्यं शर्म जयप्रयुक्तं मुखं यच्छतु किञ्च
पपा यूयं अनाघृष्या अस्य केनापि तिरस्कार्या भवथ । तथा वः युष्माकं
बाहवो मुजदण्डा उग्रा उदगूर्णायुधाः सन्तु ॥ ॥ अथ पञ्चदशी ॥

असौ या सेना भरतः परेषामभ्येति नः ओजसा स्पर्धमा-

ना । तांगृह्यत तमसाऽपन्नतेन ययामीऽ अन्यो अन्यं न-
जानन्निति ॥

हेमन्ते ! यूयं परेषां शत्रूणां या मसिद्धा असौ सेना नः अस्मा-
नभ्योति अभिलक्ष्वागच्छति । कीदृशी सेना । ओजसा बलेन स्पर्धमाना
मस्पृष्टां कुर्वाणां तां सेनां अपन्नतेन आगतकर्मणा तमसांधकारेण गृह-
तसंहतापाच्छादितामपलपिनां कुरुत । यथा अपी सैनिका अभ्योन्मं पर-
स्परं न जानन् । न जानीयुः । तथामूं गृह्तेत्यन्वयः ॥ अथ बोद्धशी ॥

यत्र बाणाः सम्पत्तिन्ति कुमारा विशिखा इव । तत्र ह-
न्त्रो बृहस्पतिरदितिः शर्म यच्छतु विद्वाहा शर्म यच्छत्विति ॥

यत्र यस्मिन् युद्धे बाणाः परैर्मुक्ताः सम्पत्तिं इत्यथेतश्च सम्मुप-
पत्तिं । तत्र दृष्टान्तः । कुमारा विशिखा इव यथा शिखारहिताः सु-
ण्डितमस्तका विकीर्णकेशा वा अत्यंतं वाछाश्चपलाः सन्त इत्यथेतश्च
गच्छन्ति तद्वत् । ततोऽस्मिन् युद्धे अपमिन्द्रो नोत्सर्ध्वं शर्म जयमयुक्तं
सुखं यच्छतु ददातु कीदृश इन्द्रः बृहस्पतिः । तच्चतुषितमन्त्रज्ञ अदितिर-
मखण्डितशक्तिः । विद्वाहा परकीयमर्षाणिघाती । अपमिन्द्रः नोऽस्म-
भ्यं शर्म यच्छतु ॥ अथ सप्तदशी ॥

मर्माणि ते वर्मणा छादयामि सोमस्त्वा राजामृतेना-
नुवस्ता । उरोर्वरीणो वरुणस्ते कृणोतु जयन्तं त्वा नु देवा
मदंत्विति ॥

हेयजमान ! ते त्व मर्माणि जीवस्थानानि वर्मणा कवचेन छादया-
मि आछादयामि सोमो राजा अमृतेन मरणनिष्कारकेण केनापि कवच
विशेषेण अनुवस्ता त्वामाच्छदयतु । तथा वरुणस्ते नुभ्यं उरोर्वरीणः ।
अन्यदीपाप्यधिकादप्यत्यन्तं वर्मं कृणोतु जयन्तं विजयं प्राप्नुवन्तं त्वा
देवाः अनुमदन्तु । अनुकूला मृता हृष्यन्तु ॥

इत्यष्टादशोऽध्याये चतुर्योऽनुवाकः ॥

चतुर्थेऽनुवाके श्रवणा जप्यममतिरयार्षं युक्तमुक्तं ॥ ॥ अथ
पञ्चमेशिमणयनमुच्यते ॥ कात्यायनः ॥ आर्द्रौदुंबरी घृतापित्तास्तिस्र ज-
देनमित्यादयाति मत्पृचयिति । घृताक्तार्द्रास्तिस्र औदुंबरीः सप्तपि ज-
देनमिति तिस्रामेर्दुग्मिरादध्यात् तत्र प्रथमा ॥

उदेनमुत्तरा नया धृतेनाहुतरायस्पोषेण सःसृजप्रजया-
च बहु कृधीति ॥

धृतेन द्रव्येण आहृतः सर्वतोद्भूयमानाग्ने ! एनं यजमानं सुतरां अ-
त्युत्कृष्टमैश्वर्यं प्रतिवक्ष्ये । उत्कर्षेण प्रापय शीघ्रं प्रापयेत्यर्थः । उ-
त्कृष्टैश्वर्येणैव प्रपंच्यते । रायस्पोषेण घनसमृद्ध्या संसृज संगोजय । कि-
ञ्च । प्रजया च सन्तत्या बहुपुत्रपौत्रादिभिरिति बहु भावप्रापनं कृधि कु-
रु ॥ ॥ अथ द्वितीया ॥

इन्द्रेभ्यं प्रतरां नय सज्जाता नाम सद्रशी । समेनं व-
र्चसा सृज देवानां भागदा असादिति ॥

हेइन्द्र ! परैश्वर्ययुक्त इमं यजमानं प्रतरां नय । अतिशयेन प्र-
कृष्टैश्वर्यं प्रापय । तदेव प्रकृष्टत्वं विशदीक्रियते । सज्जातानां सद्गोत-
रानां ज्ञातीनां वशी असत् । नियमेन समर्थोभवत् । किञ्च एनं वर्चसा
वलेन संसृज । अयं च यजमानो देवानां भागदा अमरः । यज्ञेषु भागम-
दो भवतु ॥ ॥ अथ तृतीया ॥

यस्य कुर्मो गृहे ह्यिस्तमग्ने वर्धया त्वं । तस्मै देवा अ-
धिष्ठुवन्नयं च ब्रह्मणस्पतिरिति ।

वयं ऋत्विजो यजमानस्य गृहे हविः कुर्मः । हेअग्ने ! त्वं तं यज-
मानार्थमधिष्ठुवन् अयं यजमानः सर्वेभ्योऽधिक इति भवतु । अयं च यज-
मानो ब्रह्मणस्पतिर्वैदिककर्षणः पालको भवतु ॥ ॥ कासापनः नृष-
म्भोदुत्वेति आश्रमुपगच्छेत् ॥ पाठस्तु ॥

उदु त्वा विश्वेदेवा अग्ने भरंतु चित्तिभिः ।

सनो भव शिवस्त्वः सुप्रतीक्षो विभावसुरिति ॥

अयं मन्त्रस्त्रयोदशध्याये व्याख्यातः ॥

कात्यायनः ॥ आदित्यं गच्छन्ति पञ्चदिश इतीति । ऋत्विजः पञ्च
दिशो देवीरित्येताः पञ्च ऋतो जपन्तश्चिन्तयन्ति मतिगलेषु । तत्र मयया ॥

पञ्चदिशो देवीर्यज्ञमिमं भवंतु देवीरपामतिं दुर्मतिं
पापमानाः । रायस्पोषे यज्ञपतिमाभजन्ती रायस्पोषे अधिपज्ञो
अस्यादिति ।

या इमाः प्राच्यादयः पञ्चदिशस्ताः सर्वा इमं यज्ञमवन्तु कीदृश्यो दिशो देवीरिन्द्रियमादीना देवानां सम्बन्धिन्यः देवीः स्वयमपि देवतारूपाः । अपाते स्म अस्मदीयां प्राज्ञां दुर्मतिं दृष्ट्वा पापविषया बुद्धिं च अपरायमाना विनाशयन्त्यः । रायस्योपे घनसमृद्धौ यज्ञपतिं यजमानमाभजन्तीः प्रापयन्त्यः । किञ्च रायस्योपे घनसमृद्धौ अभ्यस्ताद अधिकमवतिष्ठतु ॥ ॥ अथ द्वितीया ॥

समिद्धे अग्ना अधिमा महान् उक्थपत्र ईडयो धृमीतः । तप्तं घर्मं परिगृह्णायजन्तोर्जा यथज्ञमयजन्त देवा इति ।

समिद्धे सम्पक्ववर्जिते अग्नौ मणीयमाने सति अधिमा महान् अधिकं पुनः पुनः पूज्यमानः । उक्थपत्रः उक्थानि शस्त्राणि पत्रं वाहनं यस्य सः उक्थपत्रः ईड्यस्तुत्यः यज्ञं पत्रं गृहीतशस्त्रैर् यजमानैः परिगृहीता यवतीति शेषः । यदा देवा वादीभ्यं परिगृह्य यन्तं यजन्ति ॥ ॥ अथ तृतीया ॥

दैव्या य धर्त्रे जोष्ट्रे देवश्रीश्रीमणाः शतपयाः । परिगृह्य देवा यज्ञमायं देवा देवेभ्यो अध्वर्यतो अस्तुरिति ॥

दैव्याय देवानां हिताय धर्त्रे । वागद्वारा जगतो धारयिने जोष्ट्रे अस्मदीययजमानस्य हविषः सोवेत्रेण ऋत्विजो यज्ञं यजन्तीति शेषः । तदायमग्निरीदृशो भवति । कीदृशो भवति । कीदृश इति तदुच्यते । देवश्रीदेवान् श्रयन्तीति हविर्यजमानेन सेवतइति देवश्रीः । श्रीमणाः श्रयते सेवत इति श्रीर्यजमानस्तस्मिन्नुग्रहकृपं मनो यस्यासौ श्रीमणाः शतपयाः शतसंरूपाकानिपयः प्रगृहीति हवींषि यस्यासौ शतपयाः तादृशमग्निं परिगृह्य देवा ऋत्विग्यज्ञं यजमाना यज्ञमायन्माप्नुवंत्पनुतिष्ठतीत्यर्थः । किञ्च देवा ऋत्विग्यजमाना देवेभ्यो हविः स्वीकर्तुंभ्यः अध्वर्यतो मार्गं कर्तुमिच्छन्तः अस्तु विष्टुन्तु ॥ ॥ अथ चतुर्थी ॥

धीतः हविः शमितः शमिता यजध्वै तुरीयो यज्ञो यत्र हव्यमेति । ततो चाका आशिपो नो जुपन्तामिति ॥

प्रथमध्वर्युणा आश्रावणं तत् आग्नीध्रेण प्रज्ञाश्रावणं ततो यज्ञेऽध्वर्युः सन्मेषः ततो होतुर्वपट्कार इति यज्ञश्चतुर्धा कल्प्यते । तत्र तुरी-

यश्चतुर्थो यज्ञो यत्र यस्मिन्काले हव्यमेति हविः प्राप्नोति तस्मिन्काले य
ज्म्यै यागार्थं शमित्वा शमित्वा शमितं मन्त्रैः संस्कृतं हविर्वीतं प्रा-
पितं ततोऽनन्तरं वाका वा यानि वचनानि ऋग्यजुः सामलक्षणानि आशि
पश्च अधीष्टृस्वार्थस्य आशंसवानि नोऽस्मान् जुषन्तां सेवता ॥ अथ पञ्चमी ।

सूर्यराश्मिर्हरिकेशः पुरस्तात्सविता ज्योतिरुदयां अज-
स्रं । तस्य पूषा प्रसवे याति विश्वान् सम्पश्यन् विश्वा भुव-
नानि गोपा इति ॥

दारिद्र्य हरतीति हरिर्हरणं । हरिण्यवर्णां केशस्यानीया उवाला-
पस्यासौ हरिकेशोऽग्निः स च सूर्यराश्मिः सूर्यरूपश्च भूत्वा सविता मा-
णिना तत्तद्द्वारेषु मेरको ज्योतिर्मण्डलरूपः सन् पुरस्तात्पूर्वस्या दिशि अ-
जस्रं प्रतिदिनं उदधात् उदेति तस्याग्रे प्रसवे मेरणे सति पूषा पोष-
को देवः याति आगच्छति कीदृशः पूषा विश्वान् सर्वज्ञः गोपाः गवा र-
क्षकः । किं कुर्वन् । विश्वा भुवनानि सम्पश्य सर्वान् लोकान् सम्पश्य
लोकपन् ॥ काशापनः ॥ पृथग्मानमुपदधाति विमान इति द्वाभ्यां द्वे-
तपापाणमुदध्यात् ॥ ॥ तत्र प्रथमः ॥

विमान एष दिवो मध्य आस्त आपप्रिवात्रोदसी अन्त-
रिचं । स विश्वाची रभिचष्टे घृताचीरंतरा पूर्वमपरं च
केतुमिति ।

एष इमा विमानो विविधं जगन्निर्माणः सन् दिवो मध्य आस्ते
आग्नीध्रस्यानीयस्याकाशस्य मध्ये तिष्ठति । कीदृश इषाः रोदसी द्यावा-
पृथिव्यौ चान्तरिक्षं चापमिवान् सर्वतः पूरितवान् । यद्यप्येष इमा न किञ्चिद्
जगन्निर्मिते नापि लोके न यज्ञमापूर्य तिष्ठति तथापि परमेश्वरगुणैरस्य
स्तूयमानत्वात्तत्रोपि विरोधः । स तथा स्तूयमान इमा विश्वाचीः व्यापिनीः
दिशः अभिचष्टे सर्वतः प्रकाशयति । तथा घृताञ्ची घृतमाप्तिहेतुभूता
येनूश्वाभिचष्टे तथा अन्तरा ब्रह्माण्डस्य मध्ये पूर्वमपरं च केतुं उदपास्तम-
याभ्यां पूर्वापरदिशोऽनवरच्छन्नभूत सूर्यमभिचष्टे ॥ अथ द्वितीया ॥

उक्षा समुद्रो अरुणः सुपर्णः पूर्वस्य योनिं पितुराविबे-
श । मध्ये दिवो निहितः शुद्धिरदमा विचक्रमे रजसस्पातप-
न्ताविति ।

अयमश्मा उता सेक्ता यागद्वारेण फलाभिषेचक इत्यर्थः । समुद्रः बहु-
फलप्रदश्चात्समुद्रसदृशः । अरुणः पूर्वमन्त्रे सर्वप्रकाशत्वेनोपचरित्वात्सूर्यसदृश
इत्यर्थः । सुपर्णः स्वर्गप्रत्युद्गमनहेतुत्वात्पक्षिसदृशः । तथाविधोश्मा पितुः
कर्मपाकस्य पूर्वस्य पूर्वदिग्वातिन आहवनीयस्य योगि कारणभूतमाग्नीध्रमा-
विवेश प्रविष्टवान् यदाहवनीय उद्वपेत् आग्नीध्रा उद्वरेदिस्माहवनीयपोनि-
त्वमाग्नीध्रस्यान्यभाम्नातम् । अयं पृथ्विः श्वेतो वर्णोश्मा दिवो मध्ये
आग्नीध्रस्थानीयस्याकाशस्य मध्ये निहितः स्थापितः सन् रजसो रजनी-
यस्य जगत अन्तौ उत्पत्तिप्रलयरूपकोटिद्वयं याति परमेस्वररूपेण पाल-
यति । कात्यायनः । एनमतिक्रमन्ति इन्द्रं विश्वा इतीति । इन्द्रं विश्वा इत्या-
दिमिश्चगृहीभिः प्रार्थमरेनमश्मानमतिक्रमणं कृत्वा गच्छेयुः । तत्र प्रथमः ॥

इन्द्रं विद्वा अवीरुधन् समुद्रं च सञ्चरिः । रथीतमश्
रथीनां वाजानां सत्पतिं पतिमिति ।

अयं मन्त्रसप्तोदशेऽध्याये व्याख्यातः ॥ अथ द्वितीया ॥

देवहृष्यश्च आचवक्षत्सुम्नहृष्यश्च आचवक्षत् । यक्षदग्नि-
र्देवो देवा आचवक्षत् इति ॥

देवानाहयतीति देवहृष्यश्च आचवक्षत् । सुम्नहः सुम्नस्य मन्त्रा
पशुरूपस्य सुत्सुवाहाता यक्षश्च आचवक्षत् । देवानाहयत् । अ-
ग्निर्देवो देवतादिगुणयुक्तः देवा यक्षत् । यजतु । आचवक्षत् । आवतु
च । अथ तृतीया ॥

वाजस्य मा प्रसव उद्गामेणोदमभीत् । अघा सपत्ना-
निन्द्रो मे निग्राभेऽधाराः ऽधकरिति ॥

वाजस्याश्वस्य प्रसवः प्रभृतिरुत्पत्तिरभ्यनुज्ञा वा उद्गामेण निद्राण-
सामर्थ्येन मा मां यजमानं उदग्रभीत् उक्तं प्रापितवान् । अथापि च इन्द्रः
परमैश्वर्ययुक्तोऽर्गमार्गग्राभेण निग्रहणसामर्थ्येन सपत्नान् मदीयान् वैरिणः
अघरानधः निदृहीतान् करोतु ॥ अथ चतुर्थी ॥

उद्गामं च निग्राभं च ब्रह्म देवा अवीरुधन् । अघा स-
पत्नानिन्द्राग्नी मे विपूचीनामध्यस्पतामिति ॥

देवाः सर्वे ब्रह्मन्पीक्ष्णं यज्ञविषयं अवीरुधन् वर्द्धयतु उद्गामं

अस्पदीयमुत्कर्षं निश्राभं बैरिणां निःकर्षं वाची वृद्धदं वर्धितवन्तः । अथा-
नन्तरं इन्द्राग्नी विपृचीनाञ्च सर्वत्रक्षपारिदोद्गा भवतः सर्वतः पालयमानाश्च
मे सप्तान्मदीयान्बैरिणो व्यस्यतां विनाशयेताम् ॥

इत्यष्टादशोऽध्याये पञ्चमोऽनुवाकः ॥

पञ्चमेऽनुवाके अग्निमणयनमुक्तम् ॥ अथ पष्ठे अग्निस्थापनमुच्य-
ते ॥ अथ प्रथमा ॥

क्रमध्वमग्निना नाकमुख्यं हस्तेषु विभ्रतः । दिवस्पृष्टं
स्वर्गत्वामिश्रा देवेभिराध्वमिति ॥

हेऋत्विग्यजमानाः नाकं स्वर्गमाचनमुख्यं उखायां पूर्वसम्पादितमग्निं
हस्तेषु विभ्रतो पारयन्तस्तेनाग्निना सह क्रमध्वं चितेरुपरं पादान्बिक्षिपन्मः ।
ततो दिवस्पृष्ट आकाशस्योपरिमागे वर्तमानस्यः स्वर्गलोकं गत्वा प्राप्य
देवेभिमिश्रा देवैरेकीभूताः सन्तः आध्वं उपविशत ॥ अथ द्वितीया ॥

प्राचीमनुप्रदिशं प्रेहि विद्वानग्ने पुरोऽग्निर्भवेह । विद्वा
आशा दीद्यानो विचभाहूर्जं नो धेहि द्विपदे चतुष्पदे इति ।

हेअग्ने ! इदानीमानीतवहे प्राचीं प्रदिशं प्रागाख्यां प्रकृष्टां दिशं
विद्वांस्त्वं अनुमोहं अनुक्रमेण प्रकर्षो यथा भवति तथा गच्छ स्वाचाग्रेरि-
ष्टकानिप्यादितस्य बहेः इहास्मिन्कर्षणे पुरो अग्निर्भव भागवतीं वह्निर्भवे
सर्गः । विद्वा आशाः सर्वा अपि दिशो दीद्यानः प्रकाशयद् । विभाटि-
त्वमपि विशेषेण प्रकाशस्य ततो नोऽम्मदीया यद्विपदे चतुष्पदे ऊर्जमनं धेहि
सम्पादय ॥ अथ तृतीया ॥

पृथिव्या अहमुदिन्तरिक्षमारुहमन्तरिक्षादिवमारुहम् ।
दिवो नाकस्य पृष्ठात् स्वर्ज्योतिरगामहामिति ॥

अहं यजमानः पृथिव्यां वदत एतदन्तरिक्षमारोहं आरुहोऽस्मि त-
स्मादप्पन्तरिक्षादुद्गतो दिवमारुहं शुलोकमारुहोऽस्मि दिवो शुलोकसम्बन्धी
नाकं द्रुःसंसहितो यः मदेशस्यस्य पृष्ठादुपरिष्ठात् स्वर्ज्योतिः स्वर्गलोकवा-
सिज्योतिर्मण्डलमादित्यरूपमहमगां प्राप्तांस्मि । यद्वा प्राप्स्यामि ॥ अथ
चतुर्थी ॥

स्वर्पन्तो नापेचन्त आशाः रोहन्ति रोदसी ।

पशं ये विश्वतो धारः सुविद्वाः सो विते निर इति ॥

ये यजमानाः सुविद्वांसः सुष्टु कर्मानुष्ठानप्रकारं जानन्तो विश्वतो
धारं सर्वस्य जगतोधारणहेतुं यज्ञं वितं विस्तारेणानुतिष्ठन्ति ते यजमाना
द्यावन्तरिक्षं आरोहन्त तथा रोदसी द्यावापृथिव्यावारोहन्ति । ततः स्वर्ग-
निवासमादिष्यमण्डलं प्राप्नुवन्तोऽन्यत्किमपि स्थानं नापेक्षन्ते ॥

अथ पञ्चमी ॥

अग्ने प्रेहि प्रथमो देवयतां चक्षुर्देवानामुत मर्त्यानाम् ।
इयक्षमाणा भृगुभिः सजोपाः स्वर्यन्तु यजमानाः स्वस्तीति ॥

देवानात्मन इच्छन्तीति देवयन्तो यजमानास्तेषामुपकाराय हेभग्ने !
त्वं प्रथमं प्रेहि पुरतो गच्छ । पतस्त्वं देवानां यनुष्वाणां चक्षुःस्थानीयः ।
लोकेऽपि हि गच्छतः पुरुषः पुरुषस्य दृष्टिः पुरतो यति । इयक्षमाणा य-
ष्टुमिच्छन्तो यजमाना भृगुभिः सजोपा अनुष्ठानपरैर्भृगुनामकैर्मुनिभिः स-
मानमियाः सन्तः स्वस्ति क्षेमो यथा भवति तथा स्वर्यन्तु स्वर्गं प्राप्नुवन्तु ।
कात्यायनः श्रुतवत्स । पयसाऽभिजुहोति कृष्णादोहनेन स्वयमातृणामवसि-
ध्वक्तोपासेतीति । श्रुतवत्साया गोः क्षीरेण स्वयमातृणेषुकां सेचये-
त् । नक्तोपासेति द्वाभ्यां मन्त्राभ्यां जुहुयात् । तत्र प्रथममन्त्रपाठस्तु ॥

नक्तोपासा समनसा विरूपे धारयेते शिशुमेकं स-
मीची । द्यावाद्यामा रुक्मो अंतर्विभाति देवा असि धारयं
द्रविणोदा इति ।

नक्तं च उपा च नक्तोपा रात्रिदिवसावित्यर्थः । समनसा परस्परमे-
कमत्पुपयुक्ते विरूपे रात्रिः कृष्णा दिवसः श्रुत इत्येवं विलक्षणरूपे समी-
ची समीच्याननुकूले सत्पौ एकं शिशुमशिरूपं धारयेते यजमानकर्तृक-
मशिश्वारणं सम्पादयतः । द्यावा ह्युलोके साया क्षीरौ अतस्तदुभयमध्यव-
निष्यन्तरिक्षे विभाति । रुक्मो रोचमानोऽयमग्निर्विभाति विशेषेण प्रकाशते
द्रिष्यन्ति व्यवहरन्तीति देवाः प्राणाः ते च द्रविणोदाः यागद्वारेण घ-
नरूपं फलं प्रयच्छन्ति तादृशयजमानस्य प्राणा आग्निपेतं धारयन् धृतव-
तः ॥ अथ द्वितीयः ॥ ॥

अग्रे सहस्राक्षं शतमूर्धक्षतं ते प्राणाः सहस्रं व्यानाः ।
स्वः साहस्रस्य राय ईशिषे तस्मै ते विधेम वाजाय स्वाहेति ॥

शतसहस्रशब्दावपरिमिताभिप्रायौ विश्ववश्वस्तुरियादि मन्त्रोक्त-

मूर्तिरूपत्वेनायमग्निः स्त्वथे तस्मादसिमूर्धमाणा व्यानाः अग्ने ते तत्र
बहवः । तथा त्वं साहस्रस्य बहुसहस्रममूहपरिमितस्य रायो धनस्य ईशिषे
प्रभुर्भवसि तस्मै ते वाहनाय तुभ्यं वाजायान्नसिध्वर्थं विधेम हविषा प-
रिचरेम । इदं हविः स्वाहाहुतमस्तु । कात्यायनः अग्निं निदधाति सुपर्णोमि
आजुह्वानः सुपर्तीक इति द्वाभ्या मन्वाभ्या अग्निं निदध्यात् । तत्र प्रथमः ॥

सुपर्णोसि गरुत्मान्पृष्टे पृथिव्याः सीद । भासाऽन्तरिक्ष
माष्टुण ज्योऽज्योतिषा दिवमुत्तमान तेजसा दिश उदह्वेति ॥

हेअग्ने ! त्वं सपर्णः पक्ष्याकारो गरुत्मान् गरुडसमानोमि । अतः
पृथिव्याः पृष्टे ज्वीर सीद जपविश । यामा स्वकीयप्रकाशेनान्तरिक्षमा-
ष्टुण सप्ततः पूरय ज्योतिषा स्वकीयेन सागर्ध्वेन दिव शुक्लोकं उत्तमा-
न उर्ध्वस्तम्भितं कुरु तथा तेजसा स्वकीयेन सागर्ध्वेन दिशः प्राच्यादिका
दह उत्कर्षेण ददीकुरु । अथ द्वितीयः ॥

आजुह्वानः सुपर्तीकः पुरस्तादग्रे स्वर्गोन्निमासीद सा-
धुया । अस्मिन् सप्तस्थे अधुत्तरस्मिन्विद्वेदेवा यजमान-
श्च सीदतेति ॥

हेअग्ने ! त्वं आजुह्वानः आभिमुख्येन हयमानः सुपर्तीकः समु-
त्तः सन् पुरस्तात्पूर्वस्थां दिशि साधुया साध्यक्रियया ऋतिगयजमा-
नेः साधयितुं योग्यया आसीद अधिनिष्ठ । हेविद्वेदेवाः ! यूय यजमानश्च
अस्मिन्पुरोवर्तिनि सप्तस्थे अग्निना सह स्थातुं योग्ये अधुत्तरस्मिन् अधिक-
मुत्कृष्टस्थाने सीदतोपविशत ॥ कात्यायनः । समिदस्थानं शमी वृकं-
स्पीदुर्ध्वस्ता सवितुरेति । शमीवृकंक्रनोदुत्तराणां तस्मिन्वितीतिस्तः ।
समिदस्याऽऽतिदुर्ध्वस्थेति तिसृष्विद्वेदस्येति ॥ तत्र प्रथमा ॥

ताऽसवितुर्वरेण्यस्य चित्रामाहं वृणे सुमतिं विद्व-
जन्त्या । यामस्य कण्ठो अदुहत्प्रपीनाऽसद्वत्प्रधारा पयसा
मही गामिति ॥

पुरा कदाचित्काण्वस्यो महर्षिस्त्वामेतां सुमतिं अनुग्रहकारिणीं
दुष्टिं बहुश दुग्मान् । तत्र दृष्टान्तः । प्रपीनां प्रमूतः पीनस्तनमग्रे
पम्पाः सा प्रपीनां तां सहस्रसरपाकाः क्षीरधारा यस्याः ता सहस्र

धारा तां पयसा मदीं क्षीरेण सम्पूर्णा मां चेनुं यथा लौकिका दुहति
तद्वदपमदिः सुमतिं दुग्ध्वा स्वाभिष्टं फलं प्राप्तवान् । वरेण्यस्य सर्वैर्वरेणी-
यस्य सर्वतः प्रेरकरूपाग्नेः सम्बन्धिनीं कण्ठेन दुग्धां तां सुमतिं अहमा-
ह्वणे सर्वतः प्रार्थये । कीदृशीं सुमतिं चित्रां स्वापेक्षितबहुविधफलप्रदानस-
मर्थामित्यर्थः । विन्वं जन्ममुत्पाद्यं यस्याः सा विश्वजन्मा तां जगदुत्पादन-
समर्थामित्यर्थः ॥ अथ द्वितीया ॥

विधेम ते परमे जन्मज्ञग्रे विधेम स्तोमे स्तोमे वरे सद्यस्ये ।
यस्माद्योनेरुदारिद्र्या यजेतं प्रत्ये हवीरं पि जुहुरे समिद्ध इति ॥

हेश्रीभगवन्मये ! ते त्वदीये परमे उत्कृष्टे जन्मन् जन्मानि उ-
त्पत्तिस्थाने गार्हपत्ये सवितृमण्डले वा विधेम परिवरेम । समिधेति शेषः
अस्माभिः सह स्थातुं योग्ये अवरे निकृष्टे भूलोकवर्तिजन्मानि स्तोमैः स्तो-
मं परिचरेम । यस्माद्योनेरिष्टकाचितिरूपाद्यस्मात्स्थानात् उदारिद्र्यं । स्व-
सुदृढ आभिर्भूतोमि तं योनिं यजे पूजयामि समिद्धे सम्पक् प्रज्वलिते
ते स्वमि जुहुरे ऋरिरजः प्रकर्षेण जुह्वति ॥ ॥ अथ तृतीयः ॥

प्रेद्धो अग्ने दीदिहि पुरो नोऽजस्रया सूर्या यधिष्ठ ।
त्वाः शश्वन्त उपयन्ति वाजाः इति ॥

हेअग्ने ! प्रेद्धः पूर्वमपि प्रकर्षेण दीप्तस्त्वं पुरो नः अस्माकं पु-
रो देशे अजस्रया निरन्तरया सूर्योत्पन्नज्वालाया दीदिहि पुनरपि दीप्त्य-
स्व ज्वलन्ती लोहमयी स्थूणा सूर्या । हेयधिष्ठ ! युवतपाग्ने त्वां शश्वन्तो
निरन्तरमाविनो वाजा अश्वानि उपयन्ति सापीप्येन प्राप्तुवन्ति । का-
त्पायनः । स्तुबाहुति जुहोत्पग्ने तमयेति प्रस्यूचमितीति । अग्ने तमयेति द्वा-
भ्यामृग्भ्यां द्वे स्तुबाहुनीर्जुहुयात् ॥ तत्र प्रथमा ॥

अग्ने तमव्याश्वन्नस्तोमैः क्रतुश्रमद्वन्द्वदिस्पृशं । ऋध्या-
मात ओहैरिति ॥

अये मंत्रः षोडशेध्याये व्याख्यातः ॥ अथ द्वितीयः ॥

नितिं जुहोमि मनसा घृतेन यथा देवा इहागमन्वीति-
होत्रा क्रताव्यः । पत्ये विश्वस्य भूमनो जुहोमि विश्वकर्मणे
विशवाहा दाम्यं हविरिति ॥

यथा देवा इहागमन् येन प्रकारेण हविर्माजो देवा अस्मिन्कर्म-
प्यागच्छन्ति । तथाहं मनसा मनोगतया मत्तया घृतेन च वाह्यद्रव्येण चित्ति
जुहोमि देवानां चित्ति उपाददे प्रसादयामीत्यर्थः । कीदृशा देवा वीति-
होत्रा कमनीयहविषः क्रुतावृधो यज्ञस्य वर्धयितारः । तत ऊर्ध्वं भूमनो
भूम्नः पृथोर्विद्वस्य सर्वस्य जगतः पसे स्वामिने विश्वकर्मणे प्रजापतये वि-
श्वाहा सर्वेष्वप्यहःसु अदाभ्यम् । अनुपहास्यं स्वादुभूतं हविर्जुहोमि ।
कात्यायनः । पूर्णाहुतिं सप्त इति तिष्ठन्निति ॥ पाठस्तु ॥

सप्त ते अग्ने समिधः सप्तजिह्वाः सप्तकण्ठः सप्तधाम प्रि-
याणि । सप्त होत्राः सप्तधा स्वा यजन्ति सप्तपोनिरापृण स्वघृ-
तेन स्वाहेति ।

हेअग्ने ! सप्त समिधः समिन्धनाः सप्त सप्त संख्याकाः शीर्षण्याः
माण्वाः सन्ति माण्वा वै समिध इति श्रुतेः । उवाचारूपा जिह्वाश्च सप्त
तथा चाथर्वणिका आमनन्ति । काली कराली च मनोजवा च विलो-
हिता या च सधूमवर्णा । स्फुलिङ्गिनी विश्वरूची च देवी लेलापमाना
इति सप्तजिह्वाः । तथा च सप्तसंख्याका ऋषयश्च सन्ति । प्रियाणि धा-
मस्थानान्याहवनीयगार्हपत्यदक्षिणाग्निसंभ्यावसथ्यवाजहिताग्नीध्रियाणि सो-
मपागे वद्विधारकानि तत्र सप्तसंख्याकानि सन्ति । होत्रा होतृममुखाः प्रै-
पहन्तारः होता मशास्ता ब्राह्मणाच्छंसं योता नेष्टाग्नीध्रो छायाकश्चेति ।
सप्तसंख्याकाः सन्ति यजमाना अपि सप्तधा यजन्ति । अग्निष्टोमोत्प-
ग्निष्टो मनुष्यः षोडशातिरात्रोत्तोऽर्योमो वाजपेयश्चेति सप्तमकारास्तादृशस्त्वं
सप्तपोनीराहवनीयस्थानानि घृतेन आपृणस्व सर्वतः पूरय । स्वाहासु-
हृतमस्तु ॥ (इत्यष्टादशेध्याये षष्ठोऽनुवाकः)

षष्ठेऽनुवाके अग्निस्थापनमुक्तम् । सप्तमे तत्र होतव्या माहताः पुरो-
डाशा उच्यन्ते ॥ कात्यायनः ॥ मारुताञ्जुहोति शुक्रज्योतिरिति प्रतिमन्त्रमि-
ति । शुक्रज्योतिरित्यादिभिर्मन्त्रैर्मारुतपुरोडाशाञ्जुह्यात् ॥ तत्र मयमः ॥

शुक्रज्योतिश्च चित्रज्योतिश्च सत्यज्योतिश्च ज्योतिष्मा-
य । शुक्रश्च ऋतपाश्चात्यः ही इति ।

अत्रैकस्मिन्मन्त्रे सप्त सप्त मरुत उच्यन्ते । शुक्रं शुद्धं ज्योतिः यस्य
स मयमः शुक्रज्योतिः । चित्रं कमनीयं दर्शनीयं ज्योतिः यस्य स चित्र-

ज्योतिः । सत्यं ब्रह्मलक्षणं ज्योतिर्यस्य स सत्यज्योतिः । ज्योतिस्तेजो-
स्पास्तीति ज्योतिष्मान् । शोचत इति द्युक्ः दीप्तिमान् । ऋतं सत्यं
पातीत्युपनामः । अहः पापमतीत्युच्यते इत्येह हाः । चकारः समुच्चयार्थः ।
(अथ द्वितीयः)

ईदृक् चान्यादृक् च सदृक् च प्रतिसदृक् च । मितश्च सं-
मितश्च सभरा इति ।

इमं पुरोडाशं स्वयं संगृह्य पश्यतीतीदृक् । अनेन समदर्शनः । इम-
मिव पश्यतीति वा ईदृक् । अन्योनान्येन च समानदर्शनः । अन्यादृक् ।
सदृक् समानदर्शनः । प्रतिसदृक् तं तं प्रति समानदर्शनः । मितो मानं
मासः । सम्पक् परितो मानं मासः । संमितः । सह विभर्त्तीति सभराः ॥
(अथ तृतीयः)

ऋतजिह्व सत्यजिह्व सेनाजिह्व सुषेणश्च ।

अन्तिमित्रश्च दूरे ऽअमित्रश्च गण इति ॥

ऋतं जयतीत्युक्तजिह्व । सत्यं यथातथ्यं नयतीति सत्यजिह्व ।
शत्रुसेनां जयतीति सेनाजिह्व । शोभना सेना यस्यासौ सुषेणः । अन्तिके
समीपे मित्राणि यस्य सः अन्तिमित्रः । दूरे शत्रवो यस्यासौ दूरेऽमित्रः ।
गणयतीति गणः ॥ (अथ चतुर्थः)

ऋतश्च सत्यश्च ध्रुवश्च धरुणश्च । धर्ता च विधर्ता च वि-
धारक इति ॥

ऋतः हविषः स्ववशं प्राप्नोति । सति भवः सत्यः । ध्रुवो वर्धमानः ।
ध्रुव रुद्रौ । धरुणो धारकः । धृ धारणे । धारयतीति धर्ता । विशेषेण
धर्ता विधर्ता । विविधं धारयतीति विधारकः ॥ (अथ पञ्चमः)

ईदृक्षा स एतादृक्षास ऊष्टुणः सदृक्षासः प्रतिसदृक्षा
स एतेन । मितासश्च संमितासो नो अपि सभरासो मरुतो
यज्ञे अस्मिन्निति ॥

ईदृक्षासः ईदृक्प्रकाराः एतादृक्षासः एतादृक्षाः सदृक्षासः सदृक्षाः
प्रतिसदृक्षासः । प्रतिसदृक्षाः । एवं मृता मरुतः शूषकोऽस्माकं आस्य-
न्यज्ञे एतन्मुष्ट आगच्छन्ताम् । मितासः ये मानवः परिमिता ते च

सङ्गसमिताः संमिताः । सहभरेणादरेण वर्तत इति समरासः । हेमरुतः एव-
म्भूता अपि यूपं अघे नोस्पदीये यज्ञे आगच्छत ॥ (अथ पशुः)

स्वतवान्श्च प्रधासी च सान्तपनश्च गृहमेधा च । क्रीली
च शाकी चोज्जेपीति ॥

स्वतवान् स्वाधीनबलयुक्तः प्रधासी प्रकर्षेण पुरोडाशभक्षणशीलः ।
सान्तपनः सूर्यस्तस्त्वन्धी सान्तपनः गृहमेधसम्बन्धी गृहमेधी क्रीली सदा
क्रीडनशीलः । शाकी अवश्यकार्यश्चावश्यं शक्त इत्यर्थः । उज्जेपी उ-
त्कृष्टपशुशीलः । कात्यायन इन्द्रं देवीरिति जगतीति ॥

पाठस्तु ॥ इन्द्रं दैवीर्विशो मरुतोऽनुवर्त्मानोऽभवन्पथेन्द्रं
दैवीर्विशो मरुतोऽनुवर्त्मानोऽभवन् ॥

एवमिमं यजमानं दैवीश्च विशो मानुषीश्चानुवर्त्मानो भूयासुरिति ।
दैवीर्विशः देवसवम्बिनः प्रजारूपा एते मरुतः इन्द्रमनुवर्त्मानोऽभवन् इन्द्रं
स्वामिनमनुसृत्य तदनुसारेण वर्तमाना अभवन् । यथा मरुतः इन्द्रानुसारिणः
एवं दैव्यो मानुष्यश्च सर्वाः प्रजा इमं यजमानमनुसृत्य वर्तमाना भवन्तु ॥

इत्थष्टादशाध्याये सप्तमोऽनुवाकः ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तपो हार्दं निवारयन् ।

पुमर्थाश्चतुरो दद्याद्विद्यार्थमहेस्वरः ॥ १ ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेस्वरवैदिरुमार्गप्रवर्तकश्रीवीर-
युक्तभूपालसाम्राज्यधुरन्धरेण सायणाचार्येण विरचिते माधवी-
ये वेदार्थप्रकाशे काण्वसंहिताभाष्ये अष्टादशोऽध्यायः ॥१८॥

यस्य निश्चासितं वेदा यो वेदेभ्योऽन्वले जगत् ।

निर्दिष्टे तमहं वेदे विद्यातीर्थमहेत्तरं । अष्टादशाध्याये पारिषेचनसं-
स्कारादिमारुतपुरोडाशांता मन्त्रा उक्ताः ॥ अथैकोनविंशे वसोर्धारा होमा-
र्धमन्त्रा उच्यन्ते । तत्र प्रथमेऽनुवाके वसोर्धारा होमात्पूर्वं यजमानेन वाच-
यितव्या मन्त्रा उच्यन्ते । काशायनः । इमं स्तनमिति वाचयति चेति अध्व-
युरेतान्मन्त्रान्यजयानं वाचयेत् । स्वयं वा जपेत् । एतैर्यन्त्रैर्वसोर्धारार्थं
घृतं स्तूयते तत्र प्रथमपाठः ।

इमं स्तनमूर्जस्वंतं घयापां प्रपीनमग्ने शरीरस्य मध्ये ।
उत्संजुपस्य घातधारमर्वन्समुद्रिय सदन माविशस्वेति ।

हेअग्ने ! अपां प्रपीनं अपशब्देनात्र घृतमुच्यते आह्नः घृतैः प्र-
पीनमन्तःपूरितं ऊर्जस्वंतं विशिष्टरसवन्तं । इमं स्तनं वसोर्धारा औदुम्बरा
स्तुः । हूयते तत्र स्तनशब्देन रूप्यते । इमं स्तुक्कलक्षणं स्तनं तत्पतितं
घृतधारं वधाय । कीदृशः शरीरस्य मध्ये लोकानां मध्ये वर्त्तमाना इमे लोकाः
शरीरमिति श्रुतेः । किञ्च हे अर्वन् सर्वपक्षं प्राति गतः हेअग्ने । घातधारं व-
हुविधघृतधारायुक्तः उत्संसंज्ञवणयुक्तं स्तनं जुपस्य । सेवस्व । किञ्च
समुद्रियं । समुद्रसंज्ञान्वितसदनं गृहमाविशस्व । एवं तृप्तः सन् स्वस-
दनं सेवस्वेत्यर्थः ॥

अथ द्वितीयः ॥ घृतं मिमिक्षे घृतमस्य योनिर्घृते अितो
घृतम्यस्य धाम । अनुप्यधमावह मादयस्व स्वाहाकृतं वृषभ
यक्षि हव्यमिति ।

अस्याग्नेर्मुखे घृतं दीप्तिमाङ्गं यिमिक्षे यज्ञार्थं सिचामि । सिच् सेचन
इति धातुः । यतः अस्याग्नेः घृतं योनिरुत्पत्तिस्थानं घृतेन हि प्रवर्धते । अतः
घृते सर्वव्यत्यः । घृतं घृतं अितं सेवमानोसि । तथा घृतम्विशष्टोवधारणो
घृतेमेव धाम धानं तेजःकरं वा अतः सिञ्चापीति संवन्धः । ततः हेअग्ने !
अनुप्यधं स्वधोत्पन्नं नाम चरोर्द्विरभिधारणात् । अंनस्योपर्यपथ घृतं वर्तते ।
अनुगतार्त्तं घृतमावह स्वात्मानं देवत्वं प्रापय तेन मादयस्व दृष्टो भव हेष्ट-
यभ ! उत्कृष्टाभियतफलानां वर्षक । अग्ने स्वाहाकारेण हुतं हव्यं ह-
विर्वक्षि नह ।

अथ तृतीयः । समुद्रादूर्मिमधुमांऽ उदारदुषां शुनास-
ममृतत्वमानः । घृतस्य नाम गुह्यं यदस्ति जिह्वा देवानाममृत-
स्य नाभिरिति ।

समुद्रात् समुद्रं को भवतीति वा समोदन्तेऽस्मात् यजमाना इति
वा समुद्रोऽग्निः पार्थिवः । अथवा समुद्रवत्पापोऽस्मादिति व्युत्पत्त्या देवो वै-
द्युतोऽग्निस्तस्मादूर्मिः उपर्युपर्युदमुतो मधुमान् माधुर्योपेतफलसमूह उदारत् ।
उद्रच्छति । अथवा वैद्युतादुर्म्युत्पादको रसमुद्रमृतः । अथवा समुद्रात्समु-
द्रवणमाधनादादित्याद्धर्मात् रसमुद्रकलक्षणमुदाहरत् । आदित्याज्जायते दृष्टि-
रिति श्रुतेः । यद्वा समुद्राद्रक्तव्युत्पत्त्यां तारिस्तादूर्मिरुद्रकमुदाहरत् अथवा
समुद्राद्रुक्तक्षणात् द्रव्यमुधसः सकाशादूर्मिरुज्ज्वलो क्षीररमः । एतद्व्यूतपक्षे-
ऽपि सप्तमानं । यद्यपि घृत क्षीराज्जायते तथापि तस्योषस उत्पत्तेरयमुपचर्यते ।
शिष्टं वाक्यमग्न्यादिपञ्चसु पक्षेष्वपि सप्तमानं । अंशुना दीप्त्यंशेन वामृतत्वं
सप्तमपसमानं उच्यते पूरणः श्रान्तेति नरः । घृतस्य दीप्तस्य क्षरद्रसस्य
रूपस्य गुह्यं नाम गोपनीयं नमनसापनं यदस्ति तद्वर्षाणि तदेवाना जिह्वा-
स्थानियो भवति । तदेवामृतस्य नाभि बर्धकं भवति । तदुभयं घृतस्य नामे-
त्पर्यः । एवं सर्वमन्त्रेषु तत्तत्पक्षानुसारेण योज्यं ।

अथ चतुर्थः ॥ वयं नाम प्रब्रवामाघृतस्यास्मिन्यज्ञे धार-
या मा नमोभिः । उपब्रह्मा शृणवच्छस्यमानं चतुःशृंगो वमी-
द्गौर एतत् इति ।

वयं यजमाना घृतस्य नाम प्रब्रवामस्तुतास्मिन्यज्ञे नमोभिर्नमस्कारि-
र्हविर्गोपारयाम । ब्रह्मा शृणवत् । उपशृणोतु वैतस्तोत्रं ब्रह्मा ऋत्वि-
क्षस्यमानं होत्रा । यथा चतुःशृंगो यज्ञः ऋत्विजोस्य शृङ्गाणि अवमी-
त् । उद्गिरति । यज्ञपरिणामाभिप्रायमेतत् । गौरगौरवर्णः एतद्व्यूत ॥

अथ पञ्चमः ॥ चत्वारि शृङ्गा त्रयोऽ अस्य पादा द्वे शी-
र्षे सप्तहस्तासोऽ अस्य । त्रिधा वद्धो वृषभो रोरवीति महा-
देवो मर्त्यो आविवेशेति ॥

चतुःशृङ्गोवमीदित्युक्ताधुना चतुःशृङ्गं यज्ञरूपमज्ञं चत्वारि
पं वा मतिपादपितृपाद । यस्य यज्ञस्य चत्वारि शृङ्गाणि । वसोऽज्ञात्

होत्रध्वर्त्ताख्याग्नेः त्रयः पादाः ऋग्यजुः सामलक्षणाः । द्वे शीर्षे । हवि-
र्धानमवगर्भाख्ये सप्त होतारो हस्ता इव व्याक्रियते च त्रिधा चक्षुः । त्रिम-
कारं मातःसवनमाध्वेदिनवृत्तीयसवनैर्बद्धः ह्यभो वर्पयिता रोरवीति । रु
शब्दे । अत्यन्तं शब्दं करोति । सोमं महादेवः । महान् देवः । महान् दे-
वः ब्रह्मादिस्तम्बपर्यन्तानां प्राणिनामुपजीव्यः । ज्ञानकर्मसमुच्चयकारि-
णां विदुषां शरीरभूतः सन् मर्त्यान् मनुष्यान् आविवेश । आवि-
शति । अपमेकोर्यः । पद्मा चत्वारो वेदाः श्रृंगारिणि । सवनानि त्रीणि प-
दाः । मावणीयोदयनीये द्वे शीर्षे । सप्तछन्दांसि हस्ताः । त्रिधा मन्त्र-
ग्राहणकल्पैर्बद्धः । ह्यभो वर्पयिता कर्मफलानां वर्पकर्त्ता रोरवीति । अत्यं-
तं शब्दं करोति । सवनक्रमेण । सोमं महो महता मकाशेन युक्तो देवो-
दीव्यतीति देवः समस्तपञ्चाशुपलङ्घ्यो हिरण्यगर्भः । मर्त्यान्मरणधर्मयु-
क्तान् । सर्वप्राणिनः । आविवेश अपेक्षितपुरुषार्थतत्साधनस्वरूपमकाश-
नापाविशतीत्यर्थः । अथवा । शब्दग्राभोभिषेवः । चत्वारि शृङ्गाणि ।
नामाख्यातोपसर्गानिपाताः मध्यममध्यमोत्तमपुरुषाः त्रयः पादाः । नामाख्या-
तेषु द्वे शीर्षे सप्तविभक्तयो हस्ताः । त्रिधा चक्षुः । एकवचनद्विवचनव-
हुवचनानि । ह्यभ इवायं मर्त्यादित्यानि शस्त्राणि अधः पदीकृत्यरोरवी-
ति यः वृत्तगुणः सोमं महादेवो मर्त्यानाविशति । प्रतिपादयति ॥

अथ पष्ठः ॥ त्रिधा हितं पणिभिर्गुह्यमानं गवि देवासो
घृतमन्वाविदन् । इन्द्र एकं सूर्य एकं जजान वेनादेकं स्वध-
या निष्ठतक्षुरिति ॥

पशुपरिणामभूतं यथा घृतं तथा हि त्रिधा निहितं स्थापितमेपु-
लोकेषु । पणिभिरसुरैर्गुह्यमानं गुह्यमानं गविदेवाः घृतं हन्वाविदन् । अ-
नुपूर्व्यां लब्धवन्तो यत् तस्य घृतस्येन्द्र एकं भागं जजान जनयति । ते-
वा एते आहुतीं हृते उत्क्रामतस्ते अन्तरिक्षमाविशति इत्यादिभूतेरिन्द्रस्य ज-
नकत्वं दर्शयति । सूर्य एकं भागं जनयति । एते उत्क्रामन्तस्ते दि-
वमाविशत इत्यादि श्रुतिः सूर्यस्य जनकत्वं दर्शयति । वेनादग्नेर्यज्ञसाधन-
भूतात् । एकं भागं स्वधयाज्ञेन आहुतिपरिणामभूतेन निष्ठतक्षुः निःक-
र्षितवन्तो द्विजातयः पुत्रो जायते सलोकपस्यस्यापि खेतदुक्तं भवति ॥

अथ सप्तमः ॥ एता अर्पति ह्यथात्समुद्राच्छतन्नजा

रिपुणा नावचक्षे । घृतस्य धारा अभिचाकशीमि हिरण्ययो
वैतसो मध्य आसाम्यक स्रवन्ति सरितो नधेयना अन्तर्हृदा
मनसा पूयमानाः । एत अर्पेत्पूर्मयो घृतस्य मृगा इव क्षिपणो
रीपमाणा इति ॥

या एता उर्मयो वाचः अर्पन्ति उद्गच्छन्ति हृद्यात् हृदयरूपात् समुद्रा-
त् । श्रद्धारयुक्तदेवदेवतायायात्म्यचित्तनं सन्तानगर्भात् । निगर्मानस्त्किन्म-
ण्डुव्याकरणमिक्षाछन्दोभिः परिषयनस्थानैर्वैः परिपूरिताः शतव्रजा बहुगतयो
बह्वर्धाः । याश्चैता अर्प्यो रिपुणा कुनार्किकशत्रुसन्धेन नावचक्षे नापवा-
दितुं शक्यन्ते । ताः घृतस्यैव धाराः देवानां लुप्तिकराः अभिचाक-
शीमि अहमभिपश्यामि । अगच्छामि वा । हिरण्यश्च हिरण्यो वेत-
सोर्मध्ये आतां वाग्व्यपक्तीनां विद्यमानः । तं चाभिचाकशीमीति स-
म्बन्धः । अधिर्हं वाचाभिप्लव्णी देवता । यद्वा घृतस्य धाराएवोच्यन्ते ।
या एता अर्पन्ति स्रवन्ति हृद्यात्समुद्रात् । हृदयेन हि संकल्प्य पश्चाद्यजते
एवमुच्यते । शतव्रजा बहुगतयः । याश्चैता रिपुणा यज्ञपरिपन्थिना नावच-
क्षे न द्रष्टुं शक्यन्ते । ताः घृतस्य धाराः पश्यामि यश्चायं हिरण्यो वेत-
सो अग्निराहवनीयो मध्ये आतां स्थितस्तं च पश्यामि । यायात्म्येनाहं
द्रव्यं देवतां च पश्यामीत्यर्थः । या धेना वाचः सम्पक् स्रवन्ति । धेनेति
वाङ्नाम सरितो नद्य इवानराच्छन्नोदकाः कीदृशाः । अन्तर्धेवस्थितेन
हृदा परिषयनस्थानीयेन मनसा च पूयमानाः विविच्यमानाः शब्दो-
पेक्ष्यः ता अग्निमेव स्तुवन्तीति शेषः । ये वर्ते अर्पन्ति द्रव्यवत्पूर्मयो
धाराः संपाताः घृतस्य स्तुवपरिभ्रष्टाः । मृगा इव क्षिपणो व्याधात् ।
रीपमाणाः पलायमानाः तेष्वग्निं तर्पयन्तीति शेषः । श्रुतयो द्रव्यं च अन्य-
र्थमेवेत्युक्तं भवति ॥

अथाष्टमः ॥ सिन्धोरिव प्राध्वने शुचनासो वातप्रमी-
यः पतयन्ति पदवाः । घृतस्य धारा अरूपो न वाजी काष्ठा-
भिन्दन्नुर्मिभिः चिन्वमान इति ॥

या एताः सिन्धोर्नेद्य इव प्राध्वने प्रगतोष्वा प्राध्वा मधूदकम-
पातस्तस्मिन् शुचनासः शु इति क्षिपनाय हन्तेर्गत्वर्थस्य ध्वतः क्षिप्रगम-

नाः । वातप्रमीयः । मीड् हिंसायां । वातेन याः प्रमीयन्ते विनश्यन्ति ताः
वातप्रमीयः । तरङ्गवीच्यः पतयन्ति स्वार्थे णिच् । प्रतिपतति । पटूवाः प्र-
हस्यः । घुचो मुस्तात्परिभ्रष्टाः । घृतधाराः ताश्च पतन्त्यार्थं क इत्यत आह ।
अरूपो न वाजी । नकार उपमार्थः । यः यथा अरूपः अरोचनो वाजी जा-
त्यादिभिरुत्कृष्टो वेगवानश्वः पुनरप्यश्वं विशिनष्टि । काष्ठा भिन्दन् । आ-
शांताम् विदारयन् । ऊर्मीभिर्घः काष्ठभिर्देनोत्थमश्वः स्वदोदकैः पिब्यमा-
नः । भूर्मि सिञ्चन् । अत्रान्यज्जाति । एवमग्निरप्यज्जातीति वाक्यार्थः ।

अथ नयमः ॥ अभिश्रवन्त समनेव घोषाः कल्याण्यः
स्मयमानाः सो अग्निं । घृतस्य धारास्तस्मिन्धो न सन्तता जुषा-
णो हर्षयन्ति जातवेदा इति ॥

घृतस्य धाराः अग्निं अभिश्रवन्त । अभिनमन्ति । का इव । स-
माना । समानमनस्काः । कल्याण्यः । रूपयौवनसम्पन्नाः । स्मयमानाः ।
स्मिङ् ईषद्गमे । ईषद्गममानाः । घोषाः यथा पति अभिमह्ना भवति स-
मिधः समिन्धः समिधनास्ता एव धारा अग्निं वसन्त व्याप्नुवन्ति । न-
सन्ति रामोति कर्मा । ताश्च धाराः जुषाणः । सेवमानः जातवेदाः ह-
र्षयति कामयते हर्षयतिः प्रसादकर्मा । नास्य ब्रह्मशक्तिः परिहाणम-
स्तीति भावः ॥

अथ दशमः । कन्या इव बहवु मे तवानु अज्यजाना
अभिचाकशीमि । यत्र सोमः सृषते यत्र यज्ञो घृतस्य धारा अ-
भितत्पवते इति ॥

कन्या इव । या एताः कन्या नवपरिणीताः । ता इव बहवु । वो-
दारं मतारिं प्रतिपत्तवे एतुं गमनाय । उकारोऽन्वर्थकः । अंजि प्रजननं
अजनाः व्यक्तं कुर्वाणाः योग्यं कुर्वन्ती अभिचाकशीमि । अभिपश्यामि ।
ताः घृतस्य धाराः यत्र सोमः सृषते अभिपूयते यत्र सौत्रामण्याख्यः
यज्ञः स्थायन्तः । अभितत्पवन्ते तत्र तन्नेत्यर्थः । अभितत्पवन्ते । अभिग-
च्छन्ति यज्ञमहचारिताः घृतस्य धाराः इत्यभिप्रायः ॥

अथैकादशः । अभ्यर्पेत सुष्टुतिं यग्यमाजिमस्मासु
भद्रा द्रविणानि घत्तं । इमं यज्ञं नयत देवता नो घृतस्यधारा

मधुमत्पवंत इति ॥

देवेवाः ! अम्पर्यत अभ्यागच्छ । एतां सृष्टुतिं शोभमानां स्तुतिं ।
एतं च गव्यमार्जि । गोर्विकारैर्घृतैर्जनितं गव्यं आर्जं यज्ञमभ्यागच्छ ।
अभ्यागच्छ च । अस्मासु भद्रा भद्राणि द्रविणानि घृता निघृत । स्थाप-
यतास्मभ्यं देहीत्यर्थः । किञ्च इमे यज्ञं तत्र नयत तत्र देवता देवत्वं नो-
स्माभिर्षो देवलोको जित इत्यर्थः । याक्षेताः घृतस्य घाराः मधुमत्प-
वंते मधुसंयुक्तं पवन्ते द्रवन्ति ताश्चास्मज्जितं लोकं नयतेत्यनुवर्तते ॥

अथ द्वादशः । धामं ते विश्वं भुवनमधिश्चितमन्तः स-
मुद्रे हृद्यन्तरायुपि अपामनीके समिधे च आभृतस्तमश्चाम स-
धुमन्तत ऊर्मिमिति ॥

आहुतिपरिणामभूतमिदं जगत् ब्रह्मादिस्तंश्वपर्यन्तं मन्यमान आ-
हापामन् धामनि विभूत्या ते तव विश्वं सर्वं भुवनं भूतजातं अधिश्चितं
स्थितं यस्यान्तः समुद्रे समुद्रस्य मध्ये अस्ति किञ्चित् । यच्च हृदि ।
अन्तः किञ्चित् । यच्च आयुपि । अन्तः किञ्चित्तदपि धामनि तव अ-
धिश्चितमित्यनुवर्तते । यत एवमतस्त्वा श्रवीमि । अपामनीके मुखे
वर्त्तमानो य ऊर्मिः आभृतः । आहृतः । समिधे संग्राप्ते च पणिभिः स-
ह वर्त्तमानो य ऊर्मिराहुतः । तदुक्तं त्रिषा हितं पणिभिर्गुणमानमिति ।
तं अश्चाम भक्षयाम व्याप्नुयामेति वाः मधुमन्तं रसवन्तं ते तव सम्बन्धिषन्
ऊर्मिर्घृतं हविः परिणामिनो रसस्य भोक्तारो वयं भवेमेति वा । देवत्वं
च बक्रोत्या प्रार्थ्यते ॥

इत्येकोनविंशोऽध्याये प्रथमोऽनुवाकः ।

प्रथमोऽनुवाके वज्रमनेन वाचितव्या मन्त्रा वक्ताः ॥ वाजश्चइत्या-
दिभिरष्टभिरनुवाकैर्वसोर्धाराहोमार्थमन्त्रा उच्यन्ते । कासायनः । वाजश्च
म इत्यष्टभिर्वाकैर्वसोर्धारां जुहुयात् । वाजश्च म इत्यष्टभिरनुवाकैरौदुवर्षा
श्रुचा वसोर्धारां जुहुयात् । अत्र अथैनमनेकैः कायैरभिसंचरतामित्युपक्रम्य
एनया वसोर्धाराया आज्येन पञ्चगृहीतानौदुवर्षा श्रुचेसाध्वतं तदेपा ऋ-
धारामितिवसोर्धारा तस्मादेनां वसोर्धारेत्याचक्षते एवं वक्तुं ऋचो इदं
च म इदं च मेत्यनेन वानेन च त्वा ग्रीणामीत्यादिभिर्ब्राह्मणवाक्यैर्व-

निधोगावेशेषपुःसरयाता मन्त्राः तदनुसारेण व्याख्यायन्ते ॥

तत्र प्रथमानुवाकः पाठः ॥ वाजश्च मे प्रसवश्च मे प्रपतिश्च मे प्रसितिश्च मे । धीतिश्च मे क्रतुश्च मे स्वरश्च मे श्लोकश्च मे । आवश्च मे श्रुतिश्च मे ज्योतिश्च मे यज्ञेन कल्पन्ताम् । प्राणश्च मेऽपानश्च मे व्यानश्च मे सुक्चमे । चित्तं च मेऽआधीतं च मे वाक्यं मे मनश्च मे । चक्षुश्च मे श्रोत्रं च मे दक्षश्च मे धर्तुं च मे यज्ञेन कल्पन्तं ओजश्च मे सहश्च मे आत्मा च मे तनूश्च मे । शर्म-
च मे वर्म च मेऽहानि च मेऽस्थीनि च मे । परुषं च मे शरी-
राणि च मेऽआयुश्च मे जरा च मे यज्ञेन कल्पन्ताम् । ज्यैष्ठ्यं च मेऽआधिपत्यं च मे मन्युश्च मे मामश्च मे । अमश्च मेभ्यश्च जेमा च मे महिमा च मे धरिमा च मे प्रथिमा च मे वर्धिमा च मे ब्राधिमा च मे घृद्धं च मे घृद्धिश्च मे यज्ञेन कल्पन्ताम् ।

वाजोर्गं च सान्द्रो वक्ष्यमाणद्रव्यापेक्षया समुच्चयार्थः । तदङ्गं च मे मर्षं देहि । प्रसवश्च मे अमृदानादिविषयाभ्यनुज्ञार्थं प्रसवं मे मर्षं देहि । इति यजमानोम्नेः कामान्याचते । इदं च मे देहीति सर्वज्ञाभ्याश्रित्य-
ते । स च वाजः मे यज्ञेन कल्पन्तामनुष्ठीयमानेन यागेन कल्पन्तामिति क-
ण्डिकां तस्य समुदायापेक्षया बहुवचनम् । स्ववाक्यस्येन कल्पन्तामि-
त्यनेनैवेति केचिद्वदन्तीति केचित् । प्रपतिः प्रकृष्टगमनं प्रपातेः । पिचि
वन्धने । प्रकृष्टं वन्धनं प्रसितिः । धीति रत्नधारणम् । अथवा ध्वे चि-
न्तायाम् । आत्मसम्प्रसारणादौ कुतस्य धीति भवति । क्रतुः सङ्कल्पः
संस्कारो वा यज्ञो वा । स्वर उदात्तादिलक्षणः श्लोकः श्रुतिः । यद्वा
श्लोकवपत इति श्लोकः कीर्तिः । आवः आवयितृत्वसाधार्थम् । यद्वा आनयति
प्रख्यापयतीति आवः । देवा यन्त्रा वा आवः । प्रख्यापयमानस्वादरेण
श्रवणं श्रुतिः । वाक्षणं वा ज्योतिर्दीप्तिः । स्वः स्वर्गः । यद्वा आदिसा-
त्मकं ज्योतिः । एते यज्ञेन कल्पन्ताम् । यज्ञेन अग्निं तर्पयन्तु । अभिषि-
ञ्चन्तु । अनेन च त्वाभिषिञ्चाम्यनेभ्यस्तस्याश्रुतेरभिषावेण व्याख्या ।
प्राणः पञ्चवृत्तिकः । प्राणः प्राणापानौ मे देहि । मम देहस्थितौ कल्प-
न्ता व्यान । अपानोदानयोः सम्बन्धिरूपो व्यानः । सुषुप्तस्थितः ।
कल्पन्ताम् । असु नपुंसकान्वयं पदम् । असु जीवः । प्राणस्य जीवोपा-

पित्वात् । चित्तम् । अन्तःकरणम् । मनोजन्यं ज्ञानं वा । आधीतं
 स्वाध्यायः । वाक् । वागिन्द्रियम् । मनः सङ्कल्पात्मकं मनः । चक्षुश्च
 स्मृतिन्द्रियम् । श्रोत्रं श्रवणसाधनमिन्द्रियम् । दत्तं ज्ञानेन्द्रियगतं कौशल्यम् ।
 उत्साहो वा । बलद्वुर्गेन्द्रियगतं सामर्थ्यम् । एतानि यज्ञेन कल्पन्ताम् ।
 ओजो बलहेतुरष्टमोधातुः । सहो वैरिविषय अभिलाषः । आत्मा शास्त्रासि-
 द्धः । परमात्मा । तन्मूलाधनमनिर्देशं ऋषुः । यद्वा तत्र विस्तृतान्यङ्गानि ।
 शर्म सुखम् । शरणं गृहं वा । वर्म शरीररक्षकं कवचादि । अङ्गानि संपू-
 र्णावयवाः । शरीरेषु चत्वारि त्रिंशदान्यस्योनि मसिद्धानि । पक्षिपि । अङ्ग-
 गुल्यादिपक्षाणि । सन्ध्वन्तरालान्यत्र शरीराणि । जीवश्चरीरयोरवस्था-
 नकाल आयुः जीवनं वा । जरा आयुषो बलितपलितत्वम् । एते पदार्था
 मदीयेन यज्ञेन कुशला भवन्तु । अनेन यज्ञेनाराधितः श्रीभगवान् यज्ञः
 अस्मभ्यमेवंविधानि फलानि ददास्विसर्यः । ज्वैर्ज्वं प्रशस्ततमत्वम् ।
 आधिपत्यं स्वामित्वम् । मन्थुः कोपभासा पुञ्यः । प्रतारपो वा । अमश्च ।
 अस्मच्छत्रूणां भङ्गो रोगो वा । अमः रोगः । अंमः शैत्यमाधुर्पोषितं जलम् ।
 जेमा जपमामर्थ्यम् । महिमा महत्त्वं जयसम्पादितधनादिमम्पतिः । वरिमा ।
 वरणीयत्वम् । गुरुतरत्वम् । मधिमा । गृहक्षेत्रादिविस्तारः । मधिमा
 पुत्रपौत्रादिशरीरवृद्धिः । द्राधिमा पुत्रपौत्रादिसम्पतिविषयदीर्घत्वम् । अवि-
 च्छिन्ना सन्ततिरित्यर्थः । दीर्घकालभोगैश्वर्यसम्पतिर्वा । वृद्धं पान्याद्य-
 भिवृद्धिः । वृद्धिः देहस्याभिवृद्धिः एते इमं यज्ञेन कल्पन्ताम् ॥

इत्येकोनविंशोऽध्याये द्वितीयाऽमुवाकः ।

अथ तृतीयानुवाकमाह पाठस्तु ॥

सत्यं च मे श्रद्धा च मे जगच्च मे धर्मं च मे विश्वं च मे
 महश्च मे क्रीला च मे मोदश्च मे । जातं च मे जानिष्यमाणं च मे
 सूक्तं च मे यज्ञेन कल्पन्तां । वित्तं च मे वैद्यं च मे भूतं च मे
 भविष्यच्च मे । सुगं च मे सुपथ्यं च मे ऋद्धं च मे ऋद्धिश्च मे ।
 वल्लिश्च मे मातिश्च मे सुमतिश्च मे यज्ञेन कल्पन्ताम् । पन्ता
 च मे धर्ता च मे चेमश्च मे धृतिश्च मे । विश्वं च मे महश्च मे
 संविष्य मे ज्ञात्रं च मे । सीरं च मे लयश्च सूयश्च मे प्रसूयश्च मे यज्ञेन

कल्पन्ताम् । शं च मेमयश्च मे प्रियं च मेलुकामश्च मे । कामश्च मे सौमनसश्च मे भगश्च मे द्रविणं च मे । भद्रं च मे श्रेयश्च मे वसीयश्च मे यज्ञेन कल्पन्ताम् ॥

सत्त्वं यथार्थभाषित्वम् । श्रद्धा परलोके आत्मीयबुद्धिः । जगज्जडमं धनं सुवर्णादिकम् स्थावरादिकम् । महो दीप्तिः । क्रीडा लक्ष्यतादि । मोदस्तज्जातर्ह्यः । जातं पूर्वासिद्धमपत्यम् । जनिष्यमाणं भविष्यदपत्यम् । सुक्तसुक्तसमूहः शोभनत्रयं वा । सुकृतं शास्त्रतः सुष्ठु कृतं एते यज्ञेन कल्पन्ताम् । वित्तं पूर्वलब्धं ज्ञानं वा । वेद्यमितः परं लब्धव्यम् । ज्ञातव्यं वा भुतं निष्पन्नम् । भविष्यं निष्पाद्यम् । सुगं सुष्ठु गन्तव्यम् । बन्धुषु जनयुक्तग्रामान्तरादिकं सुपथव्यम् । चौरादिरहितमार्गादिद्रव्यं रुद्धम् । अनु-
धितक्रतुफलं ऋद्धिः । अनुष्ठास्यमानं सत्रफलं क्लृप्तम् । समर्थं स्वकार्य-
क्षमं द्रव्यं क्लृप्तिः । स्वकीयमामर्थ्यं मतिः । पदार्थमागमिश्रयः सुमतिः ।
एते यज्ञेन कल्पन्ताम् । यन्ता । यम उपरमे । नियन्ता । धृ धारणे । विध-
र्त्ता । क्षेमः । स्थितश्च परिपालनम् । धृतिर्धारणशक्तिः । संविद्भेदनम् ।
क्षेपत इति ज्ञात्रम् । मीरं लाङ्गलम् । लपत इति लयः । वीपादेर्नाशो वा
सूयत इति सूः । उत्पत्तिः । प्रसवः प्रभूः एते यज्ञेन कल्पन्ताम् । शं
शब्दो ऐहिकसुखवाची । मयः शब्द आमुष्मिकसुखवाची । प्रियं प्रीति-
कारणं वस्तु । अनुकामोऽनुकूलत्वनिमित्तेन काम्यमानः पदार्थः । कामः
शोभनेच्छा । सौमनसो मनः स्वस्थान्तःकरणम् । भग ऐश्वर्यादि
पदसम्पत्तिः । सौभाग्यं वा । द्रविणं धनम् । भद्रं कल्याणम् । इह लो-
कगणीयम् । श्रेयः परलोकादितम् । वसीयः । निवासहेतुः । आतिशयेन
वसुमाग्वा वृद्धादि । यशः कीर्तिः । एते यज्ञेन कल्पन्ताम् ॥

इत्येकोनविंशोऽध्याये तृतीयोऽनुवाकः ॥

अथ चतुर्थांशानुवाकमाह पाठस्तु ॥

ऊर्जं च मे सृष्टता च मे पयश्च मे रसश्च मे । घृतं च मे मधु
च मे सग्धिश्च मे सपीतिश्च मे । कृषिश्च मे वृष्टिश्च मे जैत्रं च मे

औद्भिद्यं च मे यज्ञेन कल्पन्ताम् । ऋजं च मेऽमृतं च मे यक्ष्मं च मेऽनामयश्च मे । जीवातुश्च मे दीर्घायुत्वं च मेऽनामित्रं च मे भयं च मे । सुग च मे शयनं च मे सुषाश्च मे सुदिनं च मे यज्ञेन कल्पन्तां । रयिश्च मे पुष्टं च मे पुष्टिश्च मे विभु च मे प्रभु च मे पूर्णं च मे पूर्णतरं च मे । कुयव च मेक्षितं च मेत्नं च मे क्षुच मे यज्ञेन कल्पन्तां । व्रीहयश्च मे यवाश्च मे माषाश्च मे तिलाश्च मे । मुद्गाश्च मे खल्वाश्च मे प्रियंगवश्च मे णवश्च मे । इषामाकाश्च मे नीवाराश्च मे गोधूमाश्च मे मसूराश्च मे यज्ञेन कल्पन्ताम् ॥

ऊर्जं रसः । सूनृता सत्यवाणी । पयः क्षीरम् । रसः मधुरादि पद-
सः । घृतमाज्यम् । मधु सारयम् । सुवन्धुभिः सह भोजनं सविधः । तथा
सहपानं सवीतिः । कृषिर्व्यवसायः । वृष्टिर्वर्षणम् । जयसाधनं जैत्रम् ।
तरुगुल्मादीनामुत्पत्तिरौद्भिद्यम् । एते यज्ञेन कल्पन्ताम् । ऋजं यज्ञादि
कर्म । अमृतं तत्फलमूर्तं । स्वर्गादि । अयक्ष्म राजवक्ष्मादिव्याधिराहित्यं
शिरोव्यधायल्पव्याभिमेनामयम् । जीवदानसमर्थमौषधं जीवातुः । दीर्घा-
युतम् । बहुकालीनमायुष्यमम्पतिरपमृत्युरादित्यमित्यर्थः । अमित्रः शत्रुः
तद्भावोऽनमित्रम् । अभयं भयराहित्यम् । सुगं शोभनगमनम् । शयनं
स्वापः । शय्योपपानं वा । भूषाः स्नानदानसन्ध्यावन्दनादियुक्तः प्रातः
कालः । सुदिनं यज्ञदानाध्ययनादियुक्तमुत्कृष्टं दिनम् । एते यज्ञेन कल्प-
न्ताम् । रयिः पुवर्णम् । रायो युक्तादयः । पुष्ट पोषणम् । पुष्टिः शरीरपो-
षः । विभु समर्थम् । प्रभु प्रधानम् । पूर्णं सम्पूर्णम् । उत्तरोत्तराकाङ्क्षया
पूर्णवत्तरम् । कुयवं क्षुद्रयुतम् । अक्षितं क्षुद्रहितम् । अन्नं पद्विषम् । अक्षुद्र
क्षुद्रिणः । एते यज्ञेन कल्पन्ताम् । व्रीहयः । शाल्यादयः । यवा माषा
तिला मुद्गाः प्रसिद्धाः । क्षुद्रमसूराः । मियद्भवः प्रसिद्धः अणवः । क्षुद्रधान्या-
नि इषामाकाः । ईष्यमाषाः । इषामाकाः । ग्राम्याः नीवाराः । गोधूमाः
प्रसिद्धाः । मसूराश्चणकाः प्रसिद्धाः । एते यज्ञेन कल्पन्ताम् ॥

हृत्पेकोनविंशोऽध्याये चतुर्षोऽनुवाकः ॥

अथ पञ्चमानुवाकमाह पाठस्तु ॥

अहमा च मे मृत्तिका च मे गिरयश्च मे पर्वताश्च मे ।
सिकताश्च मे वनस्पतयश्च मे हिरण्यं च मेघश्च मे सीसं च
मे त्रपु च मे श्यामं च मे लोहं च मे यज्ञेन कल्पन्ताम् । अग्नि-
श्च मेऽ आपश्च मे वीरुषश्च मेऽ औपवयश्च मे । कृष्टपच्या-
श्च मेऽ कृष्टपच्याश्च मे ग्राम्याश्च मे पशवऽ आरण्याश्च मे
वित्तञ्च मे वित्तिश्च मे भूतं च मे भूतिश्च मे यज्ञेन कल्पन्ताम् ।
वसु च मे वसतिश्च मे कर्म च मे शक्तिश्च मे । अर्थश्च मे
यामदश्च मे इत्या च मे गतिश्च मे यज्ञेन कल्पन्ताम् ॥

अहमा पाषाणः । मृत्तिका मसिद्धा । गिरयः क्षुद्रपर्वताः । पर्वता मंद-
रादयः । सिकताः शर्कराः । वनस्पतयः पुष्पराहित्यफलिताः पनसादयः ।
हिरण्यं सुवर्णम् । अयः काष्ण्यमितम् । सीसं त्रपु चेति मसिद्धानि ।
श्यामं नीललोहितम् । लोहं कांश्यताम्रादि । एते यज्ञेन कल्पन्ताम् । अग्निः
पृथिवीच्छ्रोत्रोऽग्निः । आपः वर्षोदकानि । वीरुषः गुल्मानि । औपवयः
फलपाकान्ताः । कृष्टपच्याः भूयः कर्षणबीजावापादिकर्मभिः फलपाकमाप-
द्यमानाः औपवयः कृष्टपच्याः । एतद्विपरीताः अकृष्टपच्याः । ग्राम्याः
ग्रामे भवाः पशवः ग्राम्या गौरश्वोजोवीरुष्टो गर्दभः सप्तभोजवतर इत्येते ग्रा-
म्याः । तथारण्या अरण्ये भवा द्विखुरा श्वापदानि इस्तीमर्कट इत्यादयः ।
वित्तं पूर्ववत्कल्पम् । वित्तिर्मानिलम्भः । भूतमैश्वर्योपेतं पुत्रादिकम् ।
भूतिः स्वकीयमैश्वर्यादि एते यज्ञेन कल्पन्ताम् । वसुनिवाससाधनं गवादि-
कं । वसतिनिवाससाधारी गृहादिकमग्निहोत्राद्यनुष्ठानमापथ्यं कर्म । अर्थः
प्रयोजनविशेषः । यामः । अष्टघटिकात्मकः कालो यामः । पुष्पकालः ।
इत्या । इण गवावित्तस्य स्वरूपम् । इत्या ग्राम्या गतिः । परमा गतिः ॥

इत्येकोनविंशोऽध्यायेऽपञ्चमोऽनुवाकः ।

अथ पष्ठानुवाकमाह ॥

तत्रेन्द्रादीन् बुधेति । अर्द्धमिन्द्रा अर्द्धवर्णदयत्यं पाठस्तु ।

आग्निश्च म इन्द्रश्च मे सोमश्च म इन्द्रश्च मे । सगिता-
य म इन्द्रश्च मे सरस्वती च म इन्द्रश्च मे । पूषा च म इ-

न्द्रश्च मे यज्ञेन कल्पन्तां । मित्रश्च म इन्द्रश्च मे वरुणश्च म इन्द्रश्च मे । धाता च म इन्द्रश्च मे त्वष्टा च म इन्द्रश्च मे । मरुतश्च म इन्द्रश्च मे विश्वे च मे देवा इन्द्रश्च मे यज्ञेन कल्पन्तां । पृथिवी च म इन्द्रश्च मे अंतरिक्षं च म इन्द्रश्च मे समाश्च म इन्द्रश्च मे नक्षत्राणि च म इन्द्रश्च मे दिशश्च म इन्द्रश्च मे यज्ञेन कल्पन्ताम् ॥

अग्निः अग्नेः रूपं । सर्वहोमिनः । इदि परमैश्वर्ये इन्द्रः । सोमश्चन्द्रः । उभयसहितो वा सोमः । प्राणिनां प्रसवकर्ता सविता । सरस्वती वाणी । पुष्पातीति पूषा । बृहस्पतिर्देवगुरुः । एते यज्ञेन कल्पन्तां । मित्रः सूर्यः । वरुणः प्रचेताः । धाता जगद्धर्ता । सविता त्वष्टा । तद्धुतनूकरण इत्यस्य रूपं त्वष्टा नाम सूर्यः । सञ्जुषलस्य कृषीकरणकर्ता । मरुतः एकोनपञ्चाशदेवताः विश्वे च विश्वेदेवगणाः । एते यज्ञेन कल्पन्तां । मथनात्पृथिवी अन्तरिक्षं भुवस्थानं । द्यौर्धुलोकः । समाः संवत्सराः । नक्षत्राणि । आश्विन्पादि सप्तविंशतिः । दिशः पूर्वादयः । एते यज्ञेन कल्पन्तां अग्निश्च म इत्यादितिसृषु कण्डिकासु अष्टादशेन्द्रशब्दाः । इन्द्र इरां हुणातीति वेरां ददातीति वेरां दधातीति वेरां दारयत इति वेरां धारयत इति वेद वेद्वतीति वेदी रमत इति वेन्द्रभूतानीति वा तद्यदेनं प्राणैः समैश्वर्यस्तदिन्द्रस्येन्द्रत्वमिति विज्ञायत इदं करणादित्याग्रापण इदं दर्शनादित्यौषमन्यव इदं वैश्वर्यं कर्मणि इत्येकादशधा इन्द्रशब्दार्थो व्युत्पादितः । अतोत्र दशेन्द्रशब्देषु यथायोग्यतया निर्वचनीयः ।

इत्येकोनविंशोऽध्याये पष्ठोऽनुवाकः ॥

अथसप्तमानुवाकमाह ॥ ॥ सप्तमे ग्रहाणां यज्ञक्रान्तां च होम उच्यते ॥ अथ ग्रहान् जुहोति । ग्रहाः सोमपात्राणि भक्तिकण्डिकां द्वादशाभिहिताः । एवं तिसृषु कण्डिकासु पञ्चविंशद्ग्रहा उक्ताः । तेषां नामान्युच्यन्ते ॥ मन्त्रपाठस्तु ॥

अशुश्च मे रश्मिश्च मे दाम्यश्च मे धिपतिश्च मे । उपाशुश्च मे न्तर्गाम्यश्च मे ऐन्द्रवायवश्च मे मैत्रावरुणश्च मे । आश्विनश्च मे प्रतिप्रस्थानश्च मे शुक्रश्च मे मंधी च मे यज्ञेन कल्पन्ताम् ॥

एते प्रसिद्धाः अथ द्वितीयमन्त्रः ॥

आग्नयणश्च मे वैश्वदेवश्च मे ध्रुवश्च मे वैश्वानरश्च मे ऐन्द्राग्रश्च मे महावैश्वदेवश्च मे मरुत्वतीयाश्च मे निष्केवल्यश्च मे । सावित्रश्च मे सारस्वतश्च मे पात्रीवतश्च मे हारियोजनश्च मे यज्ञेन कल्पन्ताम् ॥

आग्नयणः । वैश्वदेवः । ध्रुवः । वैश्वानरः । ऐन्द्राग्रः । महावैश्वदेवः । मरुत्वतीयाः । निष्केवल्यः । सावित्रः । सारस्वतः । पात्रीवतः । हारियोजनश्चेति द्वादशग्रहाः प्रसिद्धाः ॥

अथ तृतीयमन्त्रः ॥

सुवश्च मे वमसाश्च मे वायव्यानि च मे व्रीणकलशश्च मे । ग्रावाणश्च मेधिपवणे च मे पूतभृश्च मे आपवनीयश्च मे । वेदिश्च मे बर्हिश्च मे स्वगाकारश्च मे ऽवभृथश्च मे यज्ञेन कल्पन्ताम् ॥

सुवः । वमसाः । वायव्यानि । व्रीणकलशः । ग्रावाणः । मेधिपवणे । पूतभृदः । आपवनीयः । वेदिः । स्वगाकारः । अवभृथ इति द्वादश । अप्रापि सोमधारका ग्रहास्त्रिंशद पदं च यथाकर्तव्यं नोपकारका इति विभागः । गृहे सोमो येषु ते ग्रहाः । गृह्यते वा सोम एभिरेति ग्रहा इति । वेदिरुक्तलक्षणः । बर्हिः प्रसिद्धाः स्वगाकारः । स्वमात्मानपागच्छन्तीति स्वगाः । ताः करोति कारयतीति च स्वगाकारः । समाप्तिः । सूक्तवाक इत्यप्ये । अवभृथः प्रसिद्धः । अपैतान्यसप्ततुः जुहोसग्निश्च मे धर्मश्च मे इति ॥ ॥ तत्पाठस्तु ॥

आग्निश्च मे धर्मश्च मे र्कश्च मे सूर्यश्च मे । प्राणश्च मे श्वश्च मे चरा पृथिवी च मे दितिश्च मे द्यौश्च मे गुलपः शक्ररपो दिशश्च मे यज्ञेन कल्पन्ताम् ॥

आग्निश्चीयमानोऽग्निरग्निष्टोमः । धर्मः । सूर्यः । अर्को महाव्रतः । सूर्यः सौम्यं चरति प्राणो गत्रामयनं । अश्वमेधः । प्रसिद्धपृथिवी प्रसिद्धा । अदितिरन्तरिक्षं । सैवादितिः दृष्ट्यादिधात्री । द्यौः सुलोकः । अंगुलयः प्रसिद्धाः । शक्ररपः । शक्तः । दिशः प्रसिद्धाः । एते यज्ञेन कल्पन्ताम् ॥

अथ द्वितीयमन्त्रः ॥ ॥ व्रतंच म क्रतवश्च मे संवत्स
रश्च मे तपश्च मे । अहोरात्रे उर्वष्टीवे बृहद्रथन्तरे च मे
यज्ञेन कल्पन्ताम् ॥

व्रतं नियमः । क्रतवः । वसन्तादयः । संवत्सरः प्रमवादिः । त-
पा कृच्छ्रचान्द्रायणादिः । अहोरात्रे पुण्यहेतुत्वेन प्रसिद्धे । उर्वष्टीवे ।
वसन्तेन पृथिव्यादिदोषरहिते । यद्वा ऊरु अष्टीवं युग्यन्ते । उर्वष्टीवे ।
बृहद्रथन्तरे सामनी । एते यज्ञेन कल्पतां ॥

इत्येकोनविंशोऽध्याये सप्तमोऽनुवाकः ॥

अष्टमेऽनुवाके युग्मस्तोमादयो होमा उच्यन्ते ॥ ॥ तत्र प्रथममेकया
कण्डिकया युजः स्तोमहोमार्थमग्ना उच्यन्ते ॥ ॥ अथायुजस्तोमां जुहोते-
का च म इति ॥

पाठस्तु एका च मे तिस्रश्च मे पञ्चदश च मे सप्तदश
च मे सप्तदश च मे नवदश च मे नवदश च म एकविं-
शतिश्च म एकविंशतिश्च मे त्रयोविंशतिश्च मे
त्रयोविंशतिश्च मे । पञ्चविंशतिश्च मे पञ्चविंशति-
श्च मे सप्तविंशतिश्च मे सप्तविंशतिश्च मे नव-
विंशतिश्च मे नवविंशतिश्च मे एकविंशच्च म एकविंश-
च्च मे त्रयस्त्रिंशच्च मे यज्ञेन कल्पन्ताम् ॥

एकामादाय द्वितीयां विहाय तृतीयामादाय चतुर्थां विहाये-
त्येवमेव क्रमेण । त्रयस्त्रिंशत्पर्यन्तान् । अयुग्मस्तोमान् जुहुयादित्य-
र्थः । एतदे देवाः सर्वान्कामानवाप्नोत्ययुग्मिनः स्तोमैः स्वर्गः लोकानां वा ।
स्तोमैरेतद्यजमानः सर्वान्कामानवाप्नोतीति श्रुतेः । अथ चतस्रश्चम इत्ये-
कया कण्डिकया युग्मस्तोमान् जुहोति । तत्र श्रुतिः । अथ युगान् जु-
होति चतस्रश्च इति । एतदे छन्दास्यश्रुवन् यातया वा अयातया
वा युग्मिर्भ्यः स्तोमैः स्वर्गं लोकमवाप्नोतीति श्रुतेः ।

पाठस्तु ॥ ॥ चतस्रश्च मेष्टी च मेष्टी च मे द्वादश च मे
द्वादश च मे पौलश च मे पौलश च मे विंशतिश्च मे चतु-

विंशतिश्च मे चतुर्विंशतिश्च मेष्टाविंशतिश्च मेष्टाविंश-
तिश्च मे । द्वाविंशच्च मे द्वात्रिंशच्च मे पदत्रिंशच्च मे चत्वारिंशच्च मे चत्वारिंशच्च मे चतुश्चत्वारिंशच्च मे चतुश्च-
त्वारिंशच्च मे चतुश्चतुश्चत्वारिंशच्च मे चतुश्चत्वारिंशच्च
मेष्टाचत्वारिंशच्च मेऽयज्ञेन कल्पन्ताम् ॥

चतस्र इत्येतां संख्यामादाय चतुरुत्तरे त्वष्टांस्तान् युग्मांस्तोमान्
अष्टाचत्वारिंशत्पर्यन्तान् जुहोति । तथा श्रुतिः । पूर्वपूर्वं सुभक्तिपथादष्टमु-
त्तरामुत्तरां आस्नातपालम्भनारोहेत् तादृगिति अथ वयांसि जुहोति अविश्व
म इति । पञ्चवो वै वयांसि पशुभिरेवैनमेतदन्नेन मीणात्मनो पशुभिरेवैन-
मेतदन्नेनाभिविञ्चतीति श्रुतेः ॥ पाठस्तु ॥

अविश्व मे अवी च मे दित्यवाद् च मे दित्यौही च
मे । पञ्चाविश्व मे पञ्चावी च मे त्रिवत्सश्च मे त्रिवत्सा च
मे । तुर्यवाद् च मे तुर्यौही च मे यज्ञेन कल्पन्ताम् ॥

अविरिति प्रभुना वयोवस्याभिधानम् । त्रिभिः श्रोणिगुदलक्षणै-
रङ्गैः स्वपृष्ठतमग्निमवतीति अवि । अविश्विति मेपः । अवीतिस्त्रोदिसवाद् ।
द्विवर्षा पशुर्दित्यवाद् दा दाने दावखण्डने । दानार्हं खण्डनार्हं वा दिसं
ब्रह्मीति दित्यवाद् । दित्यौही तवस्त्री । पञ्चाभिरवतीति पञ्चाविः । पञ्च-
र्षीषः पशुर्वा पञ्चाविः । तवस्त्री पञ्चानी । त्रिवत्सः त्रयो वत्सा यस्येति
त्रिवत्सवयोवस्याविहितो वत्सः । तवस्त्री त्रिवत्सा । तुर्यवाद् । चतुर्थवाद् ।
चतुर्थं चतुर्थं वत्सरं ब्रह्मीति । तथा । तवस्त्री तुर्यौही ॥ अथ द्वितीयमन्त्रः ॥

पष्टवाद् च मे पष्टौही च मे मनुचा च मे यशा च
मे । ऋषमश्च मे धेहृच्च मेनहृशाश्च मे धेनुश्च मे यज्ञेन
कल्पन्ताम् ॥

पष्टवाद् युग्मपार्श्वगामी पृष्टं ब्रह्मीति पृष्टौही । गार्भणी गौः । उता
सेचनद्रुतः घलीवर्हः । यशा वन्ध्या गौः । ऋषभः । मंसिद्धः । वेद ।
गर्भाभिधातिनी गौः । अनहृवान् । घलीवर्हः । धेनुः प्रमूतिका गौः । एते
यज्ञेन कल्पन्ताम् । स्वस्वव्यापारसमर्था भवन्तिवत्पर्यः । एते उपभोगदामा
भवन्तु ॥

इत्येकोनविंशोऽध्यायेऽष्टमोऽनुपाकः ॥

अथ नवमानुषाके कल्पहोमार्था मन्त्रा उच्यन्ते । तत्र प्रथमकण्डिकायां नामग्राहहोम उच्यते । अत्र श्रुतिः । अथ नामग्रहं जुहोति वाजाय स्वाहेत्येतद्वै देवाः सर्वान्क्रामानाप्त्राथैनेनैव प्रसप्तमग्नीषान्यजमानः सर्वान्क्रामानाप्त्राथैनेमेव प्रसप्तं ग्रीणातीति ॥ तत्पाठस्तु ॥

वाजाय स्वाहा प्रसवाय स्वाहापिजाय स्वाहा ऋतवे स्वाहा । वसवे स्वाहाहर्षतये स्वाहा । अहे सुग्धाय स्वाहा सुग्धाय चैनःशिनाय स्वाहावितःशिनेऽआन्त्यायनाय स्वाहान्त्याय भौवनाय स्वाहा भुवनस्य पतये स्वाहाधिपतये स्वाहा प्रजापतये स्वाहा ॥

वाजायेसादि नामान्येव नामग्रहः । वाजायाश्चाय स्वाहेति होममन्त्रः । प्रसवाय अभ्यनुज्ञाय । अपिजाय । अप्ठु जायत इत्यपिजः । सप्तम्या अलुक् । ऋतुर्यागस्तस्मै । वसवे निवासकर्त्रे अहर्षतये दिनपतये । अहे दिवसाय । सुग्धाय । मोहमापन्नाय । सुग्धाय मोहरहिताय । विनाशशीलत्वादि धर्मसम्बन्धिने तथा तमशीलाय । विनशिने विद्योपेण लट् शीलं यस्येति विनेशी तस्मै । अन्तस्य अवसानस्य निर्णयस्य सम्बन्धी आन्ता । आन्त्ये अपनं यस्यासौ आन्त्यायनः । अन्ते भवाय निर्णतिस्वरूपाय । अन्त्याय । भौवनाय । भुवनसम्बन्धिने । भुवनस्य पतये । अधिपतये प्रजापतये स्वाहेति होमार्थः ॥ अथाभिषेचनं मन्त्रपाठस्तु ॥

इयं तेनामित्राय यन्तासि यमनः । ऊर्जे त्वा वृक्षौ त्वा प्रजानां त्वाधिपत्याय ॥

हेअग्रे चित्तव इवेराट् । इदं राज्यं यत्र यत्र क्रियन्तेऽमित्रोमादयः तदिदं सर्वं त्वदीयं राज्यम् । तस्मिन् स्वमभिषिक्तोसि । कीदृशस्त्वं मित्राय यन्ता । व्यस्ययः । मित्रस्य त्वं नियन्तासि । संयमनः । यमयतीति यमनः । सर्वेषु अग्निष्टोमादिकर्मसु नियमनकर्ता । अत ऊर्जो विशिष्टाश्च रसाय त्वामभिषिञ्चामि । तथा वृष्ट्यै । वृष्ट्यर्थम् । तथा प्रजानामाधिपत्याय । वसोर्धारायामभिषिञ्चामीति शेषः । तथा च श्रुतिः । प्रजानां त्वाधिपसा ये सत्रं वा ऊर्गन् वृष्टिरेनेवैनं ग्रीणाति । यदेवाहेयं तेनामित्राय यन्तासि यमनः । ऊर्जे त्वा वृष्ट्यै त्वा प्रजानां त्वाधिपत्यायेति । इदं तेराज्यमभिषिक्तोसीसेतस्मिन्मन्त्रस्य त्वं यन्तासि श्रुतेः । अथ कल्पां जुहोति

आयुर्यज्ञेन कल्पतामिति ॥ पाठस्तु ॥

आयुर्यज्ञेन कल्पतां प्राणो यज्ञेन कल्पतां चक्षुर्यज्ञेन कल्पतां श्रोत्रं यज्ञेन कल्पताम् । वाग्यज्ञेन कल्पतां मनो यज्ञेन कल्पतामात्मा यज्ञेन कल्पताम् । ब्रह्म यज्ञेन कल्पतां यज्ञो यज्ञेन कल्पतां ज्योतिर्यज्ञेन कल्पतां स्वर्ग्यज्ञेन कल्पताम् ॥

आयुर्जीविनकालः । यज्ञेन निमित्तभूतेन कल्पतां साध्यतां तथा प्राणादयः प्राप्तिदाः । तत्र प्राणादीनां स्थितिरुत्पत्तिश्च मनुष्याणां पुण्यपापाभ्यां भवति । तस्माद्यज्ञेन वेदविहितेन केवलपुण्येन राजसादिभावशून्येन प्राणादयः कल्पन्तामिति प्रार्थना । आत्मा बुद्धिः पृष्ठं नाकपृष्ठं ब्रह्म वेदः । यज्ञः श्रीभगवत्पूजादिलक्षणः । ज्योतिर्ब्रह्मज्योतिः । स्वः सुखम् । एते यज्ञेन कल्पन्तामिति सम्बन्धः । वसोर्धारयाग्निमभिषिञ्चति यजमानं आत्मानमेवाभिषिञ्चतीति ॥ मन्त्रपाठस्तु ॥

स्तोमश्च यजुश्च ऋक् च साम च बृहच्च रथन्तरं च ।
स्वर्देवाः ऽअगन्माऽमृता ऽअभूम प्रजापतये प्रजा अभूवमवेद्
स्वाहा ॥

स्तोमः स्तुतिः यजुः प्रश्लिष्टपठितं यजुः । नियतपादवद्धा ऋक् । गीतिप्रधानं साम । बृहत् बृहत्साम । रथन्तरं रथन्तरं साम । हेदेवाः । स्वर्गं अगन्म । स्वर्गसुखं प्राप्ताः । गत्वा च अमृताः । अमर्त्याः अभूम । देवान् गत्वा पुनः प्रजापतेः हिरण्यगर्भस्य प्रजा अभूम । भवेमेति प्रार्थना । वेद् स्वाहेति होमार्थः । वेद् स्वाहेति वषट्कारो हैव परोक्षं वेदकारो वषट्कारेण वा वै स्वाहाकारेण वा देवेभ्योऽन्नं प्रदीयत इति श्रुतिः ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तपो हार्दं निवारयन् ।

पुमर्थाश्चतुरो दद्याद्व्यावीर्यमहेश्वरः ॥ १ ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तकश्रीवीरवृक्षभूपालसाम्राज्यधुरन्धरेण सायणाचार्येण विरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे काण्वसंहिताभाष्ये एकोनविंशोऽध्यायः ॥

अथ काण्वसंहिता भाष्ये २० अध्यायः ।

यस्य निश्चसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।

निर्ममे तमहं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥ १ ॥

एकोनविंशेऽध्याये वसोर्धारादिमन्त्राः उक्ताः । अथ विश्वेऽध्याये वा-
जमसवादिमन्त्रां चक्ष्यन्ते कात्यायनः वाजमसवीर्यं जुहोति सप्तमिर्द्धग्भिरिति ।
पाठस्तु वाजस्य तु । न्याख्यातोयं मन्त्रः ॥ ॥ अथ द्वितीयः ।

विश्वे अथ मरुतो विश्वऽऊती विश्वे भवन्त्वग्नयः समि-
द्धाः । विश्वे नो देवाऽअवसागमन्तु विश्वमस्तु द्रविणं वाजो
अस्मे इति ॥

विश्वे सर्वे मरुतः अद्यास्मिन्नहनि अगमन्त्वित्यनुपङ्गः । विश्व
ऊती । विश्व इति सर्वनाम सामान्यदेवतागणप्रतिपात्तिजनकम् । अतस्त नि-
राकासीकरणाय विशिष्टो देवगण इहाद्याह्रियते विश्वे च देवगणाः । वसवो
रुद्रा आदित्याश्चाथ ऊती ऊत्वा अग्नेन तर्पणेन निमित्तभूतेन आगमन्तु ।
तदागमनेन च । विश्वे अग्नयो गार्हपत्यमभूतयः । समिद्धाः सम्यक् दीप्ता
भवन्तु । विश्वे देवाश्च नोऽस्माकं अवसा अग्नेन हविलक्षणेन निमित्तभूतेन
आगमन्तु । आगच्छन्तु । तेषां च तुष्टया विश्वं सर्वं अस्तु द्रविणं भूमिहि-
रण्यादिधनं वाजश्चाश्वं । अस्माकमस्तु । अग्नया वा सम्बन्धः । विश्व-
मरुतः अग्नयामन्तु । विश्वे च देवगणा ऊत्वा निमित्तभूतया आगमन्तु ।
विश्वे च नो देवा अवसा निमित्तभूतेनागमन्तु । तदागमनेन च वि-
श्वे भवन्तु । अग्नयः समिद्धाः होमार्थं ह्यग्नयः प्रज्वाल्यन्तो ततो या-
गोत्तरकालं विश्वमस्तु । द्रविणं वाजो अस्मे तुल्यम् ॥

अथ तृतीयः ॥ वाजो नः सप्त प्रदिशश्चतस्रो वा पराव-
तः । वाजो नो विश्वे देवैर्धनसातां हहावत्त्विति ॥

वाजोन्नं नोऽस्माकं सप्त प्रदिशः प्रकृष्टा दिशः सप्तदिशां चतस्रं
अपशोर्ध्वं च मध्यं चेति तिस्रो वा शब्दः समुच्चयार्थः । परावतः । पराव-

अथ सप्तमः ॥ पयः पृथिव्यां पय ओषधीषु पयो दिव्य-
न्तरिक्षे पयोधाः । पयस्वतीः प्रदिशः सन्तु मद्यामिति ॥

अग्निस्त्वयते हीर्वा । ऐश्रीमगाग्ने ! पृथिव्यां यत्पयः क्षीरादि-
जाते धाः घेहि । ओषधीषु यत्पयः मधुरादिरसं तद्धेहि । दिवि शुलोके य-
त्पयः । अमृतमक्षयं तद्धेहि । अन्तरिक्षे यत्पयः हविः । परिणामलक्षणं तद्धे-
हि । अतस्त्वामग्निं मार्धये । पयस्वतीरत्र व्यत्ययः । मद्य दिशः प्रदिशश्च
पयस्वत्यः । रसयसः सन्तु भवन्तु । कात्यायनः । अपैतं दक्षिणराहुमनुपर्पा-
दृश्य यजमानमभिपिञ्चति । देवस्य त्येति व्याख्यातो मन्त्रः सरस्वत्यै
व्यत्ययः । सरस्वत्या प्राच यन्तुः निपन्तुः अग्नेः यन्त्रे स्वयमनेन तदाहया
सात्राज्येन निमिचयुतेन तविना प्रमूषोह कृष्णाजिनोपविष्ट पजमानम-
भिपिञ्चामि ॥

इतिषिञ्चोऽध्याये प्रथमोऽनुवाकः ॥

प्रथमे वाजप्रसवीपहोम मन्त्रा उक्ताः द्वितीये राष्ट्रमृद्धोमादिमन्त्रा
उच्यन्ते ॥ कात्यायनः । अथ राष्ट्रभूतो जुहोति द्वादशयुहीतेनाज्येन ता
द्वादशा वाहुतयो भवन्तु । द्वादशपर्जुपि स नो भुवनस्य पत इत्येतस्याः ।
मायुतापडित्वादीनि ॥

तत्र प्रथममन्त्रपाठस्तु । ऋतापाल्लतधामाग्निर्गन्धर्वः । तस्यौ-
पधपोस्तसो मदो नाम । स न इदं ब्रह्मचर्यं पातु तस्मै स्वा-
हावाद् ताभ्यः स्वाहेति ॥

अग्निहव्यते । ऋतु सत्य ब्रह्मलक्षणं महत्तेजस्तत्सहते इत्युतापाद्
दीर्घश्छान्दसः । ऋतधामा सत्य धाम स्थान यस्य स तथोक्तोऽग्निर्गन्धर्वः ।
गन्ध कामयत इति । तस्य चाग्नेर्गन्धर्वस्य औपधयोऽप्सरसः । तासां च मुदः
नाम ओषधीषिर्दिदं सर्वं मोदत इति मुदः सोऽग्निर्गन्धर्वः नोऽस्माकं इदं ब्रह्म
ब्राह्मणजातिर्ब्राह्मण्य च । सतात्रायत इति सत्रं । तदुभयं पातु रक्षतु ।
तस्मै स्वाहावाद् मुदुत हविरस्तु । वषट्कारेण ताभ्यश्चौपधीभ्यः स्वाहा ।

अथ द्वितीयमन्त्रः ।

साहितो विश्वसामा सूर्यो गन्धर्वः । तस्य मरीचयोऽप्स-

रस आयुगो नाम । स न इदं ब्रह्मक्षत्रं पातु तस्मै स्वाहावाद ताभ्यः स्वाहेति ॥

यः सूर्यः सांहितः । अहोरात्रे सन्दधातीति सांहितः । एष ब्रह्म-
रात्रे सन्दधातीति श्रुतेः । ॥ एष विश्वसामानि यस्य तां साम सान्तरमयो-
ग इति च एष एव सप्तमामेति श्रुतेः । तस्याप्तरसः । मरीचयः मरीचय-
स्तेजसस्त्वरेणयः । तातामायुगो नाम । आयुगो वामेलायुगाना इव मरी-
चयः पुनन्त इति श्रुतेः । पु मिश्रणे । आमिश्रयन्त इत्यर्थः । तुल्यमन्यत् ।

अथ तृतीयः ॥ सुपुष्णः सूर्यरश्मिश्चन्द्रमा गन्धर्वः ।
तस्य नक्षत्राण्यप्तरसो भेकुरयो नाम । स न इदं ब्रह्मक्षत्रं
पातु तस्मै स्वाहावाद ताभ्यः स्वाहेति ॥

यः सुपुष्णः सूर्ययन्त्रियः सूर्यरश्मिः सूर्यस्येव हि चन्द्रमसो रश्मयः
स चन्द्रमा गन्धर्वः सुपुष्ण इति सुपङ्ग इति ह्येतिवत् । सूर्यरश्मिरिति च-
न्द्रमसो रश्मयश्चन्द्रमा गन्धर्व इति श्रुतेः । तस्य नक्षत्राण्यप्तरसः । तासां
नाम भेकुरयो । भा० हि नक्षत्राणि कुर्वन्तीति भेकुरयो नक्षत्राणि ।
तुल्यमन्यत् ॥

अथ चतुर्थः ।

इपिरो विश्वव्यचा वातो गन्धर्वः । तस्यापो अप्सरस-
ऊर्जो नाम स न इदं ब्रह्मक्षत्रं पातु तस्मै स्वाहावाद
ताभ्यः स्वाहेति ॥

य इपिरः क्षिप्तः । इपि गतानुप्रगतौ । विश्वव्यचाः सर्वतो गमनशी-
लाः । वातो वायुः स एव गन्धर्वः । तस्य वातस्य आपः । अप्सरसक्षि-
यः । उर्जोः । अन्नरसः नाम । स्पष्टमन्यत् ॥

अथ पञ्चमः ॥

मुज्युः सुपर्णो यज्ञो गन्धर्वः । तस्य दक्षिणा अप्सरस-
स्नावा नाम । स न इदं ब्रह्मक्षत्रं पातु तस्मै स्वाहावाद
ताभ्यः स्वाहेति ॥

यो यज्ञो मुज्युः । यज्ञो हि सर्वाणि भूतानि भुनक्तीति श्रुतेः । सु-

पर्णः शोभनपत्तनः स एव गन्धर्वस्तस्य दक्षिणा अप्सरसः । दाक्षयतीति दक्षिणास्तासां स्तावा नाम ताभ्यः सृपन्त इति स्तावाः स्तुत्याः । दक्षिणा वै स्तावा दक्षिणाभिरेव यज्ञस्तुयतेथो वै यश्च दक्षिणां ददाति स्तुप एव स इति श्रुतेः । तुल्यमन्यव ॥

प्रजापतिर्विश्वकर्मा मनो गन्धर्वः । तस्य ऋक्सामान्य-
प्सरस एष्ट्यो नाम । स न इदं ब्रह्मक्षत्र पातु तस्मै स्वाहावाद-
ताभ्यः स्वाहेति ॥

यः प्रजापतिर्विश्वकर्मा । विश्वकर्ता । प्रजापतिर्ब्रह्म विश्वकर्मा स
हिद सर्वमकरोदिति श्रुतेः । स नो गन्धर्वः । मनोऽक्षणो गन्धर्वः । तस्य
ऋक्सामानि अप्सरसः । एष्ट्यो नाम । ऋक्सामानि वा एष्ट्यः ऋक्सामै-
र्वाशासत इति नोस्तिवच्छनोस्तीति श्रुतेः तुल्यमन्यव ॥ ॥ कात्याय-
नः ॥ ॥ रथशिरसि जुहोति स नो भुवनस्य पते इति ॥

पाठस्तु ॥ स नो भुवनस्य पते प्रजापते यस्य तनुपरिगृहा
यस्य वेह । अस्मै ब्रह्मणेस्मै क्षत्राय महि शर्म यच्छ स्वाहेति ॥

हे भुवनस्य पते प्रजापते । यस्य ते तान् उपरि अमुष्मिलोके गृहाः
सत्त्वं प्रजापतिः । अस्मै ब्रह्मणे ॥ अस्मै क्षत्राय महि महत् । शर्म शरणं
यच्छ मयच्छ देहि । स्वाहेति होमार्थः ॥ कात्यायनः ॥ वातहोमोऽनुहोति
समुद्रोतीति ॥

पाठस्तु । समुद्रोसि जभस्वानार्द्रदानुः शभूर्मयोभूरसि
मिमा वाहि स्वाहा । मारुतोसि मरुतां गणः शभूर्मयोभूरभि
वाहि स्वाहा अवस्यूरसि दुषस्वाळ्छभूर्मयोभूरसि मा वा-
हि स्वाहेति ॥

लोकत्रयस्य वायु लोकद्वारेण स्तुवन्ति । हेवायो ! यस्त्वं समु-
द्रः समुन्दनोसि नमस्तान् श्वनम इति नक्षत्राण्युच्यन्ते । तानि हि नि
तरा भाति तैः समुत्क्रो नमस्तान् । आद्रदानुश्च वृक्षादिना आद्रं ददाती
त्यार्द्रदानुः । शम्भावपतीतिशम्भु । मयः । सुखं भावयतीति मयाभूः ।
एवम्भृतस्त्व हेवायो मा अभिवाहि । आभिमुख्येन यज्ञफलं मापय मा मा ।

स्वाहा होमार्थः । मारुतोसि यस्त्वं मारुतः मारुतः पुरो वातप्रभृतीनां वा-
तानां प्रकृतिभूतोसि । अन्तरिक्षलोके सतीति वा । मरुतां शुक्रज्योतिः
प्रभृतीनां गणोसि तं त्वां ब्रवीमि । शम्भुश्च मयोभूश्च भूत्वा अभिमाहि ।
स्वाहेत्युक्तार्थः । देवापो यस्त्वं अवस्यूः । अवनं तर्पणं वावयस्यति । सी-
च्यतीत्यवस्यूः । यद्वा आवसः अन्नन्तदिच्छतीति । व्यचीकृते औणादि-
के उपस्ये च कृते अवस्युरिति च भवति । अन्नं कामयमानः दुव-
स्वान् दुहस्व इति इविर्नाम । तद्वा नृ हविष्वान् । अन्यत्सपानं । कात्या-
यनः ॥ रुहन्तीः जुहोति यास्त इति तिसृभिरिति यास्त इति या वो इति
द्वौ मंत्रौ चतुर्दशाध्याये व्याख्यातौ ॥

तृतीयस्य मन्त्रपाठस्तु ॥ रुचन्नो धेहि ब्राह्मणेषु रुचं राजसु
नस्कृपि । रुचं विश्वेषु रुद्रेषु मपिधेहि रुचा रुचमिति ॥

हे भगवन्नने । नः अस्माकं ये ब्राह्मणास्तेषु रुचं । दीप्तिं धेहि
स्यापय । राजसु सन्निधेषु नः अस्माकं सम्बन्धिषु कृषिं कुरु । विश्वेषु
वैश्वेषु अस्मत्परिवृष्टीतिषु रुद्रेषु च कृषिं अपि च धेहि । रुचा दीपया
सह रुचं दीप्तिं अमृतत्वं वा । अनुत्सन्नधर्माणां यथा वयं दीप्ता भवेम ।
तथा कुर्वांस्वाशयः यद्वा ब्राह्मणप्रभृतिषु या रुक् तामस्मभ्यं धेहि देहि
सर्वथा । किं बहुस्त्यामप्येव धेहि । रुचा ज्ञानेन रूपं अमृततामिति ।
कात्यायनः । अथ वारुणं जुहोति तत्त्वायामीति ॥ पाठस्तु ॥

तत्त्वायामि ब्रह्मणा वन्दमानस्तदाशास्ते यजमानो ह-
विर्भिः । अहेलमानो वरुणेह वोध्युरुशः समानऽआयुः प्रमो-
पीरिति ॥

हेश्रीभगवन् वरुण ! यत्प्रयोजनमुद्दिश्य त्वां त्वां यामि ब्रह्मणा वेदेन
वन्दमानः नमस्कारं कुर्वाणः । यद्वा वन्दमानः स्तुतिं कुर्वाणोऽहं त्वां यामि
शरणं यजामि । तदा हेतुं देवापराधं नमः कुर्वाणोऽयं यजमानो हविर्भिर-
भ्युद्युतैर्हविर्भिः । तत् तदेव प्रयोजनं आशास्ते प्रार्थयते । देवरूप इह
बोधि तत्प्रयोजनं यज्ञसमाप्तिक्षणं जुष्यस्व । हे उरुशश्च हेचहुस्तुत । नः
आयुषोऽवस्रण्डनं मा कुरुष्व । कात्यायनः ॥ अयार्काश्चमेधयोः सन्ततिर्जु-
होति । स्वर्णधर्म इति ॥ पाठस्तु ॥

स्वर्णधर्मः स्वाहा स्वर्णाकः स्वाहा स्वर्णशुक्रः स्वाहा ।
स्वर्णज्योतिः स्वाहा स्वर्णसूर्यः स्वाहेति ॥

अत्र श्रुतिः । अयं वाकोविः अकोसावादिसोऽत्रमेघस्तौ श्रुतौ
नानैवान्तां तौ देवा एताभिराहुतिभिः सतन्वन्निसादि श्रुतेः । स्वर्णधर्मःस्वरिव
अमावादित्यो धर्मः अतस्तस्मादित्यग्नौ स्वाहा जुहोति प्रतिष्ठापयति ।
स्वरिव योर्कोभिन्मादित्ये जुहोति स्यापयति स्वरिव असावादित्यः शुक्रः तं
पुनरमुत्र दधाति । तं शुक्रं पुनरग्नौ दधामि स्यापयामि । स्वरिव योऽग्नि-
ज्योतिस्तयग्निं इहादित्ये जुहोमि स्यापयामि । स्वरिव अमौ आदिसः
सूर्यस्तमग्निं जुहोमि एवं पञ्चचित्तिकोयमग्निः स्तूयते । पञ्चैता आहुतीर्जुहो-
ति । पञ्चचित्तिकोऽग्निरिति श्रुतेः । यद्वा स्वर्णाकस्वाहेत्येतानि अग्नेरव
पञ्चनामानि अस्यैवैतान्यग्नेर्नामनीति श्रुतेः ॥

इति विश्वोऽध्याये द्वितीयोऽनुवाकः ॥

द्वितीये राष्ट्रभृतादि होममन्त्रा उक्ताः ॥ तृतीये मातरनुवाकादि
होममन्त्रा उच्यन्ते । कात्यायनः ॥ मातरनुकमुपाकारिष्यन् अग्निं युनग्मीति
तिष्ठभिरिति ॥ तत्रप्रथममन्त्रपाठस्तु ॥

अग्निं युनग्मि शशसा घृतेन दिव्यं सुपर्णं वयसा बृह-
न्तम् । तेन गमेम ब्रध्नस्य विष्टपस्त्वोरुद्धाया अधिनारुमु-
त्तममिति ॥

दिवि अयं सुपर्ण शोभनपतनम् । अयसा अलेन हविर्लसणेन धूमेन
च बृहन्तं महान्तम् । तमग्निं शशसा घृतेन घृतेन युनग्मि युक्तं करोमि तेन
युक्तेनाग्निना वयं ब्रध्नस्य सूर्यस्य विषयं विगततार्यं सर्वद्वन्द्वापलक्षणं सर्व-
तापराहितं सारं परं गमेम मन्त्रेण अतोऽप्यधिकं स्वर्लोकं वराणाः ।
आरोहन्तः नाकं उत्तमं सर्वेभ्यः गमेयेत्यनुवर्तते । यत्र गता न कथञ्चन अकं
अमुयं न प्राप्नुवन्ति । स नाकलोकः ॥ अथ द्वितीयः ॥

इमौ ते पक्षा अजरौ पतत्रिणो याभ्यां रक्षां स्पृषहं
स्पृष्टे । ताभ्यां पतेम सुकृता मुलोकं यत्र ऋषयो जग्मुः प्रथम-
जाः पुराणाः इति ॥

हेश्रीभगवन्मने ते पतात्रिणः उत्पत्तनशीलस्य तव इमौ पत्रौ प्रतीय-
मानौ प्रसिद्धौ । अजरौ जरारहितौ पक्षाविशिष्टगमनसाधनभूतौ तौ काविति
पाभ्यां पक्षाभ्यां त्वं रक्षांसि राक्षामान् श्रेयसः परिपन्थिनः पाप्मनश्च
अपहृणति विनाशयसि । ताभ्यां पक्षाभ्यां सुकृता सुलोकं पतेय गच्छेय ।
आपि च अस्मदधिकपुण्यकारिणामपि लोकं गच्छेय । लोकं विशिनष्टि ।
यत्र ऋषयो मन्त्राणां द्रष्टारः । गयमजाः । पूर्वजाताः पुण्याः पुरातनाः ।
विश्वसृजः । यत्र स्थानं जग्मुः गतास्तत्र पतेभेति सम्बन्धः ॥ अथ तृतीयः ॥

इदं दक्षः श्येनः कृतावाँ हिरण्यपक्षः चाकुनो भरण्याः ।
महान्सप्तस्थे ध्रुव आनिपतो नमस्ते अस्तु मा माहिःसीरिति ॥

हेअग्ने यस्त्वमिन्द्रः । इदि परमेश्वर्ये । परमेश्वरः उदि क्लेदने ।
उदेरिदेरिति उन्दीतीति इन्द्रः इन्दनो वा । दक्षः उत्साहवान् । श्येनः
क्षोसनीयगतिः । ऋतावान् । यज्ञवान् सत्यवान् । उदकवान् । हिरण्य-
पक्षः । अमृतपक्षः । मुरण्युः भरणशीलः गहामभावतः श्रेष्ठः । सप्तस्थे
ब्रह्मणा सह निभक्तस्थाने ध्रुवः स्थिर आनिपतः । आनिपुणः । एवंविधो
योगिनस्तस्मै ते तुभ्यं नमोस्तु मा माहिःसीः मां मा हिसां कुरु ॥ काशा-
पनः ॥ अश्वानामार्दि मयुजानं दिवो मूर्द्धेति द्वाभ्यामिति ॥ तत्र मयन-
मन्त्रपाठस्तु ॥

दिवो मूर्द्धांसि पृथिव्या नाभिरुर्गयामोपधीनान् । वि-
हवायुः शर्म समधानमस्यथ इति ॥

हेभगवन्मने । पतरं दिवः सुलोकस्य मूर्द्धांसि । उतमाङ्गमसि ।
पृथिव्याः तानागुणविशिष्टायाः नाभिः नहनमसि अपामर्कः । सर्वरसभूतवर्षां
रसः सारोसि । विश्वायुः सर्वप्राणिनामायुः । जीवनं च त्वमसि । सपयाः
सर्वतः प्रथिरूपः विस्तीर्णोसि । अतः यथा मार्गाय देवयानारूपमार्गभूताय
तुभ्यं नमः ॥ अथ द्वितीयः ॥

विश्वस्य मूर्धन्नाधितिष्ठसि अतः समुद्रे ते हृदयम्
वायुरयो दत्तोद्धिं भित । दिवस्वर्जन्यादन्तरिक्षात्स्थित्यव्यास्ततो
नो वृण्व्या वेति ॥

हेअग्ने यस्त्वमशं विश्वस्य सर्वस्य प्राणिजातस्य मूर्ध्नि अधि उपारि

निष्ठसि । श्रितः आश्रितः बुद्धिः सुपुष्पां वा नाडीम् । यस्य च समुद्रे समुन्दने अन्तरिक्षे ते तव हृदये । अप्सु चायुर्जीवनं ते त्वां याचे । अपो दत्त आपो देहीति बहुवचनव्यत्ययः । एकोल्लग्निरिह देवता नो बहुत्वं पूजार्थम् । उदधि भिन्त । उदस्योदादेशः । उदा धीयन्ते पस्मिन्मेघे स उदधिः । समुदधिद्वयार्थं भिन्निध । विदारस्य । हेअग्ने ततो मेघविदारणां निमिच्छात् । दिनः सम्बन्धिनः पर्जन्यात् । दृष्ट्यभिमानो देवात् । ततो-
न्तरिक्षान्मेघस्थानविशेषात् । पृथिव्याः पृथिव्यै दृष्टिं देहि । तद्दृष्ट्या नोऽस्मान् । अव पालय कात्यायनः अध्वर्युर्वजमानविषयमाशिपं करोति । इष्टो यज्ञ इति द्वाभ्यामिति ॥ मन्त्रपाठस्तु ॥

इष्टो यज्ञो भृगुभिराशीर्दां वस्तुभिः । तस्य न इष्टस्य प्रीतस्य द्रविणेह्य गमेरिति ॥

यस्यास्य सुवर्णो दानस्य यजमानस्य इष्टः सम्पादितो यज्ञः भृगुभिः भृगुमसुत्वैर्ग्राहणैः । आशीर्दाः । वसुप्रभृतिभिर्देवताविशेषैः आशिपं दानां च कृताः । तस्यास्य यजमानस्य नः इष्टस्य अस्माकमभिमेतस्य प्री-
तस्य चास्मान्प्रीतं प्रीतः स्निग्ध उच्यते । याजपयाजनयोः स्नेहलुपापनपर-
वाजयमिदं मुखत्वायेदानीं द्रविणमाह । त्वं अपि हेद्रविण इह यजमाने आ-
गमेः । आगमनं कृयाः । यजमानं प्रीतिं क्षीघ्रमामच्छ । यद्वा भृगुभिः आ-
चार्यैर्ग्राहणैरिष्टो यो यज्ञो वसुभिर्देवैराशीर्दाः । कृतः अत्र विभक्तिव्य-
त्ययः । परार्द्धर्चः स यज्ञोस्माकमिष्टश्च प्रीतश्च द्रविणमिहानयत्विति ॥

अथ द्वितीयः इष्टो अग्निराहुतः पिपर्तुतइष्टः हविः स्व-
गेर्दं देवेभ्यो नम इति । कृतैर्गार्गैरग्निरिष्टः आहुतश्च पूर्वा । अस्माभिरा-
हुतश्चेष्टं हविः स्तेष्टं नः अस्मादत्तं । समिष्टमजुर्लसत्तं हविः पिपते हवि-
पः परिपूरणं करोतु । किञ्च । स्वगेर्दं अत्र व्यत्ययः । इदं हविः स्वगाः
स्नान् स्वकीयान् हविः सम्बन्धिनो गच्छतीति स्वगास्वगं भवत्विति शेषः ।
सर्वसन्तुष्टयर्थं नमस्करोति । देवेभ्यो नम इति । यद्वा नम इत्यन्नाम ।
देवेभ्य इदमर्थं स्वगं भवत्विति ।

इति विश्वेध्याये तृतीयोऽनुमाकः ॥

तृतीये मातरनुशाकादिर्मन्या उक्ता चतुर्थेऽनुशाके सुबाहु-पादिमंत्रा

सृज्यन्ते कात्यायनः इष्टौ विश्वं वैश्वकर्मणाभिजुहोति । यदाऽकृतादिति त-
थाभिर्मन्त्रैः स्तुवाहुतीर्जुह्यात् ॥

तत्र मयमपन्त्रपाठस्तु ॥ यदाऽकृतात्समसुस्रोद्भूतो वा
मनसो वा सम्भृतं चक्षुषोः । तदनुमेतसुकृतामुलोकं यत्र ऋ-
पयो जग्मुः प्रथमजाः पुराणा इति ।

यत्कर्म आकृतात् । आकृतो नाम प्राक्जनसः मष्टैरात्मनो धर्मो
मनःमष्टैश्चेतुराकृतः । तस्मात्सुभृतं सुरुतं सूक्ष्मरूपं संचितं यव सु-
ह्रौत् । समस्रयत् । प्रजापतेर्हृदो बुद्धेश्च । मनसो वा हृदयार्वाच्छन्ता-
न्मनसः सकाशात् चक्षुषो सौराष्ट्रपासनावलाद्वा चक्षुरूपलक्षितस्थानाद्वा
यत्संभृतं समसुस्रोत् । निःसृतं भवति । फलप्रारम्भार्थं यत्सूक्ष्मरूपं कर्म
निःसृतं तदनुसुकृतां सत्कर्मकारिणां तु आपि लोकं लोचयते भुज्यत इति
लोकः तं लोकं मेत गच्छत । यत्र यत्स्थानं ऋपयः स्वार्थकुशलाः ज-
ग्मुः । मयमजाः विश्वसृजः । पुराणाः । देवाश्चापि निवसन्ति । तं लोकं
गच्छत । यत्र यत्स्थानं ऋपयः स्वार्थकुशलाः जग्मुः । मयमजाः । विश्व-
सृजः पुराणाः देवाश्चापि निवसन्ति । तं लोकं गच्छतेति सम्यग्व्यः ॥

अथ द्वितीयः । एतत् सधस्थं परि ते ददामि यमावहाच्छेष-
धिं जातवेदाः । अन्वागन्ता यज्ञपतिर्यो अन्नतरस्म जानीत
परमे व्योमन् इति ।

हेसधस्थ ! समानस्थानदेवानां समानं स्वर्गं एवं यजमानं परि ते
ददामि । ते तुभ्यं परिददामि । परिदानं रक्षणार्थं । जातवेदाः सर्वज्ञो-
ग्निः यं च यजमानं शेषधिं देवानां निधिं कोशस्थानीयं आवहत् । आ-
नयेत् । त्वं यजमानं तुभ्यं ददामि । यद्वा आहुतिपरिणामभूतमग्नयतु-
गृहीतं सकृन्मात्रं वा परिददामि । यत्र यज्ञपतिविष्णुर्यज्ञफलप्रदात्वरूपेन
प्रकृतं यजमाने अत्र यः युष्मान् अत्रस्याश्च अन्वागन्ता तं श्रीभगवंतं
अन्वागन्तारं परमे उत्कृष्टे व्योमन् व्योमनि । परिपूर्णे सत्स्वरूपे एवं
स्थितं देवाः यूयं जानीत सर्वान्तर्यामित्वाच्चेति ॥

अथ तृतीयः ॥ एतं जानीथ परमे व्योम देवाः सधस्था

विदरूपमस्य यदा गच्छात्पथिभिर्देवयानैरिष्टापूर्तं कृणवथा वि-
रस्मा इति ॥

हे सधस्याः समानस्याना देवाः । परमे उत्कृष्टतमे व्योमनि स्थि-
तमेनं यजमानं जानीथ किञ्च यतोऽस्य यजमानस्य रूपं विदं अत्र व्यत्य-
या । विदाथ जानीथ । अतो युष्माभिर्विदितरूपो यजमानो देवयानैः प-
थि मार्गे यदा आस्मात् । मार्गे एव देवताबहुत्वाभिप्रायेण बहुवचनं । प्र-
दागच्छेत् । तदा इष्टापूर्तं कृणवथ । अस्मै यजमानाय । इष्टं पागादि
पूर्तं तद्वागादि । ते द्वे आविः कृणवथ । आविर्भूतफले कृणवथा । इष्टा-
पूर्तफलाभिष्यक्तिं कुरुतेसर्थः ।

चतुर्थपञ्चममन्त्रौ षोडशेऽध्याये व्याख्यातौ ।

अथ षष्ठः ॥ ॥ प्रस्तरेण परिधिना शुचविद्या च व-
र्हिषा । ऋचेमं यज्ञं नो नय स्वर्देवेषु गन्तव्य इति ॥

हे श्रीमगवन्नम्रे प्रस्तरेण परिधिना सीमत्यरिधिना जुषा वेद्या-
च वर्हिषा । ऋगादिभिर्मन्त्रैस्तदभिमानो देवतारूपैश्च सह नः अस्मदीय-
मिमं यज्ञं स्वा स्वर्गं नय । देवेषु गन्तवे देवान्प्रतिगमनाय । यज्ञे हि गते य-
जमानो गत एव । ॥ हि तस्य शरीरमित्यभिप्रायः ।

अथ सप्तः ॥ यदस्तं यत्परादानं यत्पूर्तिर्याश्चदक्षिणाः ।
तदग्निर्वैश्वकर्मेणः स्वर्देवेषु नो दधदिति ।

यदस्तं भार्यापुत्रभ्रातादिभ्यः । यत्परादानं दीनान्यकृपणादि-
भ्यः । दयया यत्परेभ्यः दानं कृतं यत्पूर्त्तं स्मृतिविहितं । ब्राह्मणभोज-
नादि । याश्च दक्षिणाः । यज्ञान्तर्गताः । तत्सर्वं आग्नेर्वैश्वकर्मेणः विश्व-
कर्मेव वैश्वकर्मेणः । स्वार्थे तद्धिगः । अग्निं स्वर्देवेषु स्वर्गलोकस्य देवे
मध्ये च नः अस्माकं भार्या दधत् दधातु स्थापयतु ।

अर्वाष्टमः ॥

यत्र घारा अनपेता मघोर्धृतस्य च याः । तदग्निर्वैश्वक-
र्मेणः स्वर्देवेषु नो दधदिति ॥

यत्र यस्मिन् देशे मघोः मधुनः धृतस्यच सोमादीनां च या अनपेताः
अनुपत्तीनाः । अनवच्छिन्नाश्च घाराः सन्ति तव । ताभिः सर्वाभिः धा-

राभिः वेदवर्कर्मणोऽग्नेः स्वः देवेषु मध्ये ना अस्माकं दधत् दधातु पोषय-
तु । कासापनः ॥ चिसग्निमुपतिष्ठते ये अग्नय इति ॥

पाठस्तु ॥ ये अग्नयः पञ्चजन्याः अस्यां पृथिव्यामधि ।
तेषामसि त्वमुत्तमः प्र नो जीवांतये सुवेति ।

हेपद्म ! ये अग्नयः पञ्चजन्याः । अस्यां पृथिव्यामुपरि ये अव-
सिता पञ्चचितिका अग्नयः । ये के च अग्नयः पञ्चचितिका इति श्रुतेः ।
तेषामग्नीनां त्वमुत्तमोसि निर्मथ्यामिस्त्वमुद्गरोऽसि । अतस्त्वां मार्थयामः ।
जीवांतये जीवयतुः । जीवयतीति जीवातुः । तस्मै बहुकाञ्छजीवानार्थं नः
अस्मान् । सुव । एवमस्त्वसनुजानाहे ॥

इति विश्वेध्याये चतुर्थोऽनुवाकः ।

चतुर्थे अनुवादि होममंत्रा उक्ताः ॥ पञ्चमे चिसग्न्युपस्थापनादि
गन्वा वृन्पन्ते कासापनः चिसग्निमुपतिष्ठते वार्त्रहत्यापोति । वार्त्रहत्यादिद-
शभिर्मन्त्रैर्येनरुपस्थानं कुर्यात् ॥

तत्र प्रथममन्त्रः । वार्त्रहत्याय शवसे घृतनापाद्याय च ।
इन्द्र त्वा वर्तयामसीति ।

हेइन्द्र ! त्वा त्वां आवर्तयामसि इकारच्छान्दसः । आवर्तयाम ।
किमर्थं । शवसे शव इति वचनाम् । कीदृशाय वार्त्रहत्याय । वृत्रो येन ह-
न्यते तद्वात्रहन् इत्यं घृतनापाद्याय च । सहतिरभिमवार्थः । घृतनां सेनां
सहते अभिमवतीति घृतनासहः । तत्र साधुः घृतनासाहः रुद्रान्दमं प-
न् । आवर्तनं वृत्रजयार्थं परिश्रमणं तत्कारयामः ॥

अथ द्वितीयः ॥ ॥ सह दानुं पुरुहूत क्षियंत महस्तामिन्द्र-
सम्पिणक्कुणां वर्यमानं पिपावपादमिन्द्र तवसा जयंथेति ।

हेपुरुहूत । पुरुभिर्वहुभिर्हूयत आहुतइति पुरुहूतः । हे इन्द्र ! सहदानुं
सहसो वलस्य च दातारं स एकीभूय युद्धं ददातीति सहदानुः । तं सहदानुं ।
क्षियन्त निवसन्तं शक्रपति इन्द्र त्वामभिसुखीकृत्य युद्धार्थं स्थितं । वृत्रं
अहसन् कृत्वा वजेण हस्तं चित्त्वा अहसन् वृत्रं निर्जितम् । कुणतं दुर्वचोभि-
धायिनं । कुणां । सम्पिणक् । सम्पिण्ड । सम्पक् पीडय एवमपि व-

धमानं । पिपाहं । पिपातिहिंसाकर्म देवानां हिंसितारं । हेइन्द्र एवमिदं
वृत्तं अपादं कृत्वा मपनासमर्थं कृत्वा । तवसा वळेन जघंथ । जहि हन ।

अथ तृतीयः ॥ चिन इन्द्र मघो जही नीवार्णलं पृतन्य-
तः । घो अस्मां अभिदा सखधरं ममया तम इति ॥

अर्थमन्त्रो व्याख्यातः ॥

अथ चतुर्थः । सृगो न भीमः कुचरो गिरिष्ठाः य एव न
आजगन्धा परस्या । सुकः सः शाय पविमिद्वन्तिग्मं विशाक्र-
न्ता हिवि सृघो नुदस्वेति ॥

सृगो न सृग इव भीमः । तत्र हेतुः । व्याघ्रो वा सिंहो वा । भीमो
भीषणः । कुचरः । कुत्सिताचारी हिंस्रः माणिवधजीवनः गिरिष्ठा पर्वताश्रयः ।
स यया कांश्चिन्प्राणिविशेषान् हन्ति तैश्चानमिभूयमानः । एवं त्वं परस्याः
पृथिव्याः परावतः परावत इति दूरनाम । दूरदूरतरप्रादेशादाहूयमान
इव आजगन्थ । आगत्य न शृणु । यत्प्राथम्येनेस्माभिः सुकं वसं ।
सृषन्ति हि नस्तीति सुकं हिंयामाधनं सुकः शापशो वनुकरणे । निशि-
तधारं कृत्वा । पर्णि क्षातधारं तदपि तिग्मं अतितीक्ष्णं । वज्रं मृहीत्वा हे-
इन्द्र क्षात्रून् विनाहि वधार्थोपधातुः । विनाशय हनन् वधवतिष्ठापामिति
वा । अपतिष्ठान्वागच्छतु । प्रधानभूतान् क्षात्रून् हत्वा अवशिष्टान् स्त्रीणान्
सृधः रणण्डलात् । विनुदस्व मेरय । अपुनरागमनाय ।

अथ पञ्चमः ॥ वैश्वानारो न हृतय आमयातु परावतः ।
अग्निर्नः सुष्टुतीरुपेति ।

वैश्वानरोग्निः नोस्माकं कुतश्च अवनाय तर्पणाय आमयातु ।
आगच्छतु । परावतः दूरदूरतः प्रादेशतः किञ्च नोस्माकं सुष्टुतीरुप
शोभनास्तुतीनुपश्रोतुं आयासितेति सम्बन्धः ।

अथ षष्ठः । पृष्ठो दिविपृष्ठो अग्निः पृथिव्यां पृष्ठो विश्वाऽ
ओपथीराविवेश । वैश्वानरः सहसा पृष्ठोऽग्निः स नो दिवा-
सरिपस्यानुनक्तमिति ।

यो अग्निर्वैश्वानरः दिवि स्रुमंडले सुमुखिभिः कोपयामि पृष्ठः
तत्र होमं श्रूयते । पथेनपादित्ये सुखं वेदयन्ते स इन्द्रः भजापतिः स

इन्द्रः प्रजावतिः स ब्रह्मेति । यश्च वैश्वानरोमिर्विद्युतात्मना प्रावृषि स्थितः । पृथिव्यामन्तरिक्षलोके पृथिवीत्यन्तरिक्षनामसु पठितं । उदकादिभिः कोयं किंताम । यमिति पृष्ठः । यश्च वैश्वानरः अस्मिन्लोके । व्यवस्थितः पृष्ठः अग्निहोत्रममृतिभिर्मल्लेच्छपर्यन्तैः कोजनैः कोपतापमकाशादिभाविंश्वा ओ-
पधीराविवेश आविष्टः पश्चाग्निः सहसा धलेनाध्वर्युयागे मध्यमानः कोयमिति दिदृक्षुभिः पृष्ठः । स नः सोस्मान्दिवो नक्तं रात्रौ अस्मान्पातु रक्षतु । रिपः रिपति हिंसाकर्मा । हिंसाव्यापारात् । नः दिवानक्तं सन्ततं अनश्लिष्टं निरन्तरं पाहि साक्षीरिति ॥

अथ सप्तमः । अश्यामः तं काममग्ने तवातोऽ अश्याम रायि६ रायिवः सुवीरं । अश्याम वाजमग्नि वाजंयंतोश्याम शुभ्रमजरजरं त इति ।

हेश्रीभगवन्नग्ने ! वयं यं कामं कामयामहे तं तं कामं अश्याम त्वत्पसादात्प्राप्स्याम । तवेति व्यत्ययः । तव हस्ता अबनेन पालनेन । रयिं धनमश्याम । हेरायिवः । धनवत्सुवीरं सुपुत्रं अश्याम ते स्वत्पसादाद्वाजं अन्नं वाजतिरर्चयितुर्कर्मा । अभिवाजयन्तः वाजमभ्यर्चयन्तो वयं वाजम-
श्याम । हेश्रीभगवन्नग्ने ! हेअजर ! जरारहित अजरं जरशून्यं शुभ्रं यशः स्वत्पसादाज्जरारहितां कीर्त्तिं अश्याम ।

अथाष्टमः । वयं ते अथ ररिमा हि काममुत्तानहस्त न-
भसोपसथ । यजिष्ठेन मनसा यच्च देवानस्त्रेयतां मन्मना वि-
प्रो अग्न इति ।

हेश्रीभगवन्नग्ने ! अथ अस्मिन् अग्नि हि यस्मात्ते तुभ्यं कामं त्वदेक्षितं हविः ररिम । दत्तवतः । कथयति । उत्तानहस्ताः पूरणे वि-
स्तृतपाण्यंगुलयाः । अवद्धमुष्टिकाः सन्तः कृताञ्जलयो वा । नमता मणि-
पातेन उपसथ । उपमद्गन्ध । यजिष्ठेन । यजननिष्ठेन । श्रद्धापुक्तेन म-
नसा । तुभ्यं कामं हविः ररिमेति सम्पत्त्यः । हेश्रीभगवन् ! त्वमाधेदेवान् यसि यजसि, देवानां स्वं स्वं मार्गं मयच्छेत्यर्थः । हेअये ! विम मा पूरणे । इष्टापूर्तिः करः त्वं मन्मना मन्मनासि अस्मार्कं मनासि । अस्त्रे-
यतां । मनोनिपन्ता भव ।

अथ नवमः ॥

धामछदग्निरिन्द्रो ब्रह्मा देवो बृहस्पतिः । सचेतसो
विश्वदेवा यज्ञं प्राचन्तु नः शुभ इति ।

धामशब्दोत्र स्थानवचनः । धानानि स्थामानि ऊनानि छादय
पूरयति अतिरिक्तानि च यः समीकरोति स धामछत् अग्निः । सर्वज्ञः ।
इन्द्रः परमैश्वर्ययुक्तः ब्रह्मा चतुर्मुखः । देवो देवनादिगुणयुक्तः । बृह-
स्पतिर्देवगुरुः । सचेतमः समनस्काः । ज्ञानसपन्नाः । यियवे सर्वे देवाः
नोऽस्माकं यज्ञं भूमेः शोभनात्मके श्रीभगवद्विषये स्थितं यज्ञं प्रकर्षेण अवन्तु ।
सफलं कुर्वन्तु । यद्वा अन्यूनतिरिक्तं कुर्वन्तु । नोऽस्माकं शुभे सिष्टे
च स्थाने स्थापयतु ।

अथ दशमः ॥ त्वं यद्विषदाभुषो नृः पाहि शृणुधी गिरः ।
रक्षा तोकमु तन्ममेति ।

अथ मन्त्रश्चतुर्दशेध्याये व्याख्यातः ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तपो हार्दं निवारयन् ।

पुमर्थाश्चतुरो दद्याद्विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥ १ ॥

इति विश्वेध्याये पञ्चमोऽनुवाकः ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तकश्री-
धीरयुक्तभूपालसाम्राज्यधुरन्धरेण सायणाचार्यविरचिते माध-
वीये वेदार्थप्रकाशे शुक्लयजुःकाण्वसंहिताभाष्ये विश्वेध्या-
यः समाप्तिमगमत् ॥